مێژووی ئەدەبی کوردی

بەرگی چوارەم

دوکتۆر مارف خەزنەدار

مێژووی ئەدەبی کوردی

ئەم بەرهەمە هێنانەدی پڕۆژەی نووسینەوەی
مێژووی ئەدەبی کوردییە لە سەرەتاوە
تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم

بەرگی چوارەم

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم

١٨٥١ – ١٩١٤

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

د. مارف خەزنەدار
مێژووی ئەدەبی کوردی – بەرگی چوارەم
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠١٢
چاپی دووەم ٢٠١٠
تیرێژ: ٢٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٧٣٢ – ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: ناسح ساڵح
پیت لێدان: تریسکە ئەحمەد
هەڵەبژێری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل

ناوەڕۆک

پێشـەکی 11
بەشی یەکەم
بەکورتی مـێژووی هەرێمە جـوگرافییـەکانی باشـووری کـوردسـتـان و... 14
مێژووی سیاسی هەرێمە جوگرافیاکانی باشووری کوردستان 14
بڵاوبوونەوەی ڕینیسـانسی ئەدەبی کوردی لە هەمـوو ناوچەکانی... 29
بەشی دووەم
ڕینیسانسی شیعری کوردی لە کۆیە 34
شـاری کـۆیە 34
شاعیرانی کۆیە 35
کەیفی 39
نموونەی شیعری کەیفی 42
جــەلی 49
ئەخـتـەر 57
گەشـتـێ لە گوڵزاری شیعری ئەختەر 59
ســانی 67
نموونەی شیعری سانی 68
نیـهـانی 73
نموونەی شیعری نیهانی 74
مـەنفی 79
نموونەی شیعری مەنفی 80
بەشی سێیەم
سـەید یەعقووب 87
ژیانـی 87

شیعری 88
نموونەی شیعری 89
بەشی چوارەم
فـــایەق 103
ژیانی فـایەق 103
شیعری فایەق 104
نموونەی شیعری فایەق 104
بەشی پێنجەم
جافەر قولی 119
بەســەرهات 119
شیعری جافەر قولی 120
نموونەی شیعری جافەر قولی 123
بەشی شەشەم
حـاجی 131
ژیانی حاجی 131
شیعری حاجی 134
نموونە کلاسیکییەکانی شیعری حاجی 140
بەشی حەوتەم
گەشتێک بەناو شیعرە میللی و نوێگەرییەکانی حاجی 162
حاجیی ڕۆشنبیر و زانا و سیاسی و شۆڕشگێڕ 162
بەیتەکانی حاجی 164
لیریکەکانی حاجی 176
بەشی هەشتەم
فەقێ قادر 197
ژیانی فەقێ 197
شیعری فەقێ 199
نموونەی شیعری فەقێ 200

بەشی نۆیەم
مەحوی – مەحوی و شیعر 209
ژیانی 209
شیعری 211
بەشی دەیەم
شیعری گێتی سۆفیزمی مەحوی 232
سۆفیزم 232
نموونەی شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی (گەردوونی) 235
نموونەی شیعری وەسفی سۆفیزم 244
شیعری دژی دەروێشیزم 247
بەشی یازدەم
ساڵح 253
بەسەرهاتی شاعیر 253
خاسیەتی شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە 255
خاسیەتی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە 259
گەشتی گێتیی لاهووتی شیعری ساڵح 259
بەشی دوازدەم
شێخ ڕەزا – ژیان و شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە 297
ژیانی شاعیر 297
شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخسارەوە 303
بەشی سێزدەم
شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە 309
ئاسۆی شیعری شێخ ڕەزا 309
ئەدگاری شیعری شێخ ڕەزا 310
نموونەی شیعری شێخ ڕەزا 290
بەشی چواردەم
وەفایی 369
ژیانی 369

شیعری وەفایی 370
گوڵستانی شیعری وەفایی 374
شیرین تەشی دەڕێسێ 370
شیعری خۆماڵی سیلابی 399
بەشی پازدەم
قادر – ژیان و شیعری لیریکی 407
ژیانی قادر 407
شیعری قادر 408
شیعری لیریکی قادر 410
بەشی شازدەم
شیعری ئیپیکی قادر 432
جەنگی کولله و ئاینەمەل 432
سەما و زەمین 444
بەشی حەڤدەم
حەریق 449
ژیانی 449
ڕوخساری شیعری 451
ناوەڕۆکی شیعری 453
شیعری مەسنەوی 474
شیعری دیالێکتی گۆرانی 475
تاک و چوارین 478
بەشی هەژدەم
ئەدەب – ژیان و خاسیەتەکانی شیعری 483
ژیانی ئەدەب 483
خاسیەتەکانی شیعری ئەدەب 486
بەشی نۆزدەم
گەشتی گوڵزاری ئەدەب 504
وەسفی بووکی پەردە و بەزاوابوون 504

پەری بەسەما دێتە سەر شانۆ 516
کچی ئەدەب بەیادی نالی 521
دیالۆجی دڵدار و دلبەر 525
شیعری ئەدەب بۆ گۆرانی 528
بەشی بیستەم
خەلیل – ژیان و شیعری لیریکی 533
ژیانی شاعیر 533
شیعری شاعیر 536
شیعری لیریکی شاعیر 537
موناجات و نەعت 537
دڵداری 539
وەسف 543
کۆمەڵایەتی 553
شانازی و ستایش و پێدا هەڵدان 569
ماتەمنامە و لاواندنەوە 571
داشۆرین 572
بەشی بیست و یەکەم
پۆیێمی خەلیل 579
چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی 579
چیرۆکی شیعری گورگە هار 580
جەنگی یەکەمی گێتی 583
چیرۆکی شیعری مێژوویی 585
شەهیدبوونی شێخ سەعید 585
بەشی بیست و دووەم
تاهیر 597
شیعری تاهیر 599
ناوەڕۆکی شیعری تاهیر 568
گەشتی ناو دیوانی تاهیر 601

بەشی بیست و سێیەم

شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە کەم ناسراوەکانی کورد 613
تەیموور 617
کۆشکی 623
ئاهی 627
خاکی 631
سالمی سنە 637
جیهان ئارا 643
میهرەبان 649
حەسەن و ئامینە 653
بیبلیۆگرافیا 668

پێشەکی

ئەم بەرگە تۆماری ڕۆژگارێکی یەکجار گرنگە لە مێژووی نەتەوەی کورد، ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم تا جەنگی یەکەمی گێتی (١٩١٤). لەو ڕۆژگارەدا بیری نیشتمانپەروەری و پراکتیک کردنی سیاسەت لە پێناوی کوردایەتی هەموو کوردستانی گرتبووەوە، کەچی بزووتنەوەی ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە سلێمانی و هەرێم و ناوچەکانی گۆرانزەمین وێنەی سامانی نەتەوایەتیی هەموو کورد بوو، چونکە لە باکووری کوردستانی نزیک نێوەندی دەسەڵاتی عوسمانی ڕینیسانسەکەی جزیری و خانی کزبوونی پێوە دیار بوو و باشووری کوردستان جێی ئەوی گرتبووەوە.

ئەم دیاردەیە کارێکی ئاساییە لە هەموو ڕۆژگارێک و لە هەموو وڵاتێکدا چونکە بەزۆری بزووتنەوەی ئەدەبی لە ناو هەر میللەتێکدا لە جێگەیێکی دیاریکراودا پەیدا دەبێ و پەرە دەستێنێ، وەک پایتەخت یا ئەو نێوەندەی دەسەڵاتی دەوڵەتی تێدایە. ئەمە و گرنگیی ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لەبەر ئەوەیە چونکە لە سەرەتای پەیدابوونی ئەدەبی کوردییەوە بەرهەمی ئەو ئەدەبە شیعر بووە تا سەرەتای سەدەی بیستەم وەکو لە سەرانسەری ئەو چوار بەرگەدا دەردەکەوێ کە تا ئێستا بڵاوکراونەتەوە.

لە بەرگەکانی داهاتوودا واتە ئەدەبی کوردی لە جەنگی یەکەمی گێتییەوە تا سەرەتای چارەکی دوایی سەدەی بیستەم ١٩٧٥ لەگەڵ بەردەوامبوونی داهێنانی شیعری پەخشانی کوردی دەوری گرنگی بینیوە، لە هەندێ گۆشە و مەبەسی ئەدەبیدا ڕۆڵی لە شیعریش زیاتر بووە.

لێرەدا پێویستە چەند ڕاستییێک لە بابەت ئەو چوار بەرگەوە ڕوون بکرێتەوە بۆ ئەوەی خوێنەر و خوێندەوار زیاتر کەڵکی لێ وەربگرن:

١- لە سەرەتای پرۆژەکەوە بڕیار وا بوو نموونەی شیعری دیالێکتەکانی زمانی

کوردی وەکو خۆیان بمێننەوە بەتایبەتی بەرهەمی شیعری کرمانجی باکوور و گـۆران، لە پاشـانا بڕیار وا بوو هـەندێ لە بـەڵگەکـانی دیالێکتی گـۆرانی واتاکانیـان لێک بدرێتـەوە، لە هـەندێ جێی ئەم کتێبـەدا بڕیارەکە جێبـەجێ کـراوە، لە هەندێ جـێگەی دیکە پـشتگوێ خـراوە. لە پاشانا وا بـەباش زانرا هـەموو بەڵگەکان وەکو خـۆیان بنووسرێنەوە و بەزمانی نووسینی ئەم کتێبـە واتایان لێک نەدرێتەوە. دیارە ئەوەی کراویشە قازانجی هەیە و زیانی نییە.

٢- ژیان و بەرهەمی شـاعیران بەپێی سـەردەمی ژیانیـان پیشـان دراون، لەمەشدا بایەخدان بەساڵی لە دایکبوونیان بـووە بەبنچ و بناوان نەوەک مردنیـان، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبوو لەو بەشانەی باس لە بزووتنەوەی ئەدەبی لە شاری کۆیە و شیعری شاعیرە کەم ناسراوەکان کراوە شـاعیرەکانیـان دیسانەوە لەسـەر ئەم دەستوورە ڕێز بکرێن واتە لە ڕێزکردنە بنچینەییەکە بچێتە دەرەوە.

٣- کۆمەڵێک شاعیر لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا لە ناوەوەن شیعریان کەمە، بەڵام وا ڕێک دەکـەوێ تاکە شـیـعرێک یا زیاتر لە شـاکاری ئەدەبی بژمـێـررێ، بۆ ئەوەی مـێـژووی ئەدەب لەم شـیـعرانە بێ بـەش نەبێ بەشـێکی تـایبـەتیـان بۆ تەرخـان کـرا، واتە بەکـورتی پیـشـاندانی مـێـژووی ژیانی شـاعـیـرەکـان و تۆمـارکـردنی ئـەو شـیـعـرە یا قـەسـیـدەیەی بەنموونەیێکی جـوانی ئـەدەبی دەژمێررێ.

٤- وەک ئاشکرایە لە بەرگی دووەم و سێیەمی ئەم کتێبە تەنیا بایەخ بـەشاعیرانی کـورد و بەرهـەمیـان دراوە، چونکە مـەسـەلەکـە خـۆی ئەمـە دەخـوازێ. ئەوە ئاشکرایە بەرهەمی ئەدەبی لە ڕۆژهـەڵاتی ناوەڕاستدا لە ڕۆژگارانی کۆنەوە تا سـەدەی نۆزدەم تەنیا شیعر بووە، لـەبەر ئەوە مـاوە نەبووە باس لە پـەخشـان بکرێ.

٥- لە بـەرگـەکـانی داهـاتوودا ڕووی ڕاسـتی ئەدەبی کـوردی تـەنیـا لـە ژیان و بەرهەمی شـاعیـراندا ناکەوێتـە بەرچاو، بەڵکو ژیان و بەرهەمی نووسـەرانی وتاری هـونەری و چیـرۆک و ڕۆمـان و بـابەتـەکـانی دیکەی پـەخـشـانیش دەگرێتـەوە. هـەروەهـا بەشـێکی زۆر تەرخـان دەکرێ بـۆ دیاردەی ڕەنگدانەوەی ڕووداوە گرنگەکانی گێتی جگە لە تەنگوچەڵەمە و گیروگرفتی کۆمـەڵایەتی و هـەست و نەستی ناوەوەی مرۆڤ.

ئەدەبی کوردی لە سەدەی بیستەمدا بەگشتی لە پێناوی هێنانەدی ئامانجی «کوردایەتی» بووە. ئێمە بەهیچ جۆرێ ئیستێتیکای کاری ئەدەبی و هونەری بەئیدیۆلۆجییەت ناگۆڕینەوە، لە دروشم ناگەڕێین، بەڵکو عەوداڵی قسەی جوانین. بەتایبەتی هونەرمەندی دەست ڕەنگین قەرەنی جەمیل وێنەی هەموو شاعیرانی ئەم بەرگەشی پێشکێش کردم. بەم هۆیەوە پێویستە ئەو ڕاستییە ڕوون بکرێتەوە هەندێ لە شاعیرانی لەم بەرگەدا باسیان لێوەکراوە، وەکو میرمحەمەد سالحی نیعمەتوڵلاهی و عەبدوڵلا بەگی ئەدەب و تاهیر بەگی جاف وێنەی فۆتۆگرافییان لەبەردەستدا هەیە، بەڵام وا بەباش زانرا بۆ ئەوانیش وێنەی هێلکاری بکێشرێ و وێنە فۆتۆگرافییەکانیان لەگەڵ هێلکارییەکانی ئەم بەرگە لە چاپی دووەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەسەریەکەوە بڵاو بکرێنەوە.

سوپاسی هەموو ئەو کەسانە دەکەم کە هانیان داوم یا دەستی یارمەتییان بۆ درێژ کردووم بۆ بەئەنجام گەیاندنی ئەم پرۆژەیە.

هەولێر: مەڵبەندی ڕووناکی مارف خەزنەدار

بەشی یەکەم

بەکورتی مێژووی هەرێمە جوگرافییەکانی کوردستانی باشوور و بڵاوبوونەوەی ڕینیسانسی ئەدەبی لە هەموو ناوچەکاندا

مێژووی سیاسی هەرێمە جوگرافیاکانی کوردستانی باشوور

کارێکی سروشتی بوو ئەو بزووتنەوە ئەدەبییەی لە شاری سلێمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم سەری هەڵدا لە دواییدا لە ناو هەموو هەرێم و ناوچەکانی کوردستانی باشوور بڵاو ببێتەوە. وەکو ئاشکرایە ئەم ناوچانە لە ڕووی دیالێکتی زمانی کوردییەوە تێکەڵاوە و لە دیالێکتەکانی کرمانجی خواروو و گۆرانی پێکهاتوون، بەتایبەتی لای باشووری ئەو ناوچانەی میللەتی کورد لە میللەتانی دیکەی وەک فارس و عەرەب نزیک دەبنەوە.

بەپێی ناوچە جوگرافی و میرنشینە مێژووییەکانی کورد، باشووری کوردستان لە چوار هەرێمی گەورە پێکهاتووە: بابان و گەرمیان، ئەردەلان، موکریان، سۆران.

بەکورتی پیشاندانی مێژووی ئەو میرنشینانە لە ڕووی سیاسی و بەڕێوەبردنەوە کارێکی پێویستە بۆ تێگەیشتنی ئەو زەمینەیەی بووە بەهۆی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ئەدەبی و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری و خوێندەواری لە کۆمەڵی کوردەواری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا.

میرنشینی سلێمانی و ناوچەی گەرمیان

لە بابەت میرنشینی بابانەوە لە سلێمانی زانیاری پێویست لە بەرگی سێیەمی ئەم کتێبەدا خراوەتە ڕوو، هەرچی ناوچەی گەرمیانیشە لەم ماوەیەدا باسی لێوە دەکرێ.

زاراوەی گەرمیان لە کوردستانی باشووردا خاکێکی پان و بەرینە، شاری

کەرکووک نێوەندێکە هەموو تیرە و هۆز و عەشرەتی کوردانی گۆرانی ئەم وڵاتە کۆ دەکاتەوە. لە ڕووی مێژووییەوە ئەم ناوچانە مەڵبەندی گۆراننشینی کوردانی کوردستانی باشوور بووە. یەکێ لە ئەدگارە هەرە گرنگەکانی خەڵکی ئەم ناوە ئەوەیە دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی زمانی ڕۆژانە و ئەدەبیاتی کلاسیکییان بووە، جگە لەوە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و نەریتی ئەتنۆگرافییەوە دیارە ئەدگاری تایبەتی خۆیانیان هەیە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەم لە دوای گواستنەوەی پایتەختی میرنشینی بابان لە قەڵاچۆلانەوە بۆ شاری سلێمانی کە وەک پایتەختێک ئیبراهیم پاشا بابان بناغەی لێ دا، ناوچەی گەرمیانی کەرکووک لە ڕووی زمانەوە کەوتە ژێر کاریگەری دیالێکتی کرمانجی باشوور کە زمانی ڕەسمی قسەکردن و ئەدەبیاتی کوردی بوو. بەم جۆرە لەگەڵ دامەزراندنی میرنشینی بابان لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم لە سلێمانی دیالێکتی گۆرانی لە ڕووی پراکتیکەوە کەوتە ژێر زەبری دیالێکتی کرمانجی باشوور. لێرەدا لە پێشانا بازاڕی سلێمانی لە دواییدا بازاڕی کەرکووک کاریگەرییان بەهێز بوو بۆ کزبوون یان لەناوچوونی دیالێکتی گۆرانی لە شارەکاندا، ئینجا پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی دیالێکتی کرمانجی باشوور.

تا ئێستا ئەم دیاردەیە دوو سەدەی خایاندووە، بەڵام هێشتا دیالێکتی گۆرانی لە ناو خەڵکی گوند و لادێکاندا ماوەتەوە، هەروەها ئەدەبی کوردیش بەم دیالێکتە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ وزەی تێدا ماوە، بەڵام ڕۆژ لە دوای ڕۆژ کزتر دەبێ و دیالێکتی کرمانجی باشوور جێگەی دەگرێتەوە.

میرنشینی ئەردەلان

خاکی ئەردەلانی کۆن تەنیا لە ناو لاپەڕەکانی کتێبی مێژوو و لەسەر نەخشە جوگرافییە مێژووییەکاندا ماوەتەوە، لە سەردەمی ئێستادا کەوتۆتە وڵاتی ئێرانەوە. ئەم ناوچەیە بەشێکە لە ئوستانی پێنجەم بەڕەسمی ئوستانی کوردستان، یا ئوستانی کوردستان و کرماشانی پێ دەڵێن. ئەو ئوستانەی ئێستا ناوی کوردستانە هەموو کوردستانی ئێرانی نەگرتۆتەوە، بەڵکو تەنیا خاکی ئەردەلانی کۆن کە شارستانەکانی سنە و سەقز و بێجاڕ نێوەندی کۆنی میرنشینی ئەردەلان بوون. ئەم شارستانانە بەپێی نەخشەی کوردستانی باشوور

دەکەونە لای باشووری ڕۆژهەڵاتییەوە. جێگەی ئەم ناوچەیە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، لە ڕۆژهەڵاتدا شارستانی هەمەدانە، لە ڕۆژئاوادا ناوچەی سلێمانییە (بابان لە کوردستانی عێراقدا)، لە باکووردا ناوچەی مەهاباده (موکریان)، لە باشووردا شارستانی کرماشانە.

شارستانی سنە بریتییە لە هەشت یەکەی بەڕێوەبردن:

سنە، پاوە، دیواندەرە، ڕەزاب، ڕەوانسەر، قوڕوە، کامیاران، مەریوان. وە شارستانی سەقز بریتییە لە دوو یەکەی بەڕێوەبردن: سەقز، بانە. شارستانی بێجاڕ بریتییە لە یەک یەکەی بەڕێوەبردن.

ئەم ناوچەیەی سنووری جوگرافی دیاری کرا خاکی مێژوویی میرنشینی ئەردەلانی کۆن بووە. خەڵکی ئەم ناوچەیە بەدیالێکتی کرمانجی باشووری زمانی کوردی قسە دەکەن، بەڵام هەر لە ناو ئەم ناوچەیەدا لە هەندێ شوێن دیالێکتی گۆرانی لە ناوەوەیە، ئەو دیالێکتە زمانی ڕەسمی ئەردەلانییەکان و ئەدەبی کوردی بوو تا ڕووخانی میرنشین لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا.

میرنشینی ئەردەلان مێژووی کۆنی هەیە، لە سەدەی دوازدەمینی مەسیحی دامەزراوە. لەم بابەتەوە شەرەفخانی بدلیسی لە «شەرەفنامە»دا گەلێ زانیاری بەنرخ دەدا بەدەستەوە، وەکو ئەوەی دامەزرێنەری ئەم میرنشینە بابا ئەردەلان بووە و یەکێکە لە تیرەی گۆران.

ئەم دەوڵەتەی ئەردەلان حەوت سەدە بەردەوام بوو. لە زۆربەی ژیانی سیاسیدا سەربەخۆ بووە، یا وەکو ئۆتۆنۆمی دەکەوتە ناو ئێران و هەندێ جاریش سەر بەدەوڵەتی عوسمانی دەبوو. کوردناس ڤاسیلی نیکیتین لەسەر ئەو باوەڕەیە تا ئێستا خەڵکی ئەم ناوچەیە یادی چاکەی کردەوەکانی خوسرەو خانی کوڕی ئەمانوڵڵا خان دەکەنەوە، میرنشینی ئەردەلان پارێزگاری سەربەخۆیی فەرمانڕەوای دەوڵەتی کردبوو، لەگەڵ ئێراندا وەک سوێندخۆر وابوو نەک ژێردەست.

خۆگرتن و پەرەسەندنی ئەم میرنشینە بەڕاستی لە کلۆڵ بەگ کوڕی بابا ئەردەلانەوە دەست پێ دەکا. لە دەورویەری ئەم میرە سەرانە لە هەولێر وەردەگیرا چونکە ناوچەی سۆرانی لە بن دەست بوو. لەم ماوەیەدا ئەردەلانییەکان هاوسێی

بەهێزیان نەبوو، لەبەر ئەوە سەردەمی فەرمانڕەوایی خدر بەگ کوڕی کڵۆڵ بەگ و ئەلیاس بەگ کوڕی خدر بەگ دەوری هێمنی و ئاسوودەیی ئەم میرنشینە بوو، بەڵام ئەمە زۆری نەخایاند لە سەرەتای سەدەی چواردەم جەلائیرییەکان هەڵسان، میرە بێ هێز و بێ تواناکەی ئەردەلان خدر بەگ کوڕی ئەلیاس بەگ بەشی باکووری ڕۆژئاوای ئەردەلانی دایە ئەوان، بەڵام ئەمانە لەمە زیاتر بۆیان نەکرا جێگەی دیکە داگیر بکەن. لە دوای ئەمە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی مەئموون بەگ لە سەدەی پازدەمدا بەشی باکووری ئەردەلانی خستەوە سەر وڵات، بەم هۆیەوە زێی گەورە (زێی بادینان) بوو بەسنووری باکووری ئەم وڵاتە، هەروەها قەڵای ڕواندزیشی گرت و ئۆردوگای لێ دامەزراند. ڕۆژهەڵاتناس لۆنگریک لەسەر ئەو باوەڕەیە لەم ماوەیەدا هیچ میرنشینێک لە میرنشینەکانی هەرێمە جیاوازەکانی کوردستان لەگەڵ ئەردەلاندا لە پێشکەوتنی کولتووری نەتەوایەتی و شێوازی فەرمانڕەوایی شاهانە بەراوورد ناکرێ.لە دوای جەنگی چالدیران (١٥١٤)، گەلێ لە میرنشینەکانی کورد کەوتنە ناو خاکی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەڵام میرنشینی ئەردەلان بەناو هێشتا هەر سەر بەئێران بوو. ئەردەلانییەکان هێزێکی ئەوتۆیان هەبوو تورکی عوسمانی نەیاندەتوانی زەفەریان پێ ببەن، بۆیە لە دەوروبەری بیکە بەگ کوڕی مەئموون بەگ کە هاوچەرخی سوڵتان سلێمانی قانوونی (١٥٢٠-١٥٦٦م) بوو، هێشتا سەر بەئێران بوو. ئەم میرە دووبارە سنووری فراوان کردەوە تا گەیشتە زێی بچووک (زێی کۆیە) و هەورامان و شارەزوور و قەرەداغ و کفری و کەرکووکیشی خستە سەر وڵاتی خۆی. ئەمە زۆری نەخایاند چونکە عوسمانییەکان هەرگیز خۆیان مەڵاس دابوو بۆ ئەوەی هەلیان بۆ هەڵبکەوێ و خاکی ئەردەلان داگیر بکەن، کەچی ئەردەلانییەکان هەر چۆنێ بووبێ سوودیان لە ئێران وەردەگرت بەتایبەتی لە ناکۆکی نێوان عوسمانی و عەجەم.

خان ئەحمەد خانی ئەردەلان لە ساڵی ١٦٠٥م هێرشی بردە سەر عەشرەتەکانی موکریان و وڵاتی داگیر کرد، هەروەها قەڵای ڕواندز و ئامێدیشی گرت، لە پاشانا کۆیە و هەریریشی خستە سەر خاکی ئەردەلان. ئەم خانە دووربین بوو، وەکو دەردەکەوێ دەستی بۆ ئەو میرنشینانە درێژ نەدەکرد کە ڕاستەوخۆ لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانییان بوون، بەڵکو هێرشی دەبردە سەر میرنشینە ناوچەییەکانی کورد. دیارە ئەمەش بۆ ئەوە بوو لە لایێک ئەمارەتە کوردەکان یەک

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (٢)

بخا و بەهێزیان بکا و لە لایێکی دیکەشەوە عوسمانییان دڵنیا بکا کە نایەوێ بچێتە جەنگەوە لەگەڵیاندا. لە ئەنجامی ئەمە لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی خان ئەحمەد خاندا خاکی ئەردەلان گەلێ فراوان بوو، لە ڕۆژئاوای ئامێدییەوە دەستی پێ دەکرد تا سنووری کرماشان و هەمەدان، لە لوڕستانەوە تا ورمێ، بەم جۆرە هەموو میرنشینی سۆرانیشی داگیر کرد.

فراوانبوونی خاکی ئەردەلان مەترسییێکی زۆری خستە ناو دڵی عوسمانییەکانەوە، لەبەر ئەوە کەوتنە خۆ بەپڕوپاگەندە و هەڵخەڵەتاندنی میرنشینە کوردییەکانی دیکەی هاوسێی ئەردەلانییەکان، وەکو میرنشینەکانی بادینان و سۆران. ئەمانە لەگەڵ عوسمانییان قۆڵیان لێ هەڵکرد دژی ئەردەلانییەکان و عەجەم، سەرەک وەزیران (سەدری ئەعزەم)ی عوسمانی خۆی سوپاسالاری هێرشەکە بوو. جیاوازی ئایینزایی گەلێ سوودی بۆی هەبوو، بەوەی هەندێ لە میرەکانی کورد و فەرمانبەرەکانی عەجەم سوننی بوون و زیاتر بەعوسمانی دەشکانەوە، یارمەتی عوسمانیانیان دا لەم هێرشەدا. لەگەڵ ئەوەی تورکی عوسمانی سەرکەوتن، هەتا گەیشتنە شاری هەمەدانیش لە ساڵی ١٦٣٠م، بەڵام ئەحمەد خانی ئەردەلان توانی ویلایەتی شارەزوور لە عوسمانییان وەربگرێتەوە.

لە ماوەی ئەم تەنگوچەڵەمەیەدا سلێمان خانی ئەردەلان بوو بەمیر. لەولاشەوە تازە میرنشینی بابان خەریک بوو دروست دەبوو لە ناوچەی سلێمانی، لە ڕۆژئاوای ئەردەلان. میرنشینی بابان سوودی لە بێ هێزی و دواکەوتوویی ئەردەلان وەرگرت، بۆیە سلێمان بەگی بابان لە ساڵی ١٦٩٤ بەسەر ئەردەلانی دادا و گەلێ لە ناوچەکانی داگیر کرد، بەڵام زۆری نەخایاند بەهۆی یارمەتی عەجەمەوە ئەم ناوچانەیان لە بابانەکان وەرگرتەوە.

لە سەدەی هەژدەهەمیندا بابانەکان زۆر بەهێزبوون، ئەمە بووە هۆی مەترسی و سەغڵەتبوونی ئەردەلانییەکان، لەم ڕۆژگارەدا ترسی گەورەی بابانەکان ئەوان بوون. خانە پاشای کوڕی بەکر بەگ یەکێک بوو لە میرە بەهێزەکانی بابان، لە ساڵی ١٧٢١م لە قەڵاچۆلان بنچینەی میرنشینی بەهێزی بابانی دامەزراند و پەلاماری دایە هاوسێی ڕۆژهەڵاتی کە ئەردەلان بوو، لە ئەنجامدا داگیری کرد و خۆی بوو بەسەرۆکی، بەڵام ئەم داگیرکردنە زۆر بڕی نەکرد، وا بوو لە ساڵی

١٧٣٠م نادر قولی بابانەکانی لە خاکی ئەردەلاندا دەرکرد.

بەڕاستی سنوورێکی خەت کێشراوی هێمن لە نێوان میرنشینە کوردییەکاندا نەبوو، بەهۆی سیاسەتی داگیرکردن کە هەردوو دەوڵەتە گەورەکەی ڕۆم و عەجەم لەسەری دەڕۆیشتن. ئەمەو تورکی عوسمانی و عەجەمیش هەمیشە کوردیان بەکار دەهێنا بۆ جێبەجێکردنی تەنگوچەڵەمەی ناوەوەی خۆیان. وەکو ئاشکرایە گەورەترین گیروگرفتیان لە ڕووی سیاسییەوە لە خاکی ئێراندا لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمدا ئەو خەباتە بەهێزە بوو لە نێوان کەریم خانی زەند و قاجارییەکاندا، بۆیە کەریم خان بابانەکانی بەلای خۆیدا ڕاکێشا و ئەردەلانییەکانیش سەر بەقاجارەکان بوون، لە ئەنجامی ئەمە بابانەکان هێرشیان بردە سەر ئەردەلان بەیاریدەی کەریم خان داگیریان کرد. ئەم دووبەرەکییە بوو بەهۆی شڕبوونی خاکی کوردەواری، جگە لەوەی والی بەغدای تورکیش بەبێ وچان دەستی دەخستە ناو سیاسەتی ناوەوەی ئەم میرنشینانە.

لەگەڵ نزیکبوونەوەی سەدەی نۆزدەم لە ساڵی ١٨٠٠ ئەمانوڵڵا خانی ئەردەلانی لە جێگەی خوسرەو خانی گەورەی باوکی دانیشت، فەرمانڕەوایی ئەم میرە دڵسۆزە تا ساڵی ١٨٢٥م.ی خایاند، ماوەی چارەکە سەدەیێک لە فەرمانڕەوایی ئەم میرە هێندەی شەش حەوت سەدە لە فەرمانڕەوایی ئەردەلانەکان بۆ مێژووی ئەم میرنشینە گرنگ بوو. ئەمانوڵڵا خان یەکێکە لە میرە بەناوبانگ و دڵسۆزی نەتەوەی خۆی و شانازی مێژووی ڕابردوو وەک نیکیتین دەڵێ ئەمانوڵڵا یەکێک بوو لە خانە دیار و بەدیمەنەکانی چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدەم، هەوڵی دەدا شارە بچووکەکەی سنە وەکو پایتەختی مەملەکەتێکی گەورە بخاتە ڕوو.

ئەم میرە بەچاوێکی وردبین تەماشای زانست و ئەدەبی دەکرد، بارەگای والی جێگەی شاعیر و نووسەر و زانایان بوو، لە بابەت ئاوەدانکردنەوەوە پێشکەوتوو بوو. ناوچەکانی ئەردەلان بەتایبەتی شاری سنە ئێستاش لە هەموو شتێکدا مێژووی ئەردەلانەکان دەگێڕێتەوە، کۆشک و تەلار و مزگەوتە جوانەکانی وێنەی ئەندازیاری هونەری بەرزی ڕۆژهەلات دەنوێنن. مزگەوتەکانی دارولئیحسان و دارولئەمان و حاجیر خاتوون و زۆری دیکە گەلێ زانا و شاعیر و نووسەری گەورەی کوردیان پێ گەیاندووە و گەلێ دەسنووسی ئەدەبی و ڕۆشنبیرییان تێدا نووسراوەتەوە.

لە دوای مردنی ئەمانوڵڵا خان خوسرەو خانی کوڕی لە جێگەی دانیشت، ئەم والییە دە ساڵ فەرمانڕەوایی کرد، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی ئەم والییە ئەردەلان بوو بەنێوەندێکی گرنگ و گەورەی شیعر و ئەدەب، والی خۆی شاعیرێکی ناسراو بوو، خێزانی بەڕێزی ماه شەرەف خانمی کوردستانی ناوبانگی بەهەموو لایێک بڵاو بووبووەوە وەک شاعیر و مێژوونووس. نازناوی شیعری «مەستوورە» بوو.

لە پاش مردنی خوسرەو خان و دانیشتنی ڕەزا قولی خان لە جێگەی دەوری ئاژاوە دەستی پێ کرد لە نێوان والییانی ئەردەلان خۆیان، تا ساڵی ١٨٦٧ ئەم ئاژاوەیە بەردەوام بوو، لەو کاتەی ئەمانوڵڵا خانی دووەم فەرمانڕەوا بوو. لەو ساڵەدا ناسرەدین شا تەخت و تاراجی ئەم بنەماڵەی لەناوبرد، فەرهاد میرزای مامی بەفەرمانڕەوا دانا لە خاکی ئەردەلاندا.

لەم بەشەی کوردستاندا پیشەسازی هونەری ورد و پێشکەوتوو بووە، وەکو دروستکردنی خەنجەر و خشڵی ژنان و قوتووی جوانی خانمان لە زیو و مەعدەنی دیکە. دەسکردی شەترەنج قوتووی جیگەرە لە دار و مەعدەن جێگەی دیاری هەبوو، مافوور و بەرماڵی سنە لە هەموو ئێراندا ناوی هەبوو. ئەو بەرهەمە پیشەسازییانە لە دەرەوەی هەرێم ڕەواجیان هەیە.

خەڵکی کورد بەڕێزەوە ناوی میرنشینی ئەردەلان دەبەن، چونکە ئەم میرنشینە یەکێک بوو لە میرنشینە هەرە گرنگەکان بەدرێژایی مێژوو لە خاکی کوردستاندا دامەزران و لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کۆتاییيان هات.

میرنشینی موکریان

شاری سابڵاغ (ئێستا مەهاباد) نێوەندی خاکی موکریانە، لە جوگرافیای ئێراندا شارستانی مەهابادی پێ دەڵێن. ئەمە پارچەیێکە لە ئوستانی سێیەم و چوارەم کە ناوی ڕەسمی ئوستانی ئازربێجانە. لە لای ڕۆژهەڵاتدا سنووری لەگەڵ شارستانی مەراغەدایە، لە لای ڕۆژئاوا سنووری لەگەڵ عێراق دایە (ناوچەی سۆران – هەولێر) لە باکووردا دەریاچەی ڕەزائییەیە، لە باشووردا ئوستانی پێنجەم (کوردستان – خاکی ئەردەلان).

شارستانی مەهاباد لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە لە سێ بەش پێک هاتووە، نێوەندی

مەهاباد، بەخشی بۆکان، بەخشی سەردەشت. ئەم ناوچانە لە ئێران ڕۆژئاوای ئازربێجانی پێ دەڵێن، تەنیا ئەم شارستانە لە ڕووی قەومی و زمانی کوردییەوە (دیالێکتی کرمانجی خوارو) کورد نین، بەڵکو هەموو خاکی موکریان، یاخود ئەو کوردانەی بەدیالێکتی کرمانجی باشوور دەدوێن خاکیان لەم پارچە زەوییە فراوانترە کە ناوی نراوە شارستانی مەهاباد. لە شارستانەکانی دیکەی ئازربێجانی ئێراندا کورد هەیە: لە بەخشی میاندواو لە شارستانی مەراغە، کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی مەهاباد، لە قەراغ زەریاچەی ڕەزائییە (ورمێ)، هەروەها لە بەخشی شنۆ و سلدووزیش لە شارستانی ڕەزائییە (ورمێ) کە کەوتۆتە باکووری شارستانی مەهاباد. ئەم هەموو ناوچانە خاکی کوردی موکرین.

سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەی کورد لە لایەن دەسەڵاتی ئێرانەوە لە هەموو سەردەمێکدا بووە هۆی ئەوەی لە دابەشکردنی بەڕێوەبەرایەتی جوگرافیشدا هەوڵ دراوە ناوچە کوردییەکان لە یەکتری جیا بکرێنەوە، ئەگینا بۆ چ ناوچەی مەهاباد کە پارچەیێکە لە کوردستانی ئێران نەخراوەتە سەر ئەو ئوستانەی کە ناوی کوردستانە و خراوەتە سەر ئازربێجانی ئێران؟!

خاکی موکریان بەگوێرەی نەخشەی جوگرافی کوردستانی باشوورەوە کەوتۆتە گۆشەی باکووری ڕۆژهەڵاتی، واتە لە باشووردا سنووری لەگەڵ ناوچەی ئەردەلانە و لە ڕۆژئاوادا سنووری لەگەڵ ناوچەی سۆرانە.

هەرێمی موکریان لە خاکی کوردستانی باشووردا لە مێژوودا دەورێکی وای نەبووە لە پلەی میرنشینەکانی ئەردەلان و بابان بێ، بەڵام یەکێکە لە کۆنترین مەڵبەندەکانی ژیانی کورد، کوردناسی ئینگلیز ئی. بی. سۆن لەسەر ئەو باوەڕەیە زەردەشت لە ناوچەی موکریان لە دایک بووە، هەروەها دەڵێ ئەو کوردانە بەزمانێک قسە دەکەن نزیکە لە زمانی ئاڤێستای زەردەشت. مێژوونووسی کورد ئەمین زەکی لایەنگری ئەم باوەڕەیە و دەڵێ:

عەشرەتەکانی موکری کۆنترین عەشرەتی کوردن و لە هەموویان نزیکترن لە زەردەشت، بۆیە دەتوانرێ ئەم عەشرەتانە لە نەوەی میدییەکان بژمێررێن.

شەرەفخانی بدلیسی دەڵێ دامەزرێنەری میرنشینی موکریان ناوی سەیفوددین بووە، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی تورکمانەکاندا لە سەدەی پازدەم ناوچەی دەرباسی داگیر کرد، لە پاشانا وڵاتی فراوان کرد تا دۆڵی باریک و ئاختاجی و

والتیمۆر و سلدووز. لە دواییدا میرنشینی بەناوی موکریانەوە دامەزراند. بەم جۆرە لە پاش خەباتێکی زۆر ئەم میرە کوردە توانی دەسەڵاتی خۆی بچەسپێنێ. لە ئەنجامی شەڕوشۆڕێکی زۆر توانی دەسەڵاتی خۆی بەهاوسێکانی بسەلمێنێ. بەمردنی دامەزرێنەری میرنشین وەزعی وڵات کەوتە لێژییەوە، لە دەوروبەری سارم بەگی کوڕی سەیفوددیندا شا ئیسماعیلی سەفەوی هەموو وڵاتی کوردی داگیر کرد. بەڵام لە پاش بەرهەڵستییێکی بەهێزی کورد، سارم بەگ توانی لە ناخۆشی نێوان عوسمانی و عەجەم سوود وەربگرێ، بۆیێ داوای یارمەتی لە تورکی عوسمانی کرد. لە پاش مردنی سارم بەگ دەسەڵات کەوتە ژێر دەستی ئامۆزاکانی، ئەمانە لەسەر سیاسەتی سارم بەگ نەرۆیشتن، بەڵکو بەتەواوی پشتیان کردە تورکی عوسمانی، هەر لەبەر ئەوە بوو سوڵتان سلێمانی عوسمانی بەهۆی میرنشینە کوردییەکانی دیکەوە، وەکو بادینان و هەکاری و عەشرەتی برادۆست و میرەکانی موکریانیان لەناوبرد. لەساڵی ١٥٨٣ سوڵتان مورادی سێیەمی عوسمانی فەرمانڕەوایی ناوچەیێکی گەورەی دایە دەست ئەمیرە بەگ کوڕی حاجی عومەر بەگ. ناوچەکە بریتی بوو لە مووسڵ، شارەزوور، هەولێر تا دەوروبەری مەراغە کە کەوتۆتە لای ڕۆژهەڵاتی زەریای ورمێوە، ئەم ناوچەیە لە دەوروبەری حەیدەر خانی کوڕی ئەمیرە بەگ زیاتر فراوان بوو.

سیاسەتی ئایینزایی (مەزهەبی) لای تورکی عوسمانی و عەجەم هەوەسێکی هەمیشەیی بوو و هۆیێکی گەورە بوو بۆ پەراگەندەکردنی کورد لەو کاتەی لە سەدەی حەڤدەمدا زیاتر دەسەڵاتی تورکی عوسمانی بەسەر کوردستاندا زاڵ بوو. ئەو پەیمانەی لە نێوان عوسمانی و ئێراندا لە ساڵی ١٦٣٩دا بەسترا، کوردی کرد بەدوو بەشەوە بەپێی ئایینزای سونی و شیعی، عەشرەتەکانی کەلهوڕ و ئەردەلان سەر بەئێران مانەوە و عەشرەتی دیکە کەوتنە خاکی عوسمانییەوە.

لە زۆر کۆنەوە جیاوازی ئایینزایی ئەنجامێکی کوشندەی هەبووە بۆ نەتەوەی کورد، ئەم سۆزە ئایینییە هەمیشە لەلایەن تورک و عەجەمەوە بەکارهێنراوە بۆ یەک نەگرتنی عەشرەتەکانی کورد و نزیکبوونەوەی میرنشینە کوردییەکان لە یەکترییەوە. میرە کوردەکان و زۆربەی خەڵکی جووتیار و ڕەنجبەریش بەناوی ئایینەوە هەڵدەخەڵەتێنران، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار میری دڵسۆز و ژیری وا پەیدا دەبوو بەلایەوە مەسەلەی شیعی و سوننی گرنگ نەبوو، بەڵام لەبەر بێ

هێـزیی میـره کوردەکـان توانای سـوپای تورکی عوسـمانـی و عەجـەم بزووتنەوە پێشکەوتووەکانی ئەم میرانە لە پێناوی سەربەخۆیی سەری نەدەگرت.

لە دوای سەدەی هەژدەم و سـەرەتای سەدەی نۆزدەمدا مێژوو ناوی دوو گەورەی مـوکـریانمان بۆ دەور دەکـاتەوە، هەردووکـیـان سـەر بەقـاجـارەکـان بوون لە دژی عوسـمـانی. ئەمـانە یەکـێکیـان بوداغ خـان بوو. هەندێ دانایی نواند و بەچاوێکی سیاسی قـووڵ ورد بووەوە و هەوڵیدا سـوود لە ناکۆکی نێوان کـەریم خـانی زەند و قـاجـارەکـان وەربگرێ، لە پاشـانا لە کـەریم خـانـی زەند نزیک بـووەوە، تا وەزعی وڵاتی خـۆی بەهێـز کرد. لەم مـاوەیەدا قـاجـارەکان بەسـەر کـەریم خـاندا زاڵبـوون، بەڵام ناچاریش بوون لە دەوروبەری فەتح عەلی شای قاجاردا دان بەفـەرمانڕەوایی موکری بێنن.

کـەسی دووەمی دوو میرەکانی مـوکریـان عەزیز خـان بوو، دەورێکی باڵای هەبوو لە مێـژووی قـاجـارەکـاندا، لە دەوروبەری مـحـەمـەد شـا و ناسـرەدین شـادا گەلێ یاریدەی قـاجارەکانی دا، خۆشی گەیشـتە پلەی جەنراڵسـیمـۆ لە سوپای ئێـراندا، بەڵام بەزمـان لێدانی سـەدری ئەعزەم میـرزا ئاغـا خان بەوە تاوانبـار کـرا کە گۆیا دەسـتـی لەگـەڵ ڕووس و ئینگلیـز تێکەڵ کـردووە و لەگـەڵیـاندا ڕێک کـەوتووە بۆ جـاڕدانی سـەربەخۆیی کوردسـتـان و پچڕاندنی لە ئێران، بەڵام عەزیز خـان خـۆی نەدا بەدەستەوە، بەڵکو ڕای کردە هێلانەکەی خۆی لە بۆکان.

ناوچەی مـوکـریـان ئەگـەرچی لە پێش سـەدەی نۆزدەمـدا نێـوەنـدێکی گـرنگی سـیـاسـەت و فـەرمـانڕەوایی و کـولتـووری نەتەوەی کـورد نەبوو، بەڵام لە سـەدەی نۆزدەمدا دەورێکی باڵای هەبوو لە پێشـخسـتنی ئەدەبی کوردیدا. خـاکی موکریان ناوی شـاعـیـری گـەورەی کـوردمـان بـۆ دەور دەکـاتەوە، هـەروەهـا لـە سـەدەی بیستەمیشدا و تا ئێستاکە بەناوچەیێکی سیاسی گرنگی بزووتنەوەی نەتەوەیی پێشکەوتووی کورد و نێوەندێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری کوردی دەژمێررێ.

میرنشینی سۆران

خاکی سۆرانی کۆن ئێستاکە زۆربەی دەکەوێتە ناوچەی هەولێر لە کوردستانی عێراقدا، ئەم خـاکە سنوورێکی سروشتی هەیە وەکو جزیرە ئـاساییێک ڕووباری زێی گـەورە (زێی بادینان) و زێی بچـووک (زێی کـۆیە) دەوریان داوە. جـێگەی ئەم

ناوچەیە لە ڕۆژهەڵاتدا موکریان و شارستانی ڕەزائیـیە (ورمێ)یە لە ئێران، لە ڕۆژئاوادا ناوچەی مووسڵ، دیارە ناوچە باکوورییەکانی کوردن و خاکەکەیان پارچەیێکە لە کوردستانی باکوور ئەوەی زۆربەی هەرە زۆری کەوتۆتە تورکیا. ناوچەی سۆران سنووری لەگەڵ بەشەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانی باکوور (کوردستانی تورکیا) هەیە، هەروەها لە باشووردا سنووری لەگەڵ ناوچەی کەرکووک و سلێمانی (کوردستانی عیراق)دا هەیە. لە نەخشەی کوردستانی باشووردا دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژئاوای.

خاکی سۆرانی کۆن، یاخود پارێزگای هەولێری ئێستا بریتییە لە قەزایانی مەرکەز، ڕواندز، کۆیە، مەخموور، زێبار، شەقڵاوە. شەرەفخانی بدلیسی دەڵێ، سەرەتای فەرمانڕەوایی میرانی سۆران لە کەڵۆس ناوێکەوە دەست پێ دەکا، لە سەدەی چواردەمی مەسیحی لە ئاوایی هەودیان لە ناوچەی هەولێر پەیدا بوو. لە دوای ئەو عیسای کوڕی کەڵۆس میرنشینی بەناوی سۆران لە ڕواندز دامەزراند. لە دوای ئەو شا عەلی بەگی کوڕی عیسا هەولێر و مووسڵ و کەرکووکی لە قزڵباشە ئێرانییەکان سەندەوە، میرنشینێکی سەربەخۆی پێکهێنا. لە دەوروبەری عیزەددین شێری کوڕی شا عەلی بەگ هەولێری کردە پایتەختی میرنشین، سوڵتان سلێمانی قانوونی لە ساڵی ١٥٣٤م.دا کوشتی.

بەهۆی دەستدرێژی عوسمانییەکان ئەم ناوچەیە ئاسایشی تێدا نەبووە، لەبەر ئەوە میرەکان زۆر جار نێوەندی میرنشینیان دەگۆڕی، لە ماوەی فەرمانڕەوایی میرنشینی سۆران چەند جار پایتەختیان گواستۆتەوە بۆ دوین، هەریر، خەلیفان، ڕواندز.

یەکێ لە میرانی سۆران شاکەڵی بەگ نێوەندی میرنشینەکەی هێنایە هەریر. سلێمان بەگی کوڕی یەکێکە لە میرە هەرە بەناوبانگەکانی دەوری کۆنی فەرمانڕەوایی سۆران. ئەم میرە کەسێکی بەهێز و دادپەروەر بوو، بایەخی زۆری بەپێشکەوتنی وڵات دەدا، بەچاوێکی پڕ لە سۆزەوە دەینواڕییە کۆمەڵ لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە، قەڵایێکی سەختی لەسەر شاخی هەریر دروست کرد، تا ئێستا پاشماوەی لەبەرچاوە. خانزادی خوشکی سلێمان بەگ کاروباری وڵاتی بەڕێوە دەبرد لەو کاتەی کە والی عوسمانی سلێمان بەگی خستە بەندیخانەوە. دادپەروەری سلێمان بەگ و خانزادی خوشکی تا ئێستاش لە ناوچەی سۆران

پشـتـاوپشت لەسـەر زاری خـەڵکی ئەو ناوچەیەیە. ئەدەبی مـیللی خـەڵکی کـورد (فۆلکلۆر) گەلێ شتمـان بۆ دەگێڕێتـەوە لە بابەت دادپەروەری و لاوچاکی خانزاد و ژیانی خـەڵکی کـورد لەو سـەردەمـەدا، ئەم مـیـرە تا سـاڵی ١٥٨٩ فـەرمـانڕەوایی کردووە.

لەو کاتەی سلێمـان بەگ لە بەندیخـانە کۆچی دوایی کردووە، عەلی بەگی کوڕی نەیتوانیوە خۆی لەبەر هێرشی بابانەکاندا بگرێ لەبەر ئەوە ناچار بووە میرنشین بگوازێتـەوە بۆ دەربەندی ڕواندز لە سـاڵی ١٧٧٨، ئەم دەربەندە لە دواییـدا بەناوی عەلی بەگەوە نرا «دەربەندی گەلی عەلی بەگ»، ئێستا گەلی عەلی بەگی پێ دەڵێن، بەڵام ئۆغـوز بـەگی کـوڕی عـەلی بەگ دیسـانەوە لـە سـاڵـی ١٧٨٧ مـیـرنـشـیـنـی گواستەوە ڕواندز.

دەوری زێڕینی ئەم میرنشینە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا بوو لەو کاتەی کە میر محەمەد پاشا کە بە(پاشای کۆرە) ناوی دەرکردبوو لە ساڵی ١٨٢٦ لە ڕواندز میرنشینێکی دامەزراند. باوکی محەمەد پاشا بێ هێز و بێ دەسەڵات بوو، مـحـەمـەدی کـوڕیشی ئارەزووی ئەوەی دەکـرد مـیـرنـشـیـنێکی مـۆدێرن لـەسـەر شێوەیێکی ڕێکوپێک دامەزرێنێ، دەیزانی ئەمە بەباوکی ناکرێ، بۆیە دەسەڵاتی لە باوکی سـەند و لە سـاڵی ١٨٣٠دا جـاڕی سـەربەخـۆیی دا و هـێرشی بردە سـەر عـەشـرەتـەکـانی سـوورچی و خـۆشـناو و خـسـتـیـانـیـە ژێر دەسـتـی خـۆیەوە و فەرمانبەری هەریریشی دەرکرد کە لە میرەکانی بابان بوو، ئینجا هەولێری داگیر کرد تـا زێی بچـووک بـوو بەسنووری نێـوان سـۆران و بابان، لە دواییـدا کـۆیە و ڕانیـەشی لە بابانـەکـان سـەندەوە. والی بەغـدا عـەلی ڕەزا پاشـا نـاچار بوو دان بەپاشایەتی میری گەورە یا پاشای کۆرە بنێ.

لە دوای ئەوەی مـیری گەورە لە سـاڵی ١٨٣١ ناوچەکانی خـوارووی داگیـر کـرد ڕووی کـردە ڕۆژئاوا، لە ڕۆژهەڵاتی مـووسـڵدا هـێرشـی بردە سـەر خـاکی کـوردە ئێزیدییەکان، لە پاشانا ڕووی کردە ئاکرێ و ئامێدی و دهۆک و زاخۆ، ئەمـانەش کـەوتنە ژێر فـەرمـانڕەوایی مـیـری سـۆران. لـە دوای ئەمـە بەرەو جزیری بۆتان و حەسەن کێف کەوتە ڕێ، ئینجا بەدرخانییـەکانی تەنگەتاو کرد تا گەیشـتە ماردین و نسێبین.

لە سەردەمی فەرمانڕەوایی پاشای گەورە دەسەڵاتی میرنشین بەهێز بوو، ئەگەر

هەندێ دەستدرێژی لە کۆمەڵدا بووبێ لە پێناوی چاکەی خەڵک و ئاسوودەیی کۆمەڵ بووە، لەو ناوچانەدا دەوڵەت بەیەکسانی تەماشای هاووڵاتییانی دەکرد، لەبەر ئەوە بێ یاسایی باڵی بەسەر کۆمەڵدا نەکێشا بوو، بەهیچ جۆرێ ناوچەی میرنشینی سۆران بەراورد ناکرێ لەگەڵ ئاژاوە و تێکچوونی شیرازەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ناوچەکانی دیکەی کە ڕاستەوخۆ لە لایەن والی تورکە عوسمانییەکانەوە بەڕێوە دەچوون.

میری گەورە پیاوێکی تێگەیشتوو و ژیر بوو. بێ گومان تازە بابەتتر بوو لە میرەکانی کوردی دەوروبەری خۆی. پیلانێکی گەلێ فراوانی هەبوو بۆ دامەزراندن و چەسپاندنی حکوومەتێکی کوردی سەربەخۆی پێشکەوتوو، ئەو سەرچاوانەی لە ناوەوەن ئەمە دەسەلمێنن. لەو سەردەمەدا لە ناوچەی برادۆستدا کانی مس و قوڕقوشم و مەعدەنی دیکە دۆزرایەوە، ئەمە بووە مایەی دروستکردنی فابریقەی چەکی جەنگی. بۆ ئەم مەبەسە لە ساڵی ١٨١٥ لە گەڕەکی کاولۆکان لە ڕواندز کارخانەی شیر و خەنجەر و تفەنگ و لوولەتۆپ و گوللە دروستکردن و داڕشتن و زێڕنگەری و دارتاشی دامەزرێنرا.

وەستا ڕەجەب لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میری گەورە یەکێک بوو لە وەستا دەست زێڕینەکانی کوردستان لە دروستکردنی چەکی جەنگی. بۆ زیادکردنی زانیاری پیشەسازی میری گەورە وەستا ڕەجەبی نارده سانت پیترسبورگ (پایتەختی رووسیا)، لەوێ ئاشنای تاقیکردنەوەکانی وەستایانی ڕووس بوو. لە پاش گەڕانەوەی لە رووسیا دەستی کرد بەدامەزراندنی فابریقە بەناوبانگەکەی ڕواندز. لە دواییدا بەرهەمی فابریقەکەی وەستا ڕەجەب گەیشتە (٢٢٢) دانە لوولەتۆپ. لەمانە هەندێکیان لە مۆزەی چەکی «بابولوەستانی» لە بەغدا پارێزراون. لەسەر هەموو تۆپەکان ناوی «محەمەد» هەڵکەندراوە، هەموو تۆپەکان لە نێوان ساڵانی ١٨١٦–١٨٢٩ داڕێژراون. لە ساڵی ١٩٢٦ سێ تۆپیان لە چۆمی ڕواندز دەرهێنا کە لە جەنگی تورکی عوسمانییانەوە کەوتبوونە ناو ئاوەوە. ئێستاکە ئەم سێ تۆپە لە بەردەرگای سەرای ڕواندز دانراون. هەروەها لە گەلێ شوێنی کوردستانی عیراق ئەم تۆپانە بەرچاو دەکەون، لەمانە یەکێکیان لە هەولێر لە گۆڕستانی چراغ کەوتبوو بۆ مانگی ڕەمەزان بەکاریان دەهێنا.

میری گەورە وڵاتی ڕێکخستبوو، یاریدەدەری بۆ خۆی دانابوو، ناوی ڕەسمی

«الأمـير المنصـور أميـر ڕواندوز و حـرير و كوى مـحـمد بك ابن مـصطفى بك» واتە (مـيرى سـەركەوتوو مـيرى ڕوانـدز و هـەرير و كۆيە مـحـەمەد بـەگ كوڕى مـسـتـەفا بەگ)، ياريدەدەرى يەكەمى ڕەسووڵ بەگى براى بـوو، ئەحمەد بەگى براى ديكەشى وەزيرى جـەنـگ بوو، شـەش ئەفسـەرى گەورە ياريدەيان دەدا. سكەى پـارەى لێدا، پارەكـانى لە زێڕ و زيو و مس بـوون. لە ديوێكى «الامـيـر المنصـور مـحـمـد بك» لە ديوەكەى ترى «ضـرب فى رواندز» نووسرا بوون. واتە (مـيرى سـەركەوتوو مـحـەمـەد بەگ - لە ڕواندز داڕێژراوە).

لە بابەت پێگەيشـتـوويى و تێگەيشـتـوويى مـحـەمـەد پاشـا و ئەمن و ئاسـايش لە ناوچەى سـۆراندا لە دەوروبەرى ئەم مـيـرە گەورەيە كـارێكى پڕ سـوود و بەكـەڵكە قسـەى كەسـانێك بهـێنينەوە كـە چاويان پێى كـەوتووە، جـەى. بى. فـرايزەر ئەوە دەگێڕێتـەوە لە سـاڵى ١٨٣٣ كـە مـحـەمـەد پاشـا لە ئۆردوگـاى خـۆى بوو لە ئاكرێ دوكتۆر ڕووسى بانگ كردە لاى خۆى. ئەم پزيشكە لە جێنشينى بەريتانى لە بەغدا كـارى دەكـرد. دوكـتـۆر ڕووس چووە لاى مـيـر، لە بـابەت ئەم كـۆبوونـەوەيە دەڵێ: مـحـەمەد پاشـا بەدەنگێكى سووكى لـەسـەرخـۆ قسـەى دەكرد. گەلێ پرسـيـارى لێ كـردم لەبارەى سـيـسـتـێـمى خـوێندن و خـوێندەوارى لە بەريتـانيـا، لە دواييـدا ڕوونكردنەوەى هـەندێ شـتى لێ پرسيم. خۆشى باسـى لە پێوەنديى نێوان ئينگليز و ڕووس و عـەجەمى بۆ گێڕامـەوە، بەبايەخێكى زۆرەوە تەماشـاى ئەم مەسـەلەيەى دەكرد. ئينجا هاتە سەر نەخۆشى و قەلاچۆكردنى، ئەوجا باسـى چەك و سيلاح.

لە دواى ئەوەى دوكـتـۆر ڕووس لە پاش چەنـد ڕۆژێك ئۆردووگـاى بەجـێـهـێـشت، پاشـــا هێــزێكى چەكـدارى لەگـەڵدا نـارد تا بيگەيەنـنە ســەر سنوورى دەوڵـەتى عـوسـمـانى لە نزيك مـووسـڵـەوە بوو. لێـرەدا دوكـتـۆر ڕووس باس لە ڕێكوپێكى بەڕێوەبەرايەتى ميرنشينى سۆران دەكا لەو كاتەى وڵاتى عوسمانى لە ئاژاوەيێكى بێ سـەروبەر دەژيا. دەڵێ هەركە گەيشتينە ناو سنوور يەكسـەر بەخشـيشيـان لێ داوا كردين، ئەگەر نەيدەين بێ گومان دەكوژرێين، بەڵام ئەم كارە ناپەسـەندە لە ناو خاكى حكوومەتى ڕواندزدا نەبوو.

مـحـەمـەد پاشـا يەكێك بوو لەو گەورە كوردانەى هـەوڵيـان دەدا بۆ سـەربەخـۆيى كوردسـتـان، دياربوو بەبێ كـۆشـشى بێ وچان لە پێناوى بێ هێزكـردنى دەوڵەتى عـوسـمـانى ئەم هيـوايە نەدەچووە سـەر. بۆ ئەم مـەبەسـە پێوەندى لەگـەڵ خـدێوى

میسر محەمەد عەلی پاشا پەیدا کرد، لە ساڵی ١٨٣١ دەستی کرد بەنامەنووسین بۆی، بۆ ئەوەی هەرکەسە لە لای خۆیەوە هێرش بەرێتە سەر دەوڵەتی عوسمانی، بەڵام کە عوسمانییەکان هەستیان بەمە کرد بەجارێ کەوتنە خۆ. ڕەشید پاشای سەدری ئەعزەمی پێشوو ئەوەی لە ساڵی ١٨٣٢ فەرماندەی سوپای عوسمانی بوو کە لە قۆنیە کەوتە شەڕ لەگەڵ میسرییەکان داوای لێ کردبوو پیلان دابنێ بۆ لەناوبردنی محەمەد پاشا. ئەمە هانی والی بەغدا و مووسڵی دا خۆیان ئامادە بکەن، یەکەمیان لە باشوورەوە، ئەویتریان لە ڕۆژئاواوە هێرش ببەنە سەر پاشای ڕواندز. دەست بەشەڕ کرا سوپای هەردوو لاکە گەیشتنە گەلی عەلی بەگ، بەڵام لەوێوە نەیانتوانی تێپەڕ ببن.

ڕەشید پاشا نامەیێکی بۆ محەمەد پاشا نووسی کە سوڵح بکا، وا دەگێڕنەوە مەلا محەمەدی خەتی سەدرولئیسلامی پاشای ڕواندز بوو فەتوای دەکرد هەر کەسێکی لەگەڵ خەلیفەی موسڵمانان (سوڵتانی عوسمانی) شەڕ بکا بێ ئیمانە. ئەمە کارێکی گەورەی کردە سەر ئۆردوگای سوپای کورد کە شەڕ نەکەن، لەو کاتە کە هێشتا عوسمانییەکان نەیانتوانی بوو ڕواندر بگرن، بەم جۆرە محەمەد پاشا گیرا و نێررایە ئەستەموول، لە ساڵی ١٨٣٧ بەدەسیسەی تورک خنکێنرا و بوو بەقوربانی تاوان و ستەمی سیاسەتی چەوتی عوسمانی.

بەلای ئێمەوە مەسەلەی فەتوای مەلا محەمەدی خەتی تا ئێستا وەک ڕووداوێکی مێژوویی ساغ نەبۆتەوە، زیاتر قسەی ناو خەڵک و سەرزارە. تا ئێستا دوکومێنتێک نەدۆزراوەتەوە ئەم فەتوایەی تێدا نووسرا بێ.

لە پاش ئەمە کاروباری میرنشین کەوتە ژێر دەستی کەسوکاری میری گەورە. لە دوای دوو ساڵ ئەحمەد پاشای براشی بەفیتی تورکە عوسمانییەکان کوژرا، ڕەسووڵ پاشا بوو بەنیشتەجێی، ئەمەش حەوت ساڵ فەرمانڕەوایی کرد، لە دوای ئەمە ناوچەی سۆران کەوتە ژێر کارگێڕی ڕاستەوخۆی بیروکراتییەتی عوسمانی.

لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا ئێران توانی میرنشینی ئەردەلان و موکریان بڕووخێنێ و تورکی عوسمانیش هەردوو میرنشینەکەی سۆران و بابان بڕووخێنێ.

تا ئێستا لە ناوچەی سۆراندا بەچاوێکی پڕ لە شانازی و ڕێزەوە باسی دەوروبەری فەرمانڕەوایی محەمەد پاشا دەکەن، وەکو سەردەمێکی نموونەی

دادپەروەری و ئۆقرەیی و ئەمن و ئاسایش دەیگێڕنەوە. خەڵکەکە بەچاوی خۆیان لە پاش ڕووخانی ئەم دامودەسگایە، زۆرداری و ڕێگری و جەردەیی و ستەمی تورکی عوسمانییان دیبوو، کە تا جەنگی یەکەمی گێتی خایاند.

بڵاوبوونەوەی ڕینیسانسی ئەدەبی کوردی لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشووردا

نوێکردنەوەی میرنشینی بابان بەدروستکردنی سلێمانی وەک پایتەختێک هۆیێکی گرنگ بوو بۆ پەیدابوونی بزووتنەوەی ئەدەبی لە باشووری کوردستاندا. بەڕاستی لە سەدەکانی نۆزدەم و بیستەم و تا ئێستاش شاری سلێمانی نێوەند و مەڵبەندی یەکەمی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردییە و شایانی ئەوەیە بەپایتەختی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی ناو ببرێ لە کوردستانی باشوور و تا ڕادەیێک لە هەموو کوردستان.

وەک ئاشکرایە شاری سلێمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا سێ شاعیری گەورەی دەور کردەوە، نالی و سالم و کوردی، ئەمانە خەڵکی ڕەسەنی شار بوون و زۆربەی ماوەی ژیانیان لە سلێمانی بردە سەر. ئەم بزووتنەوەیە کە زادەی داهێنانی ڕۆشنبیری ئەو شارە بوو لە دواییدا ئەو پلە مەزنەی لە ژیانی خوێندەواری کوردەواریدا پاراست. بزووتنەوەکە تا دەهات زیاتر پەرەی دەسەند و لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە پێش دەکەوت. ژانر و بابەتی تازەی دەهێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە لە پێشانا لە شیعر، لە دواییدا لە پەخشانیش. دەتوانین بڵێین تا ڕۆژی ئەمڕۆ شاری سلێمانی ئەو جێگە بەرزەی پاراستووە، ئەمە دیاردەیێکی ئاساییە لەناو هەموو کۆمەڵ و میللەتانی سەر ڕووی زەوی لە هەموو سەردەم و ڕۆژگارێکدا، ناوچەیێکی دیاریکراو بۆ ماوەیێکی درێژ تیشکی مەشخەڵی ئەدەب و هونەر لە وڵاتێک یا نەتەوەیێکدا هەموو لایێک ڕووناک بکاتەوە.

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە شاری سلێمانی و دەوروبەری واتە میرنشینی بابانی کۆن پەیدابوون، ئەمانە بەردەوام و تەواوکەری بزووتنەوە ئەدەبییەکە بوون. بەم جۆرە ئەدەبی کوردی پەلی هاوێشت بۆ هەموو ناوچە جوگرافییەکانی دیکەی کوردستانی باشوور، بەواتایێکی دیکە بۆ هەموو ئەو ئاقارانەی بەدیالێکتی کرمانجی باشوور دەدوێن لەگەڵ بەشێکی زۆر لە

ناوچە جوگرافییەکانی گۆرانزەمینی کوردەواری کە بەدیالێکتی گۆرانی دەدوێن، بەتایبەتی ئەو ناوچە گەورە و فراوانەی گەرمیانی پێ دەڵێین و نێوەند و پایتەختەکەی کەرکووکە.

بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی نوێ لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا بەخشکەیی و لەسەرخۆ هەر چواردەوری ناوچەی سلێمانی گرتەوە، ئینجا لە دواییدا لە هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور بڵاو بووەوە.

ناوچەی گەرمیان

نێوەندی ناوچەی گەرمیان شاری کەرکووکە. لە ڕووی زمانی قسەکردنەوە ناوچەی بەیەک گەیشتنی هەردوو دیالێکتی گۆرانی و کرمانجی باشووری زمانی کوردی بوو. خەبات و زۆرانبازی زۆر بەهێز بوو لە نێوان ئەم دوو دیالێکتە، وەزعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و خوێندەواری لە چاکەی دیالێکتی کرمانجی باشوور بوو. لەبەر ئەوە لە ماوەی سەدە و نیوێک بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی، قوتابخانەی نالی خۆی سەپاندە سەر دیالێکتی گۆرانی. ئەگەرچی دیالێکتی گۆرانی وەک زمانی دایک لە ناو خەڵکی و شاعیرانیان مایەوە، بەڵام زمانی نووسین بوو بەدیالێکتی کرمانجی باشوور. گەرمیانی کەرکووک لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و تا ئێستاش شاعیری گەورەی دەور کردۆتەوە، یەکێک لەمانە لەندەهوورێکی وەکو شێخ ڕەزا لە عەشرەتی زەنگنە بوو و دەبوو لە بنجدا بەدیالێکتی گۆرانی شیعر بڵێ، بەڵام ئەو لە ڕێزی ڕێڕەوە سروشتییەکە بوو کە دەبوو بەدیالێکتی کرمانجی باشوور شیعر بڵێ.

ناوچەی موکریان

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم بەگشتی ماوەی لەناوچوونی میرنشینە کوردییەکان بوو، لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە تا ئەو سەردەمە میللەتی کورد لە ناو دوو دەوڵەتە ئایینزاییە سوننی و شیعییە عوسمانی و عەجەمەکاندا بوو، بەدرێژایی مێژوو ئەم دوو دەوڵەتە دوژمنی یەکتری بوون، زیانی ئەم دوژمنایەتییەیان بۆ خۆیان کەمتر بوو، زیاتری بەر کورد دەکەوت. لەو ڕۆژگارەدا بوو بیری نەتەوەیی بەشێوەیێکی نوێ لە ژێر کاریگەری بیری نەتەوەیی ئەورووپا

بەرێگەی ئەستەمووڵەوە (دەوڵەتی عوسمانییەوە) گەیشتە کۆمەڵی کوردەواری.

ئەگەر ناوچەکانی زۆربەی خاکی کوردستان تاقیکردنەوەی فەرمانڕەوایی میرنشینییان زۆر بوو بێ، ئەم دیاردەیە لە موکریاندا کەم بووە. دەتوانین ئەوە دیاری بکەین مێژووی کوردستانی ئێران کۆنە و دەگەڕێتەوە سەردەمی فەرمانڕەوایی سەفەوییەکان. ئەو سنوورەی لە نێوان عوسمانی و ئێران کێشرا بوو لە ئەنجامی جەنگی چالدیران (١٥١٤م) تا ئێستا وەکو خۆی ماوەتەوە. لە دابەشکردنی خاکی عوسمانی کۆن لە دوای جەنگی یەکەمی گێتی، کە دابەشکردنی دووەم بوو، تەنیا کوردستانی عوسمانی گرتەوە، ئەوەی ئێران وەکو خۆی مایەوە.

پێوەندی ناوچەی سلێمانی (بابانەکان) بەموکریانەوە گەلێ بەهێزتر بووە لەو پێوەندییەی کە ناوچەی بابان لەگەڵ کوردی ناوچەی ئەردەلان و سۆران بوویەتی، چونکە ناوچەی سلێمانی و موکریان دیالێکتی قسەکردنیان، واتە کرمانجی خواروو لە یەکترییەوە نزیکن، هەندێ نەریتی کۆمەڵایەتی و ئەدگاری ئەتنۆگرافییان لە یەکتری دەکا، هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی خەڵکی هەردوو ناوچەکە لە یەک ڕەگەزی هۆز و تیرە و عەشرەتن. پێویستە ئەوە بزانرێ بابانەکانیش لە بنجدا لە موکریان سەریان هەڵداوە، لەبەر ئەوە کارێکی ئاساییە بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی بەڕوونی لە سەدەی نۆزدەم لە موکریان ڕەنگی بداتەوە. لەیەکچوونی زمان و نەریتی کۆمەڵایەتی بوو بەهۆی ئەوەی ڕۆشنبیرانی موکریان ئەدەبێکی نوێی ناوچەی سلێمانی بەهی خۆیانی بزانن و لاسایی بکەنەوە. بەم جۆرە لەو ڕۆژگارەوە تا ئێستا ناوچەی موکریان کە نێوەندەکەی مەهاباده (سابلاغ) بوو بە نێوەندێکی گرنگی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی. کۆمەڵێک شاعیری لێ پەیدا بوو وەکو وەفایی و ئەدەب و گەلێکی دیکەی کە مێژووی ئەدەبی کوردییان دەوڵەمەندتر کرد.

ناوچەی ئەردەلان

ناوچەی ئەردەلان کە شاری گەورە و پایتەختی سنەیە و لە جوگرافیای ناوەوەی ئێران ئێستا بەئوستانی کوردستان ناو دەبرێ کەوتۆتە ڕۆژهەڵاتی ناوچەی سلێمانییەوە. لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە تەنانەت لە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی

سەفەوی و قاجارەکانەوە میرنشینێکی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆ بووە لە خاکی ئێراندا.

یەکێ لە خاسیەتەکانی ئایینی – کۆمەڵایەتی بنەماڵەی فەرمانڕەوای ئەردەلانییان لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی ئایینزای شیعە بۆ یەکەمین جار بوو بەئایینزای دەوڵەت، ئەم بنەماڵە کوردە گۆرانەش بوون بەشیعە، کەچی خەڵکی ناوچەی ئەردەلان بەشاری سنەوە لەسەر ئایینزای سوننی و سەر بەئیمامی شافعی بوون. لەو کۆمەڵەدا هەردوو دیالێکتی زمانی کوردی گۆرانی و کرمانجی باشوور لە ناوەوە بوون. لە پێشانا زمانی شیعری کوردی گۆرانی بوو لە ناو خەڵک و لە بنەماڵەی فەرمانڕەوا و دەرباری والییانی ئەردەلان. بزووتنەوەیێکی ئەدەبی لە ئەردەلاندا بەدیالێکتی گۆرانی کەوتە ناوەوە. هەندێ لە والییانی ئەردەلان بەکوردی گۆرانی شیعریان دەنووسی، لەوانە خوسرەو خانی والی و خێزانی ماه شەرەف خانمی ئەردەلانی «مەستوورە» (١٨٠٤–١٨٤٧). لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لەم ناوچەیەدا ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی هەندێ کز بوو لەسەر حسێبی پەرەسەندنی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی کوردستانی باشوور، واتە قوتابخانەی نالی.

زمانی قسەکردن و ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) ناوچەی ئەردەلان دیالێکتی کرمانجی باشوور بوو، ئەمە زەمینەی خۆش کرد نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە ناوچەی ئەردەلاندا پەیدا ببێ. دیارە ئەم ناوچەیەش وەکو ناوچەی گەرمیانی کەرکووک ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی تێیدا مایەوە تا ئێستا، بەڵام کرمانجی باشوور بەسەر گۆرانییەکەدا زاڵ بوو.

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم هەندێ شاعیری دەور کردۆتەوە لەم ناوچەیە و ناوچەکانی دیکەی کوردستانی ئێران وەک کرماشان و لوڕستان بەهەردوو دیالێکتی زمانی کوردی کرمانجی باشوور و گۆرانی شیعریان داناوە. یەکێ لە شاعیرە ناودارەکانی ناوچەی کوردستانی ئێران (سنە) سالمی سنەییە.

ناوچەی سۆران

ناوچەی سۆرانی ئێستا لە نەخشەی کوردستانی باشووردا لە ڕووی مێژووی دێرینییەوە جێگەیێکی گرنگی بووە بۆ دروستبوون و خەملاندنی نەتەوەی کوردی

سەردەم، چونکە لەگەڵ هەموو کوردستانی تورکیا و سوریای ئێستا پارچەیێک بووە لە میزۆپۆتامیای باشوور، بەتایبەتی لە ناوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پێش لە دایکبوونی مەسیح کە میدییەکان بەهاوکاری لەگەڵ کلدانییان دەوڵەتی ئاشوورییان (ئەکەدی – بابلی – ئاشووری) هەتا هەتایە بنبڕ کرد و ناوی نەتەوەکانی ئەو ڕۆژگارە کۆنە ون بوو و ناوی تازە کەوتە ناوەوە.

ناوچەی سۆران لە سەردەمە دێرینەکانی مێژووی کۆنی پێش مەسیح و لە دواییدا ڕۆژگارانی مەسیحی و ئیسلامی دەوری گرنگی بووە لە مێژووی نەتەوەی کوردی ئێستا و باب و باپیرانی کۆنی، کەچی لەو دوو سەد ساڵەی دواییەدا بەتایبەتی لە سەدەی نۆزدەمدا ئەو دەورەی نەبووە، چونکە ناوچەیێکی سەر ڕێی سوپای عوسمانی بووە، دەوڵەت بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەداوە. ئەمە لە لایێک لە لایێکی دیکەوە دووری لە سلێمانی بۆتە هۆی ئەوەی تاقیکردنەوە شارستانییەکانی سلێمانی درەنگ بگاتە هەولێر. لەبەر ئەوە بزووتنەوە ئەدەبییەکەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم وەک لاساییکردنەوەیێک درەنگ گەیشتە هەولێر. دەکرێ ماوەی پاش جەنگی یەکەمی گێتی دیاری بکرێ بۆ بەرپابوونی بزووتنەوەی شیعری کوردی وەک ڕەنگدانەوەیێکی قوتابخانەی سلێمانی لە ناوچەی سۆراندا.

لەم ماوەیەدا پێویستە ئەوە بزانرێ ناوچەی سۆران بەدرێژایی ئەو چوار سەدەی دواییە لە ڕووی سیاسی و بەڕێوەبردنەوە تەنیا شاری هەولێر نێوەند و پایتەختی نەبووە، بەڵکو ڕواندز و هەریر دەوریان لە هەولێر گرنگتر بووە، لەبەر ئەوە دەبینین نوێنەری ڕاستەقینەی ناوچەی سۆران لە ڕووی ئەدەبییەوە کۆیە بووە. بەڕاستی ئەو شارە بووە بەپایتەختی بزووتنەوەی ئەدەبی کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و وەک نێوەندێکی گرنگ و نوێنەری ڕاستەقینەی قوتابخانەی نالی لە ناوچەی سۆراندا کەوتۆتە ناوەوە. کۆیە و دەوروبەری ناوی شاعیری گەورەمان بۆ دەور دەکاتەوە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە تا ئێستا.

بەشی دووەم

ڕینیسانسی شیعری کوردی لە کۆیە

شاری کۆیە

کۆیە شارێکە بەم ناوەوە ناسراوە و هەندێ جاریش بەشێوەی «کۆ» و بەڕەسمی بە«کۆیسنجەق» ناو دەبرێ. لە دێرزەمانەوە مەڵبەندی ژیان و ئێستگەی بازرگانی و ڕێی کاروانان بووە، بەشداری لە جموجۆڵی کۆمەڵایەتی و ئابووری سەردەمی نەتەوە کۆنەکانی ئەرکیۆلۆجی کردووە. لە قۆناغی دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام شاری کۆیە سەر بەمیرنشینەکانی کوردستانی باشوور بووە.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم کۆیە و دەوروبەری مەیدانی جەنگ بووە لە نێوان میرنشینە کوردییەکانی ئەردەلان و بابان و سۆران. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەم (١٨٤٣)دا کۆیە لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە داگیر کراوە، فەرمانڕەوایی عوسمانی تا کۆتایی جەنگی یەکەمی گێتی خایاندووە (١٩١٨)، لەم ماوەیەدا کۆیە سەر بەویلایەتە جیاوازەکانی عوسمانی عێراقی کۆن بووە، لە ساڵی ١٨٧٩ ویلایەتی مووسڵی عوسمانی دوو سنجاقی هەبووە، کەرکووک و سلێمانی، لەو سەردەمەدا کۆیە قەزا بووە و سەر بەکەرکووک بووە.

مەڵبەندی خوێندەواری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە کۆیە حوجرەی مزگەوت و قوتابخانەی تازەی دەوڵەتی عوسمانی بوو. لە ساڵی ١٨٨٥ یەکەمین قوتابخانەی میری لە کۆیە کرایەوە، زمانی فێرکردنی تورکی بوو. هەرچەندە ئەم قوتابخانەیە دەوری گرنگی هەبوو لە پێگەیاندنی خەڵکی ئەو سەردەمە لە ڕووی خوێندەواری و ڕۆشنبیری گشتییەوە، بەڵام لە ڕووی شیعر و ئەدەبەوە کاری حوجرەی مزگەوت گرنگتر بوو بۆ پێگەیاندنی ئەو خوێندەوارانەی بایەخیان بەشیعر و ئەدەب دەدا. بێ گومان شاری کۆیە وەکو شارەکانی دیکەی هەموو کوردستان خەڵکی خوێندەوار لە حوجرەی مزگەوتدا پێ دەگەیەنرا. زۆربەی ئەو

خـوێندەوارانە مـەلا بوون. لە کـۆیە مـەلای چاک و بەناوبانگ هەڵکەوتبـوون. هەندێکیان سیفەتی مـەلا و میـرزایان هەبوو، جگە لـە زمـانی کـوردی شـارەزای زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی بوون.

دەسـەڵاتی عوسـمانی لە کۆیە تا دوا ڕۆژانی جـەنگی یەکەمی گێتی خـایاند، لە دوا مـانگی سـاڵی ١٩١٨ فـەرمـانڕەوای سیاسـی ئینگلیز دەبلیوو. ئار. های وەک داگیرکەرێک هاتە ناو شاری کۆیە.

شاعیرانی کۆیە

ڕینیسـانسی شـیعری کوردی لە نیوەی یەکەمی سـەدەی نۆزدەم لە سلێمـانی لەسـەر دەستی نالی لە دایک بوو. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە ناوچەکانی دیکەی باشووری کوردسـتان بڵاو بووەوە. لێرەدا بەڕاسـتی دەتوانرێ شاری کۆیە بکرێ بەنوێنـەری ئەم بزووتنـەوەیە لە ناوچـەی سـۆران. ئەگـەر بەدرێژایی مـێـژوو هەولێـر و ڕواندز و هەریر نێـوەند و پایتـەختـی ناوچەی سـۆران بـووبن لە ڕووی سـیاسـی و بەڕێوەبردنەوە کۆیە نێوەند و پایتـەختـی بزووتنەوەی ئەدەبی کـوردی بووە. لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سـەرەتای سـەدەی بیستـەم کۆیە کـۆمـەڵێک شـاعـیـری گـەورەی پێ گـەیاند. ئەمـانە دەورێکی باڵایان هەبوو لە پێشـخسـتن و دەوڵەمـەندکـردنی ئەدەبی کوردی. سـەردەسـتـەی شـاعیـرانی کۆیە حـاجی قـادری کۆیی بوو، لەبـەر ئەوە لەم کتێبـەدا بەشـێکی تایبـەتی بۆ تەرخـان کراوە.

لەم ماوەیەدا باس لە شاعیرانی دیکەی کۆیە دەکرێ.

کەیفی

کەیفی

١٨٨٣-١٨١٤

ڕەشمەی قەڵەمت موشکی لە سەر نامەفشان کرد
هەم نامەوو هەم خامە هەم ئەشعار و هەم ئیشعار

ژیانی شاعیر

کەیفی ناوی فەتحوڵڵایە، بەکەیفی جوانرۆیی ناوبانگی دەرکردووە. زانیاری لە بابەت ژیانییەوە زۆر کەمە. لە بارەی جێگەی لە دایکبوون و ژیانی بەرایی شاعیرەوە حاجی قادری کۆیی دەڵێ:

لە کوێرە دێیێ کە کەیفی تیا بی فیردەوسە
جەهەننەمە کە نەما (کەیفی) شاری قوستەنتین

ناوی «کوێرەدێ» لێرەدا دوو مانا هەڵدەگرێ، یەکەمیان ئەو گوندەی کەیفی تێیدا لە دایک بووە و ژیاوە ناوی «کوێرەدێ» بووە، دووەمیان گوندێکی بچووک و کاول و بێ بایەخ.

کەیفی لە ساڵی ١٨١٤ لەو گوندەی ناوچەی جوانرۆ لە دایک بووە. لەبەر هەر هۆیێک بێ یا وەک فەقێیێک مەڵبەندی خێزانی خۆی و باب و باپیرانی بەجێهێشتووە و لە کۆیە نیشتەجێ بووە، ئەو کاتە لە تەمەنی مێردمنداڵیدا بووە.

بەپێی ئەو زانیارییانەی حاجی قادری کۆیی دەریدەبڕێ دەبێ کەیفی لە شارەزوور لە دایک بووبێ، لەبەر ئەوە بەشارەزووریش ناوبانگی دەرکردووە. لەوانەیە ڕاستییەکە ئەوە بێ کەیفی خەڵکی جوانرۆ بێ، قۆناغی یەکەمی کۆچکردنەکەی شارەزوور بووە، لەوێوە لە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٣ ڕووی کردۆتە کۆیە. وەکو هەموو فەقێیێکی بێگانە بووە بەمیوانی مزگەوت بەمەبەسی زیندەگانی و تەواوکردنی خوێندنی حوجرە.

کەیفی لە لای مەلا عەبدوڵڵای جەلی خوێندوویەتی. لەودەمەدا کۆمەڵێک لە مەلا و فەقێیانی مزگەوت دەمیان لە شیعر دەدا. شیعر شیعرێن و شەڕە شیعریان دەکرد. وا ڕێک دەکەوێ شێخ ڕەزا ماوەیێک لە کۆیە دەژی بەمەبەسی خوێندن و میوانی شێخ غەفوری مامی دەبێ. لەسەر شیعر وتن ناخۆشی دەکەوێتە نێوان کەیفی و شێخ ڕەزا و ئەو کەسانەی دەم لە شیعر دەدەن. ئەنجامی ئەم مەسەلەیە دەگاتە ئەوەی کەیفی ڕیسوا ببێ و هیچی بۆ نەمێنێتەوە تەنیا ئەوە نەبێ لە ساڵی ١٨٦٩ کۆیە بەجێ بێڵێ هەتا هەتایە، بەڕێگەی هەولێر و مووسڵ و حەڵەب ڕوو بکاتە ئەستەمووڵ. لەوێ لەگەڵ حاجی قادر جارێکی تر دەست لە ملی یەکتری دەکەنەوە. دەڵێن کەیفی لە ئەستەمووڵ پێوەندی لەگەڵ باڵیۆزخانەی فرەنسا بووە و شارەزایی لە زمانی فرەنسی پەیدا کردووە.

وا دەگێڕنەوە کەیفی تەنیا هۆنەرەوەی شیعر نەبووە، بەڵکو دەس ڕەنگین و وەستای کۆڵین (زەنگوگراف و لیتوگراف) و دارتاشین و مۆزاییک و گرافیک و خەت خۆشیش بووە.

کەیفی لە ساڵی ١٨٨٣ لە ئەستەمووڵ کۆچی دوایی کردووە. تا ئێستا گۆڕی پیرۆزی نەدۆزراوەتەوە.

ناخۆشی نێوان کەیفی و شێخ ڕەزا

کۆمەڵێک شاعیر لە دەوری مزگەوتی گەورەی کۆیە کۆبووبوونەوە، ئەم مزگەوتە نێوەندێکی گرنگی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوو لەو ڕۆژگارەدا. گۆشەیێکی شیعری لەو کاتەدا لە ناوەوە بوو، فەقێیانی مزگەوت لە شێخ ڕەزا بەولاوە هیچ یەکێکیان لە پلەی کەیفی نەبوو، لەبەر ئەوە شێخ ڕەزا بەسەر هەموو ئەو شاعیرە پێگەیشتووانەدا زاڵ بوو.

شیعر شیعرێن یا شەڕە شیعر جموجۆڵی یەکەمی ئەم کۆمەڵە خوێندەوارانە بوو. وا دەردەکەوێ گەلێ جار ئەم دوو شاعیرە کەیفی و شێخ ڕەزا بەرامبەر بەیەکتری خەریکی شەڕە شیعر بووبن. لە پێشانا بەهێمنی و لەسەرخۆ و ئاشتییانە بەشیعر وەرامی یەکترییان داوەتەوە، بەڵام لە دواییدا دەمیان لە یەکتری کراوەتەوە. لەبەر ئەوەی شاعیریەتی کەیفی لە هی شێخ ڕەزا کەمتر نەبووە هەرگیز لە هەموو هەڵوێستێکدا نەیتوانیوە بەرامبەر بەکەیفی بوەستێ،

بەپێچەوانە زۆر جار کەیفی پشتی شێخ ڕەزای بەئەرز داداوە. ئەم حاڵەتە دەماری چینایەتی شێخ ڕەزای بزواندووە و پێی ئاستەم بووە یەکێکی کەس نەناسی کەلاش خواری وەکو کەیفی لە ڕووی ڕابوەستێ، هەروەها بەبێ هیچ هۆیێک ئەو دەمارە لە لای مەلا عەبدوڵڵای جەلی مامۆستای کەیفی و چڵکاوخۆرەکانی بزواندووە بەتایبەتی لە ناو کۆمەڵی فەقێیانی ناو مزگەوت، تا مەسەلە گەیشتۆتە ئەوەی هەندێ لە فەقێکان وێنەی زۆر ناشیرین لەسەر دیوارەکاندا بۆ کەیفی بکێشن وەکو ئەوەی کەر و ئاژەڵی دیکە سواری بوون. بۆ کۆتایی هێنان بەم کارە نارەوایە مەلا عەبدوڵڵای جەلی بێ بەزەییانە تەنیا بەوە ڕازی نابێ بەجنێو کەیفی ڕیسوا بکا بەڵکو بەلێدان لە مزگەوت دەریدەکا. ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کەیفی کۆیە بەجێ بێڵێ و بچێتە هەولێر و لەوێوە ڕوو بکاتە ئەستەموول.

ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەوێزی هاوڕێی کەیفی دەبێ، نامەیێکی بۆ دەنووسێ و تکای لێ دەکا بگەڕێتەوە کۆیە. کەیفی بەشیعرێک وەرامی دەداتەوە. تێکستی ئەو شیعرە لە لاپەڕەکانی داهاتوودا تۆمار دەکرێ.

شیعری کەیفی

شیعری کەیفی لە ڕووی ڕوخسارەوە لە دەستوورەکانی شیعری عەرووزی نەچۆتە دەرەوە. یەکێتی کێش و قافیە مەرجی سەرەکی شیعرەکانییەتی. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە تازەیە، ڕاستە لە شیعری دڵداریدا بەرهەمی دەچێتە ناو هەموو شیعری کلاسیکی لەم بابەتەی ئەدەبی کوردی کە سیفەتی لاسایی دەدرێتێ، بەڵام لە داشۆرینەکان و وەسفی دەروونی پڕ لە نائومێدی و دڵ شکاوییەکانیدا شاعیرێکە ئەم لایەنەی شیعری کوردی پڕ کردۆتەوە، بەڵام داخی گران لە هەندێ مەبەس شیعری ون بووە و هیچ نموونەیێک لە ناوەوە نییە، لە هەندێکی دیکە بەرهەمی زۆر کەمە و تێنوویەتی شیعر دۆستان ناشکێنێ.

شاعیرێکی وەکو کەیفی بتوانێ بەشیعر بەرهەڵستی شێخ ڕەزا بکا و لە ڕووی ڕابوەستێ دەبێ ئەو شیعرانەی لە پلەیێکی ئیستێتیکی بەرز بووبن!

نموونەی شیعری کەیفی

١

کەیفی کە ڕوو دەکاتە ولاتی ئاوارەیی و لە ئەستەموول نیشتەجێ دەبێ ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەویزی دۆستی کەیفی نامەیێکی شیعری بۆ دەنووسێ، تکای لێ دەکا بگەڕێتەوە کۆیە. کەیفی بەم شیعرە وەرامی دەداتەوە:

ئەی نووحی نەجاتم لە دەسی چەرخی جەفاکار
وەی ڕووح و سەر و ماڵی منت جوملە بەنیسار
با خاکی بەری پێت بێ دڵی زار و نەزارم
با فەرشی سەری ڕێت بێ گوڵ و گوڵشەن و گوڵزار
لەو ساوە بەنەی خامەی غەزەل نووسی چی شیرین
شەککەر شکەنیت کردووە وەک تووتی بەمینقار
ڕەشمەی قەڵەمت موشکی لەسەر نامەفشان کرد
هەم نامەوو هەم خامە هەم ئەشعار و هەم ئیشعار
فیلجوملە کە نووسیوتە لە بۆ نایەوە کۆیە
چۆن بێمەوە ئێستەش کە لەسەرمایە شەڕی پار
ئێستەش وەکو مورغێ کە زەدەی چنگی هەڵۆ بێ
بێ هۆشم و ئوفتادە پەریشان و نگوونسار
بێ غیرەت و بێ عارم ئەگەر بێمەوە کۆیە
وەک پەیکەری پێ ڕووت و وەکو سەر ڕەشی موختار
ئیمان و دڵم وا بەدەسی دلبەرێ دابوو
نەیدابوو وەها حاجی ڕەشک دینی بەدینار
من خەستە تەن و جەستە شکەستەی غەمی ئەو بووم
ئەو بوو بەدەوا و مەرهەمی بێگانە و ئەغیار
خۆت واقیفی ئەسراری کە چۆن ئاخری کاریش
بێ حورمەتی کردم بەقسەی موفسید و بەدکار

چۆن هەیبەتی بردم لە حوزووری حەزراتی

چۆن هەیئەتی کردم بەسەر و سوورەتی دیوار

هەرچەندە جەفای دام و سەفام لێ نەدی ئەمما

شاهانە دەکەم مەدح و سەنای چاکی بەئەشعار

دایم لە خەراباتی حوزووری حەزەراتم

ئەم ماوە لەبەر تاعەتی تەن تاقەتی دیدار

هەڵناغەڵەتێ (کەیفی) لەمەولا بەفریبت

با بەس بێ وەفای ئێوە و با بەس بێ جەفای یار

ئەم شیعرەی کەیفی ئاه و هەناسەیێکی ئاگرینە لە دڵ و دەروون و هەناوێکی پڕ لە زوغاڵەوە وەک بورکان تەقیوەتەوە. دڵێکی ناسکی قانگدراو بەهەوای شیعرایەتی و گیانی سۆفیزم چۆن بەرگەی دار و حەیزەرانی شەریعەتمەدارانی دڵ ڕەق هەڵدەگرێ. دیارە ڕەشید ئاغا کەیفی خۆشویستووە بۆیە تکای لێ کردووە بگەڕێتەوە کۆیە، بەڵام کارەساتەکە لەوە گەورەتر بووە کەیفی بەقسەی ئەو هەواڵە دڵسۆزەی بکا.

٢

لە غەزەلێکی کەیفی وەسفی یار دەکا، لە برۆ و برژانگی چاوەوە دەست پێ دەکا تا زولف و لێو و دەم. ئەوجا لە کەمەرەوە بەرەو خوار دەبێتەوە تا ئەندامی مێیینەی ئەو پەرییە زەمینییەی کردوویەتییە بووکی شیعری دڵداری مەجازی:

ئەم دڵ ڕەشە بێ ڕەحمە فەرەنگێکی تەواوە

ڕەش قەلبی ڕەشە فیتنە بەچاو ناوی نراوە

قەوسی بەسوپەر کردووە گرتوویە بەدەستی

سەد خەنجەری خوێنڕێژ و دوو سەد تیری سواوە

زنجیری عەدالەت نییە ئەم زاڵمە زولفە

هەرچەند بنی بەندە بەڕووی عەرشی خوداوە

داناوە لەسەر مەسحەفی ڕووی داوی سیاهی

لەم وەجهە بەدەست کفرەوە ئیمانمی داوە

ڕەمزی دەمە ئەم نوقتە لەسەر شانەیی هەنگوین
نەقشی قەدەمی مێشە کە نیوێکی نەماوە
خەتتی نەزەرت گرتیە ڕشتەی کەمەرت بۆچ
لەم کێوە کە وەک زیوە بەحەسرەت بەسراوە
ژێری کەمەری باسی بکەم باری گوناهە
(کەیفی) لە بن ئەم باری گوناهە ملی ناوە

ئەم غەزەلەی کەیفی وەک زۆربەی غەزەل و قەسیدەی کلاسیکی کوردی یەکێتی دێرە شیعری پێوە دیارە، واتە دەتوانرێ هەر دێرە شیعرێکی ئەم غەزەلە بەتاکێکی (فەردێکی) سەربەخۆ بژمێررێ.

٣

لە غەزەلێکی دیکەیدا کەیفی سەما بەوشە و ڕستەی ڕەوانبێژی دەکا. ئاواز و ڕیتمی مەبەستە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیویەتی مۆسیقا لەگەڵ ناوەڕۆک بگونجێنێ. کۆمەڵێک وێنەی جوانی لەملا و لەولا هێناوە کەچی سەرنجی خوێنەر زیاتر بۆ ئاواز و ڕیتم ڕادەکێشێ:

کافرە مەستە چاوەکەی غارەتی دین و دلبەرە
پەرچەم و زولفە خاوەکەی بینی لە میسک و عەنبەرە
زولفی سیاهی وەک زرە تاکو دەگاتە کەمبەرە
شکەن شکەن گرە گرە حەلقە و چین و چەمبەرە
لە چینی زولفی تابە تا خوتەن خوتەن خەتا خەتا
لە پێچی پەرچەمی هەتا نەزەر دەچی موعەتتەرە
ڕوومەتی ماهی نەوشەبی خەتی غەریبی سەرلەبی
مەتلەعی چاهی غەبغەبی خدر سەرابی کەوسەرە
قەدی بەڵا و ئافەتە قامەتە یا قیامەتە
نازکەری نەزاکەتە ئافەتی سەر ڕووی کیشوەرە
(کەیفی) لەبەر گرینی تۆ کوڵکنە مەنزڵی دڵی
سینە لەبەر گرینی تۆ کون کونە میسلی پەنجەرە

ئەم بڕە شیعرە کەمانەی کەیفی مایەی شاعیرێکی گەورەیە، کەسێکی وەک ئەو شەست و حەوت ساڵ ژیا بێ دەبێ دیوانێکی گەورەی لە پاش بەجێما بێ. داخی گران زۆربەی بەرهەمی شیعری شاعیرێکی مەزنی وەک کەیفی لەناوچووە.

***

شاعیرێکی بەدیمەنی وەک کەیفی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ژیاوە. لە ناوچەی جوانرۆ لە دایک بووە، ژیانی بەرایی لە شارەزوور بردۆتە سەر، ئینجا لە کۆیە نیشتۆتەوە، ئەو کۆمەڵە نالەبارەی حاجی قادری ئاوارە کرد، هەر ئەو ڕژێمە دەرەبەگییە بوو کەیفیشی لە کۆیە دەرکرد. سلێمانیش لەم کارەساتە ڕزگاری نەبوو. کەیفی کە گەیشتە ئەستەموڵ حاجی لەوێ بوو. حاجی و کەیفی لە وڵاتی ئاوارەیی دا لە پێش ئەوانیشا نالی کۆچی دواییان کرد. چارەنووسی ئەم سێ فرزەندەی کورد ئەمە بوو. گۆڕیشیان دیار نییە.

جەلی

جەلی

١٨٣٤ - ١٩٠٨

جەلی ئیسمم خەفی ڕەسمم دوو ڕەنگی
میسالی مەسئەلەی کافوور و زەنگی

ژیانی جەلی

شاعیری ئەم ماوەیە عەبدوڵڵا کوڕی مەلا ئەسعەدی جەلی زادەیە، لە ساڵی ١٨٣٤ لە کۆیە لە دایک بووە. سەرەتای خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لە لای باوکی بووە. لە قۆناغی فەقێیەتیدا هاوڕێی حاجی قادری کۆیی بووە. پێکەوە ڕوویان کردۆتە ناوچەی باڵەکیان و لە گوندی شێخ وەتمان لە حوجرەی مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵڵا خوێندوویانە. عەبدوڵڵای جەلی زادە لەو ماوەیەدا دڵی دەچێتە حەلیمەی کیژی مەلا محەمەدی مامۆستای. ئەو کچە جوان بووە و گۆیا دەستی شیعریشی بووە، بەڵام هیچ شیعرێکی نەماوەتەوە. لەوانەیە هەردووکیان شیعریان بۆ دڵدارییەکەیان هۆنیبێتەوە، جەلی زادە لە چوارینێکیدا لەم بابەتەوە دەڵێ:

کە بیرێ هاتە ناو مێگەل سەراسەر قرمزی پۆشی
مەلا ئیدراکی چوو، شێخیش تەریق، عارف نەما هۆشی
حەبیب دیتی ڕەقیب وەستاوە چارۆکەی بە ڕوو دادا
گوتم هەوری سیاهات شەعشەعەی خورشیدی داپۆشی

باوکی شاعیر کە بەم دڵدارییەی زانیوە بەوە ڕازی نەبووە عەبدوڵڵای کوڕی ئەو کچە بخوازێ. ئەم مەسەلەیە کارەساتی لێ دەکەوێتەوە، بەنەخۆشی سیل کۆتایی بەژیانی حەلیمە دێ.

جەلی لە ساڵی ١٨٧١ لەگەڵ باوکی حەجی کردووە لە ماوەی جێبەجێکردنی شەعایری حەج مەلا ئەسعەدی باوکی کۆچی دوایی کردووە و لە وڵاتی حیجاز بەخاک سپێرراوە، ئیتر خۆی گەڕاوەتەوە کۆیە و بووە بەجێنشینی باوکی.

جەلی پێوەندی و ناسیاوی لەگەڵ مەلا و شێخانی دەروێشی ئەو سەردەمەدا بووە هی وەکو شێخ عومەری بیارەی نەقشبەندی و کاک ئەحمەدی شێخی قادری و مفتی زەهاوی و هی دیکە.

مەلا عەبدوڵڵا «جەلی» هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری، ئەمەی لە لەقەبی بنەماڵە «جەلی زادە»وە وەرگرتووە.

شیعری جەلی

جەلی شیعری نەکردووە بەپیشە، لەبەر ئەوە شیعری کەمە، شیعری لە موناسەبە وتووە، لەگەڵ ئەوەشدا گومان لەوەدا نییە ئەو بەرهەمەی لە بەردەستدایە هەموو شیعری ئەم شاعیرەمان نییە و بەشێکی لەناوچووە.

لە گەشتێکیدا لە بەغدا جەلی ناسیاوی لەگەڵ شێخ عومەری بیارەی نەقشبەندی پەیدا کردووە، لە دوای ئەوەی هەر کەسە گەڕاوەتەوە جێی خۆی شێخ عومەر نامەیێکی شیعری بۆ جەلی نووسیوە بەدەستی مەلا عەبدولسەمەدی گۆجی خەڵکی شیواشان ڕەوانەی کۆیەی کردووە، لە نامەکەدا دەڵێ:

دەمێکە کاغەزت نایێتە لامان
عەجەب سستی لە پەیغام و سەلامان
جەلی دایم دەبێ جیلوەی دیار بێ
لە نێو گێژاوی شەت بێ یا کەنار بێ
عومەر عومرێکە بۆ تۆ ئینتیزارە
لە شەوقی تۆ وەکو ئاو بێ قەرارە

شاعیری ئەم ماوەیەمان جەلی بەم شیعرە وەرامی دەداتەوە:

ئەمرنامەت بەدۆستی گۆجی موخلیس
گەیشتە دەستی سستی عەبدی موفلیس
لە پاش بۆ سەیدەن بوییدەنی تام
نیامە سەر سەر و چاوم بەئیکرام
نیگاهم کرد هەموو لوتف و عیتاب بوو
بەهەم ئامێزەشی قشرولوباب بوو

ســـەلامی مـن چیـــیـــە بـۆ تۆ بنێـــرم
ئەتۆی عـەزب و فـورات من تاڵ و سـوێرم
جـەلی ئیسمم خـەفی ڕەسـمم دوو ڕەنگی
مـیسـالی مـەسـئەلـەی کافـوور و زەنگی
ســـوهای بێ چارە قـــوربان چۆن دیارە
کە وەعدەی شەعشەعەی شەمسوننەهارە
عـومـەر عـومـرێکە گـەر مـەیلی بەلامـە
ئەدی بۆ مــــەرکـــەزی دەرد و بـەڵامـــە
حـــەیاتی مـن لـە دووری تۆ مــــەمـــاتە
عـەجـایەب نیـسـبـەتێک و ئیـرتیـبـاتە
هەمـوو عـومـرم بەپاییز چوو لە هـیجران
بەهارم هـیچ نەدی بۆ گـەشـت و سـەیران
بەقـــوربان شـــارەزووری چۆن ببــینم
زەڕ و زوورم نیـــیـــە شـــاقـــاو هەڵینم
لـەباتـی کـــێـــوی هـەورامـــانـی پڕ نـوور
لە ژێر کێوی غەمـان کەوتووم وەکو موور
ئەگـــەر لوتفت هەبێ پێ ڕادەکـــێـــشـم
لە قـافڵـەی مـەتڵـەبا هـەردەم لە پێـشم
لـەوێ ڕۆژێ کـــە تـۆم دیـوە لـە بـەغـــدا
مـلـم داوە بـەحــــــــەق وەڵڵا بـەبیـلـلا
لـە بۆ بـەعـــزێکی زۆر نـادانـی بێ فــــام
لە جـێـیـێ بەر شـــەقی دام و لەقی دام
ئیـجـازە و خـیـرقـە وو تاجی مـوسـەڵڵا
بســــێنم بۆ ڕەواجی کـــاری دنیـــا
فــرە خـاسـە گـەلێ چاکـە بەجـێـیـە
وەلێ گـەر حـەز بکەی ئێـرەش ئەوێیـە

له لای تۆ دەرحـــەقم بـێ ئیلتــیــفــاتی
نیـیـە پەروات بەئیـسـتـیـحـقـاقی زاتی
لەبـەر شــێـخـــان ئەگــەرچی دبن براوە
بەتـیــــغـی تـۆ زمــــــانی مـن براوە
وەلـێ بـۆ خـــــــــاتری تـۆ بـەنـدەیـانم
زمـــان دەگـرم لـە حـەقـیـــان تا بتــوانم
لە پاشی تۆ خـودا بۆ خـۆی عـەلیـمــە
لە کـەرکـووکـیش دوعـاگـۆیی عـەلیـمـە

ئەم شیـعرەی جەلی لەسەر شێوەی جووت قافیـە (مەسنەوی) هۆنراوەتەوە، بەزۆری نامـەی شـیـعری لە ئەدەبی کـلاسیکی کوردیدا ئەم جـۆرە قـافیـەی بۆ بەکارهێنراوە.

ئەوەی لـەم شــیــعـرەدا ســەرنج ڕادەکـێـشـێ ئەوەیە ئەتیکێت لە هـەڵوێســتی بەراوردکردن و موجامەلەدا ئەوە دەخوازێ پیاو ئەوەی بەرامبەری بەگەورە بزانێ و خۆی بەبچووک. لەبەر ئەوە جەلی ئەمەی لەگەڵ شێخ عومەری بیارە کردووە. لە کۆتایی شیعرەکەدا ئەوەی لە بیر نەچووە یادی شێخ عەلی تاڵەبانی برای شێخ ڕەزا بکاتەوە، بەمـە جـەلی ویستوویەتی بڵێ، هەرچەندە دڵسۆزی شـێخ عومـەری بیـارەیە و لە ڕووی تـەریقەتیشـەوە نەقشـبـەندییـە، بەڵام سـۆزی بۆ شـێخ عـەلی تاڵەبانیش هەیە کە شێخی تەریقەتی قادرییە.

شانازیکردن بەخۆ سیفەتی زۆربەی شاعیرانی ڕۆژگارانی کلاسیکی بووە. لەوانەیە جەلی هەستی بەوە کردبێ لە ڕووی شاعیرییەوە مافی خۆی نەدرابێتێ، واتە وەک شاعیرێک لە ناو خەڵکیدا ناوبانگی دەرنەکردبێ، لەم لایەنەوە دەڵێ:

دەفتـەری ئەهلی هونەر بگرن ئەگەر لەم عەسرەدا
ماڵی بێ ئیقبال نەبێ وەڵڵا (جەلی) سەر دەفتەرە

ئەمە ناڕەزایی هـەموو شاعیرێکە، یا هـەموو ڕۆشنبیرێکە بـەرهەمی ئەدەبی و هونەری هەرچی بێ کە بەچاوی خۆی تەماشا نەکرێ دەبێتە گرێ لێی و ناچار دەکەوێتە ستایشی خۆی، بەڵام هەر چۆنێ بێ ئەو ستایشە ڕەوایە ئەگەر ماکی داهێنانی ئیستێتیکی تێدا بێ.

پەیدابوونی بیری کوردایەتی بەشێوەیێکی تازە لە دوا ساڵانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کاری کردبووە سەر خوێندەوارانی ئەو سەردەمانە کە زۆربەیان مەلا بوون. جەلی یەکێک بووە لەو مەلایانەی هەستی کوردایەتییان لە لا دروست بووە. بۆ دەربڕینی هەڵوێستی خۆی لەوانەیە بەئانقەست شیعرێکی بەزمانی فارسی دانابێ بۆ ئەوەی لەو زمانە لابدا و بێتە سەر زمانی کوردی، لەم لایەنەوە دەڵێ:

با بکەم تەبدیلی نەزم و قافیە و ڕەویە و عەرووز
بەم زمانە هیچی تر شیعرم لە بۆ هەڵناستی
بیکەمە کوردی زمانی خۆمە چاکی تێدەگەم
خوایە تۆفیقم بدەی من بەندە تۆ مەولاستی

بۆ ئەم شاعیرەمان بێژتنی شیعر بەزمانی فارسی ئاسانتر بووە، لەبەر ئەوە هەندێ جار کە شیعرێکی فارسی بۆ هاتووە لە ناوەڕاستی شیعرەکەدا لایداوە و کردوویەتی بەکوردی، بۆ ئەوەی گیانی کوردایەتییەکەی خۆی بخاتە ڕوو. لەم لایەنەوە لە موناجاتێکی فارسیدا بەم دێرە کوردییانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

یا سەییدەڕڕوسول چ غەریبە حیکایەتم
یا هادیەسسوبول چ عەجیبە شیکایەتم
ئیدبار و ڕوو سیاه و فەقیر و قەلەندەرم
بێ فیکر و زیکر و هۆش و قەلیلولبیزاعەتم
بیللاهی دل فگارم و مەبەررام لە خەلقی چاک
تەڵڵاهی شەرمەزار و مەعەرری لە تاعەتم
بۆ مەدحی ئەهلی فەقر زمان لال و ئەبکەمم
وەقتی سەنای ئەهلی غینا پڕ فەساحەتم

***

سەد جار سەگێکی پیس و گروو بم هەزار شوکور
چونکە سەگی محەمەد و ئەسحاب و عەشرەتم
ووس بە (جەلی) حەددی تووە ئەم شیکایەتە
بۆ خۆی دەزانێ حاڵ و حیکایەتم

بێ گـومــان ئەم کـارەی شـاعـیــر، بەکـارهێنانی دوو زمــان لە غـەزەلێک یا قەسیدەیێکدا سەرەتای ئەو بیرۆکەیە بووە جەلی یا هەر شاعیرێکی دیکە واز لە زمانە بێگانەکە بهێنێ و بەزمانی دایکی خۆی شیعر بڵێ.

***

مەلا عەبدوڵڵای جەلی بەشداری لە بزووتنەوەی شیعری ناوچەی کۆیەی کردووە. جێ پەنجەی تا پلەیێک دیارە. گێتی شەریعەتی ئایینی ئیسلام بەسەر لایەنی دیکەی ڕۆشنبیری شاعیر زاڵ بووە، دانانی شیعری نەکردووە بەپیشە، لەبەر ئەوە شیعری کەمە، بەڵام چێژ دەداتە خوێنەری کورد.

ئەختەر

ئەختەر

١٨٣٩ – ١٨٨٨

مەكەن لۆمەم لە ڕیسوایی ڕەفیقتان
كـــە عەقڵ و عاشقی لێكتر جودایە

ژیانی ئەختەر

ئەختـەر بەمـانای ئەسـتێرە نازناوی ئـەمین ئاغـای كـوڕی بەكـر ئاغـای كـوڕی مـحـەمـەد ئاغـای حـەوێزییـە. لە سـاڵی ١٨٣٩ لە گەڕەكی بەفری قـەندی لە كۆیە لە دایک بووە.

سـەرەتای خـوێندنی ئەختـەر لە یەكێ لە حـوجرەكـانی مـزگـەوتـی گـەورەی كۆیە بووە. لە تەمـەنی مـێـردمنداڵی وانەی فـارسـی لای مـەلا سـمـایل مـەنتک خـوێندووە، مـاوەیێكیش لەگەڵ ئەسعـەد ئاغـای حـەوێزی برای لە بەغدا هـەردووكیـان بەردەوام دەبن لەسـەر خـوێندن. لـە پاشـانا لە تـەمـەنی پازدە سـاڵیدا ناچار دەبێ دەست لە خـوێندن هـەڵبگرێ بـەهۆی مردنی باوكییـەوە و لە جێی ئەو دادەنیشـێ. بەم جـۆرە دەبێـتـە سـەرۆكی بنەمـاڵەی حـەوێزیـیـان و دیوەخـانەی تایبـەتی وەک نـێـوەنـدێكی ئەدەبی لەو ڕۆژگـارەدا خـۆی دەنواند. مـەڵبـەنـد و جـێـی كـۆڕ و كـۆبـوونەوەی شـاعـیـرانی ئەو سـەردەمـە بـوو، بەتایبـەتی حـاجـی و كـەیفی و شـێخ ڕەزا مـیـوانی بەڕێزی ئەو دیوەخانەیە بوون و جێگەی دیارییان تێیدا هـەبوو.

ئەخـــتـــەر وەک ئـاغـــایێكی بـەدیمەن و دەوڵـەمـــەنـد لە ژیانی كـــۆمـــەڵایەتیـــدا ئوروستوكراتیانە نـەبووە، بەزەیی بەهـەژارانا هـاتۆتەوە، دەستی گرتوون و یارمەتی داون. ئەختـەر خـاوەنی قـسـەی خـۆی بووە، بەرهـەڵسـتی خـراپەی داگـیـركـەری عوسـمـانـی كردووە، تا گـەیشـتۆتە ئەو ڕادەیەی هـەجووی سـوڵتانی عوسـمـانی بكا. لەسـەر ئەمـە والـی عوسـمـانی تەقیـەدین پاشـا ئەختـەری ئاوارەی شـاری حیللەی باشووری عێراقی كردووە. لە دوای ماوەیێک كە نامیق پاشا بووە بەوالی ئەختەری

له ئاوارەیی ئازاد کردووە و گەڕاوەتەوە کۆیە.

لە ژیانی تایبەتی خۆیدا ئەختەر دڵداری کردووە، دڵی چۆتە کچێکی جوانی بنەماڵەی دارۆغە ناوی ڕابی بووە. ئەم دڵدارییە پاک و بێ گەردە زیندەبەچاڵ دەکرێ بەبەهانەی ئەوەی ئەختەر و ڕابی بەمنداڵی شیریان پێکەوە خواردووە.

ئەختەر تەنیا شاعیر نەبووە، بەڵکو هونەروەرێکی ڕەسەنی مۆسیقا و گۆرانی بووە، ئاوازی بۆ هەندێ شیعری کوردی داناوە، جگە لەوەی شیعری خۆی کە دەکەوتە بەر دەنگی گۆرانیبێژان ئاوازەکانیان لە لایەن شاعیرەوە دادەنران، هەروەها هەندێ جار بۆ ئاوازێکی دیاریکراو شیعری هۆنیوەتەوە، بایەخی بەگۆرانی و سروودی میللی (فۆلکلۆری) داوە. دیوەخانەی مەڵبەندێکی ئەدەب و هونەر بووە. بەگشتی ئەختەر دەورێکی گرنگی بووە لە ژیانی خوێندەواری کۆمەڵی کۆیە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم.

ئەختەر لە ساڵی ١٨٨٨ لە کۆیە کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی عارەبیان لە تەنیشت باوکی نێژراوە.

شیعری ئەختەر

ئەختەر لە هەندێ لە شیعرەکانیدا ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ئەمین»ی بەکارهێناوە وەک نازناوی شیعری. بەرهەمی شیعری ئەختەر ئەوەی بۆمان ماوەتەوە زۆر کەمە بۆیە زۆربەی بەحرەکانی عەرووز و قافیەی دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی تیایاندا نابینرێن. پلەی ئیستێتیکی ئەو شیعرانەی لەبەردەستدایە، ئەوە دەگەیەنێ دیوانی شیعری ئەختەر زۆر لەمە زیاتر بووبێ.

بێ گومان ئەختەر سەر بەقوتابخانەی نالییە، بەڵام لەو شاعیرە بەرچاوانەیە داهێنانی هونەری زۆرە لەناو چوارچێوەی ئەم قوتابخانەیەدا. شیعری ئەختەر لە ڕێکخستنی ڕستە و تەعبیر سفت و ئاسانە. مانای ڕستە و داهێنانی ڕەوانبێژی خۆیان بەچێژی خوێنەر دەناسێن.

بەگشتی ناوەڕۆکی شیعری ئەختەر لە دوو مەبەسی سەرەکی پێکهاتووە وەسف و دڵداری. ئەم دوو بابەتە بەشێوەیێک تێک ترنجاوون بەهیچ جۆرێ لە یەکتری جیا ناکرێنەوە. شاعیر بەشێوازێکی ڕەوان و بەهەناسەیێکی گازاندە و گلەیی ئامێزەوە وێنەی شیعری دروست دەکا و مانای داهێنراو دەخوڵقێنێ.

گەشتی گوڵزاری شیعری ئەختەر

١

لە غەزەلێکیدا ئەختەر دەڵێ:

ڕووحی شیرینم لە بۆچ ئەمڕۆکە وا لوتفت نییە
نووری بینای دیدەکانم پێم بڵێ سووچم چییە
بێ قەباحەت لێم زویری چاکە ئینسافت هەبێ
تاکو ئەمرم خۆ مەحاڵە ڕۆیینم لەم قاپییە
خوێن لە چاوانم خرۆشا وا فووارەی بەستووە
نابێ جارێ بێتە سەر ئەم حەوز و جۆگە و کانییە
ئاگری عەشقت وەها کوورەی دڵی هێناوەتە تاو
شێت و شەیدای کردووم ئاگام لە دنیایێ نییە
واعیزێ دوێنێ لەسەر مینبەر وەها وەعزی دەدا
هەر کەسێ یاری نەبێ تەحقیقە عومری فانییە
قازی و موفتی کە دوێنێ نیسحەتی منیان دەکرد
ئیمڕۆ قازی موتریبە و ساقی جەنابی موفتییە
زاهید و سۆفی ئەگەر سەد ساڵی تر تەقوا بکەن
شارەزا نابن وەکو من موشکیلە ئەم وادییە
شێخی سەنعانی ئەگەر دەستی بەدامانت بگا
خەرقە و تەسبیح و تاج و تەیلەسانی بۆچییە
ئەی (ئەمین) بیستوومە ئیمڕۆ یار خەڵاتی کردووی
سا وەرە ئەوجاکە بمرە تۆ لەسەر ئەم خۆشییە

لە سەرەتای ئەم شیعرەدا ئەختەر ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە یاری خۆشەویستی لێی تۆراوە. بێ گومان هیچ هۆیێک لە ناوەوە نەبووە بۆ ئەو تۆرانە. واعیز ئامۆژگاری هەموو کەسێکی کردووە پێویستە یار و دلبەری هەبێ، ئەوەی نەیبێ تەمەنی بەخۆڕایی دەباتە سەر. دڵداری پێویستی هەموو کەسێکە قازی و موفتیش دەگرێتەوە. ئەمانە لە ڕابردوودا ئامۆژگارییان دەکرد خەڵکی لە ئەڤین و دڵداری

دوور بکەونەوە کەچی ئەمڕۆ قازی بووە بەگۆرانیبێژ و موفتیش بووە بەمەیگێڕ. لە کۆتایی شیعرەکە دلبەر لەگەڵ شاعیردا ئاشت دەبێتەوە، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی لە خۆشیانا مردنی بۆ خۆی بووێ.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

لە سینەی ئیجاد بوو دوو بەی
قوببەی تاجی کاووس و کەی
زینهار نەکەی دەستیان لێ دەی
با بمێنێ بۆ نیشانە

***

لە پەنهان دەستم برد بۆ بەی
ماران گاز بووم ترسام لە حەی
باغەوان بانگ دەکاتە کەی
ئێرە باغی شای مارانە

***

خاڵی ڕەشی سەر ڕوومەتی
حەجەرولئەسوەد خۆیەتی
هەرچی بکا زیارەتی
لە مەرتەبەی شەهیدانە

***

ئاهووەکانی سەحرای خوتەن
ئێرەیان لێ بۆتە مەفتەن
لێیان گەڕێن سڵیان مەکەن
با چارە کەن ئەم دەردانە

شاعیر لەسەر ئاوازێکی لە پێشانا سەما بەوشەکانی ئەم شیعرە دەکا، وێنەکانی شاعیر ئەوە هەڵدەگرن. لە سەرەتادا باسی دوو بەهێ، یا دوو مەمکی

یاری دەکا، هەڵبەز و دابەزی مەمکەکان لەسەر ئاواز و ڕیتمی شیعرەکە شایی هەڵدەبەستن. شاعیر بەدزییەوە دەستیان بۆ دەبا، بەڵام بسکی دلبەر کە شای مارانە لە دەوروبەری سنگ مەمک دەپارێزێ. ئەوجا خاڵی ڕەشی سەر گۆنا بەبەردە ڕەشی کەعبەی دەچوێنێ، ڕەوتی یار لەگەڵ ڕەوت و سرکی مامزەکانی ناوچەی خەتا و خوتەنی چینستان بەراوورد دەکا.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا ئەختەر یادی کۆمەڵێک شار و ئاوەدانی و ناوچەی جوگرافی دەکاتەوە کە بەجوانی کچ ناوبانگیان دەرکردووە، لە غەزەلەکەیدا دەڵێ:

دەخیلت بم لە عوششاقت مەڕەنجە
دڵ و دینم فیدای ئەم لاو لەنجە
لە دەوری عاریزت کاکۆڵی پرچین
دەڵێی ماری سیای ئێشکچی گەنجە
لە گورجستان و چین وەک تۆم نەدیوە
لە ماچین پشکنیم تا موڵکی گەنجە
بەهایی خاڵی هیندووت هیند و نەوبە
فیدایی لەنجەکەت شیراز و تەنجە
هەتا وەک شیری دایکت لێت حەڵاڵ بێ
خەناوی کە بەخوێنم دەست و پەنجە
ئەوەندەم خاک بەسەردا کرد لە هیجرت
زەمین دووی بوو بەتۆز ئێستاکە پێنجە
لە دووری تۆ لە تۆ دوور ڕووحەکەی من
نەسیبی دڵ بڵاو و دەرد و ڕەنجە
تەماشا کە سەراپا ماهم (ئەختەر)
هەموو عیشوە و فریب و ناز و غەنجە

شاعیر لەو غەزەلەدا ناوی گورجستان و چین و ماچین و گەنجە و هیندستان و نەوبە و شیراز و تەنجە دەبا. ئەمانە ناوی جێگەی جوگرافی و ئاوەدانین لە

نەخشـەی ڕۆژهـەڵات و ئـەفـەریقـادا . ئەختـەر بەچاوی ڕەمـز ئـەو جێیـانەی کـردووە بەمەڵبەندی ژنی جوان.

شـاعیر پەشـۆکاوە لە دووری لە دلبـەر، شین و شـەپۆڕیەتی، لە حـەوت چینەکەی (تەبەقـەکـەی) زەوی خـۆڵی دوو چینی بەسـەری خـۆیدا کـردووە. لە حـەوت چینەکە پێنجیـان مـاون، ڕەنگە مـەبەسـی پێنج کۆنتینێنتـەکەی وشکایی سـەر ڕووی زەوی بێ.

٤

لە شـیعرێکیدا ئەختـەر هـەرچی ئەندامی جوانی دلبـەر هـەیە لەگـەڵ کردەوەکانی دەکاتە کەرەستە بۆ کوشتنی شاعیر، لە غەزەلەکەدا دەڵێ:

گرفـتـارم بەسـیـحـری چاوەکانی مـەسـتی فـەتتـانت
بریندارم بەزەخـمی سـینە دۆزی تیـری مـوژگـانت
بەزولف و پـەرچەم و ئەگـریجـەکـانت غـارەتت کـردم
دڵێکم بوو ئەویشت خـسـتـە ناو جـاهی زەنەخـدانت
تەشـەککور واجیبە بۆ من کـە من بمرم بەزەخـمی تۆ
بەشـەرتێک کفنەکەم بدرووی بەتای زولفی پەریشانت
لە کوشـتن گەردەنت ئازا دەکەم گەر بێیتە سـەر قەبرم
بەڕۆژی جومعـە بمنێژن لەگـەڵ جـەمعی شـەهیـدانت
جـەمیعی عـاشقـان ئەمڕۆ هـەمـووی هـاتوونە پابۆست
منیش هـاتم بفـەرمـووی بمکوژن بمکـەن بەقـوربـانت
کەسێ تۆ کوشتبێتت ڕۆژی مەحشـەر ئەزیەتی نادەن
مەگەر هـەروەک لە دنیادا کـە سووتا بێ لە هیـجرانت
بەوەڵڵا عـاشقی (ئەختەر) کە ئیمڕۆ نادیری عەسرە
بەڕەسـمی زیندەگی قـوربـان ئەوا هـاتووتە دیوانت

لەم شیـعرەدا ئەختـەر لە مـردن دەدوێ، بکوژ یاری نازدارە، شـەهید شـاعیرە، نەک تەنیا ئەختـەر خۆی بەڵکو هەموو ئەو عاشـقانەی شـەهیدی ئەو یارەن. شـاعیر لە هـەموو زۆرداریێکی دلبەر خـۆش دەبێ ئەگەر لە پاش مردن زیارەتی گۆڕی بکا .

ئارەزووی شاعیر ئەوەیە بەڕۆژی هەینی پیرۆز لەگەڵ هەموو قوربانییەکانی دیکەی دڵداری بنێژرێ.

٥

لە غەزەلێکیدا ئەختەر موناجات لەگەڵ یاری نازداری دەکا و دەڵێ:

فیدات بم تا کەی ئەم جەور و جەفایە
بەهیجران گوشتنی عاشق خەتایە
بەلا گەردانی بالات بم ئەگەرچی
نەسیبی من لەوی دەرد و بەلایە
مەکەن لۆمەم لە ڕیسوایی ڕەفیقتان
کە عەقڵ و عاشقی لێکتر جودایە
ئەگەر تەقسیر و سووچم عەشقی تۆیە
بەدەستی من نییە کارم کرایە
لە لام قوربان ئەگەر بمرم شەهیدم
لە لای تۆ کوشتنی عاشق غەزایە
هەموو عالەم لە تۆ دڵشاد و حەیفە
بەمیحنەت ڕوح بدا ئەم موبتەلایە
سەر و ماڵم لە تۆ گەر چاو بی چاوم
بڵێ ئەوساکە (ئەختەر) بێ وەفایە

ئەم شیعرە هەمووی وەکو گفتوگۆی شاعیر دەکەوێتە بەرچاو لەگەڵ یاری خۆشەویستی دەکا، کەچی بەڕاستی دیالۆج نییە و مۆنۆلۆجە، واتە موناجاتێکە لە خوارەوە بۆ سەرەوە. شاعیر قسە دەکا، وەرام لە یارەوە نییە. وەکو هەموو موناجاتێکی کە لەگەڵ کردگاردا دەکرێ، قسە تەنیا هی بەندەیە و کردگار نایەتە قسە. لەبەر ئەوەی ئەقڵ و عاشقی دوو شتی پێچەوانەی یەکترین، ئەقڵ عاقڵییە و عاشقی شێتییە، دڵدار هەمیشە تاوانبارە. لێرەدا ئاماژەیێکی نهێنی نادیار هەیە بۆ سۆفیزم وەک بزووتنەوەیێکی بێ سنوور و ناڵۆجیکی بەرامبەر بەهەموو دەستوور و یاسایێک دەوەستێ.

٦

له شیعرێکیدا ئەختەر نالییانە خەیاڵی کردووە:

ســــەرم گـــێـــژ و دڵم بریانە بـێ تـۆ
لە دووریت پیـشـەکـەم گـریانە بێ تۆ
دەخـۆم سـوێندێ بەقورئانی جـەمـالت
ریازی جـــــەنـنـەتم زیـنـدانـە بـێ تـۆ
لـە لای تـۆ بـێ مـنـی هـاویـن بـەهـارە
لەکن من فـەسـڵی گوڵ زسـتـانە بێ تۆ
دەروونم لـەت لـەتـە ئـاهـم شــــــەڕارە
کـــــە ئـاوی چـاوی من بـارانـە بـێ تـۆ
شــیـفـا و زیندەگـانیم پێ نەمــاوە
لە عـیـشـوە نۆشی بن بێگانە بێ تۆ
قەسـەم بەو نێرگسی خوممـاری چاوت
کە (ئەختەر) خواردنی دووخـانە بێ تۆ

بەگشـتی هـەست بەشـێوازی نالی دەکرێ لە بـەرهـەمی شـیـعـری ئەخـتـەردا. بەتایبەتی ئەم غەزەلە لاساییکردنێکی تەواوی شیعرێکی نالییە کە دەڵێ:

نەمـردم من ئەگـەر ئەمـجـارە بـێ تۆ
نەچم شـەرت بێ هەتا ئەو خوارە بێ تۆ

لێرەدا دیارە ئەخـتـەر لە کـێش و قـافـیـە لاسـایی نالی کـردۆتەوە، جگە لەوە هـەوڵیـداوە ئەوەی نـالی نەیووتووە، لـە نـاو ئەم قـاڵبـەدا ئەو بیـڵێ. هـەروەهـا وێنە و لێکسیکۆنی نالیش لەم شـیـعـرەدا دەکـەوێتـە بەرچاو، بەڵام بەشـێـوازێکی دیکە ئەختەر دەریبڕیوە.

***

شـاعـیری ئەم مـاوەیە ئەخـتـەر یەکێکە لـە شـاعـیـرە دیارەکانی نیـوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم، داهـێنانی تازە لە شیـعریدا بەدی دەکرێ. شیـعری زۆر بووە بەڵام داخی گران کەمی ماوە.

سانی

سانی

۱۹۰٦ - ...

زەعیف و زەردی پاییزم لە زستان یار گوتی زیزم
بەتەن بیمار و دڵ ڕێزم کە هاوین هات بەهارم چوو

ژیانی سانی

کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک عەلی کوڕی کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک مستەفایە. نازناوی شیعری «سانی» بووە، ئەمەی لە وشەی «الثانی» عەرەبی وەرگرتووە. ناوی باپیری عەبدوڵڵا بووە، ئەوی بەعەبدوڵڵای یەکەم داناوە خۆشی بەعەبدوڵڵای دووەم. بەڵام وشە عەرەبییەکەی هەڵبژاردووە بۆ نازناوی (سانی = الثانی).

سەردەمی لەدایکبوونی سانی نەزانراوە، بەڵام دیارە کەسێتی شیعری لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم بووە، خوێندنی سەرەتایی لە مەڵبەندی خۆی بووە و هەر بۆ ئەم مەبەستەش ناوچەکانی دیکەی خۆشناوەتی بەسەر کردۆتەوە. پێوەندی و تێکەڵاوی لەگەڵ کۆیە زۆر بووە بەتایبەتی نموونەی بڵاوبوونەوە و پەرەسەندنی قوتابخانەی نالی لە خاکی سۆران لە کۆیە بووە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم. لە ڕووی بەڕێوەبردن و کاروباری میرییەوە مەڵبەندی بنەماڵەی کاکی هیران گوندەکانی هیران و نازەنین سەر بەکۆیە بوون.

سانی کەسێک بووە لە ئەنجامی چێژی شاعیری و ئاواز گیرۆدەی گۆرانی و سروود و مۆسیقا بووە. غەزەلەکانی لەسەر ئاوازی دەف دەنگخۆشەکان چڕیویانە.

شاعیر تەمەنێکی درێژی بردۆتە سەر و لە ساڵی ۱۹۰٦ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی بنەماڵە لە گوندی هیران نێژراوە.

شیعری سانی

ئەو شیعرە کەمەی ئەم شاعیرەمان کە لەبەردەستدایە لە چوارچێوەی قاڵبی

غەزەلی دڵداری و وەسف نەچۆتە دەرەوە. شاعیر بایەخێکی زۆری بەڕەوانبێژی داوە، کێشی شیعری ڕەوانە، قافیەی بێ خەوشە، وشەی هەڵبژاردەیە، ڕستە و تەعبیری بێ گرێیە، مانای ئاشکرایە.

نموونەی شیعری سانی

١

لە شیعرێکیدا سانی هانا دەباتە بەر مەیگێڕ بۆ ئەوەی لە خراپەی ڕەقیب بیپارێزێ:

دەخیل ساقی وەرە وەعدەی وەفاتم
بدە جامێ بەقوربانی وەفاتم
لەبەر جەوری ڕەقیب و دەردی دووری
هەمیشە چاوەڕێی مەرگە حەیاتم
هەزار دەفعە شەو و ڕۆژ گەر دەرم کەی
غولام و بەندەیی تۆم خاکی پاتم
لە عەشقی چاوەکانی مەستی لەیلا
وەکو مەجنوون شەیدایی وڵاتم
گوتم (سانی) هەڵێ بۆ خۆت هەڕاکە
گوتی چارەم نەبوو هەرچەند هەڵاتم

شاعیر لێرەدا باکی بە ڕەقیب نەکەوتووە، ئەگەر یاری نازدار بەقسە دەریشی بکا سانی عەبد و غوڵام و خاکی بەرپێی ئەو یارەیە، وەک مەجنوون سانیش ناگاتە لەیلای خۆی.

٢

سانی غەزەلێکی حەوت دێڕی مستەفا بەگی کوردی هەڵبژاردووە، سێ دێڕ لەو غەزەلەی کردووە بەپێنج خشتەکی، دێڕی یەکەم و دووەم و کۆتایی، لەوانەیە هەمووی کردبێتە پێنج خشتەکی و ئەوانی دیکە ون بووبن:

بەدڵ ئەفغان و زاریمە لە چاوان گوڵ دەبارێنم
لە هیجری یاری بێ میهرم لە جەوری چەرخی پڕ کینم

وەها سەرگەشتە و مەحبووسی ئەم کاکۆڵی پڕ چینم
(ڕەفیقی کونجی میحنەت عاجزن هەر شەو لە ناڵینم
گورێزانن لەبەر لێشاوی بەحری مەوجی ئەسرینم)
فیدای لەعلی لەبانت بم جەفا لەبیە حەمییەت بێ
هەتا کەی قیسمەتی من لەو قەدی ڕەعنا ئەزییەت بێ
بەقوربانی نیگاهت بم لە ڕێگەی خوا مورووەت بێ
(ئەگەر مومکین نەبوو وەسڵم کە من مردم وەسییەت بێ
لەباتی قەوم و خوێشانم لەسەر مەیتم بکا شینم)

***

سەدایی مەقسەدی قەتلە بەئەو موژگانی خوێنینت
تەشەببوس نابەمە بەر کەس بەغەیرەز لێوی شیرینت
سوئالی بێ جەوابە گەر بکەن لەو عەبدی دێرینت
(عەبەس(کوردی)مەلایێک دێن دەپرسن مەزهەب و دینت
کە قادر خۆی دەزانێ من لەسەر کام مەزهەب و دینم)

ئەم کارەی سانی ئەوە دەگەیەنێ کە هۆگری شیعری مستەفا بەگی کوردی بووە و تەنانەت ئەم غەزەلەشی بەدڵ بووە، بۆیە کردوویەتی بەپێنج خشتەکی، ئەم کارە لە ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پێڕەو دەکرێ.

٣

لە غەزەلێکی دیکەیدا سانی دەڵێ:

دڵیشم چوو، گوڵیشم چوو، کە یاری گولعوزارم چوو
نەما عەیشم لەگەڵ خۆشی بەتاراجی نیگارم چوو
بەهارا فەسڵی گوڵ دابێ سەلای بولبول لە هەر لا بێ
گرینم سەمتوورە سا بێ کە غونچەی لالەزارم چوو
ئەگەر ئیقلیمی حەوت کیشوەر هەموو گەنج و دوڕ و گەوهەر
بەچیم نایێتە پێش مەنزەر کە دوڕی شەهسوارم چوو
چ پاشایی چ دەروێشی غەمی عەشقت ئەگەر نۆشی
هەمیشە مەست و مەدهۆشی کە دۆستی غەم گوسارم چوو

زەعـــیف و زەردی پاییـــزم لە زســـتـــان یار گـــوتی زیزم
بـەتەن بیـــمـــــار و دڵ ڕێزم کـــــە هاوین هات بەهارم چوو
بـەداغی دەردی هـیـــجــرانی لە زەبری تیـــری مـــوژگـــانی
وەهـای کـــــــردوومـــــــە بریانی بـەتـەن ڕووحی ڕەوانم چوو
گــوتم (ســانی) کــەوا ئیــمــڕۆ لـەســـەر چی وا پەرێشــانی
گــوتی هات گــاوورســـتــانی ئەســـیـریان کـرد و یارم چوو

لەم شیعرە دڵدارییەدا سانی هەموو شتێکی لە دەست چووە چونکە دلبەری لێ دوورە. پاش قافیەی «چوو» بوعدێکی جوانکاری داوەتە شیعرەکە بەتایبەتی لە ڕووی ئاواز و ڕێتمەوە. شاعیر گەلێ شتی لە دەست چووە، دڵ و گوڵ و خۆشی و بەهار و ئاوازی بولبول و خەزێنە و گەورەیی و دەروێشی و هەموو شتێک کە یاری لێ دوورە بەڵام ئەمانە هەموویان بەهیچ ناچن ئەگەر خۆشەویست لە نزیکییەوە بێ.

***

سانی شاعیرێکی ڕەسەن و خاوەن چێژی شیعری بووە، ئاگاداری مێژووی شیعری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمی نالی و هاوڕێیانی بووە. شارەزای بەرهەمی شاعیرانی سەردەمی ژیانی خۆی بووە. هەر چۆنێ بێ شیعری زیاتر بووە لەوەی ئێستا لەبەردەستدایە.

نیهانی

نیهانی

١٨٦٥ - ١٩٣٤

که من گەنجینەیی عەشقم بە دەست کەوت شاهی سەر تەختم
چ باکم تۆیە ئەم گەنجە بدۆڕێنم بە خۆڕایی

ژیانی نیهانی

ناوی ئەم شاعیرە شێخ محیەدین کوڕی شێخ عەبدولکەریم کوڕی شێخ ئەحمەدە. لە ساڵی ١٨٦٥ لە شاری کۆیە لە دایک بووە. سەرەتاکانی خوێندنی قورئان و فێربوونی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام لە حوجرەی مزگەوتی مەلایان بووە. قۆناغی فەقێیەتی لە مزگەوتی باییز ئاغا لە کۆیە تەواوی کردووە، مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا عەباس مامۆستای بووە.

لەودەمەی شێخ محیەدین دەستی بەشیعر نووسین کردووە ناوی «نیهانی» هەڵبژاردووە وەک نازناوی شیعری. هێشتا لە تەمەنی مێردمنداڵی بووە کە لەگەڵ باوکی گەشتی سلێمانییان کردووە بەتایبەتی بۆ بینینی کاک ئەحمەدی شێخ بەمەبەسی وەرگرتنی ئیجازەی دەروێشی تەریقەتی قادری. لە دوای ئەمە نیهانی وەکو هەموو فەقێکانی کوردستان گوند بەگوند گەڕاوە بەمەبەسی کۆتایی هێنان بەخوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی. لە پێشانا چووە بۆ گوندی «زێوە»ی ناوچەی خۆشناوەتی لە لای مەلا حوسێنی کەرکووکی خوێندوویەتی، لە پاشانا لەگەڵ مامۆستای خۆی مەڵبەندی ژیانیان دەگوێزنەوە گوندی «قەرەناو»ی ناوچەی شوانی کەرکووک. لە دوای ئەمە ڕووی کردۆتە گوندی «عەزە»ی دەشتی هەولێر و ماوەیێکیش لای مەلا شەریفی ڕەنگەڕێژانی خوێندوویەتی. دوا جار ڕووی کردۆتە شەقڵاوە و لەوێ پێویستییەکانی خوێندنی مەلایەتی تەواو کردووە.

وەک زانراوە نیهانی لە تەمەنی هەژدەساڵی ئیجازەی تەریقەتی قادری لە کاک ئەحمەدی شێخ وەرگرتووە، بەڵام پێش کۆچی دوایی باوکی لەسەر دەستی ئەو ئیجازەی تەریقەتی تازە کردۆتەوە. کە باوکی لە ساڵی ١٨٩٦ کۆچی دوایی کردووە نیهانی لە جێی ئەو دانیشتووە و بووە بەڕێبەری تەریقەتی قادری لە تەکیەی شێخ ئەحمەد.

لە ساڵی ١٩٢٢ لەو کاتەی ئینگلیز بەردوومانی کۆیەیان کردووە نیهانی ئەوێی بەجێهێشتووە و چووە بۆ گوندی «هەڵەجە»ی دەشتی هەولێر، لە لای شێخ مەعرووفی برا گەورەی نیشتەجێ بووە، تا ساڵی ١٩٣٤ لەوێ ژیاوە و هەر لەو ساڵەدا کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی هەڵەجە نێژراوە.

شیعری نیهانی

نیهانی شیعری کەمە، ئەوەی هەیە هەمووی بەچاپ نەگەیەنراوە، بەشێکی کەمی بڵاو کراوەتەوە. بەگشتی شیعری ئەم شاعیرە خەریکی دڵدارییە، دەوری گرنگی بووە لە پەرەپێدانی شیعری تەقلیدی کلاسیکی کوردی و دەوڵەمەندکردنی.

نموونەی شیعری نیهانی

١

لە غەزەلێکیدا نیهانی دەڵێ:

وا هاتە دەرێ گوڵ لە سەروپەردەیی نازی
ئەی خۆم بەفیدای سەروی قەدی و دیدەیی بازی
مەستانە و با سەڵتەنەت و عیزز و دلارا
با لەنجەیی سەر پەنجە لەسەر ئەرزی درازی
بۆ قەتلی منی سوختە وا هاتۆتە جەولان
سا تووبی خودا بمکوژە شاهنشەهی غازی
ڕەحمی نییە بمرێ سەدی وەک من لە مەراقا
لای وایە کە مەخلووقە لە بۆ عەربەدەبازی
سەر بوو بەفیدای نیمە نیگای دیدەیی مەستی
هێشتاکو دڵم عوزری لە موژگانی دەخوازی

جـــانی دەدەمـێ من لـە بەهـای ڕەددی ســـەلامـی

نـایێـــتـــە قـــســـە بۆم بـەلـەکی لـیـــرە و غـــازی

تابم نـیـیـە بینوارمێ مـەگـەر من بە(نیـــهـانی)

جـارێ لە کـەنـاری نەوەکــو ببــمــە مــوحــازی

لەم شـیـعـرەدا نیـهـانی هونەری لەوە نـواندووە قـافـیـەی شـیـعـرەکـەی لەسـەر دەنگەکـانی (...ازی) دروست کـردووە. ئەوەی گـرنگ بێ لێـرەدا دەنگی (زێ)یە زۆر کەم لە قـافیـەی شیـعری کلاسیـکیدا بەکارهێنراوە. جگە لەمـە شـاعیـر وێنەیێکی هونەری داهێنراو دروست دەکا کە دەڵێ: سەرم کرد بەقوربانی چاوی مـەستی یار کەچی دڵم عوزر لە موژگانی دەخوازێ.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

دیســـــان وا دڵ پـەرێشـــــان بـوو چووە بـازاڕی ڕیســـــوایـی

مـــەتـاعی خـــاسی ئـیـــدراکی فـــرۆشت دای بەیـەغـــمـــایی

ڕەفـیــقــان و برای جـانی لە ڕێی خـوا سـا عـیـلاجێ کـەن

لە عــەشـقی شــۆخی بێ ڕەحــمی ئەوا لێم بوو بەشــەیدایی

نەسیحـەت نابییێ ئەسڵـەن دەڵێ من باوکە کوشتەکەی ویم

دەڵێ ســــــا لاچۆ لێم لادە یەخـــــەم مـــــەگــــــرە بەبابایی

کە من گەنجینەیی عەشـقم بەدەس کەوت شاهی سەر تەختم

چ باکم تـۆیـە ئـەم گـــــــەنجــــــە بدۆڕێنـم بـەخـــــــۆڕایی

هـەزاران جـــــانی شــــــیــــــرینم هـەبێ نایێــــتـــــە بەرچاوم

فـــیــدای خـاکی ڕەهی ئـەو بێ و نیـــســـاری زولفی تاتـایی

بەقــوربانی دوو چاوی نێـرگـسی و فـەتتــان و مـەســتی بم

ببـم فــیــدیەی دوو لـەعلی لێــوی یاقــووتی شــەکــەر خــایی

لە دەعـوای شــۆڕی ئـەو مــاهە وەها چاکـە (نیـــهـانی) بی

هــــەزارانـــی هــــەیــە دێــوانــەیـــی دوو زولــفـــی یــەڵـــدایـــی

هەندێ داهێنانی شارراوە لە دوو توێی ڕستـەکانی ئەم شیـعرە بەدی دەکرێ.

شاعیر دڵ وەکو قاووغێکی دڵداری لە خۆی جیا دەکاتەوە، یا بەمانای فەلسەفی لە خۆی تەجرید دەکا. ئەوە دەگێڕێتەوە دڵ بەقسەی خاوەنەکەی ناکا، ئاراستەی کاری چاکی ناکا، ئیتر شاعیر بەبێ عەشق دەیگرێ، لەبەر ئەوە منەتی پێ نییە.

لە دوا دێری شیعرەکە سیفەتی یەڵدا بۆ زولفی یاری بەکار دێنێ. ئەوەی ئاساییە لەم شیعرەدا ئەوەیە یەڵدا ڕەمزی درێژترین شەوی ساڵە دەکەوێتە شەوی ٢١ی کانوونی یەکەم، لەبەر درێژی ئەو شەوە شاعیران بۆ سەردەمی عەشقبازی و ماچومووچ لەگەڵ یاری خۆشەویست بەکاری دێنن، کەچی ئەم شاعیرەشمان بۆ سیفەتی ڕەشی و درێژی بەکاری دێنێ، بەڵام زولفی یار بەو شەوە دەچووێنێ.

***

نیهانی شاعیر وێنەی جوان و تەعبیری داهێنراوی هونەرییە، لە مەبەسی وەسف و دڵداری نەچۆتە دەرەوە. ئەگەر هەندێ بۆچوونی شاعیرانی پێش خۆی بووبێتە سەرچاوە بۆ ئیلهامی شیعری، بەرهەمی تازەی خۆی لە دوو دۆخدا بەرچاو دەکەوێ، یا ئەو مانایەی دەرەوە کە کاری تێ کردووە دەبێتە هۆی وێنەیێکی وەک ئەو دروست بکا، یا تەواوکەری ئەو دەبێ، یا لە داهێنانەکانیدا وێنە و مانای تازە دەردەهێنێ و دەبێ بەڕەمز بۆ شاعیرانی دیکە و خوێنەران.

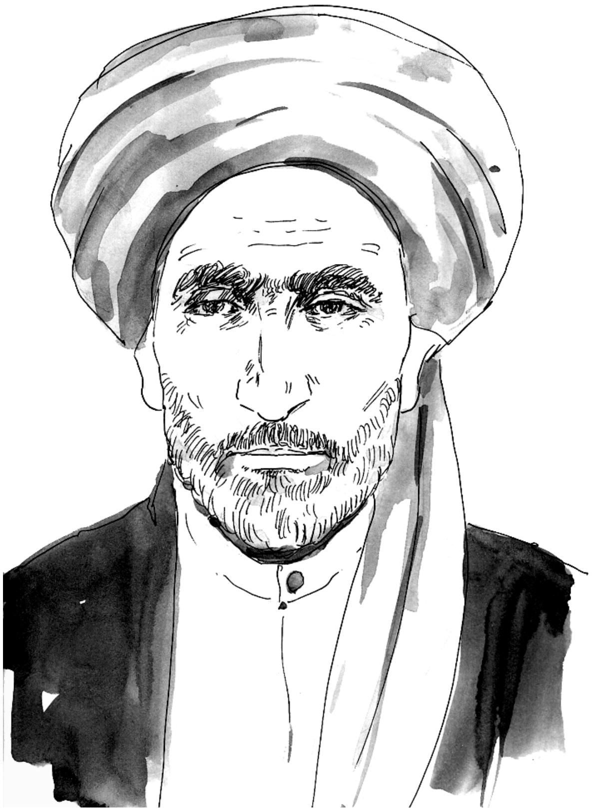

مەنفی

مەنفی

١٩٢١ - ...

له ڕەنگی زەرد و ئەشکی ئەرغەوانم
له بۆ بێــزاری لێم ئەی نووری دیده

ژیانی مەنفی

مـەنفی نازنـاوی مـەلا ڕەسـوول کوڕی مـەلا مـەحـمـوودی بێـتـووشـیـیـە، باوکی له بێتووشەوه هـاتووه بۆ کۆیه و لەوێ نیشتەجێ بووه. ئینجا مەلا ڕەسوول له کۆیه له دایک بـووه. باوکـی له مــزگـەوتـی مناره مـــەلا بووه. ڕەســـوولی کـــوڕی لای ئەو خـوێنـدوویەتی، له دوای مـردنی باوکـی جێنشـینـی ئەو بووه و حـوجـرەی خـوێندنی داناوه و زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی فێری قوتابیان کردووه.

مـەنـفـی زمـانی فـارسی زانیـوه، لەبەر ئەوه له سـەردەمی داگیـرکردنی کـۆیه له لایەن ئینگلیـزەوه بووه بەتەرجـومـانی داگیـرکەره ئینگلیـزەکان چونکه هـەندێ لەو ئەفـسـەره ئینگلیـزانه ڕۆژهەڵاتنـاس بوون زمـانی فـارسـیـیـان له کوردی بـاشـتـر زانیوه.

مـەنفی له بنـەمـاڵەی بێـتـووشـیـیـە، لەو خـێـزانەدا زانا و شـاعـیـری گـەوره هەڵکەوتوون، لەوانه مـەلا عەبدوڵڵای بێـتـووشی ناودار. شاعیری ئەم ناوه پێوەندی بەکاک مـسـتـەفـای هیـران (سـافی) بووه، نێـوانیـان خـۆش بووه، شـیـعـری بەسـەر سافیدا هەڵداوه.

له سـاڵی ١٩١٩ مەنفی کراوه بەبەڕێوەبەری قوتابخانەی سـەرەتایی له کۆیه کـه ناوی «ئوولا» واته (یەکەم) بووه.

مەنفی له ساڵی ١٩٢١ له کۆیه کۆچی دوایی کردووه و هـەر لەوێش نێژراوه.

شیعری مەنفی

شیعری مەنفی لە مەبەسە کلاسیکییەکانی شیعری کوردی لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە نەچۆتە دەرەوە، زمانی شیعری ئاسان و ڕەوانە، کێشی عەرووزییە، یەکێتی قافیەی بەکارهێناوە، هەندێ لە مەبەسەکانی شیعری لاسایی دەور دەکاتەوە لە وەسف و دڵداری و داشۆرین. لە دیوانی شیعری کوردیدا جێ پەنجەی مەنفی دیارە و ئەو دیوانەی ڕەنگین و دەوڵەمەند کردووە.

نموونەی شیعری مەنفی

١

لە شیعرێکیدا مەنفی دەڵێ:

قەمەر خەددی سەهی قەددی کەمەر موویی سەمەن بوویی
بەدەن سیمی دەهەن میمی جەفاکاری دڵ ئازاری
فەلەک خوویی مەلەک ڕوویی سیا چەشمی موژە سەهمی
بەلا جویی تەلخ گوویی مەهی بێ میهر و غەدداری

لەم پارچە شیعرەدا مەنفی ڕیتم و مۆسیقایێکی تایبەتی بەناوەڕۆکی شیعرەکە بەخشیوە. هەر نیوە دێری کردووە بەچوار ڕستەی قافیەدار، جۆرە ئاوازێکی دروست کردووە لە ترپەی پێی ولاغی ڕەسەن و خوڕەی ئاوی گەلی دەکا کە سەرەوخوار دەبێتەوە. خوێنەر لەگەڵ مۆسیقای ڕەوانبێژی دەژی، خۆ ئەگەر سەرنجی ناوەڕۆکیش بدا کە وەسفی یارەکەیەتی، مانا و مۆسیقا هارمۆنییێک دروست دەکەن دەبێتە ئارامی گوێ و مێشک.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا مەنفی لە وەسفی یاردا برێک دیاردەی سروشت بەکار دێنێ بۆ بەراووردکردن لە نێوان هەندێ لە ئەندامی یار و دیاردەکانی سروشت:

لەبەر شەمعی جەمالی ڕووت دەسووتێم میسلی پەروانە
بەڵێ مەعلوومە پیشەی عاشقی هەر زار و گریانە
کەمەندی زولفی چین چینت لە ماچین عاشقان دێنێ
کە ئێمە تالیبی ماچین نەچین ماچینی ئیرانە

دەڵێن ڕۆژ و هیـــلال و مـــاهی چاردە قـــەد جـــەمع نـابن
لە ڕوو و ئـەبرۆ و جـــەبینی یار تـەمـــاشـــا چۆن نمایانە
تەمـــای بـوو غـونچـــە دەم لێـدا لە گـوڵزاری لەگـــەڵ زارا
ســــەبا نەیکردە نـامـــــەردی بـەدەمـــیــــا داوە مــــەردانە
ئەگەر (مەنفی) کرا مەنفی نییە دەعوای لەگەڵ هیچ کەس
کە هەرچی بێ بەسـەریا خۆشە چونکی ئەمری ڕەحمـانە

لەم شیعرەدا مەنفی زولف و ڕوو و برۆ و نێوچەوان و دەم بەکار دێنێ بۆ ئەوەی لەگـــەڵ ڕۆژ و مـــانگ و مـــانگی یەک شـــەوە و غـونچـــە بەراووردیان بکا. ئەگـــەر بەڕووکەش تەماشـای ئەمە بکرێ باوەڕ ناکرێ شـاعیری کۆن هەبێ بۆ ئەم وێنە و مـانایانە نەچوو بێ، بەڵام ئەو داهێنانەی بۆ ئەم شـاعیرە حسێب دەکرێ ئەوەیە جۆری بۆچوون و یاریکردن بەوشە جوانکاری دەبەخشێتە شیعرەکە.

٣

مەنفی لە شیعرێکیدا موناجات لەگەڵ یاری خۆشەویستی دەکا:

جـــەمـیـــعی عـــاشـــقـــانی دڵ حـــەزینت
بەقـــوربـانـی دوو چاوی نێـــرگـــســـینت
هـــەزارانـــی وەکـــــو عـــــەزرا و لـــەیلا
کـــەنیـــزانی غـــولامی کـــەمـــتـــەرینت
کە مـەقـسـوودی دڵم مـاچێکە قوربان
دەســـا بیـــدە لە لەعلی شـــەککەرینت
ئەگـــەر مـــەیلت لە قـــەتلی عـــاشـــقـــانە
بەســە شــمشـێـری ئەبرۆی نازەنینت
چییــە جـانا وەها بێ ڕەحـمی ئەمـڕۆ
چ قــەومــاوە کــەوا تێکچــوو جــەبینت
پەرێشـــان بوو دڵی عـــالـەم بەکـــوللی
وەکو زولفت لەســەر ڕووی ئاتەشینت
کـــە (مـــەنفـی) بەندەیی قـــوربانی تۆیە
بەمـاچێ دەسـتی بکرە دەست و دینت

شـاعـیـر ئەم دلبـەرەی خـۆی بـەگـەورەتر دەزانـێ لـە هـەمـوو دلبـەرانی گـێـتی، بەتایبـەتی عـەزرا و لەیلا، لەبەر ئـەوە دڵداری زۆرە. بێ گـومـان ئەم هـەمـوو پێـدا هەڵدانەی لە پێناوی مـاچێکە دلبـەر پێشکێشی شـاعیری بکا، دیارە ئەو مـاچەش دەست ناکەوێ.

٤

مەنفی خۆی بەدەروێشی کاک مستەفای هـیران (سـافی) دانـاوە، شیعری هەیە بۆ سـتـایشی ئەو دەروێشـیـزمـەی لە کـاک مـسـتـەفا بـەرجـەسـتـەی کـردووە، لە شیعرێکیاندا دەڵێ:

تـاڵـعم بـێ دار بـوو بـاز بەخــــتم ئـەوا نـوســـتـــۆتـەوە
کــــاغــــەزم نـاردۆتـە لای دڵدار و نـەیخـــوێندۆتەوە
جــوزئەیێ ڕەحــمـی مــوســوڵمــانی لە دڵ پەیدا ببــوو
بوو بەشـــەیتـــانی ڕەقــیـب و مـــانی لـێ ســـەندۆتـەوە
من کــە خــۆراکم نیــیــە وا تێــمــەگــەن بێ خــواردنم
بـاری لێــوم خـــواردووە خـــوێنـی دڵم خـــواردۆتـەوە
نووری دینی مـسـتـەفـایە ڕەوشـەنی کـرد ڕووی زەمین
یا مـەیی بێ مـیـهـر و مەهـ ڕووی ڕۆژی دەرخـسـتـۆتەوە
یووسـفی مـیسری کە مـەشـهوورە بەحـوسن و دلبـەری
ئێستە هەم چەشمی پەیا بوو بۆچی خۆی شاردۆتەوە
(مــەنفی)یا وا بـەســتــەیی زولفی نیگاری خــۆیەتی
یا نـەخــۆ دێوانەیە شـێخ دەست و پێی بـەســتــۆتەوە

مـەنفی ئەم شـیـعرەی وەک نامـەیێک یا پەیامـێک بۆ کـاک مـسـتـەفای هیـرانی نووسـیـوە گلەیی لێ دەکـا، چونکە وا دەردەکەوێ پێشـتر مـەنفی نامـەی بۆ کاک مـســتــەفـا نووســیـبێ و ئەو وەرامـی نەدابێـتـەوە. بێ گــومــان ئەم نامــەیە وەک مـوناجـاتێکی دڵداری دەکـەوێتـە ڕوو، بەڵام ڕاسـتـیـیـەکـەی ئەوەیە پێـویسـتـە بەهەوایێکی سۆفیزمیانە تەماشا بکرێ.

لە شیـعرێکی دیکەیدا مـەنفی جارێکی دیکە ستایشی کاک مسـتەفای هیران دەکا:

لـه دووریـت لاڵـه ڕوو لاڵـه زمــــــــــانم

نـەمــــــاوه تـاقـــــەتی نـوتـق و بـەیـانم

له وەخـتـی خــەنده حــەیرانم بەقــوربان

لـەبـت یاقـــــووتـه یاقــــــووتی ڕەوانم

غــــولاّمــــانت غــــولاّمــــانت دەهـوونـن

مـەکه خـۆت پەنجه ڕەنجه جیسم و جانم

له ســەرتـاپا مـوقـەییـەد بووی بەکـاکـۆڵ

جەزات بێ بێ دەفعەیێ نەتبیست فیغانم

حـــــەیاتم! چاوەڕێـی ئـاوی حــــەیاتم

لـه لێـــوت دەفـــعـــەیێ تـەڕ کـــه دەهـانم

بـەهـار و پـاییـــــزم کـــــردۆتـه هـەم دەم

لـه ڕەنـگـی زەرد و ئـەشکـی ئـەرغـــــەوانم

لـه بـۆ بێـــــزاری لـێم ئـەی نـووری دیده

هـەر ئـەم دوو ڕۆژەیه لێت مــیــهــمــانم

وەره عـــومـــرێکی تـازەم پێ عـــەتاکـــه

بـڵێ عــیــســایی چارەم ئـاســمــانم

ئـەوا ئـیــمـــانـی پێ هـێناوی (مـــەنفی)

بفـەرمـــوو مـسـتـەفـای ئـاخـر زەمـانم

ئەم شیعره موناجاتێکه له موریدەوه بۆ ڕێبەری خۆی. شاعیر بڕه شیعرەکەی خستۆته بۆتەی سۆفیزمـەوه. هەرچەنده شاعیر هەوڵیداوه ئەو خۆشەویستییەی بەرامبەر بەڕێبەری هەیەتی بیخاته ناو عەشقی حەقیقییەوه، بەڵام دیسانەوه ڕزگاری له ئەدگارەکانی عەشقی مەجازی نەبووه، لەبەر ئەوه شیعرەکەی دەچێته ناو غەزەلی دڵدارییەوه.

٥

مەنفی بەشداری لەو چوونه مەیدانه دەکا که شێخ ڕەزا و شوکری فەزڵی بەشەڕه شیعر نابوویانەوه. شاعیری ئەم ماوەیەمان خۆی دەکا بەلایەنی شێخ ڕەزا و بەگژ شوکری فەزڵیدا دەچێ، لەم بابەتەوه دەڵێ:

شوکری خۆت دەیزانی تۆڵەی چاکە قەت ئاوا دەبێ
نانی کێری شێخ دەخۆی تا ڕووی زەمین ئاوا دەبێ

بەم جۆرە دوایی بەشیعرەکە دێنێ:

کێوی ئەلبورزی سورینت گەر بەری گورزم کەوێ
وای دەهارِم سەد هەزار دەربەندی لێ پەیدا دەبێ
گەر رەئیسی شاعیران ڕوخسەت بداتن کافییە
کێری (مەنفی) قوون دڕێنی دوژمن و ئەعدا دەبێ

ئەم دێرانە وەک بەرهەمێکی جوان دەکەونە بەرچاو لە ڕووی هونەرییەوە. بەڵام پێویستە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە لێیان بکۆڵرێتەوە. مەنفی بۆچ لای شێخ ڕەزای گرتووە و دژی شوکری فەزڵی وەستاوە؟ لێرەدا هەڵوێست هەر ئەوەیە بۆچ مەلا عەبدوڵڵای جەلی لە کۆیە لە کێشەکەی نێوان شێخ ڕەزا و کەیفی لایەنی شێخ ڕەزای گرتووە و بەئیهانە و لێدان کەیفی دەرکردووە و ناچار بووە کۆیە بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە ئەستەموول. هۆی ئەمە لە هەردوو باردا ئەوەیە شێخ ڕەزا بەناو و ناوەڕۆک کوڕی بنەماڵەیێکی شێخی قادری بەناوبانگ بووە، مەقامێکی بەرزی بووە لەبەر خۆشی نەبووبێ لەبەر بنەماڵەی بووە. یەکێکی وەکو مەلا عەبدوڵڵای جەلی و مەلا ڕەسوولی مەنفی کە لایەنی شێخ ڕەزایان گرتووە لە دژی کەلاش خوارێکی وەکو کەیفی و کەسێکی ئاسایی وەکو شوکری فەزڵی کارێکی ریاییان کردووە، نەدەبوو بیکەن، ئەگینا ئەگەر مەسەلە شاعیری بووبێ کەیفی و شوکری فەزڵی لەگەڵ ئەوەی شیعریان کەمە بەڵام لە شاعیرە مەقام بەرزەکان بوون.

***

مەنفی لەگەڵ کەمی شیعری جێگەی دیاری هەیە لە ناوەڕۆکی پڕ لە مانا و وشەی مۆسیقی و ئاسان و قافیەی ڕەوان. زۆربەی شیعری دەچێتە ناو دیوانی هەڵبژاردەی شیعری کوردییەوە.

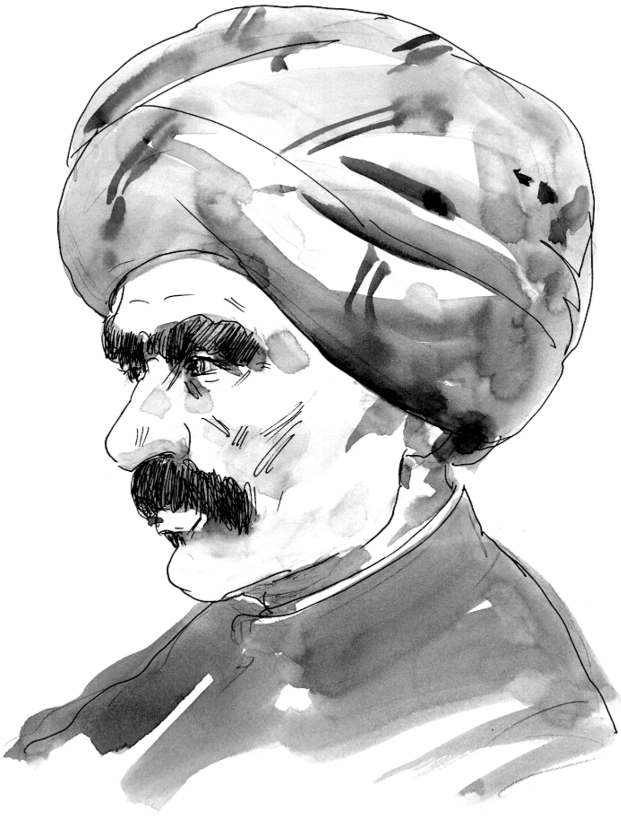

سەید یەعقووب

بەشی سێیەم

سەید یەعقووب

١٨٠٢ – ١٨٧٥

سـەبا لـەم حـالی زارم ئاگـەهی تۆ
ئەگـەر دڵداری من بێدارم ئیمشەو

ژیانی

سەید یەعقووب کوڕی سەید وەیسی لە ساڵی ١٨٠٢ لە گوندی قەمەشەی ناوچەی ماهیدەشتی کرماشان لە دایک بووە. بەبنەماڵە دەچنەوە سەر سەیدانی سامرەیی و لە قەمەشە دەژین. کوردی ئەو ناوچەیە و بنەماڵەی شاعیر لەسەر ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامین و لە هۆزی کەلهوڕن. خوێندنی لەسەر دەستووری ئایینی کۆن بووە. لە سەرەتای ژیانیدا هەوڵیداوە ببێ بەمیرزا، واتە خوێندەواری ئەو سەردەمە. بۆ ئەم مەبەسە سەری لە کرماشان داوە، ڕێی کەوتۆتە کرند و بێستوون، گەشتی تاران و قوم و شیرازی هەیە.

دەنگوباسی خوێندەواری و شیعری سەید یەعقووب گەیشتۆتە دیوەخانی ئیمام قولی میرزا عیمادولدەولەی کوڕی دەوڵەت شا. ئاشنایەتی لەگەڵ ئەواندا بووە، بەهۆی ئەو خانەوادەیەوە گەیشتۆتە مامە محەمەد حەسەن خانی فەرمانڕەوای کەلهوڕ وەک نووسەری (سکرتێری) دیوەخان لە ساڵی ١٨٣١ لەوێ دامەزراوە، تا دوایی ژیانی لەو ماڵە گەورەیە ماوەتەوە.

سەید یەعقووب ڕۆشنبیری چاکی سەردەمی خۆی بووە، بەخەتخۆشی ناوبانگی دەرکردووە، لە زانستی مۆسیقا و بەکارهێنانی ئامێری تەنبوور هاوتای کەم بووە، شارەزایی زۆری بووە لە ئاوازی مەقامەکان بەتایبەتی ترپەی هۆرە. گەشتوگوزار و سەیران و ڕاووشکاری پێ خۆش بووە. لە سوارچاکیدا ناوی دەرکردووە. لە

ولاّتانی لوڕ و کەلهوڕ و بەختیاری ناسراو بووە. دەنگ هەیە گۆیا ئاشنایەتی لەگەڵ یارسانان (ئەهلی حەق) پەیدا کردووە، لەو سەردەمانەی کە سەری لە کرند داوە.

هەندێ لەسەر ئەو باوەڕەن چووبێتە سەر ئایینی یارسان. لە شیعریدا شوێنەواری ئەم ئایینە بەرچاو ناکەوێ. وا دەگێڕنەوە سەید یەعقووب هەندێ جار کە تووشی حاڵی عیشق و جەزبی سۆفیزم دەبوو بەسەر ولاّغەوە غارغارێن و جلیتبازی دەکرد و هۆرەی دەچڕی.

نازناوی شیعری سەید یەعقووب «سەیید»ە، هەندێ جاریش «سەی یاقۆ»ی بەکارهێناوە، لەبەر ئەوە لە ژیانی شاعیریدا بە«سەی یاقۆ»ش ناسراوە، لە ناو خەڵکی بەسەید یەعقووبی ماهیدەشتی ناوبانگی دەرکردووە. شاعیر لە ساڵی ١٨٧٥ کۆچی دوایی کردووە و تەرمەکەی براوەتەوە ئاوایی قەمەشە و لەوێ نێژراوە.

شیعری

سەید یەعقووب لە ولاّتی لوڕ و کەلهوڕ و گۆرانزەمین ناوی هەبووە، شیعری لە ناو دڵی خەڵکی جێگەی خۆی دۆزیوەتەوە. ماوەیێکی زۆر لە دەسنووسدا پارێزراوە، درەنگ بەچاپ گەیشتووە. محەمەد عەلی سوڵتانی کارێکی چاکی کردووە لە ساڵی ١٩٨٤ لە ئێران بۆ جاری یەکەم «دیوانی سەید یەعقووبی ماهیدەشتی» چاپ کردووە، دووبارە لە ساڵی ١٩٩٨ لە تاران چاپی کردۆتەوە.

سەید یەعقووب کەسێک بووە نزیک لە کۆمەڵانی خەڵک، بەزۆری لە شاعیرانی سەردەمی خۆی، بەرهەمیانی خوێندۆتەوە، وەکو ئاقەی کوڕی مەلەک قاسم خان و ئەڵماس خانی کەلهوڕ، جگە لەوە لە کۆنەکان شیعری خانای قوبادی و مەلا وەلەد خانی بەدڵ بووە و بەچاوێکی بەرز تەماشای «شیرین و فەرهاد» و «لەیلا و مەجنوون»ی کردووە.

سەید یەعقووب ئاگاداری دیالێکتەکانی زمانی کوردی بووە: گۆرانی (هەورامی)، سۆرانی، لەکی، کرمانجی. شاعیرانی ئەم ناوچانەی ناسیوە، بەتایبەتی نالی خۆشویستووە، بەشاعیرێکی گەورەی داناوە و شانازی پێوە کردووە و سەرکەوتووانە لاسایی کردۆتەوە.

شیعری سەید یەعقووب لە ڕووی ڕوخسارەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعری خۆماڵی، ئەوەی لەسەر کێشی سیلابی دانراوە (دە کەرتی و وەستان لە ناوەڕاست) و قافیەی مەسنەوییە. ئەم شیعرانەی لەسەر ئاوازی «هۆرە»یە. ئەمە ئاوازێکی ڕەسەنی دێرینە و لە ناو خەڵکی کورد باو بووە و سەید یەعقووبیان بەمامۆستای ئەم جۆرە هونەرە داناوە.

٢- شیعری تێکەڵاو، ئەمە لە ئەنجامی شارەزایی لە شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور و لە ژێر کاریگەری و لاساییکردنەوەی نالی سەید یەعقووب ئەم جۆرە شیعرەی داهێناوە. هەوڵیداوە زمانێکی دیکەی شیعر دروست بکا لە نێوان دیالێکتی گۆرانی و کرمانجی باشوور. بێ گومان ئەم هەوڵەی سەری نەگرتووە چونکە بەگشتی لە دژی تیۆری پەیدابوون و دروستبوون و پەرەسەندنی زمانە. ئەو هەوڵەی شاعیر وەکو سامانێک مایەوە. ئەم مەشقەی شاعیر لەگەڵ نالی بووە هۆی ئەوەی کۆمەڵێک شیعری لیریکی لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، واتە شیعری بەحرەکانی عەرووز و یەکێتی قافیە دروست بکا. ئەمەیان تازەکردنەوەیێکە لە تێکەڵکردنی دوو دیالێکت یا زیاتر لە بەرهەمی شیعری کوردیدا. ئەم دیاردەیە بەدەگمەن لای شاعیری دیکەش بەرچاو دەکەوێ.

نموونەی شیعر

شیعری خۆماڵی

بەشی زۆری دیوانی سەید یەعقووب شیعری خۆماڵییە لەو بابەتانەیە کە سەر بەشیعری گۆرانزەمین لە ڕووی ڕوخسارەوە، تەنیا ئەوە نەبێ ئەوەی پێوەندی بەزمانەوە هەیە تێیدا هەست بەهەوای دیالێکتە بچووکەکانی لوڕی و کەلهوڕی و لەکی دەکرێ لە ڕووی دروستکردنی ڕستە و بەکارهێنانی فەرهەنگییەوە.

١

لە لیریکێکیدا سەید یەعقووب دەڵێ:

قـــــــــەمـــــــــەر عـــــــــوزاران

شیرین شۆخ و شەنگ قەمەر عوزاران

زولفش ئەســــوەدەن دەیجـــوور تـارەن
گــرژەن چـن چینەن حـــەلقـــە زوننارەن
لوولەن هـەلوولەن زنجـــیـــرەن مـــارەن
دشــــوارەن پریش دڵ گـــرفــــتــــارەن
حاجیب خەم چون تاق میحراب حاجات
بری کـــەی ســـۆفی نـە ڕای مـــوناجـــات
گــادینەی هـیــلال نە رووی ســـەمــاوات
یا قـــەوس قـــوزەح هـەزار عـــەلامـــات
کـــەمـــانەش پـەیکان چەمش تەیـیــارەن
دشــــوارەن پریش دڵ گـــرفــــتــــارەن
عـــــەین عـــــەین غــــەزال چریدە تـەتار
پەی من مـوقـیـمن پەی تـەرەف خـومـار
ئەســوەد و ئـەســفـیل هـەم لەیل و نـەهار
دایم چون ســـــەییـــاد ئامــــادەشکار
نـیم نـیگـای نازش دایم نـە کـــــــارەن
دشــــوارەن پریش دڵ گـــرفــــتــــارەن

سـەید یـەعقـووب ئەم لـیـریکە درێژەی بۆ وەسـفـی ئەندامی لەشـی دلبـەر تەرخـان کردووە، هـەندێ ڕەمزی لە سروشت بەتایبەتی لە بەهار و گوڵ و گوڵزار وەرگرتووە بەمـــەبەسـی ئارایشی وێنە شــیـعـرییـەکـانی لە بابەت ڕەوانبـێـژییـەوە. لە ڕووی ڕوخسـاریشەوە هەندێ نوێگەری هەیە، شیعرەکەی لەسـەر بنچینەی کۆپلە (بەند) هۆنیوەتەوە. هەمووی بریتییە لە دە بەند، هەر بەندی لە شەش نیوە دێر شیعر پێک هـاتووە، نیوە دێری شەشەم لە هەموو بەندەکان دووبارە و سێ بارە کراوەتەوە.

٢

لە لیریکێکی دیکەیدا لە وەسفی دلبەر دیسانەوە شاعیر دەڵێ:

زەنج زەر فـــینجـــان چینی لاجـــیـــوەرد
لەبریز جە شـەربەت شـیـفـا گران دەرد

جـیـد مـینای بلوور مـەملوو پڕ لە مـەی
مـەی بـەخش مـەجلیس کـیـانـان کـەی
ســــــــینـەش زەروەرەق زەمـین تـەلایـی
مـەم قـوبـبـەی قـەندیل ئەوج سـەمـایی
نافـەش مـەر فـینجـان مـەجلس شـاهی
کـەیلەن لە مـەقـدوون لوقـمـان دەوایی
هـەر لـە چـای زەنـخ تـا حـــــەوالـی نـاف
نەزم کـەردەن دانـەی زومـروتی شـەفـفـاف
روکبـە و رجلە و کـەف پەنجـەش حـەنایی
فـەرهـاد شـەهید کـەرد خـوسـرەو فـەنایی
پـایـی تـەلـەسـم گـــــەنج بـێ قـــــەرین
بـەرابـەر وەگـــــەنج شـــــاهـان دەرین
روکبە و رجلە و کەف کە مەرگا و یەدەین
قـەتن لە ئینسـان مـەر لـە حـوورولعـەین

سـەید یـەعقـووب لە لایێک هۆگری وەسـفی مـەتریالی حیـسـسـیـیـە، هـەوڵ دەدا وێنـەی ئەندامـە جـوانـەکـانی دلبـەر لـە سـروشـت بدۆزێتـەوە، وەک ئەوەی مـەمک بەلوتکەی قـەنـدیل دەچوێنێ، لە لایێکی دیکەوە هونـەروەرانە خـۆی وێنـەی تازە دروست دەکا وەکو ئەوەی گەردەن دەکا بەجامی پڕ لە مەی.

٣

بەناوی «زولەیخـا»ی بووکی شیعری دڵدارییـەوە سـەید یەعقووب «شـەشین»ێکی هـەیە لـە هـەشت بـەند پێک هـاتووە، لـە ڕووی قـافـیـەوە بـەم جـۆرەیە (ا ا ا ا ب ب)، نیوە دێری شەشەم لە هـەموو بەندەکاندا دووبارە دەبێتەوە. لەم ماوەیەدا هـەندێ لە بەندەکانی ئەو شیعرە دەخرێنە ڕوو.

زولـەیـخــــــــــــــام چـیــنـەش
چـین چـین وە پـا چـین لـە بـان چـینـەش
هـەی هـەی جـوو حـەیان خـەیاتەی چینەش
بـەه بـەه ژەو شـوعـاع شـەوق جـە بینـەش

ئەحسەن جوو باڵای نەی شەککەرینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

***

دەخیل جوو موژگان جەرگ دڵدووزەش
دا وە بەرق سیمای سەحەر ئەفرووزەش
وەو توڕڕەی ماران زەحاک توزەش
وەو شەعشەعەی فام شەوانە و ڕووزەش
چمان جە نوقرەی خامەن سەرینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

***

وە ئەو بەرز باڵاش خەلایق جە دوور
ماچان بەدریوون ڕژیدەن جە نوور
وە ئەو ساق سیمین سەر پەنجەی بلوور
مەر تاووس نە مولک ئەیوانی جای نوور
«سەی یاقۆ» پەی ئوو نەمەندەن دینەش
ئافەرین جوو سونع حوسن ئافەرینەش

وەسفی شاعیر لەم لیریکەدا ئاساییە. هەوڵیداوە سەرنجی خوێنەر بۆ ڕەوانی مۆسیقا و ترپەی ئاواز ڕابکێشێ کە جۆرە هارمۆنییێکی داوەتە شیعرەکە، لە زاراوەی ڕەوانبێژی کۆن «ئاوازی وشە»ی پێ دەڵێن، نابێ ئەوەش لە یاد بچێتەوە بەگشتی شیعری سەید یەعقووب بۆ گۆرانی چڕین و ئاوازەکانی هۆرە و قەتار و ئەڵڵا وەیسی دانراون.

٤

وەکو هەموو شاعیرانی دیکە سەید یەعقووب خۆی بەسۆفی ڕاست دادەنێ. چەندوچوونی هەیە لەگەڵ زاهید و نوێنەرانی شەریعەت، نوێژ و ڕۆژوو بۆ ئەوان، ساز و سەنتوور و زولفی گوڵاوی جوانان بۆ خۆی. لە بابەت کۆڕی بەزمی عاشقانەوە دەڵێ:

خـانه بەگ وەو سـەوت وەو قـەتارەوە
عـەنبـەر وەو ئاواز سـەدای تارەوە
ئەگـەر بوینی بشنەوی وەگـۆش
حەقپەرستی وێت مەکەی فەرامۆش
تۆ هـەر هـای لەفـیـر ڕۆژە و نمازان
منیش هـام لەفـیـر کـەمـەن درازان
تۆ هەر های لەویر میحراب و مینبەر
من هەر هام لەویر زولف و بۆ عەنبەر
ڕای ڕوبا و ئەنجیر گرتنی لە پێش
باوە تۆ گـورگی های لە جـەڵدەمـێش
هـەریەک نامـەمـان بگەریم وەدەس
نیکی و بەدیمان ئەوت موشەخخەس
ئەوسـا لەو دنیـا خـودا شـاهـیـدەن
حەق وە «سـەی یاقۆ» یا وە زاهـیدەن

لەم شیعرەدا سەید یەعقووب یادی دوو هونەروەری کوردی کەلهوڕ دەکاتەوە، خـانە بەگ و عـەنبـەر، ئەمـانە دەنگ خـۆش و مـۆسـیـقـاژەنی مـیللی بوون بەتایبەتی ئامـێـری تار. نویشکی مـەبەسی سـەید یەعـقـووب ئەو زۆرانبـازییـەیە لە نێـوان شـەریعەتی ئیسلام و تەریقەتی سۆفیزم، بێ گومان دەبێ هەمیشە حەق بەلای شاعیرەوە بێ.

شیعری عەرووزی

سەید یەعقووب گیرۆدەی شیعری نالی بووە، ماوەیێکی زۆر خۆی پێوە خەریک کـردووە، چێـژی لێ وەرگـرتووە و لەگـەڵ خـەیاڵیدا گـونجاوە، لە ئەنجـامی ئەمـە کۆمەڵێک لیریکی نووسیوەتەوە لە کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی شیعری باشووری کوردستان دەکا. لەو جۆرە شیعرانەدا زمان و لێکسیکۆنی دیالێکتی گۆرانی و وردە دیالێکتەکانی دیکە بەسەر ئەوەی کرمانجی خوارووا (سلێمانی) زاڵە. ئەم کارە بەجۆرە داهێنانێک دادەندرێ لە ئەدەبدا. لەم ماوەیەدا بەشێک لە نموونەی ئەم شیعرانە بڵاو دەکرێنەوە.

١

دلبــەرا جـەور و جــەفـا کـەی خـوفت و ئەژ باری نیـیـە
یا خــەیالت دا ســەدێ گــۆنایی گــولناری نیـــیــە
تیری موژگان دەی لە جەرگ و زولفی موشکین دەی وە باد
بۆیی مــیــشک و زەخــمی پەیکان تەرزی دڵداری نیـیـە
دلبــەر ئەر فــەهمت زیادەن بۆچ دەکــەی ئازاری خــەڵق
شــێـوەیی ســاحـیب کـەمــالان مــەردوم ئازاری نیـیـە
قـــیــبلەیی من ڕۆژ و شــەو ئەبرۆیی یاری با وەفـــاس
زاهـیـــدی تەزویر کـــر چون تاقی گــوڵکاری نیـــیــە
دەرکــەفی (ســەییــد) لە چینی زولفی عــەنبــەرباری تۆ
هـەســـتی تاتاری لە فـیکرە مــیــشکی تاتاری نیـیـە

٢

دڵم پا بەســتی زولفی یارن ئیــمــشــەو
لە بەخــتی من درێژ و تارن ئیــمــشــەو
دڵی دێرم عـــەزیزا مـــاچە بولبـــول
ژ سەودایی روخی گوڵ خارن ئیمشەو
نە یارم هەمنشین نە دۆســتی هـەمــدەم
لە تەنیا غـەمم غـەمــخوارن ئیــمـشـەو
ژ بەس دەردم گــرانن قـــابیـــزی رووح
ژ قـەبزی ڕووحی من بێـزارن ئیـمـشـەو
دڵی زارم ژ هـەجـــــــری ڕوویی یارم
سپەندی بوون کە بم سەرنارن ئیمشەو
ســــەبا لەم حـــالی زارم ئاگــــەهی تۆ
ئەگــەر دڵداری من بێـــدارم ئیـمــشــەو
بەواچە مـــەرهەمی زامـــان «ســـەییــد»
لە بۆیی نافـــەیی تاتارن ئیـــمـــشـــەو

٣

هەرکە فـەسڵی نەوبەهـاران تەرکی جـامـی مـەی دەکا

نەوبەهـاری عومـری شـیـرینەش وە فـەسڵی دەی دەکـا

بـادەنۆشـی وا زەریفــــە ئـەر گـــــەدایـی لێـی بـخــــوا

فـەخـر بەر شـاهـی جـەمـشـیـد و قـوبادی کـەی دەکا

خۆش بەحاڵی ئەو ڕەشە مەستە کە عومری سەر بەسەر

سەرفی مەعشووق و مەیی و چەنگ و ڕەباب و نەی دەکا

دوڕڕی پەندت ناسـیـمـانە چوو بەگـووشی عـاریفـان

خاروخەس کەی جێ لە بەحری لوججەیی بێ پەی دەکا

زاهیـدا هەر کەس کـە لە جامی مـەحـبـبـەت مـەست بێ

گـووش بۆ زوهدی ڕیایی وەک تو نـاسـیـح کـەی دەکـا

مـیـرم هەر عـیـشکی لەم ئـیـمرۆ مـویەسـسەر بوو بکا

تا وە فـــەردا کێ دەزانێ چەرخـی گــەردوون چی دەکـا

هامسەران خالیق دەزانێ تامی مەی (سەیید) نەچێشت

ئـەژ رە زهـن و زەکـــا ڕاهـی نـەڕەفـــتـــە تەی دەکــــا

٤

زولفی مــوشکین دلبـەرا کـەم حـەلقـەکە بێ جـا دەوی

هـەر درازی چین دەوی چون عــومــری من کــۆتا دەوی

گــــەر بـوا بادی ســـەحـــەر بـۆیی نە زولفت تـا مـــراز

بێ مـەسـیـمـا سـەد هـەزار عـەزمی رەمیـم ئـیـحـیـا دەوی

زولف و چاو و خـاڵ و خـەت هەریەک لە یەک لا دڵ دەون

یەک نەفـــەر کـــەی هـەم نە رووی چوار بێ پـەروا دەوی

نـاوکی مـــوژگـــانـی تۆ دلبـــەر لە بـەس جـــەرگم بـڕی

ســوبح و شـــام ئەسـرینـی چاوم لە غـەمـت دەریا دەوی

هەرکە حـاجی خان سیفـەت رووکم نەکا لە عیشـقی تۆ

خـەرمـەنـی عـیـشـقـەش مـەسـۆز و تابی دلبـەر وا دەوی

گـــووش دەر ســــەلمـانـیــــا چـون تـورگ لـەیلا ئـەدی
لاله گـوون لم خـوونی مـەجنوون دامـەنـی سـەحـرا دەوی
زاهیـدان مـەنعم مـەکـەن (سـەییـد) و دلبـەر دل مـەدی
وی نـزانـن دڵ گـــــرفـــــتـــــاری روخـی زیبــــا دەوی

لەم شیعرانەدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە سەید یەعقووب مەشقێکی زۆری کردووە تا گەیشتۆتە پلەیێک بتوانێ چێژ لە شیعری عەرووزی وەربگرێ و ئەو توانایەی لا دروست ببێ بتوانێ لاسایی بکاتەوە، بەمەرجێک سەرکەوتوو بێ. لەو شیعرانەدا بایەخێکی زۆری بەپاش قافیە داوە کە مەرجێکی گرنگە لە یەکێتی قافیەی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە لە بنج و بناوانی دروستبوونی ئەو جۆرە شیعرە گەیشتووە.

سەید یەعقووب لاسایی نالی دەکاتەوە

چەند لیریکێک لە دیوانی سەید یەعقووب بەرچاو دەکەون مۆرکی نالییان پێوە دیارە، بڵاوکەرەوەی دیوان ئاماژەی بەو ڕاستییە کردووە.

١

نالی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

گـوڵبـونی قـەددت لە قـوبـەی سـینە غـونچـەی کـردووە
غـونچـە بەم شـیـرینیـیە قـەت نەیشـەکـەر نەی کـردووە

سەید یەعقووب دەڵێ:

هـەرکـەسێ لەو لەبـیـدە تامی جـورعـەیی مــەی کـردووە
خــزر ئـاســا خـۆی لـە مــردن تا ئـەبـەد حـەی کــردووە
قـودرەتی حـەق بێن تەمـاشـا کەن کە لەو یەک قـەترە ئاو
نار و نـارنگیی و لیــمــۆ لەو شـــەکــەر نـەی کــردووە
ســەروو شــمــشــاد و سنۆبـەر کـەی شــەمـامــە بەرئەدا
ناری مــوشکینـە گـوڵی داوە هـەمــووی قــەی کــردووە
نار و نـارنگیی و نێـرگس لەعل و گـوڵ مـەرجـان ژەنی
فیکری ئەم یەک نەخلە ئەی گوڵ میوەبەر کەی کردووە

خەلقی بۆ یەک بۆسە نیم گیان ئەویەکی یەک گیان ئەدا
بێ بەقا ئەم تەحرە بۆی ئەو نیمە گیان تەی کردووە
مەنعی من بۆچی دەکەن ئەی زاهیدانی بێ خەوەر
غەپدە دڵ دلبەر دەکا دڵ مەیلی ئۆخخەی کردووە

٢

نالی لە شیعرێکیدا دەڵێ:

زولفت بەقەدتدا کە پەرێشان و بڵاوە
ئەمڕۆ لە منی شیفتە ئاڵۆز و بەداوە

سەید یەعقووب دەڵێ:

شۆری بەسەرم کەوتیە لەم مەستیی چاوە
لەم جێگە نەنیشم مەگەر ئەو جێگە شەراوە
ئەم زولف و روخی دلبەرە یا لەیل و نەهارە
یا هەورە ڕەشی پەردەکەشی بانی هەتاوە
ڕوخساری تۆ وەک مانگ دوو زولفت وەکو عەقرەو
هەرچەن کە قەمەر عەقرەوە ڕازیم بەقەزاوە
(سۆزی دڵمە باعیسی تاو و گوڵی گریان
مەعلوومە کە ئاگر سەبەبی جۆششی ئاوە)
ماچان کە غەزالان چەڕنی شۆرە زەمینە
پەس ئاهوویی من چیشەکە لەم جێگە ڕماوە
ئەی دڵ گوزەری کەوە قوڵنگ تاشییی فەرهاد
بین نالەکەی ئەیژنەوی لەو دڵی کاوە
زاهید وە خودا غەیری خەم و ئەبرۆیی دڵدار
مەیلم نە وەمزگەفت و نە دەیرونە کیتاوە
زولفت وە ڕوخت وەهـ چ پەرێشان وولاوە
سەبرە و بەدڵی شیفتە یەک بارە ڕژاوە

چاوانی نیگارم وەســـپــاهـی مـــوژەمـــا چـوون

ئەی لـەشکری خـــوون ڕێژ ئەمــە وەقـــتی چپـــاوە

دلبـەر لە غـەمت (ســەییـد)ی پێـچـارەی ســەرشــەو

خـــوون ڕێژییـــە لەم چاوە حــەتا ســوبحی دەمـــاوە

٣

لە غەزەلی پێشووی نالی «زولفت بەقەدتدا...» دێرێک هاتووە:

هـەرچـەندە کــە ڕووتم بەخـــودا مـایلی ڕووتم

بێ بەرگییە عیللەت کە هەتیو مەیلی هەتاوە

ئەم دێرە شیعرەی نالی سەرنجی سەید یەعقووبی ڕاکێشاوە و غەزەلی داهاتوو ڕەنگدانەوەی ئەو دێرە شیعرەیە:

دلبـــەر تۆ نەپرسی کــە من ئەوقـــەر لـە چ مـــاتم

حـــەیرانی خـــەم و ئەبرۆ و زولفـــانی ســـیـــاتم

ئەوزاعی کـــەمی دلبـــەرە عـــەیبی نیـــیـــە بـۆ من

هـەرچەنـدە کــــە لاتم وە خــــودا مــــایلی لاتم

ڕۆژێ کـــە وەکـــوێ تورســـیـــمی حـــالی من بی

چون حـاجی مـیـشکی نـەمـیی و ڕاهی نەجـاتم

قــــوربانی حــــەیاتم تـو کــــە ناتی لـە حــــەیاتم

ســــەرکـــردە وەفـــاتم گـــوزەری کـــر لە وەفـــاتم

زەهـرا بـدەری نۆش بـکـەم دۆســـــــتی بلاتش

وازانمـە خــــــــزری بـدەری ئابـی حــــــــەیـاتم

من (سـەییـد)ی مسکینم و تۆ مونعیمی حوسنی

یـەک بۆســـە بدەر من لـە گـــەدایانی ســــەراتم

نێوەندە ئەدەبییەکانی کوردستانی گەورە، هەریەکە ئەدگاری تایبەتی خۆی هەیە. لە مەرجە گرنگەکان لە یەکترییەوە نزیکبوون، لە بچووکەکان لە یەکترییەوە دووربوون، هەروەها پێوەندی لە نێوان شاعیرانی ئەم نێوەندانە کەم بووە، یەکێ لەوانە ئەوەیە سەید یەعقووبی شاعیری گۆرانزەمین بایەخی بەبەرهەمی ئەدەبی

کوردستانی باشوور داوه و نالی ناسیوه و جۆرە شیعرێکی دروست کردووه لەگەڵ ئەوەی نەبووە بەنەریت و مۆدێل هەر چۆنێ بێ نوێگەری تێدایە بۆ سەردەمی خۆی و دیوانی شیعری کوردی ڕەنگین کردووه.

***

سەید یەعقووبی ماهیدەشتی (سەی یاقۆ) یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی ناوچەی کرماشان. بەرهەمی شاعیر نموونەی شیعرێکی بەرزی زمانی کوردییە، زادەی تێکەڵاوی دیالێکتە بچووکەکانی زمانی کوردی ئەو ناوچانەیە بەدیالێکتی گۆرانی و ئینجا موتروبەکردنی ئەمە بەدیالێکتی کرمانجی باشوور.

سەید یەعقووب شیعری لەسەر کێشی سیلابی میللی خۆماڵی داناوه. لە ژێر کاریگەری شیعری کوردستانی باشوور بەتایبەتی بەرهەمی نالی شیعری لەسەر کێشی عەرووز و یەکێتی قافیە داناوه. بەشێک لەم جۆرە شیعرەی کەوتۆتە ژێر کاریگەری ڕاستەوخۆی هەندێ لە غەزەلەکانی نالی. بەشێکی دیکەش بەگشتی ڕەنگدانەوەی قوتابخانەی شیعری کوردستانی باشوورە لە سەدەی نۆزدەمدا.

فایەق

بەشی چوارەم

فایەق

١٨٠٦ – ١٨٨٩

غـەرەز خــاڵ و ڕوخـی تـۆیــە لـە داغـی لالـە ڕوخســاران
لە شێوەی عیشقی ڕووی تۆیە گوڵ و نەسرین و گوڵزاران

ژیانی فایەق

عوسمان کوڕی حاجی ئیسماعیل کوڕی مەلا ئەحمەد کوڕی مەلا فازیل. لە بنجدا بنەماڵەی ناوبراو خەڵکی گوندی دەرگەزێنی هەمەدانە. لە ساڵی ١٨٠٦ لە سلێمانی لە دایک بووە. خوێندنی ئاسایی بووە هەموو قۆناغەکانی لە حوجرە و مەدرەسەی مزگەوت تەواو کردووە. بەفەقێیەتی هەندێ شوێنی کوردستان گەڕاوە. دوا مەنزڵی خوێندنی لە ئاوایی تەوێڵەی هەورامان بووە. خوێندنی مەلایەتی (شەریعەت) و سۆفیزمی (تەریقەت)ی لە لای شێخ عوسمان سەراجەدینی تەوێڵە تەواو کردووە و ئیجازەی مەلایەتی و دەروێشی لەو وەرگرتووە و بووە بەسۆفی و موریدی. لە پاشانا گەڕاوەتەوە سلێمانی و کە خانەقای ئێستا بەناوی کوڕییەوەیە «خانەقای حاجی مەلا عەلی» وەک پێشنوێژ و مودەریس و ڕێبەری تەریقەتی نەقشبەندی دامەزراوە.

نازناوی شیعری «فایەق» و هەندێ جاریش «حەزین» بووە. لەقەبی تەریقەتی عیمادەدین بوو، بەڵام لە ناو خەڵکیدا بەمەلا وەسمان ناسراوە. وەک لە ژیانی دەردەکەوێ ئەم شاعیرە هەموو ژیانی لە خانەقا بردۆتە سەر و خەریکی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و دانانی کتێب بووە بەشێوازی کۆن لە مەیدانی زانستییە ئایینییەکاندا. فایەق ژیانێکی هێمن و لەسەرخۆی بردۆتە سەر و کۆمەڵێک شیعری نایابی پلە بەرزی خستۆتە ناو مێژووی ئەدەبی کوردییەوە. لە

ساڵی ١٨٨٩ له سلێمانی کۆچی دوایی کردووه و له خانەقای حاجی مەلا عەلی بەخاک سپێرراوه.

شیعری فایەق

فایەق بەقەواره شیعری کەمە، بەناوەڕۆک بەرزه، نموونەی چاکی بەرهەمی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشووره. له ڕووی کێش و قافیەوه هەموو مەرجەکانی کێشی عەرووز و یەکێتی قافیەی پاراستووه. ژمارەی دێره شیعرەکانی بەزۆری حەوت دێری و نۆ دێرییه. شیعرێکی دوازده دێری هەیه بەغەزەلی ژماردووه له ڕووی ژمارەی دێرەکانییەوه. هەروەها شیعرێکی هەڤده دێری هەیه ئەمەی بەقەسیده حسێب کردووه.

له هونەره شیعرییەکانی دیکه دوو چوارین و پێنج تاکی هەیه. هەروەها سێ پێنج خشتەکی هەیه، دووانیان لەسەر دوو غەزەلی نالی کراون، ئەوی دیکەیان لەسەر غەزەلێکی حاجی کراوه.

ناوەڕۆکی شیعری فایەق له چوارچێوەی دڵداری و وەسف نەچۆته دەرەوه. دڵداری ئەم شاعیره بەتوانایه له ناو تەمومژی وێنەی ڕەوانبێژی نوقوم بووه بەئاسانیش ناسنامەی دیاری ناکرێ. له هەموو شیعرێکیدا هەست بەهەناسەی هەموو جۆره دڵدارییەکانی ئەدەبی کلاسیکی ئیسلامەوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکرێ، دەمێک سۆفیزمی کۆزمۆسییه، لەپڕ دەبێته سۆفیزمی ئیسلامەوی، ئینجا مووەکه له نێوان دڵداری حەقیقی و مەجازیدا ون دەبێ، هەندێ جاریش دلبەرەکه کچێکی نازەنینی ڕازاوەی هاوچەرخه، نموونەی بووکی ماچومووچ و دەسبازییه.

نموونەی شیعری فایەق

١

له شیعرێکیدا فایەق دەڵێ:

سەر خەتی ئەهلی وەفایه خەتتی سەبزی میشک بوو
میشک بیزان خەتایه جەمعی زولف و خاڵ و ڕوو
سەرخۆش و مەست و خەرابم ڕووبەڕووی دیداری یار
میسلی پەروانه له بۆ شەمعم بەتاب و جوست و جوو

عـیلمـه کـاڵای مـەغـفـیـرەت پشـتـانی باڵای ئادەمی
ژەنگی عــوســیــان دەیرِژێنـێ تۆبە دەیکاتن رفـــوو
عـیشـقـه مـایەی مـەعـریفـەت بازاڕی نرخی مـەیکەدە
چاک وەهایە خـاکی ڕێگەی کەین بەموژگان روفت و ڕوو
هەر لە خـوتتـەی مـاسـیوا یەک خەتوە هەڵنێی دەردەچێ
هـاو و هوو لادە (ئەنا و ئەنتــە) نەمــێنـێ غــەیر هـوو
مــەرگــه ببـڕێ ڕێی تـەمــەع هەودای پڕ پێـچی ئـەمــەل
تا نەمــردووی مـەردومی کـه بمرە بەس کـه هات و چوو
لەم نـەسـیـحــەت نـامــەوا (فـایەق) یـەدی بەیزات هـەیە
لادە گــەر تۆ ئەهلـی سـیـدقی خـیـرقـەیی هەممارە پوو

ئەم شیعرە وەک پەندێکی دانایانە دەکەوێتە ڕوو. شـاعیر لە مەشقدایە لە نێوان ئامۆژگاری و بیری قـووڵی سۆفیزم و دروستکردنی وێنە و ڕستەی داهێنراوی پڕ لە ڕەوانبێژی بەپێی مەرجەکانی ئیستێتیکی ڕۆژهەڵات.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا فایەق دەڵێ:

نـاڵەی مـن و نـاڵەی نـەی جـــەنگی بـێ پەروا دەکـــەن
واقــیــعـی هـەردوو لە لای مـن بـێ دەلیل دەعـوا دەکـەن
ســاز و ســۆزی هـەردوو لا گـەر یـەک گـرن وێران دەبێ
خـــانەیی ئەهلـی ڕیا ئۆلکای عــیــشـق ئاوا دەکـــەن
تـای چـەلیـــپـــای زولفـی تـۆ بۆ دڵ بـووە دامـی بـەلا
بـێ تەمـاشـا چاوی مـەسـتت ڕاوی سـەد عـەنقـا دەکەن
تەن بـووە کــۆلک لـه بۆ چـۆگــانـی دەســتـی دلبـــەران
دڵ نیشـانەی تیری مـوژگانە عـەجـەب غـەوغـا دەکەن
ڕەسـمی شـەهر ئاشـووبییە تاتایی زولفی مەه ڕوخـان
جـەمعی مـەسـتانە مـەگەر جـەمعییـەتێ بەرپا دەکەن
عـادەتی خـووبـانە ئەی دڵ سـووچی چاوی ئـەو چییـە
بـێ مـــوبالاتـن حـــەریفـــان والەو و ڕیســـوا دەکـــەن

بۆ نیساری نەزمی (فایەق) ئەهلی وەجد و مەعریفەت

ئەشکی خوێنین دادەڕێژن لوئلوئی لالا دەکەن

لەم شیعرەدا فایەق وێنە و تەعبیرە لەبەردەستەکان دووبارە دەکاتەوە بەشێوازێکی تازە، واتە سیفەتەکانی دلبەر لەگەڵ بزووتنەوەکانی سروشت وێنەیێکی دیاریکراویان هەیە، شاعیر ئەم وێنانە بەشێوەیێکی تازە دووبارە دەکاتەوە، ئەمەیان نابێتە لاسایی یا وەرگرتن بەڵکو دەبێتە داهێنان.

٣

لە لیریکێکیدا فایەق دەڵێ:

بەیازی گەردەنت تا دەستی مووسا

بەڵێ ئەنوەر وەکو ئەحمەد لە عیسا

موسوڵمان و مەسیحی ڕوو لە ڕووت کەن

سوحوف باوێتە ئاتەش پووری تەرسا

شوکور زاهید کە پیشەی لەومی عیشقە

بەدامی گێسویی مەحبووبە تاسا

شکست و بەستی تۆ بەم فەتحی بابە

مەدەدکاریم ئەکا ئاخر شەحیسا

دریغ بۆ خەرمەنی چل ساڵە تاعەت

لە بەرقی مەعسییەت هەڵسا بڵێسا

کەبابی دڵ لەسەر خوانچەی مەزەللەت

ڕفاندی تورکی یەغما و نەترسا

لە دنیا تێر نەبوو (فایەق) هەتا مرد

غەریقی بەحری ڕەحمەت بێ خوداسا

فایەق لەم شیعرەدا هەندێ ڕوموزی ئایینی و سۆفیزم و گێڕانەوەی ئەفسانەیی بەکار دێنێ بۆ وەسفی دلبەر وەکو کەرامەتی پێغەمبەران و ئەفسانەی ئایینی جەلجەلووت ئامێز. بۆ ئەم مەبەسە زاراوەی «شەحیسا»ی بەکارهێناوە. ئەمە وشەیێکی سریانییە جادووی تێدایە بەهۆی ئەوەوە هەموو داخراوێک بەهۆی

کلیلەوە بەبێ کلیل دەکرێتەوە. ئەم شیعرە لە ناو تەمومژی سیمبۆلیزم و سۆفیزم و ڕۆمانتیک خنکاوە. شیعرێکی جوانە چونکە شیعردۆست ماندوو دەکا و هەندێ شتی لێ فێر دەبێ. دیارە قافیەشی سەرنج ڕادەکێشێ چونکە ئەم جۆرە قافیەیە لە شیعری کوردیدا بەدەگمەن بەکارهێنراوە.

٤

لە لیریکێکی دیکەیدا فایەق دەڵێ:

شەهیدی شەهدی لێوی ئاڵی تۆ بووم
ئەسیری دامی زولف و خاڵی تۆ بووم
لە قەندابی دەهانت بوو حەیاتم
قەتیلی چاوی مەست و کاڵی تۆ بووم
وەکو یووسف لە چاهی غەبغەبتدا
زولەیخای کان و دوڕڕ و لالی تۆ بووم
سەراسەر خوێن بوو مەغز و گۆشت و پۆستم
حەنایی پەنجەیی شەمشاڵی تۆ بووم
وەکو نێرگس نەبینا بووم لە ڕووتدا
وەکو گوڵ فەرشی پێ و خڵخاڵی تۆ بووم
زەمانەی تەرزە بارانی هەم و غەم
خەواڵووی خێوەتی شاباڵی تۆ بووم
وەکو خاک بووم لە ڕێی مەیخانە ساکن
شەو و ڕۆژ داییما پاماڵی تۆ بووم
ڕەقیب وەک بادی سەرسەڕ هات و دای لێم
پەرێشان غافڵی ئەحواڵی تۆ بووم
شوکور (فایەق) بەتەوری تووری سینا
لە سۆزی سینە کۆی زوخاڵی تۆ بووم

لەم شیعرەدا فایەق لەگەڵ یاری قسە دەکا، لە هەموو شتێکدا تەنیا لەگەڵ ئەوە. ئەو گەورە و فایەق بچووکە، هەمیشە دیل و پێش خزمەتی بووە، گوڵی چیمەن بووە

بۆ ئەوەی دلبەر بەپێ بەسەریدا بڕوا، هەر چۆنێ بێ ناتوانێ بیر لەوە بکاتەوە لە کارێکدا ئەو خەریکی بێ و دلبەری تێدا نەبێ.

٥

لە شیعرێکیدا فایەق دەڵێ:

لە عوقدە و چینی زولفت ماهی سیما
گوشاد بوو بابی ئەلغاز و موعەمما
بەحەللی عوقدەیی عاشق گرفتار
بەعەین و حاجیب و خەدد و چەلیپا
بەقەید و حەبسی چین چینی موجەررەد
لە قەیدی سووڕەت و دامی هەیوولا
لە خاتر لوتفی تۆ بوو ئانی حوسنت
سەباحی یووسف و عیشقی زولەیخا
خەیاڵی ئێمە تا حوسنی جەمالت
بەشێوە مەرکەزە بۆ ئەوجی ئەعلا
عەجەب جیلوەی لە تافەت شێوەیی تۆ
تەجەللی بەخشە بۆ ئەدنا و ئەقسا
لە ڕەمزی دەفتەری حوسنت پەرێشان
سەحیفەی دانش و ئەفکاری دانا
لە ڕەزمتدا پەرێشان جەمعی دوژمن
لە بەزمتدا بەجەمعییەت ئەحیببا
مەگەر (فایەق) ئەسیری دامی هیجران
بەیادی وەسڵی تۆ جوویایی عەنقا

هەرچەندە ئەم شیعرە دەچێتە دەلاقەی وەسفەوە کەچی وەکو هەموو شیعری دیکەی فایەق وێنەی گشتییانی گرتۆتە خۆ.

پێنج خشتەکییەکانی فایەق

نالی جێگەی دیاری هەیە لە ناو دڵ و دەروونی هەموو شاعیرانی دوای خۆی. شاعیرێکی بەرزی وەکو فایەق هەڵوێستی تایبەتی هەبووە بەرامبەر بەهەموو شاعیرانی پێش خۆی، ئینجا لە ناو ئەم شاعیرانەدا دووانیان هەڵدەبژێرێ نالی و حاجی، شیعریان دەکا بەپێنج خشتەکی. ئەمە ڕەمزی ئەوەیە ئەم دوو شاعیرە جێگەی تایبەتییان بووە لە لای فایەق.

١

پێنج خشتەکی فایەق لەسەر شیعرێکی نالی

شوکری شەکەرئامێزی خودا واجیبە بۆ من
پەیوەستە کە ئەربابی نەزەر مەستی سەبوومن
دامی هەموو باربادە لە ڕێی بازی وەکو من
(ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەمسەری بوو من
موشکیل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکو من)
چاوت چییە ساقی دەهەنت پڕ مەیی باقی
مەحروومی نەشئەیی ئەو مەیە هەر سفلەسوقاقی
ئەهلی دو جیهان هەرچی هەیە فانیی و باقی
(تا نەشئە نەچێژێ لە لەبی کەوسەری ساقی
بێ چارە جوزانێ کە هەموو مەستی زەقوومن)
عیشقی ئەزەلی پرتەوی حوسنی لە هەموودا
گەه چەشمەیی خورشیدە لەسەر سەفحەیی ڕوودا
گەه بادەیی گوڵ فامە لە جام و لە سەبوودا
(ڕووناکی ڕوو شەوقە لە نێو زوڵمەتی موودا
وەجهی ئەوەیە دڵ هەموو پەروانەیی موومن)
ماهم لەزەقەن ماهیە هیندوو بووە دانە
بەودام و دوو گێسوویی بەلا خێزی زەمانە

یەک نوکتە لە غیرەت بخەمە شەرح فسانە
(زولفت بەنەسەب سیلسیلەیی رەفعەت و شانە
من دەیخەمە بەرپێ کە حەبەش زادەیی ڕوومن)
نایابە لە بەنگالە و چین سووڕەتی کالام
حەیرانی من عالەمی رووحانیی و ئەجسام
شەهبازی موجەڕڕەد لە غەمی خانەیی عەنقام
(من سەروی ڕەوانی چەمەنی عالەمی بالام
(نالی) بەتوفەیلی بووەتە سایە لە دوو من)

٢

پێنج خشتەکی فایەق لەسەر شیعرێکی دیکەی نالی
میزاجی ئەهلی عەیش و نۆشی ئەهلی دنیا پەست و سەوداوی
لە دوونی هیممەتی گەردوونە وا کەوتوویە ناو داوی
بەرابەر ئەبرۆیی ساقی بنۆشە بادەیی چاوی
(نەفەس بگرە لە هات و چوونی خۆڕایی هەتا ماوی
کە ئەم بابە هەتا ئێستاکە هەر عومری بەبا داوی)
لە ئیجادی هەموو عالەم عەرەز هەر نەوعی ئینسانە
عەرز لادە لەگەڵ جەوهەر بەهیمەش وەک تۆ حەیوانە
ئەگەر زیندووی برۆ بمرە لە ڕێی ساقی و مەیخانە
(حەیاتت نەقدی تەحسیلی بەقا و ڕێبحی ڕیزوانە
ئەتۆ دەیکەی بەمایەی دەخل و خەرجی کەسبی بەدناوی)
بەبادەی مەعریفەت مەخموور و عومری خۆم بەبا نادەم
لە شوربی غەیری مەی نادەم ئەگەرچی کەوسەر و زەمزەم
لە ڕازی بەزمی ئەهلی مەعریفەت پەندێکی تۆ دادەم
(مەسەل دنیا ژنە و چەرخیش خەرەک دەمدەم بەدووخی غەم
ڕەگی تاری ووجوودت بادەدا هێشتاکو هەر خاوی)
لە مەحشەر حوجەتی مونجی خەتی مەه لالە خەددێکە
عەسای پیر و جەوان بالای نەمامی سەروو قەددێکە

چ بێـــهــۆشـی بەپڕ جـۆشـی گـــوزەر ناکـــەی چ ســـرڕێکە
(عــەجـەب مــاوم لە جـەرگت ئەی دڵەی غـافـیل کـە مـوودێکە
لەســـــەر ئەم ئاگـــرەم داناوی هێـــشـــتـــا هـەر نەبرژاوی)
لە لای ئەهـلی حـەقـیـقـەت تۆ حـەقـیـقـەت هـەر نیکوشـەخـسی
لە ئیـدراکی کـەم و جـوزئی عـەجـەب حـەیران و پڕ یەئسی
بەڵێ تـاتای ئەمـەل نـەپسێنی خـەسـتـەی شـیـددەتی بـەئسی
(مــەگـەر مــەیـخـانەیە دنیـا کــەوا کـاسی لـە بە کـەئسی
بەنـەغـمـەی عـوودی سـووتاوی بەنـەشـئـەی تاسی تاســاوی)
ئـەگـــەر دنیـــایە تـاڵاوە قـــیـــامـــەت بـەحـــری زووخـــاوە
چـەلیـــپـــازەن بـەهـەردوو لا قــــەرارت بێ یەکــــتـــاوە
بەغـــەفلەت خـــۆت مـــەکـــە زایع لـە عــومــرت ئەندەکی مــاوە
(ئەمـێسـتـەش گەرچی عـەیش و عـوشرەتت هـەر تاڵ و تاڵاوە
بـەمـــــەرگی تۆ لـە پاشـــانیش دەخــــۆی تـاڵاو و تـاڵاوی)
بلێسـەی مـەعسیيەت سـووتاندی یەکسـەر خـەرمـەنی عومرت
وەکـو فـیـرعـەون غـەریقی بەحـری دەهری ئاتەشــە قـەبرت
لە قـەعـری فـیـقـری زیللەتدا پسـاندت ڕشـتـەیی سـەبرت
(هەوای ســەیری بەڕ و بەحــر ئاگــری بەرداوەتە عــومــرت
کـە تۆزی مــونعـەقـیـد خـاکی دڵۆپەی مـونجـەمـیـد ئاوی)
بـەزنجـــیــری عـــوبـووديیـــەت مـــوقـــەییـــەد بە بەئـازادی
لە پەســتی خــاکــە تۆ ئـەمــڕۆ ئەســاسی عـولوی بنیـادی
مـەشـۆ ڕوخسـاری مـینای خـۆت بەئاوی حـسـرەت و شـادی
(کــە خــاکی خــاکی دامـــەن بـەوەگـــەر نە تۆزی بەربادی
کـــە ئاوی ئاوی گـــەوهەر بەوەگـــەر نـەبڵـــقی ســـەر ئاوی)
لە زەننی من نییـە فـیکرت کـە ئێسـتـا سـاعـەتی حـەشـرە
شـوهـوودی خـەجلەتت حـازر مـەحـەککت دۆزەخ و جیـسـرە

سـەبووی مـەی بێنە دەست و دامـەنی پیـری مـوغـان بگرە
(نـەواڵـەی نـەوبـە دەربێنـە هـەتـا تـەن نـەبـووە تـەســـفـــرە
پیـــاڵەی تـەوبـە مـــەشکێنـە هـەتـا وەک کـــووبـە نـەشکاوی)
قـــەبایـی ئـەتلـەسـی عـــالـی لـە لای دڵ مــــایلـی پەســـــتــــە
چ نیلـی بێ چ مـــاوی بێ دوو سێ هالە لە جـــاو بـەســـتـــە
مـــەهـ ئـاسـا عــالـی هـیـمـمـــەت بەزەیلـی ڕۆژ کـرێ دەســتـە
(هـەتا شـەقـقـی فـەلـەک نەبووە بەکـافـووری کـەفـەن هـەسـتـە
کـە ئـەمـشـەو فـرسـەتە هێشـتـا فـەلـەک مـاوە ئـەتۆش مـاوی)
تەریقـــەت بۆ شـــەریعـــەت بێ چ نـووربەخـــشـی چ حـولـوانی
شـەریعـەت گـەر حـەقـیـقـەت بێ چ رەببـانی چ عـوسـمـانی
چ فـــەرقـــێکە لـە مــــابەینـدا بوخــــاری یاخـــو گـــەیلانی
(کـە مـەیلت بۆ عـیـبـادەت بێ چ فـەوقـانی چ تەحـتـانی
کـــە حـــوببت بۆ ســـیـــادەت بێ چ بەرزنجـی چ باراوی)
کـیـلابـی جـیـفـەیی دنیـان بـوزورگ و خـورد و مـەردوزەن
لە جـیلبـابی بـەدەن دەرچۆ مـەبە عـامی هـەمـوو ڕەهزەن
نەفـەس بگرە لە خـۆت لادە لە بـەزمی قـودسـیـان دەمـزەن
(وەرە ئەم نوکـتـەیە من پێت بڵـێم (نالی) ئەگـەر فـەرزەن
هەمـوو دنیـات ببێ هێشـتـاکـو هەر حـەیران و دامـاوی)

پێنج خشتەکی یەکەمی فایەق لەسەر پارچە شیعرێکی نالییە لە پێنج دێر پێک هاتووە هەمـووی کـردووە بەپێنج خـشـتـەکی. پێنج خـشـتـەکی دووەم لەسـەر قـەسـیدەیێکی نالییـە لە هەژدە دێر پێک هاتووە، شـاعـیر تەنیـا دوازدە دێری لەو قەسیدەیە هەڵبژاردووە و کردوویەتی بەپێنج خشتەکی.

فایەق لە ناو شاعیرانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم و شاعیرانی دەوروبەری ژیانی خـۆی تـەنیـا نالی و حـاجی هەڵبـژاردووە و شـیـعـریانی کـردووە بەپێنج خشتەکی، ئەم کردەوەیە مانای زۆر دەگەیەنێ، چونکە فایەق شاعیرێکی شارەزا و ڕەسـەن بوو، کە ئەم دوو شـاعـیرەی بەگەورە زانیبێ متمانە بەقسـەی دەکرێ و ڕاستی پلەی هونەری بەرزی ئەم شاعیرانە دەکەوێتە ڕوو چونکە شایەدی فایەق

لەم لایەنەوە گرنگە، ئەگینا چەند شاعیرێکی دیکە شیعری نالییان کردووە بەپێنج خشتەکی، زیادەکەی سەر شیعری نالی لە لای هیچ یەکێکیان نەگەیشتۆتە پلەی ئەسڵی شیعرەکە، کەچی سێ نیوە دێرە شیعرەکانی فایەق لە پلەی هونەری شیعرەکانی نالی نزیک بوونەتەوە.

لە پێنجینی دووەمدا هەندێ ناو و زاراوە کەوتوونەتە ناوەوە پێوەندییان بەسۆفیزم و دەروێشیزمەوە هەیە، لەوانە نووربەخش ئاماژەیە بۆ محەمەد نووربەخش (١٣٩٢ – ١٤٦٤) لە کاتی خۆیدا بەناوی سۆفیزمەوە ئایینزایێکی داناوە لە هەندێ لە دەستوورەکانی سوننە و شیعە دروستی کردووە. مەبەس لە حولوانی ئەحمەد شەهابەدینە (١٨٩٠ مردووە) خەڵکی حولوانی میسر بووە. هەروەها ئاماژە هەیە بۆ «عوسمانی»، ئەمەیان یا مەبەس عوسمانی کوڕی عەففانە وەک ئیمامی هەندێ لە تەریقەتەکانی دەروێشی یا شێخ عوسمان سەراجەدینی تەوێڵەیە. کە ئاماژە بۆ بوخاری کراوە دیارە مەبەسی محەمەد فاروق بەهائەدینی نەقشبەندی (١٣٨٩ مردووە) دامەزرێنەری تەریقەتی نەقشبەندییە، چونکە خەڵکی بوخارایە و لەوێش نێژراوە. لە بابەت «باراوی»یەوە، «باراو» گوندێکە لە ناوچەی سرووچک (بەرزنجە) بنەماڵەیێکی سەیدانی بەرزنجە لە باراو نیشتەجێ بوون، لەباتی بەرزنجەیی باراوییان پێ وتوون وەک بەشێک لە تەریقەتی قادری.

فایەق شیعرێکی حەوت دێری حاجی قادری کۆیی کردووە بەپێنج خشتەکی، لە دیوانەکەیدا بەم جۆرە هاتووە:

خزری ڕەهی زوڵمانیە دەست خەتتی ئەمانی
مەختوومە بەخاڵی سیەه و دەوری دەهانی
ڕەمزێکی لەتیفە لە بۆ ئەربابی مەعانی
(نەقاشی دەمی نوقتەکی دانا بەنیشانی
زانی کە زەمی کردووە بێزارە لە مانی)
تا شەمعی شەب ئەفرووزە لە ئەیوانی سەباحەت
سەییارە سەراسیمە لە مەیدانی سەباحەت
توغراکەشی دیباجەیی عینوانی فەساحەت
(سوورەتگەری سەر لەوحەیی دیوانی مەلاحەت
دوو یووسفی کێشاوە بەبێ ئەووەل و سانی)

ئەو پێشڕەوی شاهانە بوو ئاداب و سولووکی
تەجهیزی فەرەح بەخشە لە بۆ غەزوی تەبووکی
مۆژدەی شەرەفی مەقدەمی جان بەخشی مولووکی
(فەرقێکی نەبوو غایەتی ئەو کردییە سووکی
زوو هات و ئەتۆ باعیسی نازت بەگرانی)
تاریکی زوڵفینە کە شامی غورەبا بێ
ڕووناکیی ڕوخسارە کە سوبحی عورەفا بێ
هەم لەعلی شەکەر بارە کە قانوونی شیفا بێ
(پێم خۆشە غەزەل فەرشی قودوومی عوقەلا بێ
نەک بێن و لەبەر کەن جوهەلا لەفز و مەعانی)
مەعشووق کە مەخموورە بەنەشئەی تەرەب و مەی
مەشغوولە بەنالەی منی ڕەنجوور و نەوای نەی
وەک خوسرەوی پەرویزە لەسەر مەملەکەتی کەی
(تا دەستی نەدا خەنجەری نەیفەرموو دەسا دەی
(حاجی) بکوژن خێرە ئیتر مەیدەن ئەمانی)
سەڕڕاف بەدیقەت نەزەری زەڕڕە دەکێشن
خەییات لە چوستی کەمەریدا چ لە پێشن
لەم نوکتەیە حەیران و عەجەب سینە پڕ ئێشن
(ئیمکانی لە کن ئەو عولەمای موو دەقەڵیشن
عەنقاو وەفا بوو چ میانی چ دەهانی)
(فایەق) بەهەوەس کەوتە هەوای دانەیی دامت
سووتاوی بڵێسەی شەغەف و شەوقی غەرامت
بێ نام و نیشان وا لەو سەرگەشتەیی نامت
(ساقی بەفیدات بم لەگەڵ ئەو دەورەیی جامت
لەو مەجلیسە ئێمەش بکە یەک جورعە فشانی)
لە نێوان شیعرەکەی حاجی و پێنج خشتەکییەکەی فایەق هەندێ جیاوازی لە

وشـه و ڕسـتـەدا هـەیە، بەتایبـەتی لە ڕێزی دێرە شـیعرەکان. لێرەدا شـیعرە پێنج خشـتـەکـییـەکە بەو جـۆرە بڵاو کراوەتەوە کـە لە دیوانی فـایەقدا هـاتووە نەک لە دیوانی حاجی چونکە مەبەس پێنج خشتەکییەکەیە نەوەکو غەزەلەکەی حاجی.

لە پێنجـینی دووەمـدا «سـەباحـەت» وەک قـافـیـە دووجـار دووبـارە کـراوەتەوە، یەکەمیـان «سـەباحەت = صباحت» بەمانای جوانی هـاتووە، دووەمیـان «سـەباحەت» بەمانای مەلەوانی هاتووە.

چوارینەکانی فایەق

دیوانی فایەق دوو چوارین دەور دەکاتەوە:

بەچـاوی تۆ قـەسـەم چاوم هـەمـیـشـە چاوەڕێی ڕێتم
لە سـەیلی چاوەیی چاوم وەکـو خـاشـاکی ژێر پێـتم
لەحیـتـەی دائیـرەی عـەقڵ و مـەعـاریف قیـسـمـەتم ناوێ
لە خەتتی مەسحەفی ڕوخساری تۆ مەعلوومە من شێتم

***

عـەزیزم مـیـسـری تۆ مـولکی دڵانە
نەباتی لێـوی تۆ ڕووحی گـوڵانە
چلەم یەک دەم بەسـە گـەر هـەمـدەمی تۆ
ڕیازەتی عیـشـقی ڕووی شـێـخی چلانە

فـایەق لەم شـیعرە نـاسکانەدا خـەریکی «من» و «تۆ»یە، هـەرچەندە بەلای ئەوەوە هـەردووکیـان یەکێکن، کەچی «من» دەکا بەبەندەی «تۆ»، ئیتر «من» هـەروا بەشـێتی دەمێنێتەوە تا تێکەڵ بەیەکدی دەبن.

لە لایێکی دیکەشەوە ئاماژە بۆ عـەزیزی میسر (بووتیفار)ی وەزیری فـیرعەون یا سـەرۆکی پۆلیس و مـێردی زولەیخـا دەکا. ئەمـە دڵداری «یووسف و زولەیخـا»ش دێنێتە گۆڕێ کە ئەدەب و فەلسەفە و سۆفیزمی ڕۆژهەڵاتی تەنیوە.

تاکەکانی فایەق

دیوانی فایەق هەندێ تاک دەور دەکاتەوە:

بنازم پەنجەیی شمشادی ساقی
عەتای کرد یەک قەدەح بۆ عومری باقی

***

غەرەز خاڵ و ڕوخی تۆیە لە داغی لالە ڕوخساران
لە شێوەی عیشقی ڕووی تۆیە گوڵ و نەسرین و گوڵزاران

***

نازەنینان باری عاشق هەڵگرن هیچ زۆر نییە
باری عیشق ئەرچی نیازە نازشی لێ دوور نییە

***

عەجەب سەفحەی عەدەم بۆ نەقشی عالەم بێ غەش و ساف
لە توێی پۆدا دەبینی ڕایەڵی دیبا غەزەل باف

ئەم تاکانە وەک بروسکەیێکن لە شاعیرییەتێک هەڵقوڵاون وەستایانە توانیویەتی نرخی جوانی لە تەبیعەتی سروشت و هەستی ئادەمزاد بەرجەستە بکا و قسەیێکی جوانی لێ دروست بکا.

***

مەلا وەسمان «فایەق» یەکێکە لە شاعیرە گەورە و بەدیمەنەکانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم لە باشووری کوردستان. بەقەوارە شیعری کەمە، بەسەنگ قورسە. هەموو ئەدگارەکانی شیعری کلاسیکی پاراستووە و پەرەی پێ داوە، بەمانا و داهێنانی وێنەی هونەری ڕازاندوویەتییەوە. ناوەڕۆکی شیعری بریتییە لە مەبەسە هەرە گرنگەکانی ئەدەبی کلاسیکی، دڵداری و وەسف و سۆفیزم بەهەموو دیاردەکانیانەوە. شیعری فایەق سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە تەواوی شیعری کلاسیکی لە باشووری کوردستاندا.

جافەر قولی

بەشی پێنجەم

جافەر قولی

١٨١٤ - ١٩٠٥

ملواری قیزا کاروالا گولی
سوور و چقەر و داخەملی
ئاشق کریە جافەر قولی

بەسەرهات

جافەر قولی شاعیری ناسراوی کوردی خۆراسان و وڵاتی تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاست ئەوەندەی لای خەڵکی بەناوبانگ و خۆشەویستە ئەوەندە لە ژیان و شیعری نەکۆڵراوەتەوە.

جافەر (جەعفەر) قولی کوری مەلا ڕەزا قولی لە دەوروبەری ساڵی ١٨١٤ لە گوندی شکافکۆی لە بنەماڵەیێکی ڕەنجبەری دێهاتی لە دایک بووە، ئەم گوندە کەوتۆتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاوایی قۆچان. باوکی لە ئێلی کوردی زەنگەلانلوو بووە. لە ناو خەڵکی بەجافەر قولی زەنگلی، جافەر قولی بێچارە، جافەر قولی عەندەلیب، جافەر قولی موختار ناسراوە، هەندێ لەم ناوانە خۆی بۆ خۆی داینابوون و لەناو شیعریدا بڵاوی کردوونەتەوە. خوێندنی بەرێکوپێکی نەبووە. لە تافی لاویەتیدا گرفتاری جوانی کچێک بووە، ناوی ملواری بووە. لەم لایەنەوە دەڵێ: مەلە نینم خود بەندم وەسی جزمێ قورئانێ (مەلا نیم شاعیرم بەسی جزمی قورئان). کوردی خۆراسان لە بابەت جافەر قولییەوە دەڵێن، دڵداری جافەر قولی بۆ ملواری وەک دڵداری مەولانا جەلالەدینی ڕۆمییە بۆ شەمسی تەبریزی. ئەوان ئەم شاعیرەیان بەدڵدار و هونەروەر و جیهانگەرد و مۆسیقار و دانای دەژمێرن، کە ناوی دەبەن مەلیکولشوعەرای کرمانجی پێ دەڵێن.

وا دەگێڕنەوە جـافـەر قولی شـاعیـرێکی میللی بووە، دوو تـاری بەملەوە بووە و بەدەم گۆرانی لە شیعری خۆیەوە دوو تار لێداوە.

شـار بەشار و کووچە بەگووچە گەڕاوە، ماوەیێکیش لە سارا و بیابانان لەگەڵ ئاژەڵ و دڕنـدە و باڵداران ژیاوە. ڕۆژگـارێکیش لـە ولاتی خـوارزەمـدا ژیاوە لەو خاکانەی ئێستا بەکۆمارە ئیسلامییەکانی ئاسیای ناوەڕاست ناویان دەبەن.

بەشی زۆری ژیانی جـافـەر قـولی پێوەندی بـەو کـچـەوە هـەیە کە نـاوی ملواری بووە، هەمیشە بەدەنگە خۆشەکەی بەدەم ئامێری تارەوە گـۆرانی بۆ خـەڵکی چڕیوە، زۆربەی گـۆرانییـەکـانی بۆ ملواری خۆشـەویست وتووە. خـەڵکی کـوردی خۆراسـان و تورکمـانسـتـان ئەوەندە هۆگری جـافـەر قـولین دەزانن باوکی ملواری ناوی کاروالا گولییە و خەڵکی گوندی زەنگلانە لە ناوچەی دەرەگەزی ئێران. جافەر قولی لە بابەت خۆشەویستەکەیەوە دەڵێ:

ملواری قیـزا کاروالا گولی

سـوور و چقـەر و داخـەملی

ئاشق کـریە جـافـەر قـولی

هەندێ ئەفسـانەی میللی ناو خـەڵکی کورد تێکەڵ بەژیانی جـافـەر قولی بوون. وەکو ئـەوەی دەڵێ: جافـەر قولی لە تافی لاویەتیدا لە خەو کچێکی جوان دەبینێ و حـەزی لێ دەکـا، کچی خـەونەکە ناوی ملـواری دەبێ، لە پاشـانا بـەڕێکەوت چاوی بەکچێک دەکەوێ ئەویش ناوی ملواری دەبێ و شێوە و ئەدگاری لە کچی خەونەکە دەکـا، ئیـتـر لـەگەڵ ئەوەی جـافـەر قـولی تا ڕادەیێک ئەمـەیان بەئەو دەزانێ بەڵام هەمیشە دەڵێ ملواری خەونەکە نەدۆزمەوە لە شێتی ڕزگاریم نابێ.

هـەر چۆنێ بێ ئەم بەسـەرهاتە ئەفسانەییانە چێژ و خـەیاڵی شاعیری خـەڵکی نەخوێندەوار و سـاکاری نـاو میللەت دروسـتیـان کـردووە. جافـەر قـولی لە دوای تەمەنێکی درێژ لە ساڵی ١٩٠٥ لە خوارزەم کۆچی دوایی کردووە.

شیعری جافەر قولی

جـافـەر قـولی لە ناو کـۆمـەڵی کوردی خـۆراسـان و تورکمـانسـتـانی ئاسیـای ناوەڕاست شـاعـیـرێکی چاک و دەنگخـۆشـێکی بەنـاوبانگ و دووتارژەنێکی ڕەند بووە. لـە هـەمـوو زەمـاوەندێک بـەشـداری کـردووە، هـەرچی دیاری و سـەوقـاتی

پێشکێشیان کردووه ئەویش بەسەر هەژاراندا بڵاوی کردۆتەوە.

بەگشتی شیعری جافەر قولی دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- جۆرە شیعرێک زیاتر بەلای شیعری میللی دەشکێتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە غەزەل و قەسیدە نزیک دەبێتەوە، ڕاستە ناتوانرێ هەموو شیعری بە بەحرەکانی عەرووز بکێشرێن بەڵام لە گەلێ لایەنەوە لە شیعری کلاسیکی ئیسلامەوی دەکەن بەتایبەتی لە ڕووی بەکارهێنانی وشەی بێگانە و هەندێ لە لیریکەکانی لە تەرجیع بەند و تەرکیب بەند دەکەن. هەروەها لە شیعرێکدا لەوانەیە دێرە شیعرێک یا نیوە دێرێک بەبەحری عەرووزی بکێشرێ، لەبەر ئەوە کێشی شیعری جافەر قولی دەشکێتەوە سەر کێشی سیلابی خۆماڵی.

هەرچی قافیەشە ئەمەیان لە بنجدا جووت قافیە (مەسنەوی)یە، جارجارە یەکێتی قافیە لە شیعریدا بەرچاو دەکەوێ.

٢- شیعری خۆماڵی میللی، ئەمەیان لە شیعری سەر زاری فۆلکلۆرییەوە نزیکە. هەندێ لە گۆرانییە سێ نیوە دێرەکانی جافەر قولی لەگەڵ گۆرانی فۆلکلۆری میللی تێکەڵ بەیەکتری دەبن، چونکە ئەم جۆرە گۆرانییانە گەلێک باون لە شیعری سەر زاری کوردی خۆراسان و تورکمانستان.

لە بەرهەمی شیعری جافەر قولی لە هەندێ جێگە شیعرە میللی و ئاساییەکانی بەڕوونی لە یەکتری جیا دەکرێنەوە و هەریەکەیان شەقڵی خۆی پێوەیە، کەچی زۆرجار هەردوو بابەتەکە تێکەڵ بەیەکتری دەبن و هونەرێکی بەرز دەکەوێتە ناوەوە.

شەوێک شاعیر خەون دەبینێ بۆ بەیانی دەبێ بەشیعر:

شـــەڤێ چووی وە خـــەوێ دادانە من وی دوتارێ
شـــەڤێ ئاخـر چارشـەمـبێ کـەتم وە وی ئازارێ
من گەراندن شەهر وە شەهر برنە خێوە و بوخارێ
پەردە هاتە هـلانین من دی وێ گــــولئـــــوزارێ
من مـــــــیناوێ ســـــەنەمـێ نەدی لە تـو دیارێ

ئەم شیعرە داهێنانێکی وەستایانەی تێدایە لە نێوان شیعری لاسایی ئاسایی و شیعری میللی، ئەو جوانەی لە خەونی جافەر قولیدا پەردەیان لەسەر ڕوو لاداوە

بێ گـومــان ملواری بـووه. لێـرەدا هـەوڵ دەدرێ نـاوی گـرنگتـرین و جـوانتـرین بەرهەمی بابەتەکـانی جـافـەر قـولی بخـرێتـە ڕوو، مـەبەس لە هەمـوو بـابەتەکـان شیعری کلاسیکی لاسایی و میللی و فۆلکلۆرئامێز و شیعر تێکەڵ کراوەکانە.

١- لە مەیخانە، لە شێوەی تەرکیب بەندە، لە حەوت خشت پێک هاتووە.

٢- ئیزدواجی عەلی و فاتیمە.

٣- میعراجنامە، لە ١٧ پێنجین پێک هاتووە.

٤- دیداری ملواری لە باغ، لە ١٧ پێنجین پێک هاتووە.

٥- داستـانی فـیتنەی سـالار لە خۆراسـان، بەزمـانی تورکیـیە لە سـاڵی ١٨٤٧ نووسراوەتەوە.

٦- داستانی سلێمان و بەلقیس، بریتییە لە ٣٤ پێنجین.

٧- شیـعرێکی بۆ قاتوقڕی و نەهاتی ساڵی ١٨٧١ وتووە، لە شێوەی موناجاتدایە، لە ١٨ پێنجین پێک هاتووە.

٨- ٣٢ حەرفی ئەلفوبێ بەشیعر لێکدراوەتەوە.

٩- ملواری دڵێ من برد.

١٠- کەچکێ نە قزڵ حەسارێ.

١١- گولجهان ژە من جودا وو.

١٢- جان و دل بێ تابن ئیرۆ.

١٣- داستانێ مرتەزا عەلی و بەندێ بەربەر.

١٤- پوور و پشێمانی دەوون، لە ١٦ پێنجین پێک هاتووە.

١٥- لە دیوانی جافەر قولیدا ٥٨ چوارین دەکەوێتە بەرچاو.

١٦- ملواری ڕەندە، ئەمە قەسیدەیێکی درێژە.

لەم دواییـیەدا کـوردی خۆراسـان کارێکی گەورەیان بەئەنجـام گەیاند بەهۆی کۆشـشی کەلیـمـوڵڵای تەوەحودی (کـانیـمـال) تەواوی بەرهەمی جـافـەر قـولی لە دیوانێکدا لە سـاڵی ١٩٩١ لە مـەشـهەد، خـۆراسـانی ئێران بڵاوکرایەوە. ئەم چاپە سەرچاوە و کەرەستەیێکی گرنگە بۆ ساغکردنەوە و دووبارە چاپکردنەوەی دیوانی جافەر قولی بەشێوەیێکی زانستی.

نموونەی شیعری جافەر قولی

ملواری لە شیعری جافەر قولیدا

بەشی زۆری شیعری جافەر قولی لە بارەی دڵداری و جوانی دلبەرە خۆشەویستەکەیەتی کە ناوی ملواری بووە. تەنیا لەو شیعرانەدا ناوی نەهێناوە کە بەتایبەتی بۆ جوانی ئەوی نووسیوە، بەڵکو لە هەندێ لە شیعری دیکەشیدا ئاوڕی لە ملواری داوەتەوە و ناوی هێناوە، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ڕوو قرمزە قونچەگوڵ لێو خەندان پستە دهان
مەم نازکن بەلگی گول سەدەفێ هوورن ددان
لە گەردەنێ سواحی حەمایل کریە مرجان
ئەگەر جارێ بوینم لە دل نامینی ئەرمان
مومکن ناوی وەرکەڤم ژە خاکێ خۆراسانێ
سینگێ یارێ بوستانە بەرپا کر شەڕشوورە
مەم ئەنار و نارنجن بەدەن مینا بلوورە
بولبول لە گلی شێدا ئەزێ بوومە ڕەنجوورە
هێسیر کرم وە دووخا لە من نەما هەدوورە
خەزان کەت لە گوڵزارێ لە خاکێ خۆراسانێ

شاعیر لەم دێرانەدا وێنەیێکی نزیک لە فۆتۆگراف بۆ ئەندامانی دەموچاو و سنگ و بەرۆکی ملواری دەکێشێ لە مەرجەکانی غەزەلی کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە.

لە لیریکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

نام پەرییی نام کو حووری
مەم ئەنار و سینگ بلووری
حێفا تەکو ژە من دووری
چاڤی جادوونە کەوان ئەبروونە
ئەنبەر گێسوونە خالێ هندوونە
هەردوو مەمێ مینا لیموونە

ئـەڵڵا خـــــــادێ مـلـواری رنـده
ئـارێ عــشـــقی ملواریـێ تونده
دەســـــتێ مـن نـاگێ بـەژن بـلـنده
حلمـی مـەسیـحـا ئـەڵڵا وەمن ده
ســـەوری ئـەیووب ئـەڵڵا وەمـن ده

لەم شـیـعرەدا جـافـەر قـولی هـەسـتی ناوەوەی دەردەبڕێ، بـاس لەو پێوەندییـە پڕ سـۆزە دەکا کـە ئەو و ملواری لە یەکتری نـزیک کردۆتەوە، ئەمـە وەک گیان، کـەچی لە واقیعدا لێی دوورە، نزیکبوونەوە لە ملواری حیلمی مەسـیح و سـەبری ئەیووبی گەرەکە.

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا جافەر قولی دەڵێ:

جـافــەر قـولیـێ بـی چاره
بـەرەڤ دەکــــا زەکــــــاتـه
مـلـواری دانـه تـاتـــــــــان
بـرنـه مـــــەمـــــــەد ئـاواتـه
وەنـەســـــیـــــوە روویـێک بـوه
ئـەم کـــوللوهـەنـنی داوەتـی

جافەر قولی لەم شیعرەدا پارەی زەکات کۆ دەکاتەوە، ملوارییان داوەتە تاتان و بۆ ئاوایی مـەمەد ئاواتیـان بردووە. کورد بەهەمـوو کەسـێکی بێگانە تاتی پێ دەڵێ، بەفارس و تورکی عوسـمـانی و هی دیکە. ڕەنگە لێرەدا لە تات مـەبەسی تورک بێ، چونکە ئاوایی مەمەد ئاوات تورک زمان بوون.

داستانی سلێمان و بەلقیس

جافـەر قـولی داسـتـانی سلێـمـان و بەلقیسی بەشـێوە شـیعرێک هـۆنیوەتەوە، دەتوانرێ لە خـانەی جۆرە تـەرجیع بەندێک دابنرێ. هـەر پارچەی (کۆپلەی) شـەش نیوە دێر و لەگەڵ تەرجیعەکەی دەبێتە حەوت نیوە دێر، لەو داستانەدا دەڵێ:

سلێـمـان حـیـشـمـەتوڵڵا ڕوونشت لـه تەخت شـاهـی
پـەرەنده لـێ ســـــایەوان ژه قـــــودرەتـێ ئـیـــــلاهـی

ژە جـــانبێ خـــورشـــیـــدێ روشنـایی پێ داویـی
سلێـمـان نەزار کـر شـوونێ هووپ هـووپ نەمـایی
ژە ڕووی خـەشـمی قـەسـەم خـوار وە جـەلالێ خـودایی
زەجــرەکێ لـەویی بکە خـــەوەرگێ گـــاو و مـــاهـیـی
فـــەرمـــان دا لە پـەرەندان هـەرن هوون بکەن پـیـــدا

***

هووپ هـووپ نامـە هـلانیی چوو گیشتـە پای مـەنزەر
ژە کـونگری قـەسـرێ وێ مـانەند باد سـەڕسـەڕ
وارد بـوو لە خـــەوێ دی بـەلقــیس نیک ئەخـــتــەر
نامــە لەســەر سـینگ دانیی وەبالێ خـاکـر خـەوەر
بەلقـیس ڕابـوو ژە خـەوێ مـسلی تەلای ئەحــمـەر
لە نـامێ تەمــاشــە کــر خـێلەک بـوویە مـوکــەددەر
فـەرمـان دا زوو حـازر کـەن گـشـتی وەزیر و وزەرا

بەسـەرهـاتی دڵداری سلێمـان پێغـەمـبەر و بەلقـیسی ژنە جـوانی قـەرالیـچەی مەملەکەتی سەبا لە گێڕانەوە ئەفسانەییەکانی ڕۆژهەڵاتی دێرینە. گەلێ حیکایەت و چیرۆکی لێ دروست کراوە. ئەم دێرانە بەشێکن لەو چیرۆکە شیعرییە (پۆیێمە) جوانەی جافەر قولی هۆنیویەتییەوە لە بابەت ئەو دڵدارییەوە.

کچی گورجی

کچی گورج لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵات و قسەی ناو خەڵکی بەنموونەی ژنی جوان و ڕەوشت پاک و خانومان لە قەڵەم دەدرێن، بۆ ئەم مەبەسە جافەر قولی قەسیدەیێکی نووسیوە لەسەر بنەمای پێنجین. لە کۆپلەیێکی ئەم قەسیدەیەدا دەڵێ:

جافـەر قولی تو مـەجنوون کا لێلی نیشانێ تە
تو فـەرهـاد کـووهکەن کـا شـیـرین زمـانێ تە
خـــەلایق ڕاناکـــەڤن ژە ئاه و فـــغـــانێ تە
هـات مـوسـمێ بەهارێ کا باغ و بۆستـانێ تە
تو بولـبولی بسـتـانیی گـولێ باغـانە گـورجی

لەم دێرانەدا جافەر قولی گفتوگۆ لەگەڵ خۆیدا دەکا و دەڵێ، ئەگەر تۆ مەجنوونی کوا لەیلا! ئەگەر تۆ فەرهادی کوا شیرین! لەگەڵ هەموو ئێش و ئازارێکیش بەهۆی دووری لە دلبەرەوە، دەڵێ ئەگەر تۆ بولبولی باغان بی، بێ گومان کچی گورج گوڵی ئەو باغانەیە.

ئیمام ڕەزا

جافەر قولی وەکو موسڵمانێکی شیعی ڕێزی تایبەتی بووە بۆ ئیمامی عەلی و نەوەی ئەو، واتە دوازدە ئیمامەکە. دیارە شاعیر کە زیاتریش هۆگری ئیمام ڕەزا بووە، لەبەر ئەوەیە لە مەشهەدی خۆراسان نێژراوە ئیتر کوردی ئەوێ لە نزیکەوە ئاگادارین بۆیە بەگشتی سوێندیان بەئیمام ڕەزایە – ئەبولحەسەن عەلی کوڕی مووسای کازم ئیمامی هەشتەمی شیعییان.

جافەر قولی لە شیعرێکیدا لە ستایشی ئەو ئیمامەدا دەڵێ:

ئەی لە حوسنی تە پەیدا ئەنواری پادشاهی
لە تینەتی تە پەیدا ژە خۆر تا گاو و ماهی
دەلیلی جن و بەشەر هەم لە ئەرز و سەمائی
لە فیکری تە پەنهانە سەد حیکمەتی ئیلاهی
موستەجاب دە وی دوعا لە وەختێ سەحەر گاهی
یا زامنێ قەریوان تو ئومید و پەناهی
حاسیل کە میدای دلان یا زامنێ قەریوان

لەم دێرانەدا بەئاشکرا دیارە پلەی ئیمام ڕەزا لای شاعیر چەندە بەرزە و گەیشتۆتە پلەی پێغەمبەران. شیعرەکە وەک موناجاتێک دەکەوێتە بەرچاو، شاعیر ئاسۆیێکی سۆفیزمی و ڕۆمانتیکییانەی داوەتێ.

چێژی فۆلکلۆری

بەشێک لە شیعری جافەر قولی مۆرکی خۆی تێدا نابینرێ، لە شیعری میللی سەر زارەوە نزیکترە. کارێکی ئاسایی بوو ئەگەر شیعری لەم جۆرەی شاعیرانی کورد لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی میللی (فۆلکلۆری) تێکەڵ بەیەکتری ببن. هەندێ جار بەرهەمی میللی دەکەوێتە ناو شیعری ئەوانەوە، هەندێ جاری دیکەش

بەپێچەوانەوە شیعری ئەو شاعیرانە لە ناو ئەدەبی میلليدا ون دەبن.

جافەر قولی لە گۆرانییێکی میلليدا دەڵێ:

مـە کـاغـەزەک نڤـیـسـی
سۆ ڕووزی یێ و گیڤانێ
جـەمال کـەتە هیڤ و روو
شـەوقاتەدا خـوارایسانێ
کـــەچک تو پادشـــایی
چمـــــا ناکی دیـوانێ

جافەر قولی نامە دەنووسێ بۆ گوندەکانی ڕووز و گیڤان، ڕووناکی مانگ و خۆر خۆراسانی ڕووناک کردەوە. ئەی کچی جوان تۆ شای بۆ چ دیوەخانە دانانێی. بەم قسە ساکار و جوانانە شاعیر لەگەڵ دەوروبەری خۆی قسە دەکا.

لە گـۆرانییـێکی دیکەیدا شـاعیـر باس لەو کـاتە خـۆشـەدا دەکا دڵدار و دلبـەر لەسـەر پشتی ولاغ دەگەنە یەک و پێکەوە دەبن:

مالەک بار کر وەڕێ کەت
وەڕێ کـەتیـە بارخـانە
یـارە یـانـدە فـکـری
شـــەڤـــتی یانە یانە
مــــینا تـە من یار نـەدی
خـەراو بووە قـوشـخـانە

مـالان بار دەکەن لە گوندێک بۆ گوندێک، کاروان بەڕێ کەوتووە، دڵدار و دلبـەر لەسـەر بارخـانە لەتەک یەکتری دانیشـتوون. ژنەکە نموونەی جـوانیـیـە، ساتەکە ئەوەندە خۆشـە ئەو گوندەی ناوی قوشخانەیە لە ناوچەی خۆراسـان کە بۆی دەچن کاول بووە. بۆ ئەوەی دڵدار و دلبەر لە یەکتری جیا نـەبنەوە و لەسـەر پشـتی ولاغ نەیەنە خوارەوە.

***

جـافـەر قـولی شـاعـیـر و نوێنـەری کـۆمـەڵی کـوردەواری خـۆراسـانی ئـیـران و تورکمانستانی ئاسیای ناوەڕاستە. شیعری وتووە، گۆرانی چڕیوە، تاری لێ داوە.

له ناو چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ژیاوە، لەگەڵ خۆشی و ناخۆشییان بووە. بەشداری شایی و زەماوەندیانی کردووە، شیعر و گۆرانی بۆیان وتووە. جافەر قولی گرفتاری دڵداری جوانێک بووە ناوی ملواری بووە. ئەم دڵدارییە تەنیا شێوەی سۆفیزمی وەرنەگرتووە بەڵکو لە دواییدا بۆ ژیانی بووە بەئەفسانە و کەرامات.

جافەر قولی باوەڕێکی پاکی ئایینی بووە لە ئایینزای شیعە لە لای بەرجەستە بووە. بەدرێژایی تەمەنی نزیکەی سەدەیێکی خایاندووە بەسادە و پاک و خاوێن ماوەتەوە، جافەر قولی شیعری جوانی وتووە، گۆرانی خۆشی داناوە، بەزمانێک نووسیویەتی هەموو هەست و نەست و چێژی ڕەنگدانەوەی خەڵکی ناو کۆمەڵەکەی بووە.

حاجی

بەشی شەشەم

حاجی

١٨١٦ - ١٨٩٧

خـــاکی جـــزیر و بۆتان یەعنی وڵاتی کـــوردان
سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان
گـــەر هیچ نەبێ بەئۆین تابیع بە دەوڵەتێ بن
بێگانە چاکـــە دوژمن نەک دوژمنی لە خـــۆتان

ژیانی حاجی

حاجی لە بابەت خۆیەوە دەڵێ:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی فیکرم دێ
خـەڵقی لادێ بوو دایکی من فـاتێ

حاجی قادر کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا ساڵحی کوڕی مەلا ئەحمەدی گەورەیە. ناوی دایکی فاتێ (فاتیمە) بووە. لە نێوەندی ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردیدا ئەوە باوە وشەی «حاجی» پێشناوی چوونە حەجی نییە، چونکە حەجی نەکردووە، ناوی قادر یا عەبدولقادر بووە و لە مانگی حاجییان لە دایک بووە لەبەر ئەوە لە منداڵییەوە بەحاجی قادر ناوبانگی دەرکردووە.

حاجی لە ساڵی ١٨١٦ لە گوندی گۆڕقەرەج لە دایک بووە، ئەم ئاواییە کەوتۆتە خوارووی ڕۆژئاوای شاری کۆیە نزیک شوێنەواری گۆمەلاڵەی دۆڵی مۆردان.

حاجی زۆر منداڵ بووە کە باوکی مردووە. لە تەمەنی حەوت ساڵیدا فاتێی دایکی ناویەتی بەرخوێندن. لە نەریتی ناو کوردەواری ئەوە باو بووە کوڕی تاقانە بەمنداڵی باوکی کۆچی دوایی کردبێ دایکی دەیخستە بەرخوێندن. خوێندنی بەرایی حاجی لای مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی بووە. ئەمە خاڵۆزاری حاجی

بوو. له دوای دوو ساڵ فاتێی دایکیشی کۆچی دوایی دەکا. بەم جۆرە بێ کەس دەمێنێتەوە و مەلا ئەحمەد بەخێوی دەکا.

له خوێندنی حوجره تا گەیشتۆته قۆناغی فەقێیەتی لە کۆیە بووە. لە هاوینی ساڵی ١٨٥٣ لەگەڵ مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە وەک فەقێیێک بۆ خوێندن ڕوو لە گوندی شێخ وەتمان لە ناوچە باڵەکایەتی دەکا. هەردووکیان دەبن بەفەقێی مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵڵا. لە دوای ماوەیێک حاجی لە مەلا عەبدوڵڵای جەلی زادە جیا دەبێتەوە و بەتەنیا بەرەو شارەکانی سەردەشت و سابڵاغ (مەهاباد) و شنۆ دەکەوێتە ڕێ، بۆ ماوەی شەش حەوت ساڵ لەم شارانەدا دەمێنێتەوە تا پرۆگرامەکانی خوێندنی حوجره تەواو دەکا لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی. لە ساڵی ١٨٦٢ ئیجازەی دوازدە عیلمی وەرگرتووە و بەڕێگای دەشتی لاجان و باڵەکایەتی گەڕاوەتەوە کۆیە.

ژیانی حاجی لە کۆیە ئاسان نەبووە، لەبەر ئەوە بەهیچ جۆرێ بۆی نەکراوە مەلایەتی بکا، یا خۆی نەیویستووە خەریکی پیشەی مەلایەتی بێ، هەروەها بێ ئۆقرەیی کاری لە ژیانی تایبەتی خۆی کردووە و بووە بەهۆی ئەوەی ژن نەهێنێ و خۆی نەخاتە ناو داوی خێزانی و تووشی بەخێوکردنی ماڵ و منداڵ نەبێ.

پێوەندی حاجی بەئاغا و کاربەدەستانی سەرەوەی کۆمەڵی کۆیە بنەماڵەکانی حەوێزی (بەتایبەتی ئەختەر – ئەمین ئاغای شاعیر) هەروەها غەفووری و مەلاکان باش بوو، بەڵام ئەمە نەیتوانیوە لە تیر و توانجی سیستێمی دەرەبەگی و بزووتنەوەی دەروێشیزم کە هەمیشە لە خزمەتی دەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی بوون ڕزگاری ببێ. لێرەدا شێخ نەبی ماویلی دەوری گرنگی بووە لە بەربەرەکانی کردنی حاجی و تەنگەتاوکردنی تا پلەیێک وڵات بەجێ بێڵێ و ئاوارەی وڵاتان بێ. ئەم شێخ نەبی ماویلییە مەلایێکی باش بووە، لە ڕواندز خوێندوویەتی و لەوێ ژیاوە. شێخی تەریقەتی نەقشبەندی بووە، ماڵی لە کۆیە بووە، ئامادە بووە هەرچی خراپە هەیە بیکا بۆ بەرژەوەندی خۆی و دابینکردنی دەوڵەت. بێ گومان هەڵوێستی کەسێکی وا بەرامبەر بەبلیمەت و ڕاستگۆ و زیرەک و نیشتمانپەروەر لەخۆبردوویێکی وەکو حاجی لە کاری خراپە بەولاوە بەرامبەری هیچی دیکە نابێ.

حاجی سەری خۆی هەڵدەگرێ و ڕوو دەکاتە وڵاتی ئاوارەیی، لە ئەنجامدا لە ئەستەموڵ دەنیشێتەوە. وەکو نالی لەو شارە گەورەیەدا گوم نابێ. لە کوردی

دڵسـۆزی هاورەگـەزی خـۆی دەگـەڕێ، هەندێکیـان دەدۆزیتـەوە، دیارترینـی ئەو کوردانە چەندانێک لە ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخان پاشا دەبن.

حـاجی لە ئەسـتـەمـووڵ وەکـو جـووتیـارێکی دواکـەوتووی نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەمی کـوردسـتـان ناکـەوێتـە ڕوو، هـەروەهـا وەکـو کـۆلکە مـەلایێکی مـردووشـۆر نابینرێ، بەڵکو وەک ڕۆشنبیـرێکی شـارەزا و هوشـیار و دڵ و دەروون پڕ لە هێـزی پێشکەوتن و شـۆڕشـی خـۆی دەنواند. لەبەر ئـەوە کۆمـەڵی تـازەپێشکەوتوو لە چاو کۆمـەڵە دواکـەوتووەکـەی خـۆی زیاتر ڕێی بۆ خـۆش دەکرد شـتی تازە فێـر ببێ. نزیکی ئەسـتـەمـووڵ لە ئەوروپا ڕێگەی بۆ حـاجی خـۆش کـرد بینینی بەرامـبـەر بەئەوروپا فـراوانتر بێ. ئۆتۆمۆبیل و شـەمەنـدەفەری لەو وڵاتەدا چاو پێ کـەوت. لە نزیکەوە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی وڵاتی عوسمانی دەخوێندەوە.

بناغەی بوونـی حاجی بەڕۆشنبیر و زانای هاوچەرخ و سیاسـی و سـتراتیجی و دانا لە کۆیەوە دەسـتی پێ کرد، لە کوردستانەوە ئەم بیـروڕا تازانەی لە لا دروست بووبوون بەڵام لە وڵاتی عوسمانی لەم لایەنەوە گەلێ شـتی تازە فێر بوو. حاجی کە پشتی لە وڵاتی خـۆی کرد تەنیا شاعیر نەبوو، هەڵگری بیروباوەڕی نوێی دەرەوەی دوازدە عیلمەکەی ئایینی ئیسـلام و زمـانی عەرەبی بوو، کـۆمـەڵی تازە یاریدەی دا ئاسـۆی بیـروڕای مـرۆڤـایەتی و نـەتەوایەتی زیاتر فـراوان ببێ ڕۆژگـارانـی مـاوەی ژیانی حاجی لە وڵاتی عـوسمانی زۆر ئـاشکرا نییە، ڕاسـتە ئێمـە دەزانین پێوەندی بەبـەدرخـــانیـــەکـانـەوە هەبـوو، بەڵام لەو ســەردەمـــەدا ئەنـدامـــانی بنـەمـــاڵەی بەدرخـانییـان، خـۆیـان دەسـتـبـەسـەر بوون چاوی خـەفیـە و جاسـووسی دەوڵەت بەدوایانـەوە بوون، لە هـەمـوو هـەرێمـەکـانی کـوردسـتـانی گـەورە بڵاو بـووبوونەوە هـەروەهـا لە ئەسـتـەمـووڵ و شـارەکـانی سـووریا و قـاهیـرەی میـسـر و جێگەی دیکە دەبینران، زیاد لەسـەر ئەمـە لە مەڵبەندی خۆشیان جزیری بۆتان دەژیان، جا ئێمە ئەوە دەزانین زۆربەی ژیانـی ئەو وڵاتەی حـاجی لەگەڵ ئەواندا لە ئـەسـتـەمـووڵ بوو، بەڵام ڕەنگە لە جێگەی دیکەش لەگەڵیاندا ژیا بێ، جێی وەکو جزیری بۆتان.

سـەرچاوەی هـەرە گـرنگ بۆ ڕوونکردنەوەی ژیانی حـاجی شـیـعـری خـۆیەتی، چونکە تـەنیـا شـیـعـری دڵداری نەوتووە بەڵکو چۆتە ناو ناخی ژیانی کـۆمـەڵایەتی نەتەوەکەیەوە، بێ گومان ئەم جۆرە شیعرانە زانیاری زۆر بەدەستەوە دەدەن، لەبەر ئەوە پێویسـتـە بایەخ بەم جۆرە بەرهـەمـەی شـاعیر بـدرێ. هـەر چۆنێ بێ لە دوای

تەمەنێکی درێژ زۆربەی بۆ خۆی نالەباری بوو، بۆ نەتەوەی بەختیاری بوو لە ئەستەمووڵ لە ساڵی ١٨٩٧ کۆچی دوایی کرد. وا باوە لە ئەستەمووڵ نێژراوە، بەڵام گۆڕی پیرۆزی دیار نییە. ڕۆژنامەی «کوردستان»ی قاهیرە لە ژمارە سییەمی (٢٠ی مایسی ١٨٩٨) بەهۆی تێپەڕبوونی ساڵێک بەسەر کۆچی دوایی حاجی هەواڵی مردنی بڵاو کردبووەوە.

شیعری حاجی

حاجی لە نامەخانەی کوردیدا

لە ڕۆژنامەی «کوردستان – ١٨٩٨»ەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆ ڕۆژنامە و کۆواری کوردی نییە شیعر و پێناسینی لە بابەت حاجییەوە بڵاو نەکردبێتەوە. ئەوانەی لەسەریان نووسیوە گەلێ زۆرن. لەم ماوەیەدا ناوی ئەو کەسانە دەهێنرێ کە کتێبیان لەسەر داناوە یا وتار و باسی درێژیان لەسەر نووسیوە. لەوانە: ئیحسان فوئاد، ڕەشید فەندی، ڕەفیق حیلمی، عەبدولسەتار تاهیر شەریف، عەلائەدین سەجادی، سەردار حەمید میران، کەریم شارەزا، مەسعوود محەمەد، محەمەدی مەلا کەریم.

لە بابەت بڵاوکردنەوەی دیوانی شیعری حاجی تا ئێستا ئەم چاپانە کەوتوونەتە ناوەوە:

١– کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی، چاپ و بڵاوکەرەوەی، عەبدولڕەحمان سەعید، بەغدا، ١٩٢٥.

٢– دیوانی حاجی قادری کۆیی، گرد و کۆکەرەوە و بڵاوکەرەوە، گیو موکریانی، هەولێر، ١٩٥٣.

٣– دیوانی حاجی قادری کۆیی، گرد و کۆ و پەخشکار، گیو موکریانی، هەولێر، ١٩٦٩.

٤– دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی، سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٦.

٥– هەنگاوێکی تر بەرێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی، محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٩.

کێشی شیعری حاجی

شیعری حاجی هەمووی لەسەر کێشی بەحرەکانی عەرووز هۆنراونەتەوە. شاعیر بەهیچ جۆرێ بایەخی بەوە نەداوە کێشی زۆربەی شیعرەکانی هەبێ. لە شیعریدا ئەم کێشانە دەبینرێن: هەزەج، ڕەمەل، موزاریع، موجتەس، موتەقاریب، خەفیف، سەریع. لەو سێ کێشەی دوایی لە هەر یەکێکیان تەنیا شیعرێکی هەیە، ئەوانی دیکەش بەگشتی زۆربەی هەرە زۆریان لەسەر کێشی بەحری هەزەج و ڕەمەڵن.

قافیەی شیعری حاجی

یەکێ لە خاسیەتە هەرە گرنگەکانی شیعری حاجی ئەوەیە یەکەمین شاعیرێکی کلاسیکییە شۆڕشێکی لە شیعری عەرووزی ئیسلامەوی (کوردستانی باکوور – جزیری، کوردستانی باشوور – نالی) نایەوە. ئەوەی ئاشکرایە لەو قوتابخانە کلاسیکییەدا غەزەل و قەسیدە دەبوو یەکێتی قافیەی تێدا بێ. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا، واتە نەوەی دوای نالی هەندێ شاعیر هەوڵیاندا لە سنوورێکی تەسکدا غەزەل و قەسیدە لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) بنووسن، بەڵام حاجی گۆڕانێکی بنچینەیی تێدا کرد بەوەی نزیکەی سێیەکی دیوانی شیعری بریتییە لە جووت قافیە (مەسنەوی). ئەوە ئاشکرایە لە پێشانا ئەم جۆرە قافیەیە تەنیا بۆ چیرۆکی شیعری بەکار دەهێنرا وەکو ئەحمەدی خانی لە «مەم و زین»دا کردوویەتی، کەچی غەزەلەکانی هەموویان لەسەر بنچینەی یەکێتی قافیە دامەزراون. بەم جۆرە دەتوانین دیوانی حاجی لە ڕووی قافیەوە بکەین بەدوو بەشەوە:

١- یەکێتی قافیە

ئەم جۆرە شیعرە ئاساییە وەکو هەموو شاعیرانی دیکە یەکێتی قافیەیان تێدایە، حاجی بەشێکی زۆر کەم لە دەنگەکانی ئەلفوبێی زمانی عەرەبی لەو شیعرانەدا بەکارهێناوە. دەنگەکان ئەمانەن: ا، ت، ر، س، ک، م، ن، و، ه، ی، ێ.

٢- شیعری جووت قافیە (مەسنەوی)

بەشێکی زۆر لە بەرهەمی شیعری حاجی لە ڕووی قافیەوە لەم بابەتەیە، هەر

ئەمــانـەش دەبن بەرەمــزی نوێکردنـەوەی شــیــعــری حــاجی، چونکە نـاوەڕۆکی کۆمـەڵایەتی و نیشـتـمـانپـەروەری و کـوردایەتی و سـیـاسـی زیاتر لەگـەڵ ئەم جـۆرە شـیـعـرە دەگونجێن، ئەگـەرچی حاجی شـیـعری یەکێتـی قـافیـەشی بـۆ مـەبەسـی ناوەڕۆکی سیاسی بەکارهێناوە.

نالی لە شیعری حاجیدا

دیوانی حـاجی ناوی کۆمـەڵێک لە شـاعـیرانی ناوچە جیـاوازەکانی کـوردسـتـان و ڕۆژگــارە کــۆن و نـوێکانـی مــێــژووی کــورد دەور دەکــاتەوە. جگە لەوە درێژترین شـیـعری (بریتـیـیـە لە ٧٩ دێڕ) لەسـەر شێـوەی جـووت قـافـیـە دانراوە تایبـەتیـیـە بۆ یادی کۆمـەڵێک لە شاعیرانی کورد لەو بەرهـەمـەیدا ناوی هێناون. لەم شیـعرە و لە سـەرانسـەری دیوانیدا حاجی بـایەخێکی تایبـەتی بەنالی داوە، لە هـەمـوویان زیاتر یادی دەکاتەوە چونکە بەشاعیری هەرە گەورەی کوردی دەزانێ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

ئەو کــە نـۆشـی شـــەرابەکی تـاڵی

(نـالـی) لەو عــەرســەدا بووە تـالی

(نالی) ئوستـادەکی گەلێ چا بوو

خــدری ئابی حــەیاتی مــەعنا بوو

مەبەس لـە «ئەو» مستـەفا بەگی کوردییە لە دێری پێشتـر باسـی لێوە دەکا، واتە مـسـتـەفـا بەگی کوردی هـەرچەندە سـوارێکی چاکە، شـەرابی تاڵی نـۆشـیوە بەڵام نالی لەو مەیدانەدا سوارچاکێکی دیارە. هـەروەها دەڵێ نالی مامۆستای چاک بوو، خـدری ئاوی ژیانی مـانا بوو. لێـرەدا ئامـاژە هـەیە بـۆ خـدری زینـدە و ئاوی ژیان. ئەوە ئاشکرایە نالی خۆشی ناوی خدرە.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

بەیتی (نالی) و بەیـتی من گەر تێکەڵی یەکتر دەکەن

ئەحـمـەقی سـوورەت پەرست و جـاهیلی مـەعنانەزان

حـاجی لەکلەک لەک بەلەک فـەرقی لەگـەڵ تووتی هـەیە

وەک هـەزاری نەوبـەهار و بولبــولی فــەسـڵی خــەزان

مەبەسی حاجی لەم چوارینەدا ستایش و شانازیکردن بەشیعری خۆیەتی، وەک ڕێچکەی شاعیرە کلاسیکییەکان خۆی لە گەورەترین شاعیری کورد بەگەورەتر دەزانێ. شیعری خۆی و نالی لە خۆشی و ناخۆشیدا لەگەڵ دەنگی حاجی لەقلەق و تووتی، بولبولی بەهار و پاییز بەراوورد دەکا.

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ونی مەکەن وەکو ئاساری (نالی)ی و (کوردی)

لە سەهوی دیدە بپۆشن گوزەر بکەن لە خەتا

حاجی لەم شیعرەدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ: وەکو شیعری نالی و مستەفا بەگی کوردیتان خستە پشتگوێ، شیعری من ون مەکەن، لە کەموکووڕی چاو بپۆشن.

لە شیعرێکی تریدا دەڵێ:

ئەگەر (نالی) بوو لێرە ناڵی ئاوێت

دڵی (کوردی)بووە گەردێ لەبەرپێت

لەم شیعرەدا حاجی هەناسەی نائومێدی بۆ سامانی لە دەست چووی نەتەوەیی هەڵدەکێشی بەوەی نالی لەم مەرز و بوومە نەما، دڵی مستەفا بەگی کوردیش بوو بەگەردی ژێر پێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی بەراوورد لە نێوان خۆی و نالی دەکا:

ئیتتیفاقەن ئیتتیفاقم بوو لەگەڵ (نالی) وەکو

تاجیر و گەوهەر لەگەڵ گەوهەرفرۆش و موشتەری

لەم شیعرەدا حاجی دەڵێ: پێوەندی نێوان من و نالی لە دانانی شیعردا وەک پێوەندی نێوان گەوهەرفرۆش و کڕیار وایە، واتە ئەوان هەردوویان لە گەوهەر دەگەن، ئێمەش من و نالی هەردووکمان لە شیعر دەگەین.

جارێکی دیکەش حاجی خۆی لە نالی بەشاعیرتر دەزانێ لەم لایەنەوە دەڵێ:

بەتەزمین فەردەکی (نالی) دەهێنم تا ڕەفیقانم

بزانن فەرقمان زۆرە خەزەف قەت وەک گوهەر نابێ

حاجی بۆ دەربڕینی شاعیریەتی خۆی دەڵێ: ئەگەر تاکە شیعرێکی نالی تەزمینی (تێکهەڵکێشی) شیعری خۆم بکەم ئەو کاتە دەردەکەوێ ئەوەی نالی

شەخسییە (خەزەفە) و ئەوەی من گەوهەرە.
لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی جارێکی تر خۆی و نالی لە یەک پلە دادەنێ:
(نالی)ی و خاکی بەبە (حاجی)ی و کۆیە بەمەسەل
هەروەکو حافز و شیرازە کەلیم و هەمەدان
واتە گەورەیی نالی لە خاکی بابان و حاجی لە وڵاتی کۆیە وەک گەورەیی حافزی شیرازی و کەلیمی هەمەدانی وایە لە ناو عەجەمان.
کەچی لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:
زاهیرا بەیتم لە (نالی) و (کوردی) زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نوستووە
حاجی لێرەدا بێزاری لە بەدبەختی خۆی دەردەبڕێ و دەڵێ: شیعرم لە نالی و کوردی کەمتر نییە بەڵام کەسێکی بەدبەختم.
جارێکی دیکەش حاجی خۆی لە نالی بەگەورەتر دەزانێ:
بەجێ ما(نالی) وەک ناڵی بەپاش کەوت (کوردی) وەک گەردی
کە (حاجی) غاری دا ئەسپی لە مەیدانی سوخەندانی
لەو شیعرەدا حاجی ئەوە دەخاتە ڕوو کە خۆی دەستی بەغارغارێن کرد لە شیعر داناندا، نالی و کوردی لە پاشەوە بەجێمان!
لە دواییدا حاجی خۆی دەکاتەوە ئاوزەی نالی:
سلێمانێکە (نالی) خاوەنی دیوان و فەرمانە
نییە کەس بێتە مەیدانی مەگەر(حاجی) خود ئاسایە
حاجی ئەوەندە گیرۆدەی نالییە بەسلێمان پێغەمبەری دەچوێنێ و بەخاوەن دیوان و فەرمانی دادەنێ، دیارە کەس ناتوانێ بێتە مەیدانی ئەوەوە حاجی نەبێ.
ئەستووری بیروڕای حاجی بەرامبەر بەنالی ئەوەیە کە دەڵێ:
سەد قوببەیی خەوەرنەق و سەددی سکەندەری
ناگاتە بەیتە کاولی (نالی) و مەتانەتی
بەلای حاجییەوە هیچ موعجیزەیێک ناگاتە شیعرە بەرزەکانی نالی. بەگشتی ئەمە تەنیا هەڵوێستی حاجی نییە بەرامبەر بەشاعیری گەورە بەڵکو بیروڕای هەموو شاعیر و خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی کوردە ئەوانەی لە دوای نالی ژیاون.

یادی شاعیرانی کورد

گیانی کوردایەتی هەمیشە حاجی هان داوە هۆگری سامانی نەتەوایەتی بێ، شانازی بەڕابردووی نەتەوەی خۆیەوە بکا. سەربڵند بووە بەوەی گەلێ پیاوی ماقووڵ و سەرکردەی سوپایی و زانای هوشیار و شاعیری بەرزی لێ هەڵکەوتووە، بەتایبەتی بایەخی بەشیعر داوە. لەوانەیە ناوی هەموو ئەو شاعیرانەی هێنا بێ کە ناویانی بیستووە، یا چاوی پێ کەوتوون، یا شیعریانی خوێندۆتەوە. جگە لەوەی ڕەنگدانەوەی ئەم هەموو دیاردانە لە سەرانسەری شیعریدا دەبینرێن بەڵام درێژترین شیعری ناو دیوانی بۆ ئەم مەبەسە تەرخان کردووە.

سەرەتا بەم شیعرانە دەست پێ دەکا:

شەهسواری بەلاغەتی کوردان
یەککەتازی فەساحەتی بابان
مستەفایە تەخەللوسی (کوردی)
غەزەلی کردە بەربوتی کوردی
ناوی ساحێبقرانی خاسی ئەوە
چونکە لەم عەرسە ئەسپی ئەو بەدەوە

لە هەندێ دێری دیکەی شیعرەکەدا دەڵێ:

دەشتی کەرکووک و کێوی هەورامان
شاعیری زۆرە بێ حەدد و پایان
سادە هەر ناویان بکەم ئیملا
ئەم کتێبە بچووکە بەش ناکا
هەر لە شیرازەوە هەتا بابان
پاکی یەک نەزمە پێی دەڵێن گۆران
هەر لە مووسڵ هەتا حەددی بابان
بەیتیان کردووە وەکو جافان

بەم دێرانەش حاجی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

کەچی ڕۆمی کە ئێمە دەیناسین
وا دەزانێ کە ئێمە نەسناسین

یانە ئێــرانـی یەک کــە مــەعلوومــە
دایکی مــوتعــە باوکی مــەوهــوومــە
ئـەمــــە دەیکاتە کــاســــە دەینۆشێ
ئەو کــە وای لێ دەکـات و دەیپــۆشێ

لەم شـیعـرە درێژەیدا حـاجی یادی ئەم شـاعیـرانە دەکاتەوە: مسـتەفا بەگی کوردی، نالی، مـحـەمـەد فـیکری، ڕەنجـووری، ئەمـین بەگی دزەیی، کـەیفی، سـالم، مـەشـوی (نـازناوی مـەحـوی بـووە)، شـێخ ڕەزا، خـەسـتـە، وەفـایی، مـەلکەقـۆر، حـیمـاری، کیسـەشکەل (ئـەم سـێیـانەی دوایی لە شـاعیـرە جـەربەزەکـانی نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەم بوون لە کۆیە)، شێخ ئەحمـەدی جزیری، ئەحمـەدی خانی، فەقێ تەیران، شێخ خالیدی نەقشبەندی، عەبدولڕەحمان خالیسی، مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی، مـەولەوی، مـەلا مستـەفـای بێسـارانـی، مـەلا خدری ڕوودباری، میـرزا یەعـقـووب، حـەسـەن، فـەقێ ئۆمـەر، ئەحمـەد بەگی کۆمـاسی، میـرزا مـحـەمـەدی دەربەند فەقرە، عەلی هـەریری، عەلی بەردەشانی، ئەحمەدی کۆر.

حـاجی کە ناوی سێ شاعیرە جـەربەزەکەی هێناوە دەڵێ شیعریان جوانە چونکە کـوردن بەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا بەدناو و گـەلێ وردن. ئەم جـۆرە شـاعـیرانـە لە ناو مـیللەتانی دیکەش هـەبوون، لە ئەوروپا و لـە ناو عــەرەبانیــشـدا ســوعلووک و سەعالیکیان (صعلوک، صعالیک) پێ دەوتن.

ئەم شیعرەی حاجی دەچێتە ناو شیعری فێرکردن و پەروەردەیی (دیداکتی)، زمـانی شـیـعری مـیللیـیانـەیە. حـاجی بایەخی بەکێش و قـافـیـە نەداوە، مـاکی جوانکاری تێیدا لاوازە. مەبەسی شاعیر بیروڕایە، چێژ و خەیاڵ نییە.

نموونە کلاسیکییەکانی شیعری حاجی

لێرەدا باس لە حـاجی دەکرێ وەکو نوێنەرێکی بلیمـەتی قـوتابخـانەی شـیـعری کـلاسـیکی کـوردسـتـانی باشـوور، دوور لە هەمـوو نوێکردنەوە و بـەرپاکـردنی شۆڕشێکی بیری و هونەری لە شیعری کۆنی کوردیدا. ئەوی ڕاستی بێ ئەو بەشە شـیـعـرەی لێرە باسـی لێـوە دەکرێ بۆتە هۆی ئەوەی بـەشـاعیری گـەورە لە قـەڵەم بدرێ، لەوە بترازێ لە شیعرەکانی دیکەیدا نیشتمانپـەروەر و کوردپەروەر و زانا و دانا و سیاسی گەورە و دڵسۆزێکی بێ هاوتای نەتەوەکەیەتی.

لەم بەشە شیعرەیدا حاجی لە مەرجەکانی شیعری لاسایی نەچۆتە دەرەوە، بەڵام ئەوە هەیە گۆڕانی بەسەر داهێناوە و پێشی خستووە لە ڕووی داهێنانی هونەری و ئیستێتیکییەوە. بێ گومان شیعری لەم لایەنەوە کەمە، ئەویش لەبەر ئەوەیە لە نیوەی زیاتری بەرهەمی شیعری دەچێتە ناو تازەکەوە کە لە دواییدا باسی لێوە دەکرێ. بەم پێیە ئەگەر شیعرە نوێکانی نەبوونایە و هەموو دیوانی لەسەر سیستیمی شیعری کلاسیکی لاسایی بڕۆیشتایە دیوانی بەقەوارە دەگەیشتە دیوانی شاعیرانی پێش خۆی.

لەم ماوەیەدا باس لە ناوەڕۆکی شیعری کلاسیکی حاجی دەکرێ لەگەڵ هێنانەوەی بەڵگە و نموونە بۆ مەبەس و هونەرە شیعرییەکانی.

ئایینی – ئیلاهییات، موناجات

حاجی لە شیعری ئایینیدا نەعتی پێغەمبەری نییە، تاکە شیعرێکی موناجاتی هەیە:

ئەی بێ نەزیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری
بێ دار و بێ دیاری بێــــــدار و پایەداری
بۆ باغی مەردی باغی سەرمایەکەی خەزانی
بۆ مەزرەعەی فەقیران سەمایەکەی بەهاری
تۆ پادشا نیشانی بۆ هەر سەوادی ئەعزەم
بێ سەدر و شانشینی بێ پەردە پەردەداری
خەللاقی بێ فوتووری سوڵتانی بێ قوسووری
ڕەززاقی مار و مووری ئاودێری دێمەکاری
فەیرۆزە تەختیگەردوون مەسنووعی نەقشی تۆیە
یاقووت و لەعلی ڕۆژە ئەستێرەکان دوراری
جێ و مەکانی تۆیە بێ جێ و بێ مەکانی
لەیل و نەهاری تۆیە بێ لەیل و بێ نەهاری
هەر ئەمری تۆ مەدارە بۆ کاروباری عالەم
هەرچەندی بێ وەزیر و بێ سەدر و کاروباری

سەحرانەوەردی شەوقت خورشید و ماهی تابان

دووجارییەن شەو و ڕۆژ بێ مەحمەل و عەماری

مەعلوومە بۆچی (حاجی) مەدحت دەکا بەکوردی

تا کەس نەڵێ بەکوردی نەکراوە مەدحی باری

ئەم موناجاتەی حاجی لە شیعری ئایینی شاعیرانی پێش خۆی ناکا، ئەوان بەزۆری وێنە و ڕستەی داهێنراوی شاعیرانی پێش خۆیان دەخزێننە ناو شیعرەکانیانەوە، بەشی زۆریان کاری نالییان بەسەرەوەیە، کەمیان شیعری داهێنراو و ڕەسەنیان نووسیوە یەکێکی وەکو حاجی نەبێ.

سەرەڕای تازەیی ئەم موناجاتە حاجی دەڵێ ئەم شیعرەی لەبەر ئەوە داناوە تا کەس نەڵێ بەکوردی ستایشی خودا نەکراوە. بێ گومان حاجی زۆر باش دەزانێ شاعیرانی پێش خۆی ستایشی خودایان کردووە، بەڵام کە ئەمە دەڵێ دەیەوێ سۆز و خۆشەویستی دەروونی بەرامبەر بەنەتەوەی کورد دەرببڕێ، بەلای ئەوەوە لە خودا گەورەتر نییە، لەبەر ئەوە نابێ بەزمانی کوردی ستایشی خودا نەکرا بێ، ئەگینا نایەتە ڕێزی میللەتان.

وەسف و دڵداری

١

لە پارچە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

دلبەرم مامزییە بازی بەڕەفتاری کەوە

ئەی دڵی خەستە وەکو گوربە بەشوێنی مەکەوە

داغداری ڕوخییە لالەیی حەمرا لە چەمەن

نێرگسە چاولەبەری غەمزەیی غەممازی ئەوە

چی لە من داوە ئەجەل حەققی نییە بێتە سەرم

خۆم ئەسیرم دلە نەزرە ئەوە جانیش گرەوە

حەز دەکەی سوبحی قیامەت لە شەوا دەربکەوێ

پێی بڵێ دوگمەیی ئاوێنەیی سینەت بکەوە

سەفەری زولفی مەکە(حاجی)شەوت لێ دەگەڕێ

باوجوود ڕۆژە لە لات وایە کە تاریکەشەوە

لەم غەزەلەدا حاجی وەسفی دلبەر دەکا، ڕەوتی مامزییە خەریکی ڕاوە کەوە. دەموچاوی گولاڵە سوورەیە، چاوی نێرگسی شەهلایە. شاعیر یاری بەسنگ و مەمک و زولفی ڕەشی دەکا. هەر کاتێکی ڕۆژی ڕووناک و شەوی تاریکی گەرەک بێ بۆی پەیدا دەبێ ڕۆژ بێ یا شەو. دیارە ئەمە وەسفێکی کلاسیکی ئاسایی و لاسایی وێنە زانراوەکانە.

٢

لەسەر شەو ڕۆژی داناوە مەڵێن فێسی لەسەر ناوە

لەبەر با جامی یاقووتی بەمیشکی وشکی داداوە

لە دامێنی چیا بۆ خەرمەنی گوڵ خێوەتی خارا

بەدوو ئەستووندەکەی زیوین تەنافی زولفی هەڵداوە

لە بەرقی ڕەنگی شەرواڵی حەیا دامێنی هەڵماڵی

لە تەقەقەی دەنگی خڵخاڵی لە گەردوون زوهرە داماوە

لە تەقەقەی ناڵ و شەقەقەی پانی بەرزی ئاسمان لەرزی

تەق و تۆق کەوتە سەر ئەرزی دڵێی مەحشەر هەڵستاوە

لە ناوەی هەڵگەڕاوەی زولفی خاڵی ڕەش تەماشا کەن

بۆ تەیری دڵ بیعەینیهی دەڵێی ئەم دانە ئەو داوە

بەسەد خوونی جیگەر فێری نیاز و ناز و عیشوەم کرد

کەچی ئێستاکە دەمگاتێ دەڵێ سا لاچۆ بەولاوە

لە تەسویری قەڵەم مووی کەوتە بەردەم نوقتەکی دانا

ئەوی کردە کەمەر نەقشاش ئەمی بۆ زاری داناوە

دەری تۆ کەعبە بوو (حاجی) تەوافی کرد و نەیزانی

چ قەوما کەعبە کە چ بوو مەسجیدولئەقسایە ڕووخاوە

حاجی ئەم غەزەلەی بۆ وەسفی ڕەوتی دلبەر داناوە. بزووتنەوە ئەوەندە نەرم و نیانە لە سەمایێک دەکا هەڵبەزین و دابەزینێکی تەنک هەموو لەشی دلبەر دەلەرێنێتەوە. لەملا کۆمەڵێک لە ئەندامە جوانەکان و لەولا هەندێ لە وێنەی

سـروشت و لەولاتر برێک کەلوپەلـی وەک فێس و شـەرواڵ و پانی بەرز کۆ دەکاتەوە و وەستایانە بەیەکترییانەوە دەلکێنێ و ئەم شیعرە نایابەی لێ دروست دەکا.

٣

ئەگــەر خــاڵت بڵــێم مــیــشکی خــەتایە
عـــەزیزی مـن ئـەمـــەم عـــەینی خـــەتایە
لەبـەر نەوخـیــزی سـەبزەی دەوری لێـوت
تەنم کــاهـیــدە مــیــسلی بەرگی کــایە
دەڵێن عـونناب و شــەککەر چاکـە بۆ دەرد
گـــوڵاوی لێـــوی تۆ بـۆ مـن شـــفــــایە
تـەبیـــــبم هـاتـە بـالینم وەهـای گــــوت
درێغــا دەردی عـــیـــشـــقـــە بێ دەوایە
ئەگـــەر کــوفــرە بڵــێم من مـــوبتـــەلاتم
وەرە ســـــا بمکـوژە بیـلـلا غـــــــەزایە
ئـەوە خــاڵە لەســـەر گــۆنای شــەریفت
وە یــاخــــــــود دانـەیـی داوی بـەلایـە
خــەمــیــدە قـــامـــەتی داوی خــەمـی تۆم
ئەمـــەندەی ڕاســتــە (حـــاجی) بێ ڕیایە

ئەم شیـعرە بەڕووکەش وەک وەسفێکی گشتی دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام مەبەسی حـاجی زۆرتر ئەوەیە لە وەسـفی خاڵی دەموچاوی دلبـەر بدوێ جلـەو بۆ خـەیاڵی شـۆڕ دەکـا و ئەو خاڵە بەهەندێ وێنەی مـەتریاڵی دەچوێنێ، چونکە ئەو خـاڵە لەو ئانەدا سەرنجی ڕاکێشاوە، لەبەر ئەوە دەستی ڕێزی لە سنگ داناوە بۆ دلبەر.

٤

لە نـەزاکـەت کـەمــەری وەک خــەتی ئەهلی حـیکەمـە
لـە نەبووندا دەهـەنی بێ قـــســـە عـــەینی عـــەدەمـــە
چین یەکــێکە لە کــەچی زولفی کــەچی عــاجــزە بۆ
دڵـی ســــەودایـی خـــەتای کـــردووە بۆیە نـەدەمـــە

ماچی ئەو غونچە دەمە بێ حەقی جان موهری دەمە
سالیکی ڕاهی عەدەم بێ دەمی نەقشی قەدەمە
گەر ڕەزا بێ چییە بۆ ماچی دەمی جانی عەزیز
تەجروبەم کردووە عیشرەت بەدەمە نەک بەدەمە

ئەم پارچە شیعرەی حاجی بۆ وەسفی دەمی دلبەر تەرخان کراوە، جگە لە دەم باسی ناوقەدیش دەکا و لە خەت باریکتر دێتە بەرچاوی، بەڵام بۆ دەم و لێو دەڵێ ئەوەندە بچووکە بووە بە«نەبوو»، ئیتر شتێک ئەگەر نەبووبێ چۆن مرۆڤ دەتوانێ دەستی بکەوێ، ئەو دەم و لێوە ئەگەر نەبێ چۆن ماچ دروست دەبێ! ئەمە لای هەر کەسێک بەجێ نەبێ، لای شاعیر بەجێیە.

٥

بەشەستی زولف و ڕووی ماهی وەکو ماهی گرفتارم
گەهێ دڵگەستەیی مارم گەهێ گیان خەستەیی نارم
سەگی دەگات و مەجنوون و نوجوومی ئاسمان یەکسەر
مەگەر هەر خۆت بزانی چۆن گەواهن من کە بێدارم
بەیادی نەخلی باڵات ئاو لە چاوما بێ قوسوور هەردەم
دەجۆشێ غایەتی دوورم دەزانی من وەفادارم
لە بەحر و بێشە وو سەحرا نەهەنگ و زەیغەم و ڕووبا
وەکو سەک هەڵدەبێن ئێستا لە ئاه و ناڵەیی زارم
ئەمیش جاران نییە قوربان توفەیلی بێمە سەر خوانت
خەتت میهمانییە ئەمساڵ نەماوە لەززەتی پارم
بەگریانی ڕیا واعیز بەسەرما هات و نەیزانی
کەوا من ئاشنام ناگاتە قاپیم مەستی هوشیارم
عیراقی بێ نەوان مەشرەب موخالیف وەک سەبا هەستە
مەقامی ڕاستی (حاجی) حیجازە گەر دەچێ یارم

لەم شیعرەدا حاجی خەریکی وەسفی هەندێ لە ئەندامی لەشی دلبەرە، بەڵام وێنە شیعرییەکان تێکەڵ بەقسەی ژیری دانایانە دەکا. ئاه و ناڵەی حاجی ئەوەندە بەکوڵە نەهەنگ لە زەریا و شێر لە جەنگەڵستان و ڕێوی لە بیابان وەک سەگ لێی

دوور دەکەونەوە، چونکە توانای ئەوەیان نییە لە کاری ئەو ناڵەیە خۆیان بپارێزن. هەروەها ئەگەر شاعیر لە دلبەر دوور بکەوێتەوە مەقامەکانی سەبا و ڕاست و حیجاز ئێش و ئازاری بێ نەوایانی خەڵکی عێراق کەم دەکەنەوە.

٦

جیهان بوویتە جەزیرەی بەحری گریەم
بەبێ بوهتـــان ئەتۆ زین و ئەمن مـــەم
لە جـــــینسی ئادەمی وەک تۆ نەزاوە
پەری ڕوویێک لە ئادەم تا بەخـــــاتەم
ئەمن شێخم سەرم شاخە هەناسەم
نەســـیـــمـــە دیدەکـــانی مـــێـــزەرم تەم
دەڵێن مەعشووقە دێنە سەر سەرینم
دەزانم وا نیـــــیـــــە (وەڵڵاهو ئەعلەم)
لەبی زەحـحـاکی فەرمووی ماری زولفم
جەمی کەللەی کەیە مووچەی سەری جەم
مەڵێ کەززابە سۆفی ساغە واعیز
لەلای من وەک یەکن بێ کەیفو بێ کەم
موریدی سادیق و شێخی کەرامەت
حەریسی قانیعە و عوششاقی بێ غەم
سەوادی ئەعزەمی قوستەنتەنییە
گەلێ بێ ناوی کردە سەدری ئەعزەم
بەدەســـتـــوور و بەقـــانوون و نیـــزامی
خودا وای کرد کە سووری کرد بەماتەم
کوڕانی دوو هەوێن دنیا و عوقبا
مـــیـــســـالی داکـیـانن ئەو لەگەڵ ئەم
بەیەک ناچن ڕەقیب و (حاجی) قادر
خودایە ئەو ڕەزیل کە و ئەم موکەڕڕەم

ئەمە شیـعرێکە حـاجی هەندێ وردەکـاری لە جوانکاری شیـعرایـەتیدا دەکا و کـــۆمـــەڵێک وێنەی هـونەری دادەهێنێ. گـــێـــتی کـــردووە بەجـــزیرەیێک لـە ناو ئۆقیـانووسێک لـە فرمێسکی شاعیر دروست بووە. ئەمـە موبالەغەیە کەچی جوانە لەوەش جوانتـر ئەوەیە دلبـەری کردووە بـەزین و خۆی مـەم، بەبێ درۆ هـەردووکیـان وەک «مەم و زین»ن. لێرەدا حاجی وێنەیێکی ڕەوانبـێژی کێشاوە لە نێوان بوهتان (بوخـتـان، درۆ) و ناوچەی بۆتانی مـەڵبـەندی مـەم و زین. حـاجی پەڕەمـووچەکەی دەبا بۆ تابلۆیێکی دیکە و دەڵێ، لە ڕۆژگارانی ئادەمەوە تا خـاتەم، واتە پێغەمـبەر، جوانێکی وەک دلبەری ئەو لە دایک نەبووە. ئینجا باز دەداتە شاری قوستەنتـەنییە (ئەسـتـەمـووڵ)ی پایتـەخـتی وڵاتی عـوسـمـانی و دەڵێ نیـزام ئـەوەندە چرووک و دواکەوتووە هـەرچی پیـاو خـراپ هەیە گەیشـتوونەتە پلـەی سـەرەک وەزیران، یا لە تابلۆیێکی دیکەدا دەڵێ، خەڵکی ئەم گێتییە و ئەوەی دیکە (دنیا و قیامەت) منداڵی دوو هـەوێن، ئەم دوو جـۆرە منداڵانە هـەریەکەیان ڕەوشـتی دایکی هـەڵگرتووە، واتە دژی یەکترین. دیسانەوە وەک بەڵگە بـۆ ئەم بابەتە حاجی خـۆی و ڕەقیب بەراوورد دەکا. لە خودا دەپاڕێتەوە خۆی بەرز بکاتەوە و ڕەقیب نزم بکاتەوە.

٧

بەســـتــەیی زولفی نیگارێکم ڕەســەن بـازی دەکـا
سـەفـفی مـوژگـانی لە تابووری سـوپاغـازی دەکـا
سـامـیـری گـۆسـالەیە تورڕەی کـە تەڕڕاڕی دەکـا
ساحیری ئەسلی هەیە غەمزەی کە غەممازی دەکا
هەر وەکو عیسا لەسەر بەحری هەوا کەوتە سەما
هەرچی مووسایی نـەبێ چۆن نەفیی ئیعجازی دەکا
من فـەقـێم و غـەیری سـیـپـارەم لە بـاغـەڵدا نییـە
ئەو کەسـەی ساحیب قـرانە ئیددیعای غـازی دەکا
سـاغی لـەم ڕێگایـەدا کـاری لە دین چی سـادیقـە
هەر کـەسێکی عـاشـقـە ئەلبـەتتـە ئەنبـازی دەکا
دڵ کـە دەربـەندی حـەیا و نـەنگ و نـام و عـارییـە
ئەو قـوسـووری کـردووە دێ ئارەزووی نـازی دەکـا

سـەیری لەو تەننازییـە قـازی بەمـفـتـی ناکـرێ

سـۆفی ئیـمـانی دەدا (حـاجی) بەگیـان ڕازی دەکـا

لەم وەسـفـەیدا حـاجی وەکـو شـاعـیـرانی دیکە یادی چەند بەسـەرهاتێکی ئەفـسـانەیی ئایینە کـۆنەکـان دەکـاتەوە، هـەندێ بزووتنـەوەی دلبـەر بەوان دەبەسـتێتـەوە وەکو سـامـیـری سـیـحـربازی ڕۆژگـارانی مـووسـا پێغـەمبـەر کە گوێرەکەیێکی لە زێڕ دروست کردبوو و داوای لە جوولەکەکان دەکرد بیپەرستن، یا کـردەوەکـانی دلبـەر ئەوەندە بەرز و بڵند بوون گەیشـتبـوونە کـەرامـاتی مـووسـا پێغەمبەر و عیسا پێغەمبەری جوولەکە و مەسیحییان، لە دواییدا بەقسە ژیرەکانی کۆتـایی بەشیـعرەکە دێنێ و دەڵێ، قازی گاڵتە و قـەشمـەری بەمفتی دەکا، سـۆفی واز لە ئیـمـانی دێنێ بـۆ ئەوەی بەدڵ حـاجی ڕازی بکا، واتـە لە ناو کـۆمـەڵدا هیچ جۆرە ڕەوشت و نەریت و دەستوورێکی ڕێکوپێک و مرۆڤایەتی و ئاشتییانە نەماوە.

٨

حـاجی گـیـرۆدە و دڵبـەندی شـاری کـۆیە بووە تا گـەیشـتـۆتە پلەیێک لێی بووە بەهەوەس. کۆیە نیشـتمـانی بچووک و یەکەمی بوو. بەزۆر هـەتڵـە کراوە و سـەری خـۆی هەڵگرتـووە و لێی دوور کـەوتۆتەوە. لە دوورکـەوتنەوە سـۆزی بەتـینتـر بووە، ئەمە ڕەنگی لە دیوانی شیعری داوەتەوە، جگە لەمە شیعری تایبەتیشی بۆ وەسف و سـتـایشی کـۆیە وتووە. لە یەکێ لەو شیـعرانـەدا سـەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

لە مـــەیدانی بەهـارا شـــارەکـــەی کـــۆ
قوبەی کیشمیری دا بەرشـەق وەکو گۆ
لە مـابەینی کـەکـۆن و هـەیبـەت سـوڵتـان
نسـێی ئێـوارە و سـایەی سـبـەینان

لە پاشانا دەکەوێتە وەسفی سروشتی کۆیە:

نمـوونەی جـــەننەتـە شـــێـــوی ڕەزانـی
بەهاری شـــامـــە ئەییـــامی خـــەزانی
گـوڵی حـاجـیلەکـانی دەشـتی هـامـوون
نەکەی بیدەی بـەنێرگسـەجاری گـەردوون

لەسەر کێوان گوڵووک و لالەیی سوور
یەدی بەیزایی مووسایە لەسەر توور
لە غونچەی نەو دەمیدەی باغ و ڕاغی
دەڵێی گەردوونە هەڵگیرسا چراغی

ئەوجا لە ڕەوشتی خەڵکی کۆیە دەدوێ:

ئەهالی ڕۆستەمن وەختی شەجاعەت
لە حاتەم زێترن وەختی سەخاوەت
کوڕی غیلمانە کچیان عەینی حووری
نەزەر بازن و لێکین دوور بەدووری
بەنیسبەت عیسمەتی مێردی لەگەڵ ژن
ئەقالیمی ترن سەر سۆری بێ بن
موسافیرپەروەر و یاری غەریبن
ئەوانن وا لە هەر عەیبێ بەری بن

ئینجا ستایشی خۆی دەکا:

وەتەن مەحبووبەیێکە حوجرە ئارای
نیشانەی دین و ئیمانە تەمەننای
لە ئادەم بگرە تا دەورانی ئێستا
یەکێکە (حاجی) لەو خاکە هەڵستا
کە غەمخواری بکا بۆ میللەتی خۆی
لە بەینی گەورەکان و شێخی بێ پۆی
زەمانە تووشی دەرد و غوربەتی کرد
غەمی کۆیێ پەرێشانی هەمووی کرد

ئەوجا باس لە ئاغایانی کۆیە دەکا:

دوو ئاغای ماوە وەک بیستوومە ئەخبار
ئەمین ئاغا و حەماغەی ساحیبی کار
ئەمین و پشتیوانی قەسری میللەت
نیگەهبانی خەزینەی دین و دەوڵەت

له دنیـــــادا ئیـــــلاهی هـەر بمـێنن
بنەی بێ ئیـتـتـیـفـاقی هەڵقـەنێن
له قـۆچ پاشـاوه تـا ئێـسـتـا ئـەمیـرێک
له کـــۆ پەیدا نـەبوو یاخـــود وەزیرێک

بەم دێرانەش حاجی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بەشـــیـــر و خـــامـــه دەوڵەت پایەداره
ئەمن خـــامـــەم هەیه شـــیـــر نادیاره
نه بـەیداغی هـەیه نـه تەپڵ و کـــووسی
ئەمـــەندەی پێ کـــرا بـێ چاره نووسی
وەزیفـــەی خـــۆم بـەجێ هـێنا تەمـــامی
بەشـــیـــر و دەوڵەته مـــیللەت نیـــزامی
ئەوا خـۆی کرده مـەهدی (حاجی) قـادر
نـه نادر شـــای هەیه و نه شـــاهی نـادر

ئەم شیعره یەکێکه له بەرهەمە دیارەکانی حاجی، بەهێمنی و لەسـەرخۆ وێنەی سروشتی ڕەنگینی کۆیه دەکێشـێ و بەسـەر خووی چاک و ڕەوشتی جوانی خەڵکی کۆیه هەڵدەڵێ. ئینجا سـتـایشی خۆی دەکا وەک شـاعیرێکی گەوره. له پاشـانا سـەیر نییـه حاجی سـتایشی هەندێ کاربەدەست و ئاغاکانی کۆیه بکا لەو کاتەی بەگشتی بەڕێوەبەر و فەرمانڕەوایانی دەوڵەتی عوسمانی ڕەت دەکردەوه. له هەموو چین و توێژی کۆمـەڵاندا چاک و خراپ هـەیه، لەبەر ئەوه پێویسـته حاجی سـتایشی ئەمین ئاغـای حـەوێزی و حـەمـەغای غـەفووری بکا. یەکەمیـان شـاعیـری باش و خزمەتگوزاری چاک بوو، دووەمیان دڵسۆز و غەمخۆری خەڵکی بوو.

ئەوەی هـەیه گرنگ ئەوەیه حـاجی دەڵێ، بەبێ شـیـر و قـەڵەم دەوڵەت دانامـەزرێ. ئێمەی کورد قـەڵەممان هەیه، یەکێکیان بەدەست حاجییەوەیه، بەڵام شیـرمان نییه. واته توانای ئەوەمان نییه دەوڵەت دروست بکەین، تا ئێستاش ئەم توانایه له لامان پەیدا نەبووه، بۆیه بێ سـەروبەر ماوینەتەوه.

له شیعرێكی دیكەی لەم بابەتەوە وەسفی قیافەتی جوانی لاوی كۆیە دەكا و ڕەخنە لە وەزعی كۆمەلایەتی ناشیرینی دەگرێ، شیعرەكەی بەم دێرانە دەست پێ دەكا:

وەرە سەیری بزانە لاوی كۆیی
مەهە دانیشتووە یا سەروە ڕۆیی
هەیاسە و پەستەكی لای نێوەشانی
كە وای شیرداغ و فێس و جامەدانی
بەیەغمای داوە خەرقەی شێخی هیندی
ڕیدا و تەیلەسانی نەقشەبەندی

ئەوجا دەكەوێتە گازاندەی خەڵكی كۆیێ لە دەست خراپەی شێخانی تەریقەت و دەڵێ:

گەلێ ساڵە ئەهالی شارەكەی كۆ
شەو و ڕۆژێ لەگەڵ شێخانی بی پۆ
میسالی ئاگر و ئاگر پەرستن
دەسووتێن و هەمیسان دەیپەرستن
لە عەهدی كەر نەبی تا دەوری گا كوێر
لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر
لەكن خۆتان فلان ئیبنی فلانن
لە دنیا ئاین و ئۆین دەزانن
كەچی كە چ مەشرەبێكی بێ دیانەت
بەحیلە مل دەنێتە بەر عیبادەت

لە دوای ئەمە باس لە دواكەوتوویی ئابووری كۆیە دەكا، ئینجا دێتە سەر ئەوەی خاكی زۆر دەوڵەمەندە بەلام پشتگوێ خراوە و كاری لەسەر نەكراوە:

بەرا وو ئەرزی ئێوە كیمیایە
دوڕ و گەوهەر و گەزۆ و مازووی چیایە

مــەعــادین خــاتری تۆ بێ لەگــەڵ کــان
گـــەنمتـــان زێڕە حـــەتتـــا زیوە زیوان
ڕەژووی واپۆڕ و خـوێ و نـەوت و گـۆگـرد
لە کـێـوی ئێـوەدا کـۆیە وەکـو گـرد
لـە بـەینی مـــیللـەتی خـــۆتان بـەیاری
بکەن تەقـــســـیـــمی شـــاخ و داروباری

حاجی بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئەوانـەی مـولکی خـۆیان کـردە دەوڵەت
وەکـو بوت دەیپـەرستن جـەمـعی مـیللەت
مـیـسـالی ئێـوە بـوون یاخـود وەکـو من
ئەوان بۆچی پیـاون ئێـمـــە وەک ژن
سکەندەر بۆچی چار چاو و دوو سەر بوو
فـەرەیدوون فـیل و کـاوە شـێـری نەڕ بوو
لە دنیـا هەر کەسێ هەسـتا بەهیـمـمەت
فـــەرەیدوونێکە ئـەسکـەندەر مـــورووەت
لە سایەی شیـعـرەکانی وەک فـەرەیدوون
دەمــێنێ (حــاجی) تا دەورانی گـەردوون

لەم شیـعـرەدا حـاجی هەندێ وێنەی دیکە لە جلوبەرگ و کەلوپەلی لـەبەرکردنی لاوانی کۆیە دەخـاتە ڕوو. لە بارەی دەوری شـێـخـانی تەریقـەتەوە ناوی شـێخ نەبی مـاویلی بە «کەر» و ناوی شـێخ غـەفووری تاڵەبـانی بە«گای کوێر» دەبا. پێویسـتـە ئەوەش بزانرێ شـێخ نەبی شـێخی تەریقـەتی نەقشبـەندی و شێخ غەفـوور شێـخی تەریقـەتی قـادری بوو لە کۆیەی نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەم. هـەروەهـا باس لە دەوڵەمەندی سروشتی کۆیە دەکا بەوەی لە گەزۆ و مازوو و گەنم و خەڵووزی پاپۆڕ و خـوێ و نـەوت و گۆگرد و شـتی تری هـەیە. ئەم هـەمـوو دەوڵەمـەندییـە بێ کـەڵک کــەوتووە، ســـوودی لێ وەرنـەگـیــراوە، کــەچی لای خــەڵکی دیکە ئەوانـەی بوون بەدەوڵەت ئەم سامانە بووە بەمایەی خۆشی ژیانیان. لێرەدا حاجی ڕاست دەکا کە دەڵێ خۆی بێ کارە نەبووە، بەرهـەمی هـەیە، لە سایەی شیـعرەکانییـەوە ناوی هـەتا

هەتایە دەمێنێ. کەچی میللەتی بێ هەوڵ و کۆشش و تەمەڵ بەدواکەوتوویی دەمێنێتەوە و چێژ لە ژیان وەرناگرێ.

ستایش و پێدا هەڵدان

لە مەدح و ستایشی خۆیدا حاجی دەڵێ:

خەزنەیێکە بەیتی من دوو میسرەعم داخستووە
کەس تەماعی تێ نەکا ڕێگای دزم لێ بەستووە
بیکە بەر دیبایی نەزمم تا قیامەت نادڕێ
چونکە ئەبکاری مەعانی تار و پۆیی ڕستووە
زاهیرا بەیتم لە نالی و کوردی زۆر کەمتر نییە
تالعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نوستووە
باسی حوور و باسی غیلمان و پەری بۆ من مەکەن
وەک مەهی بێ میهری خۆم نەمدیتووە و نەمبیستووە
نیوەشەو گەر دەرکەوێ وەک ماهی سەرکەل تەلعەتی
وا دەزانن ئافتاب و موشتەری سەریستووە
دەست و پێی ئەو پادشاهی حوسنە کۆیلەم پێ دەڵێن
هێندە ئەنگوستی پەشیمانیم لە حەسرەت گەستووە
دڵ لە کونجی سینەدا گەر خوێن دەنۆشێ و غەم دەخوا
(حاجی) بۆ قوربانی عیدی وەسڵی تۆی دابەستووە

حاجی ئەم شیعرەی بۆ ستایشی خۆی داناوە وەک شاعیرێکی گەورە باس لە خۆی دەکا، لەگەڵ ئەوەشدا دیسانەوە ستایشی تێکەڵ بەدڵداری و وەسفی دلبەری کردووە، لەم مەبەسەدا سەرکەوتووە وەکو بڵێی بەمە دەیەوێ ڕاستی قسەی بەخەڵکی بسەلمێنێ کە شاعیرێکی گەورەیە.

دانایی و پەند و ئامۆژگاری و دژی دەروێشیزم

لە دیوانی حاجیدا گەلێ ئێسکەی دانایی و ژیری و دووربینی دەکەوێتە بەرچاو، حاجی وەکو کەسێکی دنیا دیدە و هوشیار خۆی دەخاتە ڕوو، پەند و ئامۆژگارییەکانی لە مێشکێکی تەڕ و پڕ لە زانستی و زانیاری هاتوونەتە دەرەوە.

١

له شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

دەسـتگیـریت لە عـەمـەل دا کـە نەکا مـورشـیـدی پیر
دەسـتی تۆی گرتووە پێی بەسـتووی مـانەندی ئەسیر
ڕیشـی وەک شـیـرە بەشـیـرت ئەوە جـەللادی ئەجـەل
قـۆڵی مـاڵیـوەتەوە دەسـتی لە تۆ داوەتە شـیـر
لەودەمی هـاتمە سـەر شـەکوە لە خزم و کەسی خۆم
ڕۆسـتـەم و یووسـفی گـوڵ پیـرە هـەنم کـەوتەوە بیـر
مـار و مـاسـین دەبنە ئەژدەری سـەحـرا و نەهـەنگ
دەست و پای بێ سـەروپای زاڵمـە دەیکەن بە وەزیر
چوومـە پارێزی کـە مـوژگـان و برۆم دی لە کـەمین
تیـری من بوو بەکـەمـان پشـتی کـەمـانم بووە تیـر
خـەفـیـیـە نایەتە لای ئێـمـە لە تاریکی شـەوا
ڕۆژی ڕووناکـە دەترسێ لە عـەوام و لە گـزیر
(حـاجی) وەک دڵ تۆ بـەگـریە بەشـوێنی مـەکـەوە
ئـاسکـێکە بـەبـەزین و بـەهـەرا نـایـەتـە گـیـر

لەم شیعرەدا حاجی کۆمەڵێک مانای کۆ کردۆتەوە سیفەتی گشتی و کەونییان (بوون، گەردوونیان) وەرگرتووە. لە ناو ئەمانەدا هی وایان تێدایە خۆی دایهێناون و چوونەتە ناو پەندی پێشـینان و قسـەی نەسـتـەقـەوە. لەو وێنانەی کـە حـاجی دایهێناون: کە شاعیر ناڕەزایی لە خەڵکی دەبینێ بیر لە یووسف دەکاتەوە چۆن یەعقووب چاوەنۆڕی کراسـەکەی بوو بۆ ئەوەی ڕۆشنایی بگەڕێتەوە چاوی، یا مار و ماسی دەبنە ئەژدەها و کەسانی خزمەتکار و نەفام دەبن بەوەزیر.

٢

له شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

بووکی دنیـا وەک دەڵێن وا بێ حـەیا و بێ فـەڕ نـەبوو
هێندە دامـەن هەڵکرا وو حـیـز و مـاڵانگەڕ نـەبوو

ڕێی نیــشــانی ئێــمــه دا ئـەو ڕۆژە ئادەم دەرکـــرا
بۆیـەکی ئـەم عـالـەمـە بێ شــۆڕش و بێ شــەڕ نـەبوو
ســۆفـی بەم ڕەنگە کـەوا گـۆشـتـی براکـانـی دەخـوا
حــیکمــەتـە ڕیشـی وەکــو جــاران درێژ و پڕ نەبوو
نیـسـبـەتی ئێـمـە و ئەوروپا قـەترەیی دەریا نیـیـە
بۆچ ئولولعـەزمێک بەعـەزمی بەعسـەتی پێی تەڕ نەبوو
کێ گــەڕی بێ کــردبووی تووشـی بـەڵای خـۆتم بکەی
لەودەمــە باسـی عــەزاب و دۆزەخ و کــەوســەر نـەبوو
ئەی مەهـی دوو هەفتە تا شـەمس و قەمـەر تۆیان نەدی
دانەگیـرسان ئەو مـیسـالـی ئاگر ئـەمیـان گڕ نەبوو
بەم هەمــوو تەجـریدە وا (حـاجی) دڵی خـۆشی نەدی
تا لە ئەتوار و قــســەی ئـەم دەورە کـوێر و کـەڕ نـەبوو

زاراوەی «بووکی دنیـا»، «دایکی دنیـا»، «پیـرێژنی سـیـحـربازی دایکی دنیـا» سەرچاوەیێکی ئەفسانەیی فەلسەفەی کۆن بووە بۆ داهێنانی شاعیرانی ڕۆژگارە کلاسیکییەکان. لەم شیعرەدا حاجی وەکو شاعیرانی دیکە هەموو مەینەتییێک دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو داوێن پیس و قەحبە و ماڵانگەڕەی دایکی دنیای پێ دەڵێن و هەر ئەوە هۆی غەوغا و کارەساتی ناو کۆمەڵی ئادەمزاد: سۆفی گۆشتی براکانی دەخـوا، کەس بەکەس نییـە. حـاجی قەت خـۆشی بەخـۆیەوە نەدیوە، بەدبەخـتی گـەیشـتـبـووە پلەیێک ئەوپەڕی ئاواتی ئەوە بوو کـوێر و کـەڕ بێ بۆ ئەوەی چاوی بەخراپە نەکەوێ و قسەی خراپ نەبیستێ.

٣

حاجی لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

قــســەیێکم هـەیە دەیکەم مــەڵێ بێ تـەجـرەبـەیە
با وجــوودی ئەوی نـادانە لـە لای وەک گــەمــەیە
مــوقــتــەزای ئاب و هـەوای خـاکی دیاری ڕۆمـە
ئەهلی ســووتاوی مـەیە بەسـتـەیی ئاوازی نـەیە

حـاكـمـی ڕێگری مـەعـمـوورەیە قـازی دزی ڕۆژ
وزەرا و وکـەلای گـورگـە ڕەعـیـیـەت گـەلەیە
سـالیکی ڕیخـە ئەگەر شـێخـە ئەگەر مێخـە لەوێ
شـێـخـە هـەر کـامێ نـەدا تا دەمـرێ هـەر دەدەیە
زانیی و شـاریب و لۆتـی دەگـرن والـی دەڵـێ
بەری دەن پـارەیی خـۆی دایە چ عـەیبـێکی هـەیە
هێندە بێگانە لە ئیسـلامن و ئەحـبـابی فـەڕەنگ
مـوتتـەقی دێوە لە لایان مـوتەشـەڕریع شـەوەیە
زوڵمـیـان عـامـە لەسـەر عـاممە ڕەعـیـیـەت فـەوتا
تۆ مـەکە مـەنعی عەوامیل کە خـەتای گای بنەیە
هەر لـە شـا تا بەگـەدا تـووشـی یـەکـێکی نـابی
لێی بپـرسـی بەحـەقـیـقـەت بلێ جـەددم ئەمـەیە
لازمـە ئـەم غـەزەلە وەک غـەزەلێ بیکەنە بـەر
هەر وەکو (حاجی) ئەگەر شارە وەگەر دیهکەدەیە

ئەم شیعرە ڕەخنەیێکی کۆمەڵایەتی بەجێیە حاجی لە هەندێ کردەوەی خراپی ناو کۆمەڵ دەگرێ و دەڵێ، لە دەسەڵاتی عوسمانیدا فەرمانبەر ڕێگرە، قازی دزە، وزەرا و کاربەدەستان گورگن، شێخ ڕێی چەوتیان گرتووە. ئەگەر هەتیوباز و زانی و عەرەقخۆر بگرن، والی دەڵێ بەریان دەن، عەیبیان نییە پارەی خۆیان داوە. ئەمانە دوژمنی ئیسلامن و خۆشەویستی فەرەنگانن (ئەوروپاییان)، پیاوی باش و ئەوەی دەستوور دادەنێ و کۆمەڵ ڕێک دەخا لە لایان دێو و درنجن. هەموو ئەو کاربەدەستانە گەورە و بچووکیان یەکێکیان تێدا نییە شانازی بەباپیریانییەوە بکا، واتە هەموویان هەرچی و پەرچی و بێ ئەسڵ و فەسڵن.

٤

حاجی لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێ:

وشکەسـۆفی بلێ بەشـێـخی تەرەس
با بـەسـەرمـا نـەیێ مـیـسـالـی هـەرەس

عـــەجـــەبا شـــاعـــیـــری نەناســـیـــوە
شـێر و عـەنقـا دەکـاتە مـوور و مـەگـەس
کـــەر نـەبی کـــام پیـــاوی پـێ غـــەڵەتا
بـەن گـــــرێدان و تـا بـڕین و نـەفـــــەس
فـەرقی ناکـەس لەگـەڵ سـەگـان ناکـەم
هـا بەعـــەکـــسی بخـــوێنەوە ناکـــەس
حـــــەز دەکــــەی تـێ بگەی لە بێ دینی
ببـــە دەروێشی شـــێـخـــەکـان بـەهـەوەس
هـەر زەمـــــانـێ کـــە گـــوێت زرینگاوە
بێت دەڵێ بـاری خـۆت ببـەسـتـە حـەرەس
چەند پـوولـێ ئەگـــــەر بـهـــــێنی ئـەتۆ
قـەسـرت خـۆشـتـر دەبـێ لە ئـی هـەر کـەس
بۆچی (حـــاجی) نەخـــوێنـێ وەک تـوونی
ئەم زوبـانە هـەزاری خـســـتـــە قـــەفـــەس

ئەم شـیـعرەی حـاجی دەچێتـە ناو شـیعری دژی دەروێشـیـزم، لێرەدا شـاعـیـر هێرش دەباتە سـەر شێخ و جنێوی پێ دەدا و دەڵێ، ئەو شێخە با خۆی لە شـاعیر گەورەتر نەزانێ، شـێر و عـەنقا (شـاعیر) نابن بەمـێش و مـەگەز (شـێخ). کـەرێکی وەکو شێخ نەبی مـاویلی خـەڵکی پێ غەڵەتا، ئەو خـەریکی جـەلجەلووت و نووسـینی نوشتەی تا بڕین و چاو و نەفەس بوو! هـەروەها دەڵێ ئەوەی دەیەوێ بێ دین بێ با ببێتە دەروێش.

داشۆرین

شیعری داشۆرین بەتایبەتی لە دژی دەروێشیزم لە دیوانی حاجیدا زۆرە. لێرەدا تەنیا شیعرێک بۆ بەڵگەی شیعرە کلاسیکییەکانی دەخرێتە ڕوو ئەگینا شیعری داشۆرینی بەگشتی لە شیعرە جووت قافیە میللییەکانیدا کۆبوونەتەوە.

مـــەتنی کـــوتوبی ئـەم دووە با شـــەرحی کـــرا بێ
ئیـشکالی رومـــووزی مـــەســـەلەی قـــازیی مـــابێ

قــازی هــەڕو ســینەت ســوپەری تیــری قــەزا بێ

وەک دینی ڕەوافـــیـــز بـەدەنت بێ ســـەروپا بێ

خۆت حـاکمی ئەم مـەسئـەلەیە کـەی دەبێ وا بێ

پیــری وەکـو تۆ مــاهی هەبێ و مــاکـەری گـا بێ

بێ مـــروەتـێ بەم مـــروەتە قـــەت مـــروەتی نـابێ

سـەد دەفعە کـەریش هـەر وەکو تـۆ مروەتی گا بێ

(حـاجی) دەڵێ ئەم مـیسرەعە تەئریخـییە قـازی

ئینسـافی نیـیـە عـاری چیـیـە مـروەتی گـا بێ

حـــاجی لەم پارچە شـــیـــعـــرەدا لـە هەڵبـــژاردنی کـــێش و قـــافـــیـــە لاســـایی «مـەسـتـوورە»کـەی نالی کـردۆتەوە. کێـشی بەحـری هـەزەجی (٨) جـار ئەخـرەبی مـەکفـووفی مـەحـزووفی (مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن)ی بەکارهێناوە. قـافیـەی دەتوانرێ بەدوو جۆر لێک بدرێتـەوە، یەکەمیـان (ابێ)یە، بەڵام ئەگەر حسێبی پاش قافیەی لەگەڵدا بکرێ دەبێ بوترێ قافیە (ا)یـە، پاش قافیـە (بێ)یە. هـەروەهـا نیوە دێری یەکەم و دووەمی هەمـوو دێرە شیـعرەکـان لەسـەر یەک قـافیە ڕۆیشـتـوون. لە هەمـوو شـتێکدا ئەم پارچە شیعرەی حاجی و «مـەسـتـوورە»کەی نالی وەکو یەکن تەنیـا ئەوە نەبـێ لای حـاجی نیـوە دێری یەکـەمی دوا دێری شـیـعـرەکە کە نازناوی حـاجی تێـدا هـاتووە قـافـیـەی لەگـەڵ ئەوانی دیکە یەکـتـری ناگـرنـەوە. هـەرچی مەسـەلەی ناوەڕۆکیـشە شیعری هـەردووکیان مێبـازی و جووتبوونی ژن و پیـاویان تێدا هـەیە. بێ گـومان حـاجی کە ئەم شیعرەی وتووە ئاگـاداری شیـعرەکـەی نالی بووە لە بابەت وەسفی شتەکەی مەستوورەوە.

ئەم شیعرەی حاجی بەسەرهاتێک دەگێڕێتەوە نویشکی بەم جۆرەیە: ژنێک ناوی مروەت بووە، لە مـێردی زیز بووە و چۆتە ماڵی قازی و شکایەتی لـێ کردووە. قازی کە چاوی بـەژنەکە کـەوتـووە گرفـتـاری بووە و وازی لێ نەهێناوە تـا سـواری بووە. ئەم ڕووداوە بـۆتە هـۆی ورووژانـدنی حــاجی بـۆ ئەوەی ئەم شـــیـــعـــرە داشـــۆرین و کراوەیە (ئیرۆتیکییە) لە دژی قازی بهۆنێتەوە.

سـەرچاوە لە ناوەوەیە ئەوە دەگێڕێتەوە بـەسـەرهـاتەکە لە نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەم لـە ســابـلاغ (مـــەهاباد) ڕوویداوە و مــەســـەلەکــە پێــوەنـدی بەقـــازی ئەو

سەردەمەی شارەوە هەیە. ئەگەر ئەم قسەیە ڕاست بێ یا درۆ هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێ، گرنگ ئەوەیە حاجی باس لە واقیعێکی کۆمەڵایەتی دەکا لە هەموو دەور و ڕۆژگارێکدا باو بووە. کاربەدەست بۆ بەرژەوەندی و چاکەی خۆی و زیان و خراپەی خەڵکی هەموو کارێکی نابەجێی کردووە. مەبەسی حاجی لەم کێشەیەدا خراپەی کاربەدەستانی میری عوسمانی و قاجاری ئێران بووە. بێ گومان قازیش مووچەخۆر و فەرمانبەرێکی گەورەی ئەو وڵاتە بووە.

چوارینەکانی حاجی

حاجی ژمارەیێکی کەمی لە چوارین هەیە، ناوەڕۆکیان بەگشتی خەریکی کێشەی کۆمەڵایەتی و قسەی بەتوێکڵ و وەرامدانەوەی پرسیاری دانایانە و هەندێ شتی دیکە.

حاجی لە چوارینێکیدا دەڵێ:

نەقدی عومرم بەغەزەل دا و دوکانم دانا
هیچ کەسێ نەیکڕی ترسام لە ڕزین و لە خوران
بێ بەها دامە ئەم و ئەو وەکو کوردێک کە ڕژا
ڕۆنی ئەو وەقتە دەڵێ کردمە خێری کوڕەکان

لەم شیعرەدا حاجی وەسفێکی جوانی چارەنووسی بەرهەمی شیعری خۆی دەکا و دەڵێ، شیعرم دانا، کەچی خوێنەری نەبوو، لەوە ترسام بفەوتێ بەخۆڕایی دامە ئەم و ئەو. ئەو کاتە وەکو ئەو کوردەم بەسەر هات ئەگەر ڕۆنەکەی بڕژێ دەڵێ کردمە خێری کوڕەکانم. حاجی ژیرانە بۆ ئەنجامی بەرهەمی شیعری خۆی چووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

شەوکەتی جووتەی سمێڵت تاکەمانەندی کەمە
تەرکەشی تیری تەژا وو شیری دەستی ڕۆستەمە
ڕووی لە تەختی ڕوومەتت هێناوە بۆ شانت دەڵێی
ماری سەرشانی زوحاک و دوژمنی تەختی جەمە

حاجی ئەم شیعرەی بۆ وەسفی سمێڵی کابرایێکی خەڵکی تەقتەق داناوە. سمێڵەکە ئەوەندە جوانە بێ وێنەیە، وەکو شیرێکە لە دەستی ڕۆستەمی زاڵدا بێ، ئەوەندە درێژە لە ڕوومەتی تێپەڕیوە بۆ سەر شان و ملی وەکو مارەکەی زوحاکە.

وێنەی هونەری تازە لەم لێکچواندنەی ئەم دێرە شیعرە دەبینرێ، هۆی ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوە وەسفی ئەندامی پیاو ئەوەندە بایەخی پێ نەدراوە وەکو ئەوەی ژن، تاقیکردنەوە لەگەڵ ژندا زۆرە.

حاجی لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

سمتی دەلەرێتەوە دەڵێی دووگی مەڕە
گرد و سپیی و لووسە وەکو تووری تەڕە
مالێکە ئەگەر بدا بەنەقدی دڵ و جان
خۆشت لەسەری نەبی جەهەننەم بکڕە

لە شیعری پێشوو حاجی لەگەڵ سمێڵدا بوو، لەم شیعرەدا خەریکی سمتە، دەڵێ گرد و سپی و لووسە، ئەوەندە جوانە ئەگەر بەدڵ و گیان بیفرۆشی و خۆشیت پێی نەیێ دۆزەخ بکڕە، واتە دۆزەخ شایانی تۆیە.

لە چوارینێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

چوومە جەرگەی ئەهلی دڵ جەرگێکی بێ داغم نەدی
ناڵەیی بولبول لە باغا بێ قڕەی زاغم نەدی
عالەمێکم دی نەخۆش و یەک کەسی ساغم نەدی
دوور لە مەردانی خودا غەیری قوڕمساغم نەدی

لەم شیعرەدا حاجی دادپەروەری دەخوازێ، شکات لە ناهەمواری دەکا و دەڵێ، هەموو شتێک دژی هەیە، دڵدار نییە جیگەری داغ نەبووبێ. دەنگی بولبولی ناوباغ نییە، قیرەی قەلەڕەشکە بەرامبەری نەبێ. هەموو دنیا نەخۆشە و ساغێکی تێدا نەماوە، جگە لە قوڕومساغ کەسی دیکەی تێدا نەماوە.

تاکەکانی حاجی

دیوانی حاجی کۆمەڵێک تاک دەور دەکاتەوە، لە یەکێکیاندا دەڵێ:

شێخ غەفوور بیستوومە چاچیم پێ دەڵێی
چاکە من نابم بەنوقتەی لابەلا

ئەم شیعرە وەرامی وتەیێکی شێخ غەفووری تاڵەبانییە گۆیا بەپێی گەمەیێکی ڕەوانبێژی کە «قەلب و تەسحیف»ی پێ دەڵێن بۆ گاڵتە ناوی «حاجی» کردووە

بە«چاچی». ئەم وشەیە بەفارسی «کەمان»ە (کەمانی ئامێری مۆسیقا)، لێرەدا بەئاسانی دەنگی «ک» دەکرێ بە«گ» واتە «کمان» دەبێ بە«گمان»، ئەم وشەیە بەعەرەبی دەبی بە«شک». ئەگەر نوختەکانی وشەکە لابرێن دەبیتە «سک» بەمانای «سەگ». بەم جۆرە شێخ غەفوور بەحاجی وتووە «سەگ». ئەویش لە وەرامدا ئەم تاکەی بۆ نوسیووە و نەیهێشتووە قسەی سەر بکەوێ.

حاجی لە شیعرەکەدا کە دەڵێ «نوقتەی لابەلا» مەبەسی ئەوەیە نوختەی دەنگی «غ» دەخزێ بۆ سەر دەنگی «ف»ی وشەی «غەفوور» جێ سروشتی خۆی و وشەکە دەبێ بە«عقور»، ئەم وشەیە بەمانای سەگی هار هاتووە. بەم جۆرە حاجی تۆڵەی خۆی لە شێخ غەفوور دەکاتەوە. ئەو «سەگ»ی پێ وتووە، بەڵام ئەم ئەوی کردووە بەسەگی هار.

لە تاکێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

جورمی من داوێنی عەفوی گەر نەپۆشی ڕۆژی حەشر
عەبرەتی من کافیە بۆ ئەهلی مەحشەر سەربەسەر

ئەم شیعرە قسەیێکی ژیرانەیە، حاجی دەڵێ تاوانی من لە ڕۆژی مەحشەردا ئەگەر شایانی لێبوردن نەبێ، ئەوەی بەسەر مندا هاتووە ئەوەندە زۆرە، شایانی ئەوەیە گوناهی هەموو خەڵکی ڕۆژی حەشر بشواتەوە.

شاعیر لەسەر ئەم قسە ژیر و دانایانەی دەڕوا و دەڵێ:

چاوەکەم تۆش پیر دەبی ریشت دەبێتە گۆرەوی
وەک بفەرمووی من فلانم پێت دەڵێن تۆخوا هەوی!

لەم شیعرەدا حاجی دەیەوێ بڵێ هەموو کەسێک پیر دەبێ، هەزار جار بڵێ من فلانە کەسم بۆ ئەوەی بەرگری لە جوانی و لاویەتی بکا، بۆ گاڵتە و قەشمەری خەڵکی پێی دەڵێن تۆخوا ئەو کەسەی!

حاجی بەقسەیێکی جوان پێوەندیی نێوان خۆی و دلبەری دیاری دەکا و دەڵێ:

گەر نەچم لێم زویر دەبێ وەقتێ دەچم مەنعم دەکا
سەیری کە بێ مروەتە چیم لێ دەکا و چیم پێ دەکا

لەم شیعرەدا حاجی دەڵێ ئەگەر نەچم بۆ لای دلبەر لێم زویر دەبێ، کە دەچم بۆ لای دەرمدەکا، سەیری کە بێ مروەتە چیم لێ دەکا و چیم پێ دەکا.

بەشی حەوتەم

گەشتێک بەناو شیعرە میللی و نوێگەرییەکانی حاجی

حاجیی ڕۆشنبیر و زانا و سیاسی و شۆڕشگێڕ

حاجی بەیەکێ لە گەورەترین شاعیری قوتابخانەی کوردستانی باشوور دەژمێررێ لە سەردەمی نەوەی دووەمیدا. شاعیر وەک نوێنەرێکی ڕاستەقینەی ئەو قوتابخانە شیعرییە هەموو مەرج و ڕێبازەکانی ئەم بزووتنەوەیەی پاراست بەتایبەتی لە ڕووی بەکارهێنانی وشە و وێنە ڕەوانبێژییەکان و قاڵبە دروستکراوەکان لە تەعبیر و ڕستەی شیعری کلاسیکی، تا گەیشتە ئەو پلە شیعرییەی ماناکانی بگەیەنێتە گێتییێکی داخراو و تا ئێستاش ئێمە نەتوانین بچینە ناخی ئەو مەبەستانەی حاجی ویستوویەتی بیانخاتە ڕوو، واتە لەم لایەنەوە حاجی شاعیرێکی قورسی داخراوە، بۆ چینی خوێندەواری بەرزی نووسیوە، هەموو سیما و ئەدگارەکانی شیعری کلاسیکی کوردستانی باشووری پاراستووە و پەرەی پێ سەندووە و شۆڕشێکی هونەری ئیستێتیکی لە ناو بزووتنەوەکەدا کردووە، بەمە بووە بەیەکێ لە شاعیرە گەورەکانی قۆناغی کلاسیکی.

لە قۆناغێکی دیکەیدا بایەخ و هەوەسێکی تری ژیانی خوێندەواری حاجی بیرکردنەوە بوو لە چارەنووس و دواڕۆژی میللەتەکەی خۆی، لەو سەردەمەدا کورد یەکێک بوو لە میللەتە دواکەوتووەکانی هەر دوو دەوڵەتی قاجاری عەجەم و عوسمانی تورک، بەتایبەتی لە ڕووی ئابوورییەوە بەوەی لە ژێر دەستی دوو دەوڵەتی بێگانە بوو، بەلای حاجییەوە کورد ڕزگاری لەم دواکەوتنەدا نەدەبوو بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆ نەبێ. شاعیر بیروباوەڕی ئایینی ئیسلامی و تەنویری لە لا دروست بوو کە هێشتا لە مەڵبەندی خۆی بوو لە کوردستان، ئەمە لە هەندێ لە شیعرەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە، ئاسۆی بیری لەو کاتەدا فراوانتر بوو کە وڵاتی خۆی بەجێهێشت و ڕووی کردە ئەستەموڵ. بێ

گومـان هـۆی کۆچکردنی حاجی ئەوە بوو بیروباوەڕە تەنوێرییەکانی لەگەڵ چاکە و بەرژەوەندی کاربەدەستانی مەڵبەندی خۆی ڕێک نەدەکەوت. دیارە ئەو دەسەڵاتە لە ئەنجامی بیروڕای ئایینی و دەروێشی و بەرژەوەندی کەسایەتی پەیدا بووبوو و لەگەڵ دروشمەکانی «ئازادی و داد و یەکسانی» ناکۆک بوو.

ئاسۆی بیری حاجی لە وڵاتی عوسمانی فراوانتر بوو، بەهۆی بەدرخانییەکانەوە زیاتر لە کۆمەڵی ڕۆشنبیری و خوێندەواری و خەباتی سیاسی و کاری نهێنی لە پێناوی شۆڕشی چەکدار نزیک بووەوە. تاقیکردنەوەی لە کۆمەڵی عوسمانی و لە ڕێگەی ئەویشەوە لە ئەوروپا وەریگرتووە. لەم ڕووەوە حاجی دەبوو ببێ بەنووسەر و ڕۆشنبیر و زانایێک بیروباوەڕەکانی بەوتار بڵاو بکاتەوە. کەچی لە کۆمەڵی کوردەواری ئەو سەردەمەدا هێشتا پەخشانی سیاسی پەیدا نەبوو و ڕۆژنامەگەری نەکەوتبووە ناوەوە. حاجی ناچار بوو ڕێگەیێکی تر بگرێتە بەر لەگەڵ ڕەوشتی کۆمەڵی ئەو سەردەمە ڕێک بکەوێ، ئەویش دەربڕینی بیروڕاکانی بوو بەشیعر، شیعرێک لە هەموو ڕوویێکەوە بەپێچەوانەی شیعری کلاسیکی بێ: وشە و تەعبیری ئاسانی خۆماڵی، کێش و قافیەی عەرووزی ئەوەی لە کێشە سووکەکانە و لە کێشی سیلابی مێللییەوە نزیکە. بەم جۆرە حاجی بوو بەشاعیرێکی مێللی و شەعبی و یەکێک لە دروستکەرانی شیعری پەروەردەیی و فێرکردن (دیداکتیکی). بێ گومان ئەم بابەتە شیعرە نرخی ئیستێتیکی کەمترە و زیاتر بایەخ بەناوەڕۆک دەدا، ناوەڕۆکەکەش لێکدانەوە و بۆچوونی سیاسی قووڵە بەڵام ئەو بەزمانێکی سادە و ئاسان دەریدەبڕێ.

حاجی دەورێکی باڵای هەبوو لە هێنانی بیروڕای تەنویری و شۆڕشگێڕی بۆ ناو کۆمەڵی کوردەواری، هەروەها هۆیێکی گرنگ بوو بۆ بەردەوامی بزووتنەوەی شیعری پەروەردەیی و تەنویری لە باشووری کوردستان.

حاجی لە دەرگایێکی بڵند و فراوانەوە چووە ناو مێژووی ڕۆشنبیری نەتەوەی کوردەوە، وەکو شاعیرێکی پایە بەرز، سیاسییێکی ژیر، نەتەوەپەرستێکی دڵسۆز، دانا و زانایێکی ئاسۆ گەش و فراوان. شانازییە بۆ کولتووری کورد و سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو و ڕۆشنبیری و ئەدەبی کوردی. تا ئێستاش گێتی حاجی مەیدانێکی فراوان و سەرچاوەیێکی لەبن نەهاتووە، لەبەر ئەوەیە حاجی بەڵگەیێکی گرنگە لە بوونی نەتەوایەتی کورد.

بەیتەکانی حاجی

بەزۆری مەقامی حاجی لە ناو دڵی میللەتی کورددا لەبەر ئەو بەشە شیعرەیەتی کە جووت قافیە (مەسنەوی) پێ دەوترێ. حاجی لەم شیعرانەدا وەکو پسپۆڕێکی زانستی کۆمەڵایەتی و زانایێکی ستراتیجی و ڕۆشنبیرێکی نوێخواز و نیشتمانپەروەرێکی دڵسۆز دەکەوێتە بەرچاو. ئەگەر نا حسێبی «شیعرایەتی» بێ، ئەم بەشە بەرهەمەی حاجی ناچێتە ناو شیعری داهێنراوەوە، ئەگەر پەخشان لە ناو کوردەواریدا لە ناوەوە بووایە ئەم شیعرانە دەبوون بەوتار. لەبەر ئەوە حاجی لە ناو شاعیرانی کورد یەکجار گەورەیە، چونکە لە شیعرە کلاسیکییەکانیدا شەرەفی شاعیرییەتی دەست خستووە، ئیتر ئەو تازەگەرییەکەی پێویستی کورد بووە، کردوویەتی بەشاعیرێک لووتی گەیشتۆتە کاکێشانی گەردوون.

ئەو بەڵگانەی لەم ماوەیە دەخرێنە ڕوو لەگەڵ بەڵگەی «لیریکەکانی حاجی» زۆربەی هەرە زۆریان شیعری جووت قافیەن، بەڵام شیعری یەکێتی قافیەشیان تێدایە، ئەمانە لە ڕووی وشە و لێکسیکۆن و تەعبیرەوە زۆر لە شیعری میللی و نوێگەرییەکانەوە نزیک دەبنەوە.

خاکی جزیر و بۆتان

ئەمە ناوی شیعرێکی بەناوبانگی حاجییە، بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

خاکی جزیر و بۆتان یەعنی وڵاتی کوردان
سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بەئەرمەنستان
وا ڕێگەتان دەبەسرێ عێلاتی جاف و بڵباس
گەر مردوون لە گەرمیان مەمنووعە بچنە کوێستان
کامی کچ و هەتیوی شیرین بێ ڕایدەکێشن
هاوار دەبەنە بەر کێ پەشمە دەخیل و ئامان
مەسجید دەبێتە دێرە ناقووسیان موئەززین
مەتران دەبێتە قازی موفتی دەبێتە ڕەهبان
هیچ غیرەتێک نەماوە سەد جار قەسەم بەقورئان
پەیدا بێ ئەرمەنستان نامێنێ یەک لە کوردان

ســـەرتـان لە قــورِ هـەڵێـنن ئەحــواڵمـــان ببــینن

چۆنین لـە دەسـتی زوڵمی بێ دینی دوور لە ئـیمـان

بیروباوەڕی ئەم شـیعرە واقیعییانەیە، بۆچوونێکی ژیرانەیە و ڕاسـتی تێدایە، لە ڕووی سـیاسـییـەوە نابێـتـە سـەرچاوە بۆ دانانی شـیـعـر. بەڵکو بۆ وتاری سـیاسـی دەست دەدا. لەو ڕۆژگارەدا ئەمـپریالیستی ئینگلیزی و فـرەنسـی و ڕووسـی هـەندێ پرۆژەی سـیـاسـییـان بەدەسـتـەوە بوو لە چاکەی کورد نەبوو. ڕووسـیـا هـەوڵی دەدا بەنـاوی ئایینـەوە دەوڵەت بـۆ ئەرمــەن دروست بکا، ئـەمــە لـە بەرژەوەند و چاکــەی مـیللەتی کـورد نەبوو. حـاجی لەســەر ئەو بـاوەڕە بوو ئەگـەر ئەم پرۆژانە سـەریان بگرتـایە جـارێکی دیکەش کـوردسـتـان دابەش دەکـرایەوە، واتـە بۆ جـاری دووەم، دیارە جـاری یەکـەم لە ئـەنجـامی جـەنگی چالدیران (١٥١٤) بوو. ڕۆژگـاریش لە دواییدا گەلێ لە بۆچوونە ڕاستییەکانی حاجی خستە ڕوو.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

هـەرچی وەکــو بـەیانم بـۆ کــردوون بەتەحـــقـــیق

پەیدا دەبـن ســەگـانـە کـام قـورِ بکەین بـەســەرمـان

لەم بـەینـە ئیــتــتــیــفــاقێ پـەیدا بکـەن بەمـــەردی

فـەرقـی نەبێ شــوان و جـووتیــار و مـیــر و گـاوان

گـــــەر هـیـچ نـەبێ بـەئۆین تـابیـع بـەدەوڵـەتـێ بـن

بێگانـە چاکـــە دوژمن نـەک دوژمـنی لە خـــۆتـان

ڕۆمی وەکو بەنی موون کەس پشـتیان پێ نەبەستێ

کەوتوونە داوی خـۆیان سەرگەشتە ماون و حەیران

کـــوا والیـی ســــەنـەندوج بـەگـــزادەیی ڕەوانـدوز

کــوا حــاکـمــانی بابان مــیــری جــزیر و بۆتان

***

کوا ئەو دەمـەی کە کوردان ئازاد و سـەربەخۆ بوون

سوڵتانی مـولکو میللەت ساحیبی جەیشو عیرفان

جۆشێک بدەن وەکو هەنگ تەکبیر بکەن بەبێ دەنگ

ئەسـبـابی شــەڕ پەیدا کـەن تۆپ و تفـەنگ و هـاوان

پاڕانەوە تەوەککول لەم عـــەســـرە پارە ناکـــا

تیـرە دوعـایی جەوشـەن پەیکانە حیـرزی مـەیدان

حاجی دەڵێ ئەگەر پیلانەکانیـان سـەر بگرێ ئەو بێگانە سەگانە پەیدا دەبن. لەبەر ئەوە پێویستە کورد گەورە و بچووکیان یەک بگرن. ئەگەر نەیانتوانی خۆیان ڕزگـار بکەن با بچنە ژێر سـایەی دەوڵەتێکی گـەورەوە. ئـەمـە ئـاوڕدانەوەیێکی سیاسیی ستراتیجییە، پێویستە باوەڕ بەتورک نەکرێ، ئەوان لاواز و بێ هێزن، لەبەر ئەوە کـورد ئەگەر ئاگادار بێ و خۆی کۆ بکاتەوە سـەر دەکەوێ. لە پاشانا حاجی کورد هان دەدا و پێیان دەڵێ پێویستە لاسایی والییانی سنە (ئەردەلان) و بەگزادانی ڕواندز (سـۆران) و فـەرمـانڕەوایانـی بابان و مـیـرانی جـزیر و بۆتان بکەنەوە، بنواڕنە ڕابردووی خۆیان ئینجا بەنهێنی پیلان دابنێن و چەک و سیلاح پەیدا بکەن و هێرش ببەن.

حاجی دەزانێ کورد بەگوێی ناکەن:

هەر شـێخێ کەوتە شوێنی یەک دوو کەسی ڕەش و ڕووت

خـــەڵکی بـەمـــوور دەزانێ خـــۆی حـــەزرەتی سلێـــمـــان

یەکـــتـــان نەچوونە گـــەردش وا تێ دەگـــەن لە دنیـــا

هـەر پادشـــاهـی ڕۆمـــە و شـــاهـی عـــەجـــەم لە تاران

لەم دێرانەدا حاجی دەڵێ شێخی تەریقەتی دەروێشی کەوتوونەتە ڕاو و ڕووت و چەوساندنەوە، خەڵکی بەقسەیان دەکەن و دووربین نین وا دەزانن دەسەڵاتی ڕۆم و عەجەم هەموو شتێکە.

ئینجا باس لە کردەوە باشەکانی بێگانان دەکا بۆ خۆیان و کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

بنـواڕە سـەعی و غـیـرەت ئـێـسـتـا لە دەوڵەتی ڕۆم

خـــۆیان خـــەزینەدارن خـــۆیان تەبیب و ســـوڵـتـــان

هەر دوێنێ ئەهلی سـوودان هەستانە پێ وەکو شێر

ئێستێکە موستـەقیللن مـەحسـوودی کوللی ئەدیان

بوڵغـار و سـیـرب و یۆنان هەم ئەرمـەن و قـەرەتاغ

هەر پێنجـیـان بەتەعـداد نابن بەقـەددی بابان

هەر ئێکە مـوسـتـەقـیللن کـوللێکی دەوڵەتێکن
ساحیبی جەیش و ڕایەت ئەرکانی حەرب و مەیدان
هەم حـەقـقـیـانە ئەرمـەن غـیـرەتکەشی یەکـتـرن
وەک ئێمـە نین لەگـەڵ یەک دەعـوا بکەن بەشـیـران
بۆ فەننی حەرب و سەنعەت بۆ زەبت و ڕەبتی میللەت
دەینێـرنە ئەورووپا گـەورە و بچـووکی خـۆیـان
(حـاجی) کـەسـێکە بێ کـەس بۆ ئێـوە قـوڕ دەپێـوێ
گـوێی لێ دەگـرن زەریفـە نـاگـرن بەلا لە خـۆتان

حاجی لەم دێرانەدا دەڵێ بنوارنە سوودان چۆن هەڵساوە و داوای مافی دەکا. بولغار و سیرب و یۆنان و ئەرمەن و قەرەداغ (بەشێکە لە یوگۆسلاڤیای کۆن) داوای مافیان دەکەن، ئەمانە هەموویان بەقەوارەی جوگرافی هێندەی ولاتی بابان نابن. ئەم هەموو قسانەی حاجی بۆ هاندانی خەڵکی کوردە بۆ ئەوەی داوای مافی خـۆیان بکەن. لە دوا دێردا دەڵێ: شین و شـەپۆڕی حـاجی بۆ ئێـوەیە، ئەگـەر بەقسەی دەکەن باشە، ئەگەر نا تووشی بەلا بن.

ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم

ئەمە بەیتێکی دیکەی حاجییە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئودەبا چاکـە لێم نەبن دەرهەم
لەم قسـە و لەم حـیکایەتەی دەیکەم
ئیـددیعـای هەر سـەنایعێک ناکـەن
تاکو نەیخوێنن ئیمتیحانی نەکەن
پێی دەڵێن حـیلەباز و کـەززابە
شـێخ نەبی خـاریجـە لە ئەم بابە
خانەقا و شێخ و تەکیەکان یەکسەر
پێم بڵێن نەفعیان چییە ئاخر
غـەیری تەعلیـمی تەنبـەڵی کـردن
جـەمـعی ئەملاک و خەزنە کۆکردن

لەم شیـعرەدا حاجی تکا لـە ئەدیبـان دەکا لێی نـەتۆرێن، ئینجا هـێرش دەباتە سەر شێخ نەبی ماویلی دوژمنی حاجی، لە پاشانا قسە بەپەرستگای وەکو خانەقا و تەکیەی دەروێشان دەڵێ بەلای حاجییەوە ئەمانە جێگەی تەمەڵی و ڕووتاندنەوەی خەڵکی و سامان کۆکردنەوەن.

ئینجا حاجی دەڵێ باوەڕیان پێ مەکەن:

دەخـیلی شـێخ و مـێخ مـەبن ئەبەدا
هیچ کـەسێ ڕزقی هیچ کـەسێ نادا
ئەی خـەریکی ڕومـووز و ناز و نیـاز
ئەوروپا فـەننی گـەیوەتە ئیـعجـاز
قـــوللە ئیـــفـــێلی لە ئەفـــلاکـــە
عـەکسی ئەو گەردشی لە ژێر خاکە

لەم دێرانـەدا حاجی لەو باوەڕەدایە هانا بـۆ شـێخ و مێخ نـەبردرێ، کـەس نانی کـەس نادا، ئێـوە تەنیـا خـەریکی جـەلجـەلووت و پاڕانـەوەن، ئەوروپا هـونەری گـەیشتـۆتە پایەیێکی یەکجار بەرز، ئینجا ئـامـاژە بۆ بـورجی ئیفـێل دەکا. ئەم ئاگـادارییـە هوشـیـاری حاجی دەخـاتە ڕوو. بێ گـومـان هـەواڵی ئەو بورجـەی لە ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئەستەموڵ یا ئەوروپا خوێندۆتەوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا بوترێ ئەوەیە ئەندازیار گوستاڤ ئیفێل لە سـاڵی ١٨٨٧ دەستی بەبینـاکردنی ئەو بورجـە کرد و لە سـاڵی ١٨٨٩ کۆتایی پێ هێنا. لێرەدا ئەو ڕاسـتییـە دەردەکـەوێ بینای بورجەکە لە سەرەتادا بووە و بەهـۆی ڕۆژنامە و کۆوارەکانی ئەستـەمووڵەوە حـاجی ئاگـاداری هـەواڵی بیناکـردنـەکـە بووە. حـاجی لەو سـاڵەی دەسـت کـراوە بەبینای بورجەکە کۆچی دوایی کردووە.

ئینجا حاجی دەکەوێتە ئامۆژگاری و داوا دەکا واز لە تەمەڵی بێنن و بەکار و کردەوە وڵات ئاوەدا بکەنەوە:

تەنبـــەڵی کـــاری حـــیـــز و بێ خـــێـــرە
دەســـتی مـــاندوو لەســـەر زگی تێـــرە
ئەهـلی جـــەننەت نـە شـــوان و گـــاوانە
ســاحـیـبی فـەنن و عـیلم و عـیـرفـانە

فـــائیـــدەی گـــەر بدایە زیکر و دوعـــا
دەبووە قـــاڕوون گـــەدایـی ســــەر ڕێگا
هـەرچی بێ بەهـرەیە لە کـەسبی کـەمـال
دەبتـــە دەروێش و مـــارگـر و حـــەممال

تەمـەڵی کـارێکـی بێ سـوودە، هـەر کـەسێک مـاندوو نەبێ برسـی دەبێ. ئەوانەی دەچنە بەهەشت شـوان و گـاوان نین، بەڵکو زانا و خـاوەن بەهرەن. ئەگەر پاڕانەوە و زیکر سـوودی هەبووایە هەژاری سـەر ڕێگە دەبوو بەقـاروون، ئـەوەی دوورە لە زانست و زانیاری دەبێتە دەروێش و مارگر و کۆڵهەڵگر.

ئینجـا حـاجی هەندێ ڕاسـتی لە سـروشـتـی ئادەمـزاد و ڕووداوی مـێـژوویی لە پێشکەوتنی میللەتان دەخاتە ڕوو:

شـیـعی وەک تیـشنە بوو لە سـینە زەدەن
بەدوو قـــەترە دەدا حـوسـێن و حـــەســەن
بەقـســەی مـوخـبـیـر و مـوئـەریخی کـۆن
مـــیللـەتی چینە چار ســـەد مـــیلیـــۆن
ســــەربـەســــەر دەوڵەتـی هەمــــوو ژاپـۆن
زۆر بەزەحـــمـــەت دەگـــاتە چل مـــیلیـــۆن
ئەهلـی ژاپۆن بەفـەنن و سـەنعـەتی چاک
سـەیری چۆن چینی گرت و کردییە خـاک
ئیـتـتـیـحـادی بەئیـتـتـیـفـاقی ئەنام
ســــوپـەرە بـۆ حــــەوادیسـی ئەییــــام
کــــوردی ئێـــمـــە نەزان و پاشکەوتن
پـێـکـەوە پـووش و ئـاگـــــــر و نـەوتـن
بێ ئەگـــەر دەســـتـی یـەکـــتـــری بگـرن
وەک سکـەندەر جـیـهـان هـەمـوو دەگـرن

حـاجی لەم دێرانەدا ئەوە دەردەبڕێ، شـیـعـە کـە لە سنگ کـوتان تێـر دەبن، حەسەن و حوسێنیان لە بیر دەچێتەوە. هەروەها خـەڵکی ژاپۆن بەژمـارە نزیکەی چل میلیۆنە بەڵام لە پیشەسـازیدا سـەرکەوتوون، لەبەر ئەوە سـەیری کـە چۆن ئەو

چینە گەورەیەی داگیر کردووە کە ژمارەی دانیشتوانیان چوار سەد میلیۆنە. ئەوجا دێتە سەر کورد بەنەزان و پاشکەوتوو و خۆ خۆر ناویان دەبا. مەینەتی کورد بەدرێژایی مێژوو ناتەبایی و سەرشۆڕی ناوخۆییە. حاجی دەڵێ ئەگەر کورد یەکێتی هەبێ هەموو گێتی دەگرێ.

ئەوجا حاجی بەتەوسەوە باس لە بێ توانایی کورد دەکا و دەڵێ:

کێ دەڵێ کوردەکان بێ ئیدراکن
بەسە ئەم نەقسە گوێ لە من ناکەن
لە قسەی ساغی من خەلەل دەگرن
واهیمەی شێخەکان لە دڵ دەگرن
ئەوی موحتاجی نان و پیوازە
یا هەتیوبازە یانە مێبازە
حەیفە بۆ مەردی ساحیبی تەمیز
هێندە باسی مەکانی پیسی و میز
عیشقبازی و هەوایی دەروێشی
میللەتی خستە فەقر و بێ ئیشی
ئەو کەسەی دەوڵەمەندەکی چاکە
چوار ڕۆمی یانی ناپاکە

حاجی لێرەدا کورد بەبێ هۆش لە قەڵەم دەدا، ئەگەر وانییە بۆ گوێی لێ ناگرن، قسەی باشی لە لایان خراپە. نادروستی شێخەکان وەردەگرن، ئەو چڵێسانەی لە خواردن دەگەڕێن سەرەڕای ئەمەش یا مێبازن و یا هەتیوبازن.

شاعیر گلەییەکانی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

قوڕی کام جێ بکەم بەسەرخۆدا
ئەمە لێم بوویتە عیللەتی سەودا
بەقسەی چاکە دەستیان دەگرم
تەرکی ناکەم بەلۆمە تا دەمرم

کە کەس گوێی لە حاجی نەگرتووە، ڕەشبینی گەیشتۆتە پلەیێک نازانی قوڕی کوێ بەسەر خۆیا بکا. ئەو نەخۆشییە گیانییە شاعیری گەیاندۆتە قۆناغی

شێتییەتی، لەگەڵ ئەوەشدا دەڵێ من قسەی چاکیان هەر بۆ دەکەم تا دەمرم.

تاجی بیسمیللا

حاجی ئەم بەیتەی بۆ گێرانەوەی پەند و ئامۆژگارییەکانی تەرخان کردووە، سەرەتا بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

تاجی (بیسمیللاهی ڕەحمان ڕەحیم)
نامە سەر بۆ دەفعی شەیتانی ڕەجیم
ماجەرایێکم هەیە بێ بێش و کەم
هیچ درۆی تێدا نییە با بۆت بکەم

وەک خۆی دەڵێ حاجی بەتەمایە بێ پێچ و پەنا و درۆ قسەیێک هەیە دەیەوێ بیکا و دەڵێ:

شکڵی تەکیە و خانەقاهی شێخەکان
واقیعا ڕەنگینە ئەمما بۆ ڕیان
لەم هەمموو شێخ و موریدانەی ڕیا
فەردەکی ناچێتە مزگەوتی خودا
مەسجید و میحراب و مینبەر بێ کەسە
هەر مەپرسە حاڵی چۆنە مەدرەسە

بەلای شاعیرەوە وێنەی تەکیە و خانەقا جوانە، بەڵام بۆ ڕیایی بەکاردێ، ئەوانەی لەوێن شێخ و مورید و سۆفی و دەروێش ناچنە مزگەوت و نوێژ ناکەن. مزگەوت و میحراب و مینبەر چۆڵە، حوجرەی خوێندن «مەدرەسەی مزگەوت» حاڵی پەرێشانە. لێرەدا حاجی لە دژایەتی نێوان شەریعەت و تەریقەت دەدوێ. بێ گومان شەریعەت لە دژی تەریقەتە، بەتایبەتی لایەنی پراکتیکی کە دەروێشیزمی پێ دەوترێ. لە سەرەتادا سۆفیزم شۆڕشێکی پێشکەوتنخواز بوو لە دژی شەریعەت، بەڵام لە دواییدا شەریعەت تەریقەتی داگیر کرد، هەردووکیان بوون بەیەک کەچی لە ڕاستیدا دژایەتییان تا پلەیێک ماوە، زۆر جار بەنهێنی و هەندێ جار بەئاشکرا ئەم دژایەتییە بەرچاو دەکەوێ نەوەکو تەنیا لە نێوان شەریعەت و تەریقەت بەڵکو لە نێوان تەریقەتە جیاوازەکانی تەریقەتیش، بۆ بەڵگە نێوان قادری

و نەقشبەندی. دەسەلاتی عوسمانی ئەم هەموو گیروگرفتانەی بەکار دەهێنا بۆ چاکەی خۆی و بێ گومان بە خراپەی کوردیش دەکەوتەوە. حاجی بەوریایی ئاگاداری ئەم هەموو کێشە و بگرە و بەردانەی نێوان شەریعەت و تەریقەت بوو. لە پاشانا حاجی باس لەو شوێنانە دەکا کە بزووتنەوەی سۆفیزمی بەراییان لێ پەیدا بوو:

هیند و داغستان و قازان و قرم
خێوە و هیند و بوخارا و خوارزم
یەک بەیەک وەک ئێوە بوون و زێدەتر
سەر بەسەر بۆ باری کافر بوونە کەر
موعجیزە و کەشف و کەرامات و دوعا
بۆچی نەیبوو فەخری عالەم مستەفا

حاجی لێرەدا باس لە مەڵبەندەکانی تەریقەت دەکا، بێ گومان لە پێشانا کردەوەی ئەمانە باش بوو، لە دوایی بەهۆی دەروێشیزمەوە بوون بەکافر، واتە لە شەریعەت لایان دا، ئەمانە خەڵکیان بەدوعا و موعجیزە و کەشف و کەرامات هەڵدەخەڵەتاند، ئینجا حاجی دەڵێ پێغەمبەر باوەڕی بەمە نەبووە و ئەم کارانەی نەکردووە، لەبەر ئەوە ڕەت دەکرێنەوە.

لە پاشانا شاعیر باس لە شیعری خۆی دەکا:

پەندی من خامی دەزانن خامەکان
شیرن و پوختەی دەزانن پوختەکان
تاکی دنیا مایە پوختەی هەر هەیە
لەم کەر و خامەی کە هەن باکم نییە
با بڵێن ئەم شێتە قەحپە مردووە
چەند وەڕیوە چەند وڕێنەی کردووە
حەق تەعالا واقیفی ئەحواڵمە
(خالیسەن لیللایە) تەرقیمی ئەمە
بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن
مەقسەدم لەم بەند و باوە دەربچن

حـاجی ئەوە دەزانی پیـاوی ناتێگەیشتـوو شـیعـری بەخـاو لە قـەڵەم دەدا، هـی تێگەیشـتـوو بەپوختـەی دەزانێ. دەڵێ، با ئەوان جنێوم پێ بدەن، من قسـەی باشـم کـردووە. ئەگـەر بەیتـەکان لە ڕووی هـونەری و دارشتنی شـێـوازی شـیعـرییـەوە کـەموکـوڕییـان هـەبێ، لـەبەر ئەوەیە من بەسـاکـاری قـسـەکـانم کـردووە بۆ ئەوەی هـەموو خەڵکی کورد تێم بگەن.

حاجی بەم دێرانە کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

مـاهی بێ مـیـهـرم لە دەرگـا هاتە ژوور
مـاتـەم و شین و غـەمـی کـردم بەسـوور
کـورت و کـرمـانجی کـە گـرتم بەڕەزا
خـسـتم و باقی وەکـو بـەیتی ڕەزا
چونکە زانیم ئیش کە کـەوتە گـفتـوگۆ
بێ سـەر و پێـیـە وەکو چەوگـان و گـۆ
ئاخـیـری نـایێ وەکـو ڕووبـار و چۆم
یا شـەڕەجـوێنی لە نێـو خـەڕرات و دۆم
چی پیـاو بێ تێ دەگـا ڕۆمی چییـە
باسـی ڕمـبـازی و سـواری بۆ نییـە
ئیـتـتـیـفـاقی دلبـەرێکی بێ کـەدەر
حـاجی ئەنواعی لیـبـاسـی کـردە بەر
بێ جـیـاز و مـارەیی دەیدا بەشـوو
لەم هـەمـوو کـوردانـە داخـوازی نـەبوو
عـاقـیـبـەت دەیخـوازن ئەمما ئەو دەمی
پیـر بووە نازێ کـەل و کـۆمـە دەمی
ئەو زمـانـی بوونـە ئاردی نێـو دڕک
پارەیێک ناکا دوو سـەد جار بێتـە ڕک

لەم دێرانەدا حاجی بـەسـەرهاتێکی غەڕامی دەگێڕێتـەوە و دەڵێ یاری بێ وەفای لێ هـاتە ژوورەوە، ناخـۆشی بوو بـەخـۆشـی، بەکـورتی بێ پـەردە و بێ پێچ و پـەنا پاڵی خـست و ئەوی دیکەی وەکـو شـێخ ڕەزا، واتـە سـواری بوو و کـاری خـۆی

لەگەڵدا کرد. ئینجا ڕووداوێکی سیمبۆلی دروست دەکا و بەوەی دلبەرێکی جوان دەرازێنێتەوە بەبێ جیهاز و مارەیی بەشووی دەدا. لە ناو ئەم هەموو کوردانە کەس نەیویست. ئەمە دەبێ بمێنێتەوە و لە پاشانا بیخوازن، بەڵام ئەو کاتە پیر دەبێ و زاوزێ ناکا و ددان لە دەمیدا نامێنێ، ئەو دەمە پەشیمانی پوولێک ناکا. لەوانەیە ئەم وێنە شیعرییە هونەرییە ڕەمزی ئازادی بێ بۆ کورد. نە حاجی و نە خەڵکی ئەو ڕۆژگارە نەیگەیشتبوونێ، وەکو لە دوا دێری شیعرەکەدا هاتووە کورد هەموویان دوژمنی یەکترین، تا ئێستاش کورد لەبەر دووبەرەکی و سێ بەرەکی نەگەیشتوونەتە ئەو ئازادییە.

سەلامولڵا

لەم بەیتەیدا حاجی گلەیی لە کوردان دەکا، لە پاشانا ئامۆژگارییان دەکا. بەم دێرانە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

(سَـــــــــــلامُ اللّـهِ مِنِّـی کُلَّ یَـوْمٍ)
لە ئەسحابانی ساحێب غیرەت و دین
لە بێعاری هەموویان کەوتە یادم
ڕومووزی ئیتتیفاق و ئیتتیحادم
لەبەر دووری لە ئەقران و لە ئەمسال
لە کوردانم دەپرسی (زەربولئەمسال)
لەبۆ ئەم یەکدوو ئەشعاری ڕەشو ڕووت
هەتا پەیدا بوو ڕووحم گەییە سەر لووت

لەم دێرانەدا حاجی سڵاو لە کوردان دەکا، زانیارییان تاقی دەکاتەوە بۆ ئەوەی بزانێ چەند ئاگاداری نەتەوەی خۆیانن.

ئینجا دەڵێ:

ئەگەر وەک من خەبەردار بن لە دەوڵەت
لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بەبێ پەت
چوار میلیۆنە کوردستان نفووسی
بەقیسسەی ئەهلی تەخمینی کە نووسی
هەموویان شێری بێشەن حاتەمی جوود

لەشـەڕدا کێـوی جـوودیو بەحـری مـەمـدوود
وەلێکـین فـــائیـــدەی چـی هـەرج و مــــەرجـن
لـە دەعـــوادا لـەگـــەڵ یـەکـــتـــر بـەمـــــەرجـن
لە گـوێـی گـا نوسـتــوون هـەرچەندە شـێـرن
وەکـــو کــەروێشکـی چاو ڕامــا و کــوێرن

لەم دێرانەدا حـاجی لەسـەر ئەو بـاوەڕەیە کـورد ئەگـەر ئـاگاداری هەڵسـوکەوتی دەوڵەت نەبن پێویسـتـە لە حـەیفـان خـۆیان بخنکێن، با بزانن ژمـارەی کـورد چوار میلیۆنە، ئەمـانە بەهێزن وەکو شێری جەنگەڵستان، چاو تێرن وەکو حاتەمی تەی. لە شـــەڕوشـــۆڕدا بـەرزن وەک شـاخـی جـوود و گــەورەن وەک زەریا . ئەم خـــوو و ڕەوشـتـە چاکـانە بێ سـوودن چونکە یەکـتـرییـان خـۆش ناوێ و کەسـانێکی خـۆ خـۆرن، ڕاســتــە زۆر ئازان بەڵام بێ ئـاگـان لە هەواڵـی گـێـتـی و لە گـوێـی گـادا نوستوون.

ئینجا حاجی بۆ کورە ئازاکە دەگەڕێ:

کـوڕێکـی وا نەبوو هەسـتـێـتـە سـەر پێ
بزانێ خــەڵقی چۆن کـەوتوونـە سـەر ڕێ
بکا ســەیری جــەریدە و حـــالی مـیللەت
کـــتـــێــــبی تـازە و تـەئریخـی دەوڵەت
بـزانـی تـا چ قـــــەومــــــاوە لـە ئـەتراف
ســـــەراپا ئاگـــــرە ئەتراف و ئـەکناف
ئـەگــەر کــارێک نـەکـەن لـەم بەینـەدا زوو
مـەمـالیک کاتەکی زانیت لـە دەست چوو

کـوڕێک پەیدا نەبوو بزانێ خـەڵکی چۆن خـۆیان بەڕێوە دەبەن، بزانێ ڕۆژنامـە بخـوێنێتـەوە و کتێبی تازە تەماشـا بکا بۆ ئەوەی بزانێ دەوروبەری چۆنە. ئەگەر زوو بەزوو کار ڕێک نەخەن دەوڵەتتان لە دەست دەچێ، یا بۆتان دروست ناکرێ.

لە دواییدا حاجی بەم شیعرانە کۆتایی بەبەیتەکەی دێنێ:

لە دەشت و دێ و ویلایەت بینە ئەحـبـاب
وەکو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب

له بۆتان تا بەبان و سەرحەدی ڕەی
له ئەولاتر وەها نۆش بێتە سەر دەی
ببینە یەک له تەعلیم و له نووسین
جلوبەرگ و زوبان و ڕەسم و ئایین

حاجی ئارەزووی ئەوە دەکا له هەموو جێیێکی ولآت کورد بن بەدۆستی یەکتری. له بۆتانەوە تا بابان و سنووری ڕەی پشت بەیەکتری ببەستن، تا وەکو تاکە کەسێک دەکەونە بەرچاو. له هەموو شتێکدا ببن بەیەک: له خوێندن و نووسین و جلوبەرگ و زمان و ڕەوشت و ئایین. مەبەسی حاجی ئەوەیە هەموو تیرە و هۆز و عەشرەتەکانی کوردستانی گەورە ببن بەنەتەوەیێک و ئەدگارێکی تایبەتی خۆیانیان هەبێ.

لیریکەکانی حاجی

لیریکە کورتەکانی حاجی له شیعری میللی و بەناوەڕۆک سیاسی – کۆمەڵایەتی بەشێکی زۆریان له دیوانی حاجی داگیر کردووە. جێی خۆیەتی لەم ماوەیەدا بەشێکیان بخرێنە ڕوو.

ئازایەتی و پیاوچاکی کوردان

١

خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد
لێرەوە بگرە تا دەگاتە قوباد
هەموو عالیم هەموو شێخ و میرن
زیرەک و ژیر و ئەهلی تەدبیرن
وەسەتی پانی پازدە ڕۆژ ڕێیە
پڕ له ڕەشماڵ و خانە و دێیە
بەدرێژی له قاف کە ڕابووردن
تا بەشیراز و ئەسفەهان کوردن
شەهسوارن پیادەیان ئازان
بەردی نیشان و کۆلکی مەیدان

دان و بەخــــشـــینیـــان لە لا باوە
خـــوونی مـــەیدانیـــان لە کن ئاوە
بەشـەجاعەت هەموو وەکو ڕۆستەم
بەسـەخـاوەت هەمـوو وەکـو حـاتەم
لە وەفـا سـمـوەئیل و ئیسـمـاعیل
عـەهد و پەیمانیـان چیـای قـەندیل
گـوردی شـانامـە پاکـیـان کـوردە
کـافی ئەم سـافــە کـافی ئەو وردە
لە شــەڕا زۆر دەفــعــە قــەومـــاوە
ڕۆمی یانیـــان چلۆن حـــەواب داوە
(حـــاجی) دەمـــرێ لە داخ و هاوارە
کــــــوردی بێ چارە دەبنـە ئاوارە

لەم شیعرەدا حاجی باس لە کورد دەکا وەک نەتەوەیێکی خاوەن مێژووی کۆن و دێرین، خـەڵکەکـەی هوشـیـار و ژیرن. ئینجـا بـاس لە وڵاتیـان دەکـا لە ڕووی جوگرافییەوە، لە کۆتایی شیعرەکەدا حاجی لەو ڕاستییە دەدوێ کە کوردی بێچارە دەیانەوێ دەوڵەتی خۆیانیان هەبێ، کەچی چنگیان ناکەوێ. لەبەر ئەوە حـاجی خـەریکە لە داخـانا بەزگ دەدا. بێ گـومـان ئەم هەمـوو سـتـایش و پێدا هەڵدانەی کـورد لە لایەن حـاجـیـیـەوە بۆ ئەوەیە بڵێ کـورد توانای ئەوەی هـەیە خاوەنی خۆی بێ، کەچی ڕۆژگار ئەم هیوایەی نەهێناوەتە دی. بەگشتی حاجی لە هۆی نالەباری کورد گەیشـتووە، لە گـەلێ شـوێن لە نـاو شـیـعـریدا هۆی ناوەوە و هۆی دەرەوەی خـسـتـۆتە ڕوو بۆ نەگـەیشـتنی کـورد بەهیـوا و ئامـانجی لە ڕووی دروستکردنی دەوڵەتەوە.

٢

لە گـــاوان و شــوانی کــوردەکــان یەک
بەسـە بۆ لەشکری سـەد کـەڕڕە دوولەک
فـیـدای جـووتیـاریان بێ حـاتەمی تەی
بەقـوربـانی سـەپانتـان ئالی بەرمـەک

مــریشکی ئێــوە ســەییــادی شــەهێنە
لەکن عــەنقــا فــڕووجــە حــاجی لەک لەک
شـــوانی مـــێگەلی کـــوردان لە شـــەڕدا
وەکـو قـەسـســابە دوژمن مـێگەلی شـەک
لـەبـەر حـــیـــزە بخـــۆیی و نـاتـەبـایی
لە ژێری حـیزی حیـزان بووینە دۆشـەک
هـەتـا وەک ئاگـری بن کـان لەگـەڵ یەک
ئەگـەر تۆفـان بێ لەشکرتان بەپووشـەک
لـە گـــوێی نـوســـتـــوون بۆیێکە ڕێوی
لەسـەر ئێوە وەها شـێر گیرە وەک سـەگ
ســەڵاحی ئێــوە ئێـســتـاکـە ســیـلاحـە
تەمـاعی گـەورەیی بێ چەک نـەکـەن نەک
کـــراوە ئینتـــیـــخـــابی وشـكەســـۆفی
لە دیوانی کـەری بێ نوقـتـەیی شـەک

ئەم شـیـعـرە لە بارەی ئازایەتی کوردەوەیە، بەراوورد لە نێوان کورد و کەسـانی بەهێزی دیکە دەکا، لەمـەشدا بێ گومـان کورد هـەمـیشـە بەسـەر دوژمنانیدا زاڵ بووە. لەگەڵ ئەوەی ئازایەتی هۆی سەرەکی و بنچینەیی بووە بۆ هێنانە دی هەموو ئامـانجێک کورد لە خـەباتیدا سـەرنەکەوتووە، هۆی ئەمـە بەلای حـاجییـەوە لەبەر حــیــز بخــۆیی و ناتـەبایی و دوژمـنایـەتی کــردن لەگــەڵ یـەکــتــری. لەبـەر ئەوە کەوتووینـەتە ژێر دەسـتی ژێر دەسـتـان (حـیزی حـیزان بەقـەولی حـاجی) مـەبەس لێـرەدا پێم وایە تورک و عـەجـەمـە. هەرچەنده ئەمـانە دەوڵەتیـان هەبوو کـەچی لە سـەردەمـی حـاجـیـدا کـەوتبـوونە ژێر کـاریگەری دەوڵەتە ئەمـپـریالیـسـتـە پێـشکەوتووەکـانی ئەوروپا. ئیـتـر گـەلێ بەڵگە دێنێـتـەوە بۆ ناتەبایی کورد وەکـو ئەوەی لەگـەڵ یەکتـریدا «وەک ئاگری بن کان» و «لە گوێی گا نوسـتوون» ئینجا دەکەوێتە ئامـۆژگاری و دەڵێ تەنیا چەک و سیلاح واتە شـۆڕش ئێوە دەپارێزێ. حـاجی بەڵگەیێکی ڕەوانبێژی جوان دێنێـتـەوە بۆ پێشکەوتنی کورد لـە سیفـەتی دوژمنایەتی ناوخۆوە دەڵێ «کـەری بێ نوقـتـەیە شـەک»، ئەگـەر نوقتـەکانی سـەر وشەی «شەک» هەڵبگیرێ دەبێ بە«سەک» واتە (سەگ).

٣

خـوسـرەو و کـەیقـوباد و ئەسکەندەر
وەکـو کـیـسرا وو کـاووس و قـەیســەر
هـەمــوو تێک چـوون و پاکـی فــەوتاوە
نـە ســیـــلاح و نـە سککەیان مـــاوە

***

ســەد شــەهنشــاھ و پادشــا مــردن
سـەیری کە کوردی ئێمـە هـەر کوردن
مـــیللەتـە باقی مـــا بەقـــا فـــانی
هـەر لـە جـــافـی هـەتا بـەگـــۆرانـی
حـــەســـرەتم هەر ئـەمـــە لە دنـیـــادا
حـــاجـی دەمـــرێ بەدەوریان نـاگـــا
گـــەر بـەدەورانـیــــان بگـەیـــــایـە
هـەمـــوو حـــاڵـی دەبوون چ دەریـایـە
چ بەمـەنســوور و گـەوهـەری کـوردی
چ بـەنـەزم و کـــیـــتـــابـەتـی وردی

لەم شیعرەدا حاجی باس لە مێژووی دەوڵەتە کۆنەکان دەکا، چۆن تێکچوون و نەتەوەکانیان ناویان نەما، بەڵام کوردی ئێمە هەر ماوە، بەلای حاجییەوە لە هەموو کەسێک و لە هەموو گەورەیێک گەورەترە، چونکە ئەو کەسانە کۆتاییـیان دێ، کەچی کورد هەر دەمێنێ، هەموو کورد لە جافەوە تا گۆرانی. حاجی غەمبارە بۆ ئەم کوردانە چونکە دوارۆژی ڕووناکیان نابینێ، نووسین بەپەخشان و شیعر لە بارەیانەوە ناخوێنێتەوە. ئینجا بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ.

یەعنی تا مـاوە شـاعـیـری غـەڕڕا
عـــالـم و عـــامـی داخی بۆ نـاخـــوا
لاکین ئەو ساعـەتـەی بەڕەحـمـەت چوو
قـوڕ دەپێـون دەڵێن: چ حـیکمـەت بوو

پەشمە (حاجی) وەرە وەکو جاران
بێرەوە سەر حیکایەتی کوردان

لێرەدا حاجی لە دەردێکی گرانی دیکەی کۆمەڵی ئێمە دەدوێ و دەڵێ، گەورەمان کە هێشتا لە ژیان دایە کەس ئاوڕی لێ ناداتەوە، لە دوای مردنی دەڵێن پیاوێکی گەورە بوو. دوا جار حاجی بەخۆی دەڵێ ئەم قسانە پارە ناکەن، وەرەوە سەر مەسەلەی کوردان.

رۆشنبیری بۆ کورد

١

لە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

زەمانە رەسمی جارانی نەماوە
چراغی نازم و مونشی کوژاوە
لە دەوری ئێمە رۆمان و جەریدە
ئەگەرچی مەقسەدە زانینی باوە
ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە
لە دنیا ئێستەکی هەمتای نەماوە
لە ئەییامی حەیاتی شێخی خانی
لەسەر نوسخەی خەتی ئەو نووسراوە
لە لای ئەربابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت
خەزینەی گەوهەرە و کیسەی دراوە
لە مەجموعی دووەل سۆران و بۆتان
لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە
لە کوردان غەیری (حاجی) و شێخی خانی
ئەساسی نەزمی کوردی دانەناوە

لەم شیعرەدا حاجی وەک هونەروەرێک و شاعیرانە هەندێ کێشەی کۆمەڵایەتی لە بابەت رۆشنبیرییەوە بۆ کورد روون دەکاتەوە. بەلای ئەوەوە ئەو کاتە نووسین دەوری گرنگی دەبێ ئەگەر نووسینی رۆمان و بڵاوکردنەوەی رۆژنامە کارێکی

ئاسایی بێ لە ناو کۆمەڵدا.

حاجی ئاماژە بۆ کتێبی «مەم و زین» دەکا بەبێ ئەوەی ناوی بێنێ، دەڵێ ڕێزی لێ بنێن، هاوتای نییە. لە پەراوێزی دەستنووسێکی دەوروبەری ژیانی ئەحمەدی خانی حاجی بەخەتی خۆی ئەم شیعرەی نووسیوە کە لێرەدا بڵاو دەکرێتەوە. ئەو دەستنووسە لای بەدرخانیان بووە و ئەم شیعرەی حاجییان لە ڕۆژنامەی «کوردستان – قاهیرە» (٢٠ی مایسی ١٨٩٨) بڵاو کردۆتەوە. هەروەها دەڵێ «مەم و زین» لە لای دانایان و زانایان نرخی تەواو نابێ. هەموو سۆرانی و بۆتانی (کوردستانی باشوور و باکوور) بەهۆی «مەم و زین»ەوە ناسراون. لە ناو کوردان جگە لە حاجی و خانی کەسی دیکە لە ڕۆژگارانی پێش سەدەی بیستەم لە بابەت نیشتمانپەروەری و کوردایەتی شیعری کوردی نەنووسیوە، لەمەشدا حاجی ڕاست دەکا.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی بەم جۆرە دەست پێ دەکا:

ئەگەر کوردێک قسەی بابی نەزانی
موحەققەق داکی حیزە بابی زانی
وەرە با بۆت بکەم باسی نیهانی
تەفەننون خۆشە گەر چاکی بزانی
سەلاحەددین و نوورەددینی کوردی
عەزیزانی جزیر و مووش و وانی
موهەلهەل ئەردەشێر و دەیسەمی شێر
قوباد و بازو میری ئەردەڵانی
ئەمانە پاکیان کوردن نیهایەت
لەبەر بێ دەفتەری ون بوون و فانی
کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بەکوردی گەر بنووسرایە زوبانی
مەلا و شێخ و پیر و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما نام و نیشانی

لێرەدا حاجی هێرش دەباتە سەر ئەو کوردانەی زمانی باوکیان نازانن، یا لەسەر ڕێوڕەسمی باپیرانیان ناڕۆن، ئەمانە نابێ گرێی سایکۆلۆجییان هەبێ و پێیان شەرم بێ کە کوردن، چونکە کورد پیاوی گەورەی لێ هەڵکەوتووە، ئەوە هەیە ناویان ون بووە لەبەر بێ نووسینی و تۆمار. ئەگەر دەسنووسی و دەفتەرمان هەبووایە ناومان هەتا هەتایە دەمایەوە.

ئینجا حاجی دیسانەوە دەکەوێتە هێرش بردن بۆ سەر شێخی تەریقەتی دەروێشی و ستایشی خەڵکی دیکە و کۆتایی بەشیعرەکە دێنێ:

بەڵێ شێخ قوتبە ئەمما قوتبی ئاشە
بەئاو و نیعمەتی خەڵقە گەڕانی
لە بۆ ژن دێ لە کۆڵان وەک سەگی هار
لە ژن هەڵدێ بەمیسلی کەر لە خانی
بلێ ئەو سەرکزۆڵەی قوزپەرستە
بەچاوی کلدراو و ڕیشی پانی
کە نەفعێکت نەبێ بۆ دین و دەوڵەت
بەمن چی نەقشبەندی یانە مانی
کەسێ پیاوەکە دانی وەک حەماغا
لە بۆ ئەبنایی جینسی نان و خوانی
وە یاخود وەک ئەمیناغا بەهیممەت
بکا بۆ قەسری میللەت پاسەبانی
بلێلەم بەحسە هەر کەسمونکیری تۆن
بفەرموو سەهلە ڕێگەی ئیمتیحانی
بەئوممێدی دوو سێ دانایە (حاجی)
بەهەرزانی دەدا دوڕڕی گرانی

لەم دێرانەیدا لەو کاتەی بەگشتی حاجی هێرش دەباتە سەر لایەنە ڕەشبینییەکانی پراکتیکی دەروێشیزم، لە ناو کاربەدەستان و فەرمانڕەوایانی کۆیە یەکێکی وەکو حەماغای غەفووری و ئەمین ئاغای حەوێزی (ئەختەری شاعیر) دەدۆزێتەوە و بەڕاستی ڕێزیان لێ دەنێ چونکە چاکەیان بۆ خەڵکی کۆیە بووە.

دواکەوتوویی کورد

١

حاجی لە شیعرێکیدا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت
بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت
بێگانە بەتەرجەمەی زوبانی
ئەسراری کتێبی خەڵقی زانی
یەکسەر عولەما درشت و وردی
ناخوێننەوە دوو حەرفی کوردی

لێرەدا حاجی باس لە دواکەوتوویی دەکا لە ڕووی خوێندەوارییەوە، بێ گومان بۆ ئەو ڕۆژگارە حاجی ڕاست دەکا. پلەی خوێندەواری زۆر نزم بوو، بەتایبەتی لە ڕووی زمانی کوردییەوە. ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە حوجرەی مزگەوت نێوەندی خوێندەواری بوو لەوێش تەنیا زانستییەکانی شەریعەتی ئیسلام و زمانی عەرەبی دەخوێنرا، زمانی کوردی و نووسینی کوردی لە کوولەکەی تەڕیشدا لە ناوەوە نەبوو.

بەم جۆرە لەسەر قسەکانی دەڕوا و دەڵێ:

ساحیب کوتوب و پەیامە هەر کەس
ئێمە نەبێ بووینە قەومی چەرکەس
کاکە ئێمە موئمینین نە ڕووسین
بۆچ کفرە زمانمان بنووسین
میللەتی بێ کتێب و نووسین
غەیری کوردان نییە لە ڕووی زەمین

شاعیر دەڵێ خەڵکی گێتی هەموویان کتێبیان هەیە ئێمە نەبین، ئێمە بۆچ کتێبمان نەبێ، ئێمە موسوڵمانین ڕووس نین! لەبەر چی نووسین بەکوردی کفرە!

ئینجا بەم دێرانە حاجی دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ڕۆم و جوو چاکە ئیتتیفاقی هەیە
کوردە بێ غیرەتی و نیفاقی هەیە

جینگەنەی ئێرە با ووجوودی کەرن
هەر وەکــو دۆمی ئێــمــە دەربەدەرن
لێــوە عــاقلتــر بەســەد مــەنســەب
کــوڕی خــۆیان دەنێــرنە مــەکتــەب
ئێستـەکێ ئامـیرانـی کوردستـان
هــەر لــە بـۆتـانــەوە هــەتـا بـابـان
لەم هەتیـوانی مـەکتـەبەن یـەکسـەر
کوردەکـان بار دەکەن وەکو مـاکەر
وا دیارە تاکـــو دنیـــا دنیـــا بێ
کـوردەکان حـاڵیـان دەبی هەروا بێ
جوو چ قـەدری هەیە لە نێو کوردان
غـەیری لێـدان و جوێن و تێـهـەڵدان
حـــاڵەتـی ژێر دەســــتـی هەر وایە
نۆکــــەری کــــاری چاکی بۆ نـایە

حـاجی لەم دێرانـەدا ئەوە دەردەبڕێ کە ڕۆم و جـوولەکە یەکێـتیـیـان هەیە، نابن بەکورد، جینگەنە و دۆم هەندێ لە کورد دەکەن کەچی هێشتا ئەوان عاقڵترن و منداڵیـان دەنێرنـە قـوتابخـانە. ئەوانە فـەرمـانڕەوایانی کوردسـتـانن لـە بۆتانەوە تا بابان وەکو کەر خەڵکەکە بار دەکەن. وا دیارە کورد هەر وا دەمێنێتەوە!.

٢

حاجی لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

شـاعیـر و شـێخ و خـواجـە دەربەدەرن
لـە قــســـەی بێ نـەتیـــجــە دەمــــرن
بـاسی زولفـی درێژ و چاوی بـەخــــەو
نـەبڕاوە بـووە بـەتڕی خـــــوســـــرەو
قـەید و تەزبیب و حـاشیـە و ئیعـراب
هەموو با بردی بوونە مـەوجی سەراب

سەفەر ئەندەر وەتەن چ کەڵک دەگرێ
سەیری ناکەی شەمەندەفەر دەفڕێ
بەقسەی سادە برسی تێر نابێ
عەمەلە عیززی دین و دنیا بێ
ئاسنی سارد بەفوو نەرم نابێ
بەتڕانیش حەمام گەرم نابێ
تەلغرافیش تەلێکە بێ مایە
موخبیری ڕوویی کوللی دنیایە

حاجی باس لە ناوەڕۆکی بەرهەمی زانستییەکان دەکا لە ڕۆژهەڵاتی کۆندا، ئەمانە قاڵبی خۆیان گرتبوو، گۆڕان و تازەکردنەوە بەلایانا نەدەچوون، لای ئێمە ماوەی ئەوە نییە بیر لە تەڵگراف و شەمەندەفەر بکرێتەوە. لە پیشەسازی تازەدا حاجی باس لە شەمەندەفەر دەکا. ئەوە ڕاستە لە سەردەمی ژیانی حاجی لە ئەوروپا شەمەندەفەر هەبوو، حاجی لە وڵاتی عوسمانی هەواڵی بیستبوو و ڕەنگە چاویشی پێ کەوتبێ. کەچی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم تا دوای جەنگی یەکەمی گێتی و پەیدابوونی شەمەندەفەر لە ناوچەکانی ئێمە خوێندەوارانمان نەیاندەزانی لە سەردەمی حاجی لە ئەوروپا شەمەندەفەر هەبوو، لەبەر ئەوە دەیانوت حاجی کەراماتی هەبوو پێش ئەوەی ئەم داهێنراوە پەیدا ببێ پێشبینی کردووە لە دوارۆژدا شتێکی وا دروست دەکرێ، دیارە ئەوانەی لای ئێمە ئاگاداری ئەوە نەبوون لە سەدەی نۆزدەمدا شەمەندەفەر لە ئەوروپا پەیدا بووە.

حاجی لەسەر شیعرەکەی بەردەوامە و دەڵێ:

عولەمامان بەقەولی بێ سەر و پا
پاکی خنکا لە بەحری وشکی هەوا
سنعەتێک فێر نەبوون لە پاش تەحسیل
سەیری چۆن بۆ مەناهی بوونە دەلیل
یەک بەیەک بوونە خائینی دەوڵەت
خائینی مولک و دوژمنی میللەت

تا تەعــــيناتی کـــۆر و لاڵ مـــــابوو
لە گـــەلێ دێیـــەکـــان مـــەلای چا بـوو
ئەو دووانە بەرەحـــمـــەتی خـــوا چوون
شـــارەکـان بێ مـەلا و مـودەرریس بوون

حاجی دەڵێ زاناکانمان خەریکی قسەی بێ سەر و پا بوون، خۆیان فێری هیچ سەنعەتێک نەکرد، گەورەکان تاوانبار و دوژمنی دەوڵەت بوو، کەچی حاجی «کوێر» و «لاڵ»ێک لە ناو ئەمـانەدا جـیـا دەکـاتەوە، مـەبەسی لە «کـوێر» پاشـا کـۆرەی ڕواندزە، لە «لاڵ»یش عەبدولڕەحمان پاشای بابانە گۆیا ئەمانە لە میرنشینەکەی خۆیاندا بایەخیان بەمزگەوت و خوێندنی حوجرە داوە و بەم هۆیەوە مەلای چاک لە ناوەوە بوون.

شاعیر بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

عـەجـەبا بۆچی ئەهلی مـولکی عـیـراق
ئیـتـتـیـفـاقی بەدەل دەکـەن بەنیـفـاق
بۆ ئەمــیـــرانی غـــەیرە دەبنە گـــزیر
نەک لە خـۆیان یەکـێکی بێـتـە ئەمـیـر
ئێـســتــەکـەش فـرســەتە گـەلی یاران
کـــەپەنەک بۆ چیـــیـــە لە پاش باران

حاجی سـەیری پێ دێ کە خەڵکی عیراق لەباتی ئیتتیفـاق نیفاقیان هەیە، دەبێ ئەمـە لەبەر ئەوە نەبێ «عیراق» و «نیفـاق» و «ئیـتـتیـفـاق» قـافیـەیان یەکە! ئەمانە هـەمیشـە پیاوی بێگانانن. ئێستـاش هـەلێکی باشـە ئەی کورد، هـەڵسن و لە دەست خۆتانی مەدەن.

پیاو خراپانی ناو کۆمەڵ

١

لە شیعرێکیدا حاجی دەڵێ:

حـــاکم و مـیـــرەکـــانی کـوردســـتـــان
هـــەر لـــە بـــۆتـــانـــەوە هـــەتـــا بـــابـــان

یەک بەیەک حافیزی شەریعەت بوون
سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون
سەیید و شێخەکان لە ترسی ئەوان
مونزەوی بوون و زاکیری رەحمان
هەرکە فەوتان ڕیای ئەوان دەرکەوت
سەیری چۆن بوونە پووش و ئاگر و نەوت
یەکێ لەملاوە ڕوو دەکاتە عەجەم
دوو لەولاوە دەبنە دوژمنی هەم
دوو هەزار ژن فەساد کرا لەملا
بوونە قاتیل ئەوانی تر لەولا
یەک بەیەک بوونە نائیبی هەمەوەند
ساحیبی مارتین و ماری گەزەند

لەم شیعرەدا حاجی دواکەوتوویی میللەت لە هەموو ڕوویێکەوە، هەروەها بەجێمانی کورد لە کاروانی مەدەنیەتی گەلانەوە لە کردەوەی شێخی تەریقەتدا دەبینێ. ئینجا شاعیر دەڵێ فەرمانڕەوایانی کورد لە بۆتانەوە تا بابان کاری باشیان دەکرد. تا ئەوان بەهێزبوون شێخەکان دەوریان نەبوو، کە فەرمانڕەوایان بێ هێز دەبوون شێخەکان ئاژاوەیان دەنایەوە. یەکێ دەبوو بەپیاوی عەجەم، دووان لەولاوە دەبوون بەدوژمنی یەکتری. دوو هەزار ژنیان خراپ کرد، هەزارانی تریان بەکوشت دا.

ئەوجا شیعرەکەی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

میللەتیش هێند کەرن وەکو جاران
دەستیان ماچ دەکەن دەڵێن قوربان
گەر لە سەحرا مەلا نەمردایە
گورگەشین با کەری بخواردایە
شێری دڕندە وەک لە بێشە نەما
گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و سەما

من له غەمخواری ئەم قسانە دەکەم
وەرنە پەشمە لە لام هەموو عالەم
ئەم قسەی ئێستە عەیبی لێ دەگرن
ئەو دەمەش دێ کە ئێوە بۆی دەمرن
ئەم بەئەو ئەو بەئەم دەڵێ کاکە
سەیری قانوونی حاجی چەند چاکە
هەر چلۆنێ ئیشارەتی فەرموو
وەک کەرامەت هەمووی وەها دەرچوو

حاجی سەیری بەو میللەتەی خۆی دێ، لەباتی ئەوەی شێخەکان تاوانبار بکا دەستیان ماچ دەکا. ئاژاوەی ناو کۆمەڵ شیرازەی ژیانی ئاسایی تێک داوە. ئەگەر شێر نەمێنێ گورگ و مام ڕێوی دەست بەسەما دەکەن. لە پاشانا حاجی وەک دووبینێک و زانایێکی ستراتیجی کۆمەلایەتی باس لە ئامۆژگارییەکانی خۆی دەکا و دەڵێ خەڵکی نرخی نازانن، بەلام ڕۆژێک دێ پەسەندی دەکەن. بەیەکتری دەڵێن قانوونی حاجی زۆر باش بوو، ئەو کابرایە کەرامەتی هەبوو، ئەگەر ئێستا زیندوو بێتەوە، بەبزەیێکی قەشمەری ئامێز بەخەڵکی دەڵێ: نەموت!! من ئێوەم ناسیبوو بۆیە ئەو قسانەم دەکرد. دەبینن تا ئێستاش ئەوەی دەتانەوێ دەستتان نەکەوتووە.

٢

لە شیعرێکی دیکەیدا حاجی دەڵێ:

تا ڕێک نەکەون قەبیلی ئەکراد
هەر وا دەبنە خەرابە ئاباد
ئەنواعی میلەل لە گەورە تا چووک
خەملیوە مەمالیکی وەکو بووک
یەک بەرگن و یەک زوبان و یەک ڕەنگ
بێ غەیبەتو عەیب و عار و بێ دەنگ
دنیا بەتڕان دەخۆن و دەیدەن
هەر چۆنێ مەرامیانە دەیکەن

هەر کوردن ئەگەرچی باکی مەردن
پامالّی زەمانە میسلی گەردن
هەر مانەوە بێ نەوا وو مەزڵووم
وەک بوومی خەرابە زار مەشئووم

لەم شیعرەدا حاجی باس لە دواکەوتوویی و پەژمردەیی کورد دەکا. بێ نەوا و دەستبەسەر ماونەتەوە و وەکو کوندەبووی بەدفەڕی خەرابەیان لێ هاتووە. حاجی بەم جۆرە لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دوایی پێ دێنێ:

گەر باعیسی ئەم دەپرسی کامە
شەرتێکە کە بۆ هەموو تەمامە
ئەو شەرتە بەکوللی ئیتتیفاقە
گەر مەرعش و وانە گەر عیراقە
قەسرێکە بەساغی ئەو نیفاقە
گەر وا نەبێ بابی هەر بەتاقە
سەد شێخ و مەلا و ئەمیر و خانی
بۆ لەززەتی عەیش و زیندەگانی
لەولاوە ئەوان بەحیلەبازی
لەملاوە ئەمان بەتەقڵەبازی
قوڕیان بەهەموو وڵاتەوەدا
تا مولک و ڕەعیەیە پاکی فەوتا
یەکیان ئەوی تۆ دەکەی نەیان کرد
غەمیان نەبوو کورد ئەگەر هەمووی مرد

ئەستووری بیروباوەڕی حاجی لە سەرکەوتنی مەسەلەی نەتەوایەتی کورد کە دروستکردنی دەوڵەتی تایبەتی خۆیەتی یەکێتی و یەکگرتنە، تەنیا یەکگرتن، ئەمەیان نەبێ ئەویان نابێ.

یادی نیشتمان و هیوای حاجی

شیعری «لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم»ی حاجی ئەگەر مامەڵەی چیرۆکی شانۆیی لەگەڵدا بکرێ دەشێ ببێ بەسێ پەردە یا دیمەن. دیمەنی یەکەم حاجی لە

ئەستەموولّ چاوی بەکابرایێکی کورد دەکەوێ:

لە ڕۆمـا کـەوتـە بەرچاوم کـەسـێکی هائیـم و حـەیران

بەهەیئەت تێی گەییم کوردە بەشێوەی ئەهلی کوردستان

کە چوومـە خزمـەتی پرسیم برادەر خـەڵکی کام جێگای

لـە کــام لا هـاتووی گـــریا گـــوتی بـابان گـــوتم بابان

دڵم داوە گــوتم باوکــە هـەمــوومــان بێ کــەسین لێــرە

چ قـەومـاوە گـەلێ حـەیفـە مـەگـریێ هـەر وەکـو باران

گـوتی بۆ غـوربەت و ڕووتـی نیـیـە ئەفـغـان و هاوارم

لە داغی حـاکـمی خۆمـە لە شـان و شـەوکـەتی تورکـان

گـەلێکم بیــسـتـووە پەسـتی و بڵندی دەوڵەتان ئەمما

جیـهان نەیدیوە پەستی وا میـسالی حاڵی کوردستـان

هەڵوێسـتـێکی پڕ لە سـۆزی ڕۆمـانتیکییـانەیە. حـاجی لە ئەسـتـەمـوولّ چاوی بەکـەسێک دەکـەوێ ئەدگاری ئەوە دەگەیەنێ لـە کوردسـتـانەوە هاتووە و کـوردی ئەوێیـە. لێی نزیک دەبێتـەوە، بەسـۆزەوە دەپرسێ خـەڵکی کام جێی کـوردسـتـانە. کـابرا بەدەم فـرمـێـسکی گـەرمـەوە، دەڵێ بابان. حـاجی دڵی هـاوڕێی دەداتەوە، ئەویش هۆی شـین و شـەپۆڕی بۆ حـاجی ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ بـۆ خـۆی نییـە بۆ مـەینەتی کـوردانە. ئەوە ئاشکرایە لەو ڕۆژگـارەدا پشـتی کـورد لـە ئەرز درابوو و لووتی تورکی عوسـمـانی پێ بڵند بووبوو، چونکە لەمێژ نەبوو سـوپای عوسـمـانی میرنشینی بابانیان ڕووخاندبوو، دیارە هـەر لەبـەر ئەوەش بووە حاجی قـارەمـانی ئەم گێڕانەوەیەی کردووە بەخەڵکی سلێمانی.

دیمەنی دووەم حاجی بەشان و باهوو و ڕابردووی پڕ لە شانازی کورد هەڵدەڵێ:

لە وەقتی خۆی هـەمـوو شـا بوون سـەراپا بێ غـەم و شـا بوون

لە جــوودا حــاتـەمی تائی لە شــەڕدا ڕۆســتــەمی مــەیدان

لە پێـــشـــا خـــاکی مـــەلانەی پڵنگ و شـــێـــری ئازا بـوو

ئەمێستا مار و مێروو و گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سـەیران

لە کـوێ مـا نـەعـرەتەی تەقـڵـە و جلیت و ڕمب و ڕمـبـازی

لـە کــوێ مـــا دەنگی زوڕنا و دەهـۆڵ و شـــایی و ســـەیران

لە هارەی شــەش پەڕ و نەڕڕەی ســوار و بەرقی شــەشــخــانە

لە تەقـقـەی ناڵ و شـەقـقـەی سم لە ڕەقـقـەی تۆبز و قـەڵغـان

دەهـاتە جــــونبـــوش و لـەرزین لـە مـــاهـی بگرە تـا مـــاهـی

لە سەحرا چەندە وەحشی بوون لە ترسان چوونە سەر کێوان

لە ڕێزی زەبر و زەنگی وان کــەســێکی تر نەبوو هـەرگــیــز

بە شـیـر و حـیـشـمـەتی کـوردە کـە مـاوە دەوڵەتی ئێـران

سـەرا و ئەیوانیـان ئێـسـتـا کـەلاوەی کـوندەبوو و جـوغـدە

ئەگــەر مـــەیدان و دیوانـە ســـەراپا بوویتــە جــێی دۆمـــان

حـاجی دەڵێ لە کاتی خۆیدا کورد هەموویان شـا بوون، بەشـادی دەژیان. وڵات لانەی پڵنگ و شـێـران بوو، لەلایەک یاری و گـەمـە و ڕابواردن، لەلایەک دەهۆڵ و زوڕنا و شــایی و ســەیران. قــارەمــانانی جــەنگ گـەردوونیــان هێنابووە جـۆش و خرۆش. لە دواییدا ئەم هەموو خۆشییە لە دەست چوو. ئێستا کوردستان جێی مـار و مێـروو و گورگ و ڕێوییە. سـەرا و باڵەخـانەکـانیـان کـەلاوەی کـوندەبوو و کۆلیتی دۆم و خەڕاتانە.

دیمەنی سـێیـەم حـاجی بەم جۆرە دوا گـفـتوگـۆ لەگەڵ هاوڕێ کـوردسـتـانیـیە هاوخوێنەکەی دەکا:

لە پاشـی ئەو هـەمـــوو گــریان و نـاڵە و زارییـــە پێم گــوت

عـەزیزم غـەم مـەخـۆ هێندە لە سـایەی ڕەحـمـەتی ڕەحـمـان

ئەمــیــرێک مــاوە پاشــایە گــوتی کــێــیــە گــوتم شــێــرە

گـــوتی لێـــرە گـــوتم لێـــرە هـەتا تاران و هـیندســـتـــان

بـەخـــۆی شـــێـــرە وەکـــو ناوی لـە شـــەڕدا دوژمـن ئەندازە

تەمــایان هـەر بەئەو مــاوە جــەمــیــعی خــاکی کــوردســتــان

هـەرچی جێگـەی ئومـێدمـانە و ئەوی دڵ خـۆش دەکا ئەمـرۆ

کـەسی دی لـەو بەدەر نابێـتـە غـەمـخـۆری گـەلی کـوردان

لە دوای ئەم هەموو ناڵە و گریانە حاجی بەهاوڕێکەی دەڵێ، غەم مەخۆ، هیوا و ئامــانج نـەمـردوون. ئەمـیـرێک لێـرە مـاوە ئـەوەندە گـەورەیە لێـرەوە تـا تاران و هیندستانە. بەخۆی شێرە و ناویشی شێرە، جێی ئومێدە، تۆڵەمان بۆ دەکاتەوە و

ئازادیمان بۆ وەردەگرێتەوە. بەئاشکرا دیارە ئەو کەسەی وەکو شێر ئازا بێ و ناویشی شێر بێ، دەبێ یەزدان شێر بێ. ئەم کەسایەتییە ناوی عیزەدین شێری جزیرییە، بەناوی عیزەدین شێر پاشا ناسراوە و برازای بەدرخان پاشایە. دەمێنێتەوە سەر ئەوەی ئایا بەڕاستی مەبەسی حاجی لەو میرە یەزدان شێرە، ئەمەیان قسەی لەسەرە. برێک لە مێژوونووسان و هەندێ لە بەدرخانییەکان بەتاوانباری دادەنێن، گۆیا لە کاتی خۆیدا دەستی لەگەڵ عوسمانییان تێکەڵ کردووە بەمەبەسی ئەوەی بیکەن بەفەرمانڕەوایێک لە دژی هەڵسانەکانی کوردی ئەو سەردەمە بەتایبەتی بەدرخانییەکان.

ئەم بەسەرهاتە ڕاست بێ یا ڕاست نەبێ گرنگ نییە بۆ مێژووی ئەدەب. بێ گومان ئەمە مەسەلەیێکە دەچێتە ناو مێژووی گشتییەوە. جا ئەگەر حاجی مەبەسی یەزدان شێر بێ دیارە بیروڕای لەگەڵ ئەو کەسانەیە کە یەزدان شێر بەقارەمان دادەنێن نەک تاوانبار.

ئەم هەموو ڕەشبینییەی حاجی بەرامبەر بەمەسەلەی نەتەوایەتی کورد لێی بووە بەگرێ کوێرەی سایکۆلۆجی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆڵی نەداوە و کۆڵ نادا و نایەوێ یاری بەئیدیۆلۆجییەتی خۆی بکا و خوا نەخواستە بیر لەوە بکاتەوە کە کورد ناگا بەئامانجی.

***

حاجی لە مێژووی ڕۆشنبیری نەتەوەی کورد بەگشتی و مێژووی ئەدەبی کوردی بەتایبەتی پێویستە ناوی تەنیا بە«حاجی» ببرێ. مەزنی ئەم کابرایە تەجریدی دەکا لە هەموو ناوێک: قادر، گۆڕ قەرەج، کۆیە، ئەستەمووڵ، ئەحمەدی باوکی و فاتێی دایکی و گەلێ کەس و شتی دیکەش. حاجی بووە بەڕۆڵەی کورد و خاکی کوردستان. وەک شاعیرێکی کلاسیکی هەموو ئەدگارەکانی شیعری قوتابخانەی کوردستانی باشوور نالی پاراستووە و پەرە پێ داوە. لە ناو جوانکاری ئەو قوتابخانەیە دوو شۆڕشی ناوەتەوە، یەکەمیان لە ناو شیعرە کلاسیکییەکە خۆی نوێگەرییێکی تازەی بەرپا کردووە لەگەڵ ڕۆژگارانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا بگونجێ کە شاعیرانی نەوەی دووەمی قوتابخانەی نالی لە ژیاندا بوون. دووەمیان ئەو شۆڕشە گەورەیە بوو لە ناوەڕۆکی شیعر لە دڵداری گۆڕییەوە بۆ سیاسەت و تەنگوچەڵەمەی ڕۆژانەی خەڵک و کێشەی ناو کۆمەڵ و مەسەلەی

نەتەوایەتی کورد. بۆ ئەم مەبەسە قاڵبی کۆنی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی بەکارهێنا، بۆ دانانی بەردی بناغەی نوێکردنەوەی شیعری جووت قافیە (مەسنەوی) خستە کار. ئەم گوێزانەوەیە خۆی لە خۆیدا زیاتر ئازادی دایە شیعری کوردی.

وەک شاعیر حاجی دەبێ بەدوو کەسایەتیی جیاواز، یەکێکیان شاعیرە کلاسیکییە هەرە بەرزەکەیە، دووەمیان شاعیرە میللی و شەعبییەکەیە. لێرەدا لەبەر ئەوەی کەرەستە و ناوەڕۆکی شیعرە میللییەکانی لەگەڵ بینای شیعر ناگونجێن و زیاتر لەگەڵ پەخشان ڕێک دەکەون ناچار بووە بەم شێوازە بنووسێ و کەموکوڕی هونەری لە ناو شیعریدا هەبێ. بێ گومان خۆشی هەستی بەمە کردووە، کەچی وەکو خۆی دەڵێ مەبەسی ئەوە نییە ئەم شیعرانە لە ڕووی هونەرییەوە بەرز بن لای خەڵکی بەڵکو مەبەسی ئەوەیە لە ناوەڕۆکی بگەن و فێری بیرکردنەوە بن، ئەمە پێوەندی بەچێژی شیعرایەتییەوە نییە.

حاجی کەسێکی شاعیر و زانا و سیاسی و ڕۆشنبیر و نیشتمانپەروەر و شۆڕشگێڕی دڵسۆزی کورد بوو. دژی کۆلکە مەلا و شێخ و مێخی جامباز و سەرکردە و فەرمانڕەوای دڵ ڕەق و پیاو خراپ بوو. حاجی سەری خۆی هەڵگرت و ڕووی کردە ئەستەموول و بڕیاریدا تا جەردە و ڕێگر و پیاوکوژ و پارەپەرست بمێنن ئەو نەگەڕێتەوە. لە ئاوارەیی لە ئەستەموول سەری نایەوە و نازانرێ لە کوێ نێژراوە، گۆڕی دیار نییە.

ئەگەر کورد بگاتە ئەو ئازادییەی حاجی خەباتی بۆ دەکرد ئەو کاتە دەکرێ مشتێک خۆڵی گۆڕستانەکانی ئەستەموول بهێنرێتە کوردستان و خاکی کوردەواری بەخۆڵی ئێسک و پریسکی حاجی شاد ببێتەوە.

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (١٣)

فەقێ قادر

بەشی هەشتەم

فەقێ قادر

١٨٣٠ - ١٨٩٠

به تەئسیر نەزم بەستەی عیراقی
ئازاد بام جه نار کوورەی فیراقی

ژیانی فەقێ

فەقێ ناوی قادر یا (عەبدولقادر) کوڕی ڕەسووڵ کوڕی جوامێر لە تایەفەی بەگزادە و تیرەی چەلەبی عەشرەتی هەمەوەندە. لە ساڵی ١٨٣٠ لە بازیان لە دایک بووە. هەواڵ هەیە ئەوە دەگەیەنێ لە گوندی قودرەتە لە دایک بووە.

سەرەتای خوێندنی لە حوجرەی مزگەوت بووە، تا ئەو سەردەمە لە وڵاتی کوردەواری مزگەوت مەڵبەندی یەکەمی خوێندەواری بوو. وەک دەردەکەوێ فەقێ قادر قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی تەواو نەکردووە، ڕەنگە گەیشتبێتە قۆناغی موستەعیدی یا سوختەیی و دەستی لە خوێندن هەڵگرتبێ، لەوانەیە هەر ئەو وازهێنانەش بووبێتە هۆی ئەوەی لەقەبی «فەقێ» بۆ خۆی بهێڵێتەوە و وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری بێنێ. جگە لەوە هەندێ جاریش وشەی «دەروێش»ی کردووە بەنازناو، ئەمەیان بەناوی ڕێزگرتن لە کاکەحمەدی شێخ بووە، چونکە ئەم زاتەی زۆر خۆشویستووە و خۆی بەمورید و دەروێشی ئەو داناوە لە تەریقەتی قادریدا.

فەقێ قادر لە سەرۆکەکانی عەشرەتی هەمەوەند بووە، ماوەیێک پلەی قایمەقامیەتی قەزای چەمچەماڵ و ناوچەی بازیانی پێ سپێررا بوو لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولعەزیزی عوسمانی (١٨٣٠ - ١٨٧٦).

ژیانی فەقێ قادر وەک سەرۆک خێڵێک ڕەنگدانەوەی ژیانی عەشرەتی خۆی بووە لە ڕۆژگارانی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی تۆتالیتاری ئۆتۆکراتی عوسمانی. جێگەی

جوگرافی ئەم عەشرەتە یەگجار گرنگ بووە لە ستراتیجییەتی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی سوپایی، بێ گومان هەموو دەسەڵاتێکی ئەم ناوچەیە بەدەست عەشرەتی هەمەوەندەوە بووە. لە بابەت گرنگی ئەم ناوچەیەوە زانای گەورەمان تۆفیق وەهبی دەڵێ دەربەندی بازیان یەکەمین دەروازەیە لە گەرمیان و شاخی حەمرینەوە بۆ ناوچەکانی نێوەندی باشووری کوردستان. لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی عوسمانی هیچ جۆرە خزمەتێکی بۆ ناوچەی چەمچەماڵ نەدەکرد و سەرەڕای ئەمە خەڵکەکەی دەرووتاندەوە. عەشرەتی هەمەوەند ئازا و بزێو بوون، بەرهەڵستی زۆرداری دەوڵەتیان دەکرد. شەڕوشۆڕ بەبێ بڕانەوە لە ناوەوە بووە لە نێوان خەڵکی عەشرەتی هەمەوەند و دەسەڵاتی عوسمانی، ئەمە جگە لەو شەڕوشۆڕە هەمیشەییە وێرانکەر و بێ ئامانەی لە نێوان دەرەبەگەکانی ناوچەکە بووە و دەسەڵاتی عوسمانی کردوویەتی بەداردەست بۆ ئاژاوە نانەوە لە ناو کورداندا.

ئەم وەزعە وای کردووە چارەنووسی سەرۆکەکانی عەشرەت لەگەڵ هی خەڵکەکە یەک بگرنەوە و ببن بەیەک ئامانج. بەم جۆرە فەقێ قادر تووشی ئازار و ئەشکەنجە و کۆت و پێوەندی بەندیخانە بووە. لە ماوەی سالانی ١٨٨٥ – ١٨٨٧ ژیانی دیلی لە بەندیخانەکانی کەرکوک و مووسڵ و بەغدا بردۆتە سەر. ماوەی حەبسی و دەستبەسەری فەقێ قادر هەمووی بەسەریەکەوە نەبووە، هەندێ جار ئازاد کراوە و دووبارە گیراوەتەوە، لە جاری دیکەدا هەمەوەندان بەسەر بەندیخانەیان داداوە و فەقێیان ئازاد کردووە.

لەو ماوانەدا خۆی ون کردووە لە هەندێ شوێنەکانی کوردستانی ئێران دوور لە دەسەڵاتی عوسمانی، لە ناوچەکانی ماهیدەشت و زەهاو خۆی پەنا داوە. لەمەوە ئەوە دەردەکەوێ شەش حەوت ساڵێکی تەمەنی لە بەندیخانە بردبێتە سەر، زۆرترینی ئەم ماوەیە لە بەندیخانەی کەرکووک بووە.

لە ساڵی ١٨٨٧ فەقێ قادر لەگەڵ بەشێک لە بەگزادەی هەمەوەند و خەڵکی عەشرەتەکە دەسەڵاتی عوسمانی دووری خستوونەتەوە و ئاوارەی کردوون بۆ شاری بەنغازی لە وڵاتی لیبیا، وا باوە گۆیا فەقێ قادر لە ساڵی ١٨٩٠ لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

شیعری فەقێ

فەقێ قادر قۆناغەکانی خوێندنی سەردەمی خۆی تەواو نەکردووە، ئەوەی دیکە خۆ فێرکردە بووە. بەهوشیاری و زیرەکی توانیویەتی شارەزای دەوروبەری خۆی و گێتی دەرەوە بێ و زانیارییێکی باشی هەبێ لە بابەت مێژوو و بەسەرهاتی میللەتان و کاروباری مەدەنیەتی مرۆڤایەتی.

شیعری فەقێ قادر لە ڕووی ڕوخسارەوە بەزمانێکی ساکاری ئاسایی وتراوە، زمانێکە لە بنجدا دیالێکتی گۆرانییە. بەڵام بەدیالێکتی کرمانجی باکوور موتوربە کراوە و ئەدگاری ئەوی پێوە دیارە. لە ڕووی کێشەوە هەمووی لەسەر کێشی دە سیلابی و وەستانی لە ناوەڕاست دایە. لە بابەت قافیەوە، جووت قافیەیە (مەسنەوی) وەکو شیعری هەموو شاعیرانی گۆرانزەمین. وشەی عەرەبی زۆر بەکارهێناوە، لەبەر ئەوەی زۆرینەی بابەتەکانی دەچنە ناو شیعری ئایینییەوە.

شیعری فەقێ قادر دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعرە درێژەکان (دەکرێ بەیتیان پێ بوترێ)

ئەم بەشە شیعرەی هەمووی شیعری ئایینییە، لە شێوەی موناجات و کورتە حیکایەتی میللی و پەند و ئامۆژگاری ئایینی دەکەونە بەرچاو. فەقێ قادر هەر یەکێک لەو شیعرە درێژانەی بەکتێب یا (کیتاب) ناوزەد کردووە. بەشی هەرە زۆری ئەم کتێبانەی لە بەندیخانەکانی کەرکوک و مووسڵ و بەغدا نووسیوەتەوە، لە پاشانا محەمەد ڕەحیمی سماقلوویی بۆی پاکنووس کردووە.

کتێبە شیعرییە گرنگەکانی فەقێ قادر ئەمانەن:

١- کیتابی دروودنامە، ناوەڕۆکی ئایینییە، لەسەر شێوەی موناجاتە، لە ساڵی ١٨٧٨ نووسیویەتییەوە.

٢- کیتابی میعراجنامە، لە ساڵی ١٨٧٨ نووسیویەتییەوە.

٣- کیتابی فەزیلەتی بەنی ئادەم، لە ساڵی ١٨٨٢ نووسیویەتییەوە.

٤- کیتابی مەقالاتی ئەشعەری و جەبری و ڕەددی قەولی جەبرییان، لە ساڵی ١٨٨٣ نووسیویەتییەوە.

٥- کیتابی عەقیدەی ئیسلام، لە ساڵی ١٨٨٤ نووسیویەتییەوە.

ئەم بەرهەمانەی فەقێ قادر لە شیعری کوردیدا جێگەی دیاری خۆیان هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی ناوەڕۆکی ئەم شیعرە درێژانە لە لای شاعیرانی دیکەی کوردیش دەبینرێن بۆیە شیعرە کورتەکان (لیریکەکان) جێگەی تایبەتییان لە ئەدەبی کوردیدا هەیە.

٢- شیعرە کورتەکان (لیریکەکان)

شیعرە کورتەکانی فەقێ قادر نموونەی جوانی شیعری شاعیرانی گۆرانزەمینن لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە. لە ناو ئەو شیعرانەدا بابەتەکانی کلاسیکی بەرچاو دەکەون، لەمانە شیعری ئایینی (موناجات) و دڵداری و وەسف و بەهارنامە و ستایش و (بەتایبەتی ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی) و ئازاری بەندیخانە و ماتەمنامە و هی دیکە.

نموونەی شیعری فەقێ

١

بەناوی «بەهارنامە» لە لیریکێکیدا شاعیر دەڵێ:

ئازیز نەوبەهار
ئیحیا بی نەفەیز ئازیز نەوبەهار
مەنقووش بی فرووش زەمین نە سەد تار
زاتش جە سیفات نەورۆز بی ئیزهار
نیلی دا سەفحەی چەتر ئەخزەری
زیوەر کەرد زەمین شەمس خاوەری
بێ تەعلیم و ڕەنج بێ موزد و مینەت
عەرز و ست بەئەرز کەریم قودرەت
گولان نە هەوای هاموون وەردەن مەوج
زی ڕووح نەزینەت زەمین بەستەن فەوج
ناڵەی قومری یان نەغمەی عەندەلیب
سۆز عاشقان بێ ڕاز و شەکیب

ساقی یان سەرمەست بادەی خومارەن
مەستان نە عورووج وەسڵ دیدارەن
ڕشتەی فیکرشان چون تەلگرافەن
ڕای یەک لەحزەشان نە قاف تا قافەن
نیازم ئیدەن بەی خومارەوە
بەی ئاهەنگ بەزم نەوبەهارەوە
ئیحیا کەی نەورۆز زەمیر وەی تارە
ئازاد بام جە قەید کرمی ئەممارە
(فەقێ) حەسرەتمەند بێ قووەت ڕووح
ڕای حەقیق وەنەش چون مەبۆ مەفتووح

لەم شیعرەدا فەقێ قادر وەسفی بەهار دەکا، نەورۆز کراوە بەڕەمزی بەهار، واتە سەردەمی خۆشی ئەو کەژە لەو ڕۆژانەدا دەکەوێتە ڕوو، کە نەورۆزی پێ دەڵێن. گوڵ لە دەشت و دەر و ئاوازی قومری و بولبول و سۆزی دڵداران ساقی و سەرخۆشانی عەشق میهرەجانی سروشت دەگێڕن. پیاو بۆی هەیە بەخەیاڵ بیر لەوە بکاتەوە فەقێ قادرە و لە ڕۆژانی نەورۆزدا لە دەروازەی دەربەندی بازیان وەستاوە و تەماشای ئەملا و ئەولای دیوی چەمچەماڵ دەکا و ئینجا دەنواڕێتە ئەملا و ئەولای دیوی سلێمانی و گوڵ و گوڵاڵەی دەوروبەری «بەردە قارەمان» عەرش و قورشیان سەرخۆش کردووە. دیارە ئەو کاتە بەردەکە هەر لەوێ بووە، بەڵام هێشتا ناوی «قارەمان»ی لێ نەنرا بوو. شاعیر ئەم شیعرەی بەخەیاڵی ڕابردوو هۆنیوەتەوە ئەگینا شیعرەکە لە ساڵی ١٨٨٥ لە بەندیخانەی کەرکووک نووسراوەتەوە.

٢

لە بارەی جەژنی قوربانەوە فەقێ لە بەندیخانەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٨٧دا دەڵێ:

عید قوربانەن نەداریم قوربان
قوربانی بە غەیر یەک ڕووح ڕەوان
ئەر قوبووڵتەن مەگیر بەهانە
چون یاران نیسار وێم کەم ڕەوانە

سـەوابـەن خـەیلێ ئـەر کـەری قـیـسـاس
بەڵ جە کـوورەی نار فـیـرەت بام خـەلاس
تا کــەی دڵ بەخــار مــیـحنـەتان ئێـشــۆ
قـامـەت تا کـەی بار خـەجـڵـەتان کـێشـۆ
شـــەناوەری بـەحــر هیــجــرانـان تا کـەی
دیدەی ئینـتــیـــزار نیگەران تا کـــەی
هـەرکـەسـێ نەقەیدو مـەقسـەدگای وێشـەن
هـەر کـەس نە ئەفکار بـەزمگای عـێشـەن
هـەر کەس نە ئەقسای خـوڕەم خـەندانەن
غـەیر جـە من دڵ گـەرم دیدەش گـریانەن
قـوربان (فـەقێ) دڵ تەفـریقـەن خـەیلێ
یا قـــوربانیش کـەر یا پێش دەر مــەیلێ

بێ گـومـان لە جـەژنی قـورباندا پێـویسـتـە قـوربانی بکرێ. بابایێکی وەکـو فـەقێ قـادر کـەی قـوربانـی پێ دەکـرێ، مـەگـەر گـیـانی خـۆی بکا بەقـوربانی. کـەسـێکی هـەسـتـیـاری وەکـو ئەو نـاوەوەی دەروونی لە چی جـۆرە مـۆنۆلۆجـێکدا بووە لەگـەڵ خـۆی لـە ڕۆژی ئەو جـەژنەیـەدا! چی دەپرسـێ و چۆن وەرام دەداتەوە و دەگـاتە چی ئەنجـامـێک! هـەندێ لەو ترپـە پڕ لە سـۆزانەی لە دڵـی شـاعـیـرەوە هـەڵدەقـوڵێن وێنەکانیان لەم پارچە شیعرەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

٣

لە لیریکێکیدا فەقێ قادر داوای شەراب دەکا لە مەیگێڕ:

ســــاقـی ســـا دەی مـــەی بـاوەر پـەیاپـەی
سـەحـرای دڵ تا کـەی بێ مـەی بۆ چون بەی
مـوتـریـبـان ســەف سـەف کـەف بدەن نە دەف
بەشـق شـــای نەجـــەف دڵ کـــەن بەهـەدەف
گـەرم کـەن ئاهـەنگ بەرز کـەن سـەدای زەنگ
دەنگ زەنگ بەرز کـەن فرسـەنگ بەفرسـەنگ

نـه شــــۆر نەشــــئــــەی شـــورب شــــەرابـی
نـه گــــــرمـــــەی تـەمـــــبــــوور تـار روبـابـی
بـخـــرۆشـــۆ دەمـــاغ بـجـــۆشـــۆ زەمـــیـــر
هۆش مــەدهـۆش دەنگ جـە نونق و تـەقـریر
بەڵ جـــە ســـایەی شــۆر بـەزم ئارای ئـازیز
زەنـگ دڵ وەزاخ بـادە بـۆ تـەمـــــــــیــــــــز
بـەتەئسـیـــر نەزم بـەســـتـــەی عــیـــراقـی
ئـازاد بام جــــە نـار كـــوورەی فــیـــراقـی
شــــیـــــر بەچەی دڵ وەسـڵ مــــەتـلـووبـەن
جـە لای ڕووح سـرووش حـەیی مـەحـبـووبەن
(فـــەقێ) دڵ نـه شــەوق بـادە باقـــیـــەن
مـونتـەزیر بەلـوتف غـەمـزەی سـاقـیـەن

لەم شیعرەدا فەقێ قادر پەردەی شانۆ دەگۆڕێ، دەیکا بەدیمەنی کۆڕی عاشقان لە گۆشـەی مـەیخـانەدا. مـەیگێڕ گەورەیە و پیـری موغـانی کـۆبوونەوەیە. یاران و دەنگبـێـژان بەعـەشـقـی ئیـمـامی عـەلی کـوڕی ئەبوتـالیب ئاهەنگ گەرم دەکـەن و بەئاوازی مـۆسـیـقـا و خـوڕەی مـەی و نەغـمـە و بەسـتـەی مەقامـی عیـراقی مـەی دەنۆشن. لـەوانەیە فـەقـێ قـادر کـەم هـەنگـامی خـۆشـی وای دیبـێ و دڵ و دەروونی تاوێک لە ئازار دوور کەوتبێتەوە.

٤

فـەقـێ قـادر شــیــعـرێکی هـەیە بەنـاوی «جـەنگنامـەی زســتــان و بەهـار» لە بەندیخانەی کەرکووک نووسیویەتییەوە.

سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

شــــــــای زمـــــــســـــــــتـــــــانـەن
کـەوکـەبەی نـەبەرد شـای زمـسـتـانەن
جـولووس جـورعـەی جـام جـیـهـانەن
ڕەزم و مــەعــرەکــەی بـاد و تۆفـانـەن

سـولّتـان پاییـز نه تـەخت بی مــەعـزوول

نەمــەند جــە ئـافــاق تۆز و گــەردەلوول

شـاعیـر باس لەوە دەکا کـەژی زسـتـان دەسـتـی پێ کردووە، تۆز و گـەردەلوول لەگەڵ پاییز ئاوابوون و شوێنەواریان نەماوە و ئێستا جەنگی تۆفان و ڕەشەبایە. ئینجا دەکەوێتە باسی زستانی سەخت:

سـەردیی هەناسـەی باد سـەر کـۆهان

تەئسـیر دا نـە خـەت توڕڕەی کـاکەشـان

جـە شـەرارەی بەرف کوورەی زەمـهـەریر

نەمـەند جـە نـاڵەی عـاشـقـان تـەئسـیـر

شــاهـان بێ ڕەونـەق تاجــر نـەســـتــەم

مـوفلیـسـان مـەقـهـوور مـونعیـمـان مـاتەم

ساردی هەناسەی بای سەر کێوان گەیشتۆتە کاکێشانی فەلەک. سەهۆڵبەندانی بەفـر زەمـهـەریرێکە ناڵەی عـاشـقـانی بڕیوە. شـاهـان بێ هەوەسن، بازرگـانان لە گۆڕەپانی زوڵم و زۆری دان، بێ پارە غەمگین، دەوڵەمەند بێ هۆشن.

ئینجا باس لە زستان دەکا لە هەندێ وڵات و ناوچەکانی گۆی زەوی:

چون بـی خـەبەردار خـێـزا زمـسـتــان

هەرسـەک و بوڵـغـار قـرم و کـوردسـتـان

قــــــارس و بـایـەزید بـەنـد ئـەنـادۆڵ

مـەحکەم کەر سـەنگەر بەسەلج و سـەهۆڵ

ئاکـرێ شـۆربـەڕێژ ئاکـۆ شـەخـتـەبەند

قـەندیلو گودروون کـەرد بـەقـەلعـەی قـەند

شــاهۆ قـایم کـەرد هەورامـان مـەحکەم

دەمـــاوەند چەنی بلووج کـــەرد وە تـەم

قـایم کـەرد گـەردەن کـۆه کـەشکەمـیـر

دا وە بێــســتــوون زەڕ زەمــهــەریر

فـەقێ قـادر ناوی کـۆمـەڵێک وڵات و نـاوچە و شـاخ دەبا، ئەو جـێگانـە ڕەمـزی زستـانی سەخت و سـاردن، هەریەکەیان ئەدگاری تایبەتی خۆی هەیە لە سـەرما و

بەفر و باران و سەهۆڵبەندان. ئەم ناوانە لە شیعرەکەدا هاتوون: هەرسەک، بولغار، قرم، کوردستان، قارس، بایەزید، ئەنادۆڵ، ئاکرێ، ئاکۆ، قەندیل، پیرەمەگروون، شاهۆ، هەورامان، دەماوەند، بلووجستان، کەشکەمیر، بێستوون.

ئینجا فەقێ قادر دێتە سەر باسی بەهار و دەڵێ:

نە هەر لا گوڵان خەیمە وە پا کەرد
زەمین لا جیوەرد حەسنا و حەمرا کەرد
جە عەتر سۆسەن نێرگس و نەسرین
هەوا موعتەدیل هاموون عەنبەرین
ئەبلەق کەرد نەبات بەنەفشەی چەمەن
لالەی شەقایق گوڵ یاسەمەن
نە ئوردی بەهیشت خەیمە کەرد وە پا
بەزر میسک و عوود زەعفەران پاشا
شاخەی شەتاوان سەردان نە هەر جا
سەر زەمین ڕەنگین هەوا ڕووح ئەفزا
نەورۆزی شەست پەڕ ئەوراد نەیسان
سەف سەفو فەوج فەوج وە سەفحەی جیهان

لەم دێرانەدا فەقێ قادر دەکەوێتە وەسفی گوڵ و گوڵاڵە و بەزم و ڕەزمی بەهار و نەورۆز، ئەوجا بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

پەی کەسێ وەشەن سەیرانگای ڕەبیع
زیوەر بۆ قەڵبش نە زەوق تەبیع
ئەسباب بەزمش هەردەم نە کار بۆ
شەو خەیمە نۆشین ڕۆ نە شکار بۆ
ساحێب تاج و تەخت فەڕ و ئیقبال بۆ
هەمرازش مەحبووب دوو هەفتە ساڵ بۆ
نەک چون من نە بەند تورک بەد نەژاد
نە تەشویشەی دڵ هەردەم نە فەریاد

(فــــەقـێ) دڵ دەوران دنیـــا عـــــەیانـەن
گـــا نـەوع بـەهار گـــا زمـــــســـــتـــانـەن

لەم دێرانـەدا فـەقـێ قـادر ئـەوە ڕوون دەکاتەوە بـەهـار بۆ ئەو کـەسـەیە دڵشـاد و گـوشـاد بـێ، شـەو و ڕۆژ لە خـۆشـیـدا بـێ، خـاوەن مـاڵ و سـامـان بـێ، وەک من ژێردەست و کـۆیلەی تـورکی بەد نەژاد نـەبـێ. ئـیـتـر لەگـەڵ خـۆی دەدوێ و باسـی شـتـێک دەکا لای هـەمـوو کەسێک ئاشکرایە. دەمێک زسـتـانە و دەمـێک بەهارە، دەمێک خۆشییە و دەمێک ناخۆشی. ژیانی ئادەمزاد بەم جۆرە بەڕێوە دەچێ.

***

فـەقێ قـادری هـەمـەوەند نموونەی شـاعـیـرێکی کوردە لە دوو مـەیداندا مـێژووی ئەدەبی کوردی ڕەنگین کردووە.

یەکەمیان ئەدەبی ئایینی بەتایبەتی موناجات و میـعـراجنامـە کـە دەچێتـە ناو چیرۆکی ئایـیـنی ئەفسانەئامێز و ڕۆمانتیک شێوازەوە. میعراجنامە لە ناو نەتەوە موسڵمانەکانی سەر ڕووی زەوی و هەندێ بەرهەمی شیعری ئایینی لە ناو میللەتە مەسیحییەکانی ئەوروپا کە لە میعراجنامە دەکەن، بەڕاستی ئەدەبی نەتـەوەکانی گێتییان دەوڵەمەند کردووە، ئەم جۆرە بەرهەمەی وەکو میعراجنامەکەی فەقێ قادر لاپەڕەیێکی زێڕینە لە ئەدەبی کوردیدا.

دووەم کاری ئەدەبی فەقێ قادر شیعرە لیریکییەکانیەتی. لەم لایەنەوە شاعیر لە دۆخی خـاسـیـەتەکانی شـیـعـری شـاعـیـرانی گـۆرانزەمین نەچۆتە دەرەوە، لـەگەڵ ئەوەشـدا بەرهەمێکی خستۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە بۆن و بەرامەی خۆی هەیە. پێـویسـتـە ئاگـاداری ئەوەش بین فـەقـێ قـادر کـەسـێکە ئازاری چەشـتـووە و لە بەندیخـانە ژیاوە و ئاوارەی هەندەران کـراوە، لە باکـووری ئەفـەریقـا سـەری ناوەتەوە. ئەم هەمـوو مـەینەتییە ئەگەر لەبەر ئەوە نەبووبێ کە شاعیر بووە، لەبەر ئەوە بووە کە کورد بووە.

مەحوی

بەشی نۆیەم

مەحوی

١٨٣١ – ١٩٠٦

له بەینی نوور و زوڵمەت ئاموشۆ سەر ناگرێ مەحوی
نیگارم بۆیە پێمی گوت لە من هاتن لە تۆ ڕۆیین

مەحوی و شیعر

ژیانی

ناوی محەمەد کوڕی شێخ عوسمانی باڵخییە. ئەم گوندە کەوتۆتە ناوچەی ماوەتی سەر بە وڵاتی سلێمانی. لە ساڵی ١٨٣١ لە شاری سلێمانی لە دایکبووە. لە سەرەتای ژیانی ئەدەبیدا ناوی «مەحوی» وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. ئەم شاعیرە لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا بەناوی «مەشوی»ش ناسراوە.

خوێندنی بەرایی لە لای باوکی بردۆتە سەر. لە دواییدا بووە بەقوتابی مەلا گەورەکانی ئەو سەردەمە لە شارانی سنە و سابلاغ (مەهاباد). بەپێی دەستووری خوێندن لەو ڕۆژگارانەدا فەقێ ناوە ناوە لە جێی زیندەگانی خۆی دوور دەکەوتەوە لە پێناوی تەواوکردنی خوێندن لە جێگەیێکی دیاریکراودا. لە دوای ئەوە دەگەڕایەوە شوێنی خۆی، ئەوجا جێگەیێکی دیکەی دیاری دەکرد. بەم جۆرە فەقێ محەمەد کە لە کوردستانی ئێران دەگەڕێتەوە سلێمانی ئەم جارەیان ڕوو دەکاتە بەغدا و دەبێ بەقوتابی محەمەد فەیزی زەهاوی، خوێندنی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە لای زەهاوی تەواو دەکا هەر لە لای ئەویش لە ساڵی ١٨٥٩ ئیجازەی دوازدە عیلمی وەردەگرێ.

بۆ ماوەیێک لە بەغدا دەمێنێتەوە و دەکرێ بەئیمامی مزگەوتی ئیمامی ئەعزەم

(ئەبوحەنیفە) لە بەغدا، تا ساڵی ١٨٦٢ پشتی لە بەغدا کردووە و ڕووی بەرەو سلێمانی و گەڕاوەتەوە نیشتمان. لە سلێمانی بووە بەئەندامی دادگا، تا ساڵی ١٨٦٨ مووچەخۆری میری عوسمانی بووە، لەو ساڵەدا کە باوکی کۆچی دوایی کردووە وازی لە کاری میری هێناوە بۆ ئەوەی لە جێی باوکی دابنیشێ و خۆی بەکاری خوێندن و پێگەیاندنی فەقێیان لە مزگەوت خەریک بکا.

کۆمەڵێک مەلای ناوداری کورد لە سەردەمێکدا قوتابی مەحوی بوون، لەمانە مەلا حەسەنی قزڵجی، مەلا مەحموودی مەزناوەیی، مەلا سەعیدی نائیب ئۆغلی کەرکووکی، مەلا عەزیزی مفتی سلێمانی و هی دیکە.

شێخ محەمەدی خاڵ ئەوە دەگێڕێتەوە گۆیا مەحوی لەگەڵ کۆمەڵێک مەلا لە سلێمانییەوە لە ساڵی ١٨٧٤ ئاوارەی بەغدا کراون، بەڵام هۆی ئەم مەسەلەیە نەزانراوە. لە ساڵی ١٨٨٣ مەحوی حەجی کردووە، لە ڕێی گەڕانەوە سەرێکی لە ئەستەموول داوە. گۆیا لەو گەشتەیدا چاوی بەسوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی کەوتووە. سوڵتان پاداشی کردووە بەوەی فەرمانی دەرکردووە خانەقایێک بۆ مەحوی دروست بکەن بۆ ئەوەی ئیرشادی تەریقەتی نەقشبەندی تیایدا بگەیەنێتە ئەنجام، هەروەها دەسەڵاتی عوسمانی مووچەی بۆ کارگەرانی خانەقای مەحوی بڕیوەتەوە.

لەم باسەدا پێویستە ئەوە بزانرێ بەهۆی ئەوەی «شەریعەت» (ئایین) «تەریقەتی» (سۆفیزمی) داگیر کرد و بۆ چاکەی خۆی بەکاری هێنا، لە دوای بڵاوبوونەوەی هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی لە کوردستاندا، دەسەڵاتی عوسمانی هەوڵی دەدا پێوەندی لە نێوان شەریعەت و تەریقەت بەهێز بکا، هەروەها لە لایێکی دیکەوە ئاگری دوژمنایەتی لە نێوان تەریقەتەکاندا خۆش بکا بۆ ئەوەی بتوانێ بۆ چاکەی خۆی بەکاریان بێنێ.

جا مەسەلە لێرەدا لەم ڕووەوە تەنیا خزمەتی مەحوی نەکراوە، بەڵکو خزمەتی هەموو ئەو مەلا و شێخانە کراوە لە دوای شێخ مارفی نۆدێ و شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندییەوە بەناوی تەریقەتی قادری و نەقشبەندی ڕێکخراوی دەروێشییان دروست کردووە. ئەو مەلا و شێخانە دەسەڵات و هێز و توانا و دەوڵەمەندییان لە سایەی دەوڵەتی عوسمانییەوە بووە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار درز کەوتۆتە نێوان چاکە و بەرژەوەندی شێخ و مەلای کوردی پارێزەری ئایینی

ئیسلام و دەوڵەتی عوسمانی بەم جۆرە ڕاپەڕین و شەڕوشۆڕ کەوتۆتە ناوەوە. ئەمە لە مێژووی سیاسی نەتەوەی کورددا باسی لێوە دەکرێ.

مەحوی لە دوای گەڕانەوەی لە ئەستەمووڵ خانەقای بەڕێوە بردووە، خەریکی ئیرشادی سۆفییان و وانە وتنەوەی فەقێیان بووە تا ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە و لە یەکێ لە ژوورەکانی خانەقای خۆی نێژراوە.

شیعری

کێش

مەحوی یەکێکە لە شاعیرە کەمەکانی کورد کە زۆرترین بەحرە عەروزییەکانی کێشی عەرەبی بەکارهێنا بێ. لە شیعری مەحویدا ئەم بەحرانە دەبینرێن: هەزەج، موزاریع، ڕەمەل، موجتەس، خەفیف، بەسیت، موتەقاریب، ڕەجەز. لە بەشی هەرە زۆری شیعری دا سێ کێشی هەزەج و موزاریع و ڕەمەلی بەکارهێناوە. لە شیعرەکانی دیکەیدا لە تاکە شیعرێکەوە تا نزیکەی یازدە شیعری کێشەکانی تری بەکارهێناوە.

قافیە

مەحوی یەکێکە لە شاعیرە دەگمەنەکانی کە هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی عەرەبی بۆ قافیەی شیعری بەکاری هێناون، واتە هەر (٢٨) تیپی ئەلفوبێی عەرەبی، کەچی لە دەنگە کوردییەکان تەنیا دەنگەکانی «چ، ژ، گ، ێ»ی بەکارهێناوە. بەم ڕەنگە (٣٢) دەنگی ئەلفوبێی عەرەبی و کوردی بەکارهێناوە بۆ قافیەکانی.

لەم لایەنەوە شاعیر بایەخی زۆری بەپاش قافیە داوە، واتە ئەو وشە و نیوە ڕستە و ڕستانەی لە دوای دەنگی قافیە لە هەر شیعرێکدا لە سەرەتای شیعرەکەوە تا دوایی لە نیوە دێری دووەمی پارچە شیعرەکە دووبارە دەکرێنەوە. ئەگەر بەوردی سەرنج بدرێتە پاش قافیەی مەحوی ئەم وشە و نیوە ڕستە و ڕستانە بەرچاو دەکەون: خودا، چبکا، بکا، شکا، دەکا، ئەمما، بڕوا، غایب، قات، حەیات، دەست، مەست، بۆت، کەوت، بۆچ، هیچ، کرد، مەلاز (ملاذ)، ئەلعەیاز (العیاذ)، ڕۆژ، بەس، بەکەس، خۆ، خوسووس، قەت (قط)، زایع (ضایع)،

مەخلووق، میسک، گەرەک، حەرام، کە من نەمام، دەگرم، چاوم، چووم، نەکەم چبکەم، دەکەم، زوبان (زمان)، چوون، چین، ڕۆیین، شەو، حەرامە، بۆچییە، چارێ، دزی، دەدوێ، لە نوێ، هەی!.

ڕیتم و مۆسیقا

بەگشتی لە شیعری مەحوی هەست بەڕەوانی ڕیتم و مۆسیقا ناکرێ. ئەم دیاردەیە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەشێکی زۆر لە کێشە عەرووزییەکانی لە بەحرە قورسەکانن، ئەمە زیاتر لەو شیعرانەدا دیارە کە لەسەر کێشی هەزەج و ڕەمەل نەهۆنراونەتەوە، زیاد لەسەر ئەمەش شاعیر وشەی نەبیستراو و دەنگ بەهێز بەکار دێنێ، لە سەرووی ئەمانە هەموویانەوە وشەی عەرەبی و بێگانەی دیکەی نەبیستراو وەردەگرێ. ئەم هۆیانە هەموویان بەیەکەوە تۆنی ڕیتم و مۆسیقای ڕستەکان قورستر دەکەن، لەبەر ئەوە ئاوازی شیعرەکانی سەرت دەکەوێتە بەر گوێ، وەکو وێنەیێکی جوان بەسومبە (قەڵەمی ئاسن) و چەکوشی هونەروەرێکی گەورە لەسەر بەردی غارا کێشرا بێ وا دەکەوێتە بەرچاو.

ڕەوانبێژی

مەحوی وەک ڕۆشنبیرێکی شارەزا لە زمانی عەرەبی و شەریعەتی ئیسلام و زمانانی دیکەی هاوسێیانی کورد، بایەخێکی زۆری بەڕەوانبێژی ئەدەبی عەرەبی داوە، بێ گومان ئەو ڕەوانبێژییەی لە ئەدەبی کوردیشدا بەگشتی ڕەنگی داوەتەوە بەزۆری لەو وشە و ڕستە عەرەبییانەدا بەرجەستە بووە کە شاعیر لە شیعری کوردیدا بەکاری هێناون.

لە گەلێ جێگەی شیعریدا مەحوی وەستایەتی نواندووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە داهێناندا لەم ڕووەوە لە شاعیرانی پێش خۆی نەچۆتە دەرەوە و داهێنانی لە پلەی ئەوان دایە لە هەردوو باری کە هەست بەداهێنان دەکرێ لە بەرهەمی شیعری مەحویدا، واتە وێنەی تازەی دروست کردووە، کەس بۆی نەچووە، یا ئەوانەی پێش خۆی دووبارە کردۆتەوە، بەڵام بەداهێنانێکی نوێ کەوتوونەتە ناوەوە.

لە هەندێ جێگە مەحوی بەرهەمی شیعری لە ناو تەمومژی تێکهەڵکێش (تضمین) و وەرگرتن (إقتباس) خنکاندووە بەتایبەتی وەرگرتن لە قورئان. سەیرە

مەحوی بایەخی بەحەدیس نەداوە، کەچی بایەخی زۆری بەپێغەمبەر داوە. جگە لەمە ڕستەی ناکوردی لە شیعریدا تا ڕادەیێک گران دەکەوێ لە گوێی گوێگری کورد، بەتایبەتی کە هارمۆنیا دروست نەبێ لە نێوان زمانە کوردییەکەی شیعر و ئەو وشە و ڕستانەی بەزمانی بێگانە خراونەتە ناو شیعرەکانەوە.

ئایین

دیوانی مەحوی کۆمەڵێک قەسیدە دەور دەکاتەوە، زۆربەیان بەناوەڕۆک دەچنە ناو دەلاقەی شیعری ئایینییەوە. بەواتایێکی دیکە شیعرە ئایینییەکانی هەموویان بەقەوارە درێژن:

١- قەسیدەی «عقد العقائد» (ملوانکەی باوەڕ) لە سەد و سی و شەش دێرە شیعر پێکهاتووە، لە ڕووی قافیەوە کراوە بەچوار بەش، دوو بەشیان لەسەر قافیەی «ان» و «ین» هۆنراونەتەوە، دووانەکەی دیکەیان لەسەر قافیەی «وون» دانراون. سەرەتای قەسیدەکە ئەم دێرانەیە:

مەسئوولە ئیعانە لە وەههابی موستەعان
هەر لەو دەکەم سوئال و دەکەم حەمدی ئەو بەجان
تەوفیقی لێ تەڵەبمە بکەم خدمەتێ بە دین
مەئموولە خولاسەی ئەمالی بکەم بەیان
چەند گەوهەرێ لە جەوهەرە زەم بەو ئالییە
نەزمی بکەم بەکوردییەکی سیرفی جوملەزان

لەم شیعرەدا وشەی «ئەمالی» عەرەبییە، کۆی (الاملاء)ە. چەند کتێبێک بەم ناوەوە بەزمانی عەرەبی هەیە. لێرەدا مەبەسی مەحوی کتێبێکە بەم ناوەوە لە بارەی شەریعەتی ئایینی ئیسلامەوە.

دوایی قەسیدەکە بەم دێرانە هاتووە:

هەرکەس بەجان و دڵ لەبەری بێ لەبەریەتی
ڕووحێکی وا کە عەیبی نەکا ڕەیبی سەد مەنوون
بەو ڕووحەوەم خودا ببەیە بەر حوزووری خۆت
هەم خۆم و هەم ئەوانە کەخۆن و کەنێک خوون

باقی لە فەزڵی خۆتەوە سەر ڕووحی ئەحمەدی

نازیل بکەی سەڵات و سەلامی لە حەد فزوون

ئەو برە شیعرە نموونەیێکە بۆ بەکارهێنانی وشە و زاراوەی زۆری عەرەبی. خوێندەوار جگە لە گوێی مۆسیقی و چێژی شیعرایەتی پێویستی بەزانیارییێکی ئەنسیکلۆپیدی دەبێ بۆ تێگەیشتنی مانای وشە و زاراوەکانی کە مەحوی لە شیعریدا بەکاریان دێنێ.

٢- قەسیدەی «سوبحانە ئەو خودایە» لە بیست و سێ دێرە شیعر پێکهاتووە، مەحوی بەم شیعرانە قەسیدەکەی دەست پێ دەکا:

سوبحانە ئەو خودایە کە عەقڵی پەیەمبەران

دەرکی نیانە غەیری بە بەر دەرکیا گەران

سوبحانە ئەو خودایە کە دانانتری زەمان

دێوانەیە و لە مەعریفەتی کونهیا نەزان

سوبحانە ئەو خودایە کە کەڕووبییانی عەرش

وەک ناسی قوڕ بەسەر بە نەناسینی موبتەلان

لەم شیعرەدا وشەی «کەڕووبی» هاتووە، ئەمە لە حیکایەتی ئەفسانەی ئایینیدا دەڵێ: کۆمەڵێک مەلایەکەتن، لە خوداوە زۆر نزیکن لە دەوروبەری عەرشدا خەریکی تەهلیلە و عیبادەتن.

بەم شیعرانە مەحوی کۆتایی بەقەسیدەکەی هێناوە:

(مەحوی) ئەدەب خەمۆشیی و مەحوییەتە لەگەڵ

نەسرەتنێکی یەعنی بەدەم دەردەوە گلان

گریەی بەکوڵ بەدڵ لە خەرافاتی خۆ خەجل

ناڵەی دڵی شەوان و هەناسەی سەحەرگاهان

هەر ئەو هەناسەیە کە بدا فێنکی بەدڵ

بەو تاقە ناڵەیە کە بگا گەرمییێ بەگیان

٣- قەسیدەی «خودایا!». مەحوی شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

خودایا! ئیرادەی موناجاتمە

نیازی دوو سێ عەرزی حاجاتمە

بەدەربـاری فــەزڵـتــە ئیلتــیــجــام

بەڕەحمەت نیشانم دە ڕێگەی نەجام

بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بە(وەلعــادییــات) ئەســپی هیــمــەت دەوان

بەڕێی عــیـشق دا تا ســەحــەر شــەب ڕەوان

بە(وەلعەسر)ی ئـەو عـەسرە فـەڕڕوخ زەمـەن

کــە نـاوی بەعـــەســری ســـەعـــادەت دەبەن

ئەم شیـعـرە لە قـەسیـدە کورتەکانی مـەحوییـە، ئەوەی مـایەی سـەرنجدانە لەم شیعرەدا ئەوەیە مەحوی سیستێمی جووت قافیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، ج ج...) بەکارهێناوە بـۆ شـیـعـرەکە، کەچی لە غـەزەل و قـەسیـدەی کوردسـتـانی باکوور و باشووردا (قوتابخانەی مەلای جزیری و نالی) ئەم جۆرە قافیەیە بەکار نەهێنراوە. تەنیا ئەوە هـەیە جووت قافیە لە شیعری کلاسیکی کوردستانی باکوور و شیـعری میللی سـەرزاری کوردسـتانی باشوور و شیـعری گۆرانـزەمین بۆ چیرۆکی شیـعری بەکـار دەهێنرێ. وەک «مەم و زین» و «یووسف و زولەیخـا» و «شیرین و خوسرەو» و «لەیلا و مەجنون» و هی دیکە.

هـەروەها لەم برە شیـعرەدا ئاماژە هـەیە بۆ هەنـدێ لە سورەتەکانی قـورئان و لە بنجدا شیعرەکەی بۆ ئەم مەبەسە هۆنیوەتەوە.

٤- قەسیدەی «بەحری نوور» ئەم قەسیدەیە لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی مـەحوییە، چونکە کۆمەڵە شـاعیرێکی دیکەش پێڕەوی نەعتـەکەی نالییان کردووە، شـاعیر لە پێشەکییەکەیدا دەڵێ:

(وە سـەلەڵڵا عەلا) ئەو بـەحری نووری عیلم و عیرفانە

کە دەرکی غەوری ناکا (غەیرو عیلمیڵڵاهی سوبحانە)

(وە ســـەلەڵڵا عــەلا) ئەو زاتـی پاکی قــودسـی ئایاتە

کـە ئەخـلاقی پەسـەندیدەی جـەنـابی حـەییی مـەننانە

(وە سـەلـەڵڵا عـەلا) ئەو حـەزرەتەی سـاحـیب کەمـالاتە

کـە ئەعلا مـوعـجیـزە قوربـانی بم من نووری قـورئانە

مەحوی بەم دێرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

سەبا تا لێوی غونچەی گوڵ دەکاتە عیلمی شەککەرخەند
نەسیمی سوبحدەم تا پەرچەمی سونبول دەکا شانە
هەتا هەوری بەهاری غازەکاری گوڵشەنە ئیشی
هەتا بولبول لەسەر گوڵ نەغمەخوان و ناڵە سەنجانە
(وە سەلەڵڵا عەلا) ئەو بەحری نووری عیلم و عیرفانە
کە دەرکی غەوری ناکا (غەیرو عیلمیللاهی سوبحانە)

مەحوی لەم شیعرەدا و کۆمەڵێکی دیکە لە شاعیرانی کورد لەسەر کێش و قافیەی نالی لاسایی شیعرە بەناوبانگەکەی نالییان کردۆتەوە کە دەڵێ:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتا کەی حیرسی وێرانە
لەگەڵ ئەم عیشقبازانە بڕۆ ئازانە بازانە

مەحوی نەک تەنیا لە کێش «هەزەجی هەشتی تەواو = هەشت جار مفاعیلن» و قافیە لاسایی نالی کردۆتەوە، بەڵکو لە مانا و وێنە و ڕستە و لێکسیکۆن لە دەوروبەری داهێنانەکانی نالی دەسووڕێتەوە، بەڵام وەنەبێ وەستایەتی شاعیر لەبەرچاو نەبێ. جگە لەوە هەموو ئەو شاعیرە کوردانەی لاسایی نالییان کردۆتەوە لەگەڵ مەحویش هونەریان نواندووە لە شیعرەکانیاندا. داهێنانیان لەبەرچاوە، بەڵام هیچ یەکێکیان نەگەیشتۆتە ئەو پلە ئیستێتیکی و هونەرییەی نالی لەو شیعرەدا دروستی کردووە، لەبەر ئەوە قەسیدەکەی نالی بووە بەبەردی بناغە لە ئەدەبی کوردیدا بۆ هەموو ئەوانەی لاساییان کردۆتەوە.

٥- قەسیدەی «دڵم ئەمشەو». مەحوی ئەم شیعرەی بۆ ستایشی شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی وتووە.

شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

دڵم ئەمشەو نەخۆشی نیسبەتی چاوێکی بیمارە
جیگەر غەڵتانی خوێنی حەسرەتی لێوێکی خوونخوارە
سەرم شێواوی شێوەی فیتنە هەڵگیرسێنی شۆخێکە
حەواسم تەفرەقەی عیشوە دڵ ئاشووبێکی عەییارە

خـــــەیاڵی زولفی دەرناچێ لە دڵ تا دەرنەچێ ڕووحم

سـپـێـراوە خـەزێنەی بەخـتی ئێـمـە بەو سـیـا مـارە

مەحوی بەم دێرانە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

بەیومنی ئەو بەهارە پاییـــز و زســـتـــان و هاوینم

کـە هەر گـاهێ بکەم بەحسی لە دەورم گـوڵ بەخـەرواره

بەئیـــخــــلاسی ئەوم ئاوێنەکــــەی دڵ وا جـــەلاداوە

کـە چەهرەی شـاهیـدی مـەقـسـوودمی تێـدا نموودارە

جـەمــالی ڕابیـتــەی وا دڵ بەرە بـەخـتی خـەواڵووشم

بەئوممێـدی تەمـاشـایێک هەمـیـشـە چاوی بێـدارە

کردەوەیێکی سروشتییە ئەگەر مەحوی لەمەش بەکوڵتر ستایشی شێخ خالیدی نەقشبەندی بکردایە، چونکە هیچ سنوورێک لە گێتی سۆفیزم لە لای مەحوی نییە ئەم شێخەی خۆی تێدا نەبێ. لە دوای پێغەمبەر شاعیر وەک مەلایێکی شەریعەت و شێخێکی تەریقەت هەموو «بوون»ی لە شێخ خالید کۆکردۆتەوە (یەکێتی بوون)، بەپێچەوانەی شێخانی دیکە هەندێکیان نەک تەنیا ڕێزیان لە هەموو تەریقەتەکان و شێخەکانیان ناوە، بەڵکو بۆ موجامەلەش بێ دوو تەریقەتەکەی کوردستان قادری و نەقشبەندی لەگەڵ ئەوەی جیاوازی فیکری و ناخۆشیش لە نێوانیاندا بووە هەندێ جار ڕێزیان لە یەکتری ناوە.

غەزەل

غـەزەل بەهەردوو مـانای جێگەی دیاری لە دیوانی مـەحـویدا هەیە. یەکـەمـیـان بەمـانای ڕوخسـاری شـیـعر لە ڕووی ژمـارەی دێرەکانییـەوە، بەشی هەرە زۆری دیوانی مەحوی بریتییە لەم بابەتە، واتە ئەو شیعرەی ژمارەی دێرەکانی لە دوازدە کەمتر دەبێ. هەرچی مانای دووەمی «غەزەل»یشە ئەویان پێوەندی بەناوەڕۆکەوە هەیە، واتە بەمانای دڵداری و خۆشەویستی و ئەڤین هاتووە. لەم ڕووەوە بەشێک لە شیعری مەحوی بەتایبەتی دڵداری و وەسف دەچنە ناو ئەو بەشە شیعرەی کە دڵداری زەمینی یا مەجازی پێ دەڵێن، دلبەرەکەی مەحوی هەر ئەو کچە جوانەیە کە بووە بەبووکی شیعر لای زۆربەی شاعیرانی کلاسیکی.

بۆ بەڵگە مەحوی دەڵێ:

خــەلاسـی بوونی قــەت ناوێ ئـەسـیــری زولفی زنجــیـرت
لەبـەر تیــرت مــەلەک بێ هەڵفـڕێنێ نەبووە نەخـــچـیــرت
مــوژەت قــوللابی گـیــرا زولفی دڵگیــرت کــەمــەند ئاســا
مــەحــاڵە بـەر گـرێ یا بەر ببێ کـەس کـەوتە بەر گـیــرت
لە ناوا بـاسـی تۆبەی تـۆ بوو ئەمــڕۆ ئەی سـتــەمگەر شـۆخ
بخـــە ئەم تۆبە پاشـی کــوشــتـنـی من تۆ بی یو پیـــرت
بەدەنگی ناڵەوە هات ئەو دەمــــە ڕووح هاتە ســـەر لێـــوم
بڵێ ئەی ناڵە ئاخــر ئێـســتــە من چبکەم لە تـەئسـیــرت
لە چینـی پەرچەمـــا نووری جـــەبینی دی وتی زاهیـــد
کـــــە ســـــووتا دامـی تـەزویرم بەنووری دامـی تەنویرت
فەزیلەی ئـەسڵ و فەسڵ ئینسـانی پێ نابێ بەساحیب فەزڵ
کـە تۆ کــۆســـەی بەتۆ چـی مـــامــەڕیشی باب و باپیــرت
لە خــــاکی پاکی ئەو بەردەرکــەدا گــەوزا ڕەقــیب ئـامــان
دەری کە حـەیفـە گووراسن خـەسـارەت دا لە ئیکسـیـرت
لەبەر بـاری مـــەحــــەببـــەت ئاســـمـــان و ئەرز دەناڵێنن
چیـــیــە ئەم دەعــوییــەت زاهیـد جلی لێ بارە گـــا پیــرت
شـوکور (مەحوی) کەوا مـوددێکە ناوی چوو بووە نیسـیـان
لە زومـــــرەی وەعـــدی کـــوشتن هـاتووانا هـاتەوە بیـــرت

ئەم شـیـعـرە وەک وەسـفێکی ڕووکەشـی دلبـەرێک دەکەوێتە ڕوو، کـەچی لەگەڵ ئەوەشـدا مـەحـوی لە هەوای سـۆفـیـزم ڕزگـاری نەبووە، بەڵام ئەو مـانـا و وێنانەی بۆنی داهێنانـی سۆفیزمیـان لێ دێ لە ناو وەسـفە ڕووکەشـەکەدا بزربوون، لەبەر ئەوە شیعرەکە وەک وەسفێکی دڵداری دەمێنێتەوە.

لە غەزەلێکی دیکەیدا مەحوی دەڵێ:

بەســورمــە بۆیە دلبــەر خــەنجـەری مـوژگـانـی دا پەرداخ
دڵی هـەڵناگــرێ ببــیێ لە کــوشــتــە دەنگی ئۆف و ئاخ
بەتیـرێ کــوشــتــمـی هەڵیــاوەســیم ســووتاندمـی ڕۆیی
دوعـا بۆ حـیـفـزی کـەن کێ دیویە جـانـانە وا گـوسـتـاخ

گــوڵ و لالەی کــەژ و کــۆ، کــۆهــکەن دێنێــتــەوە فــیکرم

کە خوێنی ناحەقی ئەو مەوج دەدا ئێستەش لە کێو و شاخ

لەبەر قـــاپی خــــەراباتا کــــە یارەب دایمە ئاوا بێ

مــەگــەر خــاکێ بەســەرداکــەم بکەم گــاهێ دەمــاغێ چاخ

خــەرابی عـیــشــقی تۆ وا بێ ســەروســامــان و دەروێشــە

ســەری بێ تاجــە کــولبــەی بێ دەرە دیواری بێ ســاچاخ

نەگــەینە کــەعــبــەی ئامــالە هــەمــوو ئەســبــابی ئامــادە

کە دەســتــە بێ عــەســا پێ خــاوســە یەک قەتعەڕێ قومڵاخ

لە ڕەشکی سەیدی فیتراکی چی شیرین شەهسوارێکە

کە (مەحوی) هەر وەکو دێوانە عەنقا کەوتە شاخ و داخ

لەم شـیـعـرەدا مـەحـوی لە مـەبەسـەکـانی شـیـعـری ئاسـایی نەچۆتە دەرەوە. مـەسـەلەی ڕاووشکار ناوەڕۆکێکی گرنگە، ئەو شـاعـیـرەی خۆی بەڕاوچی دادەنێ مـایە پووچە، چونکە بەهیچ جۆرێ ناتوانێ دلبەر ڕاو بکا و ببێ بەنێچیری، بەڵکو بەپێچەوانەوە سەردەمی گوشادی لەوەدایە دلبەر شـاعیر ڕاو بکا و بیکاتە نێچیری خۆی، ئەمـەش نابێ چونکە لە سروشـتی شیعردا نییە. بەڵام ئەوە هـەیە مـەحـوی توانیـویەتی ئەم بابەتە لاسـاییـیـانە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە داهێنانی هونەرییـان تێدا دروست بکا.

وەسف

بابەتی وەسف لە شیعری کوردیدا لە دڵداری جیا ناکرێتەوە. زۆربەی شـیعـری مـەحوی لەم بـابەتەیە، ئەگـەر لەم خـانەیەش بچـێـتـە دەرەوە خـەریکی سـروشت و کەژەکانی سـاڵ دەبێ بەتایبـەتی بەهار. هـەرچی لایەنەکانی دیکەی کۆمـەڵایەتی و سیاسی هـەیە، مەحوی خۆی لێیان دوور گرتووە.

لە شیعرێکی بەهاریدا مەحوی دەڵێ:

شـنـەی بادی بەهـاری هـاتـەوە خــــۆشـی لە تۆ بولبــــول

بەشـایی هاتی گـوڵ کۆکی کە سـازی چەهچـەهە و غولغـول

چەمـەن هـەر سـەروو نەسـرینە لە تەرزی خـوابگەی شـیـرین

سـەری کـێـوانە یەکسـەر وەک کـەناری کـۆهکەن هـەر گـوڵ

چی شـــۆڕێکی جـــونوونی پێـــوەیە بای ئەم بەهارانە

لە شـــارا هەر زڕەی زنجـیـرە سـەحـرا شـۆڕشی بولبـول

دەبینی (قـول هووەڵڵا) خـوێنەكـانی كـونجی مـزگـەوتان

ڕووەو سـەحـرا كـە دەبیـەن وا سـوراحی هاتەوە قـولقـول

دەبینم سـیـبـحـە دەردەسـتـانی مل كـەچ بوو لە تەكـیـانا

لە سەحنی گوڵشـەنا سەرمەست و دەستەملانی شیشەی مول

هـەمـــوو خـــوێنی شـــەهان و تـاجـــدارانە لە بن خـــاكـــا

كــەوا هەوری بەهاری ســـەر زەمــینی پێ دەكـا گــول گــول

زمـــــانی لالە بۆ حـــــەیرانە حـــــاڵی بۆ پـەرێشـــــانە

لە سۆسـەن دەفكرم (مەحـوی) لە وەزعی نێرگس و سـونبـول

لەم شـیـعرەدا مەحوی لە داهێنانی فەزای سۆفـیزمی كۆزمـۆسی و ڕەشـبینی دەست نەكـەوتنی مـەعـشـووق یا مـەعشـووقـە دوور كەوتۆتەوە، گـێتـیـیـێكی بێ تەنگوچەڵەمـە و ژیانێكی بێ گـرێی سـاز كـردووە، بێ گـومـان دیمەنی بـەهار جوانترین و چاكترین شانۆییێكە ئەم هەست و نەستانەی تێدا بنوێنێ.

لە وەسـفی هێز و توانای دلبەردا مەحوی ئەوە دەخـاتە ڕوو هیچ كـەس ناتوانێ بەرهەڵستی بكا:

هەمـــوو عـــالەمـــتـــە پابەند و لەدامـــان

كـەچی دەسـتی كـەست ناگـاتە دامـان

دوهـاتی ئـەوروپـا وەک ئـەهـلـی دێـهـــات

لە چارەی دەردی عیشـقـا جوملە دامان

بـرا! مـــەردم دەوێ عـــەقـــڵی نـەلـەنگێ

بەلەنجـەی ناز و عـیـشـوەی نەونـەمـامـان

لـەگـــەڵ زانت دەكـــەویە كـــۆشی دنیـــا

سـبـەی قـاتیلتـە ئـەمـڕۆ بۆتە مـامـان

ســـەروسـامـــانمت پرسی مـــەپرســـە

سەری تۆ خۆش نە سەر ماوە نە سامان

غــورووری حــوسنـه فـیــرعــەونی بـەتۆدا

رەقــیــبی ســەگ بەچی بووبوو بەهامــان

لـە دنیـــــادا وەکـــــو منـداڵی نـاکـــــام

بـەناکـــامـی دەچن دنیـــا بـەکـــامـــــان

بەهـانە مـــەگــرە لـەو جــامـــانە جــامێ

کـــەرەم کــە ســاقــیــا بگرە ڕجــامــان

بەکــولفـەت ئەو بـەئولفــەت ئەم گـرفــتــار

وەکـو یەک زاهیـد و (مـەحوی) لە دامـان

گەورەیی دلبەر لە هەموو شتێکدا بەڵگە نەویستە، بەڵام شاعیر بۆ مەبەسی وێنە و مانا دروستکردن بەڵگە دێنێتەوە ناوی ئەو کەسانە دەبا کە ڕەمزی توانایی و هێزی بێ سنوورن وەکو دانایانی ئەوروپا و فیرعەونی میسر، هەروەها ئەوانەی ڕەمزی ناشارەزایین وەکو خەڵکی لادێیانی لای خۆمان، ئەمانە هەموویان، بەتوانا و بێ هێز دەستیان ناگاتە دامانی دلبەر.

لە وەســفی ددان و ئەندامی دیکەی دلبــەر و کـردەوەی کـە لە غـەمــزەی چاودا دەردەکەوێ مەحوی دەڵێ:

دەمت چی پڕ لە دوڕ دورجـێکی یاقــووت

نیشانە و مۆری چی خـەتتێکی زومرووت

بـەگـــریانم وەکـــو گـــوڵ پێکەنی یار

لە باغی من بە بارش غـونـچـە پشکووت

قــوبووڵم کـــەی ئەگـــەر لوتفــێکی زۆرە

بەکـــەمـتــر هیندویێکی خـاڵی هیندووت

شـــوکـــر هەر مـــامـــەوە بۆ یادگـــاری

بەکاری زەخمـەکەی شـمشێری ئەبرووت

لە غـەمــزەی چاوت ئەبرۆ داگـرە و بەس

مـەکـە بۆ قـەتڵی عـاشق ڕەنجـە بازووت

نەخۆشی عیشقی لێوت وەسیەتی کرد

بتــــاشـن داری عـــــونـنابی بەتـابووت

منی بەم حـــاڵ و قـــاڵە دی کـــە دەیووت

کـــتـــێـــبـــێکی غـــەریبم دیوە پەرپووت

بـەنیلە بـێ نەباتی مـــیـــســـــری لێـــوت

جلم سـوبحم هەموو هەر شـامە بێ ڕووت

لە ناڵەی گـــــــەرمـی دڵ باکت نـەبوو تۆ

بەئاهی سەردی (مەحوی) من دڵم سووت

لەم شـیعرەدا مـەحوی وەسـفی هەندێ لە ئەندامـەکانی دلبەر دەکا، بزووتنەوەی ئەم ئەندامانە بـەحاڵەتی خۆشی و ناخـۆشی خۆی گرێ دەدا و مـانای داهێنراویان لێ دروست دەکا. لە لایێکی دیکەوە گەمە بەوشـە و مانا دەکا و وێنەی ڕەوانبێژی بەدەسـتەوە دەدا وەکو ئەو پێوەندییانـەی لە نێوان ڕووباری نیل و مـیسر و شـام و بێرووت لە وشـەی (بێ ڕووت) واتە (بێ ڕوخسـارت)دا هەیە دەیانخاتە چوارچێوەی داهێنانی شیعرییەوە.

مـەحوی وەسـفی جوانی لەش و ناسکی ڕەوشـتی یاری خـۆشـەویست بەم جـۆرە دەکا:

دڵی بردم بـەشـــــۆخی دلبــــــەرێکی تازە ســـــەرلەنوێ

مـوبارەک بێ لە دڵ سـەودایەکی کەی کەوتە سـەرلەنوێ

کەچ ئەبرۆ دیدە ئاهوو شـۆڕشـین خـوو فیتنەجۆ تورکێ

خورۆش و شۆر و شینی خستە ناو ئەهلی نەزەر لە نوێ

بەناز و عیشـوە پاک ئەرواحی پاکانی مـەسەخخەر کرد

بـەغـــەمـــزە خـــاترانی دایە بەر تیـــری نـەزەر لە نـوێ

سـەبا کردوویە وەعدەی گەردی کۆیی مەگری ئەی دیدە

بەئوممێدم جەواهیر سـورمـە بۆ نووری بەســەر لە نوێ

لەبی لەعلی شـیـفـابـەخـشی برینی دڵ دەکـا مــەرهەم

ئیـشـارەی چاوی دەکـولێنێـتـەوە داغی جـیگەر لە نوێ

بەشـێـوەی شکڵی شـیـرینی وەکـو کـاکۆڵی مـوشکینی

پەشێوی کردووە ئەحواڵی (مەحوی)ی دەربەدەر لە نوێ

ئەم شیعرەی مـەحوی لە وێنەی فۆتۆگرافی کیژێکی جوان دەکا، وێنەکە لە دوای

گـرتنی بەکامـێرا ڕووتـۆش کرا بێ، بەڵام مـەحوی بزووتنەوە و هەست و نەسـتی داوەتە کـیژەکە، ئیتر لـە بێ گـیانییـەوە بووە بەگـیاندار و بەنازونووزی هەسـتی شاعیر دەبزوێنێ.

دژی بێگانە (ناموسوڵمان)

لە شیـعرێکیدا مەحوی دیالۆجێک دروست دەکا لە نێوان ئەفلاتوون و کەسێکی دیکە، بێ گومان ئەو کەسە خۆیەتی، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

شـەخسێکی سـاحیب ئەحوال پرسـی: کە ئەی فلاتوون
یۆنانیـــیـــانی قـــەومت بۆچی بەدەردی ســـەگ چوون
ئەو زوو فـــونوونە جـــوابی دابوو: بەجـــێـــیـــە وا بێ
خـۆی دایە بەر شـیـهـابی سـاقـیب کـە دێوی مـەلعـوون
باتیل مـــوقـــابیلی حـــەق وەســـتـــا بـەتاڵە ئـیــشـی
گـــەردی بـەبادە خـــاکێ بێ هـەڵپـــژێ بەگـــەردوون
خورشیدە موعجیزە شەرع زوڵماتە سەفسەتەی پووچ
ئـیـسلامـیـیـان هەمـوو دین، یۆنانیـیـان هـەمـوو دوون
لـەم کـــارەدا تکاکـــەر کێ حـــەزرەتی ڕیســـالـەت
(لاسـیـیـەمـا) تکاگـر کێ (زولجـەلال)ی بێـچـوون
فـــەتح و زەفـــەر بەنـاوی کێ بـێ خـەلیـفـەی ئـیسـلام
عـەبدولحـەمـیدی غـازی سـوڵتـانی ڕوبعی مـەسکوون
ســـائیل کـــە لەو جـــەنابە فـــائیـــز بوو بـەم جـــەوابە
مـەزمـوونی پڕ لە حـیکمـەت ئەلغـازی پڕ لە مـەزمـوون
پێی وت بەسـەد تەئەددوب ئوسـتـادی بێ تەعەسـسوب
بەم حـاڵ و سـاڵە لایق تەئریخی چی دەفـەرمـوون
دووبـارە هاتـە گـــوفـــتـــار من زوو وتوومـــە ناچار
ئـیـسـلامـیـیـان بفـەرمـوون یۆنانیـیـان تەلەف بوون

(اسلامیان بفرمون یونانیان تلف بون ۱۸۹۹/۱۳۱۷-۱۹۰۰م)

مـەحـوی ئەم شـیـعـرەی لـە ئەنجـامی ئـەو جـەنگە وتووە کـە لە نێـوان دەوڵەتی

عوسمانی و یۆنانی لە ساڵی ١٨٩٩ ڕوویداوە و عوسمانییان تیایدا سەرکەوتوون. بەئاشکرا دیارە مەحوی لایەنگری دەوڵەتی عوسمانییە. بەهەموو لێکدانەوەیێک و جیاوازی ئیدیۆلۆجییەتێکەوە دەبوو مەحوی لایەنی عوسمانییان بێ، چونکە مەسەلە لێرە مافی نەتەوایەتی نییە، چاکە و بەرژەوەندی چینایەتی نییە، بەتایبەتی لەو سەردەمەدا، بەڵکو مەسەلە موسوڵمانەتییە. باوەڕ ناکرێ لەو کاتەدا نەک تەنیا مەلا و شێخێکی وەک مەحوی بەڵکو هەموو کوردێکی موسوڵمان بەدڵ حەز بەسەرکەوتنی یۆنان و شکانی عوسمانی کردبێ. ئەمە لێرە، خۆ ئەگەر هەندێکی دیکە بەرەو ڕۆژهەڵات ببینەوە مەسەلەی ڕووس و ئەرمەنی مەسیحی و کورد و عوسمانی موسوڵمان دێتە گۆڕێ. حاجی نەک تەنیا لە دژی ڕووسی مەسیحی دەوەستێ بەڵکو نایەوێ کوردستان لە لایەن ڕووسەوە بکرێ بەئەرمەنستان. ئیتر لەو سەردەمەدا سۆزی ئایینی لە کۆمەڵی ئیسلامیدا بەتایبەتی لە نێوەندی پیاوانی ئایینی (شێخ و مەلا)دا لە سەرووی سۆزی نەتەوەیی (قەومی) و ئیدیۆلۆجییەوە بوو، لەبەر ئەوە پێویستە مامەڵەی تیۆرییەکانی جوانکاری و داهێنان لەگەڵ ئەم شیعرانەدا بکرێ نەک بەچاوی کێشەکانی ئیدیۆلۆجی تەماشا بکرێ.

لە شیعرێکی دیکەیدا مەحوی ئیلهام لە جەنگی ساڵی ١٩٠٥ی نێوان ڕووسیا و یابان وەردەگرێ و دەڵێ:

ئەی ئەو کەسە کە مەستی غورووری بەهاتی کار

بەو دەستی زۆرە بدرە پەڕۆیێک لە کاری چار

هەرچەندە خەرتەلی لەپڕێ چەرخی پەنجەباز

دەتکا بەبازی پەنجەیی میقادۆیی شکار

یا ماری سەر خەزێنە بترسە کە گەژدومێ

بەو نووکە چزوە پڕ بەدەست کا لە ژەهری مار

زەڕڕە تریشقەیێکە کە کێوێ دەدا بەباد

ئەشباه ئەوەندە زۆرە بەکەس نایەتە شومار

پەس ئەورووپالی بەس بگەزن لێو ئەمە چییە

ژاپۆنییێک موحارەدا چار دەوری چار

چار قەدەر بزانە نییە چەندە چاری وا

بێ چارە ما کە بوو بەدوو پەنجەی قەزا دووچار

لەم کـــاروبـاری چارە یەکێ چارە گـــرژ دەکـــا

وا تێگەیشـتــووە کـە هـەر ئەسـبــابە دێ بەکـار

پڕ ســـبــیــریـا بەبێ مـــەدەدی زاتـی کــیــبـــریا

ئەسـبـابت ئەر هەیە نیـیـە شـایانی ئیـعـتـیـبـار

هەرچی هەیە مـوسـەببـیـبـە باقـیکە فـانیـیـە

بەندەی یـەکێ بە بەس ببـەرە عـەبدی سـەد هەزار

(مـەحـوی) چ کـەس مـەناسـە بناسـە خـودا و بەس

زیکری یـەکێ کـە مـارە مـەکـە باسـی چار و مـار

لەم چارە پیـســە مـیللەتی پاکی مــوحـەممەدی

دەر قـەلعە بێ خودا بەحـەقی جاهی هەر دووچار

وەک لەم شـیـعـرەدا دەردەکـەوێ مـەبەسـی بنچـینەیی مـەحـوی لە هـۆنینەوەی ئەم شـــیـــعـــرە ئەوەیە بـەخـــراپە باسـی ڕووس بکا، چونکە لە بنـجـدا لەگــەڵ ڕووس تەنگوچەڵەمەی هەیە تەنیا لەبەر ئەوەی میللەتی ڕووس لەسەر ئایینی مەسیحییە. شاعیر نـەک تەنیا مەسیحی بەڵکو هەموو ئایینێک ڕەت دەکاتەوە تا دەگاتە ئایینی یابانییـەکانیش ئەگەر ئـایینیان هـەبێ و میکادۆی مەلیکیان بپـەرسـتن و بەخودای بزانن. شاعیر هیچ جۆرە کێشەیێکی لەگەڵ یابانی زۆر دوور و کەم ناسراو نییە، کێشەی ئەو لەگەڵ ڕووسـی مەسیحییە، چونکە هەمیشە لە جەنگ و شـەڕوشۆڕدا بووە لەگەڵ دەوڵەتە ئیسـلامییـەکانی باشـوور. جا ئەگەر مەحوی تا ڕادەیێک لەبەر ئێران بەتەنگ مـەسەلەکەوە نەبووبێ، جـەنگی ڕووس لە دژی عوسمـانی گرنگ بووە بۆی چونکە بـەئایین مـوسـوڵمـان و بەئایینزا سـوننـی بوون. دیسـانەوە مـەحـوی لەم هەستەیدا تەعبیر لە فـیکر و بۆچوونی ئەو سەردەمەی توێژێکی گرنگی کوردەواری بەتایبەتی خوێندەوار و ڕۆشنبیرەکانیان دەکا.

هەڵەیێک لە نووسـینی کوردیدا هەیە لە ناو ئەم شـیعـرەشدا دووبارە کراوەتەوە، پێویستە ڕاست بکرێتەوە: نووسـەرانی کورد زاراوەی «چار» بۆ زاراوەی «قەیسـەر» بەکــار دێنن. لـەم وشــە ڕووســیــیــەدا بەلای ئێـمــەوە دەنگی «تس» لە دەنگی «چ» نزیکتـرە لە دەنگی تیـپـە ئەسـڵـیـیـەکـەی ڕووسـی، بۆیە ڕاسـتـتـر ئەوەیە بـنووسـرێ «تسـار» نەک «چار».

چوارین

دیوانی مەحوی کۆمەڵێک چوارین دەور دەکاتەوە. ئەوەی پێویستە لێرەدا ڕوون بکرێتەوە ئەوەیە چوارینەکان ئاسایی نین، واتە هەموویان لەسەر کێشێکی عەرووزی دانەنراون، هەروەها لە ڕووی قافیەشەوە شاعیر تەنیا قافیە ئاساییەکانی (ا ا ب ا) و (ا ا ا ا)ی بەکار نەهێناوە، بەڵکو قافیەی دیکەشی هەیە وەکو (ا ب ا ب) و (ا ب ج ب). ئەو بەحرە عەرووزییانەی لە چوارینەکاندا بەکارهێنراون ئەمانەن:

هەزەج، ڕەمەل، خەفیف، موجتەس، موتەقاریب، موزاریع، مەقسوور، بەسیت.

لەم ماوەیەدا هەندێ نموونەی چوارینی مەحوی دەخرێتە بەرچاو.

١

بەبێ بەزمی حـــوزووری تۆ حـــەرامم کـــردووە بادە
نەوەک بشکێ بەنەشئەی مەی خوماری دەردی بێ تۆیی
لە مـــیحنەت خـــانەکـــەی مندا بەبێ تۆ هەر برا ڕۆیە
کـــە جـــارێ ئێـــوە ناپرسن لە من بۆچی برا ڕۆیی

شاعیر لە ناو گەردوونێکی سۆفیزم دەسووڕێتەوە، بادەی ئاسایی بەکەڵکی نایە چونکە سەرخۆشییەکەی کاتییە، کەچی سەرخۆشی هەمیشەیی ئاتاجی ئەوە نییە دووبارە بخواتەوە بۆ ئەوەی خوماری بشکێ واتە سەرێشەی نەمێنێ. شاعیر گلەیی لە مەعشووق دەکا بۆچ لە حاڵی پەرێشانی ناپرسێ!.

٢

ئەگەر لەیلا ئەگەر فەرهادە تا حەشر هەر بن مەمنوون
لە یومنی عیشقە فەیزی حوسنە وا بەم روتبەنائیل بوون
دەکەن ڕەشتاڵەیێکی دەشتەکی باسی لەگەڵ شیرین
دەبەن بەرهەڵکەنێکی کێزری ناوی لەگەڵ مەجنوون

مەحوی لەم چوارینەدا هەندێ وێنەی ساکاری جوان دەخاتە ڕوو لە بەسەرهاتی دڵداری «لەیلا و مەجنوون» و «شیرین و فەرهاد». شاعیر دەڵێ ئەو کەسە سادانە لەیلا کیژە ڕەشتاڵەیێکی دەشتەکی و فەرهاد کێو هەڵکەنێکی هەرزەی بزێو ناویان لە گێتیدا دەنگیدایەوە و هەتا هەتایە لە بیر ناکرێن و بوون بەڕەمزی دڵداری.

٣

شـێـخێ هـەمـەوەندێکی دەدا پەند و نەسـیـحـەت
ئەو قوربەسـەرەی دابووە بەر فەحش و فـەزیحـەت
خۆش هاتە جـەواب و وتی تـۆ حـەقتـە فـەقـەت من
قـــوتتـــاعی تـەریقـم نەکـــو قـــوتتـــاعی تـەریقـــەت

ئەم چوارینەی مـەحوی دەچێتـە ناو دەلاقـەی شـیـعری دژی دەروێشـیـزم. لێرەدا کابرای هەمەوەنـد ڕەمزی ڕێگرییـە، شـێخی تـەریقەت دەیەوێ بیـهێنێتە سـەر ڕێی ڕاست، لە گفـتوگۆدا کـابرای هـەمـەوەند بەتەوسـەوە دەڵێ من ڕێگرم تۆش ڕێبـەر و ڕێ پیـشـاندەری. بەڵام مـەبەسی ئەوەیە شـێخ ڕێگری ڕاسـتـەقـینـەیە. وەک دیارە مەحوی شێوازی کۆمیدی لەم چوارینەدا بەکارهێناوە.

٤

هـەی لە ژن کـەمـتـر مـوعـەتتـەل بۆچی نەی ژەن لێدە نەی
ســاقی یا! ســاقت شـکێ بەس ڕابوەســتــە بێنە مـــەی
ئەو قـــورومــــســـاغـــە دەڵێن پیـــری مـــوغـــانـە پێی بڵـــێن
پیـــری ئاخـــرشـــەڕ دەری مـــەیخـــانە تا کـــەی دادەخـــەی

ئیلهامی شـیـعری مـەحوی هـەمـیشـە و تەنیا لە گێتی تەمومـژی ئەفسـانەیی و نادیـاری ســـۆفـــیـــزم نەبـووە. ئەم چوارینەی زادەی کـــۆڕی پێکـەنین و ڕابـواردنی ڕۆژانەیە. شاعیر قسـە لەگەڵ سێ کەس دەکا: نەی ژەن و مـەیگێڕ و پیری مـوغان، هـەرسێکیان تـاوانبار دەکا بەوەی کاری خۆیان بەجێ نـەهێناوە. لەبەر ئەوە لە ژن بەکەمتریان دادەنێ. ئەمە جنێو نییە بۆ ژن، نوکتەیێکە بەدرێژایی مێژوو لە هەموو گێتیدا دروست بووە، تەنیا لە ناو ئێمـەدا نییە، وەک سـەرچاوەیێک بۆ داهێنانی هونەری و ئەدەبی لە هەموو کۆمەڵێکدا دەمێنێ.

٥

بریـنانـی دەروونم چاوەکـــەم وەک چـاومــــە وێران
لە وێرانـی مـەپرسـە هـەم دەر و هـەم ناومـە وێران
بەدڵ ڕازی نەبوو ڕۆیی لە حـوجرە هـەم لەبەرچاوم
بەجـارێ ماڵی دڵم و خـۆم و هـەردوو چاومـە وێران

لەم چوارینـەدا مـەحـوی لە مـەعـشـووق دەدوێ نەک مـەعـشـووقـە، ئەگـەر باس لە حـــوجـــرە بکرێ خـــەیاڵ بۆ مـــزگـــەوت دەڕوا وەک جـــێـی ژیانی خـــوێندەواری و حەسـانەوەی مەلا، دیارە شـاعیر هەوڵیداوە بوعدێکی سـۆفیزمی بداتە شـیعرەکەی بەوەی هـەمـــوو شــتـێکی وێرانە و لە ناو ونبـووندا نەبێ خـۆی نادۆزێتـەوە چـونکە مەعشووقی لێ ونە.

٦

مـەحوی لەم چوارینەدا بەتەواوی لە تیـۆرییـەکانی سـۆفیـزمـی کـۆزمـۆسـی دوور دەکەوێتـەوە کە جنێوی بازاڕی بەرەو ڕووی هـەندێ ئایینی ناموسـوڵمان یا دوور لە موسوڵمان دەکا:

ئـەو دەووت بابـەی کـــە خـــەڵقی نـاوی نـابەن بـێ جـــەنـاب
ئەسـڵ و فـەسـڵی گـەر بزانی واجـیـبـە لێی ئیـجـتـیناب
ئەکدەشی خینزیر و سـەگ مەعـجـوونی بەنگ و خـەندەریس
داکـی دایـە ڕێـزبـاری بـابـی بـابـیـی قـــــەحـــــبـــــەباب

لەم شیـعرەدا ئەوەی مەحـوی دایدەشۆڕێنێ هـەموو تـاوانەکەی ئەوەیە بەموسـوڵمان و ئایینزای سـوننی نەخـولْقـاوە. ئەو کـەسـە بەدووڕەگ دادەنێ، لـە داک و بابێک بووە یەکێکیـان خەنزیر و ئەوی دیکەیان سەگ، لە هـەویرێک دروستکراوە بریتییە لە بەنگ بەشـــەرابـی کـۆنە شـێلراوە، ئامـاژەیە بۆ ئەوەی ئەو کـەسـە بەنگ کـێش و شـەراب خـۆریشـە، ئیـتـر ئەو داک و بابە یەکـێکیـان دایە ڕێزباری داپیـرە گـەورەی بەڕێزی یارسـانانە (کاکـەییـیـان)، ئەوی دیکەیان لە نەوەی مـحـەمـەد عـەلی شـیرازی خـودای بابییـەکانە. ئەم بیروباوەڕەی مـەحوی گـەلێ دوورن لە سـۆفیـزمی کـۆزمـۆسـی، لەبەر ئەوە دەتوانین بڵـێین شـیـعری سـۆفیـزمی کـۆزمـۆسـی لە بـەرهـەمی مـەحـوی دەبینرێ، بەڵام ڕەوشـتی سـۆفیـزمی کـۆزمۆسی بەهیچ جـۆرێ لە کردەوە و بیروباوەڕی مەحوی نابینرێ، چونکە دژی هـەموو ئایینەکانی سەر ڕووی زەوییە و ئیسلامی سوننی نەبێ.

٧

مەحوی لە چوارینێکیدا خۆی لە ناو زەریای پڕ لە گیروگرفتی سۆفیزم ون دەکا:

هـەر گـفـتـوگـۆمـە کـەچی هـەر دەڵێم و تێنـاگـەم
هـەر جوست و جۆمـە کەچی هـەر دەڕۆم و پێناگەم

چاوم ڕواو و گـــــۆشـــــەیی ئەو ئەبرووەم نـەدی
دڵ بوو بەبەحری عـولووم و لە ئـەلف و بێ ناگـەم

لەم چوارینەدا مـەحوی فیکری ورد دەکاتەوە، بەڵام لە هیـچ ناگا، هەوڵ دەدا بگا بەحەقیقەت کەچی نایگاتێ. مەبەسی «یەکێتی بوون»ە، خۆ ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەم یەکێتی بوونـە لە ئەنجامی پراکتیکدا ببێتە ڕاستی، ئەو کاتە دەبێ فـەلسـەفەی سـۆفـیزم بەتاڵ ببێ لەبەر ئەوە شـاعیر هیـچ نەبی لە بەرهـەمی شـیـعـریدا ڕەنگی ناداتەوە، واتە حەقیقەتەکە ناکەوێتە ڕوو.

٨

مـەحوی لە دەرەوەی ئایینی ئیسـلام ڕاسـتی نـابینێ، بەلای ئەوەوە ئەو گێتییـە هەموو خراپەیە. ئەمجارەیان جنێو بەفیرعەون و هامان دەدا:

چوو ئەو فیرعەونە حیزە بۆ جەهەننەم قوڕبەسەر هامان
دەبێ ئەسـبـابی زووتر چوونە خـزمـەت ئـەو بدا سـامـان
لـەوانە و هـەم لە ئـەمـــســـــالی ئەوانـە یا ڕەبی هەر ئـان
جـەهـەننەم پڕ بکەن جـەننەت تەهی بێ بۆ مـوسـوڵمـانان

مەحوی وەک لەم چوارینەدا دەردەکەوێ هەموو ئایین و بیروباوەڕی پێش ئایینی ئیسـلامیش ڕەت دەکاتەوە. فیرعەون و هامان بەڕەمزی کوفر و نەناسینی خودا دەزانێ و ئەوان و هـەمـوو کەسێکی وەک ئەوان بـۆ دۆزەخیان دەنێرێ چونکە بەلای ئەوەوە بەهەشت تەنیا بۆ موسوڵمانانە و جێی کەسی دیکەی لێ نابێتەوە.

٩

مـەحـوی لەم چوارینەدا باس لە شـێوانی کۆمـەڵی ئادەمزاد دەکا بـەوەی چاکە نەماوە و خراپە بووە بەنەریت:

ئەهلی فــەزڵ ئارام و ڕووناکی نـە شــەو ئـەســڵانە ڕۆژ
بـۆ نیـــــیـــــە نابێ کـــە ئـەمـــڕۆ ڕۆژی نـائـەهلانـە ڕۆژ
فەزڵ و جەوهـەر بۆتە نەقس ئەم ئەهلە بۆیە فەسڵ ئەکەن
ســەگ زمـــانی دەردەکـێــشێ چ بـووە چی تـاوانە ڕۆژ

شـاعیر دەڵێ کەسی دانا لەسـەر ڕووی ئەم زەوییـە ئەو مـەقامـەی نییـە شـایانی

بێ. لەبەر ئەوە یەکێکی وەکو مەحوی جیا دەکرێتەوە و لە دانایان ناژمێررێ. ئەمە وەکو ئەوە وایە سەگ بەزمانی قەشمەری ئامێز لە ڕووی ڕۆژدا بوەستێ. بێ گومان ڕۆژ هیچ تاوانێکی نییە و بەمەش کەم نابێ، یا وەکو دەڵێن سەگ بەئاسمان وەڕینە.

١٠

لە چوارینێکیدا مەحوی وردەکاری و هونەرێکی بەرز دەنوێنێ لەو پرسیار و وەرامەی لە نێوان لەیلا و مەجنوون دەکەوێتەوە:

شەوێ لەیلا بە مەجنوونی دەووت بنوارە حاڵی خۆت
بەخۆڕایی کە چۆنت دا بەبا عەقڵ و کەماڵی خۆت
جوابی دایەوە مەجنوون ئەگەر تاقەت ببێ لەحزێ
لە ناو ئاوێنەدا بنوارەرە حوسن و جەماڵی خۆت

پرسیار و وەرامەکە گەلێ ئاسایی و ساکار و جوانە ئەگەر لەیلا بەمەجنوون بڵێ: بۆچ خۆت شێت کردووە؟ مەجنوون لە وەرامدا بڵێ: لەبەر جوانی تۆ!

مەحوی وەستایانە وێنەیێکی هونەری داهێنراوی لەم پرسیار و وەرامە دروست کردووە. لەیلا دەڵێ: مەجنوونی ماڵ وێران لە پای چی شێت بووی و عەقڵ و کەمالت بزر کردووە؟ لە وەرامدا مەجنوون دەڵێ: برۆ تەماشای ئاوێنە بکە و جوانی خۆت ببینە ئینجا ئەم پرسیارە لە من بکە!

تاک

لە دیوانی مەحویدا نزیکەی پازدە شازدە تاک هەیە. ئەو تاکانە لە ڕووی کێشەوە لەسەر بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەل و موزاریع و ڕەجەز و بەسیتی عەرووزین. لە ڕووی قافیەوە هەردوو جۆرە قافیەیان تێدایە (ا ا) و (ا ب).

١

مەحوی بەم جۆرە قووڵایی لای سەرەوە و بنەوەی سێو بەزەنەخدانی (قووڵایی چەناگەی) دلبەر دەچوێنێ:

ناوی زەنەخدانت لە ناو باغی بەهەشتا بێتە نێو
سەر وەردەگێڕێ باغەوان هەر جێبەجێ بۆ تف لە سێو

مەحوی ڕوو دەکاتە دلبەر و پێی دەڵێ: ئەگەر لە ناو باغی بەهەشتدا مەسەلە باسکردنی قوولایی چەناگەی تۆ بێ، باغەوانی بەهەشت ڕوو وەردەگێڕێ و تف لە سێو دەکا چونکە قوولایی تۆ لە هی ئەو جوانترە.

ئەم تاکە موعەممایێکیشی تێدایە ئەویش ئەمەیە: سێوی کوردی کە لە شیعرەکەدا هاتووە بەعەرەبی «تفاح»ی پێ دەوترێ، ئەگەر نیوەی یەکەمی وشەکە کە «تف»ە وەربگێڕدرێ دەبێتە «فت» و بەنیوەی دووەمی وشە ئەسڵییەکەوە بنووسێنرێ دەبێتە «فتاح»، بەم جۆرە «تفاح» دەبێ بە«فتاح».

٢

لە تاکێکیدا مەحوی ئاماژە بۆ هەندێ لە سەرچاوەکانی سۆفیزم دەکا:

بکە سەیری فوتووحات ئەر گەرەکتە تۆ فوتووحی ڕووح
کتێبی دڵ موتالاکردنە بڕوانە مەکتووبات

کتێبی «الفتوحات المكية في معرفة أسرار الملكية» یەکێکە لە کتێبە گرنگەکانی شێخ محیەدینی عەرەبی. هەروەها باس لە «مەکتووبات» دەکا. بەم ناوەوە چەند کتێبێک هەیە. ڕەنگە مەبەسی مەحوی کتێبەکەی ئیمامی ڕەببانی بێ. بەم جۆرە شاعیر دەڵێ یەکەمیان نهێنییەکانی گیان بۆ مرۆڤ ئاشکرا دەکا و دووەمیان لە عیشق و دڵداری دەدوێ، باس لە هەست و نەستی ناو دڵ دەکا.

٣

لە تاکێکی دیکەیدا مەحوی گەمە بەوشەکانی شەو و ڕۆژ دەکا و دەڵێ:

من ڕۆژی ڕەشم و فەرقی نییە ڕۆژی من لە شەو
سەد ڕۆژ ئەگەر هەڵێ لەسەرم ڕۆژم هەر شەوە

لەم تاکەدا مەحوی ئەوە دەخاتە ڕوو ڕۆژی ئەو ڕووناک نییە و تاریکە، واتە ڕۆژی ئەو شەوە لەبەر ئەوە ئەگەر ڕۆژێ سەد جار ئەو ڕۆژە هەڵبێ لای ئەو شەو هەمیشەییە و ڕۆژ نییە، ئەمە یەکێکە لە وێنە جوانەکانی داهێنانی ئەدەبی.

بەشی دەیەم

شیعری گێتی سۆفیزمی مەحوی

سۆفیزم

بیرکردنەوەی ئادەمزاد لە دروستبوونی خۆی و سروشت ڕایکێشاوە بۆ بیرکردنەوە لە کردگار. ئەمە لە ڕۆژگارێکدا بووە کە مەڵبەندی ژیان (المجال الحیوی) پەیدا بووە. واتە لەو کاتەی کە ئادەمزاد لە سروشت پچڕاوە و هەوڵیداوە بۆ چاکەی خۆی بەکاری بێنێ.

بیرکردنەوە لە کردگار و گەڕان بەشوێنیدا فەلسەفە و سۆفیزمی دروست کردووە. کەوتنە ناوەوەیان وەکو زاراوەیێکی ئەکادیمی پەیدا بوو، بەڵام بیرکردنەوە و گەڕانەکە ساکار بووە تا ڕۆژگاری فەیلەسوفەکانی بەرایی گریکی، ئینجا سەردەمی نەوەی دووەم لە فەیلەسوفەکان، سوکرات و ئەفلاتون و ئەرستۆ. لەم ماوەیەدا بیرورا لە بنج و بناوانی «ئادەمزاد–سروشت–کردگار» شێوەیەکی جەدەلی وەرگرت و بەدرێژایی ڕۆژگار ماوەی بیرکردنەوە قووڵتر و فراوانتر بوو و گەلێ تیۆری و تاقیکردنەوە کەوتە ناوەوە.

جەوهەری ئایینە ئاسمانی و زەمینییەکان لەسەر بنجی ناسینی کردگار دامەزراوە، هەستکردن بەبوونی کردگار و جۆری ناسینی و وێنەگرتنی لە ناو ئایینەکاندا وەک یەک نییە و جیاوازە، بەڵام زۆربەی ئایینەکان لە «بوون» (کەون)دا کە «ئادەمزاد و سروشت»ە، «کردگار» دەبینن.

تاقیکردنەوە لەم بابەتەوە گەلێ فراوان بوو، سامانێکی بیروڕای فەلسەفی گەورە و دەستووری ئایینە کۆنەکان و کتێبی پیرۆزی ئایینە ئاسمانی و زەمینییەکان کەوتنە ناوەوە تا داهاتنی ئایینی ئیسلام. ئەم ئایینە شۆڕشێکی گەورە بوو لە تازەکردنەوەی ئایینە ئاسمانییەکانی پێش خۆی بەتایبەتی ئایینی مەسیحی کە ڕاستەوخۆ پێشکەوتبوو. هەر لە سەرەتاوە بەهۆی لە ناوەوەبوونی

سامانێکی گەورە لە بیروباوەڕی فەلسەفی و سۆفیزمی گریکی و ڕۆمانی و ئایینە ئاسمانی و زەمینییەکان بیروباوەڕی «زوهد» لە کۆمەڵی ئیسلامی تازەدا پەیدا بوو. نویشکی ئەمە لە فەلسەفەی ئایینی ئیسلامەوە وەرگیرا بوو بەوەی کە گێتی ئێستا لەناودەچێ، گێتی دوارۆژ نەمر و هەمیشەییە. بۆ وەدەستخستنی گێتی داهاتوو پێویستە بایەخ بەم گێتییە و ژیانی ئەم سەرزەوییە نەدرێ.

«زوهد»ی ئیسلامی سەرچاوەی دۆزینەوەی سۆفیزم بوو لە کۆمەڵی ئیسلامی تازەدا، لەو کاتە کە «زوهد» لە چوارچێوەی شەریعەتدا نەچووبووە دەرەوە سۆفیزم خەریکی لێکدانەوەی دەستوورەکانی ئایین بوو بەشێوەیەکی تازە. تاقیکردنەوەیێک بوو بینراو و نەبینراو (الظاهر والباطن)ی بابەت و کەس (الموضوع والذات) ئادەمزاد و کردگار (الانسان والخالق)ی بەیەک شت دەزانێ. لەبەر ئەوە سۆفیزم لە سروشتی دەکۆڵییەوە لەبەر ڕۆشنایی «دەرچوون لە دەستوور» کە خۆی لە خۆیدا دۆزینەوەی سەربەستی بوو. سۆفیزم لە چوارچێوەی مێژووی نووسراو ڕەت دەبێ خۆی دەکوتێتەوە ناوجەرگەی گێتییەوە خەریکی مانای شاراوە دەبێ و لە مەنتیق و دەستوورەکانی دەچێتە دەرەوە.

ئیدیۆلۆجی سۆفیزم لەسەر ئەوە دامەزراوە کە «بوون» دیار و نادیارە، بوونی ڕاستەقینە نادیارییە لە ئایین و شەریعەت دەبێ بۆ حەقیقەت و بەرەو دۆزینەوەی کردگار دەکەوێتە ڕێ. کردگار جەوهەری گێتییە، سۆفیزم لەناویدا دەتوێتەوە، بەم پێیە پرتەوی دیارە بۆ نادیار. دڵسۆزیی لقە بۆ بنچ (الفرع للاصل)، وە گەڕانەوەی وێنە بۆ ناوەڕۆک.

ڕاستی (حەقیقەت) لە سۆفیزمدا دیاردەیێکی عەقڵی (مەنتیقی) نییە هەروەها نەقلی (شەرعی)یش نییە بەڵکو ئیلهامی و زەوقییە. دیارە دەبێ «اداه» (ئامراز، دەستاوێژ)ی گەیشتن بەحەقیقەت شتێکی تری غەیری هەست (الحس) و بیر (العقل) و دەستوور (شەریعەت) بێ دڵ دیاردەی کردگارەکەیە کە سۆفی بەهۆی ئەوەوە هەست بەخودا و نهێنییەکانی بوون دەکا، دڵ مەڵبەندی زانین و دڵدارییە.

لە کۆمەڵی ئیسلامیی تازەدا بۆ یەکەم جار لە نیوەی یەکەمی سەدەی دووەمی هیجری (نیوەی دووەمی سەدەی هەشتەمی مەسیحی) زاراوەی «سۆفی» پەیدا بوو. لە ناوەڕاستی سەدەی دووەمی هیجری (نیوەی دووەمی سەدەی نۆیەمی مەسیحی) شاری بەغدا بوو بەمەڵبەندی بزووتنەوەی سۆفیزم و کۆبوونەوە و

گفتوگۆ و ئاڵوگۆڕی بیروباوەڕی ئایین و شەریعەتی تێدا دەکرا.

بەلای ئێمەوە قۆناغی یەکەمی بزووتنەوەی سۆفیزم کە لە سەدەی دووەمی هیجرییەوە دەست پێ دەکا و ماوەی جموجۆڵی سۆفیزمە لە ڕووی تیۆرییەوە. سۆفیزم بزووتنەوە (حرکە) بووە لە دژی وەستان (دەستووری هەمیشەیی نەگۆڕان)، بێ گومان شۆڕشێک بوو دژی دەستووری هەمیشەیی لەبەر ئەوە لە لایەن دەسەلاتەوە بەرهەڵستی دەکرا، هێشتا ڕەنگێکی تەواوی لە داهێنانی شیعریدا نەدابووەوە. ئەم قۆناغە تا دەوروبەری دوا سالانی سەدەی شەشەمی هیجری (دوا سالانی سەدەی دوازدەمی مەسیحی) خایاند. ئەم قۆناغە دوورودرێژە ناوی گەلێ لە سۆفییەکانی سۆفیزمی ئیسلامی دەور دەکاتەوە بەشێکیان گەیشتنە پلەی فەیلەسوفی بەهۆی لێکدانەوە ورد و ژیرەکانیان کە لە دواییدا بوون بەتیۆری لە بزووتنەوەی سۆفیزمدا. بەشێکی تریان خووڕەوشت و ژیانی ڕۆژانەیان یاغیبوون و بەرهەڵستیی دەسەلاتی خوێنخوار بوو.

بەشی سێیەم تیۆرییەکانی سۆفیزمیان لەگەڵ شەریعەتدا گونجان و بزووتنەوەی دەروێشی کەوتە ناوەوە. هەندێ لە سۆفییە هەرە دیارەکانی سۆفیزمی ئیسلامی ئەمانە بوون: حەسەن ئەلبەسری (٢١هـ–٦٤٢م، ١١٠هـ–٧٢٨م) ئیبراهیمی کوڕی ئەدهەم لە (١٦١هـ–٧٧٨م) مردووە، بالوولی دانا لە (١٩١هـ–٨٠٦م) مردووە، شێخ مەعرووفی کەرخی لە (٢٤٥هـ–٨٥٩م) مردووە، زوننونی میسری لە (٢٤٥هـ–٨٥٩م) مردووە تەیفووری بایەزیدی بەستامی لە (٢٦١هـ–٨٧٥م) مردووە، جونەیدی کوڕی محەمەدی بەغدایی لە (٢٩٧هـ–٩١٠م) مردووە، مەنسووری هەلاج لە (٣٠٩هـ–٩٢٢م) مردووە، ئەبولقاسم عەبدولکەریمی قوشەیری لە (٤٦٥هـ–١٠٧٢م) مردووە، ئەبوحامیدی غەزالی لە (٥٠٥هـ–١١١١م) مردووە، شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە (٥٦١هـ–١١٦٦م) مردووە، سەید ئەحمەدی ڕفاعی لە (٥٧٨هـ–١١٨٢م) مردووە، شەهابەدین سەهرەوەردی لە (٥٨٧هـ–١١٩١م) کوژرا و هی تریش.

قۆناغی دووەمی بزووتنەوەی سۆفیزم لە سەدەی سێزدەمی مەسیحییەوە دەست پێ دەکا، بەدڵنیاییەوە دەتوانین ناوی بنێین قۆناغی داهێنانی ئەدەبی لە چوارچێوەی سۆفیزمی کۆزمۆسی و سۆفیزمی ئیسلامی. لەم قۆناغەدا شاعیرە سۆفییەکان یا سۆفییە شاعیرەکان ڕەمزی سۆفیزم و زاراوەی فەلسەفییان تێکەڵ

بەسروشت و هەستی ناوەوەی خۆیان کردووە و ئەدەبێکی مرۆڤایەتییان هێناوەتە ناوەوە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنی کە لێکۆڵینەوە لە ئیدیۆلۆجییەتی سۆفیزم یەکی کەوتبوو یاخود تەریقەتەکانی دەروێشیزم کپ بووبوون، بەپێچەوانەوە ئەم هەموو دیاردانە لە گۆڕان و پەرەسەندندا بوون، هەندێ جاریش تێکهەڵکێش بووبوون. بۆ بەڵگە ئەم قۆناغە کۆمەڵێک لە سۆفی و شاعیر و شێخی سۆفی و دەروێش دەور دەکاتەوە هی وەکو: فەریدەدین عەتاری نیشابووری لە (١٢٣٠م) مردووە، ئیبنولفاریز لە (١٢٣٥م) مردووە، شێخ محیەدین عەرەبی لە (١٢٤٩م) مردووە، ئەبولحەسەنی شازلی لە (١٢٥٨م) مردووە، جەلالەدین ڕۆمی لە (١٢٧٣م) مردووە، حاجی بەکتاش لە (١٣٣٧م) مردووە، عیمادەدین نەسیمی لە (١٤١٧م) مردووە، نوورەدین جامی لە (١٤٩٢م) مردووە و هی تریش.

نموونەی شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی (گەردوونی)

شیعری سۆفیزم داهێنانێکە ئیلهامی لە ناوەڕۆکی فەلسەفەی سۆفیزم وەردەگرێ، واتە داهێنانی وێنەی فەلسەفەی سۆفیزم ئامێز زۆرتر پەنا بۆ ڕەمز و ڕۆمانتیزم دەبا. تا ئێستا سنوورێک بۆ شیعری سۆفیزم لە ئەدەبی کوردیدا نەکێشراوە. بەرهەمی هەندێ شاعیر بەشیعری سۆفیزم لە قەڵەم دراوە بەڵام ڕاستییەکەی ئەوە نییە، شاعیری دیکەش هەن دەوری باڵایان بووە لە شیعری سۆفیزم بەڵام گوم ناون.

مەحوی یەکێکە لەو شاعیرە کوردانەی دەوری باڵایان بووە لە دەوڵەمەندکردنی ئەم بابەتە شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا.

١

بەنووری بادە کەشفی زوڵمەتی تەقوا نەکەم چبکەم
بەشەمعێکی وەها چاری شەوێکی وا نەکەم چبکەم
لە خەزنەی دڵمدا هەرچی هەیە هەر داغی سەودایە
دەسا ئەم نەقدە دەردی عیشقی پێ سەودا نەکەم چبکەم
لەگەڵ دەستی مەلا ڕێ ناکەوێ زونناری زولفی یار
وەکو شێخ ئیختیاری مەزهەبی تەرسا نەکەم چبکەم

لە ڕێی ئەو شـۆخـەدا خـۆم کردە خـاک و پـێی نەنا پێـما

دەسـا خـاکـی هـەمـوو عـالەم بەسـەر خـۆمـا نەکـەم چبکەم

دەمـێکە شـاری پڕ شـۆری مـەحـەببـەت مـات و خـامـۆشـە

بەقـانوونی تەجـەننون شـۆڕشێ ئینشـا نـەکـەم چبکەم

لـە چاوانم نـەمـا بۆ گـریە نۆبـەی سـەجـدە بەردەریە

سـیـا سـاڵـم نەبارە نوێژی ئیسـتـیسـقـا نـەکەم چبکەم

لەسـەر تۆم دوژمنـە دنیـا قـەزییـەم مـانیـعـولجـەمـعـە

کـە تەرکی تۆ نەکـەم، تەرکی هـەمـوو دنیـا نەکەم چبکەم

بەجـێـمـاوم لە یاران نـابەجـێ مـاوم ئـەجـەل زوو بە

بەمـردن لەم قـوسـووری ژینە ئیسـتـیعـفا نـەکـەم چبکەم

ئەوا لەیلا بەڕۆژی حـەشـر ئەدا وادەی لیـقـا (مـەحـوی)

هـەتا قـامـی قـیـامـەت ئاه و واوەیلا نـەکـەم چبکەم

زوڵمـەتی تەقـوا ئیمـاندار و کۆلکە مـەلای ناهوشـیـارە ئەوەی «عیبـادەت» لە لای بووە بە«عادەت»، نووری بادە «پرتەو» و «ئیشراق»ە، دیارە ئیمانداری ناهوشیار لە کـردگـارەوە نزیک نیـیـە، سـۆفی کـە باوەڕی بەپرتەو هەیە لە پێشـانا خـۆشی ناهوشـیـار بووە بەڵام لە دواییدا بەو نوور و چرایە تاریکی عیبادەتی ناهـوشـیـاری ڕووناک بۆتەوە، لەبەر ئەوەیە سـۆفـی لە کـردگـارەوە نزیکە نـەک ئیـمـانداری ناهوشیار.

دڵی سۆفی لە دەردی دڵداری زیاتر هـیچی دیکەی تێدا نییە، جێی هیچ شـتێکی دیکەی تێـدا نابێتـەوە، ئەو دەردە گـەڕان بەشـوێن کـردگـارە، برینەکـانـی پارەیە پێویستـە دەردی دڵداری پێ بکرێ، واتە ئەم دەردە دەبێ هـەر بمێنێتـەوە، دەردەکە پارەیە و خۆی پێ دەکرێتەوە واتە سارێژ نابێ.

لای شـاعیر مـەلا بەڵگەی ئایین و شـەریعـەتە، شێخ ڕەمـزی سۆفـیزم و تەریقـەتە، ئەم دوو شتە لەگەڵ یەکتریدا ناگونجێن، بەڵام شاعیر لەسـەر ڕێی تەریقەتە، لەبەر ئەوە لاسـایی شـێـخی سـەنعـان دەکـاتەوە چونکە ئەم شـێـخـە کـردەوە و جـوانی کردگاری لە کچێکی گاوردا دیوە، ئەمە بیروڕای سۆفیزمی کۆزمۆسییە.

مەحوی بۆ گەیشتن بەو شۆخـە (مەحبووب) خـۆی دەکا بەخـاک بەڵام مەحبووب

گوێی ناداتێ، دەبێ گوێشی نەداتێ، جا ئەگەر هەموو خاکی زەوی بەسەر خۆیدا بکا، واتە ببێتە هەموو خاکەکە ئایا لێی نزیک دەبێتەوە؟ ئەم پرسیارەش هەر بێ وەرامە.

شاری دڵداری (مەملەکەتی سۆفییان) پڕە لە جموجۆڵی و بیرکردنەوە و داهێنان، بەپێچەوانەی ئەو کۆمەڵەی کە «دەستووری سنوور کێشراوی نەگۆڕاو» بەڕێوەی دەبا، لەو کۆمەڵەدا هەموو داهێنانێک قەدەغەیە، هەموو دەرچوونێک لە دەستوور نائاساییە، ئەمە شاری خامۆشانە لەبەر ئەوەیە ئەگەر قانوونی سنوور کێشراو «عاقلی» بێ دەبێ ئەو قانوونە بەقانوونی «شێتی» بەرهەڵستی بکرێ (بالوولی دانا و مەنسووری هەلاج).

مەحوی لە ساڵی ڕەشی بێ باران ئەگەر نوێژە بارانە نەکا چبکا، بۆ ئەم مەبەسە چەند بەڵگەیێک دێنێتەوە، هەندێ لە تیۆرییەکانی لۆجیک (مەنتیق) بەداهێنانی هونەری دەڕازێنێتەوە. بەتایبەتی لە دواییدا ئەوە دەڵێ گۆیا لەیلا بەڵێنی داوەتە مەحوی لە ڕۆژی حەشردا بەیەکتری بگەن، ئیتر تا ئەو ڕۆژە شاعیر چی دیکەی پێ دەکرێ لە ئاه و واوەیلا بەولاوە!

٢

دیارم دەیری عیشقە جێ بەسووتن بێ لەوێ دەگرم
کە من مشتێ چڵ و چێوم بەچی بم کەڵکی کێ دەگرم
نەگەییە دامەنی دەستی دوعا جا دەبمە خاکی ڕێی
تەریقەی گۆشەگیری بەردەدەم ئەمجارە ڕێ دەگرم
کە دادی یەئسی خۆمم بردەلا ئەم عاریفە توند بوو
وتی ئاخر سبەینێ جەژنە خوێنی تۆ لە پێ دەگرم
لە ڕوو سووری عیبادەت لام و ڕوو زەردی خەجالەت مام
بەناوی سێوی ناوم باغەوان و من بەهێ دەگرم
لەسەرخۆ چوونە، شەیدا بوونە قورپێوانە سووتانە
هەتا مردن مەحەببەت ئیشی زۆرە ڕێزی لێ دەگرم
چ شۆخە ئاگرم تێ بەردەدات و پێم دەڵێ یا شێخ
بەخاشاکی دەوت شوعلە عەسامە دەستی پێ دەگرم

کە سینەی ڕێشمی بەو تیغی نازە ئەنجن ئەنجن کرد

وتی پەژمووردەیە ئەم لالەزارە ئاوی تێ دەگرم

لە پاداشی قسەی سەردا هەمە ئاه و هەناسەی گەرم

کەسێ شێتانە بەردم تێ گرێ من بەرقی تێ دەگرم

شوکور هوشیارە (مەحوی) تێ دەگا دنیا خەراباتە

کە بەدمەستی بکا ئەهلی خراپەی بۆچی لێ دەگرم

لەم شیعرەدا مەحوی لە پێشانا خۆی لە هەموو شتێکدا بەناتەواو پیشان دەدا، دلبەر بۆ تەواوکردنی هیچ یەکێک لە ناتەواوییەکان ناگاتە فریای، بەڵام شاعیر خۆی دەگاتە فریای خۆی بەلای ئەوەوە سۆفیزمستان مەڵبەندی جموجۆڵی و داهێنان و گەڕان بەشوێن ڕاستی و دروستکردنە. بەرامبەر ئەو وڵاتی دەستوور و دەسەڵات و فەرمانڕەوایی و زۆر و ستەم هەیە. قسەی سارد و تانە لێدان و شێت و بەرد تێ گرتن لە ئەدگاری دەستوور و دەسەڵاتە بەڵام مەحوی باوەڕی بەمە نییە بەڵکو باوەڕی بەوڵاتی سۆفیزم هەیە کە هەناسەی گەرمی تێدایە. ئەمە وەکو بروسک و هەورەتریشقە وایە بۆ وەرامدانەوەی قسەی سارد و بەردی دەستی شێتان. ئەوەی مەحوی زۆر و ستەمی تێدا نییە، ئەوەی ئەوان دروشمی زۆرداری و ستەم و خراپەیە. بەرقی مەحوی هەناسەیەتی ئەمە ئاشتیخوازانەیە، هێمنی و نەرم و نیانی تێدایە، بەپێچەوانەوە بەردی دەستی شێت شەڕخوازانەیە و برین و ئێش و ئازاری تێدایە. بەلای مەحوییەوە گێتی مەڵبەندی دەستوور و دەسەڵاتە، مەیخانەیە، خەڵکەکەی بەدمەست و نوستوون، بێ ئاگان، بەڵام مەحوی لە گێتی سۆفیزم مەستی بادەی کردگارە، هوشیارە، ئاگادارە نانوێ، ئیتر چۆن دەبێ یەکێکی هوشیار ناهۆشیارێک تاوانبار بکا!

مەحوی لەم بەشە شیعرەیدا خۆی وەکو سۆفییێکی سۆفیزمی ئیسلامی و کۆزمۆسی پیشان دەدا، داهێنان و وێنە شیعرییەکانی دەچنە ناو ڕەمزی ڕۆمانتیکی ئەدەبی گێتی و شێوەیێکی مرۆڤایەتی وەردەگرن.

٣

بوومە خاکی سەری ڕێی پێیێکی تا پێمانا

وتی سەد دەفعە بخۆ ئەی حەریکەی بێ مانا

تەڵەبی ڕەحم و مـــورووەت لـە دڵی ئـەهلـی زمـــان

تـەڵەبی ئـاوی حــــەیاتـە لـە ســــەرابســـــتــــانا

قـاتی پیـاوە لـەسـەر ئەم ئەرزە دەبینی مـەنسـوور

بـەســـــــەری دارەوە (زەنـنـوون)ە لـە بـن زیـنـدانـا

لەقسـێکی لەبی پشکووتووە شـۆری دوو جیـهـان

قـــســـەیێک ســـەد لـەکی مـــانا لـە لکی دامـــانا

قـەســـەمی گـوێمی بەچاوی بەچەدا پیـری مـوغـان

کــە لە مــەولا نەبیـیـێ وەعـز و قـســەی مـــەولانا

تۆوی سـەر خستووە بن خاکە سەرئەفرازیی بەر

هـەر لـە ڕێگـەی تـەڵەبا بـوو ســــــەری دانـا، دانـا

وتم ئەو خـــاڵە چ بـوو هـەر کــەڕەتێکت دەرخــست

وتی داغـێ بوو بەجــەرگ و دڵی (مــەحـوی)مـــا نـا

مـەحوی لەم شـیعرەدا لە گەشـتی خەیاڵبازی شـیعری گێتی سۆفـیزمـدا پیاسـە دەکـا. هـەمـوو شت پێچـەوانـەی ویستـی ئەوە. خـۆی دەکا بەخـاک بەڵام مـەعشـووق بەســەریدا هـەنگاو نانێ، ئـارەزووی ئاوی ژیان دەکـا بەڵام لە سـەرابسـتـاندا بۆی دەگـەڕێ. دنیـا وا شـێـواوە پیـاوی ئـاسـایی لەســەر ڕووی زەوی نەمـاوە. پیـاوی مـاقـووڵی وەک مـەنسـووری هەلاج لە سێـدارە دراوە و هەڵواسـراوە، سـۆفـییـێکی گـەورەی وەک زەنوونـی مـیسـری بـەنەژاد نووبی لە (٨٥٩م) مـردووە لە بـن زینداندا ئازاری چەشـتووە لە دەست ئۆتۆکراتییـەتی خـەلیفـەی عەباسی لە بەغدا. بەچکەی مەیگێڕی پیری موغانی زەردەشتی چۆن ئامـۆژگاری لە مەولانـا جەلالەدینی ڕۆمی وەردەگرێ! مـەحـوی ئەم دوو دیاردەیە بەپێچـەوانەی یەکتری دەزانێ، بەڵام ئەگـەر مـەبەسـی سـۆفیـزمی کۆزمـۆسی بێ پیری موغـانی زەردەشـتی، خـاوەنی عـەقیـدەی زەردەشـتی بێ یا خـاوەن مـەیخـانە، لەگـەڵ مـەولانا جـەلالەدینی ڕۆمی لە گـێـتی سۆفیزمدا یەکتری دەگرنەوە.

٤

موحەققەق هەر کەسێ مەسلەکیـە حەقق و حەققییە مەنزوور

ســـولووکی چوونـە سـەرداره تـەریقــەی پیـرییـە مــەنسـوور

لە ئولکەی عیشقەدا بۆ هەر کەسێ سەردارییە مەنزوور
عولووی مەرتەبەی سەرداره بۆتە پەیڕەوی مەنسوور
دەڵێ دانام و دڵ خۆشی دەخاتە داوی زولف و خەت
ئەگەر عەقلی هەیە بۆچی حەزەر ناکا لە مار و موور
کەمالات و مەعاریف مەبیە بێ دەخلی هەوێنی عیشق
عەجەب پشکووتووە لەم جەزوە نارە پڕ بەعالەم نوور
بەخوێنم تینووە با نۆشی کات و نۆشی بێ ئەمما
لەسەر چی تۆ بڵێ ئەو لێوە مۆرە وا لە من بوو سوور
ویساڵت نارە هیجرت ڕۆژە ڕەش وەک ئافتابی تۆ
لە تۆ نەزدیکە پشکۆیە خەڵووزە گەر لە تۆ بێ دوور
تەعەجوب گرتمێ سۆفی کە تەسبیحم لە ملیا دی
کە بێ تەقریبە پیرێژن لەبەریا بێ بەر و بەرموور
بەزەرد و سووری دنیا زەردەواڵەت لێ نەگۆڕا بێ
بەهەنگی تێبگەی هەرنێشە نۆشێکی نییە زەنبوور
لە تێغی تۆ هەتا (مەحوی) شەرەفیابی شەهادەت بوو
خوێنی بوو بەئاو ئیتر لە داوێنت نەما مەحزوور

مەحوی لە بەشێکی زۆر لە شیعریدا یادی مەنسووری هەلاج دەکاتەوە وەکو کەسێکی خاوەن بیروباوەڕ دەیخاتە ڕوو، ئەو فرزەندە گەورەیەی گێتی سۆفیزم گیانی کردە قوربانی لە پێناوی بیروباوەڕی.

لەم شیعرەدا مەحوی مەنسووری خاوەن هەق دەکاتە بەڵگەی سەربەرزی و بالآیی. هەمیشە لە جێی بەرزدایە و پێویستە خەڵکی لاسایی بکەنەوە.

وردەکاری شاعیر لەم شیعرەدا لە چەند وێنەیێکدا بەدی دەکرێ، لەوانە بەلای ئەوەوە زانستی بەبێ دڵداری نرخی نییە، یا نزیکبوونەوە لە دلبەر ئاگر بارانە، دووری لێی ڕۆژی ڕەشە، وەک هەتاوە ئەوەی لێی نزیک بێ پشکۆیە و بڵێسەی هەیە، ئەوەی لێی دوور بێ خەڵووزی ڕەشە.

لەم شیعرەدا دیاردەیێک هەیە دێری یەکەم و دووەم یەکێکن، دەبوو تەنیا یەکێکیان بمێنێتەوە و ئەویتریان ببێ بەنوسخە، بەڵام دیارە لەبەر هەر هۆیێک بێ هەردوو دێر لە ناو تێکستی شیعرەکە ماونەتەوە.

٥

کـــه دڵ دەتـوێتـــەوە بـۆ تـۆ دەکـــەی ئەو ڕۆژە تـۆ بـڕوا
که خـۆ دەرخـەی وەکو خـۆر دڵ وەکو شـەونم لە خـۆ بڕوا
کە ڕووحم تێ گەیی تۆ حـەز بەدەرچوونی دەکەی دەرچوو
دەبـێ عـــاشـق کـــە دی بێـــزارە یاری بـێ بـڕۆ بڕوا
وتم با لـەم دەر و لەم کـۆیەدا ئانـێ سـوکـوونەت کـەم
وتـی عـاشـق دەبـێ هـەر دەربـەدەر بـێ کـۆ بـەکـۆ بـڕوا
ڕەقیبت دەرکە ئەم بەر دەرکە پاکە پیس ئەکا فەرمووی
کـە بـەم بەر قـاپیـیـە لازم سـەگـێکی وایە بۆ بڕوا
وتـی (مـەحـوی) من و تۆ ئافـتـاب و سـایە ئیـمـسـالین
جـەنابی مـن کـە دەرکـەوتم دەبێ تـەشـریفی تۆ بـڕوا

دڵی شـاعیـر دەبێ لە نـاو مـەحبووبدا بتوێتـەوە، ئەمـە بەنزیکبوونەوە دەبێ، کە نزیک دەبێـتـەوە توانەوەیێک دروسـت دەبێ وەکـو چۆن شـەونم لە نـاو خـۆردا دەتوێتەوە. خـۆر کردگارە و دڵیش شـاعیرە. بەڵام مـەسـەلـەکە پێویستـە تەنیا لە نێـوان «دەبـێ» و «نابێ»دا بێ و کـۆتایی پێ نەیە. چونکە گـیـانی شـاعـیـر لە ناو مەحبووبدایە هـەر کاتێک ئەگەر خۆشەویست بەم یەکێتییە ڕازی نەبوو پێویستە لە خۆیەوە دوور بکەوێتەوە. وەک شـاعیران دەڵێن مـەحویش لەگـەڵ ئەواندایە: دڵدار و دلبـەر نە بێ یەکتری هـەڵدەکەن و نە لـەگەڵ یەکتریش هـەڵدەکەن، بۆیە مەحـوی ئەم وێنە جـوانانـە دروست دەکا: عـاشـق دەبێ هـەر دەربەدەر بێ و دوور لە یـار بێ، تا ئەگـەر سـەگێکی بەردەرگاش بێ پێویست ناکا. شـاعیر دەگاتە ئەوەی بڵـێ ئەگـەر لەگـەڵ یار سێـبـەر و هـەتاویش بن، ئەگـەر یـەکێکیـان لە جێـیێک بوو دەبێ ئەوی دیکەیان بڕوا.

٦

گـــەردی ڕێـی هـەســـتـــاوە جـێ داوا دەکــا
بـەخــتـــە مـــاڵی چـاوی کـێ ئاوا دەکـــا
وەردەگـێـڕێ ڕوو کـە سـوجـدەی بـەر دەبەم
هـەی دەڵـێ کـــەی نـوێژی ڕۆژ ئـاوا دەکـــا

چاوه جـــێی ئەو شـــۆخـــە بێ وتم و وتی
ئەم مـەلا شـێـخـە قـسـەی بـێ جـا دەکـا

کوشتەی ئەو چاوەم لە جەمعی کوشتەگان
خــەنجــەری مــوژگــانـی، من منـهــا دەکـا

دا بـە یەکــبــاره بەبادا عــومــری خــەڵق
دێ بـەبا کـــاکـــۆڵەکـــەی تاتا دەکـــا

چاوەکـەی بەیدەسـتی مـەسـتـیـشـە کـەچی
هـەر بە لـەحــزێ فــیــتنەیێ بـەرپا دەکــا

ئەو کــە دڵ دوو قــەد دەکـا شــیــری برۆی
ئیکە خــەنجــەر بۆیە قـــەد خــۆیا دەکــا

زامـی دڵ وێـران و مـــــــاڵ ئـاوا تـەبـیب
مــــاڵی وێرانم کـــەمــــاڵ ئاوا دەکـــا

تورکی چاوی مـەسـتی (مـەحـوی) مـژده بێ
وا کـــەبابی جـــــەرگ و دڵ داوا دەکـــا

لەم شـیـعـرەدا هەندێ وردەکاری شـاعـیـر لە چەند وێنەیێکی ڕۆمـانـتـیکی داهێنراوی ڕەمزی هەوای سۆفیزم بەرچاو دەکەوێ. تۆزی ڕێی پێی مەحبووب کە هەڵدەستێ دیارە جارێکی دیکەش دەنیشێتەوە، جا چاوی ئەو سۆفییە بەختیار دەبێ ئەگەر تێیدا بنیشێتەوە، بێ گومان ئەو تۆز و گەردە لەباتی کل دەبێ.

مەحوی لەم شیعرەدا کێشەیێک لە نێوان مەحبووب و سۆفی دروست دەکا، کێشەکە لەوەوەیە چونکە سۆفی شێخ و مەلایە، نوێنەری تەریقەت و شەریعەتە. سۆفی کە ڕووی مەحبووب دەبینێ پێویستە سوجدەی بۆ ببا، بەڵام مەلا دەبێ ڕۆژی پێنج جار نوێژ بکا، کەچی نوێژی سۆفی کات و وەختی بۆ نییە، لەبەرئەوە هەرکە پێویست بێ عیبادەت دەکا و سوجدە دەبا.

٧

ئەرێ دڵ بێ شـــەرابی لەعلی گـــوڵ ڕەنگت لە گـــوڵ چبکا
کـە جیلوەی گوڵ لە گوڵشـەن دا نەبێ بولبـول لە چڵ چبکا

کـه هـەڵگیـرسـا لـه نووری باده شــەمـعی حـوسنی جـانانه

نـەچێــتــه ســەر تـەریقــەی حـــەزرەتـی پەروانـه دڵ چبکا

بـەئاهـم گـــەر ڕەقـــیــبــانت بســـووتێن ئەی گــوڵـی ڕەعنا

مـــەڕەنجـــه تۆ خـــودا شـــوعلـه لـه ئاقـــاری چقڵ چبکا

هـەتـا مـــــــاوه دەبـێ ئـەشکـی نـەدامــــــەت داوەرێنـێ چاو

عــەرەق ڕیتن نـەبێ شــەخـسـی لە کــاری خــۆ خــەجڵ چبکا

ســەفـــەر جـائیــز نیـیــه با بـۆ حــەرەم بێ لـەو بەروبـوومــه

فــەقــەت مــەجـزووبی زنجـیــری نەسـیـبی ئاو و گڵ چبکا

فـەلـەک هەرگـا کـەسـێکی هـەڵبـڕی وەقـتی هـیـلاکـەتیـیـه

کـه سـەر بۆ گـەینه پەت بێ پێ لە کـورسی و ئـەسکەمل چبکا

لە عـوشــشـاق و ڕەقـیب ئەو شـۆخـه چاوی لوتفی وەرگـێـڕا

کـــه ئاسـک ئادەمی یا ســـەگ ببـــینێ غـــەیری سڵ چبکا

چ حـاجـەت نێـرگسی مـەسـتت بکەم وەسـفی بەمـەخـمووری

کـــه چاوی ســورمــه کـێـشـراوی خـودایی بێ لە کل چبکا

لە هـەر جێیێک هەڵی خورشیدی عیشقی گوڵ روخان (مەحوی)

ئەگـــەر عـــەقــڵی ببێ لـەو جــێگه ئاونگی عـــەقڵ چبکا

لێرەدا مەحوی بەهیوای ئەوەیە دوو شت بگەنە یەکتری، خۆی و کردگار. دڵ هی مـەحـوییـە، شـەرابی لێـو هی مـەحـبـووبە. بولبـول مـەحـوییـە، گـوڵی گـوڵشـەن مەحبووبەیە، بەڵام ئەم دوو شتە نەگەیشتوونەتە یەکتری و یەکێتی دروست نەبووە. بەڵام مـەحوی واز ناهێنێ و خـەیاڵی بـەرفراوانی لە گـێتی داهـێناندا لە باڵـەفڕێ دایە. دەڵێ پرتەو هی کردگارە، دڵی شاعیر پێویستە لە ناو ئەو پرتەوەدا بتوێتەوە و یەکـێـتی دروست ببێ، لێـرەدا پـەروانە (پـەپوولە) دەوری گـرنگی هـەیە، چۆن پەروانە واز ناهێنێ تا بەڕووناکی چرا دەسووتێ، شاعیریش واز ناهێنێ تا لە ناو پرتەوی کردگار دەتوێتەوە و دەبن بەیەک.

نموونەی شیعری وەسفی سۆفیزم

شیعری وەسفی سۆفیزم وەسفێکی رووکەشی خوو و رەوشت و کردەوە پراکتیکییەکانی دەستووری سۆفیزمە، هەندێ جار خەریکی لێکدانەوە و شیکردنەوەی راستی و زانیارییەکانی سۆفیزمە و تیۆری و دەستوورەکانی دەخاتە روو. هەندێ جاریش دەم لە مێژووی سۆفیزم دەدا، بۆ ئەم ئامانجە پەنا دەباتە بەر زاراوە و لێکسیکۆنی سۆفیزم، وە بەشێوەی شیعری تەعلیمی (دیداکتیکی) بیروراکانی دەگەیەنێتە خوێندەواران.

شیعری ئایینی لای یارسانانی (ئەهلی حەق) کە بەدیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردییە دەچێتە ناو ئەم جۆرە شیعرەوە چونکە رێباز و دەستوور و مێژووی ئایینی یارسان و گەورە پیاوانیان هەمووی بەشیعر هۆنراوەتەوە، ئەوەی شایانی باسە لەم رووەوە ئەوەیە بەشێک لە کتێبی پیرۆزیان «سەرەنجام» شیعرە و بەشەکەی دیکەی پەخشانە.

مەحوی ئەگەر لە بەشی «شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی»دا نوێنەری داهێنانی «شیعری سۆفیزم» بێ، لە «شیعری وەسفی سۆفیزم»دا تەریقەت و شەریعەت تێکەڵ بەیەکتری دەکا بۆ چاکەی شەریعەت. وەکو لەم شیعرەدا دەردەکەوێ:

رێگەی هودا تەریقەتی عیشقە دە (مەحوی)یا
وەرن پیا برۆن (سەڵڵو عەلە لرەسوول)

لێرەدا مەحوی خۆی وەکو واعیزێک پیشان دەدا نەک وەکو سۆفییێک، کارەکەی زۆر ئاسان کردووە، رێگەی راست خۆشویستنی پێغەمبەرە، دەبا سەڵەوات لە دیداری پێغەمبەر بدەین و بەو رێگەیە بۆی برۆین.

١

مەنسووری هەلاج جێگەیێکی دیاری داگیر کردووە لە شیعری مەحویدا و بەڵگەی خۆ بەختکردنە لە پێناوی بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجی، مەحوی لێرەدا وەکو سۆفییێکی راست مەنسووری هەلاجی کردووە بەرەمز بۆ خۆی بەپێچەوانەی هەندێ مەلا و پیاوی ئایینی موسڵمان کە مەنسووری هەلاجیان بە«بەدخوو» لە قەڵەم داوە.

گەران بەشوێن راستیدا کردنەوەی سۆفییە، کۆمەڵی قانوون و دەستوور راستیی ساغ کردۆتەوە و باوەری بەداهێنان نییە لەبەر ئەوەیە مەنسووری هەلاج

له سێداره دەدا چونكە دان بەداهێنان و ڕاستییەكەی ئەو ناهێنێ.

له ولاتی عیشقدا كه سۆفی له مەحبووب دەگەڕێ ئەنجامی سێدارەیە، بەمە لە ڕووی ماددی و مەعنەوییەوە پلەی بەرز دەبێ. لە كاتی هەڵواسیندا لەشی دەكەوێتە سەرووی ئادەمزاد وەكو مەعناش لەشی لەناودەچێ لە پێناوی بیروباوەڕدا، دیاره ئەمە دەبێتە ئیدیۆلۆجی و تەریقەت كە بەناوی مەنسووری هەلاجەوە خۆی دەنوێنێ.

«حەق»ی مەنسووری هەلاج بووە بەرەمز و بەڵگە و پێڕەو و قوتابخانە بۆ مەحوی:

بەحەق هەر حەق بەناحەق ناحەقم وتووە لە ڕۆژی بووم

وەكو مەنسوور ئەگەر بیشمكوژن ناكەم لە حەق لادەم

شاعیر لە حەق لانادا ئامادەیە بۆ ئەوەی ئەنجامی ئەویش وەكو ئەنجامی مەنسوور بێ.

لە حەق بێژی بووە بەحری (انا الحق) هەر قەسیدێكم

لەباتی جائیزە واجیب گەرا قەتڵم بكەن واجیب

دیاره شاعیر ئەوەش دەزانێ كە ئەوەی حەق بڵێ دەبێ پاداش بكرێ بەڵام نەك پاداش ناكرێ و لێی دەگەڕێن بەڵكو لەناویشی دەبەن، ئەمەیە زۆرانبازی و چوونە مەیدان لە نێوان دەستووری خاوەن دەسەلات و ڕاستی و داهێنان و دۆزینەوەی سۆفیزم.

٢

لەم ماوەیەدا تەنیا مەنسووری هەلاج یاری مەحوی نییە بەڵكو یاری دیكەش دەدۆزێتەوە، ئەمانە ڕەمز و بەڵگەی تری سۆفی و دەروێشانن بەشێكیان پێوەندییان بەدەروێشیزمەوە هەیە، لەبەر ئەوەیە لە چوارچێوەی شیعری وەسف ناچنە دەرەوە و ئەو وێنە داهێنراو و ڕەمزییانەیان نییە.

شاعیر دەڵێ:

نەگەیمە ئەو جوانە و گەیمە پیری

مەدەد یا پیری پیرانی بوخارا

واتە لە سەردەمی ئەو لاوە (مەنسووری هەلاج) نەژیام بەڵكو كەوتمە پاش

سەردەمی پیری پیرانی بوخارا کە بەهائەدینی نەقشبەندی شێخی تەریقەتی نەقشبەندییە کە مەحوی خۆشی ئەندامێکی ڕێکخراوی ئەو تەریقەتەیە.

لە شیعری تریدا دەڵێ:

خۆشی فەرموو چ مەجنوون و چ مەنسوور

بەشی عاشق درا هەر بەرد و هەر دار

«لەیلا»ی مەجنوون و «حەق»ی مەنسووری هەلاج یەک شتە لە پێناوی نزیکبوونەوە لەو شتە وتووانەوە لە ناویدا، مەجنوون بەردە باران کرا و مەنسووری هەلاجیش لە سێدارە درا.

٣

هەموو تازەکەرەوە و داهێنەر و شۆرشگێرێک کە دەیەوێ گۆمی مەند بشڵەقێنێ تاوانی و گێرەشێوێنی و تێکدانی شێرازەی کۆمەڵ و شتی تری دەدرێتە پاڵ. ئەوەی لە شاری دەستوورا لە قانوون بچێتە دەرەوە بەشێت دەدانرێ. بالوولی دانا شێت بوو مەحوی باس لە شێتێکی سلێمانی دەکا:

ڕەحە بەو شێتییە ئەلحەق قسێکی عاقلانەی گوت

منم عاقڵ لە بەرگی عارییە خۆمم کە عاری کرد

ئادەمزاد بەڕووتی خولقاوە، جلوبەرگ جەوهەری ئادەمزاد دادەپۆشی کەچی ئەوەی بگەڕێتەوە سەر ئەسڵەکە وەکو ڕەحە بەڕووتی بگەڕێ بەشێت لە قەڵەم دەدرێ بەڵام دیارە هەر ڕەحەش ڕاست دەکا چونکە خۆی لە شتێکی سەپێنراو بەسەریدا (کە جلوبەرگە) ڕزگار کرد. دیسانەوە لە بابەت شێتییەوە دەڵێ:

جونوونی ئەو زوهووره (مەحوی)یا دێوانەگی مەنسوور

کە دێوانەن هەموو مائیل بەبەرد ئەو مەیلی داری کرد

شێتیی مەنسووری هەلاج لەبەر ئەوە بوو بەرهەڵستی کۆمەڵێ قانوون و دەستووری کرد ئەنجامی گەیاندە سەر قەنارە کەچی شێتی تر بەرد کۆ دەکەنەوە و دەیگرنە یەکتری.

مەحوی لەو دێرانەیدا ئەگەرچی لە ڕووی ئیستێتیکییەوە نەگەیشتۆتە پلەی شیعرەکانی دیکەی لە ڕووی سۆفیزمەوە بەڵام گیانێکی فێرکردنی (تەعلیمی) داوەتێ و هەندێ لایەنی مێژووی سۆفیزم و نەریتی تەریقەتی ڕوون کردۆتەوە.

شیعری دژی دەروێشیزم

دەروێشـیـزم لایەنـی پراکـتـیکی ڕەشـبـینی سـەلبی سـۆفـیـزم دەور دەکـاتەوە، خـەریکی لاپەڕە تـاریکەکـانیـەتی، دەروێشـیـزم بوو بەدیاردەیێکی کـۆمـەڵایـەتی دەسـەڵات (بـەتایبـەتی عـوسـمـانی) بەکـاری دەهێنـا و کـردبووی بـەداردەست بۆ ڕاووڕووت و بەنجکردنی خـەڵکی نـاو کـۆمـەڵ. شـیـعـری دژی دەروێشـیـزم دوو شێوازی وەرگرتووە، یەکەمیان پەنجە درێژکردن بۆ هەندێ کار و کردەوەی خراپی دەروێشـیـزم و بەراووردکـردنی لەگـەڵ کـەمـوکـووڕی و ناگـزووری کـۆمـەڵایەتی بەشـێـوەیێکی هونەری، دووەمـیـان هێرش بردنە بۆ سـەر خـوو و ڕەوشت و دیاردە پراکـتـیکیـیەکـانی دەروێشـیـزم وەکـو ڕووداوێکی دواکەوتوو و کۆنـەپەرست لە ناو کۆمەڵی کوردەواریدا.

دەروێشـیـزم هەندێ دەسـتـوور و خـو و نـەریت و بیروباوەڕی سـۆفـیـزم لە ڕووی پراکتیکییەوە دەور دەکاتەوە، ڕەنگە لە سـەرەتادا لە دژی دەسـەڵات بووبێ، بەڵام لە پاشـانا لەگـەڵ دەسـەڵات یـەکی گـرت و بـەناوی «تەریقـەت»وە کـەوتـە ناوەوە و بوو بەپاڵپشتی دەسەڵات وەکو لە مێژووی سۆفیزمی ئیسلامیدا دەردەکەوێ، تیۆریی هەمـوو فـەیلەسـوفـەکـانی سـۆفـیـزم نەبووە بەتەریقـەت بـەڵکو بەشـێکیـان، هەر ئەو بەشـە بووە بەڕێکخـراو و بەناوی شـێـخی خـاوەن تیـۆرییـەکـانی سـۆفـیـزم ناوبانگی دەرکردووە، لە سـەرانسـەری بزووتنەوەی سۆفیزمی ئیسلامیدا، نموونەی تەریقەتە گرنگەکان ئەمانەن:

تەریقـەی تەیفـووری یـا بەسـتـامی، تـەریقـەتی جـونـەیدی، تەریقـەتی قـادری، تەریقـەتی ڕیفـاعی، تەریقـەتی شـازلی، تەریقـەتی مـەولەوی (جـەلالـەدین ڕۆمی)، تەریقەتی بەکتاشی، تەریقەتی نەقشبەندی، تەریقەتی حرووفی و هی تریش.

ئەوەی سـەرنج ڕادەکـێـشـێ ئـەوەیە ئەگـەر بـەوردی تەمـاشـای ئەم تەریقـەتە دەروێشییانە بکەین دەبینین ڕێبەر و شـێخـەکانیـان وەکو خـاوەن تیۆریی سۆفیزم بیـروڕا و بۆچوون و زانیاریی ئەوتـۆیان نەخسـتۆتە ناو بزووتـنەوەی سۆفـیزمـییـەوە زیاتریش ناویان هەر بە«دەروێش» ڕۆیشـتووە وەکو لە عەرەبیشدا دەبینین زاراوەی «الدروشـە» بـۆ ئەم بزووتـنەوەیە بـەکـار دێ، هـەروەها ئـەم تەریقـەتانە بەگـشـتی نەبوونە هـۆی داهێنانێکی ئـەدەبی، بێ گومـان لێـرەدا دەبێ حسـێبێکی تایبـەتی لەگەڵ جەلالەدین ڕۆمی بکرێ.

ئەمە و لە لایێکی ترەوە کردەوە پراکتیکییەکانی ڕێکخراوی تەریقەتی دەروێشی بۆتە هۆی ئەوەی «دژی دەروێشیزم» لە بەرهەمی ئەدەبی نەتەوە موسڵمانەکاندا پەیدا ببن.

ئەوەی زۆر دیار و ئاشکراشە لە بابەت مێژووی دەروێشیزم لە کوردستانا وەکو ڕێکخراوێک بەشێوەیێکی ڕەسمی لە سەدەی هەژدەمدا پەیدا بووە بەناوی دوو تەریقەتی بەناوبانگ قادری و نەقشبەندی، دەسەڵاتی عوسمانی ڕێزی لێ گرتوون و یارمەتی داون. لەم ڕۆژگارەدا سۆفیزیم وەکو ڕێباز و فەلسەفە و ئیدیۆلۆجی و داهێنانی ئەدەبی لە گێتی موسڵمانیدا بەسەرچوو بوو.

مەحوی لەم جۆرە شیعرەیدا زیاتر وەکو دادپەروەرێکی کۆمەڵایەتی و دڵسۆز، مرۆڤایەتی و لایەنگیری مافی ئادەمزاد خۆی پیشان دەدا. بێ گومان ئەم جۆرە شیعرانە شێوەی شیعری فێرکردن (تەعلیمی)یان وەرگرتووە، لێرەدا شاعیر تەماشای لایەنی ڕەشبینی بزووتنەوەی دەروێشیزمی کردووە بەتایبەتی لە سەردەمی ئەودا دەورێکی گەورەی بووە لە دواکەوتنی کۆمەڵ لەبەر ئەوە هێرشی بردۆتە سەر ڕەوشتیان و ڕەخنەی لە کردەوەیان گرتووە لەم جۆرە شیعرانەیدا زاراوەکانی شێخ سۆفی دەروێش واعیز زاهید... بەکار دێنێ.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

کە شێخ و واعیز و سۆفی بەجەننەت بەن گەد و گیپاڵ

دەبێ ئەمساڵی ئێمە بۆ جەهەننەم بەن سرِوسیپاڵ

شێخ و واعیز و سۆفی ڕاست گەد و گیپاڵی نابێ بەپێچەوانەوە لەڕولاواز سرِوسیپاڵی لەبەرا دەبێ کەوا بێ ئەمانە ڕاست نین و درۆ دەکەن، ئیتر کە ئەمانە جێگەیان بەهەشت بێ پێویستە هی وەکو مەحوی جێگەیان دۆزەخ بێ، بەڵام مەحوی بەهەموو جۆرێ ئەنجام بەپێچەوانەی ئەمە دەزانێ.

ڕیش و پرچ هێشتنەوە کە ڕەمزی دەرەوەی سیمای دەروێشانە دەبێتە هۆی ئەوەی مەحوی پەیکەری دەروێش لەگەڵ پەیکەری جوولەکە بەراوورد بکا:

ڕیشێکی پان و تووکی بناگوێ درێژ و لوول

سۆفی لە دینی لادە بەدیمەن لە جوو دەکا

ئێمە دەزانین نەوەکو تەنیا جوولەکە بەڵکو هەموو موسڵمانێک نرخیان لای مەحوی وەکو مەلا و شێخێک چەندە!

لە بابەت واعیز و زاهیدەوە مەحوی دەڵێ:

لالغاوەی واعیزا ئەمڕۆ مەوج ئەدا دەم پڕ لە کەف

ڕیشی قیروسیا کتێبی وەعزەکەی بوو بەتەرەف

مەحوی گاڵتە بەواعیز دەکا بەوەی ئەوەی دەیڵێ هەر دەیڵێتەوە، دەمی کەفی کردووە و بەڕیشیدا هاتۆتە خوارەوە، کتێبی وەعزەکەشی هەر ئەوەیە نەگۆڕاوە، بەدرێژایی ڕۆژگار نە کەمی کردووە نە زیاد، دوورە لە داهێنان و گۆڕان.

ئینجا دێتە سەر زاهید و سۆفی وەکو دوژمنی یەکتری و دەڵێ:

زاهید و سۆفی بەشەڕهاتن لەسەر تەزویر و شەید

خێری ڕەندانە خودا کا بەتەرەف بێ هەر تەرەف

ئەمانە لەسەر کاری قەلب و چرووکێ خۆیان بەشەڕهاتن دیارە ژێرکەوتنی هەر لایێکی ئەم بێ بارانە قازانجی پیاوچاکانی تێدا دەبێ، ئەگەر هیچ کامێکیشیان سەرنەکەوێ باشتر.

لە بابەت زاهیدەوە دیسانەوە دەڵێ:

زاهید خودا لە ناوی بەرێ ناوی عاشقان

بۆچی دەبا ئەوەندە خودایا بەبێ ئەدەب

زاهید بەڵگەی درۆیە عاشق بەڵگەی ڕاستییە لەبەر ئەوە زاهید ناوی عاشقان بەخراپە دەبا، ئنجا شاعیر ڕوو دەکاتە واعیز:

واعیز لە من بڵێ بەنەزەر تەعنە بەس بدا

دینی بتانە دینی من ئەو مەزهەبی زەهەب

واعیزیش دیسانەوە لە عاشق دەدا بەڵام دەبێ ئەوە بزانێ کە عاشق مەحبووب (کردگار، بت، جوانی) دەپەرستی بەڵام واعیز زێڕ و سامان دەپەرستێ.

شاعیر دێتە سەر واعیز و دەڵێ:

بەدەفعی سیخنی کردن لە زاهید ڕاغیبی مەی بوو

کەچی ساقی وتی: نادەم بەکەم فام ئەزمەیی گوڵ فام

ئەگەر زاهید بیەوێ بێتە سەر ڕێی ڕاست و داوای مەی بکا ساقی دەوران بادەی ناداتێ چونکە بەفێڵبازی داناوە و باوەڕی پێ ناکا.

ئەم بابەتە شیعرەی مەحوی دەچێتە ناو شیعری چاککردنی باری ژیانی

کۆمەڵایەتی و زیاتریش بۆ فێرکردن و ڕێ پیشاندانی خەڵکی بەکار دەهێنرێ لە ڕووی ئیستێتیکیشەوە لە پلەی شیعرەکانی تری نییە.

***

مەحوی شاعیرێکی گەورەیە، شاعیرییەتی زاڵە بەسەر بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجییەتی، وەک شاعیرێک کەوتۆتە ناو تەنگوچەڵەمەی بیرییەوە. لە ڕوخساردا هونەروەرە، ڕێکوپێکە بۆیە ئەگەر دوو ڕای پێچەوانەی یەکتریشی بووبێ وەکو ناوەڕۆک لە دەربڕینی هەردووکیاندا سەرکەوتووە.

مەحوی وەکو ڕێبەرێکی ئایینی باوەڕی تەواوی بەئیسلام بووە، ئایینە ئاسمانی و زەوییەکانی کۆنی پێش ئیسلامی ڕەت کردۆتەوە، بەهاتنی ئیسلام ئەم ئایینانە هەموویان بەتاڵ بوون و هەموو ئایینزاکانی ئیسلام و نائیسلامیشی ڕەت کردۆتەوە.

مەحوی وەکو شێخێکی تەریقەتی نەقشبەندی باوەڕی بەتێکەڵکردنی تەریقەت و شەریعەت بووە، ئەمەش بەمانای تەریقەت لە پێناوی شەریعەتدا نەک پێچەوانە. شیعری دژی دەروێشیزم لای شاعیر لە پێناوی چاککردنی باری کۆمەڵایەتی بووە. وەک شاعیرێکی چاک سوودی لە سۆفیزم یاخود شیعری سۆفیزمی ئیسلامی پێش خۆی وەرگرتووە، هەندێ شیعری دەچێتە ناو بیروباوەڕی سۆفیزمی کۆزمۆسی لە ڕووی تیۆرییەوە لەگەڵ سۆفیزمی ئیسلامیش دەگونجێ.

لە زاراوە و تەعبیر و لێکسیکۆندا شەقڵی شیعری سۆفیزمی ئیسلامی پێوە دیارە بەتایبەتی شاعیرە گەورەکانی نەتەوە هاوسێکانی کورد. لەمەوە دەتوانین بڵێین لەگەڵ ئەوەی مەحوی تەریقەتی بۆ شەریعەت بەکارهێناوە، هەموو ئایینە کۆن و تازەکانی ڕەت کردۆتەوە، بەڵام لە بەشە شیعرییە سۆفیزمییەکانیدا توانیویەتی بەرهەمێکی ئەوتۆ دابنێ لە ڕووی ڕەمزی سۆفیزمی و ئیستێتیکی ڕۆمانتیزمییەوە بەرامبەر بەرهەمە گەورەکانی سۆفیزمی ئیسلامی بوەستێ و ببێ بە«موتڵەق» و لە لایەن هەموو کەسێکەوە چێژی لێ وەربگیرێ و بەچاوێکی بەرز تەماشا بکرێ.

سالّح

بەشی یازدەم

ساڵح

١٨٣٤ - ١٩٠٥

دلبـــــــــەر تـو كــــــــوردی
من تو مشناسوم مزانم كوردی
ســـاقی دل روبا بادە بێ دەردی
وە یەک نیم نیگا دل لە من بردی

بەسەرهاتی شاعیر

ساڵح یا سەید محەمەد ساڵح لە مێژووی ئەدەبی كوردیدا بەمیر محەمەد ساڵح حەسەنی نیعمەتوڵلاهی كرماشانی ناسراوە. نازناوی لە ڕێكخراوی تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵلاهیدا حەیران عەلی شا بووە. ساڵح ناوی حەسەنی هەڵگرتووە چونكە سەید بووە، لە نەوەی حەسەنی كوڕی عەلی كوڕی ئەبوتالیب. نیعمەتوڵلاهی پێ وتراوە چونكە دەروێش و ڕێبەری تەریقەتی نیعمەتوڵلاهی بووە، بەكرماشانی ناسراوە چونكە لە ساڵی ١٨٣٤ لە ئاوایی ماهیدەشتی سەر بەكرماشان لە دایكبووە و زۆربەی ژیانی لەوێ بردۆتە سەر.

تەریقەتی نیعمەتوڵلاهی لە لایەن نیعمەتوڵلای كوڕی میر عەبدوڵلا (١٣٢٩ – ١٤٣٠) دامەزراوە. ئەم زاتە لە حەڵەب لە دایكبووە. سەردەمی لاویەتی لە بەغدا بردۆتە سەر. لە تەمەنی بیست و چوار ساڵیدا حەجی كردووە و حەوت ساڵ لە مەككە ماوەتەوە. لە سەمەرقەند و هەرات ژیاوە، لە دواییدا شاری ماهانی كردووە بەمەڵبەندی ژیانی و دوا قۆناغی كە بیست و پێنج ساڵ بووە لەوێ ژیاوە. لە تەمەنی سەد ساڵیدا كۆچی دوایی كردووە. ئارامگای لە شاری ماهان لە جێگە پیرۆزەكانی دەروێش و سۆفیانی تەریقەتەكانی سۆفیزمە بەتایبەتی تەریقەتی نیعمەتوڵلاهی.لە شیعردا دەستی باڵای بووە.

سەید ساڵح هێشتا لە تەمەنی لاویدا بووە کە ژیانی گۆشەگیری هەڵبژاردووە و زۆربەی کاتی لە حوجرەی مزگەوت بردۆتە سەر. ڕۆژگاری خۆ دروستکردن و باوەڕ بەخۆکردن لە ژیانی شاعیردا بەسەر دوو مەبەس دابەش کرابوو. یەکەمیان فێربوونی زانستییەکانی ئایینی ئیسلام بووە، دووەمیان بیرکردنەوە لە گێتی بێ پایانی سۆفیزم.

لە تافی لاویدا لە دوای ئەوەی هەندێ لە زانستییەکانی ئیسلام و نهێنییەکانی سۆفیزمی لا ئاشکرا بوو، بۆ زێدەکردنی زانیاری لە بارەی شەریعەت و تەریقەتەوە ڕووی کردۆتە شاری کاشان و بەدیداری شێخ محەمەد حەسەنی کاشانی شاد بووە. ئەم کەسە یەکێک بووە لە شێخ و ڕێبەرە گەورەکانی تەریقەتی حەقەقەی نیعمەتوڵڵاهی کە ئەویش نازناوی عەبد عەلی شا بووە.

لە دوای خوێندن و وەرگرتنی سولووکی پێویست لە بابەت ئەم تەریقەتەوە، سەید ساڵح ئیجازەی تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی لەم شێخە وەرگرتووە. لەو کاتەی هیوای دێتە جێ و مەبەسی خۆی دەست دەخا، دەکەوێتە سەر هەوەسی گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆی. بەم جۆرە دەگەڕێتەوە کرماشان، بەڵام زۆری پێ ناچێ دووبارە ڕوو دەکاتەوە کاشان و جارێکی دیکە بەدیداری شێخی ڕێبەری شاد دەبێ.

لە پێناوی بەهێزکردنی گیانی سۆفیزم لە ناو دڵ و دەروونی و پاککردنەوەی گیانی لە هەموو خەوشێک ڕوو دەکاتە مەشهەد لە خۆراسان، لە یەکێ لە ژوورەکانی ئارامگای ئیمام عەلی کوڕی مووسای ڕەزا خەریکی ڕیازەتی سۆفیزم دەبێ. لە پاش ماوەیێک دەگەڕێتەوە کاشان و لەوێ مۆڵەت لە شێخی گەورەی دەخوازێ ڕێگەی بدا و بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی و لەوێ ببێ بەیەکێ لە ڕێبەرەکانی تەریقەتی حەققەی نیعمەتوڵڵاهی.

سەید ساڵح لە ماوەی زیاتر لە سی ساڵ خانەقای تایبەتی خۆی بووە. ڕێبەری سەدان کەسی کردووە، بیروباوەڕی تەریقەتی حەقەقەی نیعمەتوڵڵاهی بڵاوکردۆتەوە. لە ماوەی نیشتەجێبوونی لە وڵاتی خۆیدا زیارەتی ئارامگای هەموو ئیمامانی شیعەی کردووە لە وڵاتی عێراقدا. سەید ساڵح لە ساڵی ١٩٠٥ کۆچی دوایی کردووە، لەسەر داوای خۆی لە گۆڕستانی گشتی دەرەوەی ئاوایی فەیزاباد نێژراوە. ئەم ئاواییە سەر بەشاری توربەتی حەیدەرییە لە ئوستانی نۆیەم (خۆراسان)ی ئێران، کەوتۆتە لای باشووری نیشابوور و ڕۆژهەڵاتی کاشمەر.

خاسیەتی شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

دیوانی شاعیر بۆ جاری یەکەم لە ساڵی ١٩١٧ لە کرماشان چاپ کراوە. وەکو دەردەکەوێ ئەم چاپە کەموکووڕی زۆری تێدا بووە. بۆ جاری دووەم لە لایەن محەمەد حەسەنی حەیرانی لە ساڵی ١٩٤٥ لە چاپخانەی کاوە لە کرماشان لە چاپ دراوەتەوە بەناوی «کەنزولعیرفان (کنز العرفان)- دیوانی غەزەلیاتی حەزرەتی میر محەمەد ساڵح حەسەنی نیعمەتوڵلاهی مولەقەب بەحەیران عەلی شا». بڵاوکەرەوە پێشەکییێکی بۆ ئەم چاپە نووسیوەتەوە.

زمانی شیعری ساڵح لە بنجدا دەچێتەوە سەر دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی، بەڵام ئەدگاری دیالێکتی کرمانجی باشوور و وردە دیالێکتەکانی لوڕی و دەوروبەری کرماشانی پێوە دیارە.

بەرهەمی ئەم شاعیرەمان وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی گۆرانزەمین لە ڕووی کێشەوە دە سیلابییە، وەستان لە ناوەڕاستیدایە. بەگشتی ئەم جۆرە شیعرە لیریکییانە نیوە دێری یەکەم لە پێنج بڕگە (سیلاب) پێکهاتووە، بۆ ئەوەی لەگەڵ هەموو نیوە دێرەکانی دیکە ڕێک بکەوێ پێویستە ڕستە پێنج بڕگەییەکە دووبارە بکرێتەوە بۆ ئەوەی نیوە دێرەکە ببێ بە دە بڕگە و وەستان لە ناوەڕاستدا بێ. بۆ بەڵگە لە سەرەتای لیریکێکیدا دەڵێ:

مـــــات و حـــــــەیرانم
یاڕەب لە دەرگات مات و حەیرانم

ئەم دێرە دەکرێ وەک نووسراوە بخوێندرێتەوە، یا ڕستەی نیوە دێری یەکەم دووبارە بکرێتەوە:

مات و حەیرانم مات و حەیرانم
یاڕەب لە دەرگات مات و حەیرانم

بەڵام وەک دەردەکەوێ ساڵح نەیویستووە ڕستە پێنج بڕگەییەکە دووبارە بکرێتەوە. لە هەموو لیریکەکانی دیوانیدا لەسەر ئەم دەستوورە ڕۆیشتووە.

یەکێ لە خاسیەتە تایبەتییەکانی دیکەی شیعری ساڵح، شاعیر هاتووە دێری یەکەم و دێری دووەم، واتە هەر چوار نیوە دێری یەکەمی هەموو لیریکێک لەسەر یەک قافیە ڕێکخستووە، وەکو:

گـــــــــەنج نـیـــــــــهـــــــــانـی
ئیـسم تـو مـیـفـتـاح گـەنج نیـهـانی
پەنهـانی لە پشـت پەردەی پەنهـانی
نە هەر من مـاچوم عالەم کـول زانی

واتاکەی:

خەزنەی نهێنی
ناوی تۆ کلیلی خەزنەی نهێنییە
نهێنی لە پشت پەردەی نهێنییە
ئەمە تەنیا من نایڵێم هەموو کەس دەیزانێ

ئینجا لە دوای ئەو شیعرە کە لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) بەڕێوە دەچێ (ا ا، ب ب، ج ج...) بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە بەرهەمی شیـعری وا بەرچاو دەکـەوێ هەمـوو شـیـعرەکـە لەسـەر یەک قـافـیـە دەبێ، نەوەکـو تەنیـا نیـوە دێرە دووەمەکان، بەڵکو نیوە دێری لیریکەکە هەمووی بەگشتی.

لە ڕووی کـورتی و درێژی شـیـعـرەکـانەوە، دەتوانرێ دوو زاراوەی «غـەزەل» و «قـەسیدە» بۆ شیعرە لیریکییەکانی ساڵح بەکار بهێنرێ، بەناوی ئەوەی شیعرە کورتەکان بە«غەزەل» حسێب بکرێن و درێژەکان بە«قەسیدە» حسێب بکرێن، لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا ئەم دوو زاراوەیە بەکار دەهێنرێن.

ساڵح دوو دێرە شیعری سەرەتای هەموو بەرهەمی شیعری یا چوار نیوە دێر شیعر، خۆیان وەک چوارینێک دەنوێن لەسەر یەک قافیە بن وەکو:

سەید ساڵح عاشق خواجە قەنبەرەن
گوفتەی ئو وکەلام ساقی کەوسەرەن
مـوشـتـاقی لیـقـای حـەیی حـەیدەرەن
لەفـزی گـوهەربار ئیـمـان پەروەرەن

واتاکەی:

سەید ساڵح عاشقی خواجە قەنبەرە
قسەی ئەو قسەی مەیگێڕی کەوسەرە
موشتاقی بینینی حەیدەری زیندووە

ئیتر شیعری دیکەی سەرانسەری دیوانی کە لە نەوەد پارچە زیاترن لە پێنج دێرەوە پێکهاتوون تا لە هەشتا زیاتر.

بێ گومان زۆربەی لیریکەکانی سالّح بەغەزەل دەژمێررێن، واتە ئەو شیعرانەی لە پێنج دێرەوە تا دەوروبەری بیست دێر، دەمێنێتەوە بەشێکی کەمتر دەتوانرێ بەقەسیدە ناویان ببرێ ژمارەی دێرەکانیان دەگاتە سی دێر شیعر. سێ قەسیدەی زۆر درێژیشی هەیە لە شەست و چوار، حەفتا و چوار، هەشتا و دوو دێر پێکهاتوون.

لە دیوانی سالّحدا حەوت پارچە شیعری لیریکی بەرچاو دەکەوێ لە شێوەی تەرجیع بەند و تەرکیب بەندی ئیسلامەوی و سۆنێتی شیعری ئەوروپایی دەکەن. هەر پارچەی لە هەشت دێرە شیعر پێکهاتووە، بەمەرجێک هەموو نیوە دێرە شیعرەکان لەسەر یەک قافیەن دێری دوایی نەبێ، دێری هەشتەم لە هەموو بەندەکان (کۆپلەکان)دا دووبارە دەبێتەوە.

نموونەیێک لەو شیعرانە:

مـــــن و زات هـــــوو
ئیـبـتـیـدا مـەکم من و زات هوو
وە زبان حـــەق مـــواچم وە تـوو
کوللو شەیئـ هالیک ئیللا وەجهەهوو
(کل شيء هالك الا وجـــهـــه)
گـــووش و دل واکـــە تا باچم لە نوو
فەرهاد سیفەتان کەم وە نەقش کوو
لە واتم لەیلا ئەفـــســـانە مـــو وو
عالەم چون مەجنوون دێوانە مـو وو
دل کەش وە میرئات ئەسرار مگوو
چون تەرسـا بەچە بنیش ڕووبەڕوو
خـوا مـووش بەنین جاکە گفتوگوو
تا بوینی جەمال دل ڕوبای خۆشخوو

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (١٧)

گووش و دل بدەر وە ساحێب سەروو
بشنەو ژ ساغیر ژ سەهباو سەبوو
وە لیسان غەیب مواچن وە توو
کوللو شەیئ هالیک ئیللا وەجهەهوو

واتاکەی:

من و زاتی ئەو
سەرەتا دەست پێ دەکەم من و زاتی ئەو
بەزمانی حەق بەتۆ دەڵێم
هەموو شت نامێنێ تەنیا شێوەی ئەو نەبێ
گوێ و دڵم بکەرەوە تا لە نوێ بژییێمەوە
وەکو فەرهاد کێو بنەخشێنم
سەربردەی لەیلا ئەفسانە نییە
خەڵکیش هەموو وەکو مەجنوون شێت نابن
دڵ ڕەنگدانەوەی نهێنییەکانی مگوویە
وەکو بەچکەی گاور بەرامبەر بەیەکتری دادەنیشین
هەمیشە و هەردەم پێویستە گفتوگۆ لە ناوەوە بێ
تا بەڕوونی جوانی دڵ دەربکەوێ
گوێ و دڵت بدەرە خاوەن نهێنی
گوێ لە پیاڵە و سوراحی و مەی بگرە
بەزمانی غەیبەوە پێت دەڵێن
هەموو شت نامێنێ تەنیا شێوەی ئەو نەبێ

لەم لیریکەدا وەک دیارە ئاماژە هەیە بۆ دڵداری لەیلا و مەجنوون و کچە گاوری ئەرمەن یا گورج (شیرین). هەروەها ناوی «ئەسراری مگو = نهێنییەکانی مگو» هاتووە. ئەمەیان سروودێکی ئایینی یارسانانە بەناوی دەورەی وەزاوەر، بەشێکە لە دەفتەری پیرۆزی پیردیوەری یارسانانی گۆران.

خاسیەتەکانی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ساڵح سەرتاپای شیعری تەرخان کردووە بۆ مەبەستێکی سەرەکی، ئەویش تێگەیشتنی فەلسەفەی سۆفیزمە، خۆی لە ناو تەموومژی ئەو گێتییە نادیارەدا نوقوم کردووە، ڕاستە شاعیر دەروێشی تەریقەتی نیعمەتوڵلاهی بووە کردگاری لە عەلی کوڕی ئەبوتالیب دیوە، بەڵام بەگشتی هەموو بۆچوون و بیروڕاکانی ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی «یەکێتی بوون»ی گشتی سۆفیزمی کۆزمۆسی و سۆفیزمی ئیسلامییە. ئەگەر لە شیعریدا هەست بەئەڤینی مێیینە و دڵداری ژنان بکرێ، ئەو کچە جوانە وێنەی ڕاستی کردگارە.

بیروباوەڕی سۆفیزم کە هەموو «بوون = گەردوون» دەگرێتەوە، لە گێتی کەموکووڕییەوە دەکەوێتە ڕێ و ڕوو دەکاتە گێتی «کامل»ی، شاعیر ئەم دیاردەیەی لە خۆیدا دەبینێ، هەندێ جار لە ڕووی باوەڕی سۆفیزمییەوە خۆی وەک بەتواوەیێک لە ناو کردگاردا دەزانێ، بەمە دەبێتە شتێکی «کامل»، ئەمە لایەنی گیانی شاعیرەکەیە، کەچی پێچەوانەی ئەمەش لای شاعیر بەرچاو دەکەوێ لەو کاتەی کە خۆی بەئادەمزاد دێتە بەرچاو، واتە لایەنی مەتریالی وەک گۆشت و ئێسقان، لەم حاڵەتەدا خۆی بەنزمترین کەسێک پیشان دەدا.

ساڵح لە بەشێکی زۆری بەرهەمی شیعریدا شێوازی گفتوگۆ (دیالۆج) بەکار دێنێ، واتە خۆی و کەسی دووەم قسە دەکەن، بەڵام شاعیر تەنیا خۆی قسە دەکا، بەرامبەرەکەی دەنگی لێوە نایە. لەم جۆرە شیعرەیدا بەزۆری ئیمامی عەلی دەردەکەوێ.

شاعیر ناوی خۆی «سەید ساڵح» وەک نازناوێک لە بەرهەمی شیعریدا زۆر بەکاری دێنێ، نەک تەنیا لە دوا دێری لیریکەکانی بەڵکو لە سەرەتا و ناوەڕاستی شیعرەکانیشیدا بەدی دەکرێن. هەندێ جار نازناوی زیاتر لە جارێک لە پارچە شیعرێکیدا بەکاری دەهێنێ.

گەشتی گێتی لاهووتی

شیعری ساڵح

گێتی شیعری ساڵح بەڕووکەش وەک گێتییێکی تەسک و تروسکی سنوور کێشراو دەکەوێتە بەرچاو. پیاو وا هەست دەکا لە بیروباوەڕ و بۆچوون و ڕەوشت

و دەستوورەکانی سۆفیزم ناچێتە دەرەوە. ئەم قسەیە ڕاستە، بەڵام سەرچاوەکە واتە سۆفیزم بەڕاستی و لە بنجدا ئەوەندە فراوانە دەتوانین بڵێین بێ دواییە، وەک مەبەسەکانی شاعیر وەک شتێکی سنوور کێشراو دەکەونە بەرچاو، بەڵام لە ڕووی ڕوخسارەوە چۆن ساڵح توانیویەتی لە قاڵبی کێشی خۆماڵی دە سیلابی و قافیەی مەسنەوی نەچێتە دەرەوە، واتە تەنیا یەک کێش و یەک جۆرە قافیەی بەکارهێناوە. هەروەها توانیویەتی لە مەبەسی سۆفیزم بەتایبەتی لە موناجاتدا نەچێتە دەرەوە، بەم جۆرە لە ڕوخسار و ناوەڕۆکدا ئاسۆی فراوان و هەمە ڕەنگ نییە، بەڵام توانیویەتی بەوەستایەتی و شاعیرییەتی خۆی هەردوو ئەم جەوهەرە سنوور کێشراوە لە ناو یەکتریدا بتوێنێتەوە و بەرهەمێکی ئەدەبی بەرزی لێ دروست بکا.

شاعیر کوردایەتی دەکا

ساڵح وەک دەروێشێکی سۆفیزمی کۆزمۆسی بێ گومان دەبوو بایەخێکی ئەوتۆ نەدا بەدیاردەی نەتەوەیی، ئادەمزاد بەلای ئەوەوە دیاردەیێکە نەتەوە ئایین جیای ناکاتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە دلبەرەکەی دەکا بەکورد هەستی ناوەوەی دەروونی لە ڕووی سایکۆلۆجییەوە هانی دەدا کورد بهێنێتە ڕێزی هەموو نەتەوەکانی دیکە کە بەلای ئەوەوە یەکێکن و هیچ جۆرە جیاوازییێک لە نێوانیاندا نییە. لەم بابەتەوە دەڵێ:

دلبـــــــــەر تـو کـــــــــوردی
من تو مـشناسـوم مـزانم کـوردی
ســـــاقـی دلڕوبا بـادە بێ دەردی
وە یـەک نـیـم نـیگا دل لـە مـن بـردی
تـو تـالیــــبی من مـن تـالیــــبی تـو
پەس مـەتلووب کیەن تالیب هالە کو
بایەد چون جارچی جاڕ بدەم لە نو
تالیب و مـەتلووب بایەد وەی تەور بو
سـەید سـاڵح غـافل مـەوە ژ تو ئاو
دلبـەر بێدارەن مـەرتوهای لە خـاو

واتاکەی:

دلبەر تۆ کوردی

من تۆ دەناسم دەزانم کوردی

مەیگێڕی دڵڕفێن بادەت بێ دەردە

بەتاکە چاوهەڵتەکاندنێک دڵی منت برد

تۆ منت دەوێ منیش تۆم دەوێ

داواکراو کێیە، داواکەر لە کوێیە

با دەلاڵ جارێکی دیکە بانگ بکا

داواکەرو داواکراو پێویستە بەم جۆرە بێ

سەید ساڵح دەمێک لێی غافڵ بوو

دلبەر بێدارە بەڵام تۆ لە خەودای

لە لیریکێکی دیکەیدا باس لە بەسەرچوونی ئەو ڕۆژگارەی ئایین یا سۆفیزم دەکا کە عەرەبی بووە. لە دوای ئەوە ساڵح باس لە سەردەمی کوردی ئەو ئایین و سۆفیزمە دەکا. لێرەدا شاعیر تیۆرییەکانی یارسانانمان (ئەهلی حەقمان) دێنێتەوە یاد، ئەوان باوەڕیان بەدۆنا دۆن هەیە لە سەردەمی ئادەم پێغەمبەرەوە، کردگار تەنیا جارێک خۆی جلواندووە لە ئیمامی عەلی لە ڕۆژگاری پەیدابوونی ئایینی ئیسلام، لە دوای ئەو ئەوانەی گیانی کردگار چۆتە لەشیانەوە هەموویان کوردبوون و ئایینەکەیان کوردی بووە تا ئێستا.

هەرچەندە ساڵح لە بۆتقەی بیروباوەڕی یارسانان نەتواوەتەوە بەڵام لێیانەوە نزیک بووە. لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا هەڵوێستی بەرامبەر بەعەلی کوڕی ئەبوتالیب ئەگەرچی لە چوارچێوەی ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامییە، بەڵام لە بیروباوەڕی یارسانانی ئەهلی حەق نزیک دەبێتەوە. بەم جۆرە یاران و دەروێش و سۆفی و ئەو خەڵکەی کە باوەڕیان بەفەلسەفەی تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵڵاهی هەیە، بەکوردیان دادەنێ.

لەم لایەنەوە دەڵێ:

هەمەسەران کوردن

عەسر عەرەب چییە دەور کوردن

له دوعـــای ســـەحـــەر تـەئسـیــر وەردن
ســاغــیـــرم ســەر شـــار بادە بێــدردن
عـەرەبی خـەتم بی وە چاردە مـەعـسـووم
چاو بـەدنـامی عـــــەجــــەم دان وە ڕووم
چـونـکە فـــــــانـی بیـم لـە زات داوەر
نوور کەرد چون شەمس عالەم کرد نەوەر
حـوکمی بدەم پێت من کـە سـەید سـاڵم
ئەوراق ئـەلغــــاز بشــــۆر لە عـــــالـم
مـــەست مـــەلـەنگم لە جـــام ســەر شـــار
وە لیـــســـان قـــەوم مـــەکــرم گــفــتـــار
هەرچەند علم عـیـشق لـە دەفـتـەر نیـەن
دەفـتـەرخانەی عیـشق بێ سـەمـەر نیـەن

واتاکەی:

هاوسەران کوردن
ڕۆژگاری عەرەب بەسەرچوو ئەمە دەوری کوردانە
کاری لە موناجاتی سەحەر کردووە
پیاڵە هەیە بادە بێ دەردە
عەرەب لەگەڵ چواردە مەعسووم تەواو بوو
عەجەم بەدناویان دایە ڕۆم
چونکە لە ناو زاتی فەرمانڕەوا توامەوە
نوور وەکو خۆر گێتی ڕووناک کردەوە
من کە سەید سالحم فەرمانت بۆ دەردەکەم
کاغەزی قسە لە گێتی پاک بکەرەوە
مەست و سەرخۆشم بەجامی پڕی تا سەر لێوان
بەزمانی قەوم گفتوگۆم کردووە
هەرچەند عیلمی عیشق لە کتێبدا نەنووسراوە

دەفتەری عیشق بێ سوود نییە

لەم دێرانەدا ساڵح ئەوە دەگێڕێتەوە: لە سەردەمی ژیانی شاعیر یارانی تەریقەت هەموویان کورد بوون، ڕۆژگاری عەرەب بەسەرچوو، سەردەمی کورد هاتە ناوەوە. دەوری عەرەب بەچواردە مەعسوومەکانی ئایینزای شیعە کۆتایی هات، عەجەم هاتنە سەر ئەو ئایینە و بەدناویان دایە ڕۆم (مەبەس تورکی عوسمانییە کە لەسەر ئایینزای سوننەن)، دیارە هەر لەبەر ئەوەشە من کە سەید ساڵم (سەید ساڵحم) بەزمانی قەومی خۆم قسە دەکەم و شیعرم نووسیوە، واتە زمانی کوردی.

لە بابەت گیانی نەتەوەیییەوە شاعیر لە درێژترین قەسیدەی کە لە هەشتا و دوو دێر شیعر پێکهاتووە ئەستووری هەست و نەستی خۆی دەردەبڕێ کە چۆن لە ڕێگەی تەریقەتەوە بەشوێن حەقیقەت گەڕاوە و ئەو شیعرەی چریویەتی بەوشەی گۆرانی بووە واتە دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی.

خیرقە سۆزەنی پیری نوورانی
ماوەرووم وە نەزم لەفزی گۆرانی

واتاکەی:

خیرقەی دەروێشی پیری نوورانی
کردوومەتە شیعر بەلەفزی کوردی

ئینجا خۆی ئامادە دەکا بۆ گەشتی گیانی مۆڵەت لە شای نەجەف (عەلی) و یارمەتی لە قەنبەر وەردەگرێ و ناوی هەموو ئەو جێگایانە دەبا کە بەدڵیەتی و دەڵێ:

لە ڕێی مەحەببەت ڕووم کرد وە یاران
هیممەت خواهیم کەرد لە تەکیەداران
لوام وە خدمەت شاه نەجەف یانە
سەر کوتام لە خاک پای ئاستانە
ڕشتەی مەحەببەت بەسام لە کەمەر
هیممەت خواهیم کەرد لە ئاقای قەنبەر
بەسرە و مەداین تا شەهری بەغداد
یەکا یەک کێلام هەر یەک وە دڵشاد

کەرکووک و مووسڵ و مەککەو میسرو شام
بەیتولمەعموور دیم تا بەیتولحەڕام
قوستەنتەنییە چەنی ئیسلامبوول
شاران یەکا یەک گشت و عەرز و توول
قەندەهار و شەهر کشمیر و کابول
هەڕات و ئەفغان تا شەهر زابول
سیستان مەکان روستەم داستان
یەلان سەرمەست بادە پەرستان
تەهران و کاشان شەهر هەمەدان
پاتەخت شاهان شەهر ئەسفەهان
ڕەشت و گەیلانات تا مازەندەران
شەهر ئەستراباد تەمام بەهبەهان
زەنجان و قەزوین شەکی شیروان
تارم و خەلخال تا وە نەخچەوان
ئازربایجان ئەریوان و تەبریز
مەردان سەرمەست شیران خوێنڕێژ
لە خۆی و سەلماس تا وە قەرەداغ
تورکستان یەکجا تا وە قەرەباغ
بوخارا و تەبس خەیبە و خۆراسان
یەکا یەک کێلام وە سەهل و ئاسان
لەچین تا ماچین فەرەنگ و تاتار
هیند و هیندوستان تا وە زنگبار
تکە و تورکمان تا شەهر ئامەل
سەییاحان دەور مەردان کامل
یەزد و قوم گەیلان تا شەهر شیراز
جاکە بەسەفای حەقیقەت مومتاز

کــرمــانشــا و کــرمــان تا مــولک مــاهان
جـاکه عـەیش و نۆش عوشـرەتگای شـاهان
ئـیـــــران و تووران بـەلـخ و بـوخـــــارا
فـــــەقـــیـــــر و مـــــسـکین دارا و نـەدارا

واتاکەی:

لە ڕێی دڵسۆزییەوە ڕووم کردە یاران
داوای یارمەتیم کرد لە بەتوانایان
خۆم خستە خزمەتی شای نەجەف
سەرم لە خاک بوو پێم لە ناو دەرگا
ڕستەی دڵداریم لە کەمەرم بەست
هێزم لە ئاغای قەنبەر داوا کرد
بەسرە و مەدائین تا شاری بەغدا
یەک یەک گەڕام بەدڵشادی
کەرکووک و مووسڵ و مەککە و میسر و شام
چاوم بەبەیتولەعموور کەوت تا بەیتولحەزەن
قوستەنتەنییە کە ئەستەمووڵە
هەموو شارەکان یەک یەک بەعەرز و تووڵ
قەندەهار و شاری کشمیر و کابول
هەرات و ئەفغان تا شاری زابول
سیستانی مەڵبەندی ڕۆستەمی داستان
قارەمانانی مەستی بادە پەرستان
تاران و کاشان شاری هەمەدان
پایتەختی شاهان شاری ئەسفەهان
ڕەشت و گەیلان تا مازەندەران
شاری ئەستراباد و بەهبەهان
زەنجان و قەزوین و شیروان

تارم و خەلخال و نەخچەوان
ئازربایجان ئەریوان و تەورێز
کەسانی سەرمەست شێرانی خوێنرێژ
خۆی و سەلماس و قەرەداغ
لە تورکستانەوە تا قەرەباغ
بوخارا و تبس و خەیبە و خوراسان
یەک یەک گەڕام بەئاسانی
لەچین تا ماچین فەرەنگ و تاتار
هیند و هیندستان تا زەنگبار
تکە و تورکمان تا شاری ئامل
گەڕۆکەکان لە دەوری پیاوچاکان بوون
یەزد و قوم و گەیلان تا شاری شیراز
جێگایانی خۆش و مومتاز
کرماشان و کرمان تا مەملەکەتی ماهان
جێی ژیانی بەختیاری و کۆبوونەوەی شاهان
ئێران و تووران و بەلخ و بوخارا
جێی هەژار و بێ توانا و نابووت

لەم بڕە شیعرەدا شاعیر لیستەیێکی دروست کردووە لە ناوی جوگرافی بەولاوە هەست بەهیچ جۆرە چێژێکی ئەدەبی ناکرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوی ئەم شار و ناوچانە لە گوێی خوێنەر دەزرنگێنەوە گەلێ وێنەی بیرەوەری هونەری و یادی هەست بزوێن لای دروست دەبێ.

لە لیستەکەدا ساڵح یادی ئەم جێیانە دەکاتەوە: بەسرە، مەدائین، بەغدا، کەرکووک، مووسڵ، مەککە، میسر، شام، قوستەنتەنییە (ئیسلامبول)، قەندەهار، کشمیر، کابول، هەرات، ئەفغان، زابول، سیستان، تاران، کاشان، هەمەدان، ئەسفەهان، ڕەشت، گەیلانات، مازەندەران، ئەستراباد، زەنجان، قەزوین، شیروان، تارم، خەلخال، نەخچەوان، ئازربایجان، ئەریوان، تەورێز، خۆی، سەلماس، قەرەداغ، تورکستان، قەرەباغ، بوخارا، تبس، خەیبەر، خوراسان، چین، ماچین، فرەنگ،

تاتار، هیند، هیندستان، زەنگبار، تکە، تورکمان، ئامەل، یەزد، قوم، گەیلان، شیراز، کرماشان، کرمان، ماهان، ئیران، توران، بەلخ، بوخارا.

شاعیر لە هەموو ئەم جێیانە گەڕاوە بۆ دۆزینەوەی حەقیقەت، دیارە گەشت و گەڕانەکە گیانی بووە نەک مەتریالی.

گونجاندنی تەریقەت و شەریعەت

ئەوەی ئاشکرایە لە کۆمەڵی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بەتایبەتی لە دوای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بزووتنەوەی «زوهد» لە کۆمەڵی ئیسلامدا پەیدا بوو. ئەمە ئەنجامی بیروباوەڕێکی تایبەتی بوو بەرامبەر بەئایین، وەک لێکدانەوەیێکی ئیدیۆلۆجی. ئیدیۆلۆجی ئایینی ئیسلام لەسەر ئەو باوەڕەدا بوو بەختیاری لەوەدایە لەم گێتییەدا بەدرشتی بژی (هەژاری) بۆ ئەوەی لە گێتی دواییدا لە بەهەشتا بەنەرمی (بەختیاری) بژی. لە سەرەتای فەرمانڕەوایی عەباسییان لە بەغدا بیروباوەڕی «زوهد» بوو بەبنچ و بناوان بۆ پەیدابوونی بزووتنەوەی سۆفیزم. ئەمە شۆڕشێک بوو لە دژی ئۆتۆکراتییەتی دەوڵەت کە لەسەر بنیادی پراکتیکی شەریعەت دامەزرا بوو، هێز و توانای لە سەرچاوەی زوهدی ئیسلامی و سۆفیزمی ئەفلاتوونی و مەسیحی و هیندی و ئایینە کۆنەکان وەردەگرت.

دەسەڵات لە پێشانا بەکوشتن و بڕین بەربەرەکانی سۆفیزمی کرد، لە دواییدا داگیری کرد و بۆ چاکەی خۆی بەکاری هێنا، واتە شەریعەت و تەریقەت لە دوژمنداریییەوە بوون بەدۆست، بەڵام دۆستایەتییەکە لە بەرژەوەندی شەریعەت بوو. ئەو دوژمنداریییە وەک تیۆرییێک تا ئێستا ماوەتەوە. بەم جۆرە ساڵح وەکو بەشێکی زۆر لە شاعیر و نووسەرانی کورد باوەڕی بەو دۆستایەتییە هەبوو و لە ژیانی خۆیدا بەکاری دەهێنا، واتە گونجاندنی ئایینی ئیسلامی خۆی کە لە بەشی ئایینزای شیعە بوو لەگەڵ تەریقەتی سۆفیزمی نیعمەتوڵڵاهی. ئەم جۆرە کەسانە لەسەر ئەو باوەڕەن شەریعەت واتە ئایین بەڕێگەی تەریقەت کە سۆفیزمە دەگاتە حەقیقەت.

لەم بارەیەوە دەڵێ:

شای دەروێشانم
من عەبد عەبید شای دەروێشانم

بێـــزار لـه گـــرووه زوهـد فـــرۆشـــانم
عـــەبد زەر خـــــريد ژەندە پۆشـــانم
قـــــەول قـــــەلەندەر دایم زیـکری مـن
ســرری لە ئـەســرار پـەنهــان فـیکر من
زەمـين تـەخنـە پووس تـەخت عـــاج مـن
تـەرک تــاج و تـەخـت تـەرک تـاج مــن
سلسله کـەشکوول فـەقـر لـە مـشت من
تـار مـــەحـــەببـــەت ڕشـــتـــە پشت مـن
ســەنگ قـەناعــەت مـــايەی دەست من
نەفس ئـەسـير جـووع بـەسـتـە شـشت من
گــولبـــانگ ئازان شـــاخ نـەفـــيـــر مـن
مـونتـە شـام نـەمـاز قـيبلـەم پيـر من
دەسـت و پـای تـەلـەب ئـەسپ و زیـن مـن
زەبـان پـيــــــــــرم تبـــــــــــر ژيـن مـن
خـيــرقــەم حــيـجــابەن ز ديدار دۆست
وێنـه قـــــەلەنـدەر بـەر لـوام لـە پـۆست
شـــەريعـــــەت چراغ تـەريقـــەت را مـن
حـەقـيـقـەت مـەقسـوود خـەتم کـەلامن
سـەيد ســاڵح بەندە عــەبد عـەلی شــاهن
شــاهـان بەندە ئوو ئوو بـەندەی شـــاهن
مــوحـــەڕڕەم دەرگــاه ئـەولـيــای حــەقن
ئـەمـين ئـەســـــرار حـــــەق مـــــوتلـەقن

واتاکەی:

شای دەروێشانم
من عەبدی عەبید شای دەروێشانم
بێزارم لە تاقمی زوهدفرۆشان (زاهیدان)

عەبدی زێڕکڕم کۆنە پۆشم
بەقسەی قەڵەندەران هەمیشە لە زیکر دام
نهێنی نهێنییەکان لە بیری من شارراوەتەوە
زەوی ئەو جێگە خۆشەی منە کە لە عاج دروست کراوە
دوورکەوتنەوە لە تاج و تەختی شاهانە تاجی منە
زنجیری کەشکۆڵی هەژاری لە دەستی من دایە
ڕەمزی دڵداری تەنافی (پشتێدنی) پشتی منە
ڕازی بوون بەبەش مایەی دەستی منە
دەروونم دیلی برسییەتییە بەجیگەرم بەستراوە
ئاوازی بانگ دەنگی شەیپووری منە
عەسای نوێژ و قیبلەم پیری منە
دەست و پێی ئەسپ و زینی منە
زمانی پیرم تەوروزینی منە
خیرقەم پەردەیە بۆ بینینی دۆست
وەک قەڵەندەر لە پێستەدا لوول دراوم
شەریعەت چرامە تەریقەت ڕێگامە
حەقیقەت مەبەسمە ئەمە خەتمی کەلامە
سەید ساڵح بەندەی شا عەلییە
شایان بەندەی ئەون ئەو شای بەندانە
هەموویان ئەولیای دەرگای ڕاستین
پارێزەری نهێنییەکانی حەقی موتڵەقن

لەم شیعرەدا ساڵح شەریعەت و تەریقەتی لەگەڵ یەکتریدا گونجاندووە بۆ ئەوەی بگاتە حەقیقەت، بەڵام دیسانەوە مەسەلەی سۆفیزم لە بیریدا بەسەر مەسەلەی شەریعەتدا زاڵە، لەبەر ئەوە ئیمامی عەلی کردووە بەڕەمز بۆ هەموو لایەنەکان، شەریعەت (ئایینی ئیسلام)، سۆفیزم (تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهی)، حەقیقەت (کردگار).

یادی شاعیرانی کلاسیک دەکاتەوە

لە یەکێ لە لیریکەکانیدا ساڵح یادی هەندێ لە شاعیرانی کلاسیکی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکاتەوە، لە پاشانا بەشێوازی موناجات داوا دەکا یارانی یارسانان یا دەروێشانی تەریقەتی نیعمەتوڵلاهی هەموو خەوشێک نەیانگرێتەوە و لە هەموو ناکامڵییێک دوور بن و یادی هەندێ لە شاعیرانی فارسی زمان دەکاتەوە:

هەمەسەران واکەی
حەق قاپی ڕەحمەت لە ڕووتان واکەی
جام قەلبتان جیهان نما کەی
گەدایانتان وە شەهنشاکەی
فەقیر و عالیم و حەکیم و واعیز
گشت غەرق بم ز خوان ئیحسان حافز
بۆی عەتر عەتتار دا لە دەماغم
ڕۆشن کرد لە نوور خودا چراغم
ئەسرار وەحدەت ها لە مەسنەوی
بشنەو تو ژ قەول مەلای مەعنەوی
گووش بدەر وە نەی بشنەو ژ نائی
گیان و فیدای مەدح حەکیم سەنائی
عیبادەت هەر مەدح شاه مەردانەن
قەول حەکیمەن دەوای دەردانەن
لە دەور خەرمەن عیلم بەهائی
گشت خۆشە چین مەکەن گەدائی
ڕەزم فیردەوسی و بەزم نیزامی
شوعەرایانی دەهر ئەنوەری و جامی
لە شەهد ئەشعار سەعدی شیرازی
مورغ رووح چون تەیر مای وەباڵ بازی

واتاکەی:

هاوسەران وا لێ بکەی
خودا قاپی ڕەحمەت لە ڕووتاندا بکاتەوە
ناوەڕۆکی دڵتان بەعالەم پیشان بدرێ
هەژارانتان ببنە شاهنشا
فەقیر و عالیم و حەکیم و واعیز
هەموویان لە ناو خۆشی و شادیدا نوقوم بن
بۆ عەتری عەتتار لە مێشکمی داوە
خودا چرامی پڕ لە نوور کرد و ڕووناک بووەوە
نهێنییەکانی یەکتایی خودا لە مەسنەویدا تۆمار کراوە
گوێ لە قسەکانی مەلای مەعنەوی بگرە
گوێ بدەرە ئاوازی نای گوێ لە بلوێرژەن بگرە
گیانم فیدای ستایشی سەنائی دانابێ
عیبادەت تەنیا ستایشی شای مەردانە
قسەی داناییە دەرمانی دەردانە
لە دەوری خەرمانە زانستی جوانییە
هەمووتان گوڵەوەچنی بکەن و دەرۆزە مەکەن
ڕەزمی فیردەوسی و بەزمی نیزامی
شاعیرانی ڕۆژگار ئەنوەری و جامی
لە شیرینی شیعری سەعدی شیرازی
تەیری ڕووح وەک باڵندە باڵەفرێ دەکا

لەم برە شیعرەدا ساڵح هەموو نهێنییەکانی یەکێتی بوون لە مەسنەوی جەلالەدینی ڕۆمیدا دەبینێ. سەرنج دەداتە ئەو ئاوازەی لە نای جیا دەبێتەوە و یەکێکە لە داهێنانە هەرە بەرزەکانی جەلالەدین لە فەلسەفەی سۆفیزمدا. شاعیر عیبادەت لە ستایشی شای مەردان عەلی دەبینێ. ناوی فیردەوسی و نیزامی و ئەنوەری و جامی و سەعدی شیرازی دەبا.

لە پاشانا ساڵح یادی هەندێ لە شاعیرانی کورد دەکاتەوە:

بشنەوژ نەجـــەف و شـــاکـــە و تورکـــەمـــیـــر
کەس چون سەید یەعقووب نەفس نەکرد ئەسیر
تـو بـنـاز نـیـــــــتـــــــە وە نـیـــــــــازەوە
دوو دیدەی خـــــومـــــار چون شـــەهبـــــازەوە
غـــولام ڕەزا نیـــتـــە وە شـــۆر مـــوناجـــات
چون مـــووســـا لـە توورِ قـــازییـــەلحـــاجـــات

واتاکەی:

گوێ لە نەجەف و شاکە و تورکەمیر بگرە
کەس وەکو سەید یەعقووب گیانی خۆی دیل نەکرد
تۆ نیازت نییە و هەمیشە بەهیواوە نەژیاوی
بەدوو چاوی خوماری وەک چاوی شای بازان
غولام ڕەزا بەخۆی و شۆری موناجاتەکانییەوە
وەک مووسا بوو لە کێوی توورِ یارمەتی داوا دەکرد

لەم دێرانەدا ساڵح یادی بڕێک لە شاعیرانی کوردی دەوروبەری ژیانی خۆی دەکاتەوە، وەکو: تورکەمیر، یا تورکە شاعیرێکی گۆرانزەمین بووە، هەندێ دەڵێن لە یارسانانی کرند بووە، هی دیکە دەڵێن کوردی لوڕ بووە لە ساڵی ١٨٢٠ کۆچی دوایی کردووە. هەروەها ناوی شاعیرانی ناوداری وەکو غولام ڕەزا و سەید یەعقووبی ماهیدەشتی دەبا کە لە بەرگەکانی ئەم کتێبەدا باس لە ژیان و شیعریان کراوە. جگە لەمانە یادی دوو شاعیری دیکەش دەکاتەوە نەجەف و شاکە، لە بابەت ئەمانەوە لە مێژووی ئەدەبدا زانیارییێکی ئەوتۆ لە ناوەوە نییە، تەنیا ئەوە هەیە ئەو شاعیرەی ناوی نەجەفە و شیعری هەیە بەناوی نەجەف چارزەبری ناوبانگی دەرکردووە و مامۆستای تورکەمیر بووە.

یەکێتی بوون

بیری بنچینەیی شیعری ساڵح ڕوونکردنەوەی فەلسەفەی «یەکێتی بوون = وحدە الوجود»ە. لەمەدا «بوون» وەکو ڕووداو لە هەموو دیاردەیێک و پێچەوانەی

پێکهاتووه، ئەگەر بەڕاستی پێچەوانەی هەبێ، واتە «بوون» بەهەموو گیروگرفت و تەنگوچەڵەمەیەوە، دیاردە چاک و خراپەکانییەوە شاعیر لێیان دەدوێ، یا دروستیان دەکا. لەم لایەنەوە لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ئاما وەسەرم
هەم لە نوو شۆری ئاما وەسەرم
گاهێ دڵدارم گاهێ دلبەرم
گاه بەدر مونیر شەمس خاوەرم
گاه سیفات مەحز گاه عەین زاتم
بت و بتشکەن لات و مەناتم
گاهێ دوزەخم گاهێ بەهەشتم
گاهێ مەسجیدم گاهێ کەنشتم
گاه دەریای عوممان گاه کۆ هی قافم
گاه تورکی (بیلمەز) گاه کوردی جافم
گاهێ پەیغەمبەر پەیغام ئاوەرم
گاهێ لە ڕەندان جام وەرگرم

***

گاه خاوگاه خۆراک گاه گەرم و سەردم
گاه جەمع و تەفریق گاه زەوج و فەردم
گاه ساقی ڕەندان خەرابات خانەم
گاه ڕەتلی گران گاهێ پەیمانەم
گاه شام و سەحەر نەقش و نیگارم
گاه باغ و بیستان گوڵ و گوڵزارم

***

گاهێ عابیدم گاهێ مەعبوودم
گاهێ ساجیدم گاهێ مەسجوودم
گا بودی مەحزم گاهێ نابوودم
گا حامیدی حەمد گاهێ مەحموودم

گـاهـێ مـحـەمـەد گـاهـێ عـەلی بیم
گـاه نیـعـمـەتوڵڵا شـای وەلی بیم

واتاکەی:

هاتە سەرم
جارێکی دیکە شۆڕش هاتە سەرم
دەمێک دڵدارم دەمێک دلبەرم
دەمێک مانگی چواردەی ڕووناک و دەمێک خۆری ڕۆژهەڵاتم
دەمێک تەنیا سیفەتم دەمێک بەتەواوی زاتم
بتم و بتشکێن و لات و مەناتم
دەمێک دۆزەخم دەمێک بەهەشتم
دەمێک مزگەوتم دەمێک کەنشتەم
دەمێک زەریای عوممان دەمێک کێوی قافم
دەمێ تورکی نازانم دەمێک کوردی جافم
دەمێک پێغەمبەرم پەیام دەهێنم
دەمێک لە ڕەندانم پیاڵەی مەی وەردەگرم

***

دەمێک خەو و دەمێک خۆراک دەمێ سارد و گەرمم
دەمێ کۆ و دەمێک جیابوونەوە، دەمێ جووت و دەمێ تاکم
دەمێک مەیگێڕی ڕەندان و مەیخانەکانم
دەمێک سەنگی کێشان و دەمێک قاپی پێوانم
دەمێک ئێوارە و بەیانیان نەقش و نیگارم
دەمێک باغ و بێستان و گوڵ و گوڵزارم

***

دەمێک دەپەرستم دەمێک دەپەرسترێم
دەمێک سوجدە دەبەم دەمێک سوجدەم بۆ دەبرێ

دەمێک بوونی تەواوم دەمێک بوونم نییە
دەمێک بەگەورەیی خودا هەڵدەڵێم دەمێ بەگەورەیی من
هەڵدەڵێن
دەمێک محەممەدم دەمێک عەلیم
دەمێک شا نیعمەتوڵڵا دەمێ وەلیم

لەم دێرە شیعرانەدا ساڵح خۆی دەکاتە بەڵگە و دیاردەیێکی «بوون» لەبەر ئەوە تاکی هەموو جووتەکانە: دڵدار و دلبەر، مانگ و ڕۆژ، گیان و لەش، ئەوجا تاکی هەموو دوو شتەکانی پێچەوانەی یەکترین: بتی لات و مەنات و بتشکێن، دۆزەخ و بەهەشت، مزگەوت و کەنشتەی جوولەکان، زەریای عوممان و کێوی قاف، زمانی تورکی نەزانین و کوردی جاف، پێغەمبەری خاوەن پەیام و سەرخۆشان یا فێڵبازانی جام بەدەست. لێرەدا ساڵح وشەی تورکی «بیلمز = bilmez»ی بەکارهێناوە، ئەم وشەیە بەمانای (نازانێ) هاتووە.

شاعیر دووبارە دەکەوێتە باسی ئەو جووتانەی لەگەڵ یەکتریدا ڕێکن وەک: عابید و مەعبوود، ساجید و مەسجوود، بوون و گەردوون، حامید و مەحموود، محەمەد و عەلی، نیعمەتوڵڵا شا و خۆی وەک شێخ و مورید. نیعمەتوڵڵا وەک ئاشکرایە دامەزرێنەری تەریقەتی نیعمەتوڵڵاهییە. لە کۆکردنەوەی هەموو ئەم دیاردانە دەیەوێ ئەوە بخاتە ڕوو خۆی ئەم هەموانەیە و هەموویانیش ئەون.

ساڵح لە شیعرێکی دیکەیدا هەندێ وێنەی هونەری دروست دەکا پێوەندی بەهەستی ناوەوەی هەیە بەرامبەر بەیەکێتی بوون بەتایبەتی لە ڕووی کردەوە و ڕەوشتەوە.

لەو لیریکەدا دەڵێ:

هەم بزم یارم
ئەمشەو لە تەزا هەم بزم یارم
سەرتاپا لە جام وەحدەت سەرشارم
لە عیشق دل بر مەست و خومارم
وە دل چراغم وە تەن فانۆسم
خالی لە خودی مەملوو لە دۆسم

هام لە کۆی ویسال چون قەیس لە کۆی نەجد
گـووش پڕ لـە ســەمــاع دل مــەملوو لە وەجـد
بێ بـادە ســـەرخـــۆش ژ عـــیـــشـق یـارم
مــات و مــەدهۆشـم مــەسـت و هوشــیــارم
ئاون من زاکــیــر زیکر و مـــەزکـــوور دیم
تـادیم و زاکـــیـــر زیـکـر و مـــەزکـــوور دیم
مـن و مـــا خـــەتـاسـت لە هـەر جـــا یـارەن
عـــــیـــــبـــــارەت تـەنـگ چـارم نـاچـارەن
سـەید سـالح خـوا مـووش فاش مـەکر ئەسـرار
زومـــرەی مـــەنـســـوور کش مـــدەنت وە دار

واتاکەی:

لەگەڵ یارم لە بەزم داین
ئەمشەو لەو جێگەیە لەگەڵ یارم لە بەزم داین
سەرتاپام بریتییە لە جامی سەر لێوم
لە عیشقی دڵ گەلێ مەست و خومارم
بەدڵ چرام بەتەن فانۆسم
لە خۆم خاڵیم پڕم لە دۆستم
لە جێگەی ژوانم وەک قەیسی کێوی نەجد
گوێم پڕ لە ئاواز و دڵم پڕ لە وەجد
بێ بادە سەرخۆشی عیشقی یارم
مات و مەدهۆشم مەست و هوشیارم
ئەوانەی بیرم لێ دەکەنەوە نیشانەی ئەوەیە بیرم لێ دەکرێتەوە
من دەبم بەبیرکەرەوە هەروەها بیریشم لێ دەکرێتەوە
من و نەیارەکان و یارانی هەموو لایێک
قسەی خراپ هەبێ چارم ناچارە

سەید ساڵح لە ڕێی خودا نهێنی ئاشکرا مەکە
با لایەنگرانی مەنسووری لە سێدارە نەدرێن

لێرەدا شاعیر باس لەو شەوە دەکا کە لەگەڵ یاردا بووە، لە ناویدا تواوەتەوە، مەست و سەرخۆش بووە. بەدڵ ڕووناکی بووە و بەلەش فانۆس بووە. خۆی لە ناو خۆیدا نەماوە، ناوەوەی پڕ بووە لە دۆستەکانی. لە جێگەی ژواندا وەک قەیس بووە لە کێوی نەجد، گوێی پڕ لە ئاواز و دڵی پڕ لە وەجد (خۆشەویستی) بووە، لە عەشقی یار بێ بادە سەرخۆش بووە. بەم ڕەنگە «بوون» لەناو ئەوبووە، لە دەرەوە و ناوەوەی ئەو هیچ «بوون»ێک نەبووە.

لەناو «بوون»دا تواوەتەوە

لە لیریکێکیدا شاعیر خەریکی «یەکێتی بوون»ە. بەجۆرێک هەستی دەردەبڕێ ئادەمزاد بەلەش لە گوڵستانی سروشت دەدۆزێتەوە بەڵام ئەو گوڵستانە «بوون»ە پێش ئەوەی جێگەی سەیران و خۆشی و جێی ماچوموچی دڵداری بێ. بەم جۆرە سروشت لە وێنەی مەتریالییەوە دەگوێزێتەوە ڕەمزی وێنەی گیانی:

هەمەسەران ژارم
غەنی موتڵەقم فەقیر و ژارم
باغ و بیستانم گوڵ و گوڵزارم
پەروانەی شەمعم لە گیان بێزارم
عاشق و مەعشووق مەحوو و مەفتوونم
مەجنوونی لەیلا و لەیلای مەجنوونم
نوور و زولمەتم یار و ئەغیارم
سەنەم پەرستم ڕشتە و زوننارم
موغ و موغبەبەچچە بادە فرۆشم
پیر پڕ ئیدراک با عەقڵ و هۆشم

***

ساقی سەرمەستان بادە تەهوورم
سوراحی پڕ مەی جام بلوورم

عــەشق شــۆرئەنگێــز جــام ســەرشــارم
لە دەردی کـــشـــان مــــەیخـــانەبارم
ســـەمــســـام و قـــەمــقــام تیغ برندەم
جـــەللاد خـــوێنرێژ شـــێـــر دڕندەم
ئـایـین و مـــەزهـەب ئـیـــمـــان و دینـم
کـــــەلام ناتیق ئـایەی مـــــوبـینـم
هەمشیرەی عیشقم هەم مەعنی خەسمم
بێ نـامـونیــشـان بێ ئـیـسم و ڕەســم

واتاکەی:

هەمسەران لەڕولاوازم
دەوڵەمەندی گەورە و هەژار و لەڕولاوازم
باغ و بێستانم گوڵ و گوڵزارم
پەپوولەی مۆمم لە گیان بێزارم
عاشق و مەعشووق نەماو و گرفتارم
مەجنوونی لەیلا و لەیلای مەجنوونم
ڕووناکی و تاریکیم و یار و نەیارم
بتپەرستم و پشتێند و زوننارم
موغم موغبەچەم مەیگێڕم
پیرێکی پڕ لە دانایی و خاوەن بیر و هۆشم

***

مەیگێڕی سەرخۆشان بادەی پاک و خاوێنم
سوراحی پڕ لە مەی و جامی بلوورینم
عیشقی پڕ لە غەوغا جامی سەر لێوم
لە دەوریدا مەنگیرانی مەیخانەچیم
شمشێر و گەورەم خەنجەری تیژم
جەللادی خوێنرێژ و شێری دڕندەم

ئاین و مەزهەب و ئیمان و دینم
قسەی سەرزارم ئایەتی قورئانە
هاوشیر و خوشکی عیشقم و هەروەها دوژمنم
ناوونیشانم نییە، بێ ناو و لەشم

شاعیر لەم دێرانەدا لەیەکچوو و لەیەکنەچووی سروشت و دیاردە کۆ دەکاتەوە بەپێی زانستی لۆجیک کارێکی بەجێ نییە، بەڵام سۆفیزم لەبەرئەوەی لە گێتی لۆجیک و دەستوور و شەریعەت دەچێتە دەرەوە ئەو وێنانەی ساڵح دروستیان دەکا لە گێتی هونەر و داهێناندا لە نامـاقـووڵەوە دەبن بەمـاقـووڵ. شاعیر سیفەتی هەژاری، باغ و بێستان، عاشق و مەعشووق، ڕووناکی و تاریکی، سوراحی و بادە، هەوێنی عیشق و مانای دڵداری و گەلێکی دیکە لە خۆی کۆ دەکاتەوە تا دەگاتە ئەوەی بڵێ: بێ ناوونیشانم، نە ناوم هەیە نە ناوەرۆک، واتە «نەمان» و دروستبوونی جەوهەرێکە هەموو بوون کۆ دەکاتەوە.

سەرخۆشی کردگاری

لە دیوانی ساڵحدا مەبەسی سەرخۆشی بایەخێکی زۆری پێ دراوە. هەندێ جار بەڕووکەش لە مەی و مەیخانەی ئاسایی ئەدەبی کلاسیکی جیا ناکرێتەوە. بەڵام بەهەموو جۆرێک شاعیر مەبەسی لە سەرخۆشییەکەی خۆی مەستی کردگاری یا سۆفیزمییە. ئەگەر سەرخۆشی جیابوونەوەی ئەقڵ بێ لە لۆجیک، دیارە سۆفی باوەڕی بەلۆجیک نییە لەبەر ئەوە بێ مەی سەرخۆش دەبێ.

ساڵح لە لیریکێکیدا دەڵێ:

ســــــاقی مــــــــەیخـــــــانـەم
مـن هـەر لـە ئەزەل ســاقی مــەیخــانـەم
ســـەنعـان و تـەرســای کلیـســەخــانـەم
لە دەردی کــشـــان یەکــتـــای یەکــانـەم
ســاتیعـەن لە من بۆی عـەبیـر و میـشک
چون نەهەنگ موحیت سەهبا مکم خشک
کــیــتــمــانم لەســـەر پری ئـەغـیــارن
شــاهـیــدی قــســـەم (اولو الابصــار)ن

ســـــەید لە باتین زات باقـــــیـــــەن
لە زاهیـر مـینا و سـەهبا و سـاقیـەن

واتاکەی:

مەیگێڕی مەیخانەم
من هەر لە ئەزەل مەیگێڕی مەیخانەم
سەنعان و کچە گاوری کلیسەخانەم
لە دەردی کەشان تاک و تەنیا و یەکانەم
عەبیر و میسک بۆنیان لە من وەردەگرن
وەک نەهەنگی ئۆقیانووسی مەی وشک دەکەمەوە
قسە شاردنەوەم لەبەر دوژمنانە
شاهیدی قسەم خەڵکی ڕۆشنبیرن (اولو الابصار)
سەید لە ناوەوە زاتێکی هەمیشەییە
بەڕووکەش سوراحی و مەی و مەیگێڕە

وەک لەم دێرانەدا دەردەکـەوێ شـاعـیـر لـەو ڕۆژەوە کـە گـیـانی خـوڵقـاوە سـاقی مەیخانە بووە، پێش ئەوەی ئەو گیانە بچێتە ناو لەشییەوە. گیانی شاعیر نەمر و هەمـیشـەیی و زیندووە، کـە لە قـاڵبی ئێـسـتـایدا خـۆی دەجلوێنـێ دووبارە بۆتەوە مەیگێڕ و مەی و جامی مەی.

لە لیریکێکی دیکەیدا ساڵح دەڵێ:

یـاران ســــــــەرمـــــــــەســــــــتـم
لە سـەبووکـێـشـان دایم سـەرمـەسـتم
سـاقی مـەیخـانە و سـاغـیـر پـەرسـتم
شـێخ سـەنعـان ئـاسـا زوننار وەدەسـتم

***

زەمـزەمـەی ئـەزکـار سـۆفـیـانی سـاف
پڕ کــەردەن عــالەم لە قــاف تـا وە قـاف
گشت مەست و مـەخمـوور مەیخـانە یارن
سـەرمـەست لە نەشـا جـامی سـەرشـارن

***

له ڕەقس وەحـدەت وەجـد سـۆفی سـووز
شــــــەوی یـەڵدا بـی وە ڕۆژی نـەورووز

واتاکەی:

یاران سەرمەستم
لە سوراحی مەی هەمیشە سەرمەستم
مەیگێڕی مەیخانەم سوراحی دەپەرستم
وەک شێخی سەنعان زوننار لە دەستم دایە

***

شۆڕشی تەهلیلەی سۆفیانی پاک
گێتی پڕ کردووە لە قافەوە تا قاف
هەموویان مەست و سەرخۆشی مەیخانەی یارن
سەرخۆشن لە نەشوەی جامی سەر لێوان

***

لە سەما و وەجدی سۆفی پڕ لە سۆز
شەوی یەڵدا بووە بەڕۆژی نەورۆز

لەم شـیـعـرەدا سـاڵح باس لە مـەسـتـی و سـەرخـۆشـی هەمـیـشـەیی دەکـا، ئەوە دەگـەیەنـێ کـە سـاقـی مـەیخـانەیە، لەگـەڵ دەروێش و مـوریدان لە کـۆڕی زیکر و تەهلیلەی دەروێشاندا لە هەموو گێتی، لەوسەر تا ئەوسەری گشتیان سەرمەست و سەرخۆشن. سەما و دڵداری دەروێشانی پڕ لە سۆز بێ کۆتاییە وەک شەوی یەڵدا و ڕۆژی نەورۆز. بێ گومان شەوی یەڵدا بەڵگەی درێژترین شەوی ساڵە لە پاییزدا دەبێ و ڕۆژی نەورۆزیش بەڵگەی خۆشترین ڕۆژی ساڵە لە بەهاردا دەبێ.

لە لیـریکێکی دیکەیدا سـاڵح بەئاشکرا باس لەوە دەکـا دڵداری مـەست و سەرخۆشی کردووە، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

مـن لـە عــــــــیــــــــشـق یـار
مـەست و مـەخـموورم من لـە عیـشق یار
وەقــتــە هەڵگرم پـەردە لـە ڕووی کــار
بێ حـیـجاب و خـەلـق فـاش بکەم ئەسرار

بنمـــانوم پیـــشـــان راز نیـــهـــانی
هەرچ هـەست لە پشت پەردەی پـەنهـانی
پـەردە و پـەردەدار ئـەلگرم یـەکـــــجـــــا
فـــاش بکم ئـەســـرار وە خـــەلق خـــودا
مەعلووم بووت پیشان نوکتـەی حەقیـقەت
کـــەس نەکی ئینکار ئـەهلی تـەریقـــەت
تاکـــە فـــاریغ بـوون لە گـــێج گـــەردوون
تەکیـە دەن وە لوتف دەهـەندەی بێ چوون

***

ســەید ســاڵح ژ ســر وەحـدەت ئاگـا هـەن
گـفـتـە ئوو کـەلام عـەبد عـەلی شـاهـەن

واتاکەی:

من لە عیشقی یار
مەست و مەخموورم من لە عیشقی یار
وەختە هەڵگرم پەردە لە ڕووی کار
پەردە لەسەر هەموو نهێنییێک هەڵگرم و ئاشکرایان بکەم
هەموو ڕازێکی نهێنی ئاشکرا بکەم
هەرچی لە پشت پەردەی نهێنی هەیە
پەردە و پەردەدار بەیەکجار هەڵگرم
هەموو نهێنییەکانی خوڵقاندنی خودا
بۆ ئەوەی نوکتەی حەقیقەتت بۆ ئاشکرا بێ
بۆ ئەوەی کەس ئینکاری ئەهلی تەریقەت نەکا
تا ئەو کاتەی لە خراپەی گەردوون ڕزگاریان دەبێ
بەسۆزی خوای گەورەی بێ وێنە

***

سەید ساڵح ئاگاداری نهێنییەکانی وەحدەتە
قسەی ئەو قسەی عەبدی عەلی شایە

لە ئەنجامی تەوژمی دڵداری ساڵح لە هۆش خۆی چووە و مەست و سەرخۆش بووە و بیری ون کردووە. پیاو لەو کاتەی شێت و شەیدا دەبێ هەموو نهێنییەک ئاشکرا دەکا. هەرچی لە پشت پەردە و لە ناو دڵدا هەیە دەیهێنێتە دەرەوە و نهێنی هەموو کەسانێک دەخاتە ڕوو.

لەم شیعرەدا جارێکی دیکەش ساڵح باوەڕە گشتییەکانی خۆی دەردەبڕێ، بەلای ئەوەوە ئەگەر تەریقەت (سۆفیزم) نەبێ ڕاستی (حەقیقەت) نادۆزرێتەوە. بێ گومان ئەمە فەلسەفەی سۆفیزمی کۆزمۆسییە. فەلسەفەی سۆفیزمی ئیسلامی ئەوەیە «شەریعەت» قانوون و دەستوور بەبنج دادەنێ و سۆفیزم دەکاتە ڕێگە بۆ گەیشتن بە«حەقیقەت»، بێ گومان ئەمەیان لەگەڵ سروشتی سۆفیزمی کۆزمۆسی ناگونجێ.

عەلی وێنەی کردگارە

لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا ساڵح ستایشی ئیمامی عەلی دەکا و بەسەریدا هەڵدەڵێ. ئەوە ڕاستە شاعیر لە بیروباوەڕدا وەک شیعەیێکی دوازدە ئیمامی خۆی دەنوێنێ، بەڵام لە زۆر جێگە لە بیروباوەڕی یارسانانی ئەهلی حەق نزیک دەبێتەوە، ئەوانەی لە سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام باوەڕیان بەوە بوو بەپێی تیۆری دۆنا دۆن گیانی کردگار جێگەی خۆی لە لەشی ئیمامی عەلی دۆزیوەتەوە، جا لێرەدا ساڵح ئەگەر باوەڕی بەو تیۆرییە بووبێ تەنیا بۆ عەلی بەکارهێناوە، باس لەو ئەولیایانەی یارسان ناکا لە دوای عەلی لە کوردستاندا بەتایبەتی لە هەورامان کە هەموویان کورد بوون. هەرچۆنێ بێ ئەگەر باوەڕیشی بەتیۆرییەکانی یارسانان نەبووبێ هەندێ جار وەک شیعەیێک بۆ عەلی بەکارهێناوە.

لە شیعرێکیدا شاعیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

شـــــــای کـــــــــەرەمـــــــــداران
یا عــەلی هانا شــای کــەرەمــداران
فــەرد فــەریاد ڕەس دەرمــاندەکــاران
حــەکـیم حــازیق شــافی بیــمــاران

***

یا عــەلی هانا تای بێ هـەمــتــایی
غـەیر لە تو نیـەن گـرەی گـوشــایی
قــادری قــەییــووم بێ چەندوچوونی
خــالیــقی ئەلفــاز (کن فــیکون)ی
***
ساحێب کەرەمی موشکیل گوشایی
زات مـوقـەددەس تای بێ هـەمـتـایی
تو ساقی کەوسەر شـەرابەن تەهوور
تو زینەت بەخشای کەواکیب لە نوور
باعـیسی ئیـجاد کـەون و مـەکـانی
مـورەببی عـالەم سرری سـوبحـانی
تو مــالیکولولک مــەلەکــووتەنی
تو جـامـیـعی جـەمع جـەبەرووتەنی
***
حـەقـیـقـەت خـالیق ئەرز و سـەمـایی
بیلا شوبهـ و شەک تای بێ هەمتایی
خـودا و پێـغـەمـبـەر سـەنا خـوانتن
قــورئان تـەمــامی وەسف شــانتن
واتاکەی:
شای کەرەمداران
یا عەلی هانا شای کەرەمداران
ئەی تاکی فریای خەڵکی دەکەوی دەرمانی دەردانی
دانای گەورە و دەرمانی نەخۆشانی
***
یا عەلی هانا تۆ کەسێکی بێ هاوتای
جگە لە تۆ کەس دامەزرێنەری خۆشی نییە

بەتوانا و مەزنی بێ چەندوچوونی
تۆ وشەت خولْقاندووە (کن فیکون)ی
***
خاوەن کەرەمی گیروگرفت جێبەجێ دەکەی
زاتی پیرۆزی تاکی بێ هاوتای
تۆ مەیگێڕی شەرابی کەوسەری پاکی
تۆ ئەستێرەکانت بەنوور ڕازاندۆتەوە
تۆ هۆی دروستبوونی گەردوون و جێگەی (مکان)
بەخێوکەری عالەم و نهێنییەکانی خودای
تۆ خاوەنی هەبوون و نەبوونی
تۆ کۆکەرەوەی هەموو هێز و توانایێکی
***
بەڕاستی خالیقی ئەرز و ئاسمانی
بێ گومانی تاکی بێ هاوتای
خودا و پێغەمبەر ستایشت دەکەن
قورئان بەتەواوی وەسفی کردەوەی چاکی تۆیە

لەم شیعرانەدا سالْح هەندێ سیفەتی داوەتە عەلی هەرگیز ئەم سیفەتانە بۆ پێغەمبەرانیش بەکار نەهاتوون، وەکو: سارێژکەرەوەی برینی هەموو نەخۆشێک، بەتوانا و هێز و بێ چەندوچوون و خاوەنی (کون فەیەکوون) کە تەنیا بۆ خودایە، کەوسەر دەداتە بەهەشتییان، ڕووناکی بەخشیوەتە ئەستێرەکان، جێگە و کاتی دروست کردووە، ئەرز و ئاسمانی خولْقاندووە، خودا و پێغەمبەر ستایشی دەکەن، هەموو قورئان بۆ مەدح و ستایشی ئەوە و گەلێ سیفەتی دیکە.

لایەنانی ئایینی ئیسلام بەهەموو ئایینزاکانییەوە لە ڕووی سۆفیزمەوە تەماشای ئەم بیروڕایانە دەکەن لە داهێنانی شیعردا لەبەر ئەوە بەدەرچوونی دانانێن لە ڕێ و ڕەوشتی ئیسلامەتی کە لە شەریعەتدا خۆی دەنوێنێ.

هەر لەم بابەتەوە سالْح لە لیریکێکی دیکەیدا دەڵێ:

عەلی یار من
تا شاه مەردان عەلی یار من
ئومێد و ئیڵتاف هەشت و چاری من
مەولای خافیقەین نیگەهداری من
ئیمامی مەسجید و ساقی مەیخانە
روهبانی دێر و خودای بوتخانە
خانەزادی حەرەم یەکتای یەکانە
خانە و خانەزاد هەم صاحیبخانە

***

عەلی با حەق و حەق با عەلییەن
قەلبی من میرئات سەیەنجەلییەن
سینەی بێ کینەم تەماشاخانەست
کلیسا و مەسجید دێر و مەیخانەست

واتاکەی:

عەلی یاری منە
شاهی مەردان عەلی یاری منە
ئومێد و خۆشی من و هەشت و چواری منە
گەورەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و پارێزەری منە
ئیمامی مزگەوت و مەیگێڕی مەیخانە
ڕوهبانی دێر و خودای بوتخانە
گەورەی بنەماڵە و تاکییەکانە
ماڵی هەیە و لە ماڵ بووە و خاوەن ماڵە

***

عەلی حەقە حەق عەلییە
دڵی من ئاوێنەیە وێنەی دەداتەوە
سنگم بێ ڕق و کینم تەماشاخانەیە
کلیسە و مزگەوت دێر و مەیخانەیە

لەم دێرانەدا شـاعیـر دەڵێ عەلی کە نـاوی شـای مـەردانیـشـە یـاری منە، بۆ من ئومـێـدە و ڕەمـزی چواردە مـەعـسـوومـەکەیـە، کـردگاری ڕۆژهـەلأت و ڕۆژئاوایە، ئیـمامی مـزگەوت و مەیگێڕی مەیخانە و ڕەبەنـی دێر و بوتی بوتخانەیە، خاوەنی حـەرەم و یەکتـای بێ هاوتایە، خۆی مـاڵ و حـاڵە، خـاوەنی مـاڵە، عەلی ڕاسـتیـیـە، ڕاسـتی عـەلییـە. سـاڵح دڵی دەکا بەئاوێنە، سنگی دەکا بـەتەمـاشـاخـانە (شـانۆ)، تێـیدا وێنەی کلیـسـە و مـزگـەوت و دێر و مـەیـخـانە دەگـیـرێ. وەک ئاشکرایە ئەو سیفەتانەی شاعیر دەداتە پاڵ عەلی هەموویان بۆ کردگار بەکار دەهێنرێن.

لە شیعرێکی دیکەیدا شـاعیر زیاتر عەلی لە سیفـاتی کردگار نزیک دەکاتەوە، یا بەتەواوی دەیکا بەئادەمزادێکی سووپەرمانی بێ کەموکووڕی:

عـەلی کـافـیـیـەن عـەلی شـافـیـیـەن
عەلی سۆفـیـیەن عـەلی سـافـیـیەن
عـــەلی عـــادیلەن عـــەلی ئـەعـــدەلەن
عـــەلی کـامـیلەن عـــەلی ئـەکـمـــەلەن
عـــەلی تاهـیـــرەن عـــەلی ئـەتهـــەرەن
عـــەلی زاهیـــرەن عـــەلی ئـەزهـەرەن
عـــەلی فـانیـــیـەن عـــەلی باقـیـــیـەن
عـــەلی ساغـیـرەن عەلی سـاقـیـیـەن
عـــەلی قـــازییـــەن عـــەلی ڕازییـــەن
عـــەلی مـــوزاریع عـــەلی مـــازییـــەن
عەلی مـەسـمـووعەن عەلی سامیعەن
عەلی مەجـمـووعەن عـەلی جامـیعـەن
عـــەلی بـاتینـەن عـــەلی زاهیـــرەن
عـــەلی حـــازیرەن عـــەلی نازیـرەن

واتاکەی:

عەلی کافییە عەلی شافییە
عەلی سۆفییە عەلی پاکە
عەلی یەکسانە عەلی یەکسانترە

عەلی کامیلە عەلی کامیلترە
عەلی پاکە عەلی پاکترە
عەلی دیارە عەلی دیارترە
عەلی لەناودەچێ عەلی هەر دەمێنێ
عەلی بادەیە عەلی مەیگێڕە
عەلی قازییە عەلی ڕازییە
عەلی وەرزێرە عەلی پێشووە
عەلی گوێ لێ گیراوە عەلی گوێگرە
عەلی کۆکراوەیە عەلی کۆ دەکاتەوە
عەلی باتینە عەلی زاهیرە
عەلی حازرە عەلی بینەرە

ئەو سیفەتانەی شاعیری کورد ساڵح داویەتییە عەلی وەک ڕەنگدانەوەیێکی بیروباوەڕی ئایینزای شیعەی موسوڵمان و ئایینی یارسان بەزمانی کوردی بووە بەمایەی دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی کوردی، بەو مانایەی بەرهەمی ئەدەبی ڕەنگدانەوەی ژیانی ئادەمزادە و ئەو کاتە بەبەرز و پێشکەوتوو و ڕەنگین دەکەوێتە بەرچاو کە هەموو لایەنەکانی ژیانی گرتبێتەوە، یەکێ لەو لایەنانە ئایین و سۆفیزمە بەهەموو ئایینزا و لق و پۆپەکانیانەوە.

دلبەری جوانێکی زەمینییە

بەڕاستی شیعری ساڵح بەگشتی لە گوڵاوی سۆفیزم بەولاوە هیچ جۆرە بۆنێکی دیکە ناپڕژێنێ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ وێنەی شیعری لای شاعیر هەیە خەیاڵی ڕۆمانتیکییانەی ئادەمزاد لە دوای خوێندنەوەی ئەو شیعرانە دەچێتە لای کیژێکی شۆخ و شەنگ:

دلبەر تو دینم
تو دای وەغارەت ئیمان و دینم
لەجار حوسنت من خوشە چینم
چون دزدی راهزەن های لە کەمینم

جــوان بیم لە عــیــشـق تو پـیــرم كــەردی
وە زنجـــیـــری زولف ئـەســـیـــرم كـــەردی

***

تیـــری مـــوژگـــانـان دیدەی خـــومـــاری
لـە ڕیشـــەی جـــەرگم تو كـــردی كـــاری
مـەســتـیم لە نەشـئـەی مـەسـتـی چمـانن
چمـــانـت فـــیـــتـنەی ئـاخـــر زەمـــانـن
كی وات مـن مـــەخـــمـــوور جـامـی شـــەرابم
دوو دیدەی مـــەســـتـت كـــەردەن خـــەرابم
خـــودا داد لە دەست چاوڕەش چاوڕەشـــان
خۆش خـوخۆش لەهجە شـیرین مـەهوەشان

***

مــن وەكـــــــــــو بـچـم ڕوو وەكـێ بـارم
وە هـەر جــا مـــەچم هەر گـــرفـــتـــارم
ســەید ســاڵح تو دۆست شــاهی مــەردانی
بی چی خـــەواتیـــر ڕیش بار عـــیـــســـانی

واتاكەی:

دلبەر تۆ ئایینمی
تۆ لەناوت برد ئیمان و ئایینم
لە پێش چرای جوانیت گوڵەوەچنی دەكەم
وەك دزی ڕێگر خۆم لە مارغەناوە (كەمین)
لاو بووم عیشقی تۆ پیری كردم
بەزنجیری زولف دیلت كردم

***

تیری موژگان و چاوی خومار
كاری لە ناخی جەرگی كردم

مەستم لە نەشئەی مەستی چاوانت
چاوانت فیتنەی ئاخر زەمانن
کێ دەڵێ من سەرخۆشی جامی شەرابم
دوو چاوی مەستت ماڵی وێران کردم
خودایە داد و فیغان لە دەست چاوڕەش و چاوڕەشان
خۆش خوو خۆشن لەهجە جوان و شیرین

***

من بۆ کوێ بچم ڕوو لە کێ بکەم
بۆ هەر لایێک بچم هەر گرفتارم
سەید ساڵح تۆ دۆستی شای مەردانی
لەبەرچی کەوتوویتە ژێر باری عیسیان

لەم شیعرانەدا شاعیر بەشێوازێکی کلاسیکییانەی ڕۆژهەڵات وەسفێکی ڕووکەشی ئەندامە جوانەکانی دلبەرێک دەکا خۆی لە کەنیشکێکی خانومان دەنوێنێ. بەڵام لە دوا دێری شیعرەکە ساڵح وازان دەکا لە ڕاستی دوورکەوتۆتەوە، بۆیە خۆی تاوانبار دەکا و بەخۆی دەڵێ: سەید ساڵح تۆ دۆستی عەلی شای مەردانی لەبەرچی عاسی دەبی و ڕێی ڕاست ون دەکەی.

لە لیریکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

دینم و چاو
جەمالی دلبەر دینم و چاو
بێ حیجاب لە پشت بێ پەردە لە ناو
هەم لە بێداری هەم لە دلەخاو
لازم نەدارۆ سبووت و شاهید
من خوددامی دین و خودای واحید

***

سینە بێ کینەم مەملوو لە نوور بی
رەفعی زولەت بی تەجەللی تووڕ بی

***

ئەگـەر مــوخــالیف دینی مــوبینی
(لــکــم دیــنــکــم ولــی دیــنــی)

واتاکەی:

ئایینم و چاو
جوانی دلبەر ئایینم و چاو
بێ پەردە لە پشتەوە بێ پەردە لە ناوەوە
هەم لە بێداری و هەم لە خەودا
پێویست بەبەڵگە و شایەد ناکا
من خزمەتکاری ئایین و خودای تاک و تەنیام

***

سنگی بێ کینم پڕ لە ڕووناکییە
تاریکی لەناودەبا وەک تەجەللی شاخی تووڕ

***

ئەگەر لە دژی ئایینی ڕاستی
ئێوە ئایینی خۆتان هەیە منیش ئایینی خۆم

لەم لیـریکەدا هەندێ لایەنی دیکە لە بەرهەمی شـیـعری سـاڵح ئاشکرا دەبێ. لەوانە جـوانی دلبـەر دەکا بەئـایین و چاو، واتە بیـروباوەڕ و دیاردە (مـەتریال)، یا تیۆری و پراکتیک لە تەموژی شیعری دڵداری کلاسیکی نزیک دەبێتەوە. کە بیر لە نهـێنی یا پشت پەردە دەکـاتەوە، لە خـەودا بێ یا لـە بێداری دەتوانێ لێـیـان تێ بگا. ئەم پێویستی بەبەڵگە و شایەد نییە. خۆی بەخزمەتکاری ئایین و خودای تاک و تەنیـا دەزانێ. هەروەها دەڵێ: سنگی پاک و بێ گـەرد و پڕ لە ڕووناکی، تاریکی لەناودەبا، چونکە ڕووناکی شـــاخی تووڕی ســـینایە (شــــاخی حـــۆریب)، هەرکەسێکیش ئەگەر بیر لەوە بکاتەوە یەکێک لەسەر ئایینی ڕاست نییە پێی دەڵێ «لکم دینکم ولی دینی» واتە ئایینی خۆتان بۆ خۆتان، منیش ئایینم هەیە.

کێوی ئەبدالان

ژمارەی کێوی پیرۆز لە کوردستاندا زۆرە. ئەشکەوتەکانیان لە ڕۆژگارانی کۆنی کۆنەوە لە پێـشـانا جێی ژیانی ئادەمـزاد بوون، لە پاشـانا بوون بەپەرستگای ئەو

تیره و هۆزانەی شاخەکانیان کردبوو بەکردگاری خۆیان لەوانە پیرەمەگروون و پیرمەم و بابا عەبداڵ (باوەیال) و هی دیکە.

کێوی ئەبدالان و هەموو کێوە پیرۆزەکانی دیکە بەدرێژایی مێژوو جێی عیبادەت و ڕیازەتی پیاوانی ئایین و موریدانی تەریقەت بوو. بەتایبەتی شاعیرانی گۆرانزەمین یەکێکی وەکو ساڵح ئەم شاخەی کردووە بەداڵدە و کونجی بیرکردنەوە و گەڕان بەشوێن نهێنییەکانی ئایین و سۆفیزم. شاعیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

مـــــــیـــــــــــرزام ئـەبـدالان
یاهـوو مـــەکــــیـــشم وێنەی ئەبدالان
دەور دەم شـــار وەشـــا مـــالان وەمـــالان
یەک یەک پەیدا کــەم لە ئەهلی حـــالان
یەک ساعەت سوحبەت یارانی گیانی
بەهـتـــــەر لە تەخت و تاجی کـــەیانی

***

بف کـەم لە نەفیر لە کۆی نەجد هوو
پری دبوو ودەد وەحـــشـــیـــانی کـــوو
بنیـشـم لە بان چەشـــمـــەی ســـەراوان
بف کــەم لە نەفــیــر لەســـەر کـــلاوان
بایەد یەک چللە بکێــــــشم لە نوو
ویم کـەم وە موئنیس وحشیانی کوو

***

قـــوللەی کـــووهی دل بکەم وە مـــەنزل
تخـــتـــە بووس بخـــەم لە پای قـــاپی دل

***

تا حـــــەق جـــــیلوەکــــەی لە تالار دل
شـــاهنشـــینی دل بکەی وە مـــەنزل
سـەید ساڵح ئەمجار بوو بنیش و شاد
غـــــەمـــــان یەکــــایەک کل بدیم وە باد

واتاکەی:

میرزام ئەبدالان

یاهوو دەکێشم وێنەی ئەبدالان

دەڕۆم شارە و شار و ماڵە و ماڵ

لە دوای ئەهلی حاڵ دەگەڕێم (دەروێش)

کاتێک لەگەڵ یارانی گیانی بەگیانی

چاکترە لە تەخت و تاراجی شەهنشاهانی کەیانییان

***

فوو لە شەیپوور بکەم لە کێوی نەجد

هەموو دڕندەکانی کێو کۆ دەبنەوە

لە قەراغ سەرچاوەی ئاوان دابنیشم

فوو لە شەیپوور بکەم لەسەر کلاوان

پێویستە سەرلەنوو چلەیێکی دیکە بکێشم

بۆ ئەوەی دڕندەکانی کێو بکەم بەهاودەم

***

پێویستە ناخی کێوی دڵ بکەم بەمەنزل

تەختە بووس لە بەردەرگای دڵی دابنێم

***

تا حەق پیشان بدەی لە ناو باڵەخانەی دڵ

شانشینی ناو دڵ بکەی بەمەنزڵ

ئەوجا سەید ساڵح بەشادی دەژی

غەم بەجارێک دەداتە بەر با

شاعیر شاخی ئەبدالان بەجێگەیێکی پیرۆز دادەنێ چونکە یەکێکە لەو شوێنانەی تێیدا لە حەقیقەت گەڕاوە. هەموو ژیانی گەڕان بووە لە حەقیقەت، شارە و شار و ماڵە و ماڵ لەم گێتییەدا لە گەشت بووە، لە دوای یاران گەڕاوە، سەعاتێک کۆبوونەوە لەگەڵ یاران گەورەتر و بەنرختترە لە تەخت و تاجی

شاهەنشاهانی کەیانی ئەفسانەیی. سالّح نەیارانی کۆ نەکردۆتەوە و لەگەڵیان دانەنیشتووە بەڵکو لە شەیپووری داوە و دێو و درنجی شاخانی کۆ کردۆتەوە بۆ ئەوەی هەموو لە دەوری کانی و ئاوەکانی شاخی ئەبدال کۆ ببنەوە و چللە بگرن (ڕۆژانی ڕیازەتی سۆفییان) لە پێناوی ئەوەی «ڕاستی» لە ناو کۆشک و سەرای دڵ بدۆزنەوە و شانشینی ناو دڵ ببێ بەماڵیان ئەو کاتە سەید سالّح شاد دەبێ و هەموو غەمێک بەبەر با دەدا.

شاعیرێکی دیکەی گۆرانزەمین غولام ڕەزا ئەرکەوازی (١٧٧٥–١٨٤٠) یادگار و بیرەوەری لەگەڵ ئەم شاخە پیرۆزەدا زۆرە، کردوویەتییە پەرستگا و شیعری ستایشی بەسەر هەڵداوە.

***

میر محەمەد سالّح حەسەنی نیعمەتوڵڵاهی کرماشانی وەک پەیکەرێکی ئەدەبی بەرچاو دەکەوێتە ڕوو لە ناوچەکانی گۆرانزەمینی کوردستان. زمانی شیعری لە بنجدا دیالێکتی گۆرانییە بەلّام تێکەڵاوە، بەواتایێکی دیکە کەوتۆتە ژێر کاریگەری دیالێکتە هاوسێکانی تری زمانی کوردی وەکو کرمانجی باشوور و لوڕی و دیالێکتە بچووکەکانی هەرێمی گەورەی ئوستانەکانی کرماشان و کوردستان (سنە).

لە بابەت کێش و قافیەوە شیعری سالّح وەکو زۆربەی هەرە زۆری شیعری شاعیرانی گۆرانزەمین خۆماڵین و لەسەر بنچینەی دە سیلابی و جووت قافیە (مەسنەوی) دامەزراون. زمانی ساکار و ئاسانە، بەلّام زاراوەی ئایین و سۆفیزم زۆر بەکار دێنێ. بەڕووکەش و بەو جۆرەی کە بەئەلفوبێی عەرەبی شیعری دەنووسرێنەوە وا دەکەونە بەرچاو وشەی فارسی زۆر بەکارهێنا بێ، بەلّام ڕاستییەکەی ئەوەیە فارسیزم لە بەکارهێنانی وشە و لێکسیکۆن لە شیعری سالّح کەم دەکەوێتە ڕوو، زیاد لەسەر ئەوەش شاعیر شانازی بەوە کردووە کە کوردە، ئەمەش لە سەرانسەری دیوانیدا دەردەکەوێ. بەڕاستی ئەو وەکو شاعیرێکی مەلەوان لە زەریای سۆفیزم و گیرۆدەی ئایینی ئیسلام (ئایینزای شیعەی دوازدە ئیمامی) ئەگەر ئاوڕی لە نەتەوە و قەومییەتی خۆ نەدابایەوە کەس گلەیی لێ نەدەکرد، بەم کردەوەیەی خۆی خۆشەویستتر کردووە لە لای هەموو نەوەکانی نەتەوەی کورد.

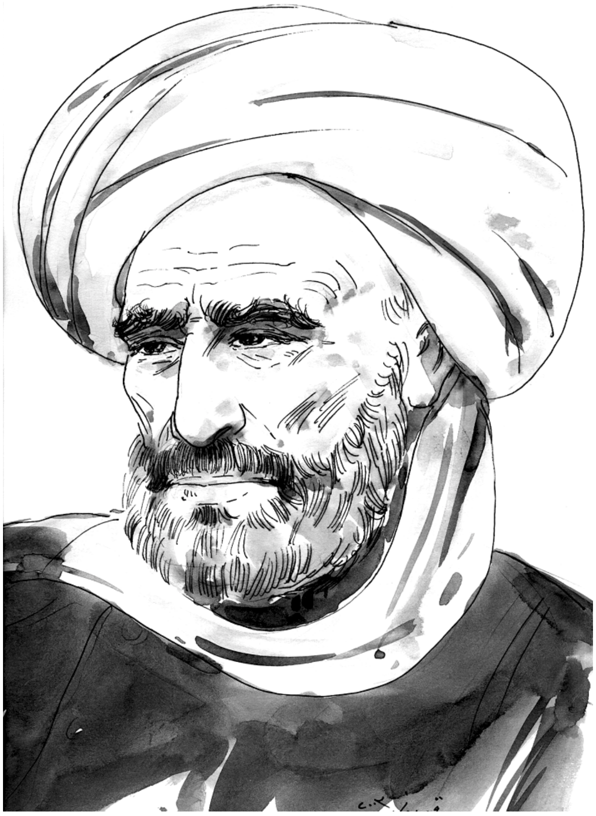

شێخ ڕەزا

بەشی دوازدەم

شێخ ڕەزا

١٨٣٧ - ١٩١٠

لە بیـــرم دێ سلێـــمـــانی کـــە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو

***

عـــەرەب ئینکاری فـــەزڵی ئێـــوە ناکـــەم ئەفـــزەڵن ئەمما
سەلاحەددین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو

ژیان و شیعری لە ڕووی ڕوخسارەوە

ژیانی شاعیر

لە دایکبوون و سەردەمی خوێندنی

شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان کوڕی شێخ ئەحمەد تاڵەبانی کوڕی مەلا مـــەحـــمـــوودی زەنگنەیە. لە ســاڵی ١٨٣٧ لە گــوندی قــرخ نزیک شــارۆچکەی چەمچەماڵ لە دایکبووە، لەو سەردەمەدا ئەو گوندە سەر بەناوچەی بازیان بووە. شاعیر ناوی ڕاستەقینەی خۆی «ڕەزا»ی وەک نازناوی شیعری بەکارهێناوە. هەندێ جـــار «لامـــیع»یشی بەکـــارهێناوە، ڕەنگە ئەمـــە زیاتر لە ســـەرەتای دەستپێکردنی شیعر دانانی بووبێ، جار بەجاریش «شێخ ڕەزا»ی وەک نازناو بەکارهێناوە.

شێخ عەبدولڕەحمانی باوکی شێخ ڕەزا لە نەوەی مەلا مەحموودی زەنگنەیە، ئەم بنەماڵەیە بەبنەچە سەید نین، لەبەر ئەوە کە بوون بەشێخی تەریقەتی سۆفیزم شێخی بەرماڵیان پێ وتراوە. لە سەردەمی لە دایکبوونی شێخ ڕەزا باوکی لە

نێــوان گــوندی قــرخ و کــەرکــووک دەژیا. ســەرەتای خــوێندنی لای شــێخ عەبدولڕەحمانی باوکی بووە، شێخ غەفووری مامیشی لەو قۆناغەدا وانەی زانستییە ئیسلامییەکان و زمانی عەرەبی پێ وتووە.

سەید محەمەد بلاغ و حاجی سەعید ئەفەندی حیلمی زادە لە مامۆستایانی ئەو ڕۆژگارە بوون زانستییەکانی زمانی عەرەبییان فێر کردووە. بۆ تەواوکردنی خوێندنی حوجرەی مزگەوت ڕووی کردۆتە کۆیە، لەوێ لە لای مەلا ئەسعەدی جەلی زادە قۆناغی فەقێیەتی بردۆتە سەر. لەو کاتەدا ناسیاوی لەگەڵ کەیفی جوانڕۆیی پەیدا دەکا، هەردووکیان فەقێی مەلا ئەسعەد دەبن. ماوەیێکیش شێخ ڕەزا لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی خوێندوویەتی.

شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا هێشتا شێخ عەبدولڕەحمانی باوکیان لە ژیاندا دەبێ بەجۆرێک پەروەردەی دەکا لە ڕووی ڕەوشت و ڕۆشنبیرییەوە لە دوای خــۆی شــێخ ڕەزا ببێ بەپوســتنشــینی تەریقــەتی قــادری و تەکیــەی شــاری کەرکووکیان بەڕێوە ببا.

لە دوای پێویستییەکانی بەمەلا بوون، هەوەسی بینینی ئەستەموول دەکەوێتە خەیاڵییەوە. لە ساڵی ١٨٥٦ کە بڕیاریدا بچێتە ئەستەموول باوکی مابوو. نزیکەی دوو ساڵ لەو شارە گەورە و پێشکەوتووە مایەوە. هەرچەندە زانیارییێکی ئەوتۆ لە ناوەوە نییە لە بابەت سەفەرەکەی ئەستەمووڵی شاعیر، بەڵام بێ گومان لەو سەفەرەدا چاوی کراوەتەوە، گەلێ شت فێر بووە، زۆر کەسی ناسیوە لە شاعیر و ڕۆشنبیرانی پایتەختی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی عوسمانی. لە ڕێگەی گەڕانەوەیدا بۆ کەرکووک لە نێوان مووسڵ و هەولێر هەواڵی مردنی باوکی دەبیستێ لە ساڵی ١٨٥٨. ئەوەی پێــویســتــە لێرەدا ڕوون بکرێتــەوە ئەوەیە شــێخ ڕەزا تا ئەو کــاتە شیعری داشۆرین (هەجوو) و کراوەی (ئیرۆتیک) نەوتبوو.

بەهۆی مردنی شێخ عەبدولڕەحمانی سەرۆکی بنەماڵە و مورشیدی تەریقەت برا گەورەی شێخ ڕەزا لە جێی باوکی دادەنیشێ، گوندەکانی قرخ و تاڵەبان بۆ شێخ ڕەزا دادەنرێ، شێخ عەلیش هەندێ ئاقاری دەست دەکەوێ وەکو قەرەحەسەن و لەیلان و یەحــیــاوا و زەویوزاری پشت تەکیــە. شــێــخ ڕەزا ئارەزووی ئەوە بوو لەمانەشدا وەکو شێخ عەلی بەشی تێدا بێ، کە ئەمەی بۆ نەچووە سەر، ئیتر ژیانی دەروێشی و تەکیە قورس بوو لە لای، بۆیە ناتەبایی کەوتە نێوان برایان

شێخ عەلی و شێخ ڕەزا. زیاتریش دەست و پێوەندی شێخ عەلی دەوریان هەبوو لە هەڵگیرساندنی ئاگری ئەو ناخۆشییە، چونکە نەیارانی شێخ ڕەزا زۆر بوون و لە زمانی دەترسان وەک لە هەندێ شیعری شێخ ڕەزا ڕەنگی داوەتەوە.

هۆی گرنگتریش هەبوو بۆ دروستبوونی ئەم ناخۆشییە لە نێوان هەردوو برا. ئێمە لە نەریتی دەرەبەگی لای خۆمان گەیشتبووین، ئەوەش دەزانین لە دوای مردنی شێخ عەبدولڕەحمان، شێخ عەلی میراتی باوکیانی بەیەکسانی لە نێوان خۆی و شێخ ڕەزا دابەش نەکردبوو، جگە لەوەی شێخ عەلی وەکو کوڕە گەورەی باوکی جێی ئەوی گرت بووەوە و لە سەرۆکایەتی تەریقەتی قادری لە کەرکووک. هەرچۆنێ بێ ئەو کردارە ناهەموارە بەدڵی شێخ ڕەزا نەبووە کە لە ئەنجامی نەریتی دەرەبەگییەوە کەوتۆتە ناوەوە، بەم جۆرە شێخ ڕەزا بوو بەقوربانی ئەو نەریتە. کەچی بێ گومان شاعیر هۆی نالەباری ژیانی دەگەڕێنێتەوە بۆ «قەدەر، چارەنووس» یا کەمی پیاوی باش و دڵسۆز لە ناو کۆمەڵدا.

ساغ لە دنیادا نەماوە گەر قسەی ساغت دەوێ

بێ هەزارت پێ پیشان دەم گەر قورمساغت دەوێ

ئەو ناخۆشییەی نێوان هەردوو برا دەبێتە هۆی ئەوەی شێخ ڕەزا لە کەرکووک بار بکا.

ژیانی کۆیەی

لەو کاتەدا شێخ غەفووری مامی مورشیدی تەکیەی کۆیە دەبێ. ئیتر شێخ ڕەزا ڕوو دەکاتە ئەوێ بەمەبەسی ئەوەی پارە لە مامی وەربگرێ و گەشتی ئەستەمووڵی پێ بکا. لە پێشانا مامی پێشوازییێکی گەرمی دەکا، هەموو ئارەزووەکانی دەهێنێتە دی، تا دەگاتە ئەوەی بەڵێنی دەداتێ کچی خۆی لێ مارە بکا. ئەم خۆشییە تەمەنی درێژ نەبووە، لە پاشانا ناخۆشی دەکەوێتە نێوانیانەوە، تا دەگاتە ئەوەی شێخ ڕەزا بەهێزترین و کراوەترین شیعری داشۆرین بنووسێ لە دژی غەفووری مامی و ڕەشیدی ئامۆزای.

لەو سەفەرەی دا شێخ ڕەزا شەش مانگ لە کۆیە دەمێنێتەوە، ئینجا دەگەڕێتەوە کەرکووک و ماوەیێک لە ژیانی دەباتە سەر و دووبارە هەوەسی چوونە ئەستەمووڵی دەکەوێتە سەر.

سەفەری دووەمی بۆ ئەستەمووڵ

لە ساڵی ١٨٦٦ شێخ ڕەزا دووبارە ڕوو دەکاتەوە ئەستەمووڵ و ئەمجارەیان ماوەی شەش حەوت ساڵ لەوێ دەمێنێتەوە، لەم بابەتەوە هەندێ زانیاری لە ناوەوە هەیە نویشکی ئەوەیە، شێخ ڕەزا لە ئەستەمووڵ ناسیاوی لەگەڵ هەندێ لە گەورە پیاوان پەیدا دەکا، لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا پێوەندی بەخەڵکی چینەکانی سەرەوە و خوارەوەی کۆمەڵی ئادەمزادی ئەوێ بووە، دەوڵەمەند و هەژار. لەوانە لە یووسف کامیل پاشا (١٨٠٥ – ١٨٧٦) زۆر نزیک بووە. ئەم زاتە لە کاتی خۆیدا سەرەک وەزیران (سەدری ئەعزەم) بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولعەزیز لە ساڵی ١٨٦٢، هەروەها ئەدەب دۆستێکی دەوڵەمەند بووە. باڵەخانەیێکی گەورەی بۆ شاعیر و نووسەرە بێ کەس و دەستکورتەکان داناوە بەناوی «دارولکامیل»ەوە، شێخ ڕەزا ماوەیێک لەم یانەیەدا ژیاوە.

لەو ڕۆژانەدا ئەحمەد پاشای بابان لە دوای ڕووخانی میرنشین لە ئەستەمووڵ دەژی. دۆستی شێخ ڕەزا بووە، پێوەندییان لەگەڵ یەکتری خۆش بووە، بەتایبەتی لەو سەردەمانەی ئەحمەد پاشا لە ئەستەمووڵ بووە، چونکە بەهۆی نەخۆشییەوە ماوەیێک لە پاریس ژیاوە، هەروەها عەیامێکیش والی دەوڵەتی عوسمانی بووە لە یەمەن. شێخ ڕەزا شیعرێکی بەناوبانگی هەیە لە ستایشی ئەحمەد پاشا.

شاعیری ئەم ماوەیە دۆستایەتی لەگەڵ گەلێ لە پیاوە گەورەکانی عوسمانی بووە، لەوانە سوبحی پاشای کوڕی سامی پاشا (١٨١٨ – ١٨٨٦)، ئەم کابرایە چەند جارێک بووە بەوەزیر، جگە لەوە نووسەر بووە و کتێبی بڵاوکراوەی هەیە.

جگە لەمانە شێخ ڕەزا دۆستایەتی لەگەڵ دوو شاعیری کورد بووە، محەمەد میهری کەرکووکی و خەیالی هەولێری ئەمانە لە دانیشتوانی شاری ئەستەمووڵ بوون. لە ناو هاوڕێیانی ئەستەمووڵی ئەمین فەیزی جێگەی تایبەتی لە ناو دڵ و دەروونی شێخ ڕەزا بووە، یەکێکە لەو دەگمەنانەی کە شێخ تەنیا ستایشی کردوون و نەکەوتوونەتە داوی داشۆرینییەوە، بەرامبەر بەمە ئەمین فەیزی لە کتێبی «ئەنجوومەنی ئەدیبانی کورد» بایەخی زۆری بەشێخ ڕەزا و شیعری داوە.

وەک وتراوە شێخ ڕەزا پێوەندی بەهەموو توێژەکانی کۆمەڵی ئەستەمووڵ بووە لە شاعیرانەوە بۆ وەزیران تا دەگاتە خەڵکی ناو بازاڕ، لەوانە لە مستەفا فازیل پاشا

(١٨٢٩ – ١٨٧٥) نزیک بووە، ئەمە کوڕی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی پاشای میسر بوو، هەروەها عالی پاشای (١٨١٥ – ١٨٧١) سەرەک وەزیرانی ناسیوە، لە دوای مردنی ئەو مەحموود نەدیم پاشا (١٨١٨ – ١٨٨٣) بووە بەسەرەک وەزیران.

شێخ ڕەزا شیعرێک لە ستایش و پێداهەڵدانی سوڵتان عەبدولعەزیز دەنووسێ، ناوی مەحموود نەدیم لە شیعرەکەدا دەهێنێ، بەئومێدی ئەوەی شیعرەکەی بۆ بگەیەنێتە دەستی سوڵتان.

لە ماوەی ژیانی شێخ ڕەزا لە ئەستەموول ناسرەدین شای قاجاری ئێران گەشتی ئەستەموول دەکا، شێخ ڕەزا لێی نزیک دەبێتەوە و شیعرێک لە ستایشیدا دەنووسێ، لە ئەنجامی ئەمە شا شاعیر خەڵات دەکا. لە ناو هەموو ئەو خەڵکانەی شێخ ڕەزا ناسیونی وەک شاعیر مەقامی نامیق کەماڵی ناودار لە هەموویان بەرزتر بووە. شێخ ڕەزا کۆڕی لەگەڵدا بەستووە، گوێی لە شیعری گرتووە و شیعری خۆشی بۆ خوێندۆتەوە.

لە ژیانی ئەستەموولی شێخ ڕەزا ناسیاوی لەگەڵ زۆر کەس پەیدا کردووە، بەشیعر ستایشی کردوون، لە پاشانا لەگەڵیان تێکچووە و دایشۆریوون. لە ماوەی ژیانی ئەستەموولی هەندێ جێ گەڕاوە، بەهۆی سەرەک وەزیرانەوە حەجی کردووە، لە حەج بەڕێگەی میسر گەڕاوەتەوە، لە گەشتی دیکەیدا چاوی بەیەمەن کەوتووە، دوور نییە لەو سەردەمە بووبێ کە ئەحمەد پاشای بابان والی یەمەن بووە، هەروەها سوریا گەڕاوە، شاری حەلەبی دیوە.

شێخ ڕەزا لە ساڵی ١٨٧٤ بەیەکجاری ئەستەموولی بەجێهێشتووە و گەڕاوەتەوە کەرکووک.

دوا ژیانی شێخ ڕەزا لە کەرکووک

وەک لە دۆستی بەڕێزم موکەڕەم تاڵەبانیم بیستووە و لە کتێبەکەشدا لە بابەت شێخ ڕەزاوە نووسیویەتی، دەڵێ: دیوەخانی شێخ ڕەزا لە ژوورێک و هەیوانێک پێکهاتبوو لە تەکیەی تاڵەبانی لە کەرکووک. شیعری شێخ لەسەر دیواری ژوورەکە بەنووکی قەڵەم هەڵکەندرا بوو لە لایەن خۆیەوە و دۆستانییەوە، لە دوای سپیکردنەوەی دیواری ژوورەکە هەموو شیعرەکان لەناوچوون!

لەو ماوەیەدا دەسەڵاتی عوسمانی مانگانەیێکی بۆ بڕیبووەوە. هەروەها لە دەوروبەری کەرکووک خۆی خەریکی کاری کشتوکاڵیش کردبوو. لەگەڵ ئەوەشدا ژیانی ئەم قۆناغەی کەرکووکی ئاسان نەبوو، لەبەر ئەوە خۆی لە کاربەدەستان و ناودارانی ئەو سەردەمە نزیک کردبووەوە. لەوانە عوسمان پاشای جاف و مەحموود پاشای جاف، شیعری ستایشی بۆ یووسف مەزهەر پاشای والی کەرکووک نووسیوە. پیشەی شێخ ڕەزا تەنیا ستایش و پێداهەڵدان نەبووە، بەڵکو لەگەڵ زۆر کەس تێکچووە، تەنانەت ئەوانەی ستایشی کردوون بەتایبەتی مووچەخۆری دەوڵەت و گەلێ کەسی دیکەش. بەگشتی ئەو کەسانەی خزمەتی شێخ ڕەزایان کردووە ستایشی کردوون، ئەوانەی خزمەتیان نەکردووە دایشۆریوون.

شێخ ڕەزا بەحسێبی کۆمەڵایەتی پێویست بوو بەناو و ناوبانگ و دەوڵەمەندی لە چینی سەرەوە بێ، ئەگەر مەسەلە دەوڵەمەندی بێ لەمەیان بێ بەش بووە، سامانی باوکی بۆ شێخ عەلی برای ماوەتەوە. وەکو دەردەکەوێ شێخانی هەموو تەریقەتەکانی سۆفیزم بەکۆشش و دەست و بازووی خۆیان دەوڵەمەند نەدەبوون بەڵکو دەسەڵاتی عوسمانی تەکیە و خانەقای بۆیان بینا دەکرد، زەویوزار و دێهاتیان پێشکێش دەکردن بۆ بەڕێوەبردنی تەکیە و خانەقاکانیان، جگە لەوە دیاری و سەوقاتی دەوڵەمەندانیان بۆ دەچوو. بەڵام شێخ ڕەزا بەشی هەرە زۆری ژیانی لەم جۆرە شێخایەتییە بێ بەش بوو. لەم لایەنەوە وەکو هەموو مەلایێک یا مورشیدی تەریقەت حوجرەیێکی لە تەکیەی تاڵەبانی لە کەرکووک هەبوو، بەڵام شێخی گەورە نەبوو، بەڵکو زۆربەی ژیانی چەوساوە بوو، بۆیە وەکو لە هەندێ لە شیعرەکانیدا دەردەکەوێ خۆی بەهەژار و بێ دەسەڵات حسێب دەکرد. بەم جۆرە شۆڕشێکی ئەدەبی نایەوە، مایەی ئەو شۆڕشە جنێو بوو، شاعیر توانی ئەم جنێوە لە قاڵبی جوانکاری (ئیستێتیکی)دا بڕێژێ، بەمە بوو بەشاعیرێکی بەرز و داهێنەر.

گیروگرفتی ژیان تەنگی بەشێخ ڕەزا هەڵچنی بوو، ژیانی کەرکووکی خۆش و ئاسان نەبوو، لەبەر ئەوە بڕیاریدا بەیەکجاری کەرکووک بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە بەغدا.

دوا قۆناغی ژیانی لە بەغدا

شێخ ڕەزا لە ساڵی ١٩٠٠ لە کەرکووک دەردەچێ و ڕوو دەکاتە بەغدا و دەیکا بەمەڵبەندی ژیانی هەمیشەیی. بنەماڵەی تاڵەبانی لە بەغدا لە گەڕەکی مەیدان لە بابولموعەزەم تەکیەیێکی بچووک و پەڕپووتیان بووە. شێخ عەلی شێخ ڕەزا دەنێرێ بۆ ئەوەی تەکیەی ئەوێیان بەڕێوە ببا. لەو کاتەی شێخ ڕەزا چووە بۆ بەغدا تەکیەکە تەعمیرکراوە و لە ژێر ئیرشادی شێخ ڕەزا ئاوەدان بۆتەوە. ئەو خانووەی تەکیە بووە، هەر لەو کاتەدا ماڵی شێخ و مزگەوتیش بووە.

لەگەڵ نیشتەجێبوونی شێخ ڕەزا لە بەغدا ئاشنایەتی لەگەڵ کۆمەڵێک خەڵک و بنەماڵە پەیدا کردووە، لەوانە حەمدی بەگی بابان و سەلیم بەگی بابان و مفتی زەهاوی و جەمیل سدقی زەهاوی و سەید مەحموودی گەیلانی و ئیبراهیم پاچەچی و عیسا ئەفەندی جەمیل زادە و عەتا ئەلخەتیب و بنەماڵەی نەقیب و بنەماڵەی عەبدولغەنی شارەبانی و هی دیکە.

شێخ ڕەزا لەسەر ڕێ و ڕەوشتی تەریقەتی قادری تەکیەی بەغدایانی بەڕێوە دەبرد، لەم لایەنەوە دەڵێ: ئێمە تەکیەمان ناشارینەوە وەکو نەقشبەندییان. لەمەدا مەبەسی ئەوەیە هەندێ ڕێ و ڕەسمی تەریقەت بەتایبەتی زیکر و تەهلیلەی دەروێشان لە لای قادرییان ئاشکرایە، کەچی لە لای نەقشبەندییان نهێنییە.

ژیانی شێخ ڕەزا لە بەغدا وشک نەبووە، برادەری زۆر بووە، هاتوچۆیان کردووە، ئەویش سەری لێ داون. زیارەتی شێخ عەبدولقادری گەیلانی زۆر بووە، لە چایخانەکانی بەغدا دانیشتووە.

لە دوا ساڵانی ژیانیدا شێخ ڕەزا تووشی نەخۆشییێک بووە لە هەردوو پێی خستووە، هەروەها دەڵێن بەنەخۆشی زەحیری لە ڕۆژی ٢٠ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩١٠ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا نێژراوە.

شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری شێخ ڕەزا بەقەوارە بچووکە، بەناوەڕۆک گەورەیە، کەم شاعیر وەک ئەو دەبینرێ شیعری لە گشت مەبەس و بابەتەکانی کلاسیکی وتبێ. شاعیر هەموو

دیالێکته گەوره و بچووکەکانی زمانی کوردی زانیوه، کێشی شیعری سوار بووه، هەڵە لە قافیەیدا نەبووە.

هەندێ لە چاپەکانی دیوانی شێخ ڕەزا:

تا ئێستا بایەخێکی زۆر بەبەرهەمی شێخ ڕەزا دراوه لە ڕووی بڵاوکردنەوەی دیوان و لێکۆڵینەوه لە شیعری. هەندێ لەو سەرچاوه و کەرەستانە لێرەدا دەستنیشان دەکرێن.

١- ئەمین فەیزی لە کتێبی ئەنجوومەنی ئەدیبانی کورد لە ئەستەمووڵ. لە ساڵی ١٩٢١ هەندێ شیعری بڵاوکردۆتەوه.

٢- دیوانی شیعری لە ساڵی ١٩٣٥ بۆ یەکەمین جار لە لایەن کوردی و مەریوانییەوه لە بەغدا بڵاوکراوەتەوه.

٣- دیوانی شیعری لە ساڵی ١٩٤٦ لە بەغدا لە لایەن عەلی تاڵەبانییەوه بڵاوکراوەتەوه.

٤- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ناسری ئیبراهیمی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.

٥- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی چالاک تاڵەبانی، سلێمانی، ١٩٩٩.

٦- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٩٩.

٧- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی شوکور مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٠.

لێکۆڵینەوەی زۆر لە شیعری شێخ ڕەزادا کراوه، لەوانە نووسینێکی سی. جەی. ئەدمۆندس لە ساڵی ١٩٣٥ بەئینگلیزی بڵاوکراوەتەوه و لە لایەن تۆفیق وەهبییەوه وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە بەغدا لە ساڵی ١٩٤٣ لە گۆواری دەنگی گێتی تازەدا بڵاوکراوەتەوه؛ هەروەها ئەحمەد تاقانە کتێبی «شێخ ڕەزای تاڵەبانی کەڵەشاعیری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»ی لە ساڵی ١٩٩٩ لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوه، ئینجا موکەڕەم تاڵەبانی کتێبی «شێخ ڕەزای تاڵەبانی- ژیانی، پەروەردەی، بیروباوەڕی و شیعری» لە ساڵی ٢٠٠١ لە هەولێر بڵاوی کردۆتەوه. ئەم دوو کتێبەی دوایی چاکترین لێکۆڵینەوەن لە بابەت ژیان و شیعری شێخ ڕەزا کە تا ئێستا بڵاوکراونەتەوه.

دەتوانین وێنەیێکی ڕاستەقینەی ڕوخساری شیعری شێخ ڕەزا لەم دیاردە و تێبینییانەی خوارەوە ببینین.

ئەو زمانانەی شیعری پێ وتوون:

شاعیر بەچوار زمان شیعری وتووە: کوردی و تورکی و فارسی و عەرەبی، لە هەر چوار زماندا پلەی شیعری گەیشتۆتە ئەوپەڕی نموونەی بەرزی بەرهەمی شیعری کلاسیکی ئەو زمانانە.

ڕاستە شیعری بەزمانی عەرەبی کەمە، بەڵام ئەوەی لە بەردەستدایە بەڵگەی ئەوەیە ئەگەر دانانی شیعری بەعەرەبی بکردایە پیشە بەرهەمی شیعری ئەو زمانەی لە پێشەوە دەبوو، هەرچی شیعرە تورکییەکانیشن ئەمانە دەمێکە لە گێتی ئەدەبیاتی زمانی تورکی وەرگیراون و چوونەتە ناو مێژووی ئەدەبی تورکییەوە.

شیعرە فارسییەکانیشی لە نێوەندی ئەدەبی فارسی پێشوازی کراون و پێویستە بچنە ناو مێژووی ئەدەبیانەوە. ئێمەی کورد شانازی بەوەوە دەکەین شاعیرێکی وەکو شێخ ڕەزای کورد نەژاد لە دەرگایێکی گەورەوە بچێتە مەملەکەتی شیعری تورکی عوسمانی و فارسییەوە.

دەمێنێتەوە بەشی ئێمەی کورد کە شیعرە کوردییەکانی شێخ ڕەزایە. ئێمە لەم ماوەیەدا تەنیا بایەخ بەم شیعرانە دەدەین، چونکە ئەم شیعرە کوردییانەن دەچنە ناو مێژووی ئەدەبەکەمانەوە. بەڵام ئەوە هەیە هەموو شیعری شێخ ڕەزا بەهەر زمانێک هۆنیبێتییەوە ڕەنگدانەوەی کۆمەڵی کوردەوارییە، هەروەها تەعبیر لە کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی ناوڕاست و نەتەوە هاوسێکانی کوردیش دەکا. شیعرە ناکوردییەکانی شێخ ڕەزا سەرچاوەیێکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی لە مێژوو و ژیانی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆجی و فۆلکلۆر و ئەتنۆگرافیا و لایەنەکانی دیکەی کۆمەڵی کوردەواری.

شێوازی ئاسانی پڕ لە هونەر

زمانی شیعری شێخ ڕەزا ئاسانە، وشە و تەعبیری قورسی کلاسیکی هەیە، لە ڕەوانبێژیدا هاوتای نییە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا پێچەوانەی ئەمە دیاردەیێکی گرنگە لە شیعری شێخ ڕەزادا، واتە زیاتر هۆگری زمانی میللی سەر زار و ئیدیۆم و قسەی نەستەقی ناو خەڵکە. توانای بەکارهێنانی وشەی دیالێکتەکانی ناوچەیی

زمـانی کوردی لـه شیـعـریدا بەهێـزە، ئەمـە تـەنیـا دیـالێکتـەکـانـی زمـانی کـوردی ناگـرێتـەوە، بەڵکو هـەمـوو شـێـوازەکـانی زمـانـانی تـورکی و فـارسـی و عـەرەبیش دەگرێتـەوە، ئەمـە لە هـەندێ لە شیـعـرە کوردییـەکـانیدا دەکـەوێتە بەرچـاو کـە لە بابەتی مولەممەعن یا بەڕستە و تەعبیری ئەو زمانانە تێکهەڵکێش کراون.

کێشی شیعری شێخ ڕەزا

بەگشتی شـێخ ڕەزا بەحرەکانی عەرووز لـە شیعریدا بەکار دێنێ، وەکو هـەمـوو شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کورد، بەشی هـەرە زۆری شیـعری لەسـەر بەحـرەکانی هـەزەج و ڕەمـەلن، هـەروەهـا بەحـرەکانی موزاریع و مـوجتـەس و خەفـیف و ڕەجەز و سـەریعیشی بەکارهێناوە.

قافیەی شیعری شێخ ڕەزا

شـێخ ڕەزا دەنگە قـورسـەکـانی ئەلفوبێی عـەرەبی و کـوردی نەکـردووە بەقـافیـە، بەزۆری دەنگە سـووک و ئاسانەکانی بەکارهـێناوە. لە سـەرانسـەری شیـعری شـێخ لە قـافـیــەدا ئەم دەنگـانە دەبینـرێن: ا ب ت ح د ر ز س ش غ ق ک م ن و ه ی ێ. لێرەدا ئەوە دەردەکـەوێ شـاعـیـر لە نیـوەی زیاتری ئەلفـوبێی عـەرەبی و کوردی لە قافیەی شیعریدا بەکاری هێناون.

ژانرەکانی شیعری شێخ ڕەزا

شــاعــیــر لە هـەمــوو ژانر و بابەتـەکـانی شـیــعـری کـوردی نەوتـووە لە ڕووی ڕوخسـارەوە، بەڵام ژانرە گرنگەکانی شیعری کلاسیکی لە ناو بەرهـەمی شیـعریدا دەبینرێن وەکو لە لای خوارەوە پیشان دراون:

١- تاک (فـەرد): بریتـییـە لە دێرە شیـعـرێک لە دوو نیـوە دێر پێکـهـاتووە، بەزۆری قـافـیـەی هـەردوو نیـوە دێر وەک یەک دەبن (ا ا)، هـەندێ تاکـیش هـەیە هـەردوو نیـوە دێرەکە وەک یەک نابن (ا ب). ئەم بابەتە شـیـعـرە بۆ وەرامی پرسـیـارێکی کورت بەکار دەهێنرێ، هـەروەهـا هـەڵوێسـتێک پێویسـتی بەسـەرنجێکی کورت هـەبێ، ئەمــە لای شـێـخ ڕەزا یا لە قــســەی نەســتــەق و پەندی پێــشــینـان وەردەگیرێ، یا داهێنانی شـاعیرە و لە پاشـانا دەبێ بەقسـەی نەسـتـەق. شـێخ ڕەزا لە هـەمـوو شـاعـیرانی دیکەی پێش خـۆی و پـاش خـۆی زیاتر تـاکی هـەیە

ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری سەد و چل.

٢- چوارین: بریتییە لە دوو دێرە شیعری کلاسیکی. بەزۆری لە قافیەی چواریندا نیوە دێری یەکەم و دووەم و چوارەم لەسەر دەنگێک دەبن، بەڵام قافیەی نیوە دێری سێیەم لەسەر دەنگێکی دیکە دەبێ (ا ا ب ا)، هەندێ جاریش هەر چوار نیوە دێر شیعرەکە لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا ا ا)، بەڵام شێخ ڕەزا ئەگەرچی بەزۆری ئەم سیستێمەی بەکارهێناوە لە چوارینەکانیدا، کەچی سیستێمی دیکەشی داهێناوە لە قافیەی چوارینەکانیدا، وەکو (ا ب ا ب)، (ا ب ج ا)، (ا ب ب ب)، ئەمە لە شیعریدا جۆرە ڕەوانییێکی لە مۆسیقا و ڕیتم دروست کردووە.

شێخ ڕەزا چوارینی زۆرە، ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری چل دانە. ئەم بابەتە شیعرەی بۆ ناوەڕۆکێکی کورتی دڵداری و کۆمەڵایەتی و فەلسەفی و دانایی بەکارهێناوە. شاعیر زیاد لەسەر ئەمانە چوارینی بۆ داشۆرین و کراوەش (ئیرۆتێک) بەکارهێناوە.

٣- پارچە (قطعە): بەو شیعرە دەوترێ کە لە سێ دێر تا پێنج دێر پێکهاتووە، قافیەی وەکو غەزەل و قەسیدەی ئاسایی دەبێ، نیوە دێری یەکەم و دووەمی دێری یەکەم لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا)، هەموو نیوە دێرە دووەمەکانی پارچەکە وەک قافیەی نیوە دێری یەکەم و دووەم دەبن. شاعیر لەم بابەتە شیعرەی زۆرە.

٤- غەزەل و قەسیدە: هەموو شیعرێک لە حەوت دێرە شیعرەوە تا دوازدە دێر، هەندێ کەس تا هەژدەی دەبەن، لە ڕووی ڕوخسارەوە غەزەلی پێ دەڵێن، نەک لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، چونکە غەزەل مانای ئەڤین و دڵداریش دەگەیەنێ. ئەگەر ژمارەی دێری غەزەل لە هەژدە تێپەڕ بکا «قەسیدە»ی پێ دەوترێ. ئەم بابەتە شیعرانە لای شێخ ڕەزا بەرچاو دەکەون و بنج و بناوانی شیعری کوردی کلاسیکی پێک دێنن.

٥- پێنج خشتەکی: لە دیوانی شێخ ڕەزادا بابەتی پێنج خشتەکی کەمە. ئەوەی لە ناوەوەیە غەزەلێکی حافزی شیرازی کردووە بەپێنج خشتەکی، واتە هەر دێرێکی حافز کە بەفارسییە سێ نیوە دێر شیعری کوردی خستۆتە سەر نیوە دێری یەکەمی هەموو غەزەلەکەی حافز، هەروەها شیعرێکی مستەفا بەگی

کوردیشی کردووە بەپێنج خشتەکی.

٦- مـولـەممەع: شـێخ ڕەزا بەناوی ئەوەی هەر چوار زمـانی کـوردی و تـورکی و فـارسی و عەرەبی زانیـوە، کـۆمـەڵێک دێرە شـیـعر و ڕسـتـە و تەعـبیـری بەم زمانانە خستۆتە ناو شیعرە کوردییەکانییەوە، هـەندێ جار دێری تەواوی بەم زمـانـانە هێنـاوە، هەندێ جـاریش ڕسـتـە و تەعـبـیـری زمـانەکـانی کـردووە بەناواخنی شیعرە کوردییەکەی، لەم حاڵەتەدا تەزمینیشی پێ دەوترێ.

***

هەنـاسـەی شـیـعـری شـێخ ڕەزا بـەگـشـتـی درێژ نەبوو، چونکە بـەشی زۆری بەرهەمی شیعری لەپڕ بۆی هاتبوون و وەرامی هەڵوێست و مـەسەلەیێکی لەناکاو بوون، لەبەرئەوە زۆربـەی ئەو شـیـعرانە دەچنە ناو شـیـعری لیریکییـەوە، هەروەها لەبەر بچووکی قـەوارەیان گەلێکیـان ونبـوون. پێویسـتـە ئەوەمـان لەیاد بێ، ژووری شێخ ڕەزا لە تەکیـەی کەرکووکیان کە پێش نیشتەجێبوونی لە بەغدا تێیدا ژیا بوو و شـیـعـری لەسـەر دیواری ژوورەکـە هـەڵکەندرا بـوو، بەسـپـیکردنـەوەی دیواری ژوورەکە شیعرەکان لەناوچوون، ئەمە کارەساتێکی گەورەبوو لە ئەدەبی کوردیدا.

بەشی سێزدەم

شیعری شێخ ڕەزا لە ڕووی ناوەڕۆکەوە

ئاسۆی شیعری شێخ ڕەزا

ناوەڕۆکی شیعری شێخ ڕەزا لایەنێکی زۆری ژیانی ئادەمزادی گرتۆتەوە، شاعیر بەشێکی گرنگی لە بابەتەکانی شیعری کلاسیکی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، لەبەر ئەوە دیوانی ئەم کەڵەشاعیرە گەلێ لە بابەتەکانی شیعری کلاسیکی لە ئەدەبی کوردیدا دەور دەکاتەوە. شێخ ڕەزا شاعیرێکە لە یادی زۆرینەی ڕۆشنبیر و نیمچە خوێندەواری کورد ناچێتە دەرەوە، یاخود دەتوانین بڵێین ناوی لە ناو کۆمەڵی نەخوێندەوارانیش بزر نییە، هەروەها شیعری شێخ ڕەزا بەگشتی ڕەنگدانەوەی گیروگرفت و جوانی و ناشیرینی و چاکە و خراپەی کۆمەڵی کوردەواری و هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستە.

بەم ڕەنگە شێخ ڕەزا گێتییێکی بێ پایانی جۆرە جوانکارییێک لە ئەدەبی کوردیدا دروست کردووە لە پێش ئەودا ئەم بابەتە لە ناوەوە نەبوو، مەبەس لەوە ئەو جنێوە بازارییانەیە کە لەگەڵ ئەدەبی کراوە (ئیرۆتیک) تێکەڵی دەکا و لە شتی بێ نرخ و بایەخ قسەی جوان دادەهێنێ. لە کۆمەڵی کوردەواریدا جنێو دیاردەیێکی شوورەییە، بەکارهێنانی گەلێ گیروگرفت لە نێوان خەڵکیدا دروست دەکا، شێخ ڕەزا ئەم جۆرە جنێوەی بۆ داشۆرین بەکارهێناوە.

ئەو کەسانەی شێخ ڕەزا دایشۆربوون بەژمارە زۆر کەس دەگرێتەوە، لەوانە لە نزیکترین کەسوکار و خزمی خۆیەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە سوڵتانی عوسمانی و کاربەدەست و مووچەخۆر و دۆست و برادەر و هاوڕێیانی نزیکی خۆی. وەک دەردەکەوێ ئەم شیعرانە لە سەردەمی خۆشیدا هیچ جۆرە کێشە و تەنگوچەڵەمەیێکی بۆ دروست نەکردووە، لەبەر چەند هۆیێک، یەکەمیان ئەو شیعرانە لە ڕووی ئیستێتیکییەوە پلەیێکی بەرزیان هەیە؛ دووەمیان خەڵکی کورد

و ئەو کەسانەی لەم شیعرانەدا ناویان هاتووە ئەوە دەزانن کە شێخ ڕەزا لە ڕق و کینەوە ئەو شیعرانەی نەوتووە، بەڵکو بۆ ڕابواردن و نوکتە کەوتۆتە ناوەوە و لە پاشانا بووە بەنموونەی شیعری بەرز.

سەرچاوە و ئیلهامی شیعری شێخ ڕەزا حاڵی نالەباری ناو کۆمەڵ و لایەنە ڕەشبینییەکانی قۆناغی دەرەبەگی بوون بەتایبەتی شیعرە داشۆرین و کراوەکانی، هەرچی مەبەسەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کوردییە، شێخ ڕەزا هەمووی تاقی کردۆتەوە و لە هەموویاندا سەرکەوتووە.

ئەدگاری شیعری شێخ ڕەزا

ناسینی شیعری شێخ ڕەزا دەتوانرێ لەم خاڵانەدا ببینرێ:

١- زۆربەی شیعری شێخ ڕەزا بەتایبەتی هەندێ لە تاک و چوارینەکانی لەناکاو و بەئەزبەر بۆی هاتوون، وەرامی پرسیارێک یا وێنەکێشانی هەڵوێستێک بوون، لەبەر ئەوە زۆربەیان لەناوچوون، ئەگەر لە کاتی وتنیدا نووسرابنەوە دیارە ماونەتەوە، ئەگینا لەناوچوون و لەبیرکراون.

ئەو شیعرانەی شێخ ڕەزا لە بابەتی داشۆرین و کراوە لە دژی هەندێ کەس و بنەماڵە هۆنراونەتەوە، هەر لە سەرەتای دانانیاندا هەوڵ دراوە بخرێنە پشتگوێ و بزر بکرێن، وەکو ئەو شیعرانەی بەمەبەسی ڕەخنەگرتن لە شاعیرانی کورد مەحوی و زێوەر دایناون.

٢- شیعری شێخ ڕەزا ڕاستە بەگشتی لیریکییە، واتە غەزەل و قەسیدەیە و یەکێتی کێش و قافیە و دێری شیعری کلاسیکی بەئاشکرا تێیدا دەبینرێ، بەڵام هەندێ شیعری گیانی ڕووداو و چیرۆکییان تێدایە، واتە لە سەرەتای گێڕانەوەکەدا ڕووداوێکە دێر بەدێر پێشانی دەدا، بۆیە دێرە شیعرەکان پێوەندییان بەیەکترییەوە هەیە. زیاتر گیانی چیرۆکی لە وەسفەکانی شێخ ڕەزادا دەبینرێ.

نموونەی شیعری شێخ ڕەزا

دیوانی شێخ ڕەزا گەلێ بابەت و ژانرەکانی شیعری کلاسیکی کوردی دەگرێتە خۆ، بەتایبەتی وەستای شیعری داشۆرین و کراوەیە (ئیرۆتیک). هەندێ جار ئەم دوو مەبەسە هەریەکە بەتەنیا لە شیعریدا دەردەکەون، هەندێ جاری دیکە

تێکەڵیان دەکا. هەرچۆنێ بێ ئەگەر شێخ ڕەزا داهێنەری ئەم جۆرە شیعرە نەبێ لە ئەدەبی کوردیدا، پێش ئەو شاعیرانی کورد کەم و زۆر شیعری لەم بابەتەیان وتبێ، بەڵام ئەم شاعیرەمان مەبەسەکەی کردووە بەقوتابخانە، هیچ شاعیرێکی کورد نە لە پێش ئەو و نە لە پاش ئەو بەئەدگار و بەناوەڕۆک و بەقەوارە ئەوەی شێخ ڕەزا کردوویەتی ئەوان نەیان کردووە.

لەم ماوەیەدا لەگەڵ قسەکردن لەسەر شیعری شێخ ڕەزا تێکستی بەڵگەی شیعرەکانی تۆمار دەکرێن.

غەزەل و قەسیدەی ئاسایی

ئەگەر چاو لەوە بپۆشین شێخ ڕەزا وەکو شاعیرێکی پسپۆڕ لە داشۆرین و شیعری کراوە (ئیرۆتیک) مەقامێکی گەورەی هەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، لە مەبەسەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کەسایەتییێکی زۆر گەورە و مەزن و قوتابییێکی زیرەک و بەتوانای قوتابخانەی نالییە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا. شاعیر لە غەزەل و قەسیدە ئاساییەکانی کلاسیکیدا بەم جۆرە خۆی دەنوێنێ.

١

لە غەزەلێکیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ڕۆژێ نەبوو ئەم دلبەرە بێ ڕەحمە وەفا کا
جارێ نەبوو ئەم کافرە شەرمێ لە خودا کا
حەیرانن ئەتیببا لە عیلاجی مەرەزی من
لوقمانی ویسالت مەگەر ئەم دەردە دەوا کا
کارێ کە غەم و دەردی فیراقت بەمنی کرد
سەرما بەهەتیو، با بەدەواری شڕی ناکا
دێوانەیە شەخسێ کە لە غەیری لەبی لەعلی
وەک شاهی سکەندەر تەڵەبی ئاوی بەقا کا
تاب و تەبی ئاتەشکەدەیی هیجری وەکو شەمع
نەزدیکە منیش واریدی سەحرایی فەنا کا

لەم ڕێگەیە تەقـــدیری ئەزەل وابوو کــە ئێـمـــە
پامـاڵی جـەفـا بـێن و ڕەقـیب سـەیر و سـەفـا کـا
ڕووح و دڵ و دین هەرسێ دەکەم بەزل و نەساری
کــامی دڵی من گـــەر لە لـەبی لـەعلی ڕەوا کــا
ســەردانی لـە ڕێی عــەشق (ڕەزا) لازمــە عــاشق
بۆ یار ســەر و مـاڵی سـوپەری تیـری قــەزا کـا

لەم شـیعرەدا شێخ لە یاری خۆشەویستی دوورە، هۆی ئەمەی خستۆتە ئۆباڵی ملی ڕەقـیب، جـوانکارییـەکـانی وێنەی تـازەن، بەڵگەی ئـەوەن ئەم شـاعـیـرەمـان بەتوانایە لە هەموو بابەت و ژانرەکانی شیعری ئاسایی و لاسایی کلاسیکی.

٢

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ســەرو و نەی چین کـە لەگـەڵ قـامـەتی تۆ بێنە نەبەرد
شـەکەری خـواردووە نەی، سـەرو سـەری داوە لە بەرد
گـــەر دەلیلێ وەکـــو نوقـــتـــەی دەهەنت نەبووایە
منیش ئینکارم ئەکرد وەک حـوکەمـا جـەوهەری فـەرد
لێی دەپاڕێمــــەوە ئـەی ڕووحـی ڕەوانم تـو خــــودا
چیــــیــە دەرمــــانی دڵم، پێم دەڵێ، لاچۆ دڵە دەرد

لەم شـیـعـرەدا شـاعـیر باڵای بەرزی دلبـەر لەگـەڵ درەخـتی سـەروو و دەوەنی قامیشی شەکر بەراوورد دەکا، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە ئەو دلبەرە دەمی ئەوەندە بچووکە وەک «جەوهەرفەرد»ە، ئەم قسەیە لە تیۆری فەلسـەفەی کۆنی گریکی کۆن وەرگـیـراوە، لە ســەردەمی ئێـسـتـادا ئەتۆم (ذرّة)ی پێ دەڵێن. هەرچۆنێ بێ ئەم جـەوهەرە دابەش ناکرێ، ئەوەندە بچـووکە لـەو بچووکـتـر نییە، لـەبەر ئەوە شاعـیر کردوویەتی بەڕەمزی بچووکی.

٣

لەم پارچە شیعرەدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ئەم ســادە ڕوخـانە لە مــەلاحــەت کــە تەمــامن
دەورت کـە دەدەن، تەفرە مەخۆ، قـەت مـەڵێ ڕامن

گەھ دۆست و وەفـادار کەھـێ دوژمنی خـونخـوار
دڵ نەرم دەبن گـاھ و گـەھـێ سـەخت کـەلامن
عـاجـز مـەبە، نـەک بۆ تۆ، وەفـایان نـییـە بـۆ کـەس
مـەعلوومـە کـە ئەم تـاقـمـە وەک تاسی حـەمـامن

کۆمەڵێک کیژۆڵە لە جوانیدا هاوتایان نییە و کەس لە سەرووی ئەوانەوە نییە. پێویستـە نازیان هەڵبگیرێ دۆست بن یا نەیار، چونکە ئەوەندە بەجـوانی خۆیان دەنازن، بێ باکن و وەفایان بۆ کەس نییە، بەڵام لەبەر جوانی و شۆخییان دەبێ لە هەموو خراپەیێکیان خۆش بین.

٤

لە غەزەلێکیدا دەڵێ:

دەمکوژێ حـوکـمـە دەزانم بەخـودا دەردی حـەبیب
وەرە سـا بـەشـقی خـودا دەس لە یەقـەم بـەردە تەبیب
وەرە دەســـتێ بخـــەمــە گـــەردەنی بـەللورینت
تـا وەکـو ســفــرە لە داغــا بدڕێ ورگی ڕەقــیـب
تـالعم نەحـســـە دەترسم کــە بەئـازاری فــیــراق
بمرم ڕۆژێ نـەبێ دەوڵەتی وەســــڵم بەنەســـیب
چاوی فــەتتــانی ئەتۆ ســاحـیــرە یا جــادووگـەرە
کە بـەیەک عیـشوە ئەدا عـابیدی سـەد ساڵە فریب
تا لـە تۆ دوورە دڵی غــەمــزە دە ئەی ڕاحــەتی جـان
مەشریق و مەغریبە مـابەینی لەگەڵ سەبر و شـەکیب
بێ فـراز نـابێ نەشـیب ئەم قسـە تـەحـقـیـقـە وەلێ
من لەڕێی عـەشقی تۆ نەمدی بەخودا غەیری نـەسیب
قـەیدی زولفە لە سەر و سـەفحـەیی ڕووت سابیتـە یا
تینـەت و تیـبە کـە مـەمـزووجـە لەگەڵ زینـەت و زیب
شــێخ دەگــۆڕێتــەوە گــەر چاوی بەزولفت بکەوێ
خــەرقــە و ســبــحــە بەزوننار و چلیـپـا و ســەلیب

تاقـــەتی تاق بووە بێ چارە لە ژێر باری فـــیـــراق

بکە ڕەحـمێ بە(ڕەزا) چاکـە تەڕەحـحـوم بەغـەریب

نەگەیشتن بەیار دەبێتە هۆی ئەوەی شاعیر نەخۆش بکەوێ و هێزی لێ ببڕێ، ئەمە لە ئەنجامی کاری ڕەقیبە، لەم حاڵەدا پێویستی بەپزیشک دەبێ، بێ گومان ئەو پزیشکەش برینی سارێژ ناکا. لە شیعرەکەدا شێخ ڕەزا چەند زاراوەیێکی سۆفیزم بەکار دێنێ وەکو خەرقە و تەسبیحی دەروێشی موسوڵمانان و زوننار و چەلیپای گاوران، لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆرێ ئەم شیعرە ناچێتە ناو داهێنانی شیعری سۆفیزمییەوە، بەڵکو غەزەلێکی دڵداری مەجازی سەر زەمینییە، شاعیر بۆ نازەنینێکی وتووە و داهێنانی جوانکاری تێدا کردووە.

٥

شێخ ڕەزا لە غەزەلێکی دیکەیدا دەڵێ:

خـامـە بۆ تەسـویری ئەبرۆت پەیڕەوی (مـانی) دەکا

شـانە بۆ نەخـچـیری زولفت عـەنبـەرەفـشـانی دەکا

قـووتی ڕووحـە لێـوەکـەت یاقـووت ئاودار نـیـیـە

مـەنعی بازاڕی عـەقـیق و لەعلی ڕوممانی دەکـا

خـاڵی لالێـوت نگینی خـاتەمی و نادر زهـوور

مـوهری دەستی ئاسەف و حـوکمی سلێمانی دەکا

دڵ لە نەشئەی عەکسی مەستی چاوەکەت لایوعقەلە

بۆ کـەبابی جـەرگی من لێـوت نمەک خـوانی دەکـا

بەرگی سـەرتاپام پەلاس بێ هەر بەشـەرتێ تۆم ببێ

تاری ئەو بەرگـەم لە لا سـەد شـاڵی کـرمـانی دەکا

چەند هەزار جارت دەخیلم حەرفی بەدکار مەشنەوە

هـەرچی دەربارەم بڵێ بیـزانە شـەیتـانی دەکـا

ئەر لـە پەردەی نازەوە ئاوازی تۆم بەرگـوێ کـەوێ

بولبـولی شـیـرین زمـان مـەیلی غـەزەلخـوانی دەکا

کەس نیـیـە ئەو شـۆخـە حاڵی کا لە سـۆزی ئاتەشم

وا لە عـەشقی ئەو (ڕەزا) مەشـقی غـەزەلخوانی دەکا

ئەم شیعرەی شێخ ڕەزا ئەگەر سەرپێیی بخوێنرێتەوە وەک غەزەلێکی کلاسیکی ئاسایی دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام وردتر بچێتە ناو خەیاڵی شیعردۆستانی سەدەی نۆزدەم وێنەی داهێنراوی تازەی تێـدا دەدۆزرێتـەوە. نوێکردنەوە کـە لـە بارەی شـێوازی داڕشـتنی ڕسـتـەکـانە، ئەگـەر نا وێنـەکـان بەشـێـوەیێکی دیکە لە لای شاعیرانی پێش شێخ ڕەزا بەرچاو دەکەون.

لەم شیعرەدا هەست بەهەناسەی نالی دەکرێ، نەوەکو تەنیا لە کێش و قافیە و پاش قافیە، بەڵکو لە مانا و وێنەشدا، نالی دەڵێ:

بولبـولی تەبعم ئەوا دیسـان سـەناخـوانی دەکـا

نوکتە سەنجی و بەزلە گۆیی و کەوهەرئەفشانی دەکا

هەر لەو غەزەلەیدا نالی یادی مانی دەکاتەوە و دەڵێ:

نووکی خـامەی من کە بێتە مەعنی ئارایی کـەمال

خەت بەخەت ئیزهاری نەقشی سوورەتی(مانی) دەکا

بەئاشکرا دیارە دێرە شیعرەکەی نالی کە ناوی مانی بردووە بووە بەسەرچاوەی ئیلهامی شێخ ڕەزا چونکە ئەویش ناوی مانی هێناوە. وەک دەردەکەوێ وێنەکانی نالی بەداهێنانێکی زۆرەوە بەیاریکردن بەوشە و عیبارەتەکان شێخ ڕەزا دەیڵێتەوە و دووبارەی دەکاتەوە.

٦

جوانانی کۆیە دڵی شێخ ڕەزایان سمیوە، ئارامیان لێ بڕیوە، هەموویان شۆخ و شەنگن، بەتایبەتی لە ناویاندا زیبا سەنەمێک، لەو غەزەلەیدا دەڵێ:

شـاری کـۆیە کـە لەبالەب لە بوتی غـونچـەلەبە

گـەر فـەلەک لێی بگەڕێ مـەنبـەعی عـەیش تەرەبە

دلبـەرانـی بەمـەسـەل هەروەکـو ئەشـعـاری منن

کـامی لێ ئەگـری ئەبێـژی ئەمـەیان مـونتـەخـەبە

غـارەتی عـەقـڵی منی کـردووە زێبـا سـەنەمێ

عـاریزی ڕەشکی قـەمـەر، قـامـەتی نەخلی ڕوتەبە

نەوزەر ئاسا و، فـەرەیدوون سیفـەت و سەلم ڕەوش

شـێـرمـانەند و سیـاوەش وەش و خـوسـرەو لەقـەبە

عـاریز و غـەبغـەب و ڕوخـسـار و زەنەخـدان و لەبی
نـازک و تـورفــــە و زێبـــا و بـەدیـع و عــــەجــــەبـە
دلبـەر و زەڕکـەمـەر و جـیلوەگـەر و عـیـشـوەفـرۆش
سـەروی سـیـمین بەدەن و شـاهـید و شـیـرین لەقـەبە
زاڵـم و دڵ شکـەن و دۆست کـــوژ و خــــەسم نـەواز
عـیـســەوی دین و مــوغ ئایین و فــەرەنگی مــەزەبە
سـێـوی داناوە لە ژێر لـێـو کـە ئـەمـەم گـۆی زەقـەنە
زیوی خـڕ کـردووە وەک گـۆ کـە ئـەمـیـشـم غـەبەبە
خـواسـتـی لێی مـاچـی (ڕەزا) کـافـرە نەیدا و وتی
ئەی خـودا ئەم کـوڕە شـێخ زادەیـە چەند بێ ئـەدەبە

کچـانی شـاری کۆیە هـەمـوویان جـوانن، ناشـیـرینیان تێدا نییـە، وەکو شیـعری شـێخ ڕەزا ئەوانیش هەمـوویان جـوانن. لە ناو ئەمــانەدا جـوانێک هەڵدەبژێرێ وەسـفـی ئەندامی لەش و خـوو و ڕەوشـتی دەکـا، هەندێ زاراوەی سـۆفـیزم بـەکار دێنێ ئەو کـچـە لە سـەروو هەمـوو ئاییـنەکـانەوەیە. لوتکەی داهێنـانی شـێخ ڕەزا ئەوەیە داوای مـاچی لێ دەکـا، کەچی ئەو بـەهـەوەسـێکی کوردانە و ڕۆژهـەڵاتییـانە دەڵێ ئەم شێخ زادەیە چەند بێ ئەدەبە!

وەسف

هـەرچەندە شـێخ ڕەزا وەکو شاعیرانی دیکە چەند مـەبەسـێک لە شـیعرێکدا کۆ دەکـاتەوە، بەتـایبـەتی زۆر جـار وەسف تێکەڵ بەمـەبەسـەکـانی دیکە دەکـا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرهـەمێکی زۆری دەچێتە ناو وەسفەوە.

مەیدانی شـیعری وەسـفی شێخ ڕەزا زۆر فراوانە، وەسـفی گەلێ شـتی مەتریالی کـردووە، بەدەگمـەن ئەم دیاردەیەی شـاعیر لای شـاعیـرە کلاسـیکییـەکان دەکەونە بەرچاو. ئـەو وەسـفـی کـەلاوە و کـۆنـە خـانوو و مـاین و ئێـسـتـر و کـەڵەشـێـر و شەڕوشـۆڕ تەنانەت هینەکەی ژنیش، ئەمەیان هـەر مـەپرسە، لەگەڵ گەلێک لە شتی دیکەش.

١

شێخ ڕەزا وەسفی شەڕێک دەکا عەشرەتەکانی جەباری و داوودە و کاکەیی لەگەڵ تاڵەبانییان کردووە، لەو شیعرەدا دەڵێ:

سێ عەشرەت بوون بەیەک تا ڕیشەمان دەرکەون بەعێلجاڕی
جـــــەباری و داوودە و کـــــاکـــــەییکانی دایە ڕیزواری
قەسەمیان خوارد بەڕۆحی سەید براکە و گۆڕی خان ئەحمەد
بەکەللەی خووگ و شاخی گایی حوول و گۆشتی مرداری
دەبێ ئەمڕۆ بەجاری قەتعی نەسڵی تاڵەبانی کەین
تەق و تۆقیان کە هەستا گوللە هەر وەک تەرزە داباری
سوارەی تاڵەبانی دەرپەڕین وەک ڕۆستەمی دەستان
فیراریان ئیختیار کرد سەیدەکانی باوە یادگاری
فیراری کاکەیی هەر نەیسە ئەمما گوێی فەلەک کەڕ بوو
لە جرت و فرتی ئاغای داوودە و ساداتی جەبباری

بێ گومان لە وەسفی ئەم شەڕەدا شێخ ڕەزا لایەنی تاڵەبانییان دەگرێ و دژی عەشرەتەکانی دیکەیە، لە ناو ئەم سێ عەشرەتەش زۆرتر بەرۆکی کاکەیییان بەرنادا و قسەی ناشیرین بەڕەمزە پیرۆزەکانیان دەدا. ڕاستی مەسەلەکە ئەوە نییە کامە شەڕکەر لە عەشرەتەکان سەر دەکەوێ، یا کامەیان ئازاترن. وەکو لە ناوەڕۆکی شیعرەکە دەردەکەوێ شاعیر تیر و توانج لە دوژمنەکان دەگرێ، ڕاستی و ئەنجامی جەنگەکە گرنگ نییە بەڵکو شێخ ڕەزا جوانکارییێکی پێ بەخشیوە و بووە بەنموونەیێکی جوانی بەرهەمی شیعری داشۆرین.

٢

شێخ ڕەزا داوای لە میرانی خدر بەگی خۆشناوی شەقڵاوە کردووە بەدیاری ئێسترێکی بۆ بنێرێ. ئیتر ئێسترەکە باش بووە یا خراپ مەسەلەی باس نییە. شاعیر بەم شێوە کۆمیدییە وەسفی ئێسترەکەی کردووە.

میر بەسەد مینەت هەناردی ئێسترێکی ڕووت و قووت
دەست و پا سست و سەقەت ئەندامی هەر وەک عەنکەبووت

خـــــاوەنـی ئـالیـکـی نـاڵێـم پـێـی نـەداوە مـــــوتڵــــەقــــا
داویەتـی ئـەمـما وەکـو بیـــســـتـــوومـــە قـــووتـی لایـەمـــووت
پووش لە لای حـەڵوایە، حـەتتـا گـەر پەڵۆشـەی چنگ کـەوێ
بـای ئـەدا، لـوولی ئـەدا، قـــووتـی ئـەدا، مـــانـەنـدی حـــووت
گــــەرچی نـاتـوانـێ ببـــزوێ، هـیند لـەڕ و کــــەم قـــووەتـە
دەنکە جـۆیێکی نیـشـان دەی، تا قـیـامـەت دێ لە دووت
پشــتی ڕێش و شـــانی زامـدار و جـــەدەو بوو، نا عـیـلاج
چـەند قـــڕۆشـــێکم هـەبوو بۆم دا بەنـەوت و عــەنزەڕووت
مـــەسـڵـــەحـــەت وایـە هـەتا نـەیخـــواردووم بینێـــرمـــەوە
زۆر دەترسـم دەفـــعــــەیێ قـــووتم بدا، بمکا بەقـــووت
سـەی فـەتتـاحی مـەیتـــەرم ڕۆژێ بەحـوجـجـەت لێی نەوی
کلکی دەرهێنا لە بن، ئەمـجـا بەئاسـتــەم گـوێی بزووت
گـەر قـەڵەو بێ، ئـەم ئەجـیـننە نێـرە تەسـخـیـر ناکـرێ
غـەیری چەند دەروێشی ڕەفـفـاعی بەزەبری جـەلجـەلووت
ئەم مـــەتاعـــە چاکـــە هەر لایـیق بەحـــاجی ئـەحـــمـــەدە
جـووتی پێ بکا تا وەکـو چۆن هـەردوو لنگی بکا بەجـووت
لاییـــــقـی شــــانی من و شـــــایانی شـــــەئنی تۆ نەبوو
چاوەکـەم چیت پێ بڵـێم چارم نیـیـە غـەیری سـوکـووت
شـێخ ڕەزا توانیـویـەتی لە چوارچێـوەی ناوەڕۆکـێکی کـۆمـیـدیانە وەسـفی ئێستریێکی نەخۆشی لەڕ بکا کە کەڵکی کارکردنی پێوە نەماوە و لە مردن نزیک بۆتەوە. شارەزایانە شاعیر لە دەرد و نەخۆشییەکانی دەدوێ، دەرمان بۆ تیماری برینەکان و گەڕبوونی دەدۆزێتەوە. ئەوە دەزانێ ئەم ئێستره بەم وەزعەی بەکەڵک نایە، لەبەر ئەوە باشتر ئەوەیە دیارییەکە بۆ خاوەنی بنێرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بیر لەوە بکرێتەوە ئێستریێکی باشی پێشکێش کرابێ، بەڵام ئەو بۆ گاڵتەوگەپ ئەم شیعرەی دانابێ.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا وەسفی ماینەکەی کوێخا عەلی دەکا:

کێ دەزانێ کـــووچەڵەی ســـمـــتی شکاوە یا ملی
وا لە حـــاڵی حـــەلوەلادا مـــاینەکـــەی کـــوێخـــا عـــەلی
چووم بزانم مـــاوە یاخـــۆ مـــردووە وەخـــتێ کـــە دیم
شـــادەمـــاری ســـســـتـــە نابزوێ ڕەگی قـــاچ و قـــولی
دام بەســـەر خۆمـدا گوتم وا حـەسرەتا بۆ ماینەکوێت
دەک بەمـــیـــراتم کـــەوێ دەســـبـــەند و هـەوســـار و جلی
نەبز و قاروورەی ئەگەر سـەد جار تەماشا کا حەکیم
دەردی نـازانێ چـیـــیـــە تـاکـــو نـەکـــا بێنـی سلـی
گـەر ئـیـمـامی عـەسکەری نوێژی لـەسـەر کـا لاییـقـە
چونکە مـوشـتـاقـە بەوەسـڵی ناڵەکـانی چوارپەلی
کەسری ئەنفی دوژمنان و جەبری کەسری دۆستـان
هـەر بمێنێ چاکـە بەخـوا شـێخ ڕەزا و کـێـری زلی

بۆ ئەوەی ئەدگاری ئێسترەکەی میر دووبارە نەبێتەوە، شێخ ڕەزا بەجۆرێکی دیکە ماینەکـەی وەستا عەلی وەسف دەکا. کەس نازانێ سمتی یا ملی شکاوە، گرنگ ئەوەیە قاچ و قولی لە بزووتنەوە کەوتووە، کۆمیدییانە بۆ مەسەلەکە دەچێ، وا دەردەخا حاڵی پەرێشانە لەبەر ئەم ماینە، کەچی هەر لەو کاتەدا حەز بەمردنی دەکا بۆ ئەوەی زین و هەوسار و پێوەندی ماینەکە بەمیرات بۆی بمێنێتەوە، بۆ پێکەنین ئیمام تابووریش دەستنیشان دەکا بۆ ئەوەی ئەگەر مرد نوێژی لەسەر بکا، دیارە ئەویش بەمیرات ناڵەکانی پێی بەردەکەوێ شاعیر هەوڵیداوە کۆتایی شیعرەکەشی بەڕەمزێکی کۆمیدی بێ، دەڵێ یاخودا شێخ ڕەزا هەر بمێنێ بۆ ئەو قسە خۆشانەی.

٤

شێخ ڕەزا داوا لە سەید نوری بەرزنجی نەقیبی سلێمانی دەکا کەڵەشێرێکی بۆ بنێرێ لەوانەی شەڕڕانین و بۆ شەڕە کەڵەشێر دەست دەدەن. کەڵەشێر گەیشتۆتە

لای شاعیر یا نەگەیشتووە، ئەمەیان نەزانراوە، بەڵام شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی ئەو کەڵەشێرە دەکا کە پێویستە بۆی بنێرێ:

کەڵەشێرێ بەڕەزا لازمە کرماشانی
زیرەک و چابوک و دەم گەرم و دڕ و شەڕانی
کەڵەشێرێ کە قەپی گرت لە بناگوێی کەڵەشێر
پڕ بەدەم بێ پچڕێ وەک سەگی هەورامانی
کەڵەشێرێ کە ئەگەر شێری نەڕی بێتە مەساف
ڕایرفێنێ بەشەقێ میسلی کەری تاڵانی
بۆ حەواڵەی دوبری ئەو کەسە خۆم ئەیزانم
دوو گونی پێوە هەبێ وەک دوو جەڕڕەی لەیلانی
بەدرێژی وەکو مەولان بەگەکەی میری بەیات
بەجەسامەت وەکو کوێخا زلەکەی بیبانی
جنسی خۆی جووتە مریشکێ بەری حەملەی بگرێ
نەوەکو سوێی بێتەوە بێچارە لەبەر بێ گانی
ئەی نەقیب زادە بنێرە کەڵەشێرێکی وەها
بۆ (ڕەزا)کەی سەگەکەی قاپییەکەی گەیلانی

شێخ بەپێچەوانەی ئێستر و ماینەکەی پێشوو وەسفی کەڵەشێرێک دەکا ئەوەندە بەهێز بێ بتوانێ بۆ شێرێک بچێتە مەیدان. ئەمە وەکو ئێسترەکە نییە، ئەویان بۆی نێررا بوو، ئەمەیان داوای دەکا، هاتووە یا نەهاتووە کەس نایزانێ. شاعیر داوا لە نەقیب زادە دەکا کەڵەشێرێکی وای بۆ بنێرێ کە لە شیعرەکەدا وەسفی کراوە.

٥

لە تاکێکیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

قامەتی بێ شک نەمامی عەرعەرە یا سەوسەنە
دەک فیدای ناز و گریشمەت بم پەریزادەی سنە

شاعیر ئەم شیعرەی لە وەسفی بەژن و باڵای عادیلە خانمی عوسمان پاشای

جاف داناوە. لە کۆمەڵی کوردەواریدا ئەم جۆرە وەسفە کارێکی شەرم بووە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە خانم و عوسمان پاشای مێردیشی بەستایشیان داناوە و سوپاسی شێخ ڕەزایان کردووە. ئەگەر هەموو کەسێک بەم جۆرە تەماشای ئەو شیعرە بکا مانای ئەوەیە کۆمەڵی ئێمە پێشکەوتووە.

٦

شێخ ڕەزا کۆمەڵێک چوارین و تاکی هەیە لە وەسفی هینەکەی ژن، زیاتری وەسفێکی مەتریالی و فۆتۆگرافییە بۆ ئەو ئەندامەی سەرچاوەی دڵداریی زەمینییە لەگەڵ هینەکەی پیاو خۆشی دەگەیەننە مرۆڤ و نەژادی ئادەمزاد بەزاوزێ دەپارێزن.

لە چوارینێکدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

قوزی گازێ ئەگەزێ کێر وەکو گاز
بەری عەرەسەی پانە وەک دەشتی حیجاز
قیتکەیێکی هەیە وەک گردی دەماوەندی ئەعلا
پڕ لە هێلانەی کەو و قشقەرەو و کۆتر و باز

لە وێنەکێشانی ئەو ئەندامە شێخ ڕەزا موبالەغەی کردووە، لە شیعردا جێی خۆیەتی، بۆیە ئەگەر وێنەی ئەم ئەندانە بەزەرڕەبین گەورە بکەین دەبێ بەناوچەیێکی دەشت و شاخاوی بۆ ئەوە دەست دەدا باڵندەی هەمەجۆر هێلانەی لێ دروست بکەن. هەرچی خاوەنی ئەندامەکەشە ناوی گازێ ناوێک هاتووە، لە چاپی دیکەی دیوانی شێخ ڕەزا ناوی ژنەکە بووە بە«لەعلی». قسەی وا لە ناوەوە هەیە وەسفەکە بۆ هینەکەی فەیرووزی (پیرۆزی) خێزانی مفتی زەهاوی واتە دایکی جەمیل سدقی زەهاوییە.

***

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

هەر وەکو ئەشکم بەڕەنگی سووری خۆی خوێنینە کوز
داستانی شاهنامەی خوسرەو و شیرینە کوز
ئینشیقاقی هەر وەکو کاڵەک لەبەر شیرینییە
هەر کەسێ نەی چێشتبێ نازانێ چەند شیرینە کوز

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (٢١)

شێخ ڕەزا ئەم ئەندامە لە ڕەنگدا بەفرمێسکی سووری خۆی دەچوێنێ، بەناوەڕۆک داستانی خوسرەو و شیرین لەبەر ئەو هۆنراوەتەوە، ئینجا قەڵشانی لەبەر شیرینییە وەکو کاڵەک.

***

لە چوارینێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

چوومە خزمەت یاری مومتازم، وتی لاچۆ دزی
پێم نیشان دا ئەسڵی مەقسەد، نایە بەدەستم کوزی
چەندە هاوارم لە کێرم کرد نەکەی فیلە نەکەی
گوێی نەدامێ، خۆی هەوادا کەوتە ناو قەعری کوزی

لەم چوارینەدا شێخ ڕەزا داوا لە یاری مومتازی دەکا ئەوەی دەیەوێ بیداتێ، ژنەکە بەقسەی دەکا، بەڵام شاعیر بۆچ خۆی لە هینەکەی جیا دەکاتەوە و هاواری لێ هەڵدەستێ و دەڵێ، نەکەی! کەچی بەزۆر خۆی هەڵدەکوتێ و دەچێتە ناویەوە.

***

لە تاکێکیدا شاعیر دەڵێ:

موددەتێکە نێربازی و ئێستا مەیلی مێ دەکەم
ئارەزووی گانی کچێکی کوز پڕی دەرپێ دەکەم

دەبێ لێرەدا شاعیر مەبەسی دەرپێی مۆدەی ژنە ئەورووپاییان بێ کە بەلەشیانەوە دەنووسێ، ئەگینا ئەگەر دەرپێی میللی کۆنی شەرواڵ ئامێزی ژنانی ئێمە بێ، ئەو ئەندامە شێوەی چۆن دەبێ!

***

لە تاکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

سلێمانی هەتانە ناوی نابەم وەک کونی بێچوو
وەکو داینێن لەسەر بەرقی شەقاییق جێ سمی ئاهوو

لەم شیعرەدا وێنەیێکی جوان دروست دەکا کە ئەندامی کیژانی سلێمانی بەنەخشی یا شوێنی جێی سمی مامز دەچوێنێ لەسەر بەرگی گوڵاڵە.

***

لە سلێمانییەوە شێخ ڕەزا دەچێ بۆ ئەستەمووڵ بۆ لای کچ و ژنە جوانەکانی

ئەو شارە، لە بارەی هینەکەیانەوە دەڵێ:

بۆ نیشانەی قوز بچووکی دەم ئەگەر نیشانە بێ
سا ئەبێ قوزیان ژنی ئێرە کونی زەنگیانە بێ
چاوی مەهمووزم کزە و لەم سررە ناگا و عاجزە
بێتو گەر وا بێ نەسیبی ئەم خڕەی سەرپانە بێ

شاعیر ئەو لەیەکچوونەی دوو ئەندامی ژنانی لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان وەرگرتووە، ئاوڕدانە هونەرییەکەی لەوەدایە چاوی کزە و شت بەچاکی نابینێ و ناتوانێ لێکیان بکاتەوە، لەو حاڵەتەدا دەڵێ ئەگەر وا بێ با نەسیبی هینەکەی خۆی بێ.

ستایش

لە دیوانی شێخ ڕەزادا ستایش بەرچاو دەکەوێ، بڕێکیان لەگەڵ وەسف و شانازی (فەخر) تێکەڵ بەیەکتری دەبن. کەم کەس هەیە شاعیر تەنیا ستایشی کردبێ، بەشێکی زۆر لەوانەی لە سەردەمێکدا ستایشی کردوون، لە ڕۆژگارێکی دیکەدا دایشۆریوون.

١

لە شیعرێکیدا ستایشی کاک ئەحمەدی شێخ دەکا:

مەربووتە حەیاتم بەسلێمانی و خاکی
خۆزگەم بەسەگی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی
ئەو قیدوەتی ساداتە کە سوککانی سەماوات
شەڕیانە لەسەر سوجدە لەبەر مەرقەدی پاکی
ئەو مەرقەدی والایە کە وەک عەرشی موعەللا
مەحفووفە بەزوواری مەلەک دەوری شوباکی
بۆ دەست و عەسا نازکەکەی داغە دەروونم
قوربانی عەسای دەستی دەبم سۆل و سیواکی
دنیا لە دوای حەزرەتی شێخ زێڕ و زەبەر بێ
وەک تاجی کەی و جامی جەم و بەختی زوحاکی

دەرحـــەق بەحـــەفـــیـــدانی ئەدەب لازمـــە زینهـــار
قـــوربـانـی حـــــەفـــیـــدانـی دەبم بـابی و داکی
بەم حـــاڵە پەرێشـــانەوە باز ئەشـــهـــەد و بیللا
شـیـعرت تەرەب ئەنگێزە (ڕەزا) شـاعیری چاکی

کاک ئەحمەدی شێخ مەقامێکی تایبەتی بووە لە لای شێخ ڕەزا وەکو شێخێکی گەورەی تەریقەتی قادری کە باوکی ئەو زاتە شێخ مارفی نۆدێ ئەو تەریقەتەی لە ناوچەی سلێـمـانی بڵاو کـردەوە، بۆ شـێخ ڕەزا پلەی ڕێز لێ گـرتنی لە دوای دامەزرێنەری تەریقەتەکە شێخ عەبدولقادری گەیلانییەوەیە. هەندێ جار وەکو لە شیعریدا دەردەکەوێ شاعیر خۆی دەکا بەسەگی قاپییەکەی شێخ عەبدولقادر و کاک ئەحمەدی شێخ. ئەگەر هەندێ جار گیروگرفتی عەشایەری بنەماڵەیی لە نێوان تاڵەبانییان و بەرزنجییان لەسەر زەویوزار بووبێ، کاری نەکردۆتە سەر ئەو خۆشەویستییە گیانییەی تەریقەتی قادری کە شێخ ڕەزا و بنەماڵەی بەرزنجییانی کۆ کردۆتەوە.

٢

شێخ ڕەزا ئاوڕێکی زۆری لە میرەکانی بابان و خەڵکی ئەو کۆمەڵە کوردەوارییە داوەتەوە، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

لە بیـــــرم دێ سلێـــــمـــــانی کـــــە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەرقاپی سـەرا سـەفـیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مـەتافی کـەعبـە بۆ ئەربابی حـاجـەت گـردی سـەیوان بوو
لەبـەر تابووری عـــەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مـــەجلیـــسی پاشـــا
ســـەدای مـــۆســـیـــقـــا و نەقـــقـــارە تا ئەیوانی کـــەیوان بوو
درێغ بوو ئەو زەمـــانە، ئەو دەمـــە، ئەو عـــەســـرە، ئەو ڕۆژە
کـــە مـــەیدانی جـــریدبازی لە دەوری کـــانی ئاسکان بوو
بەزەربی حـەملەیێ بەغـدایی تەسـخـیـر کـرد و تێی هەڵدا
سلێـمـــانی زەمـــان ڕاســـتت ئەوێ باوکی سلێـمـــان بوو

عــەرەب ئینکاری فــەزڵی ئێــوە ناکــەم ئەفــزەڵن ئەمما

سـەلاحـەددین کە دنیای گرت لـە زومـرەی کوردی بابان بوو

عــومــوومـی شــــەهریاران و ســــەلاتین و رمـنگســـتـــان

لە ڕوعب و ســەتوەتی ئەو شـێـرەدا گـشـتی هـەراسـان بوو

قــوبـووری پڕ لـە نووری ئـالی بـابان، پڕ لە ڕەحــــمــــەت بـێ

کـە بارانـی کـەفی ئیـحـسـانیـان وەک هەوری نیـســان بوو

کــــە عــــەبدوڵڵا پاشـــا لـەشکری والـی سنـەی شــڕ کــرد

(ڕەزا) ئەو وەختە عومری پێنج و شـەش تیفلی دەبستان بوو

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا باس لە چەند لایەنێکی ژیانی میرنشینی بابان دەکا لە سلێمانی، ئەو دیاردانەی شاعیر باسیان لێوە دەکا ئەوە دەگەیەنن فەرمانڕەوایی بابان شێوەی دەوڵەتی بووە، ئەو دەوڵەتە مێژووی کۆنی بووە پێش بینای سلێمانی. پەنجە بۆ سەلاحەدین درێژ دەکا و بەکوردی بابان حسێبی دەکا. لێرەدا مەبەس لە بابان هەموو کوردە، چونکە سەلاحەدین لە مێژوودا وەک سوڵتانێکی گەورە ڕەمزی دەسەڵاتی کورد بووە، ئیتر بۆ گەورەکردنی بنەماڵەی بابان شاعیر سەلاحەدینی کردووە بەیەکێک لە بابانەکان. شێخ ڕەزا ئاخ هەڵدەکێشێ بۆ ئەو ڕۆژەی مەیدانی جریدبازی و مەشقی سوپایی لە دەوری گەڕەکی کانی ئاسکان بوو.

لە شیعرێکی دیکەیدا لە ستایشی بابانەکان شاعیر دەڵێ:

ســائیل بەغـینا نائیل ئەکـا بەخـشـشی کـەمـتـان

ئـالی بـەبە یاخــوا نەڕزێ دەســـتی کــەرەمـــتـــان

هـەرچەنـدە بەمـەســەل خـەنجـەری ئـەڵمـاســە زمـانم

نابڕێ قەد سەری موویێ لە ئەدای شوکری نیعەمتان

گــیــرفـانی گــەدای کـردووەتـە کــانی جــەواهیــر

ئیکســیــری نیــســاری زەڕە شـاباشی درەمــتــان

ئێــوەن بـەحــەقـیـقـەت مـەلیکی مـیللـەتی کـوردان

شـــایانە زیارەت بکرێ خـــاکی قـــەدەمـــتـــان

ئینکاری حـوقـووقـیـان لەســەر ئەم مـیللەتە ناکرێ

ئابائی فـەرەیدوون فـەڕ و جـەمشـیدی حـەشـەمـتـان

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا زیاتر لە شیعرەکەی پێشوو مەقامی دەسەڵاتی بابان بەرز دەکاتەوە. ئەم جارە بەڕاستی بەمەلیکی کوردانیان دەزانێ و میللەت بەقەرزار دادەنێ بەرامبەر ئەو خزمەتەی بۆ میللەتیان کردووە.

لە شیعرێکی دیکەیدا شاعیر ڕووداوێکی دروست کردووە و کردوویەتی بەگێڕانەوەیێک لە قەسیدەیێکی ٣١ دێرە شیعریدا. لە چیرۆکەکەدا ئەوە دەڵێ گۆیا لە ئەستەمووڵ تووشی کوڕێکی بولغار بووە، حەزی لێ کردووە و شەو لەگەڵی ڕابواردووە. بۆ بەیانی هەتیوەکە چەندوچوونی لەگەڵ شاعیردا بووە لەسەر کرێی ئەو شەوەی لەگەڵی بووە، خەڵکی گەڕەک هەموویان بەمەسەلەکە دەزانن، شاعیر چاری نامێنێ ئەوە نەبێ هانا بەرێتە بەر ئەحمەد پاشای بابان بەڵکو لەم تەنگوچەڵەمەیە ڕزگاری بکا.

شیعرەکە لە ڕووی هونەرییەوە بەرزە، ڕووداوەکە بووبێ یا نەبووبێ لە ئەدەبدا مەسەلەیێکی گرنگ نییە، بەخەیاڵیش بێ شاعیر توانیویەتی بەرهەمێکی جوانی ئەدەبی لێ دروست بکا. قەسیدەکە بەزمانی کوردی نووسراوە، تەنیا ئەوە هەیە لە دیالۆجی شیعرەکەدا کە شاعیر لەگەڵ کوڕەکە قسە دەکا زمانی دیالۆجەکە دەبێ بەتورکی، واتە قەسیدە کوردییەکە بەڕستە و تەعبیری تورکی ناواخن کراوە. جگە لەوە هەندێ دێری بەزمانی فارسیش وتووە، بەم ڕەنگە قەسیدەکە دەبێ بەجۆرە مولەممەعێک.

قەسیدەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ڕۆژی یەکشەممە کە مەشهوورە بەڕۆژی پازار
من بەغار کەوتمە دومبالی کوڕێکی بولغار
کوڕ چ کوڕ لێوی وەکو لالەیی حەمرا ڕەنگین
کوڕ چ کوڕ چاوی وەکو نێرگسی شەهلا بێدار

لێرەدا تەنیا دێرەکانی دوایی شیعرەکە بڵاو دەکرێتەوە کە پێوەندی بەستایشی ئەحمەد پاشای بابانەوە هەیە:

ئەمە دوو ڕۆژە کە حەیران و پەرێشان دەگەڕێم
کێم هەیە غەیری وەلی نیعمەتی فەرخوندە شیعار
یەعنی هەمنامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم کۆهی ویقار

مەدحی ئیحسانی بکەم، عەدلی بکەم، فەزڵی بکەم
بەخودا خاریجە ئەوسافی حەمیدەی لە شومار
کەفی زەڕبەخشی کەوا مەنبەعی دوڕڕ و گوهەرە
میسلی بەحرێ کە نە ساحیلی هەبێت نە کەنار
تەبعی جەوواد و کەریم هەر وەکو قائانی دەڵێ
(زر بە قنطار همی بخشد واشتر بە قطار)
تا وەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخی فەلەک
تا فەلەک دێت و دەچێ، بێت و بچێ لەیل و نەهار
بەموورادی بگەڕێ شەمس و قەمەر چەرخ و فەلەک
زەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، تالعی یار
ڕەئیی تۆ باعیسی تەنزیمی ئوموووراتە بەلێ
بۆ کورەی عالەمی ئیمکان بووەتە قوتبی مەدار

لەو شیعرانەدا شێخ ڕەزا بەگیانێکی پڕ لە سۆزەوە ستایشی ئەحمەد پاشا دەکا، جا ئەمە ئەگەر بەڕاستی بێ یا بەڕاستی نەبێ، تا ئەگەر بەمەرایيش بژمێررێ بۆ ئەحمەد پاشا، شیعرەکە خۆی لە خۆیدا بەرهەمێکی بەرزە لە ڕووی هونەرییەوە و ئەدگاری جوانکاری لێ دەتکێ.

٣

لە شیعرێکی دیکەیدا شێخ ڕەزا ستایشی ئەسعەد ئاغای حەوێزی دەکا و دەڵێ:

تۆ کەم نەزەری دەرحەقی من ئێستەکە ئاغا
من ماوە هەوای سوحبەتی تۆم هەر لە دەماغا
تا ڕۆژی قیامەت بەخودا زیندووە نامرێ
بابێ کە بمێنێ کوڕی وەک تۆی لە وەجاغا
بۆ تووتنەکەیی بێشەمەیی (شاوور) و (شێتنە)
شێت بووم نەهات وەختە دڵم دەرچێ لە داغا
جاران چ بەجاغ و چ بەبار بۆ دەهەناردم
نانێری ئەمێستا نە بەبار و نە بەجاغا

ڕێی نەوتەکـە باجگیـری ئەگـەر زۆرە دەفـەرمـووی

ڕێی خــاســە بەشــەو خــاڵیــیــە بابێ بەبلاغــا

نەمــزانـی فــەلـەک گــۆبـەنی هـەر بۆ منـە یاخــۆ

سـەد دەسـتـی وەکو دەسـتی منی کـردووە بەزاغا

یاڕەب گـوزەران کـا بەسـەفـا وەخـتـی عـەزیزت

پەیوەسـتــە لە دەوری چەمــەن و گـەردشی باغــا

بۆ چوونە تـەوافی حـەرەمی شـاهیـدی مـەقـسـوود

عـالـەم هـەمـوو مـەئزوونـە (ڕەزا) هـەر لە یەسـاغـا

لە شیـعـرەکـەدا ئەوە دەردەکـەوێ ئەسـعـەد ئاغـا هـەمـوو سـاڵێ تـووتنی بۆنداری بێشـەمـەی بەناوبـانگی ناوچەی شـاوور و شـێتنەی بـەدیاری بۆ شـاعـیـر ناردووە، ڕەنگە سـاڵێکیـان دیارییـەکـە دوا کـەوتبێ، ئیـتـر شـێخ ڕەزا ئەم سـتـایشـەی بۆ نووسیوە. پێویستە ئەوەش بزانرێ لەو سـەردەمەدا نەدەبوو تووتن لە ناوچەیێک بۆ ناوچەیێکی دیکە بڕوا بەبێ ئاگـاداری مـیـری. لـەم لایەنەوە هـەندێ جـار تـووتن بەقاچاغ لە جێگەیێک بۆ جێگەیێک دەگوێزرایەوە، شێخ ڕەزا خۆشی لەم شیعرەدا ئاماژە بەمە دەکا و دەڵێ ئەگەر لە ڕێی نەوتەکەی شاری کەرکووک باجگیر هەبێ، با تووتنەکە بەڕێی بەستی خاسە لە گەڕەکی بلاغەوە بنێرێ بۆ کۆیە، بەشەو ئەو ڕێگەیە چۆڵە.

٤

لە شیعرێکی لە ستایشی سمایلی مەلا خالیددا دەڵێ:

هـاتەوە ئـاشــووبـی دەوران مــەردی مــەیدان هـاتـەوە

شــێــری یەزدان لـەندەهووری ئینی سـەعـدان هـاتەوە

بۆ قــڕانی لـەشکری ئـەعـدا لـەناکــاو مـیــسلـی بەرق

ئاســەفـی سـاحـێـبـقـڕان لـەعلی بەدەخـشــان هـاتەوە

هـەوری میحنەت، باڕەشی غەم، سـەیلی ماتەم بوو تەمام

بەرقی تابان، میـهری ڕەخشـان ڕەعدی غوڕڕان هاتەوە

پاڵەوانی پایی تـەخـتی سـەفـدەری شـێـرزاد خــان

تاج بەخـشـی کـیـشـوەری مـەغـریب ئەڵب خـان هاتەوە

سەعدی سەفدەر، مالیکی ئەژدەر، هوزەبری پڕ هونەر

بیژەن و گیو، تووس و نەوزەر، پووری دەستان هاتەوە

حەمەد و لیلا باز لە بۆ قەتلی سەری تووڕانیان

ڕۆستەمی مازەندەران، سامی نەریمان هاتەوە

ژێر دەستی ئەسعەد ئاغا بووین وەکو مووری زەعیف

بۆ خەلاسیمان سمایل وەک سلێمان هاتەوە

دۆستان لەب تەشنەبوون ناگاه لە فەیزی لوتفی حەق

جۆیی نیل، دەریایی قولزوم، بەحری عوممان هاتەوە

پێی ئەکا ئەتک و سیاسەت هەر کەسێ خۆی حەز بکا

قاتیلی رووحی حەمە و جەللادی وەسمان هاتەوە

(لامیع)ی شاعیر بەهەر مەجلیس بچێ خەڵکی دەڵێن

بولبولی دەستان سەرا، مورغی غەزەلخوان هاتەوە

شێخ ڕەزا وێنەی سمایلی مەلا خالید وەکو پاڵەوانێکی بەتوانا دەخاتە ڕوو، بەراووردی دەکا لەگەڵ هەندێ لە قارەمان و پاڵەوانانی داستانەکانی ئەفسانەی میللی ڕۆژهەڵات.

٥

لە ستایشی فەیزی ئەفەندی زەهاوی مفتی بەغدا لە چوارینێکی دا شێخ ڕەزا دەڵێ:

ئەی مادەری گێتی تۆ هەتا ئێستە نەزاوی

زاتێکی وەکو فەیزی ئەفەندیی زەهاوی

مومکین نییە ئیدراکی حەقائیق بەتەواوی

مومکین نییە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

ئەم شیعرە یەکێکە لە لوتکەکانی ستایش لە ئەدەبی کوردیدا، شێخ ڕەزا کە ئەمەی بۆ زەهاوی وتووە لەسەر کێش و قافیەی ئەم شیعرە شیعرێکی دیکەی هۆنیوەتەوە بەڵام زەهاوی داشۆریوە، ئەویش بووە بەلوتکەی هونەری داشۆرین. لە جێیێکی دیکەی ئەم کتێبە باس لەو داشۆرینەش دەکرێ.

٦

شێخ ڕەزا بۆ وەسف و ستایشی بەغدا لە پارچە شیعرێکیدا دەڵێ:

گەر بڵێم بەغدا لە جەننەت خۆشترە هێشتا کەمە
چونکە سوکنای غەوس و کەرخی و ئیمامی ئەعزەمە
ئەی برادەر شاری بەغدا، بێ حەسادەت بێ هەمە
زۆر ئەمین بە لەم حیسابە پێت بڵێم کورتە و کەمە
لەم ولاتە هیچ ولاتێ هەر وەکو بەغدا نییە
حاکمی عەدل و عەدالەت زۆر ئەمین و بێ غەمە

لە بنجدا شێخ ڕەزا ئەم پارچە شیعرەی بۆ ستایشی شاری بەغدا دانەناوە، مەبەسی بنچینەیی ستایشی شێخ عەبدولقادری گەیلانی و ئینجا شێخ مەعرووفی کەرخی و ئیمامی ئەبوحەنیفەیە. ئەمانە هەموویان لە کاتی خۆیدا لە بەغدا ژیاون و ئارامگایان لەوێیە، لەبەر ئەوە بەلای شێخ ڕەزاوە بەغدا شارێکی پیرۆزە. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ جار کە تووڕە بووە، بەغداشی نەپاراستووە و جنێوی پێ داوە، بەڵام بەبێ ناوهێنانی ئەم زاتە پیرۆزانە!.

لاواندنەوە و ماتەمنامە

شێخ ڕەزا لەم مەبەسەی شیعری کلاسیکی کوردی بەرهەمی زۆر نییە، ئەوەی هەیەتی لە ڕووی هونەرییەوە لە پلەی شیعرەکانی دیکەیەتی. لە ماتەمنامەیێک بۆ دۆستی خۆشەویستی قادری وەستا خدر دەنووسێ، لەو شیعرەدا دەڵێ:

بۆ نەسووتێ جیگەر و بۆچی نەبێ دڵ بەکەباب
بۆچی نەڕوا لە تەنم ڕووحی ڕەوان میسلی شەهاب
بۆ لە سەرچاوەیی چاو هەڵنەقوڵێ ڕەشمەیی خوێن
بۆ لە فەووارەیی موژگان نەچکێ قەترەیی ئاب
بۆ لەبەر ناڵەی نەبێ حەلقەیی حەلقم بەسروود
بۆچ لەبەر گریە نەبێ چەشمەیی چەشمم بەسەراب
مونیسی ڕۆژ و شەوم باعیسی ئارامی دڵم
ڕۆیی و من لە غەمی کەوتمە نێو بەحری عەزاب

بەوقـــووعی ســـەفـــەری قـــادری وەســـتـــا خـــدرم
خـانەیی عـەیشـمی تاڵ کـرد فـەلەکی خـانە خـەراب

چەنگ و نەی لێ مەدە موتریب کە لەبەر فـیرقـەتی ئەو
ڕەنـەکی ڕووحــــە لە گــــوێم نـەغـــمــــە و ئاوازی ڕەباب

سـاغـەری مـــەی مـــەدە سـاقی! کــە لەبەر دووریی ئەو
تاڵە وەک ژەهری هەلاهـیل لـە مـــــەزاقم مــــەیی ناب

کـــاری کـــردن نـەبوو ئـەم کـــارە کـــە گـــەردوونی دەنی
کردی، ڕووی ڕەش بێ وەکو بەختی من و پەڕی غوراب

ئەی (ڕەزا) ڕەنگە لەبەر فـیـرقـەتی ئەو مـوئنیـســە تۆ
قــەت نـەبی خـاڵی وەکــو کـووره لە ســۆزی تـەب و تاب

لەم شیعرەدا پیاو هەست بەسۆزێکی بەکوڵ و بۆشاییێکی گەورە دەکا لە دڵ و دەروون و ویژدانی شێخ ڕەزا. ئەم شاعیرە ئەو برادەرەی ئەوەندە خۆشویستووە گەیشتۆتە پلەی ئەو ڕق و کینە بێ سنوورەی بۆ ئەو کەسانەی هەڵرشتووە کە خۆشی نەویستوون. لێرە لە ڕق و کین گەیشتۆتە لوتکە و لەوێ لە سۆز و خۆشەویستی گەیشتۆتە پۆپە.

داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک)

ڕاستە شیعری داشۆرین و کراوە، دوو مەبەسی جیاوازن لە ئەدەبی کوردیدا، بەڵام لای شێخ ڕەزا لە هەندێ بەرهەمیدا دەتوانرێ ئەم دوو مەبەسە شیعرییە لە یەکتری جیا بکرێنەوە، بەڵام بەزۆری لای ئەو تێکەڵ بەیەکتری کراون، هەر یەکێکیانی بۆ بەهێزکردنی ئەوی دیکە بەکارهێناوە.

١

لە شیعرێکی داشۆرین و کراوەئامێز بەسەرهاتی خۆی لەگەڵ مامە غەفووری دەگێڕێتەوە لەو سەردەمەی لە کۆیە لە لای بوو، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

لەو ڕۆژ کــە تۆرام و لە کـەرکـووک ســـەفـــەرم کــرد
مـــانـەندی عـــەقـــاریب لە ئـەقـــاریب حـــەزەرم کــرد

گـــەردوون سنگی کــردم و هێنامـــیـــیـــە کــۆیە
مـــیــوانی لە کن مـــامــە غـــەفـــووری لە جـــەرم کــرد

ویســـتم کــه بڕۆم بۆ ســەفــەری ڕۆم بەســیــاحــەت
نەیهێشت و دوو سـەد ئەهلی عەمامەی لەسـەرم کرد
دانیـشـێ، نەچێ من کـچـی خـۆم مـارە دەکـەم لێی
ئەو تاڵیــبی دونیــایە ئەوا مــوعــتــەبەرم کــرد
چورسـا لەبەرم جـوببـە و فـیـسـا لەسـەرم فـێس
نێ فـێـسی لەسـەر نام و نە جـوببـەی لەبەرم کـرد
شـەش مـانگێ بەئەفسـانە گلی دامـەوە لای خـۆی
نـەمـــزانی مـلم بشـکێ تیـا چووم، زەرەرم کـــرد
وەڵڵاهـی دەکـــــەم دەرحــــــەقی ئەو بەڵکو زیـاتر
ئەو کــارەکــە دەرباری ڕەشـــیــدی پســـەرم کــرد
کــارم تەر ئـەبێ ئـەمـــوت ئەگــەر لوتفی ببـێ مـــام
ئەی لاییـــقی ڕیشی بەخـــودا کـــاری تـەڕم کـــرد
بۆ موجتەهیدان گەرچی موڕەخخەس نییە تەقلید
من مـــوجـتــەهیـدم، هاتم و تـەقلیـدی کـەرم کـرد
ئەی گووی خلە بەو لوتفە کـە ئەو کـردی لەگـەڵ من
لەم مـــەرحــەمـــەت و لوتفـە ئـەوا من گـوزەرم کـرد
سـەد دەفعـە گـوتم وەختێ کـە دیم نەخـوەتی قـەلبی
یاڕەب کـە لەگـەڵ شـێخ عـەلی بۆچی شـەڕم کـرد
هـەر دەچمـــەوە لای گـــەرچی بڵێ هـاتەوە دیســـان
ئەو خـــوێڕییـــە بێ کـــارە کـــە من لێـــرە دەرم کـرد
هـەرچەندە (ڕەزا) باعـیـسی بەدنامـیـیـە عـەودەت
لەم ســووکی و بەدنامـیــیـە ســەرفی نەزەرم کـرد

شێخ ڕەزا بەوردی لەم شیعرەدا بەسەرهاتی لەگەڵ مامە غەفووری دەگێڕێتەوە. ئەوە دەردەخـا چۆن هـەڵیـخـەڵەتاندووە و بەڵێنی داوەتێ دەسـتی بگرێ و کـچی خۆشی لێ مارە بکا، بەڵام هیچی بۆ نەکردووە.

ڕەنگە مامە غەفووریش هەق بداتە خۆی بەوەی شێخ ڕەزا بزێو بووە و لە هیچ جێیێک ئۆقرەی نەگرتووە و جنێوفرۆش بووە، گەلێ کەسی لە بنەماڵەی خۆی و لە بێگانە تۆراندووە.

٢

شەڕەشیعر لە نێوان شێخ ڕەزا و شوکری فەزلی لاپەڕەیێکی زۆری لە ئەدەبی کوردیدا داگیر کردووە. هەردوو شاعیر لە شیعری داشۆرین و کراوەدا ئاوزەی یەکتری بوون، بۆیە شیعریان جێگەیێکی دیاری هەیە لە ناو دڵ و دەروونی خەڵکی. ئەو شیعرانە هەندێکیان چێژی جوانکارییان هەیە و خەیاڵی خوێنەر دەبزوێنن، بەشێکی دیکەیان دەبنە مایەی پێکەنین و دڵخۆشی و گوشادی.

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

پوورە شوکری بەسیە با نەتکێم و سمتت لەق نەکەم
دایکە کێرخۆرت هەواڵەی سووری سەر ئەبڵەق نەکەم
نییەتم بوو دەفعەیێ خۆمت پیا دەم باز وتم
نەقسە بۆ ئەمسالی من با گوێ لە هەر ئەحمەق نەکەم
من کە شەهبازی شکارەندازی شاهیم پێ دەڵێن
حەیفە با ئاهەنگی جەنگی سەرگەڕ و لەقلەق نەکەم
تۆ بەجارێ وەک ژنی فاحیشە پێت لێ هەڵبڕی
نەء، وتم خەیری نییە، چاوێکی گەر لێ زەق نەکەم
حیزە سا خۆت بگرە تا بۆت بێمە مەیدانی مەساف
شەرتە هیچت پێ نەڵێم تا بن گونت نەستەق نەکەم
کۆنە حیزی شاری بەغدا لێم حەرام بێ شاعیری
گەر کوزی خوشکت وەکو ئەیوانی کیسرا شەق نەکەم
هەر وەکو مەستیم بەفەردێ گا خوا ڕووحم بەرێ
مولحیدی کافر مەزەب گەر تۆش بەئەو مولحەق نەکەم
من دەزانم کێ لە خشتەی بردوویی ئەمما چ سوود
سەییدە، سەیید قسەی سووکی دەبێ دەرحەق نەکەم
پێی بڵێ با مونتەبیە بێ، تۆش گەن و گوو بەس بخۆ
با سلێمانی بەجارێ کافری موتڵەق نەکەم
عەهدە کردوومە لە خزمەت (شێخ ڕەزا)دا و وچەکوێر
نەیخەمە ناو لنگی دایکت، تا لە تۆی ئیرەق نەکەم

جنێوەکانی شێخ ڕەزا لەم شیعرەدا ئەگەر لە ڕستەی جوانکاری دەریان بهێنین دەبنە قسەیێکی هەرزانی بازاڕی جنێوفرۆشەکان بەکاری دێنن، بەڵام شێخ ڕەزا وەستایانە توانیویەتی ئەو جنێوانە لە قاڵبی چێژی جوانکاریدا برێژێ.

لە شیعرێکی دیکەی لەم بابەتەیەوە دیسانەوە شاعیر بۆ داشۆرینی شوکری فەزلی نووسیویەتی، دەڵێ:

شوکری لە داخت ئەمە ساڵێکە وە یا دووە
کێرم نەخۆشە، حاڵی پەرێشانە، کەوتووە
جارێ بپرسە موخلیسەکەت چۆنە، چۆن نییە!
مەحسووبە کۆنەکەت، عەجەبا ماوە، مردووە!
کوشتەی فیراقی تۆیە، عیلاجی ئەگەر نەکەی
ئۆباڵی ئەو ملەت کە دەڵێی نێرکە کاردووە
عەمدەن ئەڵێم نەخۆشە، موراعاتی تۆ دەکەم
وەرنە دەمێکە ڕووحی بەجەننەت سپاردووە
گەر من درۆ ئەکەم ئەو دایکت بپرسە لێی
یایە بەدەستی خۆی کفن و دفنی کردووە
شانە و خەنە و حەممامی حەرام کردووە لە خۆی
پاش ڕەحمەتی، حەرامە لە من، سوێندی خواردووە
ئێستەش کراسی چڵکنە، ناو لنگی کوڵکنە
وەک دێوەڵووکە تووکی بەری بستێ هاتووە
یایە ئەگەر سەگرمە بەژێر کوڕەکەیا بچێ
هەر وا دەزانی لاقە مەلێکی پیا چووە
یایە کە مەعبەری دوبری و دیهلیزی کوزی
یاتاغی ئەشقیایە، گوزەر گاهێ ئۆردووە
شیعرێ کە تۆ بەچاکی دەزانی شیاکەیە
نەزمێ کە تۆ بەیانی دەفەرمووی گەن و گووە
هەروەک تسێ کە جەوهەری خۆی دەربخا بەبا
نامووسی خۆت بەشیعری سەفیهانە بردووە

بەم شـیـعـرە بێ فـەڕانە نابـیـیـتـە (شـێخ ڕەزا)

زەحـمـەت مـەکـێـشـە ئا ئینەکـاریی ئەرەسـتـووە

شاعیر لەم شیعرانەدا سوورە لەسەر ئەوەی شاعیرییەتی شوکری فەزلی ناگاتە شاعیرییەتی خۆی، کە شێخ ڕەزا لەو شاعیرتر بێ پێویستە شیعرەکانیشی لە شیعری ئەو جوانتر بن. ئەگەر ئەم بیروڕایەی شێخ ڕەزا بەگشتی ڕاست بێ وەک دوو شاعیر، بەڵام لە بابەت شیعرە داشۆرین و کراوەکانیان کە دژی یەکتری گوتوویانە هەردوو شاعیر لە پلەیێکی بەرزدان و لە یەکتری دەکەن. ئەوە هەیە شیعری شوکری فەزلی بەقەوارە لەوەی شێخ ڕەزا کەمترە، کەچی ئەو شیعرە کەمەی شوکری فەزلی بەڵگە بەدەستەوە دەدەن وەک شاعیرێکی گەورە و بەدیمەن جێگەی لە مێژووی ئەدەبی کوردی ببێتەوە.

لە پارچە شیعرێکی دیکەیدا لە دژی شوکری فەزلی شاعیر دەڵێ:

حـیـزێک کـە ئەگـەر قـسـە ببـەسـتێ بەڕەزاوە

بێ شک بەحـەڵاڵی لە کـوزی دایکی نەزاوە

بێ حیکمەت و بێ قیمەت و بێ جێ نییە شیعری

عـومـری لە هەوەڵ تا ئاخـری تێـدا ڕزاوە

شـوکری گـەن و گووخـۆری سلێـمانییـە ئەمـووت

هـەرچەندە کـە ئەمـدی وەکـو لۆتی دەگـەڕاوە

لەم شیعرەدا شێخ ڕەزا هەوڵ دەدا زیاتر لە نرخی شاعیرییەتی شوکری فەزلی کەم بکاتەوە و بەشاعیری نەزانێ، ئەگەر مەسەلەکە وا بێ بۆ شوکری فەزلی نییە، بەپێی بۆچوونی شێخ ڕەزا بەشیعر وەرامی جنێوەکانی بداتەوە چونکە ئەو شاعیر نییە.

شـوکـری فـەزلی وەرامـی ئەم هەمـوو شـیـعـرانەی شـێـخ ڕەزای داوەتەوە، ئەو شیعرانە لە بەشێکی ئەم کتێبەدا تۆمار دەکرێن کە بۆ ژیان و بەرهەمی شوکری فەزلی تەرخان کراون.

٣

شـیعری شـێخ ڕەزا لە داشـۆرینی شـێخ غـەفووری مـامی گـەیشـتـۆتە پلەی ئەو شیعرانەی لە دژی شوکری فەزلی وتوویەتی، لەم لایەنەوە دەڵێ:

مـــامـــەکـــەم قـــەحـــبـــەژنـــە دەوڵەتـی شـــەددادی هـەیـە
تـالـعی ڕەهـبــــەر و بـەخـــتـــێکی خـــودا دادی هـەیـە
دوو سێ دێی داوەتێ ســـوڵتـــان بەئیـــتـــعـــامی تـەعـــام
هـەر یەکـــێکی بەقــــەدەر خـــــەزنەیێ ئیـــــرادی هـەیە
چ فـــــــرووش و چ زرووف و چ زەیاع چ عـــــەقـــــــار
لە هـەمـوو جـینسـە مـەتاعێ سـەد و هـەشـتـادی هـەیە
ئەم هەمـوو کـەنج و خـەزێنەی هـەیە هێشـتـاکـو تەرەس
نە هـەوای جـــوود و نە مــــەیلی کــــەرەم و دادی هـەیە
ڕەســـمی ئابائی کـیــرامی بووە ئاســـاری ســـەخـــا
نە لـە ئابـائی حـــــــەیا و نە لـە ئـەجــــــــدادی هـەیـە
گـــەر ســـــەر و ڕیشی پیـــاوانەیە باوەڕ مـــەکـــە پێی
باتینی جــــوولەکـــە و، زاهـیـــری زوهـهـــادی هـەیە
خـۆی بەهەر سـوورەت ئومـێدی کـەرەمم پێی هـەیە لێک
ڕقـی زۆرم لە ڕەشـــــیــــدی کــــوڕی گـــەووادی هـەیە
ڕەنگی کەر، دەنگی بەقەڕ، هەیئەتی سەگ، خوویی چەقەڵ
چاوی کوێر، مـەخـزەنی کـێـر، مـەقعـەدی پڕ بادی هەیە
زیکر و ئەورادی لەســەر کـێـر و زەکـەر مـونحـەسـیـرە
ســـەیری ئەو حـیـــزە قـــورمـــســـاغـــە چ ئەورادی هـەیە
تف لە کـــوز داکی لە لای خـــۆی کـــوڕی هێناوەتە دەر
گـــوو بەڕیش بابی لە کن خـــۆی ئەمـــیش ئەولادی هـەیە
ئەمـــە گـــشـت باوکی ســــەرمــــەشـــقی لە بۆ داداوە
ســـەربەخـۆ ســـالیکی ڕەهڕەو نییـــە ئوســـتـــادی هـەیە
لە گـــرووهـی حـــەرەمـــا کـــارەکـــەر و دایک و خـــوشک
فــــــاتم و عـــــــاســـم و ئامـــــــان و بـەریزادی هـەیە
شـــــەو و ڕۆژ چەپڵـــە بەکـــوز لێــــدەدەن و هـەڵدەپەڕن
فــــەرجـــیـــان تاب و تەبی کـــوورەیی حـــەددادی هـەیە

بێ حـەیان جـوملە خـوسـووسـەن ژنە سـووزانیـیـەکـەی

ڕەووشـی دێڵــە سـەگ و قــەحـبــەیی بـەغـدادی هـەیە

من لـە کـەرکــووکــەوە دێنێـتــە کن ئەم قــەحـبــەژنە

لەگــەڵم خـەسـمـە فــەلەک نیـیــەتی بێ دادی هـەیە

کـوونی و حـیـز بووە مـانەندی ڕەشـیـد تەبعی (ڕەزا)

هـیند لەبەر جـەوری فــەلەک خــاتری ناشــادی هـەیە

شێخ ڕەزا ئـەم شـیعرەی تەنیا بۆ داشـۆرینی شـێخ غـەفووری مـامی دانەناوە، بەڵکو زیاتر ڕق و کینی بەرامـبـەر بەڕەشـیـدی کـوڕی شـێخ غـەفـوور دەربڕیوە، وەسـتایانە سـیفـەتی ناشـیرینی هەڵبژاردووە بۆ ڕەشید تا لەگەڵ ئەو سـیفـەتانە بگونجێ کە شاعیر بۆ شێخ غەفووری مامی دروستی کردووە.

ئەمە بەلای شاعیرەوە بەس نەبووە و بەمە وازی لە ڕەشیدی ئامۆزای نەهێناوە لە چوارینێکیدا دەڵێ:

ڕەشـە ڕشـشـاشی کـەری ڕەش بەڕەشت

تا ڕەشـت مـاوە ڕەش و سـوور بـەڕەشت

چڵ و چێـوی چەمی ڕەشـنەش بـەڕەشت

بـەلـەشت، هـەم بـەبـەشت، هـەم بـەڕەشت

لەم شـیـعرەدا شـێخ ڕەزا هەوڵیـداوە وشـەی «ڕەش» و هەندێ وشـەی دیکە کـە دەنگی «ش» تێدایە بەکار بێنێ بەمەبەسی خۆشکردنی ڕیتم و ئاوازی مۆسیقا لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە.

٤

ڕەسووڵ مەستی زانایێکی گەورەی خەڵکی سلێمانی بوو، لە ئەستەمووڵ زانستی بەپراکـتیکییـەکـانی وەکـو فـیـزیا و ئەسـترۆنۆمی (ئەسـتێـرەناسی) خـوێندبوو، لە کەرکووک و مووسڵ و بەسرە و جێگەی دیکە مامۆستا بووە. ئەو زانایە وەکو زۆربەی ئەوانەی بەر هێرشی شێخ ڕەزا کەوتوون پلەیێکی بەرزی زانستی و کۆمەڵایەتی بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانیدا. شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی دەکا:

دەسـتـێکی هـەیە مـەسـتی ئەفـەندی لە کـەرەمـدا

مــیــوانی عــەزیزی هـەیە دایم لە حــەرەمــدا

ئەلحەق ژنەکەی موشفیقە دەرحەق بەغەریبان
سەد گانی بەڕۆم داوە، هەزاری بەعەجەم دا
هێند کێری هەتیوانی بەکوزدا چووە داکی
دەستێکی شکا بوو بەمناڵی لەشکەمدا
بەر زەربەیی کام کێری قەوی کەوتووە ئاخۆ
بەو دەردە چووە ساعیدی مەستی لە ڕەحەمدا
حەتتا کە مەجیدی کوڕی زۆر تەبعی جەوادە
سەد گانی بەیەک لەحزە بەبێ پوول و درەم دا
گەوواد و تەرەس، مولحید و بێ دین و مونافیق
مورتەددە، نییە میسلی لە موسقۆف عەجەم دا
بۆ سەددی ڕەهی مەستی وەکو تەپڵی سکەندەر
ئاوازی دەهۆڵی کوزی داکی لە حەرەمدا
ئەو کێرە زلەی کێ بوو لە کێلانی فەتاح بەگ
مشتێکی کوتایە کوزی، مشتێکی لە دەم دا

شێخ ڕەزا شاعیرێکی بەتوانایە لە موبالەغە دروستکردن، ئەگەر زیادەڕۆیی و ناماقووڵی لە شیعردا نەبێ بەهونەری بەرز ناژمێررێ و دەبێتە قسەی ڕووت.

شاعیر تەنیا بەداشۆرینی مەستی نەوەستاوە، بەڵکو ژنیشی خستۆتە ژێر بارێکی گەلێ قورسەوە:

لێرە گایان ژنەکەی مەستی ئەفەندی بەسرە
ئێستە بۆ بەسرە دەچێ بەعدە خەرابولبەسرە
هیندە گەووادە گەر ئەولادی لە پێش چاوی بگێی
ڕیشی ڕادەگرێ کە ها کێر و گونی پێ بسرە
عەینی بەغدایە بەخۆی، چونکە لەبەر ئاوی مەنی
مەقعەدی بەحرە، گونی قایەغە، کێری جسرە

لەم شیعرەدا شاعیر بەجارێ پەردەی حەیای دڕیوە، بەڵام شیعرەکە بووەتە داهێنانێکی جوانکاری، ئەگینا لە کۆمەڵی کوردەواری ئێمەدا هیچ ژنێک یا

پیاوێک ئەو ڕەوشتەی شاعیر دەداتە پاڵیان لێیان نابینرێ، لەبەر ئەوەیە ئەو کەسانە لە شاعیر تووڕە نابن، چونکە ئەم کردەوانە لێیان ناوەشێتەوە، بۆ بەڵگە مامۆستای گەورەمان تۆفیق وەهبی کە مەستی ئەفەندی دەکاتە باپیری (لە دایکەوە) شێخ ڕەزای بەگەورەترین شاعیری کوردی دادەنا، لە جنێوەکانی تووڕە نەدەبوو. گەلێ جار داوای لێ دەکردم شیعری شێخ ڕەزای بۆ بخوێنمەوە. هەروەها ئەو وتارەی سی. جەی. ئەدمۆندس لەسەر شێخ ڕەزای نووسیبوو بەزمانی ئینگلیزی تۆفیق وەهبی وەریگێڕایە سەر زمانی کوردی و لە کۆواری «دەنگی گێتی تازە»ی بەغدا بڵاوی کردەوە (١٩٤٣).

٥

شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا و جێگری شێخ عەبدولڕەحمان خالیسی باوکی ڕزگاری لە هێرشی نەبووە، ئەگەر ڕاستەوخۆ جنێوی پێ نەدابێ لەباتی ئەو هێرشی بردۆتە سەر پیاو و بەڕێوەبەری کاروباری ماڵ و تەکیەی کە ناوی حەمەی وەستا فەتاح بوو، شێخ ڕەزا لە چوارینێکدا دەڵێ:

شێخ عەلی خۆ تۆ منت ئاوارە کرد و دەربەدەر
جا کە هەجوێکت بکەم، ئەمما موفید و موختەسەر
بۆ حەمەی وەستا فەتاح ئێمەت هەموو ئاوارە کرد
ئەی حەمەی وەستا فەتاح دایکت بەکێری نێرەکەر

بێ گومان لێرەدا شاعیر لە پەنای حەمەی وەستا فەتاحەوە قسە بەشێخ عەلی دەڵێ، وەکو قسە نەستەقەکەی کوردی «بووکێ لەگەڵ تۆمە خەسوو گوێت لێ بێ». دەتوانرێ ئەم شیعرە بەجۆرێکی دیکەش لێک بدرێتەوە. ئەوە هەیە لە نێوەندی دەروێشی و تەکیە و خانەقادا خێزانی شێخ دایکی هەموو دەروێش و موریدی تەریقەتەکەیە، بەم جۆرە ژنی شێخ عەلی دەبێتە دایکی حەمەی وەستا فەتاحیش، واتە شێخ ڕەزا کە ژنی حەمەی وەستا فەتاحی حەواڵەی کەرەکە کردووە، مەبەسی ژنی شێخ عەلی برایەتی.

شاعیر لەگەڵ حەمەی وەستا فەتاح تەنیا بەوە نەوەستاوە، بەڵکو لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

هەزار ئەفسوون و جادووی پێوە ئاوێزانە ئەم ڕیشە

عـیـلاجی گـەر ببێ یا گـووزە یا گـوێزانە ئەم ڕیشـە
بەتەحریکی تەلێکی سـەد هەزار نەفـسی بەکـوشتن دا
ڕەئیـسی حـیلەکـاران شـای قـومـاربازانە ئەم ڕیشـە
بەبای سـەرسەر لە شوێن ناجمێ ڕیشی ئەمەند سەختە
بەبێ حـیکمەت نییە گـەر جاربەجار لەرزانە ئەم ڕیشە
بەزاهـیـر سـافـە وەک زیوی سـپی، ئەمما لە باتیندا
ڕەش و پیس و مـولەووەس وەک بنی قـازانە ئەم ڕیشـە
بەمـەکـری ئەمـرەتێنێ حـەز بکا هەر لێـرە تا مـوکـری
پەناهم دەی خـودایە خـاوەنی زۆرزانە ئەم ڕیشـە
کە سـەیرم کرد دەزانم شێخ لە من مـەسـرووره یا عاجز
حـەمـەی وەسـتـا فـەتاح بۆ حاڵی من میـزانە ئەم ڕیشە
هەزار هەوسار و دەسـبەند و گوریسـی لێ دروست ئەکرێ
بەسـەد باتمان خـوری گـەر بیکرِی هەرزانە ئەم ڕیشە

شاعیر لەو شیعرەدا ڕیشی حەمەی وەستا فەتاحی کردووە بەجەوهەری ئەو مەسەلەیەی دەیەوێ لێی بدوێ. حەمەی وەستا فەتاح وەک دەروێشێک یا موریدێک ڕیشی بووە، بەلای شێخ ڕەزاوە ئەو ڕیشە بۆ چاکەی تەریقەت بەکار نەهاتووە، بەڵکو بۆ ساختەچییەتی و قوڵ برین بەکار هێنراوە، شێخ ڕەزا ئەم وەسفەی بۆ هەندێ لەو جۆرە شێخانە بەکارهێناوە بەناوی تەریقەتەوە لە بەرژەوەندی کەسێتی خۆیان گەڕاون. بەڕووکەش شێخ بوون، بەناوەڕۆک پێچەوانەی تیۆری و ڕەوشتی سۆفیزم بوون.

٦

پێوەندی نێوان حەسەن کەنۆش دەلۆیی (١٨٤٠–١٨٩٤) و کچی کە ناوی پیرۆز بووە (لە ١٩١١ کۆچی دوایی کردووە) لەگەڵ شێخ ڕەزا و شەڕەجنێوەکانیان بەشیعر لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا جێگەی دیاری هەیە.

لە بارەی ئەو کیژەوە شاعیر دەڵێ:

حـەسـەن کەنۆشـەن، حـەسـەن کەنۆشـەن
ئینە کناچەی حـەسـەن کـەنۆشـەن

کەللەش شڵـەقـیـا و نـاوگـەڵش بۆشـەن
کـونـای قــیــرینش دایـم وه جــۆشــەن
کـورکەش دێوانـەی کەڵپـووس نەدۆشـەن
بەلۆکـەش لۆلۆن چـون گـەدەی مـێـشـەن
هـەر لۆیـێ جـەوێش چل کـێـر نە تۆشـەن
دە لۆن هـەر لـۆیێ سـەد کـێـر نە تـۆشـەن
وێنـەی هـەر وەفــال هـەر وە خــرۆشــەن
پەی کــێــر قــەوی خــەیلێ پەرۆشــەن
بۆس و کــەنار و خــەڵوەتـەش خـۆشـەن

واتاکەی:

(حەسەن کەنۆشە، حەسەن کەنۆشە
ئەمە کچی حەسەن کەنۆشە
کەللەی شڵەقاوە، ناوگەڵی بووشە
قوونی ڕەشە، هەمیشە بەجۆشە
میتکەی شێتی ئەوەی ناو چەرمی تیسکدارە
میتکەی لۆلۆیە (شفرەی هەیە) وەک گەدەی هەنگ
هەر لۆیێک لەوان چل کێری تێدایە
دە لۆی هەیە هەر یەکێکیان سەد کێری تێدایە
ئارەزووی گان دەکا و دەیخورێ
بۆ کێری ئەستوور و بەهێز بەپەرۆشە
ماچومووچ و تەنیایی لەگەڵیدا خۆشە)

شـێخ ڕەزا ئەم شـیـعـرەی بەدیـالێکتی گـۆرانیـی زمـانی کـوردی وتووە، لەسـەر کێشی خۆماڵی و دە سیلابی وەستانی لە ناوەڕاستدایە، بەڵام وەکو دیارە جووت قافیە (مەسنەوی) نییە، وەک زۆربەی شیعری ئەم دیالێکتە، بەڵکو یەکێتی قافیەی تێدایە.

سەرچاوە لە ناوەوە هەیە گۆیا پیرۆز بەشیعرێک وەرامی شێخ ڕەزای داوەتەوە.

لێرەدا تۆمارکردنی ئەو بەرهەمە ئەدەبییە کارێکی پێویستە چونکە سەرچاوە لەبەردەست نییە بەشێکی تایبەتی لەم کتێبەدا تەرخان بکرێ بۆ بەسەرهات و شیعری پیرۆز خان.

پیرۆزی حەسەن کەنۆش دەڵێ:

رەزا وە زەفتم، رەزا وە زەفتم
هیچ کەس نەکردە وە تەعدا زەفتم
دەمت وە مابەین چاڵ ئەشکەفتم
بچێ وە چاوتا بەکۆکی جەفتم
ترم تەمیرە تسم سازت بۆ
گوزم هەفتاوەی دەست نمازت بۆ
ئانە چەند وەقتەن ئەحواڵت پرسم
لووتت وە کونم دەمت وەکوسم
وەی عابای دڕیای لاشانتەوە
وەی مابەین شێ یاڵ پانتەوە
دشمن سابیقین بۆ خوابوون شایەت
شەرعمان بکەن وە عورف و عادەت
رەزا لەی کارە پەشیمان بوێوە
بەرەشی رەزا بەهاوە کوێوە
هەر لە مناڵی تا ئێستە بویتە
کە لەش خۆت وەبان چەند کێری دیتە
ئیسلامان بۆ خوا، ب وون بەشایەت
شەرعمان بکتەن وە رەسم عایەت
بزانن ئێمە دوشمن سابیق نین
سەبەب ئەی ئەشعار بەدفەڕش پەی چین
یەقین جە شوبە دەرد هارییەن
رەوشت زشت و مەرد ئازارییەن

بوینۆن وەحەق، خەتا جە کامەن
مەعلووم ڕووسیای خەواس و عامەن
ئەومان پەساوپەس سواری هەر کەرەن
خۆڵ و دۆ ڕێز و لە شار وە دەرکەن
ئەی شێخ دین خاس، ئەی شێخ دین خاس
حەکاک دانا پسپۆڕی ئەجناس
سەگی دندان گێڕ ئاشنا نەناس
پەی چییەن دووری، جەڕا و ڕەسمی ڕاس
تایەفەی شمر شووم ئەلخەنناس
گەماڵی گەورە، جە کێ مەکەی پاس
یازووخەن تۆ کوڕ شێخ ئەوڕەحمانی
ڕیش چوگەندە، مووی بەری سۆزانی
حەیات نەهێلا پەی تاڵەبانی
وە هەر چوار مەزەب لاییق نەمانی
ئای بۆ دەلاکێ سەرت بتاشێ
ڕیشت قوت بکا چون کلکی جاشێ
ڕەزا لەی کارە پەشیمان بێوە
بزانی ڕەزای خوا ها وە کوێوە
بەخشمەت وە خوا وەرنە مەتوانم
کەللەت بنێمە ناو جفتەی ڕانم
وێنەی سەگ هار تا نەت خنکێنم
عەهدەن کەللەتی لێش دەرنەهێنم
من تەقییەی شێخ عەلی ئەمگرێ
ئەر نا عیلاجی ڕەزام پێ ئەکرێ
مەعلوومە ڕەزا کونای ئەخورێ
هەر بەم ڕەوشتە لە خشتە ئەورێ

دەســـــتـــــە لاوێکی ئـەنێـــرمـــــەتـەک
کـــون و کـــیس گـــونش بکەرۆن وەیـەک
تـا بـوێتـــــــە پـەند، لـەی کـــــارە لاچێ
پەی شـــێخ عـــەلیـــیـــەن دەسم نێش ناچێ
شـێخ عـەلی تۆ شـێخ ئەی شـارەی چیـیـە؟
ڕەزا نـامـــــووس و حــــەیای لا نیــــیـــــە
عـــالـەم جـــە ڕەزا دەروون پڕ ئێـــشــــەن
تەحــقــیق تۆش جــە ئەو دڵت وەرێشـــەن
ســـــەرش پـانکەرۆ، چون مـــــار ژاردار
پـەند پێـــشــــینـەن شـــەرع مـــار وەدار

واتاکەی:

(ڕەزا هوشیارەوە بە، ڕەزا هوشیارەوە بە
هیچ کەس تەعەدای لە من نەکردووە
دەمت بەناو چاڵی ئەشکەوتم
بچێتە ناو چاوت کلۆمی خواروخێچم
ترم تەمیرە، تسم مۆسیقاتە
قوزم ئاوی دەسنوێژتە
ئەمە چەند ماوەیێکە ئەحواڵت دەپرسم
لووتت بەقوونم، دەمت بەقوزم
بەو عەبا دڕاوەی لە بان شانتەوەیە
بەوەی لە نێوان سمی وەک کەڵەشێرت کە کڕنووشی دەبەی
دوژمنی کۆنیش بۆ خوا با ببن بەشایەد
بەپێی عورف و عادەت دادگامان بکەن
ڕەزا لەم کارە پەشیمان دەبێتەوە
بەقوونی ڕەزا لە کوێوە دەست پێ دەکرێ
هەر لە منداڵییەوە تا ئێستا کردەوەت بووە

لەشی خۆت لە بان چەند کێرێک دیوە
هەموو ئیسلام بۆ خودا با بین بەشایەد
دادگامان بکەن بەپێی قانوون
ئەو کاتە دەزانن ئێمە لە کۆنا دوژمن نەبووین
هۆی ئەم شیعرە بەدفەڕانە چییە
بێ گومان لەبەر دەردی هارییە
ڕەوشتی پیس و ئازاردانی خەڵک
بەڕاستی تەماشا کەن، خەتای کامەمانە
دیارە ڕوو ڕەشی خاس و عامن
ئەویان پشتاوپشت سواری کەر کرد
خۆڵ و دۆیان بەسەردا کرد و شاربەدەریان کرد
ئەی شێخی دینی باش ئەی شێخی دینی باش
مۆر هەڵکەنی دانا، پسپۆڕی هەموو زانستییێک
سەگی ددان گڕ، ئاشنای نەناس
لەبەرچی لە ڕێوڕەسمی ڕاستی دووری
تۆ لە تایەفەی شمری شوومی ئەلخەنناسی
گەماڵی گەورە! پاسی کێ دەکەی!
یازووغە تۆ کوڕی شێخ عەبدولڕەحمان بی
ڕیشت چو گەندە، مووی بەری قەحبەیە
حەیات لە تاڵەبانییان نەهێشت (ئابڕووت بردن)
بەهەر چوار مەزهەب دەبێ تۆ نەمێنی
ئای بۆ دەلاکێ سەرت بتاشێ
ڕیشت قوت بکا وەکو کلکی جاش
ڕەزا لەم کارە پەشیمان بەرەوە
بزانە خودا ڕەزای لەسەر چییە
بەخودات دەبەخشم (لێت خۆش دەبم)، بەڵام من دەتوانم
کەللەت بنێمە ناو هەردوو ڕانم

وەکو سەگی هار تا نەتخنکێنم
شەرت بێ کەڵلەتی لێ دەرنەهێنم
من تەقییەی شێخ عەلی دەمگرێ
ئەگەر نا دەتوانم لە حەق ڕەزا بێم
دیارە ڕەزا قوونی دەخورێ
بەم ڕەوشتە لە خشتە چۆتە دەرەوە
کۆمەڵێک لاوی دەنێرمە سەر
قوون و کیسەی گونی بکەن بەیەک
بۆ ئەوەی ببێ بەپەند و لەو کارە دوور بکەوێتەوە
لەبەر شێخ عەلی ئەوەی دەمەوێ بۆم ناکرێ
شێخ عەلی تۆ چۆن شێخی ئەم شارەی
ڕەزا نامووس و حەیای لا نییە
خەڵکی لە شێخ ڕەزا دڵیان ئێشاوە
بێ گومان تۆش لەبەر ئەو دڵت بریندارە
سەری پان بکەرەوە وەک ماری ژەهراوی
پەندی پێشینانە شەرعی مار دارە (مار بەدار دەکوژرێ)

ئەم شیعرەی پیرۆز لەسەر دەستووری گشتی شیعری دیالێکتی گۆرانی هۆنراوەتەوە، کێشی دە سیلابییە و لە قافیەدا جووت قافیە (مەسنەوی) بەکارهێناوە.

لە دوای خوێندنەوەی ئەم شیعرە لیریکییە درێژە، هەست بەوە دەکرێ بەرهەمێکی جوان کەوتۆتە ناو ئەدەبی کوردییەوە. ئەو دەنگوباسە لە ناوەوەیە گۆیا حەسەن کەنۆش شاعیر بووە، هەروەها پیرۆزی کچیشی دەستی شیعری بووە. شێخ ڕەزا شیعری داشۆرینی بەسەر کچی حەسەن کەنۆش هەڵداوە، بەشیعرێکی داشۆرین وەرامی دراوەتەوە.

بێ گومان وەرامەکە یەکێکیان دایانناوە باوک یا کچ! ناوەڕۆکی شیعرەکە ئەوە دەگەیەنێ پیرۆز شیعرەکەی هۆنیبێتەوە. وێنەی وا لە ناو شیعرەکەدا هەیە پێوەندی بەئەندامە سێکسییەکانی ژنەوە هەیە و ڕستەکان ژن بەکاری هێناون.

ڕەنگە ئەوە بوترێ مەسەلەیێک نییە هێنانە دی قورس بێ، چونکە پیاوێک دەتوانێ شیعرەکە بەو جۆرە بنووسێتەوە وەکو ئەوەی دانەری ژن بێ. لێرەدا باوەڕ ناکرێ حەسەن کەنۆش هەموو ئەندامی مێیینەی کچی بەناوی کچەکەوە بخاتە بەر لووت و دەمی شێخ ڕەزا بۆ سووک کردنی. هەرچۆنێ بێ، شیعرەکە وەرامێکی جوانە بۆ شێخ ڕەزا، ژنە شاعیرێکی کورد لەو ڕۆژگارەدا ئەم هەموو شەرم و عەیبە بکا بەقسەی جوان، ئەمە بەڵگەی پێشکەوتنی گیانی کۆمەڵی خوێندەواری کوردییە.

٧

درێژترین قەسیدەیێک شێخ ڕەزا نووسیبێتی ئەوەیە بۆ داشۆرینی کاکەیی و ئایینی یارسان هۆنیویەتییەوە. لەو شیعرەدا بەچاویلکەی تیۆرییەکانی ئایینی ئیسلام و تەریقەتی سۆفیزمی قادری تەماشای تیرەی کاکەیی و ئایینی یارسانی ئەهلی هەقیان دەکا. کردەوەی ناشیرین هەڵدەبەستێ لە بابەت ڕەوشتی ئایینیانەوە، بەخراپە باس لە نەریت و کردەوە و کەسە پیرۆزەکانی تیرەی کاکەییان دەکا. بەخەیاڵێکی ورد وەسفی ئەو شەوەیان بۆ هەڵدەبەستێ گۆیا چرا دەکوژێننەوە و دەکەونە ناو یەک ژن و پیاو شەلم کوێرم ناپارێزم. قسەی قورسی شێخ ڕەزایانە لە قەسیدەکەدا هەڵدەڕێژێ بەم دێرانە دوایی پێ دێنێ:

کە ئەم وەعزەی تەواو کرد پیرە ئاخوند
ئیتر هەر پف لە شەمعە و تف لە حەیتار
ئیتر هەر ئەتکی دین و کەسری نامووس
ئیتر هەر تەرکی شەرم و عیففەت و عار
ئیتر هەر لنگ دەبێتە لام ئەلف لا
ئیتر هەر کێر دەبێتە باسکی هەوجار
ئیتر هەر کومەزەی سمتە دەسووڕێ
بەسووڕەی سەر خڕا وەک چەرخی دەووار
ئیتر هەر لێ برین و لێ خورینە
بەرەو ژوور و بەرەو ژێر و بەرەو خوار
ئیتر هەر دایکە پیرە و هەڵئەنیشێ
بەکەللەی کێرەوە وەک ورچی سەردار

ئیـــتــــر هـەر پاوەنەی زیوە و زڕەی دێ

لەبەر کــوت پێــوەدان دەخـــشی لە دیوار

ئیــتــر هەر خــەپلەیە وەک جــاوی گــازر

بەمـــــەترەق دەیکوتن ســــاداتی ئەبرار

ئیـتـر هەر جـێگە مـاچە خـوێن ئەوێسـتێ

لەسـەر گۆنای سپی وەک سێوی خـونسار

ئیــتــر هـەر ناوگـــەڵی خـــووبانی بیکرە

لەخـوێندا سـوور دەبی وەک بەرگی گوڵنار

ئیـتـر هـەر کـێـرە وەک پەیکانی گـۆشـتین

بەژێر بنیــا دەچێ وەک پەڕی ســووفــار

ئیــتــر یاخـــوا نـەســیــبی دوژمنت بێ

بـریـنـی نـێـــــــزە و نـووزەی بـریـنـدار

عـــەمـــوودێکم هـەیە وەک تـووڵی داوود

کـــوتامـــە ژێر بەلۆکـــەی دایە ڕیزوار

تـســێکی کـــەند بـەڕیشی ســەی براکـــە

تـڕێـکـی دا بـەیـادی بـاوە یـادگـــــــــار

لە وەسـفی کـاکـەیی گـەر سـەرفی عـومـرم

بکەم، ناکـەم بەیانی عـوشـری مـیـعـشـار

ئەم دیمەنەی شاعیر دروستی کردووە، لەوانەیە ڕوویدا، بەڵام نەک بەو شێوەیەی ئەو دروستی کردووە بۆ کاکەییان کە ئێمە ئەیانناسین. لێرەدا سەرخۆشێک یا حەشیشەخۆرێک دەتوانی لە گێتی ڕاستی و حەقیقەتدا دیمەنێکی وا ببینێ. سەرەڕای ئەوەش شێخ ڕەزا جنێوی وا بەکەسە پیرۆزەکانی کاکەییان دەدا وەک دایە ڕێزوار و سەید براکە و بابا یادگار بەپێی دەستووری کۆمەڵایەتی لە هیچ مەڵبەندێکی ژیانی سەر ڕووی ئەم زەوییە کارێکی بەجێ نییە، بەڵام ئەگەر هونەروەرێک بەخەیاڵ وێنەیێکی وا بکێشێ زۆر کەس بەداهێنانی هونەری بۆی لە قەڵەم دەدەن. پێویستە ئەوە بزانرێ خەڵکی کاکەیی لە داشۆرینەکانی شێخ ڕەزا بێ دەنگ نەبوون. لە ناو ئەوانەدا هاوچەرخی شێخ ڕەزا شاعیری ناودار خەلیل

منەوەر چەند پارچە شیعرێکی هەیە لە داشۆرینی شێخ ڕەزا وەک وەرامدانەوەیێک بۆ داشۆرینەکانی بەرامبەر بەکاکەییان. ئەم زانیارییانە لەو بەشەی بۆ خەلیل منەوەر تەرخان کراوە لەم کتێبەدا دەکەونە بەرچاو.

٨

شێخ ڕەزا لە شیعرێکیدا بەرۆکی مووچەخۆرێکی عوسمانی گرتووە کە کارگێڕی دارایی شاری کەرکووک بووە، بەڵام خەڵکی هەولێر بووە:

مـاڵ مـودیری کـە خـەڵقی هەولێـرە
هەر وەکـو مـوویی خـایە بێ خـێـرە
سـوورەت و سـیـرەتی لە پیـاو ناچێ
ئەو قـورمـسـاغـە مـێـیـە یا نێـرە
من بەمـەخـفی کـە چووم و تێی فکریم
بەزمی غـەوغـایە مـەقـعـەدی کـێـرە
دیم حـوسـێن کـردی قـەتلی فـەتاح
وەکـو یوونس کـە دەس بەشـمـشـێـرە
حـەرەمی مـوحـتـەرەمی لەعلی خـان
خـەرمـەنی عیسـمـەتی گـەرایی کـێـرە
ڕاوی ڕێوی هـەمـوو لە بۆ کـەوڵە
گـورگ لە بۆ بەرخـە دێتـە ناو بێـرە
بەحـری ئاوەدانی مـەزرەعـەیی فـەرجی
جـووتە گـون جـۆگـەیە، کـێریش ئاودێرە
گـوتم ئەی بێ حـەیا تۆ ناترسی
لە خـودای ڕۆژ و مـانگ و ئەسـتـێـرە
گـوتی یا شـێخ ئەمـان مـەکـە مـەنعی
ئەهلی قـوونیـان بەقـوونی ئەو فـێـرە
نیـیـە باکم گـەر ئەو خـەبیـسـە بڵێ
ئەوە ئەشـعـاری (لامـیـع)ە کـوێرە

ئەم شیعرە کورتە بۆ داشۆرینی کارگێڕی دارایی شاری کەرکووک دانراوە. شاعیر هەندێ کەس و ڕووداوی ئاخنیوەتە ناو شیعرەکەوە. حوسێن ناوێ دەیەوێ فەتاح ناوێک بکوژێ. یوونس دەست بەشمشێر وەستاوە. لەعلی خانی حەرەمی کارگێڕی دارایی ناولنگی کردۆتەوە بۆ هەموو کەسێک، هەموو خەڵکی گوندی قوونیانی دەشتی هەولێر بەقوونی ماڵ مودیری فێرن. شێخ ڕەزا ئەم هەموو ڕووداوە تراجیدی و کۆمیدییانەی لەم شیعرەدا کۆ کردۆتەوە.

٩

لە شیعرێکیدا شێخ ڕەزا بەم جۆرە شێخێکی تەریقەت دەشۆرێنێ:

شێخ کە هام سوحبەتی شامار و نەدیمی حەمە بێ
شێخ کە دۆستی مچە ڕێژاوی و ئەحمەد جەمە بێ
شێخ لەبەر جەلبی دڵ و ئایشە کوڕانیی ژنەکەی
شیر بکێشێت و لە ڕووی والیدە دەستەوقەمە بێ
شێخ کە قودسییەتی پیرانی تەریقەت لە کنی
هەموو ئەفسانە و ئەفسوون، هەموو گاڵتە و گەمە بێ
شێخ کە گەووادی وەکو خادیمی سوججادە لە لای
سەییدی حوڕ لە سولالەی عەلی و فاتیمە بێ
شێخ کە قەسری حەرەمی گەییە مەقاماتی عولا
سەر بڵند کات و بڵێ، شێخ ئەمە و قەسر ئەمە بێ
شێخ ئەوا گۆی هونەری بردەوە، کەشکەک سەڵەوات
شێخ ئەوا جێی پدەری گرتەوە، دەستی بەمە بێ

هەموو هەڵسوکەوتی ئەم شیعرە ئەوە دەگەیەنێ شێخ ڕەزا بۆ داشۆرینی شێخ عەلی برای وتبێ. شاعیر ناوی چەند بۆرەپیاو و ڕەش و ڕووتی دەوروبەری تەکیە دێنێ، ئینجا پێچەوانەی ئەمانە خادیمی سوججادەی بەناوبانگ دێنێتە ڕیزی ئەم گومناوانەوە. لە دواییدا دەڵێ ئەو شێخە شایانی ئەوە نییە لە جێی باوکی دابنیشێ، واتە شێخ عەلی لە جێی شێخ عەبدولڕەحمانی خالیسی باوکیان دابنیشێ. شێخ ڕەزا کۆتایی شیعرەکەی بەقسەیێکی نەستەقی ناو خەڵک دێنێ «دەستی بەمە بێ» ئەمە بۆ یەکێکی گەمژەی بێ دەسەڵاتی لێ نەهاتوو بەکار دەهێنرێ.

١٠

له داشۆرینی شاری کەرکووک شێخ ڕەزا دەڵێ:

بەم حـاڵە ئەگـەر جـارێکی تر بچـمـەوە کـەرکـووک
مـەعلوومـە بەمـەردی نەڕواوە لەسـەرم تووک
بۆچ بچـمـەوە کـەرکـووکی قـورمـساغ کـە لەگـەڵ من
ئەهلی هەمـوو نـاسـازە وەکی ئاوی حـەمـامـووک
پێم خـۆشـە لەبەر جـەوری برا و لۆمـەیی ئەقـوام
سـەد جـار لە غـەریبی بکەوم مـوفلیس و مـەفلووک
ڕۆژێ بەمـورادی منیش ئەلبـەت دەگـەڕێ خـەرخ
ئەم مـیـچـە قـەراری نیـیـە، گـاهێ جگە گـەهـ بووک
شـاهی کـەنـەبێ ڕادەبوێرین بـەگـەدایی
بۆ ئەهلی قـەناعـەت لە پلاو خـۆشـتـرە داندووک
شـەش مـانگە زیاتر کـە لە پاش مـەرگی پدەر من
مـەغـدوورم و مـەزڵووم و جـەفـا دیدە و مـەهتـووک
تاسـاکـینی کـۆی مـامـە غـەفـوورم وەکـو فـەغـفـوور
کـیـسـەم پڕە داییم لە زەڕ و لیـرەیی مـەسکووک
پابەندی خـەلاییق نیـیـە تەبعم وەکـو خـەڵکی
بێ کـولفـەتم و ڕەندم و سـەییـاحم و سـالووک
من خـواجـەیی ئەحـرارم و ئامـێـزشی دونیـا
هێـشـتـاکـە نەمی کـردووەتە بەندەیی مـەملووک
وەک (لامیع)ی شـاعـیر نیـیـە ئێسـتێ لە جیـهاندا
شیرین سوخەن و قانیع و خۆش تەبع و (ڕەزا) سووک

لەم داشـۆرینەدا شـێخ ڕەزا مـەبەسی لە کـەرکووک وەک شـار نییـە، بەڵکو ئەو کەرکووکییانەی ئازاریان پێ گەیاندووە، لە شیعرەکەدا بۆ حاڵی پەرێشانی خۆی دەلاوێنێتـەوە بەتایبـەتی لەدوای مردنی باوکی و داگیرکردنی سامانی بنەماڵە لە لایەن شێخ عەلی برایەوە. هەروەها ئەوە دەردەبڕێ و دەڵێ لەو سەردەمەی لە کۆیە بووە لە سایەی مامە غەفوورییەوە نەحەسابووەوە بەڵام ژیانی ئاسوودە و باشتر

بووه لەو ڕۆژگارەی پاش مردنی باوکی کە لە کەرکووک دەژیا.

لە قافیەی شیعرەکە ئەوە دەردەکەوێ شاعیر وشەکانی «حەمامۆک» و «داندۆک»ی گۆڕیوە، لەبەر کێش و ئاوازی قافیەی شیعرەکە کردوویانیەتییە «حەمامووک» و «داندووک»، بۆ ئەوەی لەگەڵ دەنگی قافیەی شیعرەکە بگونجێن.

١١

لە بابەت داشۆرینی شاری سنەوە شێخ ڕەزا دەڵێ:

سوپەری ئەهلی سنە بۆ شەڕی بێگانە تنە
خۆ بەخۆ شەڕ دەکەن و ئەسلەحەیان هەر بەتنە
ڕقی هەڵسا سنەیی دێ لە سلێمانی ئەدا
ئافەرین ئەهلی سنە ئەم ڕقەتان هەر لە کنە
ئەهلی ئێمە کە چووە شاری سنە، حوکمە، ئەکا
بەدوو شاهی و قەرەپوولێ ژنی کامیان مەزنە

شێخ ڕەزا یادی قۆشمەیی دوو شاری خوشک سلێمانی و سنە دەکاتەوە. هەندێ وشەی ناوچەیی لە دیالێکتی ئەردەلانی بەکار دێنێ، لە پێناوی بەهێزکردنی شیعرەکە لە ڕووی هونەرییەوە. ئەو سیفەتەی بۆ ژنانی هەموو ئەو شارانەی دایشۆربوون بەکاری هێناوە بۆ شاری سنەش بەکاری دێنێ کە ژنیان ئامادەن بێ دڵی خۆیان نەکەن لە هەموو کاتێکدا.

١٢

شێخ ڕەزا هەندێ جار شیعری داشۆرین بۆ مەبەسی ناگزووری کۆمەڵ بەکار دێنێ، لە شیعرێکیدا دەڵێ:

خەبەر چوو بۆ میرە سوورە
قوربان شێخ ساڵح مەغدوورە
خۆشی خۆشی پێ کەوت وتی
ئاگرەسوورە لە خۆم دوورە
کەسی فەقیری بێ چارە
گەر عەیبی هەبێ مەنشوورە

دەوڵەمــەندی ســاحــیب پارە
سـەد عـەیبی هـەبێ مـەسـتـوورە
ئـەگــەر ئاگــر لە مــاڵی چێ
دەڵێن ئاگــر نیــیــە نوورە
نـە نـوورەیلـێ نـە مــــوورەیلـێ
شــاپلینـەیلـێ دەرقــوونەیلـێ
قـسـەی جـوولەکەی مـەشـهـوورە

شـاعیر لێرەدا باس لـە هـەژار و دەوڵەمەندی کۆمـەڵ دەکا. ڕاسـتی نەماوە، خـوم شـێواوە، هـەڵەی دەوڵەمـەند ڕاسـتـیـیـە چونکە هەڵە ناکا، ڕاسـتی هـەژار هـەڵەیە چونکە ڕاستی لە لا نییە.

ئەم شـیـعـرە لیـریکیـیـەی شـێـخ ڕەزا لە ڕووی ڕوخـسـارەوە هـەوڵیـداوە هەندێ نوێگەری لـەم شـیـعـرەدا بـخـاتە ڕوو. دە نیـوە دێری یەکـەمی شـیـعـرەکە یـەکێـتی قافیەی تێدایە. دێر و نیوێکی دوایی واتە سێ نیوە دێر، ئەوانیش دوو نیوە دێریان قـافیـەیێکی هـەیە و دوا نیـوە دێر شیـعر لەسـەر قـافـیـەی گشتی شـیـعرەکـەیە. جگە لەوە شیعرەکە هەمووی لەسـەر بنچ و بناوانی سێزدە نیوە دێر شیعر ڕێکخراوە کە دەکاتە دوازدە دێر و نیو. ئەمە دیاردەیێکی نوێیە لە شیعری کوردیدا.

١٣

شێخ ڕەزا کۆمـەڵێک چوارین و تاکی هـەیە وەک برووسکە بەرامـبەر بەکەسێک یا ڕووداوێک دەری دەبڕێ، لەوانە:

بابکـەم هـەجـوی حـیـمـاری ڕەگی جـەرگی ببـڕم
هـەر وەکـو چاوی نەشـۆرا و کـوزی دایکی بدڕم
شـەهوەتم هـاتۆتە جونبوش وەکو دەریایی عومـان
لازمــە مــاچـەکـەرێ مـیـسـلی حـیـمـاری بکـڕم

حیمـاری ناوی هـەمزە حیماری بووە، یەکێک بووە لە سـەردەمی ژیانی شێخ ڕەزا لە کۆیە ئەویش وەک شاعیرێک کەوتۆتە شـەڕەجنێو، وا دەردەکەوێ هـەمزە حیماری لایەنی کەیفی گرتووە لە دژی شێخ ڕەزا.

لە تاکێکی دیکەشیدا شێخ ڕەزا هەر لە بارەی ئەم شاعیرەوە دەڵێ:

ئاوازی تڕی، بۆنی تسی هەمزە حیماری

ئافاقی هەموو گرتووە وەک هەوری بەهاری

ئەمە وەرامی قسەیێک یا هەڵوێستێکی دیارکراوی هەمزە حیماری نییە بەرامبەر بەشێخ ڕەزا، بەڵکو تووڕەبوونێکە لە شێخ ڕەزاوە بەم جۆرە کەوتۆتە داشۆرینی. ئەم قسەیەی شاعیر دەشێ بەهەموو کەسێک بوترێ خەتای هەبێ یا نا.

***

لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

تۆ خۆت مەیلی جنێوبازی دەکەی شێخ ساڵح

بۆ دەکەی سەرزەنشی من کە ڕەزا هەجاوە؟

غایەتی بەندە جنێوم بەدوو سێ کەس داوە

تۆ هەتا ئێستا بەقوربان، بەهەزارت داوە

ئەمە داشۆرینێکە شاعیر بۆ شێخ ساڵحی داناوە، وەستایانە بەڵگەی ڕەوانبێژی بەکار دێنێ و دەڵێ ئەگەر من جنێوم بەدوو سێ کەس دابێ، تۆ جنێوت بەهەزار کەس داوە، دیارە مەبەسی جنێو نییە بەڵکو گانی بەهەزار کەس داوە.

***

کەسێکی بەدبەخت چۆن وێراویەتی بەرامبەر بەشێخ ڕەزا بوەستێ و داوای شاعیری بکا:

تۆیچ لێمان بووگی بەشاعیر ئەی حەرامزادەی سنە

بۆ چە شانێ ناخەفێنی، مەسرەفی چەس ئەو تنە

عیززەت ئاهەنگی لەکوێ بوو ئەی کوڕی وەستا شەفێ

وردە ئاهەنگێ کە فەرمووت ها وەلا وەستا ژنە

لەم چوارینەدا شێخ ڕەزا ڕستە و تەعبیری دیالێکتی میللی ئەردەلانی بەکار دێنێ بۆ داشۆرینی ئەو کەسەی داوای شاعیری کردووە، مەبەسی بنچینەیی شاعیر ئەوە بووە لێکسیکۆنی ئەو دیالێکتە بەکار بێنێ بۆ ئەوەی هەوایێکی کۆمیدی پێکەنیناوی بدا بەشیعرەکەی.

شاعیر مەبەسی ئەوە بووە دەنگی «ز» بکا بەقافیە، ئەم دەنگە بۆی هەیە ناوی دەنگیش دروست بکا وەکو «ویزەویز»، «ڤیزەڤیز»، «گیزەگیز» بەم ڕەنگە شێخ ڕەزا مەلا عەزیزێکی دۆزیوەتەوە:

هەر کەسێ ناوی مەلا عەزیزە
داییم بن گونی هەر گیزەگیزە
بەخۆی گەوواد و ژنەکەی حیزە
خواردنی گووە و شەربەتی میزە

شاعیر ئەو مەلا عەزیزە دیاری ناکا، چونکە مەبەسی هەموو عەزیز ناوێکە بۆ ئەوەی سەرنجی خوێنەر ڕابکێشێ بۆ ئەو ڕەوانبێژییەی لە ئاواز و ڕیتمی دەنگی «ز»ێوە دروست دەبێ.

***

شێخ ڕەزا شاری کەرکوکی خۆشویستووە وەکو شارانی دیکەی کە ئاشنایەتی لەگەڵیاندا بوو، بەڵام بۆ کەرکووک تەنیا بەوە نەوەستاوە وەک ناوەڕۆک دایشۆرێنێ، بەڵکو وەک ڕوخساریش مانای «کافەکان»ی بەم جۆرە لێک دەداتەوە:

کافی کلک و کافی کوون و کافی کەر تێکەڵ کرا
ئیسم و ناو و شۆرەتی کەرکووکی لێ تێکەڵ کرا

لەم دێرەدا هەرسێ «کاف»ی کەرکووک کۆ دەکاتەوە کە لە شتی ناشیرینی وەک «کلک» و «کوون» و «کەر»دا هەیە و ناوی کەرکووکی لێ پەیدا بووە. شاعیر لەم تاکەدا زیاتر سەرکەوتنی ڕەوانبێژی مەبەسە بەوەی لەم دێرە شیعرەدا چواردە جار دەنگی «ک» بەکارهاتووە کەچی خۆی لە پازدە وشە پێکهاتووە.

***

زانیاری کەوتۆتە ناوەوە ئەوە دەگەیەنێ شێخ ڕەزا شیعرێکی لە داشۆرینی مەحوی داناوە لە یەکێ لە دەسنووسەکانی نەجمەدین مەلا دۆزراوەتەوە، بەڵام ئەوەی ئاشکرا نییە ئەوەیە شیعرەکە هەمووی دەست نەکەوتووە، تەنیا دێرێکی نەبێ، وا هەست دەکرێ شیعرەکە بەئانقەست دیزەبەدەرخۆ نەکرابێ لە پێناوی ئەوەی ناوی مەحوی پێ نەزڕێ، ئەو دێرەی لە شیعرەکە ماوەتەوە ئەمەیە:

کووپە هەیئەت، ڕوو قەرە، سینەک سیفەت دینارپەرست

ئەسکەمل مل، مەشرەب ئۆغلان کاری پاپازی دەکا

لەم داشۆرینەیدا شێخ ڕەزا هەندێ زاراوەی کاغەزی قومار بەکار دێنێ بۆ وەسفی مەحوی، لە بابەت ڕەوشتییەوە بەهەتیوباز ناوی دەبا و بەپاپازی دیانانی دەچوێنێ. شاعیر دوو وشەی تورکی لەم شیعرەدا بەکارهێناوە «قەرە» و «ئۆغلان» یەکەمیان (ڕەش) و دووەمیان (کوڕ، هەتیو، منداڵی حیز) دەگەیەنن.

***

شاعیرێکی دیکەی کورد زێوەر ئەویش لە داوی هێرشە داشۆرینەکانی شێخ ڕەزا ڕزگاری نەبووە، وا باوە ئەو شیعرەی شاعیر حەوت دێر بووە، ئەویش تەنیا دێرێکی ماوەتەوە:

لە بۆ مەغبووری و لێڵی دوو سێ تێلام لە زێوەر دا

وەکو شەخسێ کەچەند کێری لەسەر چەشمەی قوزێ وەردا

دیارە ئەم شیعرە بۆ داشۆرینی زێوەر دانراوە، بەڵام دەکرێ بەشێوەیێکی دیکە بنووسرێتەوە، ئەو کاتە لە زێوەر دوور دەکەوێتەوە و دەبێتە تابلۆیێکی هونەری و مانای بەرز و جوان دەدا بەدەستەوە:

لە بۆ مەغبووری و لێڵی دوو سێ تێلام لە زێ وەردا

وەکو شەخسێ کەچەند کێری لەسەر چەشمەی قوزێ وەردا

لێرەدا شاعیر دوو وێنە لەگەڵ یەکتریدا بەراوورد دەکا، دەکرێ مەبەسی شاعیر هەردوو مانا بێ، ئەمە و شیعرەکە بەداشۆرینی زێوەریش لێک بدرێتەوە.

***

شێخ ڕەزا ژیرانە لە تابلۆیێکی کاریکاتۆریدا دەڵێ:

داخیلی فەرجە لەسەر قنگ کێر بەگون دەعوا دەکا

نانی کون ماسی دەخوات و پاسی جرتاوا دەکا

کونەماسی و جرتاوا ناوی دوو ئاواییین، دوور نییە نیوە دێری دووەمی ئەم تاکە قسەی نەستەق یا پەندی پێشینانێکی کوردی بێ شێخ ڕەزا بەکاری هێناوە، یا لە دوای وتنی ئەو بووبێ بەقسەی نەستەق. ناوی ئاواییەکە کەمەکە «کونە ماسی»یە، لەبەر کێشی شیعرەکە شێخ ڕەزا کردوویەتی بە«کون ماسی».

له تاکێکی یەکجار بەناوبانگیدا شێخ ڕەزا دەڵێ:

چونکە شـاعـیـر زۆر بووە لەم عـەسـرەدا

بۆتە حــەشـری نێـرەکـەر لـەم حـوجـرەدا

لەم شـیـعـرەدا شێخ ڕەزا لە حـەقـیـقـەتی شـیـعـر دەدوێ، شـیـعـر زادەی بیری داهێنەرانەی شاعیرە، بەحسێب دەبێ شیعری ڕەسەن کەم بێ، بەڵام شـاعیر لە ڕۆژگـاری ژیانی شـێخ ڕەزادا زۆر بـووە، مـانـای ئەوەیە شـیـعـری باش کـەم بووە. زۆری شاعیر لە هەموو سەردەمێکدا تەنیا لە کۆمەڵی کوردەواریدا نییە، لە هەموو کۆمـەڵێکدا بەزۆری لە دواکەوتووەکاندا، زۆربەی مێردمنداڵان مـەشقی شیعر وتن دەکـەن، بەڵام چەندیان دەبن بەشـاعیری ڕاسـتـەقـینە! ئەم شیـعـرەی لە هەمـوو هەڵوێستێکی ناشاعیری و دوور لە داهێنان بەبەڵگە دەهێنرێتەوە.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی شاری سلێمانی دەکا:

هەر مـەتاعێ کـە تەڵەب کـەی لە سلێـمـانیـدا

هەیە ئیـلـلا کـوزی بیکر و کـونی نامـوسـتـەعـمـەل

ناکرێ هیچ کەسێکی خەڵکی سلێمانی یا هیچ کوردێک لەم شیعرەی شێخ ڕەزا تووڕە ببێ، چونکە ناڕاستییێکە قسەی جوانی خستۆتە ناو قاڵبی داهێنانەوە.

***

لە کـامـە قـۆناغی مـێژوو و کـۆمـەڵی میللەتان هەمـوو شـتێک بەدڵی شـاعـیر و هونەروەران بووە! شـێخ ڕەزا ڕوو دەکـاتە خـەڵکی سـەردەمی خـۆی و لە بـابەت ئەولادی ئەو کاتەوە پێیان دەڵێ:

تـرِی ئەولادی ئـەم عـــەســـرە بەکـــێـــرم

کــە من مـردم مــەگـەر گـو بکا بەخـێـرم

ئەولادی هەر دەور و زەمانێک ئەگەر کەڵکیان نەبێ ناتوانن بەشتی بەکەڵک خێر بۆ دایک و باوکیان بکەن پیساییی نەبێ، ئەویش بۆ هەمـوو شـتێک بشێ بۆ خێر ناشێ.

***

لە بابەت ڕیایی شێخی تەریقەتەوە شێخ ڕەزا دەڵێ:

لازمە بۆ شێخ سبەینان گورگەخەو

تا بڵێن شێخ عابیدە نانوێ بەشەو

مەبەسی شاعیر ئەوەیە، شێخ وا پیشان بدا بەدرێژایی شەو خەریکی عیبادەتە، کەچی ئەمە ڕاست نییە، بەڵکو بەشەو دەخەوێ و بەیانیانیش زوو هەڵناستێ. بەڵام بۆ خەڵکی وا ڕوونی دەکەنەوە بەدرێژایی شەو عیبادەت دەکا، بۆیە بەیانیان پێویستی بەگورگەخەوێک هەیە.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە وەسفی خەڵکی کۆیە دەکا:

هەر کەسێ ئەسڵ و میزاجی فیتنەیی و بەدگۆییە

دەستی حیزیشی هەبێ ئەمجا بەتەحقیق کۆییە

شاعیر بۆ کۆیە مەسەلەی زۆر فراوان کردووە، مەبەسی ئەوەیە، هەر کەسێک لە هەر کوێیێک بێ ئەو ڕەوشتەی هەبێ کۆییە، واتە هەموو کۆیە ئەو ڕەوشتەیان هەیە، بەڵام نە کۆیی و نە هیچ کوردێک بەم شیعرەی شێخ ڕەزا گرژ نابێ.

***

لە تاکێکی دیکەیدا دەڵێ:

گیر نەبوو دەستم لەبەر لووسی بەسمتی خڕتەوە

زۆر نەما بوو گەردنم بشکێ بەگون خۆم گرتەوە

ئەم شیعرە هێڵکارییێکی کاریکاتۆری بەشێخ ڕەزا پێشکێشی هونەروەری دەکا بۆ ئەوەی وێنەی بکێشێ.

***

لە شیعرێکی دیکەیدا بۆ ئەو مەبەسەی پێشوو، ئەم تاکە دەڵێ:

گەر لە نامووست ئەترسی های وەتەنگی تنتەوە

وەختی بۆ تەکیە ئەچی دەس بگرە پشتی قنگتەوە

لێرەدا شاعیر پەرستگایێکی وەکو تەکیە ناپارێزێ و دەیکا بەمەڵبەندی هەتیوبازی. بێ گومان مەبەسی نارەسەنی تیۆرییەکانی سۆفیزم نییە، بەڵکو هەندێ لەو شێخانەی کە پێویستە ڕەوشتیان بەپێچەوانەی ئەوە بێ کە هەیانە، بۆیە خەڵکەکە هان دەدا ئاگاداری خۆیان بن کە ڕوو دەکەنە تەکیە.

له شیعرێکی دیکەیدا شاعیر یاری ڕەوانبێژی بە وشە و ڕستەی شیعرەکە دەکا:

مالّی مفتی لەمبەرە مەعلوومە قازیش لەوبەرە

من فەقیرم، کێ دەزانێ لەمبەرم یا لەوبەرم

مەبەسی شێخ ڕەزا ئەوە نییە مالّی خۆی دیار بکا لە کامە بەرە، بەڵکو بێ دەسەڵاتێکە نازانێ سواری مفتی ببێ یا قازی!.

***

شێخ ڕەزا لە پەنای یەک دوو مووچەخۆری دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی، جنێو بەهەموو کردەوەیێکی ئەو دەسەڵاتە دەدا:

قازی ڕەئیسی ئەووەڵ تۆش موددەعی عموومی

ئەم کارە چۆن سەر ئەگرێ لەعنەت لە بابی ڕۆمی

مەبەسی شێخ ڕەزا ئەوە نییە بڵێ دەسەڵاتی عوسمانی قازی و موددەعی عموومی خراپی دەستنیشان کردووە، بەڵکو هەموو کارێکی خراپی ناو کۆمەڵ لە ئەنجامی خراپەی ئەو دەسەڵاتەوەیە.

***

شێخ ڕەزا واز لەو شارانە ناهێنێ کە تیایاندا ژیاوە، کۆیە و بەغدا و سلێمانی و کەرکووک. لە بابەت کەرکووکەوە دەڵێ:

مەکەن باوەڕ بەقەولی داکی خۆگێکانی کەرکووکی

ئەگەر خەڵتێ بکەن وابزانە گا قۆڕانی کەر کۆکی

نرخی شیعر لای شێخ ڕەزا لە جوانکاریدایە، هەڵوێست تراجیدی بێ یا کۆمیدی گرنگ نییە، لە هەردووکیاندا مەبەس هەر یەکێکە، چونکە جوانکارییەکە لە قۆڕانی مانگا و کۆکینی کەر بەرچاو دەکەوێ.

***

شێخ ڕەزا تووشی ڕەشبینی بووە لە کردەوەی خراپ، وا دەزانێ ساغ لە ناو کۆمەڵدا بەدەگمەن دەست دەکەوێ:

ساغ لە دنیادا نەماوە گەر قسەی ساغت دەوێ

بێ هەزارت پێ نیشان دەم گەر قورمساغت دەوێ

شاعیر باس لە وەزعی ناهەمواری کۆمەڵ دەکا، مەبەسی ئەوە نییە کە پیاوی چاک لە کۆمەڵدا نییە، بەڵکو دەڵێ پیاوی خراپ زۆرە.

***

عومەر ناوێک خراپەی لەگەڵ شێخ ڕەزادا کردووە، ئەوەندە ڕق و کینی لەو عومەرە بوو عومەرە گەورەکەی کوڕی خەتابیشی داگرتووە، تەنیا لەبەر ئەوەی ئەویش ناوی عومەر بووە:

عومەرم دی، عومەری پێشووتریش گەر وابێ
گەردنی شیعە دوو سەد دەفعە لەسەب ئازا بێ

شاعیر ڕقی لە هەموو ناو عومەرێک بۆتەوە، تا گەیشتۆتە خەلیفەی دووەمی ڕاشیدین، گەردنی شیعەی ئازاد کردووە لەو قسە ناشیرینانەی بەو پیاوە گەورەیەی کۆمەڵی ئیسلام دەڵێن.

***

شێخ ڕەزا بەم جۆرە مفتی زەهاوی و پیرۆز خانی ژنی دادەشۆرێنێ:

حەیزی کوزی حیز و دزی فەیرووزە گوواوی
مەعجوونی خەنە و وەسمەیە بۆ ڕیشی زەهاوی

وەک دیارە ئەم داشۆرینە گەیشتۆتە پلەیێک لە ڕووی قسەی ناشیرین و داهێنانی جوانکارییەوە لە دوای ئەودا پلەیێکی دیکە نییە، کەچی لە پێش ئەوە بەرەو ڕووی ستایشێکی شێخ ڕەزا بووینەوە لە پێدا هەڵدانی زەهاوی وتووە، لەوێشدا مێشکی زەهاوی گەیاندۆتە لوتکە و هیچ مێشکێک نییە خۆی لە قەرەی ئەو بدا.

مولەممەع

شیعری مولەممەع لە دیوانی شێخ ڕەزادا بەرچاو دەکەوێ، لە شیعری کوردی خۆیدا شاعیر زمانەکانی تورکی و فارسی و عەرەبی بەکارهێناوە. لەم ماوەیەدا ئاماژە بەپارچەیێکی دەکرێ، بەچوار زمان وتوویەتی:

گزر دوائر أقلامی ارقەسندە دوات
مدار أهل قلمدر مدیر تحریرات
نگفتمت کە حذرکن تیغ ناطقەام
فإنَّ ناطقتي آفةٌ من الآفات

لەبەر عەباکە جەبەم کردی ئەی فەقیری خودا

ئەوە عـەباکەتە کێرم بەقنگی خۆت و عـەبات

ئەم پارچەیە سێ دێرە شیـعرە، واتە شـەش نیوە دێر شـیـعر. نیوە دێرەکـانی یەکەم و دووەم بەزمانـی تورکین، نیوە دێری سێیەم فـارسییـە، نیوە دێری چوارەم عـەرەبییـە، نیوە دێری پێنجـەم و شـەشـەم کوردین. لە دوای وەرگێڕانی نیوە دێرە ناکوردییەکان پارچە شیعرەکە بەم جۆرە خۆی دەنوێنێ:

قوتووی مـەرەکەب لە دەوری جغزەکان دەسووڕێتەوە

با شکاتبێ موتەسـەڕیف سوڕگـەی خـاوەن قەڵەمـە

پێم نـەوتـی وریا بـە! لە تیــغی زمــانم بتــرســە

زمــــــــــــانـی مـن بــەڵایـێـکـە لـە بــەڵایـان

لەبەر عــەباکـە جـەبەم کـردی ئەی فـەقیـری خـودا

ئەوە عــەباکــەتە کـێـرم بەقنگی خــۆت و عــەبات

مـەبەسی شـێخ ڕەزا لـە قـوتووی مــەرەکـەب یا قـەڵەمـدان قـوونی مــودیری تەحریراتە، هەروەها مەبەسی لە قەڵەم کێرە.

پێنج خشتەکی

هونـەری پێنج خــشــتــەکی لە دیوانی شــێخ ڕەزادا بـەرچاو دەکــەوێ، بەڵام بایەخێکی زۆری پێ نەداوە و ژمارەیان کەمە.

١

دیارە مستەفا بەگی کوردی لەو شاعیرە دەگمەنە کوردییانەیە کە شێخ ڕەزا ڕای لێ بووە و وەک شاعیرێکی گەورە ناسیویەتی، لەبەر ئەوە یەکێ لە غەزەلەکانی کردووە بەپێنج خشتەکی:

دڵی بردم بەناز و عــیـشــوە دیســان شــۆخی عــەییــارێ

فریبی دام بەسیـحری چاوی خۆی مـەحبووبی سـەححارێ

لە هیــجـرانا تەقم کـرد ئەی ڕەفـیـقـان کـوا مـەدەد کـارێ

(ئەمـان مـردم عـیـلاجێ سـا لە ڕێی پێـغـەمـبـەرا چارێ

ویسـاڵ، یا قـەتل و تـەسکین، لە هـەرسێ بۆم بکەن کـارێ)

بەدەوری نێرگسی مەستی کەسێ نەیماوە مەیلی مەی
لە بۆ شەهدی لەبی لەعلی دەناڵێنێ دڵم وەک نەی
لە تابی ئاتەشی عەشقی بکەم داد و فیغان تا کەی
(ئەوەندە سووتاوم ئەسلا تابی فەریادم نەما سا دەی
ڕەفیقان نیوە سووتن ئێوە، نامەرد عەرزە هاوارێ)
لە ڕێگەی عەشقدا نایانە پێم زنجیری مەجنوونی
لە دەستم چوو ڕومووزی دانش و فەهمی فلاتوونی
وەکو شەخسێ کە زاری کا لە جەوری دوژمنی خوێنی
(لە کونجی سینە دەنگی ئای و ئۆی دڵ دێ بەمەحزوونی
وێران بێ نەمدی ساتێ لێی نەیێ ناڵەی برینداری)
کە چاوی ساحیری دەستی بە بەغەمزە و ناز و ئیما کرد
مەتاعی عەقڵ و هۆش و دەرکەمی تاراج و یەغما کرد
کەسێ نەیگوت درێغا کێ ئەتۆی وا شێت و شەیدا کرد
(ئەلای هەر کەس دەچم مەنعم دەکا خۆت بۆچی ڕسوا کرد
درێغ کوا حاڵ زانێ ڕەببی تووشم بێنی بیماری)
گوتم وەک سوورمەیە بۆ چاوی عاشق خاکەکەی ژێر پێت
لە ئولکەی حوسندا گەر لافی شاهی لێ بدەی لێت دێت
گوتی مەیخانە بێ داییم بەیادی چاوی مەستم جێت
(سەبا یارانی مەجلیس گەر هەواڵی من بپرسن لێت
بڵێ کێشاویەتییە مەیخانە چاوی بێچووە عەییارێ)
سەری جەنگی هەیە داییم لەگەڵ من چەرخی دون پەروەر
نە بەختم یار، نە چەرخم یاوەر و، نە تالعم ڕەهبەر
ئەوەندە بێ ڕەحم و ساحێب کینەیە دەرحەق بەمن دلبەر
(لە نەزعا پێی دەڵێم قوربان جەفا بەسیە، دەڵێ کافر
ئەرێ چیت دیگە تۆ سەگ مەرگ کارم ماوە پێت جارێ)

نەمـــــاوە ڕەونـەقـی بـازاڕی عـــــەقـڵ و دانـش و وردی
بەپوولـێ نـایکـڕم لـەم عــەســـرەدا عـــیلـمـی ئەبـی وەردی
لـە ئەشـــعـــاری (ڕەزا) پـەیدایـە ئـاســـاری جــەوانـمـەردی
(دوڕ و یاقـــووت دەبـارێ لـەم کــەلامــە شــیــرنـەی (کــوردی)
خـــودا ســـا کـــوا لـە دنـیـــادا قـــەدر زانـێ، خـــریـدارێ)

بێ گـومـان ئـەم پێنج خـشـتـەکـیـیـە دەنکە مـرواریـیـێکە لەو ملوانکە نایابەی بەجـوانـتـرین بەردی بەنـرخ نەخـشـێنراوە. ئەو ملوانکەیە گـەردنی ئـەدەبی کـوردی ڕازاندۆتەوە. ئەو پێنج خشتەکییانەی کەوتوونەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە هەمـوویان لە پلەیێکی بەرزی هونەریدا نین، چونکە پێویستە ئەو دوو شاعیرەی پێنج خشتەکی دروست دەکەن پلەی شاعیرییان وەکو یەک بێ یا لە یەکترییەوە نزیک بن.

ئەم پێنج خشتەکییە بەرهەمی خەیاڵ و چێژ و ئیلهامی دوو شاعیری گەورەیە، مستەفا بەگی کوردی و شێخ ڕەزا، ئەمانە هـەردووکیان ئەگەر پلەی شاعیرییان وەکو یەکیش نەبێ لە یەکترییەوە نزیکن.

٢

شـێخ ڕەزا غـەزەلێکی حـافـزی شـیـرازی کـردووە بـەپێنج خـشـتـەکی بـەزمـانـی کوردی. سێ نیوە دێرە زیادەکەی شێخ ڕەزا بەناوەڕۆک داشۆرینی مەلا مەعرووفی کاتبی مەحکەمەی بیدایەتە:

مـەعــرووفی بێ دیرایەت گـووت کـردە ناو بیــدایەت
چیت پێ بڵـێم قــورمـســاغ هەردوو گـونم بـەدایەت
گـونمی بەتڕ شـەهـیـد کـرد کـێـرم ئەکـا ریعــایەت
(زان یـار دلـنــوازم شــکـر یـســت بـا شـکــایـت
گـر نکتــەدان عـشـقـی خـوش بشنو این حکایت)

مەعرووف کە حیزی وەک خۆی نەبوو لە نـەسڵی ئادەم
ئازاری مـــەقــعـــەدی بوو، بۆم ڕاکـشـــا لەســـەر دەم
مـردم ئەوەندە سـوار بم، خـۆم کوشت ئەوەندە پیا دەم
(بـی مـــزد بـود و منت هـر خـــدمـــتی کـــە کـــردم
یا رب مــــبــــاد کس را مــــخـــــدوم بی عنایت)

خـاشــاکی دەوری دوبری لێم بوون بـەمـاری هـەیجـا
کـێـرم بەسـەد مـەشـەقـقـەت ڕۆیی گـونم نەگـونجـا
لێـــرم لـە پەشـــمی پاشی دانەی گـــونی ترنجـــا
(در زلف پڕ شکنجش ای دل مـــپـــیچ کـــانجـــا
ســــرها بـریده بینـی بی جــــرم و بی حـنایت)
ڕووم کرده سەمتی سمتی، یەعنی مەکانی مەعهوود
ئەرزێکی پڕ نەجـاسـەت دەشـتـێکی شـەهـوەت ئالوود
ڕانیم فەرەس چەپ و ڕاست ڕێگەم نەبرده مەقسوود
(ازهـر طرف کــه راندم جــز وحـــشــتم نیـــفــزود
زینـهـــار از این بیــــابان وین راه بی نـهـــایت)
دەرمـــانە ســمــتی ئەمما نەرمـــانە وەک بەری دەست
کـاروانـی کـێـر بەناویا دەڕوا هـەمـیـشـە سـەربەست
هەر مەنزڵێکی سەد میل هەر میلە سێ سەد و شەست
(این راهـرا نـهــایت صــورت کـــجـــا توان بەست
کش صــــــد هـزار مـنزل بـیش است از بدایت)
باوکی پیـاوی چاک بوو دایکیـشی زۆر مـوقـەددەس
خـۆی پوشت و داکی خـۆگێ هەتا خـودا بڵێ بەس
بۆ نـەخـتی ئاوی شـەهـوەت جـەرگی بووە بـەقـەقنەس
(رنــدان تــشــنــه لــب را آبــی نمــی دهــد کــس
گـــــویا ولی شنـاســــــان رفـــــتند ازین ولایت)

ئەم پێنج خشتەکییەی شێخ ڕەزا بەزمانی کوردی لەسەر غەزەلێکی فارسی حافزی شیرازییە، بەمەبەسی داشۆرینی مەلا مەعرووف کوڕی مەلا عەبدوڵڵای خدری زەنگنە هۆنراوەتەوە. ئەمە کاتبی دادگای بیدایەت بووە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییان.

مەلا مەعرووف لە شێخ عەلی تاڵەبانی برا گەورەی شێخ ڕەزا نزیک بووە. زۆربەی ئەو کەسانەی جنێوی شێخ ڕەزایان بەرکەوتووە دۆست و هاوڕێی شێخ عەلی برا گەورەی شێخ ڕەزا و شێخ غەفووری مامی بوون، بۆیە کەوتوونەتە بەر

زمانی شاعیر، ئەگەر نا ئەو کەسانە هیچ جۆرە ناخۆشییێکیان لەگەڵ شێخ ڕەزادا نەبووە، بۆیە کە شیعری داشۆرین و ستایشی (هەجوو و مەدح)ی بۆ مفتی زەهاوی هۆنیوەتەوە هەر لەو کاتەدا کە ئەم غەزەلەی حافزی شیرازی کردووە بەپێنج خشتەکی بۆ داشۆرینی مەعرووفی کاتبی بیدایەت، لە دواییدا شیعری ستایشی بۆ نووسیوە لەسەر کێش و قافیەی شیعرە داشۆرینەکە:

مەعرووفی پڕ دیرایەت گوڵی باغی هیدایەت

چیت پێ بڵێم چاوەکەم، ڕەحمەت لە باب و دایەت

بەڕاستی باسکردنی ئەم پێنج خشتەکییە لەم ماوەیەدا لەبەر دوو مەبەس بوو، یەکێکیان وەک بابەتێک لە هونەرە گرنگەکانی شیعر لە بەرهەمی شێخ ڕەزادا، ئەویتریان وەک نموونەیێک لە داشۆرینەکانی شاعیر.

ئەگەر ئەم پێنج خشتەکییە بەزمانی کوردی نەبووایە، لەو کاتەی غەزەلەکەی حافزی شیرازی بەزمانی فارسییە و هیچ پێوەندییێکی بەناوەڕۆکی ئەم کتێبەوە نییە، بەهیچ جۆرێ ئەم بیروڕایانە لێرەدا تۆمار نەدەکران، لەبەر ئەوە دێرە فارسییەکانی ئەم پێنج خشتەکییە وەرناگێڕینە سەر زمانی کوردی چونکە مەبەس تەنیا ئەو دێرە کوردییانەیە کە شێخ ڕەزا خستوونەتییە سەر دێرە فارسییەکانی حافزی شیرازی.

شێخ ڕەزا و هەڵهێنەکەی غەزەلی ویسال

لە دیوانی شێخ ڕەزادا شیعرێک هەیە بەفارسی دانراوە و ناوی پێنج خشتەکی لێ نراوە. لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا ئەوە باوە گۆیا شاعیر لەو شیعرەدا موعەممایێکی ویسالی شیرازی هەڵهێناوە، شیعرەکە پێوەندی بەئیمامی عەلی و حەسەن و حوسێنی کوڕەکانییەوە هەیە. بەڵام ئەوی ڕاستی بێ مەسەلەکە بەم جۆرەیە:

لە کاتی خۆیدا ویسالی شیرازی (١٧٧٩ - ١٨٤٥) شیعرێکی بەزمانی فارسی هۆنیوەتەوە، لە دە دێر پێکهاتووە، وەستایانە دێرە شیعرە موعەمماکەی ویسالی شیرازی تێیدا کردۆتەوە و هەڵیهێناوە. شێخ ڕەزا هاتووە هەشت دێری لە شیعرەکە وەرگرتووە، واتە هەشت پێنج خشتەکی دروست کردووە، سێ نیوە دێری یەکەم شێخ ڕەزا دایناوە، دوو نیوە دێری هەموو پێنج خشتەکییەکان لە

غەزەلەکەی ویسالٚ وەرگیراون، واتە ناوی پێنج خشتەکییەکە پێویستە بەم جۆرە بێ «پێنج خشتەکی شێخ ڕەزا لەسەر غەزەلێکی ویساڵی شیرازی».

کردنەوەی موعەمماکە هەمووی لە ناو غەزەلەکەی ویساڵی شیرازی دایە، بەڵام لەبەر ئەوەی شیعرەکە وەک پێنجینێک بەهی شێخ ڕەزا ناسراوە و دوو دێری پشتگوێ خراوە و نەکراوە بەپێنج خشتەکی و ناوی ویساڵیشی تێدا ون بووە، کردنەوەی موعەمماکە و دۆزینەوەی ڕەمزەکانی حافز خراونەتە پاڵ شێخ ڕەزای ئێمەوە.

بەڕاستی مەسەلەیێکە سەر تێیدا سوڕ دەمێنێ، ئێمە نازانین لەبەر چی تەنیا هەشت دێری ئەو شیعرە کراوە بەپێنج خشتەکی لەو کاتەی خۆی دە دێرە. هەروەها ئاڵوگۆڕی وشە و ڕستە کراوە، لە هەندێ جێگە شێوێنراوە. ئێمە لەسەر ئەو باوەڕەین ئەمە لە کردەوەی شێخ ڕەزا ناکا، چونکە شێخ قسەی جوانی ئەوەندە زۆرە پێویستی بەوە نییە داهێنانێکی ویساڵی شیرازی بکا بەهی خۆی. بەهەموو جۆرێک ساغکردنەوەی ئەم مەسەلەیە، یا مەسەلەکە بەگشتی ناکەوێتە سەرشانی ئێمە، چونکە ئێمە خەریکی بەرهەمە کوردییەکانی شێخ ڕەزاین. ئەم پێنج خشتەکییە هیچ پێوەندییێکی بەئەدەبی کوردییەوە نییە لەبەر ئەوەی زمانی هەردوو شاعیر لەم پێنج خشتەکییەدا فارسییە.

***

شێخ ڕەزا یەکێکە لە گەورە شاعیرانی سەرانسەری قۆناغەکانی ئەدەبی کوردی. قوتابخانەی شیعری کوردی لە کوردستانی باشوور بەبەرهەمی ئەو پەرەی سەندووە و نوێ بۆتەوە و دەوڵەمەند بووە. لە هەموو مەبەس و هونەر و ناوەڕۆک و ڕوخساری ئەدەبی کلاسیکی سەرکەوتوو بووە. شێخ ڕەزا شیعری داشۆرین و کراوەی (ئیرۆتیک) بەشێوەیێکی هونەری بەرز هێناوەتە ناو شیعری کوردستانی باشوورەوە.

شێخ ڕەزا یەکێک بوو لەو شاعیرانەی لە شتی بچووک، لە جنێوی بازاڕی، لە قسەی بێ مانا بەرهەمی هونەری گەورەی دروست دەکرد. گەلێ لایەنەکانی گیانی و مەتریالیی کۆمەڵی کوردەواری لە شیعری شێخ ڕەزادا دەدۆزرێتەوە.

ئەو شاعیرە مەزنە یەکێک بووە لەو شاعیرانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا سنووری شیعری کۆن و تازەیان لە ئەدەبی کوردیدا دیار کردووە.

وەفایی

بەشی چواردەم

وەفایی

١٨٤٤ – ١٩٠٢

لە شەوقی تۆیە سەرمەستە، بە زەوقی تۆیە پابەستە
ئەگەر عاریف لە کەعبەیدا، ئەگەر کافر لە بوتخانە

ژیانی

شاعیری ئەم ماوەیە ناوی عەبدولڕەحیم کوڕی مەلا غەفوور کوڕی مەلا نەسروڵڵایە، لە ناو خەڵکی بەمیرزا عەبدولڕەحیم ناوبانگی دەرکردووە. نازناوی شیعری وەفایی بووە. عەبدولڕەحیم لە شاری سابلاغ (مەهاباد) لە ساڵی ١٨٤٤ لە دایکبووە. خوێندنی سەرەتایی و بەرنامەی حوجرەی مزگەوتی لە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە مەهاباد تەواو کردووە و هەر لەوێش ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، بەڵام لە ناو خەڵکی بەمەلا نەناسراوە و تەنیا میرزایان پێ وتووە. هیچ بەڵگەیێک بەدەستەوە نییە مەلایەتی کردبێ، بەڵام قوتابخانەی تایبەتی خۆی هەبووە و وانەی بەمنداڵان وتووە و پێی ژیاوە. وەفایی فیزی زل بووە، زەکات و سەرفترەی وەرنەگرتووە، ڕاتبەی فەقێیانی قوبووڵ نەکردووە.

شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری شیعری وەفایی بەدڵ بووە، لەو ڕێگەیەوە ناسیویەتی، خۆشی ویستووە لەبەر ئەوە لێی نزیک بۆتەوە. ماوەیێکی درێژ لای ژیاوە، شیعری بۆ خوێندۆتەوە، سکرتێرییەتی نووسینی بۆ کردووە و کاروباری خوێندەواری بۆ بەڕێوە بردووە.

وەک لە ژیانی شاعیر دەردەکەوێ چوونە حەج لە لای جۆرە هەوەسێک بووە لەوانەیە بەهۆی هەڵوێستی بەرامبەر ئایین و حەزکردن بەسەفەر ئەم هەوەسەی لا دروست بووبێ. لە دوا گەشتیدا بۆ سلێمانی لە ساڵی ١٩٠٠ وا دەردەکەوێ

ماوەیێک تێیدا ژیاوە و لە ساڵی ١٩٠٢ حەجی سێیەمی کردووە. قسەی واش هەیە لە ساڵی ١٨٩٨ لەگەڵ شێخ سەعیدی حەفید چووە بۆ ئەستەمووڵ و لەوێوە لەگەڵی ڕووی کردۆتە وڵاتی حیجاز. هەر چۆنێ بێ وەفایی لەگەڵ کاروانی شێخ سەعیدی حەفید و سەید ئەحمەدی خانەقا و شێخ مستەفای شێخ عەبدولسەمەدی قازی و حاجی تۆفیقی پیرەمێرد چووە بۆ حەج، ئەگەر هەمووشیان لەو کاروانەدا نەبووبن لە ڕێگەی گەڕانەوە ئەو کەسانە پێکەوە گەڕاونەتەوە.

لە سارای عەرەبستان لە سەردەمی گەڕانەوەی ئەو حاجیانە وەفایی تووشی نەخۆشی زەحیری دەبێ، مەرگ ماوەی نادا و ئەنجام لەو وڵاتە دوورەدا کۆچی دوایی دەکا و لە ناو لمی بادیەی عیراق یا بیابانی شام لە لایەن هەواڵەکانییەوە لە ساڵی ١٩٠٢ دوور لە نیشتمان بەخاک دەسپێررێ. پیرەمێرد دەڵێ: بەدەستی خۆم لە بیابان وەفاییم ناشتووە. وەفایی سەردەمی منداڵی و مێردمنداڵی لە مەڵبەندی خۆی مەهاباد بردۆتە سەر. لەم ماوەیەدا خەریکی وەرگرتنی زانستی و زانیاری بووە. لە دوای ئەوە لە جێگەیێک ئۆقرەی نەگرتووە لە هەکاری وڵاتی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری و شاری سلێمانی ژیاوە. چوونە حەجیشی لەو سەردەمانەدا کاتی زۆری ژیانی شاعیری بۆ خۆی بردووە.

شیعری وەفایی

ڕوخساری شیعری وەفایی

ئەم زانیارییانەی خوارەوە گرنگترین خاسیەتەکانی شیعری وەفایی ڕوون دەکەنەوە لە بابەت ڕوخسارەوە:

١- کێشی شیعری وەفایی لەسەر بەحرەکانی عەرووز دەڕۆن. ئەگەر ژمارەی کێشەکان لەگەڵ ئەوانەی شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کوردی بەکاریان هێناون بەراووردیان بکەین دەبینین لای وەفایی بەژمارە زۆرن وەکو: هەزەج، ڕەمەل، ڕەجەز، موزاریع، بەسیت، موجتەس، سەریع و موتەقاریب.

لە ڕووی قافیەشەوە بێ گومان وەکو شیعری شاعیرانی دیکە لەسەر بنچینەی یەکێتی قافیە دامەزراون. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ شیعر لە دیوانی وەفاییدا بەرچاو دەکەون لەسەر کێشی خۆماڵی (سیلابی) هۆنراونەتەوە.

٢- بەشی هەرە زۆری شیعری وەفایی لە غەزەل و قەسیدە پێکهاتووە، ئەمانەش

بەپێی زۆری و کەمی ژمارەیان دیار دەکرێن، جگە لە غەزەل و قەسیدە. بابەت و ژانرەکانی دیکەی شیعری کوردی لە لای وەفایی دەبینرێن، وەک لەمەودوا ڕوون دەکرێنەوە.

٣- پێنجین: وەفایی یەکێکە لەو شاعیرە کلاسیکیانەی پێش جەنگی یەکەمی گێتی لە ژیاندا بوون بایەخیان بەم بابەتە شیعرە داوە، لە ناو دیوانیدا ژمارەیێکی زۆر لە پێنجین دەبینرێن. لە بنجدا پارچەی غەزەل (لیریک) بریتییە لە کۆمەڵێک کۆپلە (بەند) هەریەکەیان لە پێنج نیوە دێر شیعر پێک دێ، چوار نیوە دێری هەر پێنجینێک لەسەر یەک قافیە دەبێ و دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکان لەسەر قافیەیێکی دیکە دەبێ (ا ا ا ا ب...). لە دیوانی وەفاییدا ئەم جۆرە پێنجینانەی لای خوارەوە بەرچاو دەکەون:

(أ)- شاعیر پێنجینێک بەزمانی کوردی دادەنێ، بەڵام شێوەی مولەممەع دەداتە پێنجینەکەی بەوەی هەموو نیوە دێرە شیعری گشت پێنجینەکان بەفارسی دەهۆنێتەوە.

پێنجینی یەکەمی ئەمەی لای خوارەوەیە:

غەمزە و نیگەهـ و ڕوو لە خەمی زولفی دوو تادا
وەک نەشئە لە مەی، زوهرە لە نێو شامی سیادا
تۆی جیلوە دەکەی یا نا مەلایک لە سەمادا
خەندەی گوڵە وا عەتری لە شەبنم لە سەبادا
(یا خود ز شکر خندە عرق کردە لبانت)

«یا بەهۆی زەردەخەنەی شیرینتەوە لێوت عارەقی کردووە»

لە پێنجینی دواییدا شاعیر دەڵێ:

بۆ قەتلی (وەفایی) کە بەدڵ لەو گوڵی خەندان
فەرموویە برۆ نێرگسی سەرمەست بەموژگان
قوربانی نیگاهی بوو بەغەمزێکی دڵ و جان
نەمدیوە دوو نیشانە بەتیرێکی لە ئینسان
(قربان شوم أی ترک باین تیر و کمانت)

«ئەی جوان قوربانی ئەو تیر و کەوانەت دەبم»

(ب)- له پێنجینێکی دیکەی شەش بەندی، له هەموو بەندەکاندا نیوه دێری پێنجەم دووباره و سێ باره دەبێتەوه.

بەندی یەکەمی بەم جۆرەیە:

گـــوڵێکم بوو له دونیـــادا شکۆفـــەی باغی ڕەعنایی
له داغی پەرچەمی شـــێوام له نێـــو بازاڕی ڕیســـوایی
وەکـو بولبـول بەڕووح و دڵ شـەو و ڕۆژ بوومـە سـەودایی
هەموو عومری عەزیزم چوو له ڕێی خەندەیێک بەخۆڕایی
بەجـــارێ مـــاڵی وێرانم ئەویشـم چوو ئەمــیـــشم چوو

بەندی دوایی بەم شێوەیە هاتووه:

خـوداوەندا! خـوداوەندا! پەشـیـمـانم پەشـیـمـانم
بەکـاری ئاخـیـرەت نایێم عـەجـەب ئاڵووده دامـانم
بەباری مـەعسـییـەت شـەرمندەم و چاو پڕ له گریانم
نه دینم بوو، نه دونیا گـەر نەکێـشی خـەت بەدیوانم
بەجـارێ مـاڵی وێرانم ئەویشم چوو ئەمـیـشم چوو

ئەوەی لەم پارچە پێنجـینەدا دەبینرێ ئەوەیە نیـوه دێری دوایی له هەمـوو پێنجینەکاندا دووباره بۆتەوه.

(ج)- پێنجـینێکی دیکەی وەفـایی بریتـییـە له پێنج بەند وەکو پێنجینی پێشـوو هۆنراوەتەوه، نیوه دێری دوایی له هەموو پێنجینەکاندا دووباره دەبنەوه.

بەندی یەکەمی بەم جۆرەیە:

ڕۆژی تەرەب و کـەیف و دەمی جـووتە کـوتانه
بەو دەســتـەیی جـۆنیـوه پەری بۆته نیـشـانه
دەسـتی بەمـە توند گـرتووه گـەرمی قـەوەتانه
نێـــوکی نەکـــەوێ یا ڕەبی بەم باره گـــرانه
جـانی منه جـوونی دەکـەتێ عـوزر و بەهانه

بەندی دوایی بەم شێوەیە:

هەر لەحزه له خەندەی دەمی وەک حوققەیی یاقووت
شـەککەر دەوەرێ، گـوڵ دەڕژا، غـونچـه دەپشکووت

سەر تا بەقەدەم ڕووحی (وەفایی) لە غەمان سووت

ناڵەی دڵی زاری گـــەییـــیـــە عـــالەمی لاهووت

جـــانی منە جـــوونی دەکـــەتێ عـــوزر و بەهانە

(د)- هەمـوو پێنجـینەکـانی دیکەی دیوانی وەفـایی ئاسـایین لەو دەسـتـوورانە نەچوونەتە دەرەوە کە بۆ پێنجین و پێنج خشتەکی دانراون.

٤- مولەممەع: وەفایی بۆ دانانی مولەممەع زمانانی فارسی و عەرەبی بەکار دێنێ لە شیعرە کوردییەکانیدا، کۆمەڵێک شیعری لەم بابەتەی هەیە، هەروەها هەندێ جار شیعری کوردی بەتەعبیری فارسی و عەرەبی ناواخن دەکا ئەمە تێکهەڵکێش (تەزمین)ی پێ دەڵێن نەوەکو مولەممەع.

ناوەڕۆکی شیعری وەفایی

بەرهەمی شیعری وەفایی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە خەریکی ئەم مەبەسانەی لای خوارەوەیە:

١- شیعری دڵداری و وەسفی سروشت لە لای وەفایی چوونەتە ناو یەکەوە، بەزۆری سروشت وەک هەوێنێک بۆ دڵداری بەکار دێنێ.

٢- وەسف و دڵداری وەک دوو مەبەسی سەرەکی لە شیعری کلاسیکیدا لە لای وەفایی هەریەکەیان سەربەخۆیی خۆی پاراستووە. شاعیر لە وەسفی سروشتدا خەریکی هەموو کەژەکانی ساڵە بەڵام زیاتر دیمەنی بەهار و گوڵ و گوڵزاری لا دەبینرێ.

٣- پێداهەڵدان و شانازی لە شیعری وەفاییدا بەشی زۆری بەر شێخی خۆی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری کەوتووە. ناوی بە«غەوسی دووەم» دەبا، بەوەی غەوسی یەکەم شێخ عەبدولقادری گەیلانییە.

٤- وەفایی شیعری لاواندنەوە و ماتەمنامەی هەیە، ئەمەشی بەزۆری بۆ شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری هۆنیوەتەوە.

٥- ئاماژەکردن بۆ هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی لە دیوانی وەفاییدا هەستی پێ دەکرێ.

٦- بڕێک دیمەنی قۆشمە و پێکەنین و خەیاڵ پڵاو لە بەرهەمی شاعیردا بەرچاو دەکەوێ.

بەهارستانی نەورۆز

وەفایی لە شیعرێکی بەهاریدا گوڵی هەموو کوردستانی کۆکردۆتەوە، بێ گومان ئەم گوڵانە هەموویان لە جێگەیێک و لە کاتێک کۆ نابنەوە، بەڵام شاعیر بۆی هەیە ناڵۆجیک بکا بەماقووڵ و هاوین و زستان پێکەوە کۆ بکاتەوە، داهێنان لەو کۆکردنەوەیە پەیدا دەبێ.

وەفایی بەنەورۆز دەست پێ دەکا، چونکە لە کەژی بەهاردایە لە نیشتمانی شاعیر. قەسیدەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

نەسیمی بادی نەورۆزی شەمیمی عەبهەری هێنا
بەریدی عاشقان دیسا پەیامی دلبەری هێنا
نەوید ئەی عاشقانی دڵ نیگار یار هاتە سەر خەندە
سەدایی بولبولان دیسا درەختی گوڵ بەری هێنا
مەگەر ڕووی کەوتە زولف و ڕووی حەبیبم بادی نەورۆزی
حەیاتێکی بەدونیا داوە بۆی گوڵ عەنبەری هێنا

لە دوای ئەمە شاعیر دیمەنی شەڕ و جەنگ دادەمەزرێنێ، گوڵی بەهار دەوری گرنگیان لەو جەنگە خۆشەی بەهاردا دەبێ، ئەگەر بشێ لە جەنگدا هەست بەخۆشی بکرێ.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

بەفەتحی دڵ دەڵێی یار زولف و سینە و ڕووی وەدەرناوە
لە نەسرین و گوڵ و سونبول بەهار هات لەشکەری هێنا
دەڵێی چاوی منە هەوری بەهاری دەم بەدەم دەگری
دەڵێی ئاهی منە بەرقی درەخشان ئاوری هێنا
هەوا چوو پڕ بەدامانی دەرودەشتان گوڵی کێشا
سەبا هات پڕ بەجێبی کۆهساران عەنبەری هێنا
لە نێو بەزمی وەنەوشە و جۆ و کەناران لالە پەیدا بوو
بەتاریکی خدر بۆ چەشمە شای ئەسکەندەری هێنا

کـە ئیـسـلامی بـەهار فـتـوای جـیـهـادی کـافـری دەیدا

سنۆبەر نێزە، گوڵشەن گورز و سۆسەن خەنجەری هێنا

گـوڵ تەنیـا چەک و سـیـلاحی بۆ ئەم جـەنگە بەهـارییـە نەهێنا، بـەڵکو قـومـاشی بەنرخی ئاوریشـمینی هێنا و ئەم مێرغوزارە ڕەنگینەی دروست کرد، هەر پارچە زەوییێک، ڕەنگێک دەنوێنێ و بۆنێک دەپژێنێ. لەم لایەنەوە دەڵێ:

نیـسـار ئـەفـشـان بەپا ئەندازی سـوڵتـانی بەهـار هـاتن

سـەمەن دیبـا، شـەقایق ئەتـڵەس و گوڵ مەخمـەری هێنا

لە شـایی دارەگـوڵ مـەسنەدنشین بوو هـاتە پشکووتن

چەمەن تـەختی زومورڕود تەڵلـی یاقووت ئەفسـەری هێنا

لە بەزمی نێرگس و نـەسرین بەدەفـعی چاوەزاری گـوڵ

وەنەوشـە دەسـتـە دەسـتـە عـوود و لالە مـەجـمـەری هێنا

ئەوجا وەفـایی وەسـفی کـەرەسـتـەی مـەیخـانە و ئاواز و مـۆسـیـقـا دەکا، گوڵ و گولاڵە لەم کۆڕی عاشقانەدا مەست و سەرخۆش دەبن، لەم بابەتەوە دەڵێ:

لە مـەیخـانەی چەمـەن بەزم و تەرەبیـان گرت قـەدەح نۆشـان

شـەقـایق بادە، زەنبـەق شـیـشـە، نێـرگس سـاغـەری هـێنا

لە چەهچەی ساز و نەغمەی عەندەلیبان سووت هەموو دونیا

سـەدایـی تـارزەن، ئاوازی خـۆش خـوان، ئاوری هـێنا

حـیکایاتی غـەریبـەی پێـیـە بولبـول جـوملە خـۆ کـردی

دەڵێی چاپاری ئێـران ڕۆژنامـەی ئـەخـتـەری هـێنا

بەشـەوقی ڕوویی لالە و گـوڵ لە بـاغـاندا چراغـانە

دەڵێی باغی جـەنـەت ئەم سـاڵ بـەری حـوور و پـەری هێنا

لە گـوڵشـەندا رەیاحین مـەست و شـادابی هەوای خـۆشن

دەڵێی ڕیزوانە بـۆ ئـەهلی بەهـەشـتی کـەوسـەری هـێنا

شکۆفـە و گـوڵ بەعـیـشـوە و خـەندە ئارامی دەروونیـان دا

بەهار بـۆ خـەسـتـەکـانی خـۆی چ شـیـر و شـەککەری هـێنا

بەزەرد و سـوورەوە خـەمـڵـیـوە بـۆ دامـادی بولبـول هات

وەرەق مـوعـجـیـز، ئەرز گـوڵگوونە، شـەونم زێوەری هێنا

شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

هەموو کەس چاوەڕوانی لێک دەکەن وەک سورمەیان دیبێ
مەگەر بایی سەبا خاکی گوزاری دلبەری هێنا
چ دلبەر! ئافتابی ماهڕوویان و شەکەر لێوان
کە خەندێکی لە سەحرا گوڵ لە دەریا گەوهەری هێنا
بەبێ شاباش سەر بەقسەی (وەفایی) گوڵ چرا نابێ
کە بولبول هەر زمانی هانی پەروانەش سەری هێنا

لە بەزم و ڕەزمی ئەم گێتییە جوانەدا هەموو کەس چاو لە یەکتری دەکەن، وەک بڵێی شنەبای شەماڵ خاکی بەرپێی دلبەری هێناوە، ئەو جوانانەی لێو شەکەرین و ڕوو مانگن، خەندەیان گوڵ لە مێرغوزار دێنی و گەوهەر لە زەریا دەست دەخا.

وەسفی ئەندامە جوانەکانی یار

بەگشتی وەسفی ئەندامە جوانەکانی یار لە شیعری وەفایی گەلێ زۆرە. دلبەر کە بزە بڵاو دەکاتەوە، غونچەیە و پشکووتووە، زولفی کە لەسەر گەردن لادەچێ بەیانی دەدا و سپییەتی گەردن دەردەکەوێ. چاو و برۆ و برژانگ وەک لەشکرێکن بۆ کوشتنی وەفایی خۆیان ئامادە کردووە، حەبەش و چین و هیند کینایەتی ڕەنگەکانی ئەو ئەندامانەن کە شاعیر ناوی هێناون.

وەفایی شیعرێکی تەرخان کردووە بۆ وەسفی ئەو ئەندامانە بەڵام بایەخی زۆری بەزولف داوە، لەم لایەنەوە گەلێ جار وشەی «زولف»ی لە شیعرەکەدا بەکارهێناوە. شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

لەژێر زولفی سیا ڕووی خستە دەر چاوی لە دنیا کرد
شەوی دی سوبحدەم گۆیا دەری مەیخانەیان وا کرد
بەئاب و ڕەنگ و ڕوو حووری بەزولف و کاکۆڵی غیلمان
گوڵاویان دا لە مەیخانە، غوباریان عەنبەرئاسا کرد
بەڕەنگی چاوی خۆی ساقی لە بالەب جامی مەی گێڕا
بەتەرزی زولفی خۆی موتریب دەمادەم چەنگ و نەی چاکرد
خەرامان شاهی خووبان هات، هیلاکی دین و ئیمان هات
بەزولف و ڕوویی تابان هات، کە کوفر و دینی یەغما کرد

له جیلوەی قامەتی بەرزی، لە عیشوەی زولفی سەد تەرزی
زەمین و ئاسمان لەرزی، سوجوودی رووی دلارا کرد
شەکەرخەندە گوڵی زاری، دڵی هێنامە هوشیاری
مەگەر گوڵ قەندی لێ باری، کەوا بیماری ئیحیا کرد
هەزار تا زولفی وەک سازێک، بەناز بوو نەغمە پەروازێک
کە هەر سازە بەئاوازێک دوو دنیای پڕ لە غەوغا کرد
لە عەکسی شۆخ و شەنگێکە، جیهان گوڵ گوڵ بەچەنگێکە
هەر ئەوراقی لە ڕەنگێکە، بەیانی حوسنی یەکتا کرد
وەنەوشە و گوڵ لە باغان بوو، لە باغان شەوچراغان بوو
مەگەر داروی نەساغان بوو، بەڕوودا زولفی تاتا کرد

لەم شیعرەدا ئاشکرایە ئەو ئەندامانەی وەفایی باسیان لێوە دەکا و کار و کردەوەیان دەخاتە ڕوو مەبەسی دیارکردنی جوانییانە.

شیعرەکە بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:
لە تاتا زولفی شەوگاری، درەخشا نووری ڕوخساری
لە هەر حەلقێکی سەد تاری، هەزار خورشیدی پەیدا کرد
غورووری حوسنی خۆی وا بوو، دەمی پڕ خەندە کرد و چوو
کە بۆ خۆی ڕازی خۆی فەرموو (وەفایی) بۆچی ڕسوا کرد
هەوا بۆنێکی چینی پەرچەمی کەوت و وەکێوان کەوت
سەبا عەترێکی غونچەی زاری هێنا ڕووی لە سەحرا کرد
نیشانێکی لە ئەنواری جەمالی خۆی بەشەم بەخشی
سەراسەر جانی پەروانەی پراز سووتان و سەودا کرد
نەسیمێکی لە باغی حوسنی خۆی هێنا بەگوڵ دادا
سەراپا بولبولی زاری پراز ناڵە و تەمەننا کرد
کەمان ئەبرۆیی پەیوەستی، بەغەمزەی چاوەکەی مەستی
کە دای تیرێکی سەر دەستی، لە جیسم و جانی ئاوا کرد

مەگەر موژگانی نەشتەر بوو، حەکیمی چاوی دلبەر بوو
که خوێنی دڵمی پێ دەر بوو، نەخۆشی خۆی مودارا کرد
گوتم ئەی شۆخی چاوبەستم، خەراب و عاشق و مەستم
بەڕەحمەت بگرە ها دەستم، خوماری ئاشکارا کرد
دڵی دا دڵ شکستی خۆی، هەڵستا هات بەدەستی خۆی
بەجامێکی ئەلەستی خۆی (وەفایی) شێت و شەیدا کرد

تێکەڵاوی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی وەکو دڵداری و وەسف و شانازیکردن لەو شیعرەی وەفایی بەڕوونی دەردەکەوێ.

ڕەوانبێژییە وشەیییەکانی وەفایی

له شیعرێکیدا وەفایی وەسفی جوانی دلبەر دەکا، سێزدە جار وشەی گوڵی بەکارهێناوە، جارێکیش «گوڵستان»، جگە لەوە وشەی گوڵی کردووە بەپاش قافیە، واتە نۆ جار وەک پاش قافیە، چوار جاریش له ناو ڕستەی شیعرەکان، له شیعرەکەیدا وەفایی دەڵێ:

قەد گوڵ و ڕوو گوڵ و دەمانی گوڵە
ڕاستە ئەمڕۆ گوڵە خەرمانی گوڵە
تا بەتاری زولفی کە شێواوە بەڕوو
سونبولستانی گوڵستانی گوڵە
ڕۆژ بەدەرناکەوێ تا سوبحی عوزار
هەڵ نەیێ شەو لە گریانی گوڵە
بۆ دڵی شێفتە بۆچی بگریم
بەستەیی چاو و زەنەخدانی گوڵە
زولفی تورکانە لەسەر عاریزی یار
ئەوە چەتری سەری سوڵتانی گوڵە
ڕوو بەمیحرابی برۆ پەرچەمی خاو
کافری تازە موسوڵمانی گوڵە

عــەتری خــەندەی گــوڵی باغــانە کــە دێ
یا هەناســـەی دەمی خـــەندانی گــوڵە
غـولغـولەی شـۆڕی (وەفـایی) کــە دەڵێی
بولبـولی گــۆشـــەیی بوســـتــانی گــوڵە

وەک دیارە وەفایی گوڵی هەڵبژاردووە بۆ هەموو ئەو بەراووردکارییە، بێ گومان مەبەستیش تەنیا گوڵەکە نییە. ڕاستە سوورەکەی لە هەموو ڕەنگەکانی دیکە زیاتر لە داهێنانی شیعریدا ڕەنگی داوەتەوە، بەڵام شاعیر مەبەسی بنە گوڵە بەهەموو گەڵا و لق و پۆپە کەسکەکانییەوە. هەندێ جار ئەگەر مەبەس تەنیا گوڵەکە خۆی بێ کـە بەزۆری ڕەنگێکی هەیە و هەندێ جـاریش دوو ڕەنگ ئـەمـەیان بەدەگـمـەن بەتەنیا دەبێتە سەرچاوەی بەراووردکردن و لە یەکتری چواندن.

لە شیـعرێکی دیکەیدا وەفـایی لەسـەر گەمـە ڕەوانبێژییەکانی بەردەوامە. بۆ دارشــتنی قــاڵبی جـوانی دلبــەر ســروشت دەورێکی گـرنگی هەیە. بـەمـەبەسی دەربڕینی ئاوازی وشـە بیست و سێ جار وشـەی «چراغ»ی بەکارهێناوە، جگە لە وشەکانی «چل چراغ» و «شەوچراغ»یشی خستۆتە ناو ڕستەکانی شیعرەکەوە:

شـــەو لە خــــەودا من چراغ بووم دڵ چراغ بوو جــان چراغ
ئەی لەبەر عــەیشی شــەوی دی جــان چراغ جــانان چراغ
گەه فـریشـتـە، گـەه پەری، گەه حـووری عین، گاهێ مـەلەک
گەه قـەمەر، گەه موشـتـەری، گەه ڕۆژ، گەهێ ڕەخشان چراغ
ڕەنگ بەڕەنگ زولفی درەوشــان دەم بەدەم ڕووی خـۆی نـواند
چل چراغ یا شـــــەوچراغ بوو یا بـەســــەد ڕەنگان چراغ
ڕووی لە تاتا زولفی دەرخست هاتە سـەر ڕووی مـەرحـەمـەت
نـەوبەهـار بوو شـــەو بەهـار بوو وا کــــە داییـــســان چراغ
ڕوو لە حــەلقــەی تاری زولفــان دەم لە فــرقــەی پێکەنین
وەک لە کن کـــانی حــــەیاتی شــــەو هەزار تابان چراغ
ڕەونـەقـی هـەفت ئـاســـــمـــــان و زینـەتی ڕوویی زەمـین
هـەر وەکـــو بۆ شــــانشین و مــــەنزڵی شـــاهـان چراغ

تابی ســـونبـــول، تابشی گــوڵ نیم نیگاهی چاو خــومـــار

نەشـئـە بەخـشـا جـان فـزا وەک شـەو لە مــەیخـانـان چراغ

عـــەکـــسـی ڕووی ئارایشی زولف و خـــەت و خـــاڵان دەدا

وەک بەگـوڵ گـوڵشــەن چراغ بـێ سـونبـول و ڕەیحـان چراغ

لەو دێرانەدا شـاعـیـر هـەوڵ دەدا تەعـریفی «چرا» بکا و سـەرنجی خـەڵکی ڕابکێشێ بۆ هەمـوو ئەو کـارەی چـرا دەیکا، یا چرای بۆ بەکـار دەهێنرێ. چرا حەوت ئاسمان و زەوی و باڵەخانەی شاهان و مەیخانەکان ڕووناک دەکاتەوە.

شاعیر لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و بەم جۆرە کۆتایی پێ دێنێ:

شــەوقـی دا من ڕووی دەمن کـرد دیم شــەوم پێ بۆتە ڕۆژ

من دەسـووتام، من عـەجـەب مـام من چراغ بووم یان چراغ

دڵ لە لایـێ، تەن لـە لایێ، وەک نـەیســتـــان ئاوری گـــرت

مـــەســجـــیـد و دێر و کلیـســا مـــاوە پڕ تابان چراغ

دار و بەرد وەک مـن دەســـوتا، دەرنەمـــا، ئەیوان نەمـــا

زاهـیــــــر و باتـین چـراغ بـوو، دەرچـراغ ئـەیـوان چراغ

زولفـی تۆ و ڕوخـســاری تۆیە، یا شــەوم ڕۆژی ویســاڵ

ڕوویی تۆ و بـاڵایی تۆیە، یا لـە ســەروســتـــان چـراغ

من ئەوا مـــەست و نـەزان بووم بۆچ لـە داغی بـاغی ڕووت

گـــوڵ وەکـــو بـولبـــول دەســـوتا تەرزی پـەروانان چراغ

ناگـەهان دلبـەر نیـهـان بوو، بوو بەڕۆژی ڕەسـتـەخـێـز

کـەف زەنان مـەیخـوارە، وێران مـەیکەدە، گـریان چراغ

شەعشەعەی خورشید نیهان بوو، لاڵ و کەڕ بوو نیلوفەر

مات و خامۆش ما (وەفایی) وەک سەحەر گاهان چراغ

لەم دێرانـەدا وەفـایی داهـێنانی هـونەری سـۆفـیـزمـیـانەی جـوانی هـەیـە، وێنە شیعرییەکانی دەچنە ناو ناخی گیانی گێتی سۆفیزمەوە، نەک وەسفی ڕووکەش و خستنە ڕووی مێژوو و بەکارهێنانی زاراوە زانستی و فەلسەفییەکانی سۆفیزم. شـاعـیـر دان بەوە دەنێ کـە دەسـووتا، بەڵام سـەیری پێ دێ کـە مـاوە و لـە ناو نەچووە، شاعیر دەزانێ کە خۆی چرایە بەناوی ئامێرەکە و فانۆسەکە، هەروەها

چرایە بەمانای ڕووناکی، واتە دڵ و لەش. بەم جۆرە چرا دەبێتە گیان و جەستە، مزگەوت و دێر، بەرد و دار، زاهیر و باتین، بەمانای هەموو گەردوون دەگرێتەوە. ڕووناکی و چرا و ئاگر دەبێتە ڕەمز یا وێنەی کردگار. بەشێکی هەرە گرنگی ئەم گەردوونە یا کردگارە، یا ڕوخساری یارە، ژیانی پێکەوەیی و هەمیشەییە دڵدار و دلبەر دروستی دەکەن.

ئایین و تەریقەتی دەروێشی

دیوانی وەفایی شیعری ئایینی تایبەتی نییە بچێتە ناو مەبەسی موناجات (ئیلاهییات) بۆ خودا و نەعت بۆ پێغەمبەر، بەڵکو کۆمەڵێک شیعری تێکەڵاوی هەیە دەتوانین بەنموونەی ئەو مەبەسانەیان دابنێین، هەروەها ئەمەی تێکەڵ بەستایشی سەرانی تەریقەتی کردووە و بەگشتی دەتوانرێ ئەم شیعرانە بەبەرهەمی ئایین بژمێررێن. لە قەسیدەیێکی درێژیدا وەفایی بەشێخی تەریقەت دەڵێ:

خودا بۆ خۆی دەزانێ مەنبەعی نووری خودایی بووی
دریغا نەخلی ئەیمەن، مەزهەری نووری تەجەللاکەم
نەسیمی فەیزی تۆ دین و دڵی دووبارە ئیحیا کرد
دریغا وەک مەسیحا باعیسی ئیحیایی مەوتاکەم
دەلیلی تالیبان بووی، بۆ خودا وەک ڕۆژ هوەیدایە
دریغا مورشیدی دەوران و خورشیدی هوەیداکەم
لە سایەی تۆ گەلێ کەس بوونە عاریف، ڕێی خودایان گرت
دریغا عاریفی ڕێگەی خودا و ئەهلی تەقواکەم
موریدانی دەری تۆم دی بەچاوی خۆم لە ئینس و جان
دریغا بۆ ئیمامی ئینس و جان مەولایی ئەولاکەم

ئینجا شێخ دەکا بەڕەمزی هەموو ئەو سۆفییانەی بەربەرەکانێ کران و ئازار دران و لە دوای سێدارە سەرکیان لە دەروازەی بەغدا هەڵواسرا.

لەبەرچاوی نەزانان ساحیر و زەندیق و کافر بووی
دریغا پیری بەستام، قوتبی خەرقان، غەوسی بەغداکەم

بەداوی دانە بۆ گــیــرا بەدەریای عــیلمی ئەســمــاوە

لەبەر چی هاتە خـوار ئادەم لەســەر فـیـردەوسی ئەعـلاکـەم

پەنای بـۆچ بردە بەر دار ئـەو کــە دەیزانی دەبـێ شـــەق بـێ

نە ئاخـیـر سـاحـیـبی ئایات و مـوعـجـیـز بـۆ زەکـەریاکـەم

لە سـیـرری نووری چاوانی عـەجـەب بێ نوور حـیکمـەت بوو

بلـێ بۆچ پـیـری کــەنعــانی دەگــریا، نـووری عــەیناکــەم

سلێـمــان خـاتەمی ون بوو لە قـودرەت مـاوە نـەیفـەرمـوو

بـەڵا ســەخـرەی بـەئاو دادام بەڵا ئاســەف لـە دەریاکــەم

کەلیم ئێستا نەبووبوو چەند هەزار مەعسووم لەسەرووی چوو

دەبێ جـوابی چ بـێ ڕۆژی جـەزا گـوسـتـاخی مـووسـاکـەم

لـەبەر قـــەومی مـــونافـــیق بوو دەبێ هـەڵبێ کــە دەیزانی

مــەقـامی خـۆی وەکـو ڕۆژ ڕوونە ڕووحـوڵڵایی عـیـسـاکـەم

ســەحــابەی بۆ شکا، بۆچ شــەهـیـد بوو گــەوهەری پاکی

مـحـەممەد باعـیـسی بوون، شـاهی تاج و تـەختی لـەولاکـەم

شـەهیـدی دەسـتی کـافـر بوون کـە ئەکسـەر ئەولیـایی دین

جـوابی مـوددەعی چ بدەم سکووت بێ حـەددی ئینشـاکـەم

نـە ئاو مـــوخـــتـــارە بڕوێنێ، نا ئـاور تـا بســـووتێنێ

نە خـاک چی پێـیـە بنوێنێ، ئەگـەر سـەد جـاری بەرباکـەم

عـــــەدەم باری ســـەبەبکارە، وجـــودێکی هـەقـــە دیارە

بۆ خــۆی فــەعــعــال و مــوخـتــارە خـوداوەندی تەواناکــەم

بەمــینهــاجی خــەلیلی هەق، بـەمــیــعــراجی ڕەســوولوڵڵا

دەبێ هـەر بێــتــە جـێ ئەمــر و ئیــرادەی هـەق تەعــالاکـەم

لەو شـیـعرەدا وەفـایی یادی چـەند پێـغـەمـبـەرێکی تەورات و ئینجـیل و قـورئانی کردۆتەوە، وەک ئادەم و یەعقووب و سلێمان و مووسـا و عیسـا و مـحـەمـەد. تێکەڵ کـردنی ڕەمـزەکـانی شـەریعـەت (پێـغـەمـبـەران) و ڕەمـزەکـانی تەریقـەت (شـێخ و موریدان) و تەماشاکردنیان بەیەک چاو ئەنجامی لایەنی پراکتیکی سۆفیزمە کە لە

«دەروێشیزم»دا خۆی دەنوێنێ، وەک لە دێرەکانی کۆتایی ئەم شیعرە دەردەکەوێ:

وەفــایی بێ کــەس و دامــاوە پابەندی تەلیـســمــێکە
مـەدەد یا ڕووحی غـەوسی ئەعـزەم و شـاهی بوخـاراکـەم
بەحەققی نووری موتڵەق، حەددی ئەمجەد، شاهی لەولاتان
ئیـمامی یەسریب و قـیـبلەی مـەلاییک، ماهی بەتحاکـەم
بـەحـــەقـــقی چار یار و ئال و ئـەولادی نـەبیــــیـــوڵڵا
بەئەنســارٍ و مـوهاجـیـر قـایدانی قـیـبلە گـومـڕاکـەم
بەڕووحی خـواجـەگـانی نەقـشـبـەند و قـیـبلەگـاهی خـۆم
غـەریب و جـان سـپاری کـەعـبـە قـوطبی دین و دنیـاکـەم
بەقــووەی جـازیبــەی دڵتـان (وەفــایی) دەست و دامــانە
چ نابێ گـەر لە سـایەی ئێـوە قـەتعی مـاسـیـوالڵاکـەم

لەم شــیــعــرەدا وەفــایی ئەوە ڕوون دەکــاتەوە ئەوانـەی ئەندامی ڕێکخـــراوی تەریقـەتەکـانی دەروێشـیـزم لە لایەن نەیارانەوە بەربەرەکـانێ دەکرێن تا دەگـاتە ئەوەی لە سێدارەیان دەدەن و پێستـیـان دەگروون. بەڕاسـتی ئەم نـەیارانە ئەهلی شـەریعەتن، خـەبات و چوونە مـەیدانەکە لە پێشانا لـە نێوان شـەریعەت و تەریقـەت بووە، لە پاشـانا شـەریعـەت دەسـتی بەسـەر تەریقـەتدا داگـرتووە و بۆ ئامـانج و چاکەی خۆی بەکاری هێناوە.

ئینجــا لەو شــیــعــرانەدا ئەوە دەردەکــەوێ وەفــایی گــوێی نـەداوەتە ئەو دوژمنایەتییەی لە نێوان تـەریقـەتەکانی کوردسـتـانی ئەو سـەردەمـە لە ناوەوە بوو وەک قـادری و نەقـشـبـەندی. شـاعـیـر بەهەنـاسـەیێکی سـۆفـیـزمـیـانەی تیـۆری موجەررەد تەماشـای مەسـەلەکەی کردووە، وەک چۆن تەریقەتەکان لە ڕۆژگـارانی پەیدابوونـیـان مـاوەی ژیانی شـێخ عـەبدولقـادری گـەیلانی و شـاهی نەقشـبـەند لە ناوەوە بـوون، نـەک وەکـو ئەو ســەردەمــانەی لە نیـوەی یەکـەمی ســەدەی نۆزدەم چەندوچوون لـە نێوان شـێخ مـارفی نۆدێ و شـێخ خـالیدی شـارەزووری لە ناوەوە بوو.

لە پارچە شـیـعـرێکی دیکەیدا وەفـایی باس لە تەریقـەتی قـادری دەکـا، سـەید

تەهای نەهری بەگەورەترین جێگری شێخ عەبدولقادری گەیلانی دەزانێ، لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

سەد هەزار دڵ پێکەنی وەک گوڵ بەدەم بادی بەهەشت
یا هەناسەی جان فزای گوڵزاری غەوسی سانییە
جانشینی حەزرەتی غەوسولخەلایق قوتبی هەق
فەرعی تاها ئەسڵی یاسین نەوبەری گەیلانییە
ڕەوشەنی چاوی قولووبی عاریفە عەکسی دڵی
کێوی توور، مەزهەری نوورە، کلی سوبحانییە
پێی لە سەرشانی هەموو وەلییانە جەددی خۆی دەڵێ
جێی لەسەر چاوانە شاه و شانشینی سانییە

ئەم شیعرە بریتییە لە وەسفی تەریقەتی دەروێشی قادری و بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی سۆفیزم، داهێنانی ئیستێتیکی تێدا نییە، بەراووردکردنی لەگەڵ مووسا پێغەمبەر و وتەکانی کێوی تووری سینا (حۆریب) شتێکی تازە نییە.

لەم لایەنەوە وەفایی قەسیدەیێکی درێژی شیعری هۆنیوەتەوە بۆ ستایشی سەید تاهای نەهری ناوبراو کە باوکی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهرییە، شاعیر نازناوی غەوسی سانی داوەتێ. وەفایی شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

سووتام بەنازی فیرقەتێ، ساقی کەرەم کە شەربەتێ
وەکو قەقنەس ئاورم کەتێ، یا غەوسی سانی هیممەتێ
ڕیشەی دڵم بەس پارەکە، موتریب دەستی بۆ تارەکە
بەیادی زولفی یارەکە، یا غەوسی سانی هیممەتێ
تۆ مەزهەری نووری خودای، تۆ مەنبەعی سیدق و سەفای
سەرداری کوللی ئەولیای، یا غەوسی سانی هیممەتێ

ئەوجا شاعیر لە پەژمردەیی حاڵی خۆی دەدوێ:

سەرگەشتەی چۆڵ و غوربەتم، شایانی ڕوحم و ڕەحمەتم
هەر چاوەڕێی یەک هیممەتم، یا غەوسی سانی هیممەتێ
نەفس و شەیتان دامەن کەشان، بۆ سەرکەشی ڕووی مەهوەشان
دەمانکێشن بەباوەشان، یا غەوسی سانی هیممەتێ

خـاکی سـەگـانی دەرگـەهـم، خـوا هندەی بێ جـێگا و رەهم

چاو لە دەسـتی شـاهەنشـەهـم، یا غـەوسـی سـانی هـیـمـمـەتێ

لە پاشـانا شـاعیـر باس لە ونبوونی خۆی دەکا لە گێتی سـۆفیزمی نادیاردا و دەڵێ:

دوو حـەرفی ئەمرە کـاف و نوون، زەحـمـەت نییـە ڕۆژەوەبوون

ئەسـبـابی داناوە بێـچوون، یا غـەوسـی سـانی هـیـمـمـەتێ

موتریب تۆ و تاری ڕووحـانی، ساقـی تۆ و جامی سـوبحـانی

تۆ و بەربەتێ، تۆ و شـەربـەتێ، یا غـەوسی سـانی هـیـمـمـەتێ

وێڵـی وڵاتی بـێ هۆشی، گـێـژی گـێـژاوی سـەرخـۆشی

مـاسی سـەراوی ئاتەشی، یا غـەوسـی سـانی هـیـمـمـەتێ

بەم شیعرانە وەفایی کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

بەدری سـەنا بەرقـی نەبوو، غـەربی نەبـوو شـەرقی نـەبوو

هـەرچی هـەبوو بەرقی نەبوو، یا غـەوسی سـانی هـیـمـمـەتێ

شـەوقی سـەمـای زەڕڕاتی ڕۆژ، بوو بەگـوڵی باغـاتی ڕۆژ

ڕۆژ هـاتی من نـەهـاتی ڕۆژ، یا غـەوسـی سـانی هـیـمـمـەتێ

فـەرمـووی لە نێـو بیرە خـەوێ من قـەلبی سـووتاوم دەوێ

(وەفـایی) با نـەنـوێ شـەوێ، یا غـەوسی سـانی هـیـمـمـەتێ

ئەگەر بنوارینە ئەم قەسیدەیە لە ڕووی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەوە دەبینین لەسـەر بەحـری ڕەجـەزی تەواو (مـسـتـفـعلن – مـسـتـفـعلن...) دانـراوە. هـەر دێرە شـیعرێک لە هـەشت جـار (مـسـتفعلن) پێکهـاتووە، دوو (مـسـتفعلن)ی دوایی نیوە دێری دووەم بریتییە لـە ڕستەی «یا غەوسی سانی هیممـەتێ»، لە هـەموو دێرەکاندا دووبارە دەبێتەوە.

ئەگەر لە لایێکی دیکەوە تەماشای ئەم قەسیدە عەرووزییە ئیسلامەوییە بکرێ لە ڕووی ڕوخسـارەوە دەکرێ بەشـیعرێکی لیریکی خۆماڵی حسێب بکرێ و بەم پێیە دەتوانرێ دێرەکـانی بەئەندازیاری شـیـعـری خـۆمـاڵی بنووسـرێتـەوە. بەم پێیـە دەتوانرێ دێری یەکەمی شیعرەکە و هەموو دێرەکانی دیکە بەم جۆرە تۆمار بکرێ:

دێری یەکەم بەم جۆرە:

سـووتام بەناری فـیـرقـەتێ
سـاقی کـەرەم کـە شـەربەتێ
وەکـو قـەقنەس ئاورم کـەتێ
یا غـەوسی سـانی هـیـمـمـەتێ

دێری دوایی شیعرەکە بەم شێوەیەیە:

فـەرمـووی لە ناو بیـرە خـەوێ
مـن قـەلبی سـووتاوم دەوێ
(وەفـایی) با نەنوێ شـەوێ
یا غـەوسی سـانی هـیـمـمـەتێ

ئەم کۆپلانە و هەموو دێرە شیعرەکانی قەسیدەکە بەپێی ئەم جۆرە تۆمارکردنە، هەر دێرە شیعری بریتییە لە هەشت سیلاب، دێری دوایی لە هەموو کۆپلەکاندا دووبارە دەبێتەوە. ئەوەی شایانی باسە ئەم کێشە لە شیعری میللی کوردی سەرزار (فۆلکلۆر) و شیعری نوێی چینی ڕۆشنبیری کورد و شیعری کلاسیکی کۆنی باکووری کوردستان فرە باوە و لە کێشە سووکەکانە، لەبەر ئەوە شیعری لەم چەشنە کێشە بەزۆری بۆ مەقام و بەستە و گۆرانی بەکار دەهێنرێ. شاعیرانی کلاسیکیی کوردستانی باکوور لەم جۆرە کێشەیان هەیە بەتایبەتی لای فەقێ تەیران یەکجار زۆرە.

تارمایی ناوەرۆکی ئەمۆژگاری و کۆمەڵایەتی

وەفایی لە سەرانسەری بەرهەمی شیعری لە دیوانیدا پەنجەی بۆ ژیانی کۆمەڵایەتی و گیروگرفتەکانی درێژ نەکردووە. بەڵام لەو مەبەسانەی لە شیعریدا باسی لێیانەوە کردووە هەندێ تارمایی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و گرێی سایکۆلۆجی و پەند و ئامۆژگاری دەبینرێ، ئەویش وەک ڕوونکردنەوەیێکی مەبەسەکانی دڵداری و وەسف. بەم جۆرە مەسەلەی کۆمەڵایەتی لای شاعیر سەرەکی نییە. بایی ئەوەندەی هەیە هەندێ لەو وێنە شیعرییانە بخرێنە ڕوو.

شاعیر لە شیعرێکیدا کە بۆ وەسفی بەهار و باڵندە بچووک و ژیکەڵە و جوان و

گوڵپەرستەکان تەرخان کراوە دەڵێ:

بچـــۆ بۆ لای ڕوبای، بەســـــەر بەیادی بەقـــــای
هەتا ئەتۆ بێ وەفـای، بەخـۆت مـەکـە ئیـعـتـیـبـار
دەمـێک نەفـەس بکرەوە، وەدووی دڵی خـۆت کـەوە
بزانە ڕۆژە یا شــەوە، خـەوت نـەیە هـەسـتـە کـار
هەزار سەوم و سەلات بێ، چاوت لە دووی زەکات بێ
خـودات نیـیـە حـەیات بێ، قـەت وانیـیـە تۆبەکـار
تف لە ڕەنگ و ڕەوانت، دەگـــەڵ فـــیـــعل و ژیانت
چی تێـدا نیـیـە دوکـانت، چت بکڕێ خـریدار
مـومکینی سیرر و نیـهان، هەم سـوحـوفن هەم بەیان
هەم کـیـتـابن هەم زوبان، بەوەسـفی پەروەردگـار
قـسـە بیـست و چوارە، هەر یەکـێکیـان بەکـارە
ڕێگای خـــودای دیارە، بمرە ببـــە ڕســـتگار
لە خەو لە خۆوە هەستـە، حـەیات بێ هێندە بەستـە
(وەفـایی) گێژ و مـەسـتـە، دەنگە لە شـار و بازاڕ

لەم شیعرە بەهارییەدا وەفایی دەچێتە ناو وەسفی سروشت، لە دوا دێرەکانیدا دەکەوێتە ئامۆژگاری و لەسـەر ئەو باوەڕەیە پیاو دەبێ خاوەنی قسەی خۆی بێ، وەفـای هەبێ، ڕۆژوو و نوێژ ئەوە ناگەیەنێ پیاو چاوی لە زەکات بێ، واتە سـواڵ بکا، ئەمە کردەوەی کەسی تۆبەکار نییە.

لە پارچە لیـریکێکیـدا وەفـایی باس لە بەختی خۆی دەکـا لە گێتی دڵداریدا. بەلایەوە زۆربەی دیاردە جوان و خۆشەکانی ژیانی ئادەمزاد ماوەیان کەمە، زوو دێن و زوو دەڕۆن.

لەم لایەنەوە دەڵێ:

بەبێ باکی دەمـــــێکی هات و داغی کــــــردم و ڕۆیی
دەبێ حـــاڵی چ بێ بولبـــول، بەهـار زۆر پێ نەچوو ڕۆیی
نیگار هات دایە خـــەندە، کـــەوتە دنیـــا ئاه و ناڵەی من
بەهار هات غونچە پشکووت، دەنگی بولبول سووبەسوو ڕۆیی

فـیــراقم کــرد لە پاش تـۆ، هیـچ حــەیاتم پـێ نـەمـا قــوربان
حـــەیاتی مـن کــە تـۆی مــەعلومــە نامـــێنم کــە تـۆ ڕۆیی
لەســـەر مـاچێکی زاری خـۆت کـە نـەتدا ڕەنگ نەبـوو زیز بی
عــــەزیزم بـێ وەفـــاییت کـــرد لەســـــەر هـیـچ و نـەبوو ڕۆیـی
خـــەرامـــان هات و چـوو دلبـــەر، (وەفــایی) مـــا بەناکــامی
دریـغــــا عـــومـــری شـــیـــرینـم چ زوو هات و چ زوو ڕۆیـی

وەفایی لەم شیعرەدا ڕاستییێک دەردەخا کە دەڵێ، تەمەنی بەهار کورتە، بولبول لە جـێـیـێک ئۆقـرە ناگـرێ، بزە لە لێـوی دلبـەر فـڕی، بـەڵام زۆری نەخـایاند خۆشەویست بێ وەفا دەرچوو، مەیلی کەم بوو، تەمەنی شاعیریش کورت بوو، زوو هات و زوو ڕۆیی.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی لە حاڵەتێکی سایکۆلۆجی هەڵقوڵیو خـۆی تەجرید دەکـا لە ژیـان، هەرچەند شـیـعـرەکـە هەوایێکی سـۆفـیـزمی تێـدایە، بەڵام ئاه و هەناسـەی وێنەی ژیانێکی پڕ لە ناخـۆشی و ناسـۆری ڕیالیـزمـیـیـانەی ئادەمـزاد دەکێشی، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

خــــۆشــــە ڕۆژێ لە عـــالەم دەربـەدەر بم
لـە نێــــو ئەوزاعـی دنیـــا بـێ خـــەبـەر بم
لـەبـەر بـێ تـاقـــــەتـی دێوانە ئـاســــــا
لـە غـــەوواســـــانی دەریا بـێ خـــەبـەر بم
شـــــــەو و ڕۆژێ لە چـۆڵـی هـەر بـەنـاڵە
حـــەریفی شـــەوڕەوی بایـی ســەحـــەر بم
نـەزانـێ هیـچ کـــــەس ناوونیـــــشــــانم
ئەگـەر عـاقڵ ئەگـەر ئـاشـفـتـە ســەر بم
لە هـەر لا بـا بســــــووڕێنێ غــــوبارم
لە هـەر جـێگایێ پێـویسـتـە سـوپەر بم
چـرا بـێ هـەڵکرێ جــــانا لە نێـــــو دڵ
لـە ڕووناکی دڵـی یـارم خـــــــــەبـەر بم

لە بەرچاوی تەڕم سـووتانی بڕزێ
گەهێ بێ دایک و گەهە بێ پدەر بم
خودا خۆم چۆن بسووتێنم بەجاری
لە دەرد و داخی ئەحـوالم بەدەر بم
شـەوێ هەر تاکو ڕۆژێ هەر بنالم
بەگریان دەست و دامانی سەحەر بم
چ ڕێگەی چارە نابینم (وەفـایی)
مەگەر سەر تا قەدەم غەرقی نەزەر بم

شاعیر ئارەزووی ئەوەی هەیە لە گێتی بچێتە دەرەوە، بێ ئاگا بێ لە هەموو ڕووداوێکی ئادەمزاد، کەس ناوونیشانی نەزانێ. ئەگەر شاعیر نەیوتبایە پێویستە چرایێک لە ناودڵیدا هەڵبکرێ بۆ ئەوەی ڕووناکی ناودڵی خۆشەویست ببینێ، ئەو کاتە بەتەواوی هیچ جۆرە شوێنەوارێکی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و حاڵەتی سایکۆلۆجی لە ناوەوە نەدەبوو، شیعرەکە بوعدێکی دڵداری سۆفیزمیانەی وەردەگرت.

ڕەنگدانەوەی شێوازی شیعری نالی و کوردی لە شیعری وەفاییدا

وەفایی یەکێکە لەو شاعیرانەی نالی کارێکی گەورەی کردۆتە سەر بەرهەمی شیعری. هەندێ وێنەی هونەری لە نالی وەردەگرێ و بەشێوازی خۆی دەیخاتە ڕوو، هەندێ جاری دیکە بەشیعر وێنەی نالی لێکدەداتەوە، جاری وەهاش هەیە وێنەیێکی نالی لە ناو شێوازێکی قورسی خنکاوە و مانای داخراوە، وەفایی بەشێوازێکی ئاسان دایدەڕێژێتەوە و جێگۆڕکێ بەوشەکانی نالی دەکا. ئەو شیعرەی لێرەدا تۆمار دەکرێ نموونەی ڕەنگدانەوەی ئەم بیروڕایانەیە:

ڕۆژ تەرەب و وەقتی گوڵ و فەسڵی بەهارە
یاران گوڵەکەم کوا کە دەمی بۆس و کەنارە
گوڵزاری ئیرەم، سوورەتی غیلمان، قەدی تووبا
گۆشەی چەمەن و ڕوویی گوڵ و پایی چنارە
بنوارە لە نێو حەلقەیی زولفی سەری کوڵمی
دوو ڕۆژی درەخشانە لە نێو دوو شەوی تارە

هەر لەحەزە کە دێ پێدەکەنێ حەقمە کە بگریم

پشکووتنی گوڵ مایەیی بارانی بەهارە

بۆچی نەگریم کوشتەیی سەد غەمزە خەدەنگم

من یێک و نیزامی حەبەشی زادە هەزارە

بەو زولف و مووژە مەمکوژە هەردەم بەجەفایێ

جارێ لە تەنافم مەدە جارێ لە قەنارە

بەو قامەتە حەیرانی شکۆفەی قەد و باڵام

قەد نارەوەنی باغی گوڵان باغی هەنارە

سووتاوم و شێواوم و سەودایی و مەستم

بەو عاریزە بەو پەرچەمە بەو چاوە خومارە

گوڵ دەستە، نیگەھ مەستە، دەهەن پوستە، گوڵ ئەندام

زولفی کە هەموو داوی دڵی عاشقی زارە

بەو دوو مەمە زولف و روخی تۆ نۆبەری سەرون

هەر عەترە بەتا هەر گوڵ و نارنجە بەبارە

پرسیم چییە ئەو خاڵە لەسەر ئەو لەبە فەرمووی

جێی ماچی (وەفایی) ئەوە نیشانەیی پارە

خوێندنەوەی ئەم غەزەلە هەوای شیعری نالی دێنێتە ناو هۆشی خوێنەری شیعرەکەوە، یەکسەر لەو ڕاستییە دەگا ئەمە شیعرێکی مانا لە ڕوو و ئاسانە، هەندێ لە مانا داخراوەکانی نالی ئاشکرا دەکا و ڕوونیان دەکاتەوە. بۆ ئەم مەبەسە بەشێ لە وشە و ڕستە و لێکسیکۆنی نالی بەکار دێنێ. ماناکانی وەفایی لەگەڵ ئەوانەی نالی یەکێکن، ئەوەندە هەیە ئەوەی نالی داخراو و پڕ لە تەمومژە، ئەوەی وەفایی مانا لە ڕوو و بێ چەندوچوونە.

لە شیعرێکی دیکەیدا وەفایی کەوتۆتە ژێر کاریگەری شێوازی مستەفا بەگی کوردی، لەو شیعرەدا دەڵێ:

ئەلئەمان سەر تا قەدەم سووتام و جانانم نەهات

چاو لە سورمەی خاکی ڕێ بووم ڕاحەتی جانم نەهات

خـاڵ و خـەت گـوڵزار و ڕەنگی شـۆخی بێ باکم نەدی
زولف و ڕوو هیندوو فـەڕەنگی شـاهی خـووبـانم نەهات
ئەی عـەجـەب گـریام وەکـو هەوری بەهـاران و کـەچی
پێکەنینی ئەو گـوڵەی کـاکـۆڵ پەرێشـانم نەهات
چاوی خـوێنین غەرقی پەروین بوو لە بێ مـیـهری گـوڵم
مـات و حـەیرانم لەسـەر چی مـاهـی تابانم نەهات
حـەلقـەیی زونناری زولفی بوو بەمـیـحـرابی دوعـام
تورکی کـافـرکـێش و یاری نامـوسـوڵمـانم نەهات
تەشنەلەب دێوانە بووم، سـەرگـەشـتـەیی زوڵمـاتی غـەم
دلبـەری بالاّ بـڵاوم ئـاوی حـەیوانم نـەهـات
کـەعـبـەیی ڕووحم، حـەبیـبی من عـەجـەب پەیدا نەبوو
قـیـبلەکـەی دینم تەبیـبی دەردی پەنـهـامم نەهات
نەی سـیـفـەت نـالینمـە، بولبـول تەریقـەت شـینمـە
شـای شـەکەر لێوان، گـوڵ و ئەگـریجە لەرزانم نەهات
بوو بەخـوێن غونچەی دڵم، نەمدی هەوای خەندەی گوڵم
سـووت دەر و ژوورم، سـەدای بەرقی بەهـارانم نـەهـات
چەند بەچەند گریام هەوای عیشقم لەسـەر خاڵی نەبوو
غـەرقی تۆفـان بووم کـەچی تەسکینی سـووتـانم نەهات
وەک (وەفـایی) تـابەکـەی بگریم بناڵێنم بڵـێم
ئەلئـەمـان سـەر تا قـەدەم سـووتام و جـانانم نـەهات

لەم شیعرەدا وشە و ڕستەی مستەفا بەگی کوردی دەخوێندرێتەوە، لەیەکچوون لە نێوان ئەم شیـعرە و شیـعری کـوردی «چێشـتم ئەمڕۆ ژەهری مـار و ڕووحی شـیـرینم نەهات» تەنیا لـە کێش و قـافـیـە و پاش قـافـیـەدا نییـە کـە هەمـوویان سـیـفـەتێکی هونـەری دیاریکراو کـۆیان دەکاتەوە ئەو یارەیە کـە شـاعـیـر خـۆشی دەوێ. لێرەدا وەفـایی کە وەسفی یارەکەی دەکا خەیاڵی خـوێنەر بۆ ئەو یارە ناچێ مێیینە بێ، بەڵکو زیاتر ئەو سیفەتانەی بەکاری هێناون بۆ نێرینە دەشێن، ئەگەر وێنەیێکی وای کێشا بی شـایانی مێیینە بێ، ئەو جۆرە وێنـانە لە لایەن مستـەفا

بەگی کوردییەوە خۆشی بەکار هێنراون، بەڵام مەبەسی نێرینەیە و بوعدێکی سۆفیزمی داوەتێ. ئەم شیعرەی وەفایی لەوە دەکا بەئانقەست بەیادی مستەفا بەگی کوردی هۆنیبێتییەوە.

کۆڕی نهێنی عاشقان

لە شیعرێکیدا وەفایی کۆڕێکی نهێنی ڕۆمانتیکیانەی پێکهێناوە ساقی و موتریب قارەمانی ئەو کۆڕەن، موناجات لەگەڵ ئەو دوو کەسە دەکا و بەحەقی پیری مەیخانە سوێندیان دەدا. لە شیعرەکەدا دەڵێ:

ئەلا ئەی ساقیی مەستان بەحەقی پیری مەیخانە
بەگەردش بێنە جامی مەی بەیادی چاوی جانانە
ئەمان ئەی موتریبی مەجلیس بەحەقی تاری ڕووحانی
بڵا بێ نەغمەکەی سازت کە ئاوی ئاوری هیجرانە
ئەتۆ ئەی ڕووحەکەم ساقی، ئەتۆ ئەی عومرەکەم موتریب
پەیا پەی لێدە چەنگ و نەی، دەما دەم بێنە پەیمانە
بەتیری غەمزە بملاوێنەوە زولفم لە گەردەن کە
بەسەر هاتوومە مەیدانت، بەدڵ بۆت بووم بەنیشانە
ئەگەر شەوقی جەمالی تۆ نییە، من مەست و حەیرانم
لەبەر چی بۆتە بولبول گوڵ، چرا بۆچ بۆتە پەروانە
لە شەوقی تۆیە سەرمەستە، بەزەوقی تۆیە پابەستە
ئەگەر عاریف لە کەعبەیدا، ئەگەر کافر لە بوتخانە

ئەو کۆڕەی شاعیر بەستوویەتی و لەم شیعرەدا باسی لێوە دەکا، بەڕاستی ئەگەر سەرپێیی و بەرواڵەت تەماشا بکرێ، کۆبوونەوەیێکە دڵداران بەستوویانە، لە ژێر زەوییێکی نیوە تاریک کۆبوونەتەوە، ساقی بەمەی، موتریب بەگۆرانی و ئاواز مەستی کردوون، دلبەرەکەشیان پەریزادەیێکی قەشەنگە، کەچی ڕاستی مەسەلەکە ئەوە نییە، چونکە لە ڕۆژهەڵاتدا کۆڕی وا نابەسترێ بەتایبەتی ژنیشی تێدا بێ، بەڵکو ئەم دیمەنەی وەفایی دەبێ بەمانای سیمبۆلی لێک بدرێتەوە، دیاردەیێکی گیانییە نەک مەتریالی.

شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەپارچە غەزەلەکەی دێنێ:

لە شـــیـــرینی جـــەمــــالی تۆیە ڕۆژی ڕوونی لەیلایە
ئەگەر فـەرهادی سـەرگـەردان، ئەگەر مـەجنوونی دێوانە
دەمێکی مەست و بیمـارم، دەمێک بێ هۆش و هوشیـارم
چ کـــەس نازانـێ دەردی من، مـــەگـــەر ئەو چاوە کـــاڵانە
دەهەر حـــەلقــێکیـــدا ســـەد دڵ گـــرفـــتـــارە دەناڵێنێ
ســـەری زولفی پەرێشــانت مـــەگـــەر زنجـیـری شـــاهانە
هەناســـەی عـاشــقـان با نەدگرێ بێ مـروەتی تا کـەی
بتـــــرسێ ئەی گـــــوڵی نازک بەدەن لەو بایی زریانە
ئەگـەر زولفت وەکـو من عـاشــقی ڕووی تۆ نییـە بۆچی
ســـەراپا تێکچـــووە کـــەوتۆتە بـەرپێت دەست و دامــــانە
ترازا دوگـمـەکـەی سـینەی، بەیاری زولفی هات غـەمـزە
بەیان بـەربوو لە لای چین، با خـــــەبەر بن تیـــــرەبارانە
(وەفـایی) بوو گـوڵێکی ســـەر و باڵا شـێت و شـەیدایە
وەکـو قـومـری دەناڵێنێ، وەکـو بولبـول غـەزەلخـوانە

لێرەدا وەفـایـی دیمەنەکە لە قاڵبی مـەتریالی دەردێنێ کە ناوی لەیلا و شیرین دەبا، ئەو دوو کیژەی مـەجنوون و فـەرهادیان سـەرگەردان کردبوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشـدا هـەمـوو وێنە و مـاناکـانی دیکەی ئەم غـەزەلە پێدا هەڵگوتن و سـتایشـە بەبەژن و باڵا و ئەندامانی لەشی دلبەر کە کچێکی زەمینییە و بوونی هەیە. شاعیر زۆری پێ خۆشـە دوگـمـەی سنگی بترازێ بۆ ئەوەی مـەمکی دەربکەوێ، بەهەمـوو جۆرێک شـاعیر هەوڵیداوە لەم شیعرەدا لە جوانێک بدوێ عـاشـقی بووە، کەچی سـەری لێ شێـواوە دەمێک عیشـقەکەی دەکـا بەحـەقیـقی و دەمێکی دیکە دەیکا بەمەجازی.

شیرین تەشی دەڕێسێ

«شـیـرین تەشی دەڕێسێ» ناوی قـەسـیـدەیێکی بەناوبـانگی وەفـاییـیـە، لەسـەر شـێوەی پێنجین دایناوە. هەر پێنجـینێک (کۆپلـەیێک) لە پێنج نیـوە دێر شـیـعـر

پێکهاتووه، هەموو دێرەکانی پێنجینی یەکەم لەسەر یەک قافیەن، بەڵام هەموو پێنجینەکانی دیکە، چوار نیوە دێری یەکەم یەک قافیەیان هەیە، کەچی دێری پێنجەم قافیەی جیاوازە (ا ا ا ا ب، ا ا ا ا ج...). شاعیر لەم پێنجینەیدا دەسکاری یا داهێنانێکی دیکەی کردووە. دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکانی کردۆتە دوو پارچە، پارچەی یەکەم قافیەی لەگەڵ چوار نیوە دێرە شیعری یەکەمی پێش خۆی ڕێک دەکەوێ، هەرچی پارچەی دووەمیشە کە ڕستەی «شیرین تەشی دەڕێسێ»یە لە هەموو پێنجینەکاندا دووبارە دەبێتەوە.

ئەو کچەی وەفایی ئەم شیعرەی بۆ داناوە کێیە؟ بێ گومان دەبێ ناوێکی خوازراوی خەیاڵی بێ و وەفایی کردبێتی بەبووکی شیعر. ئەم ناوەش بۆ یەکەمین جار نییە وەک ڕەمزێکی جوانی و دڵداری شاعیری کورد بەکاری دێنێ، بەڵکو لە نێو نەتەوە موسوڵمانەکانی هەموو ڕۆژهەڵات بووە بەبووکی شیعر. لە نێوەندی ئەدەبی کوردیدا هەواڵی وا لە ناوەوەیە ناوی ژنی وەفایی زارا یا سارا بووە.

لە بابەت ناوەڕۆکی شیعری «شیرین تەشی دەڕێسێ» بێ گومان شاعیر ئاگاداری «مەستوورە»ی ڕێبەر و مامۆستای خۆی نالی بووە، بەڵام بەهیچ جۆرێ لاسایی ئەوی نەکردۆتەوە لە وێنە و ماناکانی شیعرەکەیدا، بەڵکو مەستوورەکەی نالی بووە بەقەڵغانێک وەفایی خۆی پێ بپارێزێ و قسەی خەڵکی نەیەتە سەر. بەڕاستیش ئەگەر شیعرەکەی نالی نەبووایە باوەڕ ناکرێ وەفایی زاتی ئەوەی بکردایە شیعری کراوە (ئیرۆتیک)ی وا بهۆنێتەوە، جگە لەوە شیعرەکەی نالی لە ئەوەی وەفایی کراوەترە، هەر ئەوەش وەفایی هانداوە جورئەت بکا و شیعری وا بڵێ.

وەفایی قەسیدەکەی بەم پێنجینانە دەست پێ دەکا:

تایێکی ڕیشەیی دڵ بەنووکی غەمزەدادا
دەستێکی بۆ سەما برد ڕووبەندی ماهی لادا
نافەی گوڵی بەدەرکەوت عەتری بەدەم سەبادا
باریک و لووس و نازک وەک زولفی خاوی بادا
وەک شاخی گوڵ بەلادا، شیرین تەشی دەڕێسێ
نووکی تەشی بەگەردوش چەرخێکە قوتبی پێوە
موجەڕڕەب و بەداوی کە چەرخی کەوتە نێوە

وەک زوهرە دەستی کێشا کە بەندی قەوسی زیوە
ئەستێرە ماهی داگرت سابیت کرا بەپێوە
عەرەق بەڕوو بەڕێوە، شیرین تەشی دەڕێسێ
لەبانی عارەقی ڕشت لە پێکەنینی زاری
بەخەندە غونچە گوڵ بوو گوڵاوی لێ دەباری
وتم بفەرموە سەر دوو چاوی من بەیاری
بەچاوی من ببینن تەلیسمی سیحرکاری
کە سەروی جۆیباری، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە دەستی برد و هێنا بەدلبەری بەتادا
هێنایە چەرخە و گێڕای بەڕانی سافی دادا
عەیان بوو پەنجەیی ڕۆژ بەخەتتی ئیستیوادا
بەسوبحی سادیق نەنگووت زەنەب لە نێو سەمادا
حیرەت لە ماسیوادا، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە هاتە چەرخە و بازی تەشی بەڕانی لووسی
دەکەوتە پایبۆسی دوو زولفی ئابەنووسی
زەنەب لە مانگەشەودا دەهاتە چاپلووسی
لەسەر بەیازی گەردەن بەخەتتی خۆش نووسی
مەبێتە پایبۆسی، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەم دێرە شیعرانەدا وەفایی وێنەیێکی فۆتۆگرافی هەست بزوێن دروست دەکا. شیرین خانمە بەنازوفیزەوە دانیشتووە تەشی دەڕێسێ. وێنەی بزووتنەوەکانی دەست و پەنجەی دەکێشێ لە دەست بڵندکردن و بادانی تەشی و گلۆڵەکردنی ڕیسەکە دەدوێ، لێرەدا ڕانی شیرین دەوری گرنگی هەیە لە بادان و وەچەرخاندنی تەشییەکە لە کاتی هاتوچۆیدا لەسەر ڕانی لووسی شیرین، ئەوجا دوو زولفی دەکەتنە سەر پێی و ماچیان دەکرد.

شاعیر لەسەر پێنجینەکەی دەڕوا و دەڵێ:

یەخەی کراسی لاچوو پشکووت بەهەردوو لێوان
گوڵ و شەکەر دەبارێ لە کووچەی باغی سێوان

زولفی بزواند و کولمی وەدەر دەکەوت لە نێوان
شەمس و قەمەر هەلاتن، دوێنێ نوێژی شێوان
(وەفایی) کەوتە کێوان، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە کەوتە چەرخە و گەردوش تەشی بەدەستی ڕەنگین
هەودای لە لێو و دەمدا خورشیدی سینە نەسرین
سەمای بەزوو زەنەبدا کەفولقەزیبی شیرین
گرتی خەتی مودارا شەفەق بەعەقدی پەروین
سیحرێکە بۆ دڵ و دین، شیرین تەشی دەڕێسێ
دوو زولفی چین بەچین کرد کە نافەیی خەتایە
دوو مەمکی خستە سەر لق هەناری دڵ گوشایە
بەخەندە چەرخێکی دا کە شەوق و نەشئە وایە
بەنوکتە پێی پیشان دام سەما لەسەر هەوایە
هەموو ئیشارە وایە، شیرین تەشی دەڕێسێ
بەعیشوە زولفی لادا لەسەر عوزار و زاری
دوگمە کراسی ترازا، بزووت هەوای بەهاری
کە شەو بەیانی بەردا گوڵ و وەنەوشە باری
سەودای بەعاشقان دا باغی گوڵ و هەناری
دنیایێک ئینتیزاری، شیرین تەشی دەڕێسێ
کە زولفی کەوتە سەر ڕوو هەموو خەتای بەچین دا
خەرامی تاووسانەی بەسەروی نازەنین دا
سفیدەیی بەیانی بەباغی یاسەمین دا
فەنایی پڕ بەقا بوو دەمی لە پێکەنین دا
سەد ئافەتی لە دین دا، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەم دێرانەدا وەفایی لە بزووتنەوە و سووڕان و وەرچەرخانی تەشی هەموو لەشی شیرینی جوان دێنێتە لەرزین. یەخەی کراسی لادەچێ دوو مەمکی دەردەکەوێ، زولفی گلۆلەبووی لەسەر ڕوومەتی لادەکەوێ و ڕوخساری جوانی

دەردەکـەوێ. لای وەفـایـی کـردەوەی تـەشی وەک سـیـحـری جـادووکـەرێک وایە، دەتوانێ تەلیسمی هەموو نهێنییەکانی لەشی شیرین بشکێنی و جوانییان بخاتە ڕوو. ئەگەر دەست و پەنجەی شیرین و بزووتنەوە و وەرچەرخانی تەشی نەبێ ئەم هەموو کەنجینە جوانانەی شیرین دەرناکەون.

شاعیر لەسەر قەسیدەکەی دەڕوا و بەم پێنجینانە کۆتایی بەبەرهەمەکەی دێنێ:

سـمـی غـەزالـەیی چین لە نافـەدا عـەیانە
دەڵێی لە نیـوەشـەودا سـفـیـدەیی بەیانە
قـەدی گـوڵ و دەمی گـوڵ ئەوەی کـە قـووتـی جـانە
لە بـاغی یاسـەمـیندا شکۆفـەیی گـوڵانە
بەهاری بێ خـەزانـە، شـیـرین تەشی دەڕێسێ

شکۆفـە وا هـەڵسـتێ لە زێڕ و زیـو حـوبابێ
لە کـەوسـەری بەهەشـتێ دەروونی پڕ کـرابێ
خـڕ و لەتیف و نازک بلووری خـود نومـا بێ
بـەتـەرزی درزی دەرزی لـەخـۆوە درزی دابێ
دیارە سـەروی وابێ، شـیـرین تەشی دەڕێسێ

شـەوێ لە بیـرەخـەودا جـەمـالی ویم بەدڵ دی
دوو چاوی مـەست و کـاڵم وەکـو غـەزالی سڵ دی
ئەگـەرچی نەوبەهارم بەڕەنگی باغی گـوڵ دی
هـەناری نەوڕەسـیـدم شکاو و خـاو و بڵ دی
گـوڵم لە خـاک و گڵ دی، شـیـرین تەشی دەڕێسێ

وتم چ بوو نەمـامم بەخـاڵ و خـەت نەمـاوی
وەکـو بەهاری سـونبـول بڵاو و تێک شکاوی
وتی گـڵاوی سـەگ بوو شکۆفـە گـوڵ گـوڵاوی
بەگـەردوش و سـەمـاوە سـتـارەیی سـەمـاوی
بەسـەرچوو چاو و ڕاوی، شـیـرین تەشی دەڕێسێ

مـەنعی مـەکـەن (وەفـایی) کـە خـاوی دڵ بڵاوە
سـەرێکە مـەسـتی نازی دڵێکە بۆی نەمـاوە

بـەداوی دڵ دڵـی خـــــــۆی بـەداوی زوڵـفـی داوە
دڵم حـــەقی بەدەســـتـــە فـتـــوایی ســـەرمـی داوە
کـــە ئەم غـــەزالـە چاوە، شـــیـــرین تـەشـی دەڕێسێ

قـــــوتـووی لوئـالـیـــــیـــــانـە لـە زیـوی دارڕژاوە
لەبالەبە لـە حـــیکمـــەت لـە شـــەهدی هـەڵکراوە
لـەبـەر نـەزاکـــــــــــەتـی ڕۆژ ڕوواقـی دادڕاوە
بـەتـەرزی درزی دەرزی لـەخـــــــــۆوە درزی داوە
بەمـــەی عـــەیـان کـــراوە، شـــیـــرین تـەشـی دەڕێسێ

شـیـفـای جـەراحـەتی دڵ تەشی نـەبوو، کەی ڕسـتی
شـەش پەڕەکـەی کاکی خـۆی، پڕ ئاو و پڕ بەمـسـتی
هەتیـــوی کـــەللەشـــەق بوو بەداوی حـیلە بـەســـتی
لە تاوی هـاتوچۆدا بەلێـــوی غـــونچـــە گـــەســـتی
بەڕووح و دڵ بـەقـەســتی، شـیـرین تەشی دەڕێسێ

بەدڵ بـەدیدە ســۆســـەن بەغـونـچـە گـوڵ یـەرەق بوو
شـەشپـەڕەکەی (وەفایی) کولوفت و تیژ و ڕەق بوو
لە هـاتـوچۆی شـــــەمـــاڵی گـــوڵی وەرەق وەرەق بـوو
بەعـارەقی عـورووقی کـە سـەرخـۆشـی عـەرەق بوو
بەمەی چ موستەحەق بوو، شیرین تەشی دەڕێسێ

لەو دێرانەدا وەفـایی دیاردەکـانی سـروشت و هەندێ شـتـومـەکی مـەتریالی بەکـارهێناوە بۆ وەسـفـی ئەندامی مێیینەی شـیرین. بڕێک لە وێنەکان ئەمـانەن: نەخسی سمی مـامزی چـین لەسەر پەڕەی گوڵ یا لمی بیابان؛ غونچـەیێک لە زێڕ و زیو دروست کرابێ و ئاوی کەوسەری بەهەشتی تێدا بێ؛ شتێکی خڕوپڕ و دڵگیر و ناسک درزێکی وەکو کـونی دەرزی تێـدا بێ، قـوتووێکی زیوینی لوئـلوئـ پڕ لە هەنگوین کرابێ... هتد.

شاعیر تەنیا بەوە نەوەستاوە، وەســـفی ئەندامی نێریـــنەی پیاویشی کردووە، لـەمـەشدا داهێنانی بەدەست هێناوە. هەڵـــبەت لێرەدا مەبەســـی ئەوەی خۆیەتی.

بەم پێیە لە هەنگامی مێبازی و ماچوموچدا، پیاو چۆک دەداتەوە و یاری لەگەڵ هینەکەی شیرین دەکا ئەویش وەک غونچە دەیمژێ.

لە خوێندنەوەی ئەم شیعرەدا مەستوورەی نالی دێتەوە یاد. خوێنەران سەربەستن لەوەی یەکێکیان لە ئەویتریان جوانتر بێ لە لایان، یا هەردووکیان جوان بن هەریەکەیان بەجۆرێک، بەڵام ڕاستییێکی دیکە لە ناوەوەیە، هەرچەندە لە یەک دوو شوێن وێنەکانی وەفایی لە هی نالی دەکەن، بەڵام بەگشتی وەفایی وەستایەتییێکی هونەری بەرزی لەم شیعرەدا نواندووە، گەلێ شتی تازەی خستۆتە ڕوو، گێتی ئەم جۆرە شیعرەی ئاوەدان کردووە. ئەگەر ئاوڕدانەوە لە نالی کارێکی بەجێ بێ دەبێ بوترێ نەک تەنیا لە مەستوورەکەیدا بەڵکو لە شیعردا بەگشتی مامۆستای هەموویانە، بەڵام گومان لەوەدا نییە شاعیرانی دیکەش بۆ سەردەمی خۆیان هەندێکیان گەیشتوونەتە پلەی نالی و ئەوەی ئەمانە وتویانە داهێنانی تازەیە و دیوانی شیعری کوردی پێیان ڕەنگین بووە.

شیعری خۆماڵی سیلابی

لە دیوانی وەفاییدا کۆمەڵێک شیعر هەیە لەسەر کێشی خۆماڵی سیلابی دانراون. شاعیر ئەم شیعرانەی بۆ ئاوازی گۆرانی چڕین داناوە. ئەوەی لەو شیعرەدا بەدی دەکرێ ئەوەیە وشەی بێگانەی کەم بەکارهێناوە، ئەوەی بەکارهاتوون ئەو وشە عەرەبییانەن کە کورد لە قسەکردندا بەکاریان دێنێ و چوونەتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە. جگە لەوە ڕستە و تەعبیری میللی و زمانی قسەکردنی کوردی بەکارهێناوە، بەگشتی زمانی ئەم شیعرانەی لە زمانی ئەدەبی میللی نەنووسراوەوە (فۆلکلۆر)ەوە نزیکە.

لەم ماوەیەدا کۆمەڵێک نموونەی ئەو شیعرە میللییانەی وەفایی دەخرێتە ڕوو.

١

وەفایی پارچە شیعرێکی لەم بابەتەی هەیە دە سیلابییە، لە ڕووی قافیەوە شاعیر لە خاسیەتەکانی ئەم جۆرە شیعرە لایداوە، لەباتی ئەوەی شیعرەکەی لەسەر بنچینەی جووت قافیە (مەسنەوی) دابنێ، لەسەر یەکێتی قافیە دایناوە.

سەرەتای شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

نەخۆش و مـەسـتی دوو چاوی کـاڵم
حـــەقم بـەدەســـتـــە ئـەگـــەر بناڵم
بەغـەمـزەی چاوت بەخـەندەی زارت
بردیـان بەغـــارەت خـــەو و خـــەیاڵم
فـەرمـووت چلۆنی چ بڵـێم عـەزیزم
دوور لە زولفی تـۆ، کـافـر بـەحـاڵم

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

ســـەبا دەخـــیلم هەر تاکـو مـــاوم
بڵـێ بـەزاری بـڕۆ بـەخـــــــاڵم
دەمـــــێکی بابێ دەوای دڵم کـــا
بەچاوەکـــانی گـــەلێ بێ حـــاڵم
(وەفـایی) چی دیت لەســـەر بگێـڕێ
نەمـا لەســـەر تۆ نە ســـەر نە مـاڵم

٢

شیعرێکی دیکەی وەفایی، لەسـەر کێشی دە برگەیی خۆماڵی هۆنیویەتییەوە و لەسەر دەستووری یەکێتی قافیە بینای کردووە وەکو شیعرەکەی پێشوو.

لە سەرەتایدا دەڵێ:

ئەو چاوانـە وا خـــــومـــــاری نـازن
بـەئیـــمـــانم ئیـــمـــانم دەخـــوازن
هاتە دەر وەک ڕۆژ شـای شـەکەرلێوان
غـەمـزەکە و ڕەمـزی تورکی پێش تازن
دەســـتی هێنا دەر پێی لە ســـەمـــادا
چاو مەستی چاوبەستن یا سیحرسازن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

کـــەمـــەندی ئاسکان هاتوچۆی بازان
هـەمـــوو بۆ خـــاتر چاوەکـــەی بازن

قـــەفـــــەسـی بـەدەنم تەنگ و تـاریـکـە
باز دڵ و مــورغ جــان هـەردوو پەروازن
(وەفــــــــایـی) نـاژی بـەتـاری زولـفـت
ســــەر تـا پێ ئـازای مــــاران گـــازن

٣

وەفـایی شـیـعـرێکی دیکەی لـەسـەر بـنچـینەی کـۆپلە داناوە، هەر کـۆپلەیێک چوارینێکە، لە پازدە چوارین پێکهاتووە، کێشی تێکەڵاوە لە نێوان نۆ و دە و یازدە سیلاب، لە ڕووی قـافیـەشەوە، چوارینی یەکەم لەسـەر یەک قافیـەیە، چوارینەکانی دیکە سێ دێری یەکەمیان لەسـەر قـافیـەیێکە، بەڵام دێری چوارەمیـان لە هەمـوو چوارینەکاندا لەسەر یەک قافیەیە.

هەندێ لە چوارینەکانی ئەم قەسیدەیە:

ئەمــان مــوتریب بـێ سـاقـی وابێ
ئەگــەر مــەی نابێ بۆ خــۆی بـابێ
کــــەسێ بێ هـۆشی تـەجــــەللا بـێ
خــــەیاڵی نەشـــئـــەی بادەیی نابێ

***

هـەتا نـەبیــــە خـــاکی مـــەیخـــانـە
مــــــەڵێ ســــــاقی بێنـە پـەیمانـە
مــــەحـــاڵە بگاتە شــــەم پەروانـە
مـەگـەر سـەر تا پێ ئەو سـووتا بێ

***

نـەخـــــۆشم کـــــەوتووم دەردەدارم
وەک زولفی دلبـــــەر بێ قــــەرارم
ڕووح لەســــەر لێــوم چاوەڕێی یارم
یـار دەڵێن وا دێ تـۆ بـڵــــێی وابێ

***

یا خـودا بەناڵەی دڵی ئێـشـان کـەی
یا ڕەب بـەیاهووی دەروێشــان کــەی
غـەمی جــەرگی من پەرێشـان کـەی
ڕووت لـە نێــو زولفت بۆ بـڵاو نابـێ

***

ئەگـەر یار بێـتـە گـۆشـەی قـەسـرێ
دڵێکـی دەم بـەدەم ئـاور نـەگـــــرێ
بـەدیدارێکی ســـەد جــار نـەمــرێ
دڵی وام نـاوێ تـووڕی ســـــینا بـێ

***

نـە زولفـی تـۆم بـۆچ بـێ قـــــەرارم
نـە چاوی تـۆم بـۆچ وا بیـــمـــــارم
عـەجــەب شـێــواوە ســەر و کــارم
دیـــــارە دەردێ بــــێ دەوا بـــــێ

***

دەڵـێ گــوڵ زارم گـــەردەن ئـاسکم
وەنـەوشــــە بسکم زیوین بـاسکم
بـڵا بـزانـێ چـەند نـەرم و نـاسـکـم
ئەگــەر ڕووح دێنێ (وەفــایی) بـابێ

ئەم بڕە شـیعرەی وەفـایی نموونەیێکی باشـە بۆ شـاعیرێکی کلاسیکی کوردی نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەم و سـەرەتای سـەدەی بیسـتەم. ئـەو نموونەیە دەبێتە بەڵگە بۆیە دەبێت بیـر لـەوە بکرێتــەوە لەو ڕۆژگـارەدا توانای ئەوە لـە ناوەوە بووە بزووتنەوەیێکی شـیعری پەیدا بێ بەکێش و قـافیـەی خـۆمـاڵییـەوە. هـەرچۆنێ بێ ئەمـە ڕێی لە پەرەسـەندنی شـیعری عـەرووزی نەدەگرت. ئەم بڕە شـیعرە مـیللییـەی وەفـایی بـەڵگەی ئەوەیە نەیتـوانیوە خـۆی لە یەکێتـی قـافیـەی شـیعـری عـەرووزی ئیسلامەوی ڕزگار بکا.

***

وەفایی یەکێکە لەو شاعیرە گەورانەی قوتابخانەی شیعری ناوچەی سلێمانی کوردستانی باشووری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمیان بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم گواستەوە ناوچەی موکریان. شاعیر دەورێکی کاریگەری هەبووە لە دامەزراندن و پەرەسەندنی شیعری قوتابخانەی نالی لە موکریان. شیعری لە زۆربەی مەبەسەکانی کلاسیکی وتووە. شێوازی نووسینی ئاسانە، ڕستەی پڕ مانا و ڕوونە، مۆسیقای نەرمە، ئاوازی ڕەوانە.

وەفایی لە هەردوو بابەتە شیعری کوردی عەرووزی و کێشی خۆماڵی خەیاڵی بێ پایان بووە. شوێنەواری وشە و تەعبیر و لێکسیکۆنی دیالێکتی ناوچەی موکریانی هەوایێکی جوانکارییان لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە داوەتە شیعری.

وەفایی کەسایەتییێکی خاوەن باوەڕ و قسەی خۆی بووە. لە ژیانیدا نەیویستووە ببێ بەمەلا، لەبەر ئەوە لە ناو خەڵکی بەمیرزا عەبدولڕەحیمی وەفایی ناوی دەرکردووە. لە سەردەمی ژیانیدا یا دەبوو ببێتە مەلایێکی لە ڕوو، یا دەبوو ببێ بەکۆلکەمەلای مردووشۆر، یەکەمیانی دەست نەکەوتووە و دووەمیشیانی نەویستووە.

وەفایی لە خاکی کوردستان کۆچی دوایی نەکردووە، لە ڕێی گەڕانەوەی حەج لە بیابانی عەرەبستان تووشی نەخۆشییێکی کتوپڕ بووە، هاوڕێکانی لەو بیابانەدا ناشتوویانە.

کورد قەرزاری ئەم فرزەندەی خۆیەتی، ئەگەر بوو بەخاوەنی خۆی پێویستە پەیکەرێکی یادگاری بۆ وەفایی دروست بکا.

قادر

بەشی پازدەم

قادر

١٨٤٩ – ١٩١٠

گوڵ وەش گوڵ قامەت، گوڵ روخسارەکەم
گوڵنام گوڵەندام، گوڵ کەلامەکەم
نەزاکەت فرۆش، لەنجە و لارەکەم
ڕۆشنی دیدەی، سۆمای تارەکەم

ژیان و شیعری لیریکی

ژیانی قادر

میرزا قادر یا عەبدولقادر (ئۆلقادر یا ئەولقادر لە کۆمەڵی گۆرانەکاندا) کوڕی کوێخا محەمەدی پاوەییە. لە ساڵی ١٨٤٩ لە شاری پاوەی هەورامانی لهۆن لە دایک بووە. ناوی خۆی کە قادرە وەک نازناو لە شیعریدا بەکاری هێناوە. خوێندنی لە مەڵبەندی زیندەگانی باب و باپیرانی بووە. عەودالّی زانیاری بووە، لە هەموو جێیێک بۆی گەڕاوە و لە هەموو سەرچاوەیێکیش وەریگرتووە، تا گەیشتۆتە پلەیێکی دیار لە خوێندەواری و ڕۆشنبیریدا، هەر لەبەر ئەوەش میرزای پێ وتراوە. ڕەوشتی عەشرەتگەری کارێکی گەورەی کردۆتە سەر ژیانی و لە ئەنجامدا تووشی تەنگوچەڵەمەی کردووە و ناچار بووە مەڵبەندی خۆی بەجێ بهێڵێ و ماوەیێکی ژیانی لە کاشتەر بباتە سەر. هەر لەوێشەوە نامەشیعرییەکەی کە بەناوی «شەماڵ» بووە بۆ دلبەرە نازەنینەکەی خۆی پەریزاد ناو ناردووە.

قادر ماوەی دوو ساڵێک لە قەڵای جوانرۆ نووسەری (سکرتێری) دیوانی محەمەد بەگی جوانرۆیی بووە. ماوەیێکیش لە کرماشان ژیاوە و ئاشنایەتی و

دۆستایەتی لەگەڵ سەید ساڵحی نیعمەتوڵلاهی (١٨٣٤ – ١٩٠٥) شاعیری ڕەندی کورد بووە.

قادر لە دوا ساڵانی ژیانیدا تووشی کەم بینایی بووە تا لە ساڵی ١٩١٠ هەر لە پاوە کۆچی دوایی کردووە. ئەگەرچی قادر لە ژیانی دارایی و گوزەراندا هەژار و دەستکورت بووە، بەڵام لە ژیانی گیانی و بەرهەمی شیعریدا دەوڵەمەند و بەدەسەڵات بووە.

شیعری قادر

بەرهەمی ئەدەبی قادر ئەوەی لەبەردەستدایە کۆمەڵێک شیعری لیریکی و ئیپیکی (چیرۆکی شیعری)مان بۆ دەور دەکاتەوە. پاشماوە ئەدەبییەکانی شاعیر بەزمانێکی پاراو و نزیک لە لێکسیکۆنی زۆربەی خەڵکی کورد تۆمار کراون و خراونەتە قاڵبی شیعرێکی ڕەوانی بێ گرێ و گوێیێکی مۆسیقی هوشیار ئاوازەکان دەڕێژێ و قافیە ڕێز دەکا.

قادر وەکو خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی بەدیمەن خۆی پیشان دەدا، شارەزای تەواوی مێژوو و دەستووری ئایین بووە. ئەمە بەتەواوی لە موناجاتەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە، پابەندی خاک و مەڵبەند و نیشتمان بووە، ژیانی سەر ڕووی زەوی پێ خۆش بووە، لەبەر ئەوە ئارەزووی کردووە تام و چێژ لەو ژیانە وەربگرێ.

دڵخوازی شاعیر دلبەرێکی کورد بووە، ئەوەندە جوان بووە بەلایەوە جوانی لە هەموو شارە گەورە و بەناوەکانی گێتی وەرگرتووە، تەنانەت لەندەن و پاریسیشی لە بیر نەچووە و هەندێ ئەدگاری لێ وەرگرتوون بۆ ئارایشی خۆشەویستەکەی. یاری شاعیر جوانی لە هەموو ڕووی زەوی وەرگرتووە، بەڵام لە کوردییەتی نەکەوتووە و تەنیا کوردە.

شیعری قادر لە ڕووی ڕوخسارەوە بەژمارە زۆربەی شیعرەکانی درێژن، چونکە سروشتی چیرۆکە شیعرییەکانی ئەوە دەخوازێ. ژمارەی دێرە شیعری ئەو جۆرە بەرهەمانەی دەگەنە دەوروبەری سێ سەد دێرە شیعر. هەرچی لیریکەکانیشیەتی لەمەشا شاعیر هەناسەی درێژخایەنە، شیعری کورتی زۆر کەمە.

لە هونەرەکانی دیکەی شیعری کلاسیکی کوردیدا تەرجیع بەند لە دیوانی قادردا بەرچاو دەکەوێ، بۆ نموونە:

١- شیعری خانم خەندەشەن:

ئەم تەرجیع بەندە بریتییە لە یازدە پارچە، هەر پارچەی چوار یا پێنج دێرە شیعرە، بەندی یازدەمینی حەوت دێرە شیعرە. تەرجیع بەندەکە بەدێرە شیعرێک کۆتایی هاتووە. نیوە دێری دووەمی هەموو تەرجیع بەندەکان ئەمەیە «فەزاها بەلای خورشید نماوە».

شاعیر لە بەندی یەکەمدا دەڵێ:

خانم خەندەشەن
چون غونچەی نوخێز دایم خەندەشەن
خەرامان چین سەر ئەفکەندەشەن
سەدکەس چون خورشید خاوەر بەندەشەن
عەرعەر جە باغان حەیران مەندەشەن
چنووربەند زڵف شەماڵ شەندەشەن
خەجاڵەتش کەرد خۆر وە هەواوە
(فەزاها بەلای خورشید نماوە)

قادر بەم بەندە کۆتایی بەتەرجیع بەندەکەی دێنێ:

خەرامش مەرهەم ئیش زامەتەن
قامەتش فەزای ڕۆی قیامەتەن
نازار نۆ تووڵ یانەی باوانەن
بانووی موحتەرەم سەر کارخانانەن
موبارەک قەدەم مەلەک مەنزەرەن
ڕەژیدەی قودرەت دانای داوەرەن
ئەو کالا لایەق وە باڵای خانەن
ئێد چون بەلقیس ئەو سلێمانەن
خولاسە خانم نەمام نۆبەر
هیچ عەیبش نییەن جە پا تا وەسەر

یا شـــا تا دنیـــان بولّەند ئیـــقـبـــال بای
هەر زەڕڕە شیـرین ساحیب جـەمال بای
بنیـــشـــان وە هەم وە ئیـــســـتـــیـــغناوە
(فـــەزاها بەلای خـــورشـــیـــد نماوە)

***

(قادر) چون موخلیس قەدیم ئیخلاسەن
بافـتی مـەرحـەمـەت خـەڵاتی خاسـەن

هونەری تەرجیع بەند لە شـیـعری گـۆرانزەمـیندا کـەمـە. ئەم کـارەی قـادر نوێکردنەوە و تازەگەرییێکە لە گێتی ئەدەبی گۆرانزەمینی کوردی.

قـادری شـاعـیـر ئەم مـاوەیە هەست و نەست و بزووتنەوە و خـورپە و شـۆڕشی ناوەوەی خستۆتە قاڵبی شیعرەوە و لە دوو شێوەدا دەریبڕیوە:

١- شیعری لیریکی.

٢- شیعری ئیپیکی (چیرۆکی شیعری).

شیعری لیریکی قادر

شیعری لیریکی ئەو پارچە شیعرە کورت و درێژانەیە (غەزەل و قەسیدە) کە ناوەڕۆکی گۆرانی و سروود و هەستی ناوەوەی کەسێتییان تێدایە. هەندێ جار قارەمان و دیالۆج و بزووتنەوە و گیانی چیرۆکی تیایاندا دەبینرێ، بەڵام بەهیچ جۆرێ لە گیانی گۆرانی و سروود و هەستی خۆیی ناچنە دەرەوە. مەبەسەکانی شـاعـیـر لـە لیـریکەکـانیـدا تێکهەڵکێش کـراون. واتە چەند مـەبەس و هونەر و ناوەڕۆکێک لە تاکە شیعرێکدا بەکار دەهێنێ، لەبەر ئەوە بەتەواوی ناتوانرێ ناو بۆ شـیـعری بدۆزرێتـەوە، بەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا هەندێ جـار بەپێی زاڵبـوونی مـەبەسێک بەسـەر مـەبەسـەکانی تردا لە پارچە شـیـعـرێکدا دەتوانرێ ناو بۆ شیعرەکە بدۆزرێتەوە و بخرێتە خانەیێکی مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی. بەم پێیە دەکرێ شیعری لیریکی قادر تێکرا بەسەر ئەم مەبەسانەی لای خوارەوە دابەش بکرێ.

شیعری دڵداری

شیــعـری دڵداری قـادر لـه چەند شـێـوەیێکدا خـۆی دەنوێنێ، گـرنگتـرینیـان پێداهەڵوتن و سـتـایش و ئاوارەیی و دوورکەوتنەوەیە لـه یار، واته له هەردوو باردا هونەری پێداهەڵوتن دووری دەکاتەوە له قاڵبی هەست و نەستی ناوەوەی بەرامبەر بەخۆشەویست.

شـاعیر هـونەری جۆراوجۆر بەکار دێنێ له مەبەسی پێداهەڵوتندا، بۆ بەڵگە له شـیـعـری «عەرعەر بێزەکەم»دا پاڕانەوە و موناجـاتێکە لـه خـوارەوە بۆ سـەرەوە بەچۆکدا دەکەوێ و ئاراستـەی دلبەرەکەی دەکا. خۆشـەویسـت وەکو بەشێکە له «بوون»ی، ئەگەر ئەو بەشە نەبێ «بوون»ەکەش نابێ، لەبەر ئەوە ئاوەڵناوی کەسی یەکەم بەکار دێنێ، واته دلبەر هی خۆیەتی یا ئەو هی دلبەرە یا هەردوو تەن یەک تەنە و بەبێ یەکـتـری هەڵناکەن. لێرەدا شـاعـیـر بەجـوانی ڕووکـەش و ناوەوە و ئاشکرا و نهێنی دلبەر هەڵدەڵێ و جارجارە وەسفێکی هەستپێکراوی مەتریالی دەخاتە ڕوو، له شیعرەکەیدا دەڵێ:

عەرعەر بێزەکەم

نـەمـــام نـەورەس، عـــەرعـــەر بێـــزەکـــەم

ئاهـووی نەســاسڵ، ســەحــەر خـێـزەکـەم

دڵـڕوبـای دلـبــــــەر، دڵ ئاوێزەکـــــــەم

ســـەول نازپەروەر، شـــیـــرین جـامـەکـەم

مـەحــبـوب بێ عــەیب، دانە و دامــەکـەم

گوڵ وەش گوڵ قامەت، گوڵ ڕوخسارەکەم

گــوڵنام گــوڵەندام، گـــوڵ کــەلامــەکـەم

نـەزاکـــەت فـــرۆش، لەنجـــە و لارەکـــەم

ڕۆشنـی دیدەی، ســــۆمـــای تـارەکـــەم

کـــۆگـــای زەبـەرجـــەد، دانـە لالەکـــەم

کـان حـــەیا و شـــەرم، پڕ کـەمـالـەکـەم

توحفەی وەش قوماش، دڵپەسەندەکەم
شۆخ نازەنین، دیدە رەندەکەم

خاوێر خاڵدار، خەرامانەکەم
شیفای دەرد دڵ، بێ سامانەکەم

رەندم قامەتم، حال زان حاڵم
شەمع و پەروانە و شەوچرای ماڵم

سەوڵ وەش قامەت، یار غەمخوارم
تەلا و ئەشرەفی، دانەی مروارم

گەنج و گەوهەرم، مایەی توجارم
خەزێنەی شاهان، خەروار خەروارم

خاو و خۆراکم، دیدە بیناهیم
دەوڵەت و ئیقبال، کەوکەبەی شاهیم

ساقی کەوسەر و بادەی تەهوورم
تووبا و سەهەندم، بەهەشت و حوورم

تەقوا و تاعەتم، زیکر و ئەورادم
فیکر و تەماشا و، دەرس و ئوستادم

کەسبم کەماڵم، رەویە و رەووشتم
بوتم کلیسام، مزگی و کەنیشتم

بێ تۆ زیندەگیم، چون ژار مارەن
پەی دووریت بەخودا، دڵ بێ قەرارەن

***

لە شیعرێکی تریدا «جامە دۆزان کەرد» وێنەیێکی زیندووی خۆشەویستەکەی دەکێشێ لە کاتی کراس دروونددا. قوماش و دەرزی و داو، ئنجا دەست و پەنجە و بزووتنەوە لە دروومان و گوڵچنیندا، دیارە هەموو بزووتنەوەیێکیش جریوە و هەناسەی سایکۆلۆجی تایبەتی لە دەموچاوی دلبەردا دروست دەکا:

جامە دۆزان کەرد

یەک ڕۆ لەیل وەناز جامە دۆزان کەرد
یاد هەوارگەی قەدیم هۆزان کەرد
بەخیە دۆزی بەرگ دڵ ئەفرۆزان کەرد

خەیاڵش جە غەم تەمام کەرد خاڵی
بڕەش کەرد کالآی ئالآی دیاری

کلافەی گیتار ئەژدەر وەست نە پشت
کلکەوانەی لاڵ کەردش نە ئەنگوشت

پەی دەفع خەتەر نیش مەودای خار
تا پەنجەش وەغەم نەکێشۆ ئازار

وەتای خەیاتەی خام ناوشاران
چەنی ڕیشەی دڵ خاتر پڕ خاران

وادا بەهەم دا بەلار و لەنجە
سەر مەودای دەرزی گرت وەسەر پەنجە

دڵ وە خەیاڵان چەم وەنازەوە
لەب وەشەکەرخەند ڕێزەی رازەوە

دەس وە دروومان بەخیە دۆزەوە
پێشانی بەوشەوق شەم ئەفرۆزەوە

چون باش خەیاتان ئۆسای تاتاری
کەوت وە سەودای نەخش دار و گوڵکاری

هەر تەقەڵ سەد ناز نەزاکەت مەکەرد
هەر نازێ سەد هۆش جە ئادەم مەبەرد

بەلآم ئەی یاران دۆسان دڵداران!
عەجەب کارێ دیم، جە رۆزگاران

جـــەودەم دا دلبـــەر دروومـــان مـــەکـــەرد
ناگـا ئـەو دەرزی شکیـا و شکەست وەرد

ڕێـــزە ڕێـــزە بـــی ڕێـــزا وە هـــەم دا
شـی نەراگـــەی مـــەوت مـــڵک عـــەدەم دا

چون پێـشـــەی ڕەحـــیم قـــەدیم مـــەزاران
نەخش بی چەنی خـاک خـاشـاک خـاران

لەیلێ هـەم خـــەیلێ غـــەمـــان بەرد وە دڵ
ئایینـەی ڕەنگش قـــرمـــز بی چون گـــوڵ

سـاتێ پەشێـو بی شـای عـەرعـەر قامـەت
جـــەو دەمـــا واتش: هـەر وێم سـەلامـــەت

دەس بـەرد وە هـەنـــی دەرزی بـەر ئـاوورد
دیسان هەم جـە نۆ مەیل وە دروومـان کەرد

منیچ وێنـەی قـــەیس دێوانـەی ســـالاَن
نـە دەرزی بێ گـــیـــان پەرســـام هـەوالاَن

هۆرگـرتم جـە خـاک واتم: ئەی بێ مـــەیل
شکەست دای بەوێت عـــاجـــزی وە لەیل

تۆ خۆ پۆلاَی سەخت سـەرجۆشی خار بیت
ڕەواج بـازار پـای ســـــــەودا دار بـیت

ئـازیز بـەو پـەنجــــەی بلـوور بافـــــەوە
بـەو ســـیم ئـەنگوشت نـەرم و ســـافـــەوە

کێ دییـــــەن بلـوور پـۆلاَش مــــەڕدەبۆ!
کێ دییــــەن شـــــەکـــــەرتـەوەن هەڕدەبۆ!

ئـیـســـە تـا مـــەحـــشـــەر بەناڵە و هاڵە
مـەحـرووم بیت جـە دین ئەو بەژن و باڵە

دەرزی ئێـد شنەفت کـێـشـا ئاهـ سـەرد
کـزەی هەنـاسـەش جـە گـەردوون ویەرد

واتش: ئەی مـەجنوون سـالار سـەرمـەشق
بەدبەختتەر جە من تۆ جە سـەودای عەشق

تۆ چێش مـەزانی زیندەگـیم چێ وەر
جـە تەور و یارام جـە لای ئەو دلبـەر

هـەتا چەنی بەخت سـەعـادەت یار بیم
جـە لای ئەو نـازار دایم نـازار بـیـم

یەکسـەر گشت وە من درووممـان مـەکـەرد
چون مـەیلش چەنیم نەکـەردە بێ سـەرد

گـاگـا وەشـادیم من مـەدام وە فـەرق
چەنـی سـتـاران، دایم مـەدام بـەرق

وێـم وە دڵدار شـادیم وە کـۆ بـێ
دەمـاغم پەرداغ عـەتره لیـمـۆ بێ

هەرگـیـز نـەزانام رای نەسـیم سـەحـەر
جـەو یەخـەی کـەتان بکەرۆ گـوزەر

ئینە چن وەختـەن غـەزەب گـرتەن لێم
مـەیل جـارانش هیچ نەمـەندەن پێم

نە تۆی دەرزی دان مـەحـبووسم کـەردەن
سـەد جـار واتەنم ئاوات وە مـەردەن

سـابا تـۆیچ ئارۆ حـاڵم بزانـی
مـەردەیم وەشـتـەرەن جـەی زیندەگـانی

ئیــتــر جــەی بێـشــتــەر لێم مــەدەر تانە
نـەدارۆ تـاقــــــەت ئـەو بـەندیـخــــــانە

تـۆ هــەم وە بـاڵاش خــــــەیـلـێ مــــــەنـازی
رویێ وە هــەن چـون مـن، ئــاوات بـووازی

ئـەر مـن زەمـــــانـێ دەنـگم مــــــەشـكـاوا
ئـاخـــــرش حــــالم وەی جــــاگـــــە یاوا

ئـەو رۆ پەنـا بـای جـــە ئێــشـی زامــــەت
چەنی تـۆیچ مـــاچۆ هـەر وێم ســـڵامـــەت

هـەر چەن جــــە لای لـەیل بڵـند پایەنی
عـــاقــیــبــەت چـون من كــۆ تا مــایـەنی

وێت وست نە حــەلقــەی تۆڕدام مــەینەت
بێ ســـوودەن ئـیــخــلاس دیار بـی بەینەت

(قـــادر) یە دامـــەن تـۆ پـەی وێت تـەتـدەن
رازان دەرزی گـــــــــرد پـەرێـت پـەنـدەن

***

وێنە بۆ مەبەسی دووری و ئاوارەیی لە بەرهەمی شاعیردا بەشێکی فرەی داگیر کردووە. ئەم دوورییە بەزۆری پێوەندی بەیارەوە هەیە، هەندێ جاریش نیشتمانە بچکۆلەی قارەمانی بنچینەیی کاری ئەدەبی شاعیرە.

لە شیـعری «یاران هیجرانەن»دا وەستایەتی شاعیر لە وشە و زاراوە خۆی دەنوێنێ. دووبارە و سێ بارەکردنەوەی تاقە وشەیێک جۆرە مۆسیقایێکی نهێنی دەدا بەمانا، هەستی خوێنەر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ و چاوەڕوانی ئەوە دەبێ کە ئەو وشانە دواییان نەیە، جوانییان لە دووبارە و سێ بارەکردنەوەیانە. لە لایێکی تریشەوە شاعیر بەسوێندەکانی کە لە سەرەتای دێرەکانەوە بەوشەی «وە» دەست پێ دەکەن و لە دوایی دێرەکانەوە بەوشەی «قەسەم» کۆتاییان دێ، ئەوانیش لە تیپ و دەنگەکانیان جۆرە قافیەیێکیان دروست کردووە. وەکو لەم شیعرەدا دوو

جۆرە قافیە هەبێ، قافیەی سەرەتای دێرە شیعر و قافیەی بنچینەیی کە هەمیشە لە شیعری هەموو نەتەوەکانی گێتیدا دەکەوێتە دوایی دێرە شیعرەوە.

ئەوە نالێین لە ئەدەبی یابانیدا جۆرە شیعرێک هەیە قافیەی لە سەرەتای دێرە شیعردا دەبێ نە لە دوایی.

قادر لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

یاران هیجرانەن
ئیمشەو وادەی دەرد هیجری یارانەن
ئیمشەو بای هیجران وە سەخت وەزانەن
ئیمشەو لە هیجران قەلبم لەرزانەن
فیراق هیجران کار بالای یار
وەستەن وەگیانم گڕگڕ گڕەی نار

قیبلەم گیانو تۆ وەخاڵت قەسەم
وە شێوەی شیرین پڕ نوورت قەسەم
وە گەردنی ساف بلوورت قەسەم
وە لەعل لە بان چون لالت قەسەم
وە پیشان خاس پڕ خاڵت قەسەم

وەپرشەی شیرین زولفانت قەسەم
وە شەمامەی شۆخ نەمامت قەسەم

وەلەفز شیرین وێنەی مرواریت
وەبالای نەمام بەرز و دیاریت
وەتاق ئەبرۆی چون میحراب تۆ
وە نوور ئەفشان رووی مەهتاب تۆ

ئیمشەو لە هیجران گرانم دەردەن
لەباتی شەراو زوخاوم وەردەن

خاڵ سفتەی زوخاڵ تار هیجرانەن
دەبێ تۆ قیبلەم، جەرگم بریانەن

یاخوا کەس بەدەرد دووری نەوۆگیر
وەزولفی سیاکەس نەوۆ زەنجیر

مەفتوون وەباڵای شۆخی دۆس نەوۆ
بێچارە و بەدبەخت، کۆسەلکۆس نەوۆ

کەس چون من پابەند زولف و خاڵ نەوۆ
ئەسیر حەلقەی زولف یار نەوۆ
بێ عەقڵ و بێ هۆش مەجنوون وار نەوۆ
وەتای زولف لەیل گرفتار نەوۆ

کەس چون من وەیلان بیابان نەوۆ
دۆستاخ تای زولف پەرێشان نەوۆ
وەشەرارەی عەشق پایەماڵ نەوۆ

ئەی کار وەی تەور گەردوون پێم کەردەن
دەوران وە ڕاگەی هیچ کەس ناوەردەن

عەشق یار بییەن وە پاپێچ پام
ساتێ لە خەیاڵ نەدارۆم ئارام
خورد و خۆراکم هەر عەشق یارەن
زیکرم وەسف زولف سیای دلدارەن

نە فیکر مەزهەب نە فیکر دینم
هەر نە فیکر خاڵ ئەو مەهـ جەمینم

ئیمشەو من یەک جار گرانم بارەن
باڵای نەونەمام لێم نادیارەن

شـــه‌راره‌ی هـیــجــران وه‌ردانه‌ جــه‌رگم
وه‌تاقــیق ئـیـمـشـه‌و مـیــوانی مــه‌رگم
چێش وا چوون ئیمشـه‌و ماڵ بێ قه‌راره‌ن
بـاڵای شـــــــۆخ دۆس لـێـم نـادیـاره‌ن

هه‌رچه‌ند مـانگه‌شـه‌و ئیمشـه‌و پڕ نووره‌ن
وه‌بێ تۆ قـــیـــبلـه‌م بینـاییم کـــووره‌ن
ئـیـــمـــشـــه‌و ئازیزم، لێم نـادیـاره‌ن
پێــچـی ده‌روونم، چون پێــچـی مـــاره‌ن

***

شـه‌و به‌ڵگه‌ی ته‌نیـاییـیـه‌، له‌به‌ر ئه‌وه‌ بووه‌ به‌دروشـمی ئاواره‌یی. شـاعیر ئه‌وه‌نده‌ گیرووده‌ی ئه‌م وشـه‌یه‌ بووه‌ نه‌وه‌کو به‌مـانا به‌ڵکو به‌ڕوخساریش جارێک و دووجـار دووباره‌کـردنه‌وه‌ی تینووییه‌تی ناشکێنێ. قـادر شـیـعـرێکی هـه‌یه‌ پاش قـافـیـه‌ی «ئیمشـه‌و»ه‌. له‌ شیعره‌که‌یدا باس له‌ خورپه‌ و بزووتنه‌وه‌ی ناوه‌وه‌ی ده‌روونـی ده‌کا، له‌و کاته‌ی که‌ هه‌ست به‌ته‌نیایی ده‌کا و مێشکی به‌تاڵ ده‌بێ و له‌ ژێر فه‌رمانی دڵیدا ده‌بێ. هه‌رچی له‌ دڵدایه‌ مێشک ده‌یرێژێته‌ سه‌ر کاغه‌ز، له‌ شیعره‌که‌یدا ده‌ڵێ:

جــه‌ ئێش زامــان شــه‌وگــارم ئـیـمـشــه‌و
گــرفــتــاره‌ ده‌رد نـاغــارم ئـیــمــشـــه‌و

غـه‌مـزه‌ده‌ و غـه‌مین غـه‌م وه‌کـۆم ئیـمـشـه‌و
مــه‌ینه‌تی ئافـات ره‌نجــه‌ڕۆم ئـیـمـشـه‌و

هـه‌ر کـۆ غــه‌مێ بێ نـه‌ ئاڵـه‌م ئـیـمـشــه‌و
گردین غـه‌م بـه‌سـتـه‌ن نه‌ تاڵـه‌م ئیـمـشـه‌و

ئاهـم نه‌ گــه‌ردوون وه‌یـه‌رده‌ن ئـیــمــشــه‌و
ناڵـه‌م ناله‌مـش کـه‌ڕ کــه‌رده‌ن ئـیـمـشــه‌و

سـتــازه‌ی به‌خـتم بـێ نووره‌ن ئـیـمـشـه‌و
به‌در دوو هـه‌فـتـه‌م ده‌یـجـووره‌ن ئـیـمـشـه‌و

دەروونم کـوورەی پر جـۆشـەن ئـیـمـشـەو
شـەمع شای شـادین خامۆشەن ئیمشـەو

دڵەی مـارانگاز هـەم گـیـرەن ئـیـمـشـەو
هـەردان جـە ئاهـم گڕ سـەندەن ئـیـمـشـەو

خـەیاڵم وەغـەم پەرگـەندەن ئـیـمـشـەو
هـەردان جـە ئاهـم گڕ سـەندەن ئـیـمـشـەو

کۆی غـەم وە دەروون کۆبەسـتـەن ئـیمشـەو
گـەوری کـۆ نەبۆ وەجـەسـتـەم ئـیـمـشـەو

مـەر هـەق بزانۆ وە مـاڵم ئـیـمـشـەو
سـەرتـاپا چون کـۆی زوخـاڵم ئـیـمـشـەو

بازار شـەوقـم کـەسـاسـەن ئـیـمـشـەو
چون نەوفـەل زەهرم نەتـاسـەن ئـیـمـشـەو

غـەرق دەریای غـەم پەژارەن ئـیـمـشـەو
جـە دیدەت شـادیم ئاوارەن ئـیـمـشـەو

یارم رەفـیـقـم هـەر غـەمـەن ئـیـمـشـەو
دڵم چاوگـەی مـاتـەمـەن ئـیـمـشـەو

لەو کاتەی کە شاعیر لە شیعری پێشوودا وشەی «ئیمشەو»ی کردۆتە پاش قافیە، لەم شیعرەی خوارەوەدا سەرەتای هەندێ لە دێرە شیعرەکانی بەوشەی «ئیمشەو» دەرازێنێتەوە، دیارە ئەو شەوە تاریکە و چاو چاو نابینێ، چونکە یاری لێ دوورە، ئەگەر لێی نزیک بووایە پرتەوی یار شەوی بۆ دەکرد بەڕۆژ.

لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئیمشـەو قیبلەکەم لە من کەفتەن دوور
دوور بوو لـە دیدەش دیدەم بیـیـەن کـوور

ئـیـمـشـەو نازارم لـە مـن پێـوارە
عـەقل و فـامـی من بیـیـەن ئاوارە

ئیمشەو قیبلەکەم دنیا و دینەکەم
مەحبووب شیرین مەهـ جە بینەکەم

بالای زەریفش لێم نادیارەن
کوورەی دەروونم چون کوورەی نارەن

ئیمشەو مەواچی عەزا داریمەن
جە داغ دلبەر دەرد کاریمەن

ئیمشەو شەو نییەن داغ دەیجوورەن
جە دووری بالات دیدەم بێ نوورەن

کاشکای نە کەردام ئی ئاشنایی
وە تەور نە چەشتام مەزەی جیایی

کاش وە ڕووی ئەزەل تۆ نە دیام وەچەم
تا وەی تەور قین نەبیام چەنی غەم

یاخوا کەس بادەی هیجران نەنۆشۆ
جەرگش وە ئایر حیرمان نەجۆشۆ

ئیمشەو وادەی مەرگ دەرد کاریمەن
بێ سەبر و بێ تاو بێ قەراریمەن

ئیمشەو لە دیدەم ئەسرین وەتاوەن
ئەسرین دیدەم ماچی لافاوەن

ئیمشەو یە پەی چێش خۆ لێم تەواسا
پەی چێش عەقل و هۆش لە من هەراسا

***

دووری لە نیشتمانیش هەندێ جار لە بەرهەمی قادر بەدی دەکرێ. شاعیر کە لە مەڵبەندی لەدایکبوون و شانۆی سەردەمی منداڵی دوور دەکەوێتەوە خۆی

بەئاوارە دەزانێ و دەبێ بەبێگانە با ئەو جێیە تازەیە بەشێکیش بێ لە نیشتمانە گەورەکەی، بەم جۆرە بەکوڵ بۆ بەخت و چارەنووسی خۆی دەلاوێنێتەوە:

دەروون زوخـــــــــــــــــاڵــم
پـەی دووری یـاران دەروون زوخـــــاڵـم

دلداران دلان، چەند پەشــێــو حــاڵم
هـاوار بـێ زێـدم هـاوار وەمـــــــاڵـم

ســـا جـــە داغ چەرخ رۆزگـــارەوە
تـەکم دان وە لای کــــۆی هـاوارەوە

دایم غـــەم وە کـــۆڵ نە هـاوارەنان
خـودا چەند بەدبەخت مـەینەتبـارەنان

ئـەو گـــــارم وەزام دووری یـارەوە
کـــۆن دڵســــۆزێ بـەی وەهـاوارەوە

هەر شـەو تا وە ڕۆ هەر سـۆب تا ئێـوار
هـــاوارم بـــەرزەن هـــاوار نـــە هـــاوار

باوەرۆ نامـــەی قـــیـــبلەی وەفـــادار
بـەڵ دڵ ســــاکن بـۆ لادێ نە هـاوار

وەرنە تا مـــەحـــشـــەر هاوارم بەرزەن
زایـەڵـــەی زاریم وە هـــەزار تـــەرزەن

هـاوار بێـــزار بی، وەی جـــە هـاوارم
هـاوار جـــە هـاوار، دڵ بێ قـــەرارم

هـاوار جـــە هـاوار چێش مـــەکـــەروون
هـــاوار هـــاوارم وە لای کـــێ بـــەروون

هـاوار هـامـــســـەران هاوارم بێ هۆن
هـاوار جـــە هـاوار هـاوارپەرسم کـــۆن

هاوار مەترسوون جە رووی نەدامەت
هاوار بۆ زێدم تارووی قیامەت

هاوار مەترسوون هاوار بۆ وەجێم
چون گۆڕ غەریب کەس نەزانۆ پێم

پێم بۆ وە حەسرەت دیدار یاران
هاوارم بگنۆ وە سەر مەزاران

مەگەر هەر خاڵۆم شای نامەداران
ئیل بەگی بلووک خێل خانەداران

بپۆشۆ وەتەن خەڵات خانان
بنیشۆ وەشاد لە بەرزەبانان

ئەو بەڵگانەی بەناوی دڵدارییەوە خراونەتە بەردەم خوێنەر خەریکی وێنەکێشانی ناوەوەی هەست و نەستی شاعیرن، ئەمەش زیاتر بەلای ڕەشبینی و دووری لە ژیانی بەختیاری دەشکێتەوە، ئەم هەموو ڕەنجەڕۆییەی قادر ئەنجامی دڵدارییە پڕ لە سۆزەکەیەتی.

شیعری کۆمەڵایەتی

ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی لە شیعری قادردا زیاتر لە شیعری «فەلەک بار دەرد»دا خۆی دەنوێنێ. ئەم شیعرە بێ گومان لە موناجات و پاڕانەوەیێک دەکا پڕ لە گلەیی و گازاندە. ئەگەرچی شاعیر ڕوو دەکاتە فەلەک (ڕۆژگار، چارەنووس، کردگار) بەڵام پاڕانەوەیێکە لە خوارەوە بۆ سەرەوە لەگەڵ خودا دەیکا. گفتوگۆیێکی مەنتیقی و فەلسەفییانەیە نویشکی ئەوە دەردەخا کە کەسێک گوناهی نەکردبێ بۆچ دەبێ هەژار و بێ دەسەڵات بێ!.

لە شیعرەکەدا دەڵێ:

فەلەک بار دەرد
تا کەی بکێشم سزای بار دەرد

وەهـار دا نە تـەپڵ زمـــســـتـــان وە یـەرد
تا کـەی جـەوری دەرد رەنگم کـەرۆ زەرد

مــــەر پێت نـەیـاوان دوود ئـاهـمـــــەن
هەنـاسـان ســەرد ســەحــەر گـاهمـەن

شـین و شــــــەو نـاڵـین نـامــــــرادیمـەن
کـزەی کـوورەی دڵ دوور جــە شـادیمەن

کـــــــــزەی زۆخــی و زام نـادیـاریمـەن
قـرچەی ئـیـسـتـیـخـوان دەرد کـاریمەن

مـەر مـن جـە ئوممەت مـوسـتـەفـا سـیوام
چون سـککەی خــاریج قــەڵب و ناڕەوام

من پـەیکـوڵ نە ڕای ڕەســـووڵ ئـەشــەندم
نـە دام پـەی ئـادەم گـــــەواهـی گـــــەندم

کـارنامـەی مـەشـرووع نامـا جـە دەسـتم
پەی قـــەتڵ قـــابیـل کـــەمـــەر نـەبەســـتم

کـوفـفـار و کـافـر نەکـێـشـام نە شــار
زەکـەریام نەکـوشت بـەمـەودای مـشــار

بـارەنەفت وە نـار نەمـــرووود نـە پـاشــــام
مـەنجـەنیق پەی مـەرگ خـەلیل نە تـاشـام

ناقــەیی سـاڵح، وە ســیـرقــەت نـەبەرد
مــیناکــار تـەخت فــیـرعــەونم نـەکـرد

تیــرم رشـتـــەی هوون نـافــانـە دامــان
فــوراتم نەبـەست نـە ڕووی ئـیــمــامــان

چەنی قــەوم لووت مــەی نۆشـیم نـەکـەرد
پەی قـەتڵ حوسـێن سـەرگۆشـیم نەکەرد

رای کـابـەم نەگــرت پەرێ حــاجــیــان
تیغ نـەدام نە فـەرق فـیـرقـەی ناجـیـیـان

راگــــەی عـــینایات نە کـــەردەنم بەند
باجم نە عـەجـەم ڕای نەجـەف نەسـەند

فـــــەلەک من پـەیرەو دینـی نـەبـی بیم
چەند سـاڵ نە پەی دین من مـەکتـەبی بیم

بێ راز بێ غـەیبـەت بێ کـوفـەی دین بیم
حـەقـیـر و مـەزڵووم رووی سـەرزەمین بیم

هـەقــێش گـــەواهـەن نمـەک شنـاس بیم
حـــەککاک پڕ کـار خـاسـە خـەواس بیم

ئـەر ســـزاوارم عـــیــتـــابم تـا کـــەی
ئـەز مـــوســـوڵمـــانم عـــەزابم تـا کـــەی

با رەحـمـەت بەیۆ بەجـەسـتـە و حـاڵم
ناڵەم جــێت وە بـەرد تـا کـــەی بناڵم

بەحـاجـەت نوور شـای خـەیرولبـەشـەر
ببـەخـشم بەنوور شـەفـیع مـەحـشـەر

هەرچەند من عـاسـی مـەعـسـیـەت بارم
بەلوتف و یەکـــتــا ئومــــێـــدەوارم

خــالق تۆ قـــادر بەندە عــەبدی تووم
نە دەرگــانەی تۆ هـەر ئـیـدەن ئەرجـووم

بوویەر نـە جـــورم ئەی (عـــەبدولقـــادر)
هەرچەند گـوناهـان لێش بیـیـەن سـادر

لەم شیعرەدا ئەگەرچی گلەییێکە قادر لە گەردوونی دەکا و وا دەردەخا شایانی

ئەوە نییە لە هەموو بەختیارییێکی سەر ڕووی زەوی بێ بەش بێ، بەڵام وەزعی خۆی بەمانای کۆمەڵ دەخاتە ڕوو و گلەیییەکەی ئەوەیە بۆچ خەڵکی لە مافی ژیان بێ بەش بن!.

شیعری وەسفی جوگرافی

سەرچاوەی بنچینەیی ئەم جۆرە شیعرە لە بەرهەمی قادردا زاراوەی جێگە و شوێنی جوگرافییە. ئاسۆی خەیاڵ و بیرکردنەوەی ئەوەندە فراوانە نەوەکو تەنیا ئەم ناوانە لە مەڵبەند و جێگەی ژیانی خۆی و نیشتمانی گەورەی وەردەگرێ، بەڵکو هەموو جێگە و شوێنی بەناوبانگی سەردەمی خۆی لەسەر ڕووی زەوی دەگرێتەوە.

بێ گومان مەبەسی شاعیر لە بەکارهێنانی ئەم زاراوە جوگرافییانە شتی تر بووە لە چوارچێوەی ناوەکان دەچێتە دەرەوە، بەڵام بەبێ ئەوەی هەستی پێ بکا ئەم جۆرە شیعرەی بووە بەشیعری فێرکردن و زانیاری دان و ڕاستی خستنە ڕوو (شیعری دیداکتیکی)، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا مەبەسی ڕاستەقینەی کە دڵدارییە لە ناو پێچوپەنای ئەم ناوە جوگرافییانە هێشتا هەر بەدی دەکرێ.

بەرهەمی شیعری قادر دوو پارچە شیعری لیریکی لەم بابەتەمان بۆ دەور دەکاتەوە:

١- شیعری «شەماڵ»، شیعرێکی ستاندارتی ڕۆژهەڵاتییە، قارەمانی شیعرەکە (شەماڵ) پۆستەچیی دڵدارە نامەی بەدلبەر دەگەیێنێ، بەسەر چیا و هەرد و دۆڵ و قەدپاڵ و ڕووبار و کانیاو و گوند و ئاوایی و شینایی و دەرودەشت و ڕێگەوبان تێدەپەڕێ، لە ڕێگە یادی ڕۆژگارانی دێرینی ڕابردوو دەکاتەوە کە هەر ئەم شەماڵە خۆی نامەی عاشقانی وەکو فەرهاد و قەیس و حەیدەر و وامیقی بۆ شیرین و لەیلا و عەنبەر و عەزرا بردووە تا دەگاتە مەڵبەندی دلبەر (پەریزاد) لە پاوە و پەیامی دڵدار (قادر)ی پێ دەگەیێنێ. لەو کاتەدا شاعیر ئاوارەی کاشتەر دەبێ و پەریزاد لە پاوە بەجێ دێڵێ.

سەرەتای شیعرەکە بەم جۆرەیە:

شنۆی سەحەرخێز

شنۆی سەرکاوان شنۆی سەحەرخێز

وەهار وەش رەونەق، زمستان وەبێز
مەحرەم وەحەرەم سەرای شای پەروێز

پەیک بێستوون دەلیل دوجەیل
مەست بۆی شیرین کەیل جە عەتر لەیل

سەنای تای توغرای زولفی تەتاران
هام دەرد و هام ڕاز دیدە خوماران

دەوای ئێش و زام دەروون پڕ دەردان
هام شەریک دەرد هەناسە سەردان

شاعیر لەگەڵ بای شەماڵ لە سەرەوە دەڕوانێتە خوارەوە، واتە لە ئاسمانەوە تەماشای زەوی دەکا، چونکە لەگەڵ شەماڵ پێکەوەن، شاعیر ڕێبەری شەماڵ دەکا، بەم هۆیەوە ناوی هەموو ئەو شوێن و مەڵبەندانە دەبا کە شەماڵ بەئاسمانیاندا تێدەپەڕێ تا دەگاتە پاوە دوا مەنزڵگای پەریزاد و پەیامی شاعیری پێ دەگەیێنێ:

ئەوسا روو بنیە نە رووی پاوە شار
ئێد فەرزەن شەماڵ یەگشت بەر کەنار

سا تۆ خودا شەماڵ سەر باوەر راسی
مەبۆ تۆ قیبلەم چە تەور بشناسی

جەودما ماوەر عوزر و بەهانە
نامش وە شەش حەرف نەی فەردبوانە

پەریزاد نامەن پەری دەستوورەن
سەرتاپا بێ عەیب، هەر ماچی حوورەن

پەری دەستوورەن نازک ئەندامەن
شۆخەن شیرینەن پەریزاد نامەن

(قــادر) تا زینـدەن غــەم نـە خـــەیاڵەن
جـان فـیـدای لەیلـەن عـەبدی شـەمــاڵەن

***

قادر بەشێوەیەک گیرۆدە و هۆگری پەریزاد بووە نازانێ چۆن ئەو جوانە بەخەڵکی بناسێنێ. زۆر ناوی دەهێنێ، ئارەزووی ئەوە دەکا خەڵکی بیناسن تا دەگاتە ئەوەی بڵێ ناوی لە شەش تیپ پێکهاتووە بەئیملای کۆنی نووسینی کوردی (پریزاد)ە.

شاعیر هەتا لەسەر ڕووی زەوییە گیانی قوربانی پەریزاد و خۆشی عەبدی بای شەماڵە چونکە پەیامی دڵداری پێ گەیاندووە.

٢- شیعری «عەلەیکەسەلام» نموونەی وەرگرتنی ئەدگار و ڕەوشتی جوانی دلبەرە کە لە هەندێ ناوچە و شارەکانی گێتی خۆیان دەنوێنن، بەڵام شاعیر بەوە نەوەستاوە تەنیا ناوی شارە کۆنەکانی ڕۆژهەڵات بهێنێ کە دروشم و نیشانەی مەبەسێکی جوانی بوون، وەکو قازان، کشمیر، کابول، شیراز، خوتەن... هتد، بەڵکو ناوی لەندەن، پاریس، ڕەوان (ئەریڤان = یەریڤان) و هی تریشی هێناوە.

شاعیر هەر شارێکی لەم شارانە کردووە بەدروشمی ئەندامێکی جوانی دلبەر، یا ڕەووشت و کارێکی دڵگیری کە خۆشەویست لەسەر شانۆی ئەڤین و جوانی نواندوویەتی. بەم پێیە ئەو شارانە یا شوێنە جوگرافیانەی کە لە کۆن و نوێ و هەموو لایێکی سەر ڕووی زەوی هەڵبژاردووە بەسەر قژ و زولف و ئەبرۆ و موژە و لووت و گۆنا و لێو و سنگ و مەمک و ناوک و کەفەڵ و ڕان و ئەژنۆ و لاق و پێ و باڵا و خەت و خاڵی دلبەر دابەش کردووە؛ هەروەها نیگا و چاوهەڵتەکاندن و خەندە و ئیشارەت و ماچوموچ و مووچڕک و ناز و لەنجە و لار و وەفا و بۆن و عەبیر و لووت بەرزی و قسەی خۆشی دلبەری لە شارانی تر بەدی کردووە، بەم جۆرە لە شیعرە ڕەنگینەکەیدا دەڵێ:

عــــەلەیکەســــەلام فـــریشـــتـــەی ئەنوەر
رشـــتـــەی لیـــقـــای هـەق حـــەیی تەوانگەر
وەش ئامـــای وە خـــەیر ئەی بـەرگـــوزیدەم
ســــــــــا قــــــــــەدەم بـنـێ وەبـان دیـدەم

ئێران تا توران دنیا سەرانسەر
پایەندازت بۆ سەوڵ نازپەروەر
ئەستەموول پێشکەش‌نیم نیگای دیدەت
ئەسفەهان ئەبرۆی قەلەم کەشیدەت
مووسل وە مەودای مۆژەی خەمیدەت
بەسرە وە بینی دڵ پەسەندیدەت
حەلەب وە حەڵقەی حەی تار گێسووت
قازان وە قەد بەند باریکتەر جە مووت
پاریس وە پرشەی پێشانی پاکت
خاوەر وە خەرام خیشم غەمناکت
شام وە شەرت و شۆن وەفای شەریفت
بەغدا وە بەرزی باڵای زەریفت
کشمیر وە گۆنای گوڵ غونچەی رەندت
کابول وە کاڵای ئاڵای پەسەندت
شیراز وە شوعلەی شەوق شەمامت
جام وە بۆی بخور عەبیر جامت
چین وە چین زولف سیای چین چینت
ماچین وە یەک ماچ جام جە مینت
زەڕنە زەڕەفشان تەشریف ئاوردەت
تاران وە تای ناز وە تۆمار کەردەت
خەتا وە خەندەی مەیلساڵانت
خوتەن وە نوختەی وردە خاڵانت
قەندەهار وە قەند غونچەی دەهانت
یەمەن وە یەک حەرف لەعل لەبانت
غەزنە وە غەمزەی هیچ کەس نەکەردەت
نەی شابوور وە ناز تا وە سەربەردەت

خۆی وە خولووقەت خولق و خۆی گەرمت
سەلماس وە سینەی سفید نەرمت
تەبریز وە ڕێزەی ڕاز قەشەنگت
داغستان وە داغ تەئسیر دەنگت
نەهاوەند وە ناف موشک تاتارت
گەنجە هەم وە گەنج شاهان نەدارت
ڕەوان وە نەرمی بلوور ڕانت
وە گەردنم بۆ فیتنەی چەمانت
زابول وەزانووی ساف سیمینت
غەم وەردەی باهووی قەیس غەمگینت
سابلاغ هەم وەساق پاک بێ خەوشت
کاشان وە ئەنگوشت سەرپەنجەی کەوشت
قەزوین وە قیمەت قۆڵوانەی قۆڵت
لەندەن وە تای لۆنگ زەڕباف کۆڵت
لاهوور و لەنگوور وە لەنجە و لارەت
سەمسوون تەمام فیدای ئیشارەت
کوردستان وەگەرد تۆز پالاکەت
کرماشان سەرگەرد بالای ئالاکەت
هەفت ئیقلیم تەمام نەونەمام تۆ
نەدارۆ قیمەت بەهای بالای تۆ
مۆدەی عومری وێم هامەران یاران
هەر ئەوڕۆ وەشاد دنیام وە یاران
جەوساوە قیبلەم سلامش کەردەن
زیندەگیم جە حاڵ مەردەن وە یەردەن
(قادر) وێنەی تەیر بێ وەدامەوە
تا مەحشەر بەندەن بەو سلامەوە

جگە لە قادر شاعیری کوردی دیکەش هەیە لەم بابەتە شیعرەیان نووسیوە. بۆچوونەکانیان لە یەکتری دەکەن لە لایەن ناو بردنی ئەو شار و ئاواییانەی خاسیەتێکیان تێدا دۆزیوەتەوە بۆ بەراووردکردنیان لەگەڵ ئەندامێک لە ئەندامەکانی لەشی یاری خۆشەویست. لای قادر ناوی هەندێ شار هاتووە، شاعیرە کلاسیکییەکانیش لە شیعردا ناویان هێناون. سەرەڕای ئەمانە هەندێ لە شارانی وڵاتی کوردەواری ناویان هاتووە، لە سەرووی هەموویانەوە ناوی نیشتمانە گەورەکەی خۆی «کوردستان».

بەشی شازدەم

شیعری ئیپیکی قادر

بەرهەمی شیعری قادر دوو پۆێمان بۆ دەور دەکاتەوە «جەنگی کولله و ئاینەمەل» و «سەما و زەمین».

جەنگی کولله و ئاینەمەل

یەکەمین هەواڵ لە بابەت ئەم بەرهەمەوە بەناوی «جنگ ملخ با آتش ملوچ = جەنگی کولله و ئاینەمەل» لە لایەن ڤ. ف مینۆرسکییەوە لە ماوەی جەنگی دووەمی گێتی (١٩٤٣) بلاو کراوەتەوە، بەهۆی ئەو دەسنووسە کوردییانەی دەستی خستبوون، بەشێکی ئەم چیرۆکە شیعرییەی دۆزییەوە، بەڵام لەو سەردەمەدا نەزانرابوو بەرهەمی میرزا قادری پاوەییە.

جەنگی کولله و ئاینەمەل چیرۆکێکی شیعری ڕەمزییە. ژمارەی دێرەکانی لە دەوروبەری سێ سەد دێرە شیعری مەسنەوییە. شاعیر ڕووداوەکانی خستۆتە نێو ناوەڕۆکی قارەمانی و سوارچاکییەوە، بەشێوازی کۆمیدی دەری دەبڕێ.

ئەو شێوازە کۆمیدییە بەزۆری لە ئەدەبی ئەورووپیدا بەدی دەکرێ، واتە بابەتی ڕووداوەکە درامییە و شاعیر شێوازی کۆمیدی بۆ هەڵبژاردووە. بێ گومان قادر وەکو مینۆرسکی بۆی دەچێ، زۆر ڕێی تێ دەچێ ئیلهامی ئەم چیرۆکەی لە هێرشە گەورەکەی کولله وەرگرتبێ کە لە ساڵی ١٨٨٢دا لەم ناوە ڕوویدابوو. بەڵام مەبەسی قادر داهێنانی کارێکی ئەدەبیی ڕەمزی بووە، ناوەڕۆکی زیاتر لە مانایێک هەڵبگرێ.

هەڵبژاردنی دوو جۆرە گیانلەبەر، هۆزی کولله و ئاینەمەل بۆ کارێکی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و داهێنانی دراماتیکی تێدا بێ، خۆی لە خۆیدا ئەدگاری سمبۆلی دەداتە کارە ئەدەبییەکە، شاعیریش شێوازی کۆمیدی

هەڵدەبژێرێ بۆ بەئەنجام گەیاندنی بەرهەمەکەی. دیارە کوللە و ئاینەمەلیش هەریەکەیان بەشێوەیێک دروشمی قاتوقڕی و نەهاتین؛ چونکە هەموو جۆرە ڕووەکێکی بەکەڵک لە بن دێنن، ئەم کردەوەیە دەبێتە هۆی هەژاری و برسییەتی لە کۆمەڵی کشتوکاڵی ئەو سەردەمەی ناوچەی هەوراماندا، هەروەها دەبێ ئەوەش بزانین کە کوللە زیانی گەلێ زیاترە بۆ کشتوکاڵ و ئاینەمەل ئەگەرچی زیانیشی هەیە، بەڵام کردەوەی بەچاکە دەگەڕێتەوە، چونکە کوللە لەناو دەبا.

ڕەنگە خەیاڵی پیاو بۆ ئەوە بڕوا مەبەس لەو دوو لەشکرەی هۆزی کوللە و ئاینەمەل هێزی ستەمکاری عوسمانی و عەجەم بێ، بۆ ئەمەش دیارە کورد لە مێژووی تازەیدا بەتایبەتی لە دوای جەنگی چاڵدیرانەوە (١٥١٤) لەبەر ئەوەی بەگشتی چارەنووسی کەوتە ژێردەستی عوسمانی و عەجەم، باوەڕی بەسوڵتانی عوسمانی و شای عەجەم نەبوو. ئەگەر ڕۆژێ لە ڕۆژان پەنای بردبێتە بەر یەکێکیان لە دژی ئەویتر، تەکتیک بووە و هیچی تر. جا ئەگەر خەیاڵمان بۆ ئەوە بچێ کوللە عوسمانی و ئاینەمەل عەجەم بن وەکو لە ناوەڕۆکی کۆمیدیاکە دەردەکەوێ، مانای ئەوەیە شاعیری کورد لە هەڵوێستێکدا پێویستی بەوە بووە لایێکیان بەدۆست و لایەکەی تریان بەدوژمن بزانێ.

لە ڕوویێکی دیکەوە لەوانەیە قادر ویستبێتی ئاینەمەل لە ڕۆژهەڵات و کوللە لە ڕۆژئاوادا ببینێ. لەشکری ڕۆژهەڵات لەشکری پرتەوی ڕۆژ و ڕووناکییە، لەشکری ڕۆژئاوا لەشکری تاریکی و شەوی ڕەشە؛ لەبەر ئەوە بەڕێکەوتیش بێ، عەجەم لە ڕۆژهەڵاتی پاوە و عوسمانی لە ڕۆژئاوایدا بووە، ویستوویەتی ئەم دیاردەیە وەربگرێ وەک بەڵگەیێک بۆ هێزی چاکە و خراپە، دیارە ئەمە هیچ پێوەندییێکی بەچاکە، یا خراپەی هەردوو دەوڵەتی عەجەم و عوسمانییەوە نییە، ئەگەر بمانەوێ بەشوێن ڕاستیشدا بگەڕێین هەردوو دەوڵەتەکە کوردیان دەچەوساندەوە.

لەگەڵ ئەم هەموو بۆچوونانەدا، ڕەنگە بابەتەکە لێکدانەوەی دیکەش هەڵبگرێ. ئەم کۆمیدیایە وەکو بەرهەمێکی ئەدەبی ڕەمزیی بەرز خۆی لە ئەدەبی کوردیدا دەنوێنێ؛ چونکە هونەروەرانە و داهێنەرانە کۆمەڵی هۆزی کوللە وەکو دوژمنی کۆمەڵی ئادەمزاد دەخاتە ڕوو.

قادر بۆ گێڕانەوەی ڕووداو بەشێوەیێکی هونەری داهێنراو سوپایێک لە کوللە دروست دەکا، ئەم سوپایە بێگانە و بەدفەڕە، سەربازی لەشکر هەموو بەرهەمێکی

کشتوکاڵی هەڵدەلووشێ، زیان و خراپەی بۆ خاک و مەڵبەندی شاعیر هەیە تەنانەت بەئاوایی پاوەشەوە.

شاعیر چیرۆکەکەی بەپاڕانەوە و موناجات دەست پێ دەکا:

یا کەریم حەق یا کەریم حەق
یا فەرد بێچوون یا کەریم حەق
یا تەنیای بێ باک مەوجوودی موتڵەق
یا سازندەی چەرخ بێ ستوون مۆڵەق
یا ئاگا جە دەنگ خشەی پای پەخشە
یا نەزاو نەمیر جە کەس نە لەخشە
یا تای بێ هەمتا قەدیم و ئەقدەس
سیوای تۆ هیچ کەس نییەن بالآدەس
یا ڕەونەق نمای گوڵان وەش بۆ
یا زوبان ئامۆز دەیریان کۆ

ئینجا لە خوا دەپاڕێتەوە، خەڵکی لە ستەم و کردەوە ناهەموارەکانی کوللە ڕزگار بکا:

یا مالیکەلمولک سەما و سەربستات
جە دەست مەلەخ پێمان دەی نەجات
مەعلوومە بێ تۆ پەشێوەن حاڵم
یە جەور مەلەخ یە جەفای زاڵم
یەک ڕۆ بێ خەوەر مەخلووق پاوە
چێش مەنزڵ بەگێ ئاما جەلاوە
تیپێ چون جەیحوون مەلەخ نمانا
عاڵەم هۆش کەرۆ وەهیچش زانا

وەکو دەردەکەوێ ئەو کۆمەڵە کوللەیەی لە پێشانا هاتبوون بۆ پاوە، مەبەسیان بەسەرکردنەوەی ناوچەکە بوو لە ڕووی تۆپۆگرافییەوە بەمەبەسی تاکتیکی سوپایی، پاش ئەوەی شارەزاییان لە ناوچەکەدا پەیدا کردبوو، توانیبوویان

تەکتیکی هێرش بردنی داهاتوویان دیاری بکەن، ئینجا لە دوای سێ ڕۆژ گەڕانەوە لای سوپاسالاریان (شاهنشایان) و هەموو شتێکیان بۆی ڕوون کردەوە.

لەشکری کوللە هێرشی برد، وەک لافاوی زێی جەیحوون، لێشاوی هاتە خوارێ. ئۆردوگا دروست کرا و بارەگای فەرمانده (دیوانی شا) دیاری کرا. ئاسمانی ناوچەکە کوللە دایگرت، بەری ڕۆژ گیرا، تیپ–تیپ سەنگەریان گرت، لە هەردوو بەرزاییدا نوختەی پاسەوانییان دانا. لە پاشانا شای کوللە فەرمانی دەرکرد بۆ کۆبوونەوەی گشتی. ئاسمان و زەوی خرۆشان، لە کوللە بەولاوە هیچی دیکە نەدەبینرا، تەپڵ و کەڕەنا و مۆسیقای سوپای کوللە گێتی هێنایە لەرزین:

شا مەست و سەروەش جە پیاڵەی مەی
منیش نە خاتر کەیکاووس کەی
باقی سەرداران تیپ–تیپ سەف کێشان
مەئموور بین بەئەمر پادشای وێشان
میرالآ و مونشی و ئێلچی و باشچاوەش
هەر کام وە چەی وێش گرتش وە باوەش
حەیتە و مولازیم قۆڵچی و سەرعەسکەر
وەکیڵ و نایب ما باقی لەشکەر
سەردار و سەرتیپ شاتر و نازر
نەپای تەخت شا جەم جەم بی حازر
ئەر تۆمار وەسف شای مەلەخ وانی
مەزانی جەلال شای کەی کەیانی
نە قەیسەر جە ڕۆم نە خاقان جە چین
نە سوپای نەمروود نە دارای بێ دین
نە دەور فیرعەون نە زۆر شەدداد
نە قەوم سەموود نە تایفەی عاد
نە زۆر زوحاک بە دۆش سیاحەی
نە حوکم ڕەواج کەیقوباد کەی

لە پاش کۆبوونەوە و لە ئەنجامی گفتوگۆ، شای کوللە فەرمانی دەرکرد،

سامانی خەڵکی ناوچەکە تالان بکرێ و بەسەر تیپەکانی سوپادا دابەش بکرێ، بەم جۆرە ئاوایی و گوندەکان دابەش کران:

میراوە، درایە وەزیر، دێڵێ، بۆ باشجاوەش، زەروارە، بۆ سەرتیپ، گەوێڵێ، بۆ سەردار، پشتە بۆ مونشی و میرالا، گەلاخوان بۆ ئێڵچی، کەلیان بۆ سەرهەنگ، هالە بۆ مولازیم، سەبارە، بۆ پاسەوانیی قەلا، مەیدان، بۆ قۆڵچی، خانەگا، بۆ وەکێڵ، دەرەمەوو، بۆ گزیر. ئینجا تیپی تایبەتی شا و بارەگا لە دەرەوەی زێد جێگەی دیاری کرا و مەتبەخیش لە کانی با، دروست کرا. سەربازانیش لە دەشتی کۆلک و کۆلە سەنگەریان بەست و خیوەتیان هەڵدا. لەشکر بەیداغی لە هەموو لایێک هەڵکرد و دەسەلاتی بەسەر هەموو گیانلەبەرێکدا سەپاند، هۆزی کوللە بوو بەخاوەنی ولات و بەئارەزووی خۆی ڕەفتاری دەکرد. شاعیر ڕوو دەکاتە خودا و دەپاڕێتەوە، داوای لەناوچوون و لەناوبردنی سوپای کوللە دەکا؛ چونکە:

تەمامی ولات گشت نالا جە دەرد
جە جەفای مەلەخ کێشا ئاە سەرد
نیشتن پەی تەگبیر ئەشخاس بەدڵواز
واتن: هانامان بەرمێ وە شیراز
عەرزە نویسان وە هوونا و دڵ
وە لای ئاینەمەل پادشای عادل
ئیپتداش وەنام کار سازکاران
گونا بەخشندەی گشت گوناباران
دەوڵەت دەهەندەی گشت شاهان تەمام
سنعەتکار جینس هەژدە هەزار عام
بەڵێ شازادەی ئێرانی نەسەب
جەیحوون سپاسان ئاینەمەل لەقەب
فریشتەی فەرت فزوون ئیقباڵ بۆ
دۆستت شادمان دوژمنت لاڵ بۆ
جە دەور گەردش تا کەی بێ باکی
ئەرسەد سپاهدار هەم سامناکی

نه‌مـــانت نه گـــۆش چون ســه‌رســـه‌ڕی باد
زه‌مزه‌مـه‌ی شـه‌یپـوور سـوپای شـای جه‌ڕاد
تـه‌مـــامـی وڵات گـــشت یه‌خـــتـــه‌ســـاره‌ن
نـه جــــه‌ور مــــــه‌له‌خ ئاڵه‌م بێــــزاره‌ن
هه‌ر جـه ئه‌سـه‌مـووڵ تاکه (مـیسـر و شـام)
خـــــاک ئـه‌رزه‌ڕۆم تـه‌مـــــامـی تـه‌مـــــام
بـایـه‌زیـد و تـفـلـیـس مــــــه‌حــــاڵانی وان
(فـــارس و ئـه‌نـادۆڵ تـا مـــولْک ئێـــران)
ده‌وڵه‌تســــه‌رای ڕۆم ئـه‌رمـــه‌ن و ئینگلیس
ڕووسـیـه و قـه‌فـقـاس سـیـواس و بـه‌دلیس
سـه‌رحـه‌د سـه‌رحـه‌دان عـه‌ره‌ب تا عـه‌جـه‌م
شـای مـه‌له‌خ وه جـه‌ور گـشت مـاڵا وه‌له‌م
تـه‌وریز و تـاران بـه‌غـدا و حـــه‌ڵه‌ب شـــار
تـا وه دیاربه‌کـر کـه‌ردش یه‌خـتـه‌سـار
هـه‌ولێـر و مـــووسڵ گـرد به‌رباد کـه‌رده‌ن
ئایـیـر جـه ده‌روون کـه‌رکـووک ئاوه‌رده‌ن
ڕه‌وانـدز هـه‌تـا (خـــــــانـه‌قـی و زه‌هـاو)
(مـه‌نده‌لی و بـه‌سـره) یه‌کـسـه‌ر داچه‌پاو
پـارچـه‌ی قــــه‌ره‌داغ تـا وه شــــاره‌زوور
چه‌نی سلێـمـانـی گـرد کـه‌رده‌ن خـاپوور
وێران کــه‌رد لهـۆن مـــڵک هـه‌ورامـــان
نه‌تـه‌رسـا جـه زۆر ســه‌ڵتـه‌نـه‌ی ســانان
سـه‌نگه‌ر وه‌ست وه‌پای سه‌خناخانی سه‌خت
وێران کـه‌رد مـه‌حـاڵ هـه‌ورامـان ته‌خت
مـه‌زره‌عـه‌ی مـه‌حاڵ کاشـتـه‌ر جه بیخ که‌ند
تـه‌پـڵ هـه‌ی تـاڵان جـــــــه ژاوه‌ڕۆ ژه‌نـد

لەرزا جــە ســامش قــوللەی ســەر بەرزان
ڕێزا جـــە زۆرش گـــەلآی ســـەر تـەرزان
کـــــۆمـــــاسـی وێـران تـا کــــەلآ تـەرزان
ســــەقــــز شــــێــــونا مـــــەریوان نالآ
زوڵمش جـــە ســـەقف گـــەردوون و نالآ
مـــــەحــــــشـــــەر نمانا وەخـــــاک بانە
ســـــاوجـــــبــــــلاغش کـــــەردەن وێرانە
غـــارەت دا وە تـەخت مـــڵک سنە شـــار
بـنـار لـەیـلاخ مــــــــەنـزڵ دا قـــــــەرار
ناحـــیـــەی ســـوور ســـوور تا دێهـــات لۆن
دێهـــاتـی ئەو گـــشت کـــەرد وە دەرەکـــۆن
ئەلکە و بێـڵــەوار قـــۆشـــەن کـــەردش پەی
کـــەنووڵە وێران کـــەرد وە دەشـــتـی ڕەی
کـــوردســـتـــانش کـــەرد وە خـــاک نەیکۆ
خـــوســـووســـەن بلووک خـــاکی جـــوانڕۆ
مـایدەشت چون چووب تـەختـەی تەڕتاشـان
غـــەزەب گــرت نە دەور شـــار کـرمـــاشـــان
ســـەرپێل و قـــەمـــســـەر، قـــەســر تا ڕاوەند
مـــــالآش تا قـــــەلآی شـــــاری نەهـاوەند
خـــاک لوڕســــتـــان وە توورەکــــە بەرد
پشـــتکۆ و ئێــلامش تەمـــام وێران کـــەرد
خـــەراب کـــەرد هەرسین هـەتا وارمـــاوا
با ســـــاوڵش وە شــــار هـەمــــەدان باوا
ئێـــرادەش تەســـخـــیـــر مـــڵک ئێـــرانەن
قـەسـدش تەســەرروف بێــشـەی شێـرانەن

لە پاش ئەوەی شـاعیـر هـەمـوو شـتێک لە بارەی زۆر و سـتـەمی کـوللەوە ڕوون

دەكاتەوە بۆ شای هۆزی ئاینەمەل لە شیراز، ئەوەی تێ دەگەیەنێ كە كوللە تەنیا بەوەی داگیری كردووە ناوەستێ، بەڵكو وڵاتی ئەویش داگیر دەكا، ئینجا نامەكە بۆ شیراز دەنێرێ. شای ئاینەمەل لە كردەوەی كوللە تووڕە دەبێ، ئەنجومەن دەبەستێ، ڕوو دەكاتە وەزیر و فەرمانی بۆ دەردەكا:

دییا پەی وەزیر سەردار ئەكرەم

فەرما: سوپاهدار سوپا كەرۆ جەم

جە كەردەی مەلەخ هەناسەم سەردەن

ماچان ئێرانش یەختەسار كەردەن

شای ئاینەمەل پۆستەچی بۆ هەموو هەرێم و ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی خۆی ڕەوانە دەكا. لە هەموو لایێک لەشکر کۆ دەبێتەوە، ئاڵا هەڵدەكرێ، مۆسیقا و تەپڵ و نەقارە، عەرش و قورش دەهەژێنێ، جەنگ لە دژی فەرەنگ (كوللە) جاڕ دەدرێ. تیپ–تیپ لەشكری ئاینەمەل دەكەوێتە ڕێ، بەرەو دەشتی ڕەی. قۆناغ بەقۆناغ، شەو و ڕۆژ بەبێ حەسانەوە دەڕۆن هەر دەڕۆن، بەباڵەفڕێ، تا پێشەنگی لەشكر دەگاتە پەڕاو، لەشكر شەوێک لەوێ لادەدا. ئیتر دەكەوێتە سۆراغی شای كوللە، هەر تیپێک بەلایێكدا دەچێ، بۆ ئەوەی شای كوللە بدۆزنەوە، ئەو تیپەی ڕوو لە پاوە دەكا، هەموو كون و كەلەبەرێک دەگەڕێ، تا بارەگای شای كوللە دەدۆزێتەوە. ئینجا لەشكری ئاینەمەل دەگاتە شاری پاوە و ئۆردوگای خۆی هەڵدەدا:

سوپا گشت یەكسەر هۆردا بەیداغان

پۆشا كەش و كۆ و سارا و سەرزاغان

چاوشان ئەوسا گرتشان ڕاحەت

ژەندەن مەقامات بەزم ئیسراحەت

گرینگەی كەمانچە زیرە و زرینگەی تار

وێنەی زێڵەی زەنگ زایەڵەی زەوار

كزەی مووكەشان دەروون مەكەرد چاک

ناڵەی نەوای نەی مەنیشت وە ئەفلاک

موغەننی و موتریب هەر كام پەرێ وێش

هۆر كێشان نەغمەی داوودی و دڵكێش

ڕەقس و ڕەقــقــاســان لەنجــەی دڵوازان
قــوواقــووی قــازان زەمــزەمــەی ســازان
شـــا هۆر داوە دەنگ بســـات ئەو شـــەو
چون بەزم شــیرین زەمزەمـەی خـوسـرەو

بۆ ڕۆژی دوایی، شای ئاینەمـەل فەرمان بۆ وەزیری دەردەکا، بۆ ئەوەی نامەیێک بۆ شـــای کــولله بـنووسێ و نـاڕەزایی شـــای ئاینەمــەل دەرببــڕێ له کــردەوەی ناهەمواری کولله.

پۆستـەچی نامە بۆ شای کولله دەبا، شای کولله فەرمان بۆ سکرتێری دەردەکا و دەڵێ بۆ شای ئاینەمـەلی گەوج و بێ هۆش بنووسە کە من ئامـادەم سبەینێ بۆی بچمە مـەیدانەوە، نیازم داگیرکردنی شاری شیـرازە. له پاش ئەوەی شـای کولله نامە وەردەگرێ فەرمان دەدا کە جەنگ جاڕ بدرێ:

ســوپا چون جــەیحــوون دەردەم خــرۆشــا
وێنەی هــەورکێن ڕووی ســـەمـــا پۆشـــا
هـەوا بـی وەگــەرد خــورشــیــد شــەردەوە
ڕۆی مــەحــشــەر جــە یاد عــالـەم بەردەوە
چاوشـــان داشـــان نە جـــەنگە نـامـــان
قــەزا نیــشت وە ســـەر قــەدەر وە دامــان
تـوواتـووی عــــــــەزیم بـەرز بـی وە بـاڵا
ســـەمـــا ســـەدەق وات ســـەر زەمین ناڵا
مـــاشـــەڵڵا جـــە تاو تـاب ئـاینەمـــەل
وەه وەه جــە شـــانای شـــاب ئاینەمـــەل
واوەیلا جــە ژار مـــار ئـاســـای مـــەلەخ
وا جــە زۆر و ســـام فــڕەی بای مـــەلەخ
ئاینەمـــەل وەچنگ مـــەودای جــەرگ بڕ
مـــــــــەلـەخ وە بـادەی ژاری دەروون دڕ
ئـاینـەمـــەل وە شـــاپ مـــینـقـــار پڕ قین
جــەڕاد لەت مــەکــەرد مـامـا وە زەمین

پەی پەی پەیاپەی مـــامـــان وە هـەمـــدا
دنیـــا پـۆشـــیـــا نـە تـۆز و تـەمــــدا
گـرمـەی گـەبرگـان زەمـزەمـەی ناقـووس
شـریخـەی شـەیپوور ناڵەی بووق و کووس
سـەدای سـەوز و سـاز زایەڵەی سـەمـتوور
بەیزا سـیـاکـەرد سـوپا کـەرد دەیجـوور
مـــــەلـەخ فـــــوارەی ژار هـەلاهـەل
مـــەدانە ڕووی زام جـــەرگ ئـاینەمـــەل
ئاینـەمـــــەل وە زۆر زەربـش وە شـــــانا
جـــەڕاد (لاتَخَفْ واضْـــربْ) مـــەوانا
داوا وەی تـەورە نـامـــــــان وە هـۆشـم
نـەدیەنم وەچـەم نـەشنـەفـــتـــەن گـــۆشـم
مـەرجـە نۆ ڕۆسـتـەم وە ڕەخش بۆ سـوار
ڕوو بنیـۆ پەی جــەنگ نە ڕووی کــارزار
یاخـود کـەیخـوسـرەو وە تەعـجـیل و تاو
ئامـان پەی نە بەرد شـای ئەفـراسـیـاو
پاشـای ئەسکەندەر جـەمـشـێـد و دارا
تـیـپ تیپ هـەفت لـەشکر لـە ڕەی و نارا
سێ ڕۆژ تـا ئێـوار ئاشـووب و جـەنگ بی
هـەوا زوڵومـــات چون شــــەوە زەنگ بـی
مەلەخ زۆر ئاوەرد چون جۆشی جەیحوون
ســـوپای ئاینەمـــەل ڕەژیا چەنی هـوون
پـەی دەفـع تـاڵـی ژار مــــــەلـەخ تـاو
هۆر گـێـڵا دمـا ڕوو کـەرد وە ســەراو
نە رووی وێش کـێشـا یەکسـەر وە ئاودا
دووبـارە هـەنـی پـەی مـــــەلـەخ تـاودا

له ئەنجامی جەنگدا، قڕ دەکەوێتە کۆمەڵی کولله و هەموویان لەناودەچن و دانەیێکیان لێ ڕزگار نابێ:

ئاینەمەل وێڵ وێڵ مەگێلا ئەنقەس
مەلەخ پەی دەرمان هیچ نەگنیش وەدەس
بووڵ وە یاگەی تەخت شای مەلەخ شانا
حەمد خوداوەند بێ هەمتا وانا
گێلاوە دما وە زەوق و شادی
چاوشان ژەندەن تەپڵ ئازادی
شا چەنی سوپا سەروەش وە دڵشاد
خەرمان غەمان یەکسەر دان وەباد
شانیشت وەسەر تەخت پادشای جەڕاد
جەم بین نە دەورش ئەمیران وە شاد
فەتحنامەش کیاست وە ئەترافدا
وە هەر هەفت ئیقلیم قوللەی قافدا
جەودەما خێزا واتش: ئەی یاران
بابشین وە پای سەهەنداران
دیا چێش قوشەن یەکسەر تەمامەن
فەرما: تووت تەڕ دەرمان زامەن
هەرکەسێ پەی وێش دەس کەرد وەچەپاو
هیچ نەبێ وە تەنگ حەساو وەکیتاو
یاران بەنامەی نەهاتی یاوەن
مەعلووم نامە دیش جە لای خوداوەن

بەم جۆرە کۆمەڵی کولله دوایی دێ، شادی و خۆشی دەکەوێتە ناو کۆمەڵی ئاینەمەل و دەست دەکەن بەتووخواردن. له پاشانا، بەسەرکەوتوویی دەگەڕێنەوە شیراز. ئینجا شاعیر بەموناجات دوایی بەچیرۆکە شیعرییەکەی دێنێ و ئەوە دەردەخا کە لە ئەنجامدا هەر ڕاستی و دروستی سەردەکەوێ:

فایدەش نەکەرد سوودێ نەدا پێش
گێلا و نۆشش کەرد وە دڵوازە وێش
تەمامی باغات جە سەر تا دامان
داگیر کەرد یەکسەر سوپای بێ سامان
سەروازان هەڵمەت پەرێ تووت بەردەن
هەر تا تاواشان نۆش گیان کەردەن
بازیانەی سوپای ئاینەمەل ئاوا
چون تەنیا چەند ڕۆمدرا جە ماوا
ناگا وە فەرمان شای والا تەبار
سوپا گێلاوە پەرێ شیراز شار
ئەوشی پەی زێدش خواش بۆ چەنی
ئەمن مامەوە پەی زوڵمی هەنی
گشت وە دەست تۆن دانای کولل حاڵ
مەلەخ پەی مەردم کەردی وە زەواڵ
ئاینەمەلت کەرد وە زەواڵ ئەو
ڕۆی ڕۆشن کەرد لێش وە تاریکە شەو
ئومێدەن وە تۆ کەرەم فراوان
گۆشەی لوتف تۆ پەی گشت کەس یاوان
مەعلووم هەر زوڵمێ زەواڵێ دارۆ
هەر تۆز و گەردێ شەماڵێ دارۆ
هەر شادی و شەوقێ شینێش هانە شۆن
تەنیا بێ زەواڵ زات پاکی تۆن
سیوای زات وێت شاه بێ زەواڵ
نە شۆر نە شیرین نە ترش و نە تاڵ
ماباقی عالەم وێرانەن ماڵش
هەر کەس کەسێوەت کەرد وە زەواڵش

ئافـەریدەی جـینس ئەشـیـا گـرد تـۆنی
نـە هـەرجـــا هـەنی نمەز چە کـــۆنی
ئەرسەد هەم عاسی، هەم گونام بێ شۆن
(قــادر) ئومــێــدش وە ئەلتــاف تۆن

بەرهەمی چیرۆکی شـیـعری "جـەنگی کـوللـە و ئاینەمـەل"ی قـادر داهێنانێکی ئەدەبی پڕ مـانا و گـوڵێکی جـوانە، بۆن و بەرامـەیێکی تایبـەتی هەیە لە باغـچـەی ڕەنگین و بێ هاوتای ئەدەبی کوردیدا.

سـەما و زەمین

وەک نەریتێک قادر سـەرەتای پۆیێمـەکەی بەمـوناجات دەست پێ دەکا. لە ڕووی قەوارەوە ژمارەی دێرە شیعرەکانی گەیشتوونەتە دەوروبەری دوو سەد دێرە شیعر. چیـرۆکـەکـەی لەسـەر بنچـینەی دیالۆج لە نێـوان زەوی و ئاسـمـان بەشـیـعـر هۆنیوەتەوە لەسـەر شێوەی بەند (کۆپلە). هەر بەندی یەکێکیان قسـە دەکا و ئەوی دیکە وەرامی دەداتەوە.

سـەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

یاران زەمـــینـەن یاران زەمـــینـەن
سـەیر گفـتوگـۆی سـەما و زەمـینەن
مــوقـــەددیمە تـەرح بەزم ڕەنگینـەن
مەعرەکەی مـەساف دنیا و هەم دینەن
باس فـــەزیلـەت بـەین وێشـــانـەن
نمەز تـا ئاخــر هەق وەکــێـشـــانەن

ئاسمان قسە دەکا، ئەوە دەردەخا کە بەزەیی بەزەمین دێتەوە چونکە بێ ڕێزی و پیسـایی و کرم و مـاری تێدا دەژی، جێی گوناهبـار و شەرمـەزارانە. پێی دەڵێ دڵم بۆ تۆ سووتاوە وەرامم بدەرەوە!

زەوی وەرامی دەداتەوە و بەئاسـمان دەڵێ تۆ هـەرزەگۆی و کـەم هونەری. تانە لە من مەدە، من خاکم ترسی خودا لە دەروونم دایە. سەربەرزم میوەی ڕەنگاوڕەنگ و ڕووەکی زۆرم هەیە، هـەنجیر و زەیتـوونم هەیە. لە تووری سـینا گفـتوگـۆ کراوە، نەوەی ئادەم لای منن، جـەواهیـر و خـەزینەی عـالەم لە ناو من پارێزراوە، ئادەم

پێغەمبەر لە باوەشی مندایە.

ئاسمان وەرامی دەداتەوە و دەڵێ: تۆ جێگەت سەختە، من جێی مەلایەکەتانم. خودا هەموو قسەکانی لێرەوە بۆ لای تۆ ناردووە. من وێنەی گەورەییم، تۆ وێنەی بەندەیی. من با و باران دەنێرم و کێڵگە و میوەت پێ دەگا. من ئەسڵم تۆ فەرعی، ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە لای منن.

زەوی وەرامی دەداتەوە: ڕووناکی مانگ و خۆر بەتۆ چی ئەمە دیاری پاشای گەورەیە، خودا ئادەمی خوڵقاندووە. لای من پیر و دانایان دەژین.

ئاسمان دەڵێ: تۆ حەددت نییە بەم ڕەنگە قسە لەگەڵ مندا بکەی. من مەسجیدولئەقسا و سیدرەتولمونتەهام داوە، لەوح و قەڵەم و کورسی لای منن، تۆ جێگەی ڕێگر و شەرمەزارانی.

زەوی لە وەرامدا دەڵێ: ڕاستە تۆ جێی مەلایەکەتانی، بەڵام من جێی ئادەم و سەد و بیست و چوار هەزار پێغەمبەرم، جێی پیاوچاکانم.

ئاسمان لە وەرامدا دەڵێ: من خاوەنی بەهەشتم، هەزاران حووریم هەیە، مەلایەکەتەکان لای منن، سەرچاوەی ئاوی سەلسەبیل لای منە.

زەوی دەڵێ: ئاسمان خۆت بێ ئەقڵ مەکە، لە قسەی خرفاوان دوور بکەوە. من کێوی عەرەفات و سارای شام و کەعبەم هەیە، مەککە و سەرچاوەی زەمزەم و بەردەڕەشم هەیە، مەدینە و ئیمامی شافعیم هەیە.

ئاسمان دەڵێ: من بەیتولەعموورم هەیە، لە زاتی کردگار نزیکم. خاک تەماشاکە چەند بێ ڕووناکی، چەند لە خوداوە دووری، هەمیشە لە سایەی منی، من بەهەشتم هەیە، تۆ دۆزەخت هەیە.

زەوی دەڵێ: من کانی مەعدەنم، سەد پلە لە تۆ شەریفترم، من جێی پێغەمبەرم، کردگار گەردوونی بۆ ئەو دروست کرد.

ئاسمان لە ترسان سەری دانواند و لە قسەکانی پەشیمان بووەوە. بەزەوی وت: ئافەرین بۆ هۆش و زانایت، ڕەحمەت لەو مامۆستایەی فێری کردووی.

قادر بەزمانی ئاسمانەوە دوایی بەپۆیێمەکەی دێنێ:

زەمین تۆبە بۆ هەنی نەکەس باس
تۆ پارچەی ئەتلەس من سیا پەڵاس

هیچ مەشۆ وەشۆن کەردەی ناکەردە
بوویەر جە تەقسیر کەردەی وەیەردە
ئەگەر ئادەمەن وەگەر هەم خاکەن
ئەگەر لا مەلاییک وەگەر ئەفلاکەن
گشت هەر حەزرەتەن دایم پەنامان
مەبۆ جە مەحشەر شەفاعەت خوامان
عالەم گشت وە ئەو ئومێدەوارەن
موختار دیوان دارولقەرارەن
(قادر) وە سەرگەرد ئەبرۆی تاقش بۆ
فیدای گەرد سم پای بوڕاقش بۆ
هەرچەند عوسیانم جە حەد بەرشیەن
ژمارەی دەفتەر حەساوش نیەن
شووم بێ عەمەل هەم بێ تاعەتم
ئومێدم ئادەن پەی شەفاعەتم

ئەم پۆیێمە وا دەکەوێتە بەرچاو قادر بەتەواوی بەرهەمی شیعری بۆ مەبەسی ئایینی تەرخان کردبێ، بەتایبەتی لە دیوانیدا بایەخێکی زۆری بەموناجات داوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا قادر شاعیری دڵداری و جوانی و کۆمەڵایەتییە. هەرچی ئەم پۆیێمەشە ناوەڕۆکی ئەوە دەخوازێ بایەخێکی زۆر بەڕووداو و دەستوور و شەریعەتی ئیسلام بدرێ، لەمەدا شاعیر لە ڕووی هونەرییەوە سەرکەوتووە.

***

قادر یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی گۆرانزەمینی کوردەواری، بەهوشیاری هەموو سووچەکانی ژیانی دەور کردۆتەوە. بیروڕای بەوشەی ئاسان و جوان دەربڕیوە. لە زۆربەی بابەتە کلاسیکییەکانی ئەدەبی کوردی وتووە، لە موناجات و دڵداری و وەسف و کۆمەڵایەتی. بەرهەمی گرنگی ئەم شاعیرە لە پۆیێمەکانی «جەنگی کوللە و ئاینەمەل» و «سەما و زەمین» دەدۆزرێتەوە.

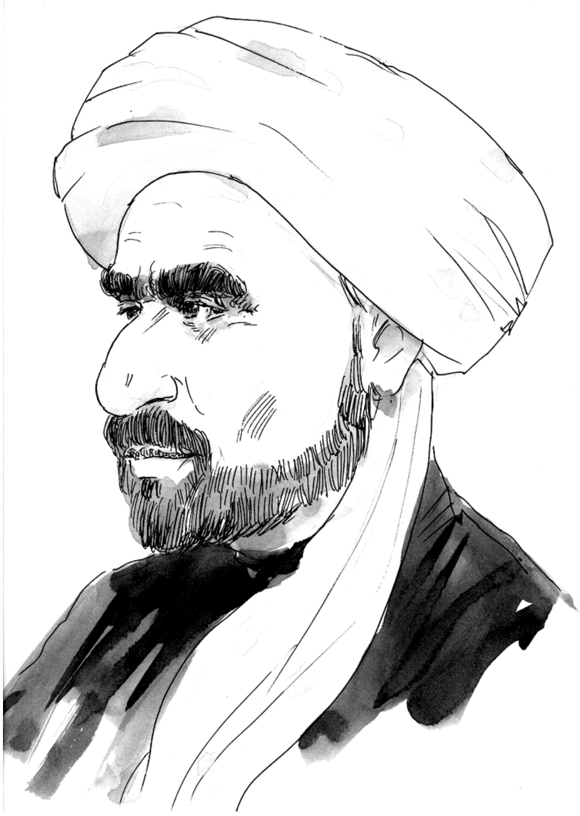

حەریق

بەشی حەڤدەم

حەریق

١٨٥٦ - ١٩٠٩

گوتم بۆسەم دەوێ ڕووی خۆم بە ئاوی ڕووت گوڵاو ناکەم
گوتــی بۆسەت دەوێ شێتە منیش ڕووی خۆم گڵاو ناکەم

ژیانی

حەریق یەکێکە لە شاعیرە گەورە و خاوەن بەهرەکانی کلاسیکی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم. ناوی سالّحی کوڕی مەلا نەسرۆڵڵایە، لە ساڵی ١٨٥٦ لە گوندی زێویەی ناوچەی سوورداشی سلێمانی لە دایکبووە. زێویە کەوتۆتە قەدپاڵی لای ڕۆژهەڵاتی شاخی پیرەمەگروون. گوندی زێویە لە باوەشی پیری گەورە، پیرەمەگروونی کردگارییە، هەتا هەتایە زێویە و سلێمانی دەپارێزێ.

مەلا نەسرۆڵڵای باوکی ساڵح لە بنجدا خەڵکی ئەو ناوچە کوردەوارییە بووە کە لە ڕۆژگارانی مێژوودا سەر بەدەسەڵاتی ئێران بوون. لە گوندی کاشتەر لە دایکبووە، ئەم ئاواییە لەگەڵ گوندی لۆن کەوتوونەتە قەدپاڵی کێوی شاهۆ کە زنجیرەییەکە لە نێوان هەورامانی لهۆن و جوانڕۆ. لە باشوورەوە پاڵی داوەتە ماهیدەشت. مەلا نەسرۆڵڵا لە سەردەمی فەقێیەتیدا ڕوو دەکاتە ناوچەکانی دەوروبەری زێدی ژیانی باب و باپیرانی. لە پاشانا کە دەگاتە پلەی مەلایی گوندی زێویە دەبێتە مەڵبەندی ژیانی.

سەرەتا ساڵح لای باوکی دەستی بەخوێندن کردووە، بەرنامە زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبی بەئەنجام گەیاندووە، وەک دەستووری خوێندنی حوجرەی ئەو ڕۆژگارانە لە لای هەندێ لە مەلایانی ئەو سەردەمە خوێندوویەتی، بەشێکی ماوەی سوختەیی لە مزگەوتی شێخ محەمەدی بەرزنجی لە سلێمانی

بردۆتە سەر، لە پاشا بۆ فێربوونی هەندێکی دیکە لە زانستییە پێویستییەکانی مەلایەتی بەرەو قەرەداغ کەوتۆتە ڕێ، ماوەیێک لەوێ خوێندوویەتی ئینجا ڕووی کردۆتە بیارە و ڕۆژانێک لەوێ ماوەتەوە، ئەوجا گەڕاوەتەوە سلێمانی.

سالح لە ساڵی ١٨٨٤ چووە بۆ پێنجوێن لای مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوێنی خوێندوویەتی، لەوێوە بەرەو موکریان کەوتۆتە ڕێ. لە ماوەی ژیانی ئەو وڵاتەیدا ئاشنایەتی لەگەڵ شێخی بورهان (شێخ یووسف شەمسەدین) پەیدا دەکا و لە خانەقای ئەو دەمێنێتەوە و ئیجازەی تەریقەتی نەقشبەندی لە شێخی بورهان وەردەگرێ. ماوەی ژیانی سالح لە خانەقا وەک سالیکێک بووە. سالیک نابی ژن بێنێ، بەڵام ئەو بەدزی ژنی هێناوە، لەبەر ئەوە شێخ لە خانەقا دەری کردووە.

تەنگوچەڵەمە لە ژیانیساڵحدا زۆر بووە. جارێکیان بەشیعرێک یەکێ لە کوڕەکانی شێخ عوسمانی تەوێڵە دادەشۆرێنێ. ئاغا دێیێکە ناوی ئیعزامولولک بووە، بۆ ئەتک ڕیشی تاشیوە، شاعیر ناچار بووە لای قازی عەلی گەورەی وڵات شکات بکا، دادگا خەریک بووە ئاغاکە تاوانبار بکا بۆ ئەوەی تۆڵەی حەریق بکاتەوە. لەو ماوەیەی داوای حەریق لە دادگا دەبێ، کوڕێکی کورد لە گوندی قەباغلەندی کچێکی ئەرمەنی هەڵدەگرێ، باوکی ئەو کچە سەر بەکاربەدەستانی ڕووسیا دەبێ و مەسەلەکەیان دەگاتە دادگا. ئیتر لەبەر گەورەیی ئەم کێشەیە شکاتی حەریقیان لە بیر دەچێتەوە. جارێکیان کابرایێک لە حەریق دەپرسێ مەسەلەی ڕیشەکەی گەیشتە کوێ؟ لە وەرامدا حەریق دەڵێ: بابەڵێ ڕیشی من لە هینەکەی کچە ئەرمەنیدا ون بوو!

لە پاشانا حەریق بەئیمام لە مزگەوتی سەید حەسەن، مزگەوتی هەژارانیان پێ دەوت، لە سابلاغ (مەهاباد) دامەزرا. وەک مورید و سۆفییێکی شێخی بورهان هەموو ژیانی لە مەهاباد بردە سەر، تا لە ساڵی ١٩٠٩ لەوێ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی مەلا جامی نێژراوە. ئێستا جێی گۆڕی شاعیر نەماوە و ئەو گۆڕستانە بووە بەئاوەدانی.

ساڵحی کوڕی نەسروڵڵای شاعیرمان بەمەلا ساڵح ناوبانگی دەرکردووە نازناوی «حەریق»ی بۆ شیعری خۆی داناوە، لە گەلێ جێگەی دیوانیشیدا جگە لە «حەریق» «حەریقی»شی بەکارهێناوە و لە نێوەندی مەلا و میرزا و ڕۆشنبیرانی کورد بەمەلا ساڵحی حەریق ناسراوە.

ڕوخساری شیعری

خاسیەتە گرنگەکانی شیعری حەریق لە ڕووی ڕوخسارەوە دەتوانرێ لەم تێبینییانەی لای خوارەوە ڕوون بکرێنەوە:

ژمارەی دێری غەزەل و قەسیدەکانی

حەریق لە بارەی ژمارەی دێری شیعرەوە ڕەچاوی دەستووری شیعری کلاسیکی عەرووزی کردووە. شیعرە کورتەکانی لە پێنج دێرەوە تا دە دێر ژمارەیان زۆر نییە. ئەوانەی ژمارەیان لە دە دێرەوە تا سێزدە دێرە زۆر زیاترن، لەمانە دوازدە دێری و سێزدە دێرییەکان ژمارەیان لە دە دێری و یازدە دێرییەکان زیاترە. ئەگەر لە پازدە دێرەوە بەرەو ژوور بەقەسیدە حسێبیان بکەین، لە ناو دیوانی حەریقدا حەوت هەشت قەسیدە دەبینرێن کورتترینیان پازدە دێرە و درێژترینیان بیست و نۆ دێرە شیعرە.

شیعری هەردوو دیالێکتی کرمانجی باشوور و گۆرانی

حەریق شاعیرێکە سەر بەقوتابخانەی کلاسیکی کوردستانی باشوورە، بەدیالێکتی کرمانجی باشوور شیعری نووسیوە، شارەزایی لە شیعری دیالێکتی گۆرانی گۆرانزەمین بووە. شیعری نالی و شاعیرانی پێش خۆی هەوێنی بنچینەیی شاعیرییەتی بوو، بەڵام چێژی لە شاعیرانی گۆرانزەمین و بەتایبەتی مەولەوی وەرگرتووە.

قەسیدەیێکی ڕەندی بەدیالێکتی گۆرانی هەیە و هەموو دەستوورەکانی ئەو جۆرە شیعرەی بەکارهێناوە وەک کێشی خۆماڵی دە سیلابی و قافیەی مەسنەوی (جووت قافیە).

کێشی شیعری

لە بابەت کێشەوە بەشی هەرە زۆری بەرهەمی حەریق لەسەر بەحری هەزەجی عەرووزییە، کەمتری لەسەر بەحری ڕەمەلە. لە بەحرەکانی دیکەی عەرووز تەنیا دوو شیعری لەسەر کێشی موزاریعن و یەکێکیشیان لەسەر بەحری موجتەسە.

قافیەی شیعری

حەریق لە ڕووی قافیەوە پێڕەوی دەستووری شیعری کلاسیکی کردووە، هەموو شیعرێکی یەکێتی قافیەی تێدایە، واتە هەموو نیوە دێرە دووەمەکانی پارچەی شیعر لەگەڵ نیوە دێری یەکەم هەموویان لەسەر یەک قافیەن. شاعیر لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردی و عەرەبی بەشێکی کەمی هەڵبژاردووە و کردوویەتی بەقافیە. دەنگەکان ئەمانەن (ا، ت، د، ر، س، ش، م، ن، ە، ی، ێ) لێرەدا دەبینین شاعیر تخوونی ئەو دەنگانە نەبووە کە تایبەتین بەکوردی وەک (پ، چ، ژ...) تەنیا «ێ» نەبێ، یا ئەوانەی تایبەتین بەعەرەبی وەک (ث، ص، ط...). جگە لەمە حەریق لە شیعری عەرووزیدا جووت قافیەی بەکارهێناوە (مەسنەوی) ئەمە زۆر کەم بەرچاو دەکەوێ لە شیعری کلاسیکی کوردیدا.

هونەرەکانی شیعر

حەریق لە هونەرەکانی شیعردا دەوڵەمەند نییە، بەزۆری بایەخی بەپارچە غەزەلی کورت داوە (لیریک) هەروەها لە دیوانیدا پارچە شیعری درێژیش بەرچاو دەکەوێ، جگە لەمە حەریق کۆمەڵێک چوارین و تاکی (فەردی) هەیە.

وشە و تەعبیر و ڕەوانبێژی

کەسایەتی شیعری یا شێوازی تایبەتی حەریق لە تەرکیبی هونەری ناوەوەی بەرهەمی بەدی دەکرێ، ئەم خاسیەتە تایبەتییەی لە ناو دوو هەلی شیعریدا دەبینرێ:

(أ) شاعیر وشەی ساکار و مانا ئاشکرا بەکار دێنێ، ئەگەر وەکو شاعیرانی کلاسیکی دیکەی کوردیش وشەی بێگانە لە ناو شیعریدا بەرچاو بکەون و لە فەرهەنگی زمانانی نەتەوە موسوڵمانەکانی دەوروبەر وەرگیرا بن، حەریق لە هەندێ لە شاعیرانی تر لەم لایەنەوە جیا دەبێتەوە بەوەی زۆربەی ئەو وشە بێگانانە خەڵکی کورد ئاشنایەتی لەگەڵیاندا هەیە، واتە کوردێکی نیمچە خوێندەوار دەتوانێ بەبێ فەرهەنگ لە وشە و ماناکانی شیعری حەریق بگا.

لە بابەت لێکسیکۆنەوە کە تەعبیر یا ڕستە لە لای حەریق دەگرێتەوە ڕەنگدانەوەی وشەکانییەتی. ئەو تەعبیرانە نوێ و جوان و داهێنراون خوێنەری

شیعر زوو تێیان دەگا.

(ب) ڕەوانبێژی بەمانای ئەو جوانکارییانەی لە شیعری کوردی بەکارهێنراون حەریق زێدەڕۆیی تیایاندا نەکردووە. لە لایێکی دیکەوە بێ گومان وێنەی ئامادەکراوی شاعیرانی پێش خۆی بەکارهێناوە، لە هەندێکیاندا وەریگرتووە و لە هی تریاندا بووە بەسەرچاوەی ئیلهام بۆ شیعرێکی تازە، بەڵام داهێنانی خۆشی لێرەدا بەرچاو دەکەوێ، لە ڕەوانبێژیدا زیاتر بایەخی بەتەشبیه و جیناس و ئیستیعارە داوە.

نامەی شیعری

حەریق نامەی شیعری هەیە. هەر کەسێک نامەی بۆ نووسی بێ، یا خۆی نامەی بۆ خەڵکی نووسی بێ بەشیعر وەرامی داوەتەوە، لەمانە ئاڵوگۆڕی نامەی هەیە لەگەڵ میرزا لەتیفی قازی. لە ساڵی ١٨٧٨ کە شێخی بورهان لە حەج گەڕاوەتەوە شیعری بۆ نووسیوە. جگە لەمانە نامەی شیعری هەیە بۆ کۆمەڵێک کەسانی دیار لە ناو خەڵکی کوردەواریدا، لەوانە سەید ڕەشیدی شاعیری هاوڕێی، مەلا عەزیزی موفتی سلێمانی، مەلا حەسەنی قازی (سەیفولقوزات)، مەلا ئەحمەدی ڕەببانی کە بە(مەلای سوور) ناسراوە، قازی مونعیم و... هتد. ئەو شیعرانەی لە ناو دیوانیدا تۆمار کراون.

ناوەڕۆکی شیعری

سنووری ناوەڕۆکی شیعری حەریق لە لای هەموو شارەزایێکی شاعیر کێشراوە، لە ناو بازنەیێکی بچووک و تەسک حەشار دراوە. گومان لەوەدا نییە حەریق ئەمەی بۆ ئەوە بووە لە بابەت لایەنی هونەرییەوە لە بەرهەمی شیعریدا سەر بکەوێ، لەبەر ئەوە گوێی نەداوەتە مەبەسە کلاسیکییەکانی شیعری شاعیرانی پێش خۆی. هەندێ لە مەبەس و هونەرە شیعرییەکان لە بەرهەمیدا بەرچاو ناکەون، وەک تەرخانکردنی شیعرێک بۆ پێداهەڵدان و ستایش و داشۆرین و مەبەسی دیکە، بەڵام شاعیر مەبەسە بنچینەییەکانی شیعری نەخستۆتە پشتگوێ. ئەوانەی کە پێویست بێ لە سەرووی هەموویانەوە بایەخی بەدڵداری داوە، دیارە ئەمە وەسفیش دەگرێتەوە. هەر چۆنێ بێ دەتوانرێ مەبەسەکانی شاعیر لە ناوەڕۆکی شیعریدا لەم خاڵانەی خوارەوە بکەوێتە بەرچاو.

شیعری ئایینی

بەشــەکـانی شـیـعـری ئایینی لای حـەریق ڕوون و ئاشکرا نیـیـە، نـاوەڕۆکی بابەتەکانی هەیە، بەڵام شیعری تایبەتی بۆیان تەرخان نەکردووە، واتە موناجاتی کردگار و نەعتی پێغەمبەر و ستایشی گەورە پیاوانی ئاین و شێخ و موریدانی تەریقەتەکانی سۆفیزمی تێکەڵ بەیەکتری کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا لەناو دیوانی شاعیردا خوێنەر دەتوانێ لیریکێکی حەریق بدۆزێتەوە نموونەی شیعری ئایینی بێ لە نەعت. ئەو شیعرەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

بەو نوورە لە زاهیر بوو لەسەر ڕوویی موحەممەد
عالەم هەموو ئاشوفتە بوو وەک موویی موحەممەد
مەخجوول و سەرئەفگەندەیە نەسرین و وەنەوشە
بۆ موویی سەمەن بۆیی دوو گێسوویی موحەممەد

بەم دێرانەش دوایی پێ دێنێ:

عــــالەم وەکـــــو مـن جـــــەرگی بڕاوە بەنیگاه و
ڕەم کـردن و ئیـســتــادەنی ئاهوویی مــوحــەممەد
ڕووح و دڵ و دینت هەر بەهەرسـێکی (حــەریقی)
سەرفی کە لە ڕێی وەسف و سەناجۆیی موحەممەد

شیعری دڵداری و وەسف

وەکو هەندێ شاعیرانی دیکە حەریق زۆربەی شیعری لە بارەی دڵداری و ئەڤین و عیشقی مەجازییەوەیە. ناوەڕۆکی وەسفی بۆ شیعری دڵداری بەکارهێناوە، دیاردە و دیمەنی سروشتی بۆ ئەو جۆرە شیعرە دۆزیوەتەوە. هەندێ جار لە ناو ئەم چەشنە شیعرانەدا هەست بەتەمومژی سۆفیزم دەکرێ. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دلبەر هەر ئەو کچە جوانەیە کە مایەی ماچومووچی دڵدارییە.

حەریق ئەو جۆرە شیعرانەی بەوێنەی ڕەشبینی هەڵقولاوی دەروونی ئادەمزاد ڕەنگڕێژ کردووە. باس لە خەفەت و نائومێدی دەکا، لە ڕەوشت و ئەخلاق دەدوێ، خراپە و ناڕەوایی پیشان دەدا، لەمە پەیکەرێکی نایەکسانی دەخوڵقێنێ. گەردوون (فەلەک) دەکا بەخاوەنی ئەم هەموو ناخۆشی و پەژمردەییە.

هەندێ جار لە وێنە شیعرییەکانی حەریق بۆچوونی فەلسەفی و میتافیزیکی سۆفیزمی هەوای ڕۆمانتیکییانە دروست دەبێ. باوەڕکردنی حەریق بەچارەنووس (قەدەر) سەرچاوەی هەموو ئەو وێنە شیعرییانەیە. ئەم وێنانە لە ڕووی ئیستێتیکییەوە هەڵدەسەنگێندرێن، زانستی کۆمەڵایەتی ناتوانێ بڕیاری «هەڵە» یا «ناشیرین» بەسەریاندا بسەپێنێ چونکە لە قسەی ڕاست و لۆجیکی و ماقووڵ چوونەتە دەرەوە و قاڵبی جوانکارییان وەرگرتووە، لەبەر ئەوە پەسەندە، با لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوەیە کەموکووڕی تێدا بێ و ناماقووڵ بێ.

لە بارەی قەوارە و ژمارەی شیعرەکانییەوە ئەوەی لەبەردەستمان دایە بەشێکی بەرهەمی حەریقە، گومان لەوەدا نییە کە بڕێکی لەناوچوون.

دڵداری زەمینی و ئاسمانی

لە شیعری دڵداری حەریقدا بەگشتی نهێنییێک هەیە لە لای شیعردۆستی ئاسایی ئاشکرا نییە. بەزۆری حەریق دەیەوێ خۆی بسەپێنێتە عیشقی خودایی (حەقیقی)، وەک چۆن پێوەندی پراکتیکی لەگەڵ تەریقەتی سۆفی نەقشبەندی هەیە دەیەوێ لە ڕووی تیۆرییەوە ئەوە دەربخا عیشقەکەی ئەو حەقیقییە، لەبەر ئەوە یارەکەی لە هەندێ لە شیعرەکانیدا لە نێرینەیی و مێیینەیی دەچنە دەرەوە و دەبن بەنموونەی بەرهەمێکی داهێنراوی دوور لە هەموو مەبەسێکی شاعیر یا خوێنەر ئارەزووی دەکا. بەم جۆرە ئەو یارەی حەریق باسی لێوە دەکا کوڕ بێ یا کچ، مەبەسی عیشقی حەقیقی بێ یا مەجازی گرنگ نییە چونکە ئەو بەرهەمە لە بیر و هۆشی خوێنەردا خەیاڵێکی وا دروست دەکا کە خوێنەرەکە ئارەزوویەتی.

لە شیعرێکیدا حەریق دەڵێ:

چاوەکەم ئەمڕۆ لە گوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نواند
نەک نمەکگیر بم بەمەرگی تۆ قەسەم هیچ نەمدوواند
گوڵ بەتۆزی پێتەوە لاف و گەزافی لێ دەدا
وا شوکور سۆزەی نەسیم هات و ئەویشی لێ ستاند
نەشتەری موژگانی تۆ هاتۆتە سەر سەفحەی دڵم
هەر خەتێ بوو غەیر خەتتی سەوزی تۆ پاکی کراند

لەشکری ئاهم لەگەڵ جەیشی حەبەش دەعوا دەکا

حەیرەتم ماوە کە چۆن ئەو دلبەرە دڵمی ڕفاند

بۆ گوڵی ڕووت ماتەمی پەرچەم دەبینی بۆیە وا

ماهی نەورۆزم بەشێوەن وەک موحەڕڕەم خۆی نواند

تۆ لە ئەووەل گۆی وەفات هێنایە نێو مەیدانەوە

ئێستە چەوگانی خیلافت پشتی سەد وەعدەی شکاند

تۆ خودا قەت غیرەتە بۆ تۆ ئەرێ سەروی ڕەوان

گوڵ بەبێ تۆ وا لە باغا خێوەتی خۆی لێ چەقاند

با ووجوود ئینساف بدەم چاکە گوڵیش موشتاقتە

هەر لە شەوقی تۆیە سەرپۆش و گریبانی دڕاند

هەرکەسێ مایل بەپیرێکە و تەریقێکی هەیە

تۆ بەشوعلەی غەم (حەریقی) وا وەجاغت هەڵگڕاند

ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر لەم غەزەلەدا ئەوەیە سروشت جوانی خۆی لە یار وەرگرتووە. وێنە ڕەوانبێژییەکانی هەندێ جار بەدەسکارییەوە وەرگیراون. هەندێ جاری دیکە خەیاڵی تیژی شاعیر دایهێناون.

لە شیعرێکی دیکەیدا حەریق لە وەسفی دلبەردا دەڵێ:

خودا تۆبە لە دەس شۆخێ کە وەختێ عیشوە دەنوێنێ

سەری تۆبەی مەلا و زاهید بەنۆبەی جیلوە دەشکێنێ

ستوونی قامەتت ڕاگرتووە بۆ خێوەتی دینم

خودا بۆ تووڵی عومرت ئەو تەناف و دارە نەپسێنێ

لە ڕەمزا حیکمەتولعەینی ئیشارەی چاوی بیماری

بەقانوونی ئەدەب ئایەی شیفا بۆ ئێمە دەخوێنێ

نەخۆشی دەردی هیجرانم ویساڵی تۆیە دەرمانم

شیفام نایە مەگەر بێنی نەسیمی پەرچەمت بێنێ

خەیاڵی نەوبەهار و سەیری گوڵزاری عەزیزانم

گەهێ بۆ ڕووی گوڵ و گاهێ لە بۆ سەبزەی خەتم دێنێ

زرێی زولف و موژەی تیر و برۆی شمشێری ڕاکێشا
له زومرەی عاشقانی خوێن بەهای ڕوخساری دەستێنێ
له ڕێی بادەی پیاڵەی چاو و شووشەی گەردنی ساقی
کەسێ گەر ئابڕووی بێ ڕەنگە جامی عەیشی بڕژێنێ
دەزانی بۆ تەرازووی زولفی سەر ناکا بەهیچ لاوە
بەپارسەنگی حەیا دەستی له میزانا دەبزوێنێ
(حەریقی) ناری هیجران و غەریقی ئەشکی حیرمانم
ئەگەر ئەم بێ دەخنکێنێ ئەگەر ئەو بێ دەسووتێنێ

لەم شیعرەدا جوانی دلبەر دەژمێرێ و کۆی دەکاتەوە، هەندێ جار خۆشەویست مەیگێڕە، بەڵام بۆی هەیە زۆرداریش بێ، دڵدار پێویستە هەموو جۆرە ئازارێک له دلبەر وەربگرێ، چونکە ناخۆشی ئەو خۆشییە بۆ شاعیر، بەوێنەی داهێنراوی پڕ له حیکمەت و پەندی نەستەق حەریق ئەم شیعرەی ڕازاندۆتەوە.

له گێتی سۆفیزمی گیانیدا

له شیعرێکی پڕ له دانایی فەلسەفەئامێز هەوای سۆفیانە و شێوازی نالییانە شاعیر دەڵێ:

هەوری خەفەتە بەفری غەمی داوە بەسەرما
یا سەرسەری دووریتە کە لێی کردمە سەرما
گاهێ بەشەرارەی غەم و گەه سەرسەری هیجران
خۆشی نەبوو بۆ من نە بەگەرما نە بەسەرما
کەوتۆتە سەرم ئەشک و غوباری ئەلەمی دڵ
یەعنی کە قوڕی میحنەتە کردوومە بەسەرما
گەردەچمەوە ساحێب نییە هیچ مونیس و ساحێب
گەر دێمە سەقز ناری سەقەر وا له جیگەرما
شاهیدمە حەواسم کەسەکەم چەندە کەساسم
بەخودا نییە غیرەت له خەیاڵ و له نەزەرما

هەرچەندە بەجیسمانی کە دوورم لە حوزوورت

رووحانییەتت سەبتە لە نێو دیدەیی تەرما

تۆفانی سرشکم چووە سەر جوودی ووجوودم

کەشتی تەنی قوم کرد و نە نووح و نە ئەسەر ما

لەوساوە کە تۆ ڕۆیی دڵم ڕۆیی بەدووتا

هێلانەیی تەن هەر وەکو مەئوایی سەقەر ما

بێ فەوجی وەفاکەت کە جەفایە وەرە ئەمشەو

ئەم لەشکری ئاهی منە بێ فەتح و زەفەر ما

لە قەسوەتەدا ناوەکەی پەردەیی زوڵمت

بەرچاوی دڵم بگرێ دەسا بێ بەگوزەر ما

ئاوێنەیی دڵ ژەنگی قەساوەت ڕوخی پۆشی

خاکستەری دڵ سوختەیی بێنێنە بەسەرما

مەنوارە بەزاهیر کە بەبێ قووتم و ڕووتم

ڕووتیی و قووتی خەیاڵت غەزەلی چاکە لەبەرما

سەرمایەیی ئەم مولکی خەیالاتە (حەریقی)

حەیفێ کە تەلەف بوو، بەهەدەرچوو، بەزەرەر ما

لەم شیعرەدا حەریق هەندێ وێنەی موتڵەقی بیری سۆفیزم بەقووڵی ورد دەکاتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دوور نییە لە تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی و وەزعی ژیانی ناخۆشی و ئینفیعالاتی دەروونی ناوەوەی خۆی.

شاعیر لە هیچ شوێنێکدا ئۆقرەی نییە، کە دەچێتە گوندی ساحێب لە نزیک سەقز هیچ دۆست و برادەرێکی نییە، کە دەگەڕێتەوە سەقزیش جەرگی دەبێ بەبرپیان. لەگەڵ ئەوەی ئەمە لێکدانەوەی تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتی هەڵدەگرێ، بەڵام مەبەسی شاعیر ئەوە نییە بەڵکو حاڵەتی ویجدی سۆفیزمە تووشی ئەم ڕەشبینییەی کردووە.

لە گێتی حیکمەت و فەلسەفەدا

حەریق کۆمەڵێک شیعری هەیە بەڕووکەش لە ئامۆژگاری دەکەن، ڕاستییەکەش

ئەوەیە شـاعـیـر ناگـزووری کـۆمـەڵ و تەنگوچەڵـەمـەکـانـی بەکـردەوەی چارەنووس (قەدەر) دەزانـێ، لەبەر ئەوە گلەیی دەکا و خـاوەنی تەنگوچەڵەمەکان بەبەرپرسـیار و تاوانبار دانانێ، بەڵکو چارەنووس خەتابار دەکا.

برێک لەو جۆرە بیروباوەڕانە لەم شیعرە جوانانەی لای خوارەوە دیار دەکەون.

١

لە شیعرێکیدا دەڵێ:

بەشـی ناسـینی نامـەردی لە کـەسـدا مـەردی نابینم
لـە لایێکی کـە ڕوو گـەرمی نەبێ دڵ سـەردی نابینم
چ ڕوو سپیەک بەڕوو سووری لە بۆتەی ئیمتیحان دەرچوو
درۆ ناکـەم بەوەجـهـی ڕاسـتی ڕوو زەردی نابینم
لە کەند و ڕەندی عالەم قەت مەپرسە گەر خیرەدمەندی
خـودا هەڵناگـرێ ڕەندم نەدیوە کـەندی نابینم
لە کـەس وردیم نەدیوە تا درشـتی بێ نمایان بێ
کـەسێ بڕوێش دەکـا و لافی دەقـیـقـە وردی نابینم
گـەلێ کـەس دەسـتی چا دەڕوا وەکـو چا ئابڕووی ڕۆیی
بەڵام بۆ دین وەکـو دنیـا بەدەسـتـوبردی نابینم
ئەوەی عـاریف بێ دەیزانی ئەمن چم گـوتووە لام باشـە
دەڵێم زاهـیـد بەدارا چی ئەمن وەک بەردی نابینم
(حـەریـق) دەردی گـرانـە دەردی بێ هـاودەردیە
لە هاودەردی گـەڕاوم حـەیفێ هیچ هاودەردێ نابینم

لەم شیعرەدا شاعیر گلەیی لەوە دەکا خراپە چاکەی لەناوبردووە، هونەروەرانە بەراوورد لە نێوان دوو شـتی پێچەوانەی یەکتری دەکا. دەڵێ، لە کەس چاکەم نەدیوە، تا بتوانێ خراپە بشارێتەوە، کۆتایی شیعرەکەی بەوە دێنێ: حەریق لەبەر ئەوە دەردی گرانە چونکە هاودەردی نییە، زۆر لە دوای ئەو هاودەردە گەڕاوە، بەڵام نەیدۆزیوەتەوە. لەو دێرە شیعرەدا حەریق وەستایەتی نواندووە لە وشەکانی «دەرد» و «هاودەرد» وێنەیێکی ڕەوانبێژی وشەیی نایابی دروست کردووە.

٢

له غەزەلێکیدا حەریق دەڵێ:

حــوزنی من یا حــوسنی تو ئیــشکاله تا ئاخــر نەفــەس
بۆچ زەکــاتی حــوسنی تو یا حــوزنی من ناگــا بەکــەس
زاهیـــرەن فـــەرمـــووته وەخـــتی مـــردنێ حـــازر دەبم
وا لـه خـــۆشی مـــردنم دەمـــرم دەســـا ئینســـافـــه بەس
چۆن دەکـەی مـەنعی دڵی من تۆ له شـەهدی لێـوی خـۆت
لێـوی تۆ وەک شـەککەرسـتـانه و دڵی من وەک مـەگـەس
چاوەکـــەم لەو باغی حـوسنه مـــەنعی چاوی من مـــەکـــه
لازمـــه بۆ پاســـەوانی باغـــەکـــەت جـــووتێ عـــەســـەس
تازه فـەرمـووته له لای کـەس ڕازی عـیـشـقی من مـەڵێ
نەتدەزانی دڵ کــه کــون بوو دەنگی لێ دێ وەک جـەرەس
پێی بڵـێن زاهیـد بەخـێـری خـۆی له وەعـزی من گـەڕێ
عیشقی من شوعله و بڵێسه وەعزی ئەو وەک خار و خەس
خـاڵی سـەوزه داغی سـووره باسی ناسـۆری مـەکـەن
تازه دەی ئەو بێ (حـەریقی) قـەت شـیـفـا نابێ بەکـەس

لەم شیعرەدا حەریق له لایێک خەریکی ڕەوانبێژییه وشەییەکانه کە مۆسیقا خەیاڵ دەبزوێنێ، له لایێکی دیکه مانای داهێنراو بۆ گێتی جاویدانی دەنێرێ، چونکه یار وتوویەتی له دوای مردن دێته لای، ئیتر چۆن له خۆشی مردنی نەمرێ، یا که دەڵێ یار لێ ناگەڕێ حەریق بچێته ناو باغی جوانی، بەڵام هەموو باغێک پاسەوانی دەوێ، شاعیر پێشنیاز دەکا چاوی ببێ بەپاسەوانی باغی خۆشەویست. شاعیر ئەوەی له بیر نەچووه بڵێ: یار دەیەوێ پێی بڵێ نهێنیی دڵداری خۆی لای خەڵکی ئاشکرا نەکا، کەچی یار نازانێ دڵ ئەگەر کون بێ، دڵداری بچێته ناویەوه، وەک زەنگوڵه ئاوازی لێ دەردەچێ، واته ناتوانێ نهێنی بپارێزێ. شاعیر نەک لێره، بەڵکو له سەرانسەری دیوانی وەک سۆفییێک (خاوەنی تەریقەت) خۆی بەدوژمنی واعیز (خاوەنی شەریعەت) دادەنێ. ئەمه دیاردەیێکه له شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەرچاو دەکەوێ.

٣

له شیعرێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

وەفــــای من بێ بەها بوو بۆ رەواجی مـــامـــەڵەی یاری
ڕەزام یارم کـــەوا داویە بەچیت و فـــیـــتی بازاڕی
لە ســـەودادا ڕەشـــیـــدە تالیـبی قـــازانجی ئەشـــیـــایە
هەتا زووتر لەناوچێ چاکــــە ئەجناسی وەفـــــاداری
مەتاعی مەعریفەت حینسی وەفا فەسڵی نەما فەوتا
ئەم نابوودی ئەو بووم نابەڵەد بوومـــــە خـــــریداری
ڕەواجی نەقــــدی عـــەهدی سککەیی دێرینە فـــەوتاوە
بەئەسکیناســـە ئێـــســـتا مـــامـــەڵەی بازاڕی مـەککاری
بینای خانەی وەفا وەک تاقی کیسرا کۆنگرەی ڕووخا
ئەمن تازە تەنافی جووت دەکـەم بەتەرحی مـیـعـمـاری
قسەی ترش و قسەی خۆشم و وڕێنەی حاڵی ناخۆشە
بەبێ کـەیفی لە زۆر و کـەم خـەبەردار نیم لە مـیـقـداری
لە دەسگای نەگبەتا هەرکەس چووە سەر تەختی بەدبەختی
نەدیم ئیـقـبـالی ناگـا بۆ وەزارەت بەســیـە ئیـدباری
شـــەوانە لازمـــە تەشـریفی مــــەنزیل بۆ کـــەســـانێکە
خـەریکی ئیـسـتـیـراحـەت بن بەناز و نیـعـمـەتی ساری
هەزار حەیفێ (حەریقی) قەت بەزەوقی خۆم نەبوو جارێ
بڵێ بەخـوا زەریفت گوت بەمــەســتی یا بەهوشـیــاری

لەم شـیـعـرەدا حـەریق هێـشـتـا لە گـێـتی چاکـە و خـراپە نەچۆتە دەرەوە، بەچاویلکەی دەسـتـوورەکانی سۆفـیـزم دەنواڕێتـە هەمـوو دیاردەیێک، پێوەندی کۆمەڵایەتی و زاراوەکانی بۆ ئەم مەبەسە بەکار دێنێ.

بەڕاستیش شاعیر مەبەسی ئەوە نییە، بەڵکو دروستکردنی «موتڵەق»ێکە لەگەڵ ئەو ئیدیۆلۆجییەتە سۆفیزمییەی بگونجێ کە شاعیر باوەڕی پێی هەیە. بەهەموو شێوەیێک ئەو داهێنانە لە ڕستـەیێکی هونەری لە ڕووی جوانکاری شیـعـرییـەوە

وەک قسەی نەستەقێک یا پەندی پێشینانێک دەکەونە بەرچاو و نرخی مانای فەرهەنگی و زاراوەیی و ڕەوانبێژییان دەمێنێ و داهێنانی جوانکارییان تێدا دەبێ.

٤

حەریق بەردەوامە لەسەر گازاندەکانی لە ڕۆژگار:

موعتادی فەلەک داییمە هەر جەور و جەفایە
خۆ خاسسە لەگەڵ ئەهلی زەکایان بێ وەفایە
یا ڕەببی ڕەقیب تووشی بەڵاو دەردو غەمێ بێ
بەو دەردە بناڵێنێ هەتا ڕۆژی جەزایە
بەو ڕیشەوە ئێستا کە ڕەئیسێکە لە لای خۆی
تەزکیری کە تەزویرە لەسەر دامی خەتایە
بۆ ماچی دەمی ساڵێکە سۆفی لە ڕەهن دا
ئیمانی بەخت کرد و شوکور ماچی نەدایە
زاهید مەکە مەنعم کە دەکەم وەسفی گوڵی خۆم
گوڵ غونچەیی من لاییقە موشتەق لە سەنایە
هەرچەندە بەسن تیفلی شوکور عاقڵی قوربان
تێیهەڵدە بەشەق ئەو کەرە هەر عەینی بەڵایە
هەر شوکری خودا بێنە بەجێ تۆ کە (حەریقی)
ئامالی ڕەقیبت کە هەموو جەور و جەفایە

ئەم شیعرەی حەریق ئاسان و مانا دیار و جوانە، بەشێوەیێکی ئاسان و شێوازێکی ساکار شاعیر باس لە دوژمنایەتی نێوان واعیز و سۆفی (شەریعەت و تەریقەت) دەکا، بەڵام لە لایێکی دیکەوە هێرش دەباتە سەر سۆفی. ئەمەی لە نالی وەرگرتووە، هێرش بردنەکەی بۆ سەر ئەو سۆفییەیە کە بەدرۆیەتی، لە ژێر پەردەی تەریقەت خۆی شاردۆتەوە، ئەو سۆفییەی ژیانی خۆشی گێتی لە خۆی حەرام کردووە بەڕاستی نییە. لێرەدا ئەم بۆچوونەی حەریق دەچێتە ناو ئەدەبی کوردی لە دژی دەروێشیزم واتە هەندێ لایەنی پراکتیکی سۆفیزم.

٥

له شیعرێکی دیکەیدا حەریق وردتر دانایی لە قاڵبێکی هونەری دادەڕێژێ:

له خـەرمـانی ئەمـەل مێـرووی عـەمـەل جـەزبی نەکرد دانێ
لـه زیقـــەتخـــانەدا ترسم هـەیـه ئاخـــر ســـەری دانـێ
دەڵێن جـەردەی ئەجـەل ڕێگا بەکـاروانی نەفـەس دەگـرێ
شـــەقـامی ســـینه دەبڕێ بۆ مـــەتاعی دیده دەڕوانـێ
تەریدەی نەفس و شـەیتـان قافـڵـەی تاعـاتی غـارەت کرد
ئەگـەر جـاسـووسی ئیـمـانی نـەبێ دەرناچێ ئینسـانـێ
تەرازووی تاعـەتت لـەنگه هەتا کـەی ئەمـسـەر ئەوسـەرته
بەپارســەنگی حـــەیا دەس هـەڵبـــڕە بنواڕە مـــیـــزانـێ
بەسی بێ تاعـەتی ڕووکـەش مـەلەک سـەرڕافی ئەعـمـاله
مــوحــەسـسـیـل نەقـدی قــەڵبــه نارەوا ناباته دیوانێ
ئەوا بەردی ئەجـەل هات و له شووشـەی عومری دا سـاقی
بەقــوربانی پیــاڵەی چاوەکـــەت بم تێکه فــینجــانـێ
حـەیات خۆ چوو له نێو جامـەی حەیاتی عارییەت بێ عار
ئەوە داوای دەکـەن چ بکەم (حـەریق) ڕێگەی ڕجا کـوانێ

ئەم شیعرەی حەریق پەنجە بۆ دانایی و قسەی ژیر و مانای ماقووڵ درێژ دەکا. شاعیر هەوڵیداوە بەشێوازێکی قورس و داخراو وێنە و ماناکان بخاتە ڕوو. لە خوێندنەوەیێکی ورد خوێنەر ئەو ڕاستییەی بۆ دەردەکەوێ شاعیر بەتەواوی شێوازی نالی بەکار نەهێناوە، بەڵام لە کاتی هۆنینەوەی شیعرەکەدا خەیاڵی بۆ هەندێ لە شیعرە داخراوەکانی نالی ڕۆیشتووە.

هەناسەی نالی لە شیعری حەریقدا

کۆمەڵێک شیعری حەریق کەوتۆتە ژێر کاریگەری شێوازی شیعری نالی. ئەو شیعرەی بۆنی نالی لێ دێ گوێ لە کێش و قافیە دەبیستێ و ئاوازی تێیدا دەزرنگێتەوە؛ بیر لە ناوەڕۆک تێی دەگا چونکە پێش ئەوە شیعری نالی لە ناو مێشک و دڵی خوێنەر نەخش بووە. ئەمەیان کاریگەرییەکە چی بەشێکی تری

شیعری حەریق وەک تەواوکەری شیعری نالی، یا سەر بەقوتابخانەی نالی خۆیان دەنوێنن. ئەمە جگە لەو شیعرانەی حەریق ویستوویەتی بەرپەرچی شیعری نالی بداتەوە. بەڵگە بۆ نزیکبوون و تێکەڵبوونی شیعری نالی و حەریق لەم بابەتانەی خوارەوە دیار دەبێ.

١

نالی موستەزادێکی هەیە بەم دێرە دەست پێ دەکا:

ئەی تازە جەوان پیرم و ئوفتادە و کەوتووم
تا ماوە حەیاتم

بەم دێرە کۆتایی پێ دێ:

حاشاکە لە مەی دا ببمە سائیلی مەحرووم
هەرچەند لە عوساتم

حەریق هاتووە لەباتی موستەزاد غەزەلێکی داناوە لەسەر کێش و قافیەی موستەزادەکەی نالی کە لەسەر بەحری هەزەجە. لە دەوروبەری مانا و وێنەکانی نالی دەسووڕێتەوە ئەوەی نالی نەیووتووە حەریق دەیڵێ. لە لای هەردوو شاعیر قارەمانەکانیان یووسف و یەعقووب وەک ڕەمزی لاویەتی و پیرییەتی خراونەتە بەرچاو. لە هەندێ لە بۆچوونەکانی حەریق ناوەڕۆکی ڕستەکەی ئاماژە بۆ مانایێک دەکا وتەیێکی نالی دێتەوە یادی خوێنەر لە موستەزادەکەیدا هاتووە. هەندێ جار مانا لێکدەداتەوە، جاری واش هەیە بەشێوازێکی دیکە دەیڵێتەوە.

حەریق لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئەی خزری ڕەهی زوڵمەتی نێو ئاوی حەیاتم
بێ شەمسی ڕوخت ساکینی قەعری زولوماتم
ئەفسوردەیی سەرمایی حوزووز و شەهەواتم
ڕەنجیدە و ئازوردەیی دەستی خەتەراتم
دڵ بۆتە پییادەی جڵەوی ئەسپی هەناسەم
بۆ دەوری ڕوخی شاهی جیهان بەیدەقی ماتم
هەرچەند کە هەڵاتم وەکو بووم شوومی وڵاتم
هەر چاوەنواڕی کەرەمی پیری هەراتم

گەرچی وەکو سەر دەفتەر و سالاری عوساتم

لەم خاکی دەری ڕەحمەتە مەئمووله نەجاتم

لەم دێرانەدا دەتوانرێ بەمەزەندە بیر لەوە بکرێتەوە حەریق موستەزادەکەی نالی ئەوەندە پێ جوان بووە، شەو و ڕۆژ لە سەرزاری بووە و هەمیشە بەئەزبەر لەگەڵ خۆی بۆ خەڵکی خوێندۆتەوە، ئینجا هەوڵیداوە هەندێ لە ماناکانی نالی بەشێوازی خۆی دووبارەیان بکاتەوە، لەمەدا هونەری نواندووە و داهێنانی دەست خستووە.

لەو پارچە شیعرەدا حەریق چاوەنۆڕی کەرەمی پیری هەراتە. مەبەس لەو پیرە سۆفیی ناسراو عەبدوڵڵای ئەنسارییە (١٠٠٦ – ١٠٨٨م)، خەڵکی هەرات بووە، سۆفییێکی گەورە و خاوەنی کۆمەڵێک لێکۆڵینەوەیە لە زانستی سۆفیزم و کتێبی زۆرە و لە موناجات و ئیلاهییاتدا شیعری هەیە. حەریق لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

قوربانی سەگت بم شەهی مەیدانی هیدایەت

وەک سالیکی بێ مەسلەکی ڕێی هات و نەهاتم

زەنگی خەتەر و وەسوەسە وا قەلبی قەلب کرد

هەر مونتەزیری گۆشەیی میرئاتی جەلاتم

حەیران و سەراسیمە وەکو بولبولی بێ گوڵ

ئاشوفتە و گیرۆدەیی خاڵی سەر گۆناتم

تەعمیری دڵی باغی لە باغ چاترە قوربان

لەم چاوە منیش مونتەزیری مائی فوراتم

تا مەتلەعی کەنعانییە نێو چاهی زەمیرم

سەنگین بە سەعادەت بۆ تەرازوویی نیشانم

لێرەدا حەریق وەک نالی خۆی بەیەعقووب دەچوێنێ، بەڵام مۆنۆلۆجی ناوەوەی دەگۆڕێ، ڕاستە هەردووکیان وەکو یەعقووب چاوەنۆڕی هات و نەهاتێکن، بەڵام هەستیان بۆ وێنەگرتنی ئەو هیوایە دەگۆڕێ، ئەنجام ئەوەیە نالی ئیلهامی داوەتە حەریق وێنەی داهێنراوی تازە بەرامبەر وێنەکانی نالی دروست بکا.

ئینجا شاعیر بەم جۆرە دوایی بەلیریکەکەی دێنێ:

بۆ دیدەیی یەعـقـووبی خـێـرەد یەک نـەزەری تۆ
خـاسـیـیـەتی پیـراهەنـی کـردووە بەخـەڵاتم
زانیـومـە کە سـووئی ئەدەبە شـەکـوە لە ئەحـواڵ
چ بکەم دەسـەڵاتم نـیـیـە بێ سـەبر و سـەباتم
تۆ شـەمس و منیش زەڕڕەیی بێ جیلوە بەقـوربان
نیـسـبـەت هەیە عـەیبی چییـە جـۆیایی بەراتم
یا وەسـفـی هەمـوو زیللەت و ئەحـواڵی ڕەزیلم
چون مـونکیـری تۆ نیم وەکـو سـوڵتـانی وڵاتم
بەم تـەبلـەیی عـەتتـاری خـەیاڵاتە (حـەریقی)
هەر بانگ کە وەرە موشتـەری بۆ شـەهد و نەباتم
لەو دێرانەدا حەریق دەگاتە لوتکەی داهێنان کە دەڵێ تەنیا دیدەنی خۆشەویست (یووسـف) بۆی هەیە چاوی پیـری کـەنعـان (یەعـقـووب) بکاتـەوە، بەڵام خـەڵات (مژدەی خۆشی) کراسە خوێناوییەکەیە کە ڕەمزی ئەوەیە یووسف نەماوە و گورگ خواردوویەتی.

٢

پارچە شیعرێکی پێنج دێری نالی سەرەتاکەی بەم جۆرە دەست پێ دەکا:
سـەرمـایەیی سـەودا کـە دەڵێن زولفی دو تایە
هەر پێچـیش و تـایێکی سـەد ئاشـووبی تیـایە
بووە بەسەرچاوە بۆ شیعرێکی حەریق، ئەم شاعیرە غەزەلەکەی لەسەر کێش و قافیەی نالی هۆنیوەتەوە کە هەزەجە. حەریق بەم چەشنە دەست دەکا بەنووسینی شیعرەکەی:
خـەوفم لە خـودا چونکە لەبەر غـەیری خـودایە
ئەمنم بەدرۆ سـووڕەتی وەک خـەوف و ڕجـایە
باڵی ڕەحـەتی داوەتەوە نەفـسی خـەسـیـسم
یا ئەمنی غـینا یا ئەسـەری یەئس و هەوایە
گەر تالیبی بۆ یووسفی خۆت نەفسی عەجووزە
زوو بێنەوە زوو بێنە دەڵێن ئەهلی وەفـایە

ئینکاری سیرایەت مەکە ئەی مونکیری موفلیس

بێ سەیری قەمەر کە چ بەشەوق و چ بەزیایە

لەم شیعرەدا حەریق لە مانای ناوەوە و شارراوەیدا کاریگەری نالی بەسەرەوە دەبینرێ نەک لە لەیەکچوونی تەعبیر. بێ گومان ئەوەی زۆر سەرنج ڕادەکێشێ کێشی شیعری هەردوو شاعیرە نالی و حەریق. ئەم دیاردەیە وەنەبێ تەنیا لەو دوو شیعرەدا دەردەکەوێ بەڵکو ئەگەر کۆمەڵێک شیعری جیاوازی چەند شاعیرێک وەربگیرێن و شیعرەکان لە بابەت و ناوەڕۆکیش جیاواز بن تەنیا هەموویان لەسەر بەحرێکی عەرووزی و قافیەیێک بن هەست بەلەیەکچوونێک دەکرێ لە نێوانیاندا.

٣

شیعرێکی نالی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئەم تاقمە مومتازە کەوا خاسسەیی شاهن

ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

سەف سەف کە دەوەستن بەنەزەر خەتتی شوعاعن

حەلقەکە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێ:

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەر و قەدانە

سۆفی لە تەڵەب دان و هەموو سالیکی ڕاهن

بۆ زولف و ڕوخ و پەرچەم و ئەبرۆیی سیایان

عالەم وەکو (نالی) هەموو با ناڵە و ئاهن

نالی ئەم شیعرەی بۆ وەسفی سەربازانی هێزی تایبەتی یا پاسەوانانی ئەحمەد پاشای بابان لە سلێمانی وتووە. حەریق لەسەر ئەو کێش و قافیەیە کە هەزەجە شیعرێکی ڕێکخستووە بۆ وەسفی قوتابیانی قوتابخانەی ڕوشدیە کە تازە لە سلێمانی دامەزرابوو. هەندێ لە وەسفی نالی بۆ سەربازانی سوپا بووە بەسەرچاوە بۆ وەسفی قوتابیانی قوتابخانە بۆ حەریق. بێ گومان هەردوو شاعیر پابەندی ئەوە نەبوون سیفەتی جوانی کچان بۆ کوڕ بەکاری بێنن وەکو لە هەردوو شیعردا لە بەرچاوە، ئەو سیفەتانەی بەکاریان هێناوە بۆ کوڕ و کچ دەست دەدەن بەتایبەتی ئەو مێردمنداڵەی تازە خەت دەکێشێ. ئەوەی جێی تێبینییە ئەوەیە

هەرچەندە ئەم دوو شیعرە لە شێواز و وێنەی شیعری لە یەکترییەوە نزیکن کەچی شیعرەکەی حەریق زیاتر هەوای سۆفیزمی بەسەرەوەیە کە نێرینە دەکا بەبەڵگەی دڵداریی حەقیقی.

حەریق لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

ئەم تاقـمـە شـیـرینە لە مـەکـتـەب کـە دیارن
جـەللادی دڵی عـالەم و ئاشـووبی دیارن
شـیـرین سـەنەم و دلبـەر و فـەتتـان و عـەیارن
خـاڵی لە خـەلەل جـوملە وەکـو نەقـدی عـەیارن
شۆخن هەموو شەنگن هەموو گوڵ ئاتەشی ڕەنگن
ئامـادەیی جـەنگن هەمـوو سـەییـادی شکارن
ئاهـوو ڕەوش و مـەهـوەش و شـیـرین حـەرەکـاتن
ناسـک بـەدەن و سـیـم تـەن و لالـەعـوزارن
گـاهـێ دەبنە ڕەهزەنی ئیـمـان و دڵ و دین
گـاهـێ وەکـو سـۆفی هەمـوو مـایل بەکـەنارن
گـاهـێ دەنوێنن ڕوخ و ڕووناک دەکـەن ڕۆژ
گـاهـێ بەدوو زولفـەینی سـیـا وەک شـەوی تارن
زولف و ڕوخ و پەرچەم لەگەڵ ئەگریجە و کاکۆڵ
ئیـعـلانی حـەربیـانە کـە ئیـسـلام و کـوفـارن
خاڵ و خەتی بێ حەد کەهەموو جەمعە لەسەر خەد
وەک زەنگی لەگـەڵ حـوور و وەکـو زاغ و عـوقـارن
کێ حـەددی هەیە تالیـبی گـەنجی ڕوخـیـان بێ
یەک یەک کـە هەمـوو ساحـێبی زولفی وەکـو مـارن

لەم شیعرەدا حەریق کۆمەڵێک قوتابی قوتابخانەی ڕوشدیەی هەڵبژاردووە، ئەم جۆرە قوتابیانە بۆ یەکەمین جار لە سلێمانی پەیدابوون. لە پێش ئەوانا سوپا هەبووە، لە ناو سوپادا هێزی تایبەتی پاشا هەبوو، ئەمەش کۆمەڵێک لاو وەک سوپایێکی تازە بابەت بۆ یەکەمین جار لە سلێمانی پەیدابوون. ئیتر حەریق کۆمەڵێک گەنجی لە سوپادا دیوە، کە کۆمەڵی قوتابیش لە سلێمانی پەیدا بوو

هەردوو دیاردەی لەیەکچوو بووە هۆی ئەوەی لە پێشانا نالی باسی سوپا بکا و لە دوای پەیدابوونی قوتابخانە حەریقیش چاو لەو بکا و لەو قوتابیانە بدوێ.

حەریق لەسەر شیعرەکەی دەڕوا:

مومتازی جیهانن هەموو هەم مونتەخەبی شار
ئاغالەر و بەگزادە و ئەسناف و کیبارن
وەختی کە دەکەن جیلوە لە مەیدانی حوسن دا
وەک کەبکی خەرامان وەکو ئاهوویی تەتارن
مەوزوون و لەتیف و خۆش و خورسەندو سەعیدن
مەتبووع و ڕەشیدن بەئوسووڵ و بەویقارن
وەک موعجیزەیی موستەفەوی وانە لە لای من
بەو لەعلی نمەک ڕێژە کەوا شەککەرەبارن
هەر ئەحمەد و مەحمووده خەیاڵی شەو و ڕۆژم
لەم مەکتەبی ڕوشدییە کەوا پڕ لە نیگارن
هەرچەندە کە سوڵتانی جیهانن لە حوسندا
بۆ شیری ڕەقیبم حەسەن و حوسێنی هەژارن
بەم هەیئەتی دەروێشییە ڕازیم و ڕەقیبان
دەستم لە یەخە ناکەنەوە چەندە شەرارم
عاریز بوو لەسەر عاریزییان زولفی پەرێشان
بیعەنی دەڵێی حال و مەحەل لەیل و نەهارن

لێرەدا حەریق جوانی ئەو کوڕانە لەوەدا دەبینێ هەموویان هەڵبژاردەن، لە ماڵی تێروتەسەل و پاک و خاوێن گەورە بوون، چاوکراوە و هوشیار و زیرەکن، مایەی پێشکەوتنی نەتەوەن.

حەریق بەم شیعرانە کۆتایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

پەیوستە وەکو دەستەگوڵی باغی جینانن
وەک غونچەیی نەشکوفتەیی نەورۆز و بەهارن
ئەمما لەگەڵ ئەم جینسە نییە حوسنی وەفایان
حەیفێ کە لەسەر ڕەنجی دڵی عاشقی زارن

پارەی جــیگەرم کــردە کــەباب و مـــەزە بۆیان

تا دیومــە کـەوا سـاحـێبی دوو چاوی خــومـارن

لەوحی دڵیـــان ســـادە لـە مـــیـــهـــر و لە وەفـــایە

بێ میهر و مەحەببەت هەموو بێ شەرت و قەرارن

هەرچەندە کـە بـێ تالع و بەدبەختـە (حـەریقی)

ئەشعاری بەئیشعاری عەجەب پڕ لـە شیعارن

ئەم شـیـعـرەی حـەریق داهێنانێکی هونەرییە لـە بابەتی وەسف لە شـیـعـری کوردیدا. ئەو جوانکارییەی حەریق تێیدا خەرجی کردووە گەیشتۆتە پلەیێکی بەرز، لەگەڵ ئەوەشدا لایەنێکی مەدەنییەت و پێشکەوتووی کۆمەڵی کوردی دەکێشێ لە سلێمانی لەو کاتەی قوتابخانەی تازە بابەتی تێدا پەیدا بووە.

٤

«عیشقت کە حەقیقی بێ...» قەسیدەیێکە حەریق دایناوە بەرپەرچی قەسیدە بەناوبانگەکەی نالی «عیشقت کە مەجازی بێ...» دەداتەوە. لە ڕووی ڕوخسارەوە نالی شیعرەکەی لەسەر بەحری هەزەجی عەروزی داناوە قافیەی «ا»یە، پاش قافیە وشەی «کچ»ە، لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە کچی کردووە بەبەڵگەی عیشقی مەجازی زەمینی، واتە پێوەندی سێکسی نێوان نێرینە و مێیینە، کەچی کوڕی کردووە بەبەڵگەی عیشقی حەقیقی ئاسمانی کە ڕەنگی لە عیشقی سۆفیزم وەردەگرێ. عیشقێک لە نێوان ئادەمزادی پیاو و کردگار، بەپێی ئەوەی وشەی خودا یا کردگار لە زمانانی گێتیدا نێرینەیە، واتە هەردوو عاشق، یا عاشق و مەعشووق (ئاشق و ماشق) نێرینەن.

وەرامەکەی حەریق لە ڕووی ڕوخسارەوە وەکو ئەوەی نالییە. بەم جۆرە کێشە عەروزییەکەی هەزەجە، قافیەی «ا»یە، تەنیا پاش قافیە بەپێچەوانەی شیعرەکەی نالییە، لای نالی کچە، لای حەریق کوڕە. بەڵام لە ناوەڕۆکدا عیشقی کوڕ بەڕاست دەزانێ و هێرش دەباتە سەر عیشقی کچ. لە هەموو بۆچوونەکانیدا پشتگیری لە نالی دەکا لە هەندێ ستایشەکانی بۆ کوڕ، کەچی هێرش دەباتە سەری لە بارەی هەموو وەسفە جوانەکانی بۆ کچ. بەم جۆرە نالی گێتییێکی جوانکاری دروست کردووە کە کچی کردووە بەنوێنەری عیشقی مەجازی و کوڕی کردووە بەنوێنەری

عیشقی حەقیقی. ئەمانە هەردووکیان لە قارەمانانی شیعری کلاسیکین، بەڵام حەریق لایەنگری عیشقی حەقیقییە و عیشقی مەجازی بەکارێکی باش لە قەڵەم نادا.

حەریق قەسیدەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

عیشقت کە حەقیقی بێ تالیب مەبە ئیللا کوڕ
هەم حەزرەتی لەولا کوڕ هەم یووسفی والا کوڕ
ئەو نوورە کە مەنشەئـ بوو بۆ عاشقی مەبدەئـ بوو
تێفکرە لە ئەو نوورە مەعلووم و هوەیدا کوڕ
عیشقێ کە بەقووەت بێ مایل بەمرووەت بێ
نەمدیوە کە تالیب بێ ئیللا کە تەڵەب کا کوڕ

لەم دێرانەدا حەریق لەسەر ئەو باوەڕەیە پێویستە دڵداری بۆ کوڕ بێ، چونکە محەمەد پێغەمبەر و یووسف پێغەمبەر کوڕ بوون، ڕاستی و هەق لە پێغەمبەرانەوەیە، ئەوانیش هەموویان کوڕ بوون.

ئینجا شاعیر دەڵێ:

عیشقێ کە بەغەوغا بوو وەک عیشقی زولەیخا بوو
سەرگەشتە و ڕیسوا بوو، بۆ یووسفی والا کوڕ
شیرین کە شەکەر ڕێز بوو بۆ کێ بوو دڵ ئاوێز بوو
بۆ خوسرەوی پەروێز بوو فەرهادی هەواخوا کوڕ
کچ مایلی والایە وەک دامی بەلا وایە
کوڕ وەک کوڕی شا وایە بێ خەوف و موحابا کوڕ
کچ تەبعی کەچ و ناقیس، کوڕ تەبعی تەڕ و خالیس
هام سوحبەت و هەم جالیس خۆش مەنزوسیما کوڕ

لێرەدا شاعیر هێرش دەباتە سەر کچ و دەیکا بەمایەی ئاژاوە و ڕیسوابوون، وەکو زولەیخا چۆن کارەساتی نایەوە بۆ یووسف، شیرین بەدبەختی دروست کرد بۆ خوسرەو و فەرهاد. کچ بەڵایە، کوڕ شازادە و نەترسە، کچ تەبیعەتی نزمە، کوڕ تەڕ و پاکە.

له پاش ئەمە حەریق دەکەوێتە دەرخستن و ستایشی کردنی کوڕ و کچ، لەم لایەنەوە دەڵێ:

کچ زولفی پەریشانە کوڕ پەرچەمی ئەفشانە
کاکۆڵی بەجەمعییەت هەم شانی کچە یا کوڕ
کچ ساحێبی لەرزانە، کوڕ مەردە لە مەیدانە
کوڕ هەمدەمی ئینسانە خۆش مەشرەب گۆیا کور
هەر کەس بەتەبیعەت بێ، ئەربابی مرووەت بێ
لەم نوقتە تەماشاکا خانم کچ و ئاغا کوڕ
قامەت کە وەکو نەی بێ کێ دیویە لەگەڵ بەی بێ
ئەم نیسبەتی ئەخلاقە دەرحەق بەکچە یا کوڕ
سەد حەیفێ کە تۆ نالی بەو پیرییە منداڵی
بەم تەرزە لە عیشق دەدوێی زیبا کچ و دیبا کوڕ
موویێ کە لە ڕووی کوڕ بێ ڕەیحانەیی نێو باغە
سەد جەرگی لە بۆ داغە ساحێب خەت و ئینشا کوڕ
بۆ خەڵوەتی تەنیایی فیلواقیعە کچ چاکە
ئەمما کە لە عیشق بدوێی ئەدنا کچ و ئەعلا کوڕ
بۆ خەڵوەتی تەنیا کچ بۆ بەزمی تەماشا کوڕ
بۆ فاسقی ڕیسوا کچ بۆ عاشقی سەودا کوڕ

حەریق لەم دێرانەدا وەسفی ڕووکەشی قژ و کاکۆڵی کوڕ و کچ دەکا. کوڕ بەمەرد و ئازا و هاوڕێی چاک و خۆش مەشرەب و دڵسۆز دادەنێ. لەو کاتەی کوڕ بەئاغا حسێب دەکا، کچ بەئاغاژن واتە خانم دادەنێ. هەروەها حەریق هێرشێکی توند دەباتە سەر نالی و بەو پیرییە بەمنداڵی دادەنێ. لە پاشانا دەکەوێتەوە مەدح و ستایشی کوڕ. مووی کوڕ بەڕەیحانە لە قەڵەم دەدا، کوڕ خاوەن دەست و قەڵەم و زانستی و زانیارییە. ئەوجا بەراوورد لە نێوان کوڕ و کچ دەکا. لێرەدا پشتگیری نالی دەکا کە کچ بۆ ڕابواردن و ماچوموچی تەنیاییە. ئەمە بەدڵداری نازانێ. ئەگەر پیاو بیر لە دڵداری بکاتەوە کچ وەک شتێکی نزم و کوڕ وەک شتێکی باڵا دەکەونە بەرچاوی.

حەریق ئەو قسەیەی نالیش بەڕاست دەزانێ کە دەڵێ «بۆ بەزمی تەماشا کوڕ بۆ خەڵوەتی تەنیا کچ...» بەڵام ئەو تەنیاییە پیاو دەکاتە فاسق و ڕیسوای دەکا، کەچی کوڕ بەڵگەی عیشقی ڕاست و حەقیقییە.

حەریق شیعرەکەی بەم دێرانە کۆتایی پێ دێنێ:

کچ وەختی شکا سەددی نامێنێ چ سەرحەددی
نەقسی نییەتی عەددی مەحفووز و موبەررا کوڕ
لەم تەبعی کەچە لادە عومرت هەموو بەر بادە
خۆی ساقیی و چاو بادە مەزبووت و موهەییا کوڕ
ئەم عیشقە مەجازاتە ئەنجامی موجازاتە
غەوواسی حەقیقەت بەدوڕدانەیی دەریا کوڕ
هەر عیشقێ حەقیقی بێ وەک عیشقی «حەریقی» بێ
مەیلی بەدەقیقی بێ بۆ مەعریفەتوڵڵا کوڕ

لەم بڕە شیعرەدا شاعیر دەڵێ کچ کە سەرمۆری دەشکێ و لە کچێنی دەکەوێ هیچ سنوورێکی بۆ نامێنێ واتە ڕیسوا دەبێ، بەڵام کوڕ سەرمۆری نییە بۆ ئەوەی بشکێ. ئینجا ڕوو دەکاتە نالی و بەهۆی ئەوەوە بەهەموو کەسێک دەڵێ لەم بیرکردنەوە ناڕاستە لادەن، حسێب بۆ کوڕ بکەن چونکە مەیگێڕە و چاوی بادەیە. دڵداریی مەجازی بێ ئەنجامە. غەوواسی ڕاست لە زەریادا ئەو کەسەیە بەشوێن دوڕی ڕەسەن بگەڕێ لە کوڕە.

حەریق هەموو عیشقێکی حەقیقی وەکو عیشقی خۆی دەبینێ، ئەوەی لە خوداناسی دەگەڕێ پێویستە بچێ بۆ لای کوڕ. ئەگەر لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە لەم شیعرەی حەریق ورد ببینەوە هیچ جۆرە گیروگرفتێک لامان دروست نابێ بەوەی بڵێین حەریق دژی دڵداریی مەجازی بووە و مەدح و ستایشی دڵداریی حەقیقی کردووە، نالیش لەگەڵ دڵداریی مەجازی بووە و کەمتر دژی دڵداریی حەقیقی بووە. مەسەلەکە جوانکارییە لە هەردوو شیعردا، وێنە و ماناکان ملکەچی لێکدانەوەی چێژی ڕۆمانتیکییانە و هەندێ جار سۆفیزمیانەن. ئەم وێنە شیعرییانەی حەریق لە نرخی کچ کەم ناکەنەوە چونکە بەشی زۆری شیعری زادەی دڵدارییە کە لە ئەنجامی یەکبوونی ژن و پیاو دروست دەبێ.

شیعری مەسنەوی

شاعیرانی قوتابخانەی غەزەل و قەسیدەی عەرووزی لە کوردستانی باکوور و باشووردا بەدەگمەن شیعری مەسنەوییان وتووە، ئەوەی نیوە دێری یەکەم و نیوە دێری دووەم لەسەر یەک قافیە دەبن (ا ا، ب ب، ج ج...)، بەزۆری بابەتی مەسنەوییان بۆ چیرۆکی شیعری هەڵبژاردووە، بۆ بەڵگە «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی و «شیرین و خوسرەو»ی خانای قوبادی و «یووسف و زولەیخا»ی سەلیم سلێمان... هتد.

حەریق قەسیدەیێکی درێژی هەیە لەم بابەتە شیعرە. لەم ماوەیەدا گوڵبژێرێکی ئەو قەسیدەیە پیشان دەدرێ.

پیر بووم و ژیر نەبووم بۆ تەجرەبەی کاران
بارانی فرمێسکم باراند لە دووی باران
سەر تا پام شین کرد بۆ سەوزەی ڕووی گوڵزاری
ئاوی چاوم سوور بوو بۆ سەرووی جۆباری
لە خەوی غەفڵەتا هاتمەوە بێداری
دیسان وا چوومە سەر شیوەن و سەرزاری

***

بەپەرژینی زولفت ڕووی گوڵت شاردەوە
دڵم نارد بەدیاری، تۆ بۆچیت ناردەوە
یا خودا بێ قەزا بی، لوتفی تۆ هەر وایە
درێغم لێ دەکەی بۆ تاقە هەودایە
تۆ و جامی لێوڕێژت تۆ و غەمزەی خوێنڕێژت
تۆ و دەس و پارێزت با بەس بێ گرێژت
تۆ و ڕیزەکەی ڕازت تۆ و چاوەکەی بازت
تۆ و تیرەکەی نازت بەس بێ گیر و گازت
لەبەر جیلوەت مرم نیقابی ڕووت لادە
لەبەر عیشوەت مرم چاو پیاڵەی بادە

***

ڕوو زەردی ئیــشــراقی خــورشــیــدی جــەمــالم
شــەرمــەندەی بارەگــای زولف و خــەت و خــاڵم
ئـاوارەی وەتـەن و غـــــــەریبـی کـــــــۆی یـارم
مــیـحنـەت زەدەی دەســتـی ڕەقـیـب و ئەغـیــارم
تۆ و کــەعــبــەی مــرادت قــیــبلـەی دنیــا و دینم
جـــــاریّ دەرکـــــەوە، بالاکــــــەت ببـــــینم
مــەقــامی عــاشــقــان ســەدای قــەدقــامــەتە
بەنـەوای حـــەزینم ڕاســـتی قـــیـــامـــەتە
بەشــێــوەی شــیــرینت ســەد فــەرهـاد دڵ کـەیلە
هـەزار مــــــەجنوون ســــــەودای زولفـی لـەیلـە
بۆچ هەر من مـەخـمـووری بادەی دیدەی مـەسـتم
یا هـەر من سـەرمـەسـتی جـامـەکـەی ئەلەسـتم
لە لای خۆی (حـەریقی) شـەمعی ڕووی خووبانم
گــیـــرۆدەی زنجـــیـــری پیــــرەکــــەی بورهـانم

ئەوەی لەم شــیـعـرەدا ســەرنج ڕادەکــێـشــێ تەنیـا ئەوە نیـیـە لە بابـەت قـافـیـەوە مەسنەوییە و حەریق لەم جۆرە شیعرەی نییە ئەم قەسیدەیە نەبێ، بەڵکو لە ڕووی زمــانەوە کـاریگـەری دیالێکتی زمــانی مــیللی بەســەریەوە دیارە، لێکســیکۆن و تەعبیری ئەدەبی میللی سەرزار و ئەدەبی کلاسیکی تێکەڵ بەیەکتری کردووە، لە ناوەرۆکیشدا شاعیر وێنە و ماناکانی لە ناوەرۆکی شیعری گۆرانی و سرووودەوە نزیکن.

شیعری دیالێکتی گۆرانی

دیوانی حەریق شیعرێکی دیالێکتی گۆرانی دەور دەکاتەوە، لێرەدا گوڵبژێرێکی ئەو شیعرە بڵاو دەکرێتەوە:

جـەسـوب سـەحـەردا دیم غونچـە دەمێ
نە پـەردەی عـیـسـمـەت نمـا نا جـەمێ

وەســـەد نەزاکـەت دەهـەن واز مـەکـەرد
وەیەک ناز ئیـزهـار سـەد نیـاز مـەکـەرد
***
پەی غـونچە غـونچەی ئەو نازک نەوگـول
گیان تشت نە عـازاو دل شینە سـەرچل
وەســـەر پەنجـەی نـاز نیــقـاو هـەڵداوە
ئـاهـرێ نـە تـۆی جـــــەرگـم وەرداوە
***
دەک نەسیـم فیـدای سـۆزەی ڕاهت بام
یا پیـر تویچ وە فـیدای سـۆز ڕاهت بام
قـــــووەی بینـایـیم وەگــــەرد پـاتـەن
دیدە و بینـاییم ســـەرگـــەرد ڕاتـەن
***
ڕەحـمـێ جە نیم کەر جـە هـەر حـالەتێ
نە گـێچ عـیـسـیـان هـەر جـەهالـەتێ
ئەر ڕەحـمێ نەکەی و جـەسـتـە و حـاڵم
وەداغ عــیــســیــان دەروون زوغــاڵم
چون پیـر دانـا مـەعـدووم مـەحـرووم
فەرمایش کەردەن فەرد خۆش مـەفهووم
***
پیـــر رەوشـــەن دڵ منیـچ دەخـــیلم
ڕاگـــە گـــوم کـــەردە و وێڵ و زەلیلم
ئێـســتـە وەهەرحـاڵ پڕ خـەجـاڵەتم
خـاکم وەســەر بۆ پەی قـیـامـەتم
***
(حـەریق) کـافی یەن پەی دنیـا و دینم
سـەگی ئاسـتانەی شـای شـەمـسـەدینم

واتاکەی:

بەیانی کاتی سپێدە لێو غونچەیێکم دی
لە ناو پەردەی پاکیدا خۆی دەجلواند
بەسەد نەزاکەت بەقسە هات
بەیەک ناز داوای سەد نیازی کرد

***

بەدەمی ئەو گوڵە تازە و ناسکە
گیانم لە عەزاب دابوو، دڵ لەشین و شەپۆڕ دابوو
بەپەنجەی ناز نیقابی لەسەر ڕووی لابرد
ئاگری لە ناخی جەرگم بەردا

***

دەک بای شەماڵ فیدای سروەی ڕێگات بم
ئەی پیر بەفیدای سروەی ڕێگەی تۆش بم
ڕووناکی چاوم لە تۆزی بەرپێتان دایە
چاو و بیناییم بەلا گەردانی بالاتانە

***

ڕەحمێ بە من بکە لە هەموو حاڵەتێکدا
لە عاسی بوون و هەموو کارێکی خراپ
ئەگەر ڕەحم بەلەش و کردەوەم نەکەی
لە داخی عیسیان و دەروونی سووتاوم
وەک پیری دانا مەعدوومی مەحرووم
فەرمانی ئامۆژگاریی کەسێکی زیرەکە

***

پیری ڕۆشنبیر منیش دەخیلتم
ڕێگەم ون کردووە وێڵ و زەلیلم
ئێستا بەهەموو جۆرێ زۆر خەجاڵەتم

خاکم بەسەرە تا ڕۆژی قیامەت

***

(حەریق) ئەوە بەسە بۆ دنیا و دینم

سەگی دەرگای شا شەمسەدین بم

لەم شیعرەدا ئەوە دەردەکەوێ لە هەموو ڕوویێکەوە حەریق شارەزای تەواوی لە ئەدەبیاتی گۆرانزەمیندا بووە. هەرچەند شاعیر نووسینی شیعری بەم دیالێکتە نەکردووە بەپیشە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم قەسیدەیە نموونەی بەرهەمی شاعیرێکی قەڵەم ڕەنگینە لە شیعری دیالێکتی گۆرانیدا. شێوازی مەولەوی لەم شیعرەی حەریقدا ڕوون و ئاشکرایە. لەم شیعرەدا شاعیر ناوی مەولەوی بەمەعدووم یاد دەکاتەوە، وەک نازناوی دووەمی مەولەوی لە شیعردا. بەم جۆرە حەریق ئەم شاعیرە گەورەیە بەپیری دانا و کەسێکی خێر نەدیو لە ژیانیدا بەخەڵکی دەناسێنێ.

تاک و چوارین

حەریق بایەخی بەبابەتی تاک و چوارین داوە. ئەم جۆرە قاڵبە شیعرییەی بۆ تێبینییێکی کورت بەکارهێناوە. زۆربەیان لە قسەی نەستەق و پەندی پێشینان و هەڵوێستی کۆمیدی و وەرامی ژیرانەی پرسیارێکی ناهەموار و سەر لێ شێواندن و گەلێ شتی دیکەش دەکەن.

هەندێ لە تاکەکانی حەریق

شاعیر لە تاکێکیدا دەڵێ:

تاڵ و شیرین پێکەوە نەمدیوە چا بێ چا نەبێ

هەر کەسێکی هەمنشینی چا نەبێ پێت چا نەبێ

لەم دێرە شیعرەدا حەریق جگە لە مانا لە ئاواز و مۆسیقای وشەکانی «چا» و «چاک» داهێنانێکی ڕەوانبێژی دروست کردووە. ئەم دێرە شیعرە وەک قسەی نەستەقێک لە کۆمەڵی کوردەواریدا لەسەر زاری هەموو کەسێکە خوێندەوار و نەخوێندەوار.

لە تاکێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

سێ کەس بەتەڵەب بوون، لەتەڵە چوونەوە جارێ
ڕابردووە تەڵەب بێنەوە تا فەسڵی بەهارێ

بەهار ڕەمزی سەیران و خۆشییە، هەموو قەرزێک ئەگەر بەئاسانی دەست نەکەوێتەوە و لەپڕ بگاتەوە دەست خاوەنی بۆ ئەو کەسە وەک بەهار هاتبێ وایە. ئەم شیعرەی حەریق وەک پەندی پێشینانێک دەکەوێتە ڕوو.

لە تاکێکی دیکەیدا شاعیر دەڵێ:

گوتم بۆسەم دەوێ ڕووی خۆم بەئاوی ڕووت گوڵاو ناکەم
گوتی بۆسەت دەوێ شێتە منیش ڕووی خۆم گڵاو ناکەم

حەریق ئەوەندە دلبەری خۆش دەوێ داوای ماچی لێ دەکا، بەڵام دەزانێ نایداتێ. ئیتر دیارە ڕووی شاعیر لە گوڵاوکردنی بەماچ بێ بەش دەبێ. وەرامی دلبەریش هەر ئەوەیە دەڵێ منیش ڕووی خۆم گڵاو ناکەم، کەچی شاعیر بەمەش ڕازییە. حەریق لەم تاکەدا مەبەسی «گوڵاو» و «گڵاو»ە لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە.

هەندێ لە چوارینەکانی حەریق

شاعیر لە چوارینێکیدا دەڵێ:

هەر وەکو بیستوومە بەینێکە لە ئەم بەر ئەم بەری
بۆ مەلای مزگەوتی سوور وا چاکە تۆ بی لەوبەری
پێ لە حاشا بوو لەگەڵ من مەحکەمەی قازی دەچوو
کاکی سەردەشتی بەتەڕدەستی وە سەر جێگا پەڕی

حەریق بەهەوایێکی کۆمیدییانە باس لە مەلایێک دەکا، بێ گومان ئەو مەلایە خۆیەتی. پیاوێکی ئەوەندە بێ دەسەڵاتە هەموو کەس دەتوانێ لێی ببا. ئاماژە بەوە دەکا چۆن دادگا خەریک بووە دوایی بەمەسەلەی بەدووکەوتنی کچە ئەرمەنی بێنێ ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی مەسەلەی تاشینی سمیلی حەریق بچێتە ناو هینەکەی کچە ئەرمەنییەوە. بەم ڕەنگە تۆڵەی شاعیر نەسەنرایەوە. لە چوارینێکی دیکەیدا حەریق دەڵێ:

عەزیزم تۆ دەزانی من لەبەرچاوت کەر و گێژم
لەبەر ناپیاوی خەڵکی تێدەگەی موحتاجی گوێ درێژم

سـوار نیم و پیـادەم چۆن دەبێ وەسڵ و مـولاقـاتم
وولاغ دەس ناکـەوێ هەر بۆ تەبەڕوک خـۆی سـەراوێژم

لەم چوارینەدا حەریق لە قسە قۆشمەییەکانی ناکەوێ، هۆی کەری گێژی خۆی دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی بۆ پیاوی ساغ دەست ناکەوێ. کە ئەمە نەبێ پێویستە هانا بۆ گوێدرێژ ببا، ئەمەش دەست ناکەوێ، ئیتر چۆن دەتوانێ بگاتە ئەوەی دەیەوێ بیگاتێ.

شاعیر لە چوارینێکی دیکەیدا دەڵێ:

کـاغـەزی وا زۆر دەهـاتن زوو لە هـەورامـانەوە
وەک گـەڵا تالوو هەمـوومـان خـستـە ئاگـردانەوە
دوێنێ دەتگوت یووسفی سیددیقی میسری دین ئەوە
ئەمـڕۆ باتداوە چ عـەیبـێکی هەیە بادانەوە

حەریق دەڵێ نامەی بێ ناوەڕۆک نرخی نییە، پێویستە ببێتە خۆراکی ئاگر. نامەی لەم جۆرە وەکو ئەوەیە هەرچەندە چاکەت کردبێ لە دواییدا باتدابێتەوە، هەموو کردەوەت دەبێ بەخراپە، هەروەها بەتەوسەوە ئەوە دەردەبڕێ ڕاڕایی و بادانەوە لە ڕەوشتی ئادەمزاددا خەوش نییە!.

***

مەلا ساڵحی حەریق یەکێکە لە گەورە شاعیرانی کلاسیکی کورد. بەرهەمی شیعری بەقەوارە زۆر نییە. کێش و قافیەی شیعری دەوڵەمەند نییە، واتە لە بەحرەکانی عەرووز تەنیا چوار بەحری بەکارهێناوە. دەنگەکانی قافیەی کەمن. قافیەی تیپە تایبەتییەکانی زمانی کوردی و عەرەبی نییە، تەنیا دەنگێکی کوردی نەبێ «ێ». لە هونەر و بابەت و ژانری شیعری کلاسیکی بەزۆری غەزەل و قەسیدەی دروست کردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شاعیرێکە لە گەورە شاعیرانی ناوەڕۆکی شیعریان بریتییە لە دڵداری و وەسف و دانایی و فەلسەفی. بەگشتی مانای شیعری لە ڕووە، بەڵام شیعری داخراویشی هەیە. کاری نالی بەسەر هەندێ لە شیعرەکانییەوە هەیە. حەریق یەکێکە لەو شاعیرانەی ڕێچکەی شیعری نالی و سلێمانی و بابان و شارەزوور و هەموو کوردستانی باشووریان وەرگرتووە و بەشیعرە ڕەنگینەکانیان دیوانی شیعری کوردییان دەوڵەمەند کردووە.

ئەدەب

بەشی هەژدەم

ئەدەب

١٨٥٩ – ١٩١٦

کورِ یا کچی تەن نازک هەردوو بەمە ئیعجازن
لەب وەک دەمی عیسا کورِ روو وەک کەفی مووسا کچ

ژیان و خاسیەتەکانی شیعری

ژیانی ئەدەب

عەبدوڵڵا بەگ کوڕی ئەحمەد بەگ کوڕی ڕۆستەم بەگ کوڕی باباعومەری کوڕی سەیفەددینە. نازناوی شیعری «ئەدەب»ە. بەڕەسمی لەقەبی «میسباح-ددیوان»ی لە محەمەد عەلی شای قاجار وەرگرتووە لە کاتێکدا وەلی عەهدی شای ئێران بووە و لە تەورێز دانیشتووە. لە مەڵبەندی خۆی و لە ناو کوردەواری بەعەبدوڵڵا بەگی میسباح-ددیوان و ئەدەب ناوبانگی دەرکردووە.

عەبدوڵڵا بەگ لەساڵی ١٨٥٩ لە گوندی ئەرمەنی بلاغ لە ناوچەی موکریان لە دایکبووە. ئەم گوندە کەوتۆتە ئاقاری سێ کوچکەی ئاوایییەکانی بۆکان و میاندوا و ساینقەڵا. ئەدەب لە بنەماڵەیێکی دەوڵەمەند و دەست ڕۆیشتوو و خوێندەوار بووە. لە تەمەنی حەوت هەشت ساڵیدا مامۆستای تایبەتی بۆ گیراوە و لە ماڵەوە فێری خوێندنی کردووە، ئەو مامۆستایە ناوی مەلا فەیزوڵڵا بووە، قورئان و بەرنامەی سەرەتایی حوجرەی مەلایانی بۆ دەور کردۆتەوە. لە پاشانا مامۆستای زمانی فارسی و خۆشنووسی بۆ گیراوە. پرۆگرامی ئەم جۆرە مامۆستایە کە میرزایان پێ وتووە بریتی بووە لە پێگەیاندنی ڕۆشنبیرێک ئاگاداری زمانانی فارسی و کوردی بێ و شارەزایی لە زانستییەکانی دەرەوەی بەرنامەی حوجرە

هەبێ کە تەنیا زانستییەکانی ئایینی ئیسلام و زمانی عەرەبییە. ئەم جۆرە خوێندەوارانە لە دیوەخانی دەوڵەمەندانددا دەبوونە نووسەری ئاغاکان و دەوری سکرتێری ئێستایان دەدی.

لە تەمەنی بیست ساڵیدا باوکی دەینێرێ بۆ خوێندن لە شاری تارانا. ماوەیێکی کەم لەوێ دەمێنێتەوە، هەرچۆنێ بێ فارسی باشتر فێر دەبێ و ئاسۆی بیری لە شارێکی گەورەی وەکو تاران زیاتر فراوان دەبێ. بەهۆی ژیانێکی ئورستۆکراتی پێوەندی کۆمەڵایەتی لە گەلێ لایەنەوە ڕەنگاوڕەنگ بووە، گەشتی لە هەندێ ناوچەکانی ئێران بووە بەتایبەتی تەورێز. خۆی و عەلی بەگ سالار سەعیدی برای کە ئەندامی مەجلیسی شوورایی میللی (پەرلەمانی)ی ئێران بووە ئاشنایەتییان لەگەڵ قونسوڵی ڕووس لە تەورێز کوردناسی ناودار ڤاسیلی نیکیتین بووە. هەروەها گەشتی ڕووسیا و پۆڵۆنیای هەیە بەتایبەتی شارە گەورەکانیان. وا باوە هۆی ئەم گەشتەی دەرەوەی وڵات لەبەر ئەوە بووە لە تەمەنی سی و پێنج ساڵیدا تووشی نەخۆشی لەرزۆکی (ئیفلیجی، شەلەل) بووە، بۆ تیمارکردن ڕووی کردۆتە ئەو وڵاتانە.

ئەدەب گەشتی ناوچەی شارەزووری هەیە لە ساڵی ١٩١٠ لەگەڵ هەندێ لە بەگزادەکانی موکریان و مەریوان سەرێک لە ئاوایی شانەدەری دەدا، ماوەیێک میوانی خەلیفە ڕەشید ناوێک دەبێ، گۆیا لەم گەشتەدا ئەدەب بەبینین یا بەنامە پێوەندی لەگەڵ تاهیر بەگی جافی شاعیردا بووە.

ئەدەب لە زانینی زمان پێشکەوتوو بووە، جگە لە زمانی دایک زمانەکانی فارسی و عەرەبی و تورکی زانیوە، شارەزایی لە زمانی ڕووسی و فرەنسی بووە. بەڕاستی ئەم شاعیرە لە ڕووی زانیاری و ڕۆشنبیرییەوە وەک هەڵکەوتوویێک دەکەوێتە بەرچاو تەنیا شاعیری چاک نەبووە. بەڵکو یەکێک بووە لە خۆشنووسە بەهرەدارەکان، هەندێ لە شیعرەکانی کە بەخەتی خۆی نووسراونەتەوە نرخی مۆزەیی تایبەتی خۆیانیان هەیە. جگە لەوە ئەدەب بایەخی بەنەخش و نیگار و وێنەکێشان داوە، بەقەڵەم و بۆیاغ وێنەی ڕەنگاوڕەنگ و هێڵکاری ڕەش و سپی کێشاوە. لە دەوروبەری ژیانی شاعیر کامێرا (ماکینەی وێنەگرتن) پەیدا بووبوو، بەرهەمی ئەم جۆرە هونەرەش ماوەتەوە. سەرەڕای زانینی ئەم جۆرە هوانەرانە ئەدەب بایەخی زۆری بەمۆسیقا داوە، تار و کەمانجەی بەکارهێناوە شارەزای

دانانی نۆتەی مۆسیقا بووە، لەوانەیە دەنگ خۆشییەکەشی بووبێتە هۆی ئەوەی بایەخ بەمۆسیقا بدا یا شیعری گۆرانی میللی ئامێز بهۆنێتەوە.

ئەدەب کەسێکی دڵ تەڕ بووە، حەزی بەڕاووشکار و کۆڕی ساز و سەمتوور و بەزموڕەزمی ئوروستوکراتییانە بووە، چێژی لە خواردنەوە وەرگرتووە هەنگامی سەرخۆشی پێ خۆش بووە، قوماری بۆ ڕابواردن کردووە، جیگەرەی کێشاوە.

دیاردەیێکی هەرە گرنگ لە ژیانی تایبەتی ئەدەبدا عەشقی نوسرەت خانمە، ناخی دەروونی داگیر کردبوو بەبێ ئەو ئارامی نەدەگرت. نوسرەت خانم کچی عیزەتوڵلا خانی میر پەنجی بووە، یەکێکە لە بنەماڵە سەردارەکانی موکریان. نوسرەت زۆر جوان بووە، ئەدەب هەموو شیعری بۆ ئەو وتووە، لە شیعرێکیاندا ناوی دەبا:

دڵڕوبایی مونحەسیر ئەوشۆ بەحاڵی نوسرەتە
ویردی بەزمی مەی گوساری چاوی کاڵی نوسرەتە

لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

ئەشعاری (ئەدەب) بۆ عورەفا قووتی ڕەوانن
خاسسە بەسەدای لالەعوزارێکی خۆش ئاواز

لەبەر نەخۆشی درێژ خایەنی ئەدەب خۆشەویستی نێوان شاعیر و دلبەر نوسرەت خانم بەردەوام نەبووە، هەروەها نەخۆشی کاری گەورەی بەسەر شاعیرەوە بووە و کەم ژیاوە. تەنگوچەڵەمەی زۆر بووە لەگەڵ ئەم ژنە، گەلێ جار تۆراوە و لە دواییدا ئاشت بوونەتەوە. هەرچۆنێ بێ لە ساڵی ١٩٠٨ نوسرەت لە ئەدەب جیا بۆتەوە بەیەکجاری و لە پاشانا شووی بەئاغایێکی عەشرەتی کەوورگ کردووە.

ئەدەب لە منداڵییەوە نەخۆشی لەرزۆکی بووە، لە سەرەتادا ئازاری نەداوە، هەرچەندە زیاتر بەساڵا چووە نەخۆشییەکەی تەشەنەی کردووە و لێی پیس بووە. ناچار جۆلانەیێکی بۆ دروست دەکەن و لەناویدا پاڵ دەداتەوە، بەهۆی ژەندنی جۆلانەکەوە، ئازاری لەشی هەندێ کەم دەبێتەوە، تا ساڵی ١٩١٦ ئەو نەخۆشییە لە مردن نزیکی دەکاتەوە و لە گوندی خۆیان ئەرمەنی بلاغ کۆچی دوایی دەکا و هەر لەوێش دەنێژرێ.

خاسیەتەکانی شیعری ئەدەب

شاعیریەتی ئەدەب

ئەدەب نوێنەری قوتابخانەی نالییە لە خاکی موکریاندا، هەر وەکو حاجیش نوێنەری ئەم قوتابخانەیە بوو لە خاکی سۆراندا، حەریق و مەحوی و شێخ ڕەزاش نوێنەری ئەم قوتابخانەیە بوون لە خاکی بابان و گەرمیاندا. ئەم شاعیرانە، واتە شاعیرانی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم ئەگەرچی غەزەلی نالییان لە ڕووی ڕوخسارەوە نەگۆڕیوە، بەڵام شۆڕشێکیان لە ناوەڕۆکدا بەرپا کردووە، حاجی بەنیشتمانپەروەری و کوردایەتی، حەریق و مەحوی بەسۆفیزمی، شێخ ڕەزا بەئەدەبی داشۆرین و کراوە (ئیرۆتیک)، وە ئەدەب بەدەرهێنانی غەزەلی دڵداری لە چوارچێوەی سۆفیزمەوە بۆ گێتی ڕیالیزم.

ئەدەب غەزەلی کوردی لە لاهووت ڕزگار کردووە، ئەگەر دلبەری هەندێ لە شاعیران نە کوڕ بووبێ و نە کچ و پەیکەرێکی سۆفیزمی بووبێ، بێ گومان دلبەرەکەی ئەدەب ئادەمزادێکی سەر ڕووی ئەم زەوییە بووە و ناوی نوسرەت خانم بووە.

ئەدەب لە ئایین نەدواوە، تەنیا نەعتێکی هەیە، نەوەکو لەبەر ئەوەی مەلا نەبووە، لەوانەیە ئوروستوکراتییەتی بنەماڵەی هێڵی ئەم ڕێبازەی بۆ کێشا بێ. ئەدەب یەکێکە لە داهێنەرانی جوانی مانا لە ئەدەبی کوردیدا. لە شیعریدا ئەوە دەردەکەوێ ناخۆشیی ژیانی نەچەشتبێ، ئەگەرچی تەندروستیشی باش نەبووە و هەمیشە نەخۆش بووە. هەموو شیعرەکانی بۆ جوانی و دڵداری و سروشت و ژیانی بەختیاری تەرخان کردووە.

شیعری ئەم شاعیرەمان نرخێکی ئیستێتیکی تایبەتییان هەیە لە ئەدەبی کوردیدا، هۆیێکی گرنگ بوون بۆ بڵاوبوونەوە و پەرەسەندن و گۆڕانی ئەدەبی کوردی لە ناوچەی موکریاندا. شاعیر کە لە شیعری سۆفیزم دوور کەوتۆتەوە، لە ڕاستییێکی دیکە نزیک بۆتەوە کە دڵداری ڕیالیزمی سەر زەمینییە. سروشت لای ئەدەب دیاردەیێکی ڕووداوە، خۆشەویستەکەی پەری بەهەشت نییە بەڵکو ژنێکی کوردە، نوسرەت خانمە.

دارشتنی ڕستە و هەڵبژاردنی وشە لە لای ئەدەب لە دیالێکتە ناوچەییەکەی

موکریان وەرگیراوە، لەبەر ئەوە لە کاتی خوێندنەوەی بەشێ لە شیعرەکانی هەست بەوە دەکرێ کە شاعیر خەڵکی موکریانە. هەروەها لە خوێندنەوەی شیعری حاجی قادریش هەست بەوە دەکرێ کە شاعیر خەڵکی ناوچەی سۆرانە (دیالێکتی ناوچەیی هەولێر و کۆیە و ڕواندز).

دیوانی ئەدەب

تا ئێستا بەرهەمی شیعری ئەدەب بەتەواوی لە دیوانێکدا چاپ نەکراوە. بەشێکی زۆری بەرهەمی چەند جارێک بەچاپ گەیینراوە وەکو لە لای خوارەوە ڕوون کراوەتەوە:

١- بەشێک لە دیوانی ئەدەب بۆ یەکەمین جار لە لایەن حوسێن حوزنی موکریانییەوە لە ٢٨ی ئاغستۆسی ١٩٣٦ لە ڕواندز چاپ کراوە.

٢- بۆ جاری دووەم دیوانی ئەدەب لە بەغدا لە ساڵی ١٩٣٩ لە چاپ دراوە. پێشەکییێکی هەژدە لاپەڕەیی بۆ ئەم چاپە نووسراوە، بۆ ڕاستی و مێژوو پێویستە ئەوە بوترێ پێشەکی ئەم چاپە لە لایەن شێخ سەلامی شاعیرەوە نووسراوەتەوە هەر ئەویش لە کاتی خۆیدا دیوانەکەی بۆ چاپ ئامادە کردبوو.

٣- دیوانی ئەدەب بۆ جاری سێیەم لە لایەن گیوی موکریانییەوە لە هەولێر لە ساڵی ١٩٦٦ چاپ کراوە.

٤- دیوانی ئەدەب بۆ جاری چوارەم لە لایەن محەمەد ئەمینی میسری و ئیسماعیلی سەییدیان، خاوەنەکانی «کیتابفرۆشی سەییدیان» لە مەهاباد چاپ کراوە. ساڵی چاپی لەسەر نەنووسراوە. ئەم چاپە دووبارەکردنەوەی چاپی دووەمی بەغدایە بەڕێگەی ئۆفسێت.

٥- دیوانی میسباح-ددیوان «ئەدەب» بۆ جاری پێنجەم لە لایەن محەمەد سەعید نەجاری «ئاسۆ»وە ئامادە کراوە و «ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیووبی» لە ساڵی ٢٠٠٢ لە ئێران بلاوی کردۆتەوە، هەرچەندە ئەم چاپەش تەواوی شیعری ئەدەب نییە، بەڵام لە ڕووی ڕاست و نووسین و ئیملاوە لە هەموو چاپەکانی پێشوو باشترە.

٦- بەشێک لە شیعری ئەدەب بەناوی «عەبدوڵلا بەگی میسباح-ددیوان شاعیری گەورەی خاکی موکریان»، لە بەغدا لە ساڵی ١٩٧٠ لەگەڵ لێکۆڵینەوەیێک لە

لایەن مـارف خـەزنەدارەوە بڵاو کراوەتەوە. ئەم بڕە شـیعرە لە کاتی خـۆیدا لە سـاڵی ١٩١٥ ئەدەب بـەخـەتـە خـۆشـەکـەی نووسـیـبـوویەوە بەتایـبـەتی بۆ کوردنـاسی ناودار ڤـاسـیلی نیکیـتین. ئەم دەسنووسـە ئێسـتـا لە ئەرشـیـڤی نیکیتین لە ئامـۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمییەی زانستی ڕووسیا لە سانت پیترسبورگ پارێزراوە.

کێشی شیعری ئەدەب

ئەدەب بەشـێکی زۆری بەحـری عـەرووزی کـردووە بەکـێـشی شـیـعـری، لەوانە: هـەزەج، ڕەمـەل، موزاریع، ڕەجەز، سـەریع، موتەقاریب، موجتەس.

قافیەی شیعری ئەدەب

ئەدەب نزیکەی نیـوەی دەنگەکانی ئـەلفوبێی عـەرەبی و کوردی بەکارهێناوە وەک قـافیـە لە شیـعریدا. ئەو دەنگانەی بەکاری هێناون ئەمـانەن: ا ب ت چ د ر ز س گ ل م ن و ۆ ه ی ێ وەک لەم لیسـتـەدا دەردەکەوێ ئەدەب ئەو دەنگانەی لە ئەلفوبێی عـەرەبیـدا هـەن و لە ئەلفـوبێی کوردیدا نین هـیچ یەکێکیـانی بەکار نەهـێناوە، ئەو دەنگە کـوردییـانەی لە زمـانی عـەرەبیـدا نین و تەنیـا لە کـوردیدا هـەن، شـاعـیـر دەنگەکانی (چ، گ، ۆ، ێ)ی بەکارهێناوە، واتە شاعیر ئاوڕی لە دەنگە کوردییەکان داوەتەوە و دەنگە عەرەبییەکانی نەکردووە بەقافیە.

پاش قافیە

ئەدەب بەگشـتی هۆگری بەکارهێنانی پاش قـافیـە بووە. ئەگـەر بەراووردێک لە نێوان ژمـارەی شـیـعـری و قـەوارەی بـەکـارهێنانی پاش قـافیـە بکرێ ئـەمـەیان بێ گومان یەکجار زۆر دەکەوێتە بەرچاو. ئەو پاش قافیەی لە شیعرە بڵاوکراوەکانیدا بەکاری هێناون ئـەمـانەن: نەکا، دەکا، بەخـودا، شکا، ئـەدەب، ئەمشـەو، لە باڵات، نەکرد، چەند، کرد، بولبولم، بم لە گوڵشـەن، بوو، تۆ، چ بوو، ئەمڕۆ، تێکەڵە، هـەیە، چاکە، چاترە، خۆشترە، بەسە، ساقییە، موبارەک بێ، دەڵێ چی.

نەعت

دیوانـی ئەدەب تەنیـا قـەسـیـدەیێکی شـازدە دێری دەور دەکـاتەوە لـە نەعـتی

پێغەمبەر، شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئەی نووری ئیهتیدات لە ماهی هەتا سەما

وەی فەخری ئیستیفات لە ماهی هەتا سەرا

ئەی شاهی ئەنبیا کە ووجوودی شەریفی تۆ

ئەقدەمترە لە خیلقەتی مەخلووقی دوو سەرا

ئادەم ئەبولبەشەر کە بەزاهیر لە سولبی وی

هێشتا قوڕی گەلاڵە بوو، تۆ خەتمی ئەنبیا

بەم دێرانە ئەدەب دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

قەسدی منیش لە عەرزی جەسارەت بەحەزرەتت

جوبرانی نەقسی حاڵە بەنامت لە (مامەزا)

گەر ساڵحە (ئەدەب) و گەریش تالحی شەمی

ئوممیدەواری عەفووتە تۆ و خەمسەی عەبا

هێندەم بەسە لە حەشر کە چەتری شەفاعەتت

من ڕوو سیەهـ لە سایەیی ڕەحمەت وەلا نەخا

ئەم نەعتەی ئەدەب بەتەواوی لە نەعتە کلاسیکییەکانی شاعیرانی دیکەی کورد جیا دەبێتەوە. ئەو نەعتانە بوون بەکەرەستەیێکی ئامادەکراو بۆ شاعیران لە ناو خۆیاندا، بەئاسانی لە یەکترییان وەردەگرت، سەرچاوەی بنچینەیی هەموویان نەعتەکانی نالی بوون. لە هەموو ڕوویێکی هونەرییەوە شاعیرانی دوای نالی لە دەوروبەری وێنە و ماناکانی ئەو دەسوورانەوە، نەک تەنیا ناوەڕۆک بەڵکو لە ڕوخساریشدا لاسایی ئەویان دەکردەوە، شیعرەکانیان لەسەر کێش و قافیەی ئەو دادەنا. بەڵام ئەم نەعتەی ئەدەب بەتەواوی لەوان جیا دەبێتەوە. ئەستووری بیروباوەڕی شاعیر لێرەدا ئەوەیە محەمەد پێغەمبەر پێش ئادەم خوڵقاوە، خوا ئادەمی دروست کردووە لەبەر پێغەمبەر. واتە ئادەم هێشتا قوڕ بووە کە گیانی پێغەمبەر خوڵقاوە. کەسێکی وا گەورە توانای ئەوەی هەیە لە گوناهـ خۆش بێ، بۆیە ئەدەب داوا لە ئالی عەبا (محەمەد و عەلی و فاتیمە و حەسەن و حوسێن) دەکا بیخەنە ژێر چەتری شەفاعەت و بەبەهەشت شادی بکەن.

وەسف و دڵداری

سەرچاوەی ئیلهامی هەموو شیعری دڵداریی ئەدەب نوسرەت خانم بووە. لە بنەڕەتدا بەرهەمی ئەدەبی لە ڕووداوێکی دیاریکراو دروست دەبێ بەڵام ڕووداوێکی تازەی دیکەی دروست دەکاتەوە، بەم پێیە ئەگەر جوانەکەی ئەدەب نوسرەت خانم بووبێ، ئەوەی ئەو دروستی کردووە دەبێ لە نوسرەت خانمیش جوانتر بێ. ئەوەی پێوەندی بەلێکدانەوەی شیعری ئەدەبەوە هەیە ئەوەیە جوانی نوسرەت خانم جۆرە شەقڵ و سیمایێکی تایبەتی داوەتە شیعری ئەو شاعیرە دەتوانرێ بەشاعیرێکی خاوەن شێوازی تایبەتی دابنرێ، ئەو شێوازە سەربەخۆیە سنووری جوانکاری شیعری دیاری دەکا، ئیتر پیاو دەتوانێ ئەو شێوازە هونەرییەی بەواقیعی ڕێکوپێکی هەموو ئەندامانی پەیکەری نوسرەت خانم بچوێنێ واتە شیعرەکە بەراوورد بکا لەگەڵ نوسرەت خانم.

لەم ماوەیەدا هەندێ نموونەی لەم بابەتەی شیعری ئەدەب دەخرێتە بەرچاو.

١

سەبا لە کنم گوزەرگاهت دیاری دلبەرە ئەمڕۆ
شەمیمی عەنبەر ئامێزت وەها جانپەروەرە ئەمڕۆ
لە خەودا شەو خەیاڵی دەستەیی کاکۆڵی یارم کرد
دەماغم پڕ لە عەتر و بۆ و مشک و عەنبەرە ئەمڕۆ
دوێ فەرمووت کە جان و سەر فیدای ئەو خاڵی هیندووتە
بەڵێ فەرمایشی جانان لەسەر جان و سەرە ئەمڕۆ
بەڕوودا قافیلەی هیجرت سەرای دڵمی لە غەم پڕ کرد
خەرابەی دڵ لە لوتفی تۆ عەجایەب بەندەرە ئەمڕۆ
لە تەختەی عاجی ڕوخسارت بەمووداسی نەزەر لەغزی
دە داوەت دا دڵی بۆیە لە عەمدەن شەشدەرە ئەمڕۆ
بەبێ تۆ خوسرەوی عالەم لە لام وەک ڕەنجی فەرهادە
بەوەسڵت ڕووحی شیرینم هەلاهیل شەککەرە ئەمڕۆ
غولامی تۆ (ئەدەب) تا بوو لەناو عوششاقی بێ سەر بوو
بەڵێ تاجی سەرم بۆیە لەسەریان ئەفسەرە ئەمڕۆ

شنەبای شـەماڵ کـە دەگاتـە ئەدەب بۆن و عـەنبـەر بیـری لە دلبـەرەوە بۆ دێنێ، ئەمـە ئەگـەر لە بێداری بـووبێ، کەچی لە خـەودا دەسـتی لە ملـی دلبـەر کـردووە و مێشکی پڕ بووە لە بۆنی خۆش و میسک و عەنبەر، بۆنی خۆشی زولفی دلبەر. بەم جۆرە ئـەدەب لە داهێنانی وێنە هونەرییـەکانی بەردەوام دەبێ. زۆریان تازەن و لە داهێنانـی شـاعیرن. لـەم شیـعرەدا ئـەدەب هەندێ وێنەی ڕەوانبـێـژی بەدەگمـەن بەکارهێنراوی داهـێناوە وەکو لێرەدا «موراعـات» و «نەزیر»ی بەکـارهێناوە کە لە نێـوان خـوسـرەو و فـەرهـاد و شـەکـر و شـیـریندا هەیە، وەک ئاشکرایە ئـەمـانە هەمـوویان قـارەمـانی چیرۆکی شیـعری «شیـرین و خـوسـرەو»ی خـانای قوبادی و نیزامی گەنجەوین.

٢

بێ زەوق و مـەحەببـەت مـەی و مەیخـانە دەڵێ چی
بـێ نەشـــئـــەیی زاتی بـەت و پـەیمانـە دەڵێ چـی
هـەر سیدقـە دەبا مەردی خـودا ڕێگە بەمـەقسـوود
شـێخ و شـەحـەن و کەعبـەو و بوتخـانە دەڵێ چی
عـاقڵ ئەوەیە قـەیدی عـەلاقـەی نیـیـە وەک شـێت
فـــەزل و هـونەر و عـــاریف و فـــەرزانە دەڵێ چی
زادەی ڕەهـی هـامـوونی تـەریقـــەت مـــەبە زاهـیـد
ویردی سـەحـەر و سـەبحـەیی سـەد دانە دەڵێ چی
تۆ تاوی سـەری شـەمـعێ مـەبینە کـە دەسـووتێ
بـنوارە لـە ســـــــۆزی دڵـی پـەروانـە دەڵێ چـی
باتـین ئەوەیە مـــەخـزەنی ئەسـراره سـەراسـەر
بێ گـەنجی حـەقـیـقـەت دڵی وێرانە دەڵێ چی
مـیسـبـاح ئەوەیە سـائیـره نووری لە هەمـوو جێ
قـــەندیلـی زەڕ و زیـوەری کـاشـــانە دەڵێ چی
واعیز وەره یەک هەفتە (ئەدەب) فێر بە لە لای من
پـەندی بەڕیا لۆمـــە و ئەفـــســـانە دەڵێ چـی

لەم شـــیـعـــرەدا ئەدەب لە ڕەســـەنی ڕەوشت دەگـەڕێ لە ئـادەمـزاددا. هـەندێ مـەسـەلەی لۆجیکی دێنێتە گۆڕێ وەکو ئەوەی ئەگەر چێژ یا ئەڤین خـۆڕسک نەبێ لای مرۆڤ مەستی مەیخانە هەڵوێستی چی دەبێ بەرامبەری! ئەم وێنەیە و هەموو وێنەکانی دیکەی شیعرەکە کە لە ڕەنگی ئەون، بەپێوانەی لۆجێک تەماشا ناکرێن چونکە مـەسـەلەکە گیانییە، لەبەر ئـەوە لە گێتی داهێنانی هونـەریدا تیۆرییـەکانی لۆجـێک بەتاڵن. بۆیە هـەمـوو وێنەکـانی شـاعـیـر چوونەتـە دەلاقـەی داهێنانی هونەرییەوە.

٣

دوو هـەناری نـەورەسـن هـەریـەک بـەیەک گـــوڵنـارەوە
یـا دوو نـارنجی ڕەســــیـــــدەن لەو بـەهـاری پـارەوە
دوو شـەمامـەن دەم تەرەک هەردوو بەیەک بۆستـانەوە
یانە جـووتێ گـوڵبـەدەم سـێـون بەســەر یـەکـدارەوە
دوو پیـاڵـەی زەڕ نیـشـانن سـەر بـەدوو گـژنیـژەوە
یا دوو حـوقـقـەی گـەوهـەرن بـەندن بەدوو بزمـارەوە
نار و نـارنج و شــەمــامــە چـەندە خـۆش دێنـە نەزەر
هەر لـە یەک شــاخ و لە یـەک باغ لە یـەک گـوڵزارەوە
نە هەنـارن نە شـەمـامـەن نـە بەهێن نە سێـوی کـاڵ
جـــووتێ مـــەمکی ئاتـەشین ڕەنگن بـەبەر دڵدارەوە
ئەی خـودا چەندە ڕەوانبـەخش و لـەتیف و دلبـەرن
ئەو دوو نارە نەورەسـە بەو سەروی خۆش ڕەفتارەوە
حـاڵی زاری من لە حـەسـرەت ئەو دوو نارانـە دەڵێی
گـینگڵی مـارە بەســـەر کـانوونی پشکۆی نارەوە
دلبــەرا ڕەحـمێ بکە ئاخــر هـەتا کـەی بەندەگـیت
ڕۆژ و شــــەو بێ ڕوویی تۆ بـەو ئـاه و ناڵـەی زارەوە
گەر لە تاڵی شەربەتی هیجرت دەپرسی بەو سـەرەت
خـۆزگـە دەخـوازم هەمـوو جـارێ بەژەهـری مـارەوە

ئەی (ئەدەب) ئێستا لە هیجران ناڵە بێ سوودە لە لام

هەر دەبوو ئەووەل نەچووبایتـــایە ژێر ئەم بارەوە

ئەم وەسفەی ئەدەب لە شیعری کلاسیکیدا حاڵەتێکی زۆر باو نییە، کەم شاعیر بەرهەمێکیان تەرخان کردووە تایبەتی بێ بەئەندامێک لە ئەندامە جوانەکانی دلبـەر. ئەدەب نیوەی زیاتری ئەم شیعرەی بۆ وەسفی مەمک داناوە. وێنە هەڵبژاردەکانی لە باغی سروشت وەرگرتووە. باس لە میوەکانی هەنار و نارنج و شەمامە و سێو و بەهێ دەکا و بەمەمکیان دەچوێنێ. وێنە جوان و ڕەنگینەکەی لەوەدایە یەکە یەکە باسی ئەم میوانە دەکا و ئینجا دەڵێ ئەوەی شاعیر دەیەوێ باسی لێوە بکا، هیچ یەکێک لەم میوانە نییە، بەڵکو مەمکی دلبەری خۆشەویستە.

٤

ئەو چەنبەری گێسوو کە موزەییەن بەپەرەنگە

سەد نامی خودا چەندە مەلیح و چ قەشەنگە

ڕوخسارە درەخشانە لە ناو زوڵمەت و پەرچەم

یا پرتەوی مـیـهـر و ئوفوقی وادییی زەنگە

لێوت بەسوخەن دێنییە ئیعجاز مەسیحە

چاوت بەفیتنەن فیتنەیی ئیسلام و فەڕەنگە

چاوت ئەگەر ئەورۆ بەنیگەه مایلی سوڵحە

زولفی سیەهت بۆچی دەگەڵ مەی سەری جەنگە

سەختی دڵی تۆ شەوقی دڵی نازوکی ئێمە

وەک سوحبەتی خارا وو سەبوو شیشە وو سەنگە

بێ وەجهە بکەم فیکری ڕەهایی لە کەمەندت

تا کێشی کەمەنداری برۆت پڕ لە خەدەنگە

تەنگی دەمی تۆم هاتە نەزەر لەو غەزەلەی دا

بۆیەم بەخودا وەک دەهەنت قافیە تەنگە

فەرمووتە (ئەدەب) جانێ بەماچێ کە دەوا بێ

هێنامـــەوە هاتووم وەرە بیگرە درەنگە

ئەدەب لەم شیعرەدا وەسفی هەندێ لە ئەندامی لەشی دلبەر دەکا، لەوانە پرچ و کەزی و دەموچاو و ڕوومەت و لێو، بەگشتی لە قالبی شاعیرانی پێش خۆی نەچۆتە دەرەوە. بەڵام لە دوو توێی ئەم وەسفانەی وێنەی تازە دروست دەکا. هەر لەم شیعرەدا دیارە و چەندە جوانە کە بەدلبەری دەڵێ قافیەی من وەک دەمت بچووک و تەنگە، واتە قافیەی بۆ نایە و لەم لایەنەوە سەرکەوتوو نییە. کەچی ئەدەب بەگشتی لە قافیە زۆر شارەزایە، قافیەی ئەو کەموکووڕی تێدا نییە، بۆ بەڵگە لەم شیعرەدا هەر نۆ وشەی قافیە ڕەسەنن و دووبارە نەکراونەتەوە. هەموو شیعری ئەدەب لە ڕووی کێش و قافیە و ڕیتم و مۆسیقاوە بێ خەوشن.

٥

ئەی لوعبەتی زیبا وو دلارام و پڕ ئەفسوون
ئەی شاهیدی پڕ ناز و سوخەن جۆویی سەمەن گوون
هەر من بەتەنێ شێفتەیی تەلعەتی تۆ نیم
عالەم بەسەری نێرگسی فەتتانتە مەفتوون
فەرمووتە کە فیردەوسی بەرینە روخی زیبات
گەر جەننەتە بۆ خابگەهی دوو بەچە ئاهوون
شاعیر دەهەنی غونچەیی تۆ شیبهی بەگوڵ کرد
نەیزانی خەتای کردبوو وەڵلاهی بەسەرچوون
فەرمووت کە (ئەدەب) دڵ نەشکێنێ بەجەفای تۆ
چۆنم نەشکێ شووشە کە ئاماجی روخام بوون

لەم پارچە شیعرەدا ئەدەب دەیەوێ خۆشی بگەیەنێتە گیانی دلبەر کە دەڵێ تەنیا هەر ئەو گیرۆدەی دڵدار نەبووە، هەموو عالەم عەشقی جوانی دلبەرن، ئەگینا کامە دڵدار حەز بەوە دەکا دلبەرەکەی هەموو عالەم خۆشیان بووێ و لێی بستێننەوە! دیارە مەسەلەکە تەنیا ئەم لێکدانەوە سایکۆلۆجییە نییە، بەڵکو ئەو وێنە هونەرییانەیە کە لەم شیعرەدا شاعیر لە دەوری بیروباوەڕەکەی کۆیانی کردۆتەوە.

دڵتەنگی لە دووری یار

ئەدەب کۆمەڵێک شیعری لیریکی تەرخان کردووە بۆ وێنەگرتنی هەست و نەستی ناوەوەی خۆی. ئەو شیعرانە زادەی بیری سەردەمی گرژی و خەیاڵی ڕەشبینی و زایینی ڕاڕایی ناو مێشک و دڵ و دەروونی شاعیرن و هەمووشیان لە قاڵبی هونەری شیعری کلاسیکی دوور ناکەونەوە و مانا لەفزییەکانیان کە وا زان دەکرێ ناخۆشە، بەخۆشی دەگەڕێتەوە و دەبێ بەنموونەی دڵداری.

١

مەستی قەدەحی بادەیی زیبا سەنەمێکم
هەر لەحزە لە نەشئەی لەبی وەک جامی جەمێکم
ساتێ کە فرووغی مەهی دیداری نەبینم
ئەو ساتە مەپرسە کە قەرینی چ غەمێکم
تا دانەبەزێ غەیری لەسەر مەکەفی پاکەی
هەر تاوە وەکو سایە لە بن هەر قەدەمێکم
قەت نەبووە شەوێکی بەغەمی کوهنەیەوە بم
هەر سوبحەدەم ئازوردەیی تازە ستەمێکم
هێندەی غەم و چین خستنە سەر یەک خەمی گێسوو
نازانم ئەوێستاکە لە بەندی چ خەمێکم
گەنجێکە خودادادە بەوی حوسنی جیهانگیر
لەو گەنجە ئەمن چاوەنواڕی کەرەمێکم
گەر حاڵی (ئەدەب) بێتو بپرسن لە فیراقی
ماوم کەم و بێشێکی بەلا (کەلعەدەم)ێکم

ئەم شیعرەی ئەدەب ڕەنگدانەوەی ئێش و ئازاری دوورییە لە دلبەر. غەم و پەژارەیێکی قورسی بۆ دروست کردووە. کە بیری لێ دەکاتەوە سەری لێ دەشێوێ، هەروەها ناتوانێ تەعبیر لە شێواوی خۆی بکا، خۆی لە خۆی ون بووە.

٢

ئەی غەزالەی بێ سەبەب ڕەم کردەکەی هەم پەیکەرم

شۆخی بێ پەیمانەکەی بێ شەرتەکەی سەوداسەرم

خۆش مەزەی ناخۆش ئەدای شیرین کەلامی تورش ڕوو

دلبەرەی شێوەگەرەی جەور ئاوەرەی جادووگەرم

کەی من و تۆ شەرتمان وابوو بەبێ یەک هەڵبکەین

یا دەبوو کەی من بەبێ تۆ سەر بنێمە بەستەرم

بۆ گوڵی ڕوومەت گوڵی تەڵعەت گوڵی ڕوخسار گوڵ

گوڵعوزاری نازداری دڵشکاری خودسەرم

گەر عیتابە هەر بەسە نازە بەسە جەور بەسە

وا بکە ئاخر چاوەکەم ئەمنیش بەباری دەربەرم

من کە کوشتەی یارم زەحمەتە ڕووح دەربەرم

تاقی ئەبرۆی چاوەکانی بوونە قەتڵ بۆ سەرم

شاهی خووبان تۆ مەڕەنجە لەو گلەییانەی (ئەدەب)

تۆ هەر ئەو شاهی وەفاداری و منیش فەرمانبەرم

دلبەری شاعیر لە مامز دەکا، بزێوە، سرکە، بێ پەیمانە، جادووگەرە، بەڵام جوانە، قسە خۆشە، بۆ شاعیر ڕوو ترشە. جوانێک هەموو ئەندامی لەشی گوڵ بن، ئەگەر گلەیی بکا، ناز بکا، خراپە بکا، پێویستە سنووری هەبێ، ئاوڕێک لە دڵدار بداتەوە. ئەمەی شاعیر گازاندەیە، دلبەر هەر شاهە و ئەدەبیش فەرمانبەرە.

٣

بەستەیی زولفم ئەگەر چاهی زەنەخدانت چ بوو

سیلسیلەی کردم لە گەردەن بەند و زیندانت چ بوو

فیتنەیی چەشمی سیەهـ کافی بوو بۆ سامانی مە

تیرەبارانی سەفی سەربازی موژگانت چ بوو

ئێمە جەمعی عاشقان ئاشوفتە حاڵی زولفی تۆین

تۆ لەمە ئاشوفتەتر زولفی پەرێشانت چ بوو

گەر لە ئەووەڵ قەسدی تۆ پێکانی سینەی مە نەبوو

بێ سەبەب تۆ بەو خەدەنگی غەمزە ڕەهبانت چ بوو

شاعیر بیر لە بەندیخانە و کۆت و پێوەند و زنجیر دەکاتەوە، بەڵام ئەم ئازاردانە ئاساییەکە نییە، بەڵکو ئەوەیە وەکو شاعیرانی کلاسیکی باسی دەکەن. ئامێرەکانی ئازاردان زولف و کەزی دلبەرن. دیارە شاعیر مەبەسی وێنەی ڕاستی نییە و ئەو ئازار و ئەشکەنجەیەی پێ خۆشە.

٤

بەختی من ئەی زولف کە هەمواره نگوونی

یا سەبری من ئەی موو کە تۆ بێ تاب و زەبوونی

جیسمی منی ئەی توڕڕە مەگەر پڕ تەب و تابی

یا چاوی منی چەهرە کە وەک کاسەیی خوونی

هەم فەردی منی عوود مەگەر دوودە هەناسەت

هەم دەردی منی ڕوود مەگەر زار و زەبوونی

ئەی لالە مەگەر سۆزی فیراقت لە جیگەردا

ڕوخسارە بەخوێنی وەکو من داغ دەروونی

ئاهی منە شام و سەحەر و دەردی دڵی سۆز

یا ڕەب چ عەجەب ئایینە لەم ئاهە مەسوونی

بۆ تیغی برۆت چاکە دەڵێن وەسڵەتە جەبری

لەم چاکە دوو ڕۆژە بەوەفا چاکە دەروونی

هەرکەس کەتوهی بێ (ئەدەب) ئاسا لە هەوای عیشق

ڕازیم بەخودا من بەنەبوونی بەنەبوونی

شاعیر بەسەر بەدبەختی و نامرادی خۆی هەڵدەڵێ. زولف و کاکۆڵ بەرەو خوار بۆتەوە، عوود دەناڵێنێ، گوڵاڵەسووره لەبەر دووری لە یار خوێن لە ڕووی زاوە. بەختی شاعیر ڕەنگدانەوەی ئەم هەموو وێنانەیە، جا ئەگەر بۆ خودی خۆیان جوان و خۆش بن بۆ دەروونی ناوەوەی شاعیر ناشیرین و ناخۆشن.

میهرەجانی سروشت و مەیخانەی پیری موغان

ئەدەب لە کۆمەڵێک شیعریدا سەما بەسروشت دەکا. بەهارە و لە گوڵشەندا میهرەجان دەگێڕێ. پۆلی پەرییان لە ئاسمانەوە و جوانانی سەر ڕووی زەوی لە ئاسۆی دوورەوە بەسەما و هەڵپەڕکێ دێنە ناو گۆڕەپانی میهرەجانەوە، گوڵی زەرد و سوور و نیگارانی مەمکەسێو بەدەم ئاوازی کردگارییەوە جامی مەی لە یەکتری وەردەگرن و پیری موغان سەردەستە و ڕێبەری ئەم ژیانی بەهەشتییە دەکا.

شاعیری دڵ تەڕ و ناسک، هۆگری نوسرەت خانم و شەیدای مەیی جاویدانی لەم شیعرانەیدا گۆرانی دەچرێ بۆ ژیانێکی بەختیاری بۆ هەموو ئادەمزادی سەر ڕووی ئەم زەوییە، بۆ ئەوەی ساتی بەختیاری هەمیشەیی بێ و مرۆڤ دوور بێ لە بەدبەختی.

١

ئەمڕۆکە عەجەب شۆڕش و غەوغایە لە گوڵشەن
وەقتی تەرەبی بولبولی شەیدایە لە گوڵشەن
خەملیوە بەسەد ڕەنگە گوڵ و لالە وو سەحرا
سەد نەغمە لە هەر لا وو سەد ئاوایە لە گوڵشەن
تێکەڵ لە هەموو لاوە شەقیق و گوڵ و نەسرین
ئەلحەق کە گەهی سەیر و تەماشایە لە گوڵشەن
سەتحی چەمەن ئەوڕۆ لە قەڵەم قودرەتی سانیع
وێنەی قەڵەمی سەنعەتی ئەو شایە لە گوڵشەن
خەندەی گوڵ و گریانی هەوا وا دەنوێنێ
ئەمڕۆکە دەمی بادە وو مینایە لە گوڵشەن
بولبول سەحەری نەغمەنەوازە بەسەراحەت
یاران چ گەهی تۆبە وو تەقوایە لە گوڵشەن
ئەمڕۆ نەشکێ کەی دەشکێ تۆبە کە ئەمڕۆ
تۆبە شکەنی حوکمی تەقازایە لە گوڵشەن

ســاقی بده بەو جــامی زەڕەت بادەکــە ئـەمــڕۆ

هەنگامی مەی وو ساغەری سەهبایە لە گوڵشەن

هاوارە وەکــو بولبــولی شـــەیدا (ئـەدەب)ی زار

دەستی نەگـەیشـتە گوڵ و ڕیسـوایە لـە گوڵشـەن

ئەدەب گـوڵشــەنی کـردووە بەگـۆڕەپانی بـەزمـوڕەزم و خـرۆشـانی سـروشت. قـارەمـانانی ئـەم ئاهەنگە بولبـول بەدەنگە خـۆشـەکـەی و گـوڵ و گـوڵاڵە بـەڕەنگە جـوانەکـانیـان بەخـتـیاری دابەش دەکـەن. لە گـوڵشـەندا مـەی و مـەیخـانە بووە بەدیاردەیێک ناهەقی نـیـە تۆبەکـار تۆبەی بشکێنێ، لەبەر ئەوەیە ئەدەب داوا لە مەیگێڕ دەکا زیاتر شەرابی پێ ببەخشێ چونکە ڕۆژ ڕۆژی ئەو بەزموڕەزمەیە.

٢

وەدەرنێن زاهیـد و سـۆفی نەوەک ئەو بەزمــە ســاوا بێ

بڵــێن مــوتریب دەگــەڵ ســاقی بـەچەنگ و تارەوە بـا بێ

نـەکــیــســـا و باربـەد هـەر دوو بەعـــوود و روودەوە بێـنن

لە بەزمی خـوسرەویش دا بێ بڵێن شـەککەر ئەوێستـا بێ

لە کیشوەر سادە ڕوو چی هەن لە هیند و خوللەر و کشمیر

لە بـەزمی عـەیشی مـن ئەوشــۆ دەبێ پاکی مـوهـەییـا بێ

لە هـەر جـێـیـێک دەزانن بـەچچـە تـەرسـایێک هەیە بێنن

نیــیــە عــوزری پەزیرا گــەر خــودی پاپای کلیـســا بێ

لە هەر جێ چەنگییێک ڕامشگەرێک ئاوازە خـۆشـێک بێ

بـەتار و بـەربەت و ســـەنتـــوورەوە بێنن لـەگــەڵ شــا بـێ

لە هەر جێ دلبـەرێک شـۆخـێک بوتـێ سـیـمین بـەرێکو دی

بەحــوکــمــەن بۆ منی بێنن نـە ســارا بێ چ تەرســا بێ

لە هەر جێ مـوغـبـەچێکو دی دەگوێی نووسـێن بیـهـێنن

بـەتـەوع و کـــــوڕە و زۆری بـێ دەبـێ بێ گـــەرنـەیە نـابێ

لە هەر جـێـیـێک فـریشـتـە پەیکەرێ غـیلمـان لە قـایێ بێ

بـەباوەش بـۆ منی بێنن لـە فــیـــردەوسی مـــوعـــەللا بێ

له جەننەت هەرچی غیلمان بەچچە هەن پێیان بڵێن پاکی
بەخـــولد و توور و تووباوە بەعـــینوانی تەمـــاشـــا بێ
بڵـــێن بەو زوهرەیی زەهرا دەبێ بۆ ڕەقـــسی ئەو بەزمـــە
دوو چەنگی ماه و ڕۆژ دەستیان لە مل عیقری سورەییا بێ
خەبەر کەن چەرخی مینایی بەشیشە و جامی میناوە
دەقیقێک بێتە ئەم سەیرە بلا چەرخێک نەسووڕا بێ
بڵـــێن ئەخـــتـــەر هەتا ڕۆژ دیدەبان بن چاو لە دەرگـــادا
نەیێنە مـــەجلیـــسی عـــەیشم چ ئەسکەندەر چ دارا بێ
حەریفان بێن و موتریب لێ بدەن ساز و چەنگ و نەی
بەشەرتێ یاری خۆم ساقی لە جام و تونگی سەهبابێ
لە لایێ شـــاهیـــد و ســـادە لە لایێ ســـاقی وو بادە
لە لایێ مەی لە لایێ نەی وەکو مەحشەر کە بەرپا بێ
کە یار هات و بوو بەساقی بادەخۆری جالیبە تاکو
لە ئەمشەو تا دەڵێن وەقتە کە ڕۆژی حەشر بەرپا بێ
(ئەدەب) لەو بەینەدا دەســـتـــەومـــلانی ســـەروی زیبـــاکـــە
هەتا دەوری مـــەســـیـــح و ئاخـــری دەورانی دنیـــا بێ

شاعیر داوا دەکا زاهید و سۆفی لە کۆڕی بەزمورەزم دوور بخرێنەوە. مۆسیقا ژەن و دەنگ خۆشی وەکو نەکیسا و باربەدی خوسرەوی پەروێز بێنە ناوەوە. شەککەری جوان لەوێ بێ، دووەم ژنی خوسرەو بووە لە پاش شیرین، کچە نازەنینەکانی وڵاتی هیندستان و بەتایبەتی کچە پەریزادەکانی وڵاتی خوللەر بێنە ڕێزەوە. کچانی تەرسا واتە مەسیحییەکان ئامادە بن. لە وڵاتی مەسیحییان منداڵان کۆ بکەنەوە. دەنگ خۆش و مۆسیقا ژەنی هەموو سەر ڕووی زەوی بانگ بکەن. لە هەر کوێیێک جوانێکتان دی بیانهێنن، ئەگەر نەهاتن بەزۆر ڕاپێچیان بکەن، موغبەچە منداڵە جوانەکانی زەردەشتییان بانگ بکەن.

شاعیر تەنیا بەجوانانی سەر ڕووی زەوی تینووی ناشکێ حوور و غیلمانی بەهەشتی دەوێ. ئاسمان دەبێ بەشداری لەم میهرەجانەدا بکا، ئەستێرەی زوهرە پێویستە مۆسیقا ژەن بێ، مانگ و ڕۆژ چەنگ لێ بدەن لەگەڵ ئەستێرەکانی پێر و

تەرازوو دەست لە ملی یەکتری بکەن. ئەستێرەکان دەبێ شەو تا بەیانی پاسەوانی دەرگای میهرەجان بن ئەگەر ئەسکەندەری مەکدۆنی و دارای شاهەنشاش بێن نەیەڵن بێنە ژوورەوە. یاری نازدار مەیگێڕە سوراحی و بادەی بەدەستەوەیە. ڕۆژی حەشرە کەس بەکەس نییە، لە لایێک جوانان، لە لایێک مەیگێڕ، لە لایێک نەی و لە لایێک مەی. با ئەم بەزمورەزمە نەمر بێ، هەتا هەتایە بێ. ئەدەب دەست لە ملی دلبەر بێ تا کۆتایی ڕۆژگار.

٣

نیگارانی دیاری مە شەکەر لەب گوڵعوزارانن
هەموو تورکی کەمەندارن هەموو عەنقا شکارانن
هەموو سیمین بناگۆشن هەموو ماهی زرێ پۆشن
دەمێ نێش و دەمێ نۆشن چ جادووگەر نیگارانن
هەموو غیلمان بەچەن سادە پەری نەسلن پەری زادە
بەخەندە نەشئەیی بادە بەغەمزە مەی کوسارانن
بەقامەت نەخلەکەی توورن بەتەڵعەت کۆمەڵی نوورن
بەسوورەت ئاگری سوورن بەڕوخ لالە عوزارانن
بەدوو لەب جووتێ گوڵنارن بەغەبغەب سێوی خونسارن
بەگێسوو دوو سیەه مارن بەچاو ئەفسوونی مارانن
بەباڵا سەروی ئازادن بەگێسوو دامی سەییادن
لە سەیدی دڵ چ ئوستادن چ ماهیر جان شکارانن
بەچەهرە وەک مەهی ڕەوشەن بەزولفی حەلقەیی جەوشەن
بەکوڵمن وەک گوڵی گوڵشەن بەلەب غونچەی نیسارانن
لە مەشقی عیشوەبازی دا لە شێوەی کینەسازی دا
لە عەرسەی تورک نازی دا چ شیرین شەهسوارانن
لە مولکی لوتف و ڕەعنایی لە کیشوەر حوسن و زیبایی
لە پاتەختی دلاڕایی چ سەرکەش تاجدارانن
دزی دڵ ئافەتی جانن شکەستی دین و ئیمانن
نە بەستەی عەهد و پەیمانن نە خەستەی جان سپارانن

نە ئۆگـــر یار و ئەغـــیـــارن نە بابی ڕەنج و ئازارن
نە مـــەحـــرەم عـاشــقی زارن نـە هەمـــدەم بێ قـــەرارانن
قـــەدەح دار و مــــەھ ئـاشـــامن دڵ ئـازار و دڵ ئارامن
دەمێ وەحـــــشـن دەمێ ڕامن چ ئاهـوو جــــیلوەدارانن
(ئـەدەب) چــبـکــا لـە یــارانــی لـە یـاری نــازدارانــی
دەمێ خـونخـواری بێ باک و دەمێ غـەمخـواری جـارانن

لەم لیریکە ڕەنگینەدا ئەدەب وەسفی پۆلێک کیژی نەمامی تازەپێگەیشتوو دەکا، وێنەی ئەندامی لەشی جوانیـان دەکێشێ، لە ڕەوشت و کـردەوە و هەڵسوکـەوتی سـایکۆلۆجی ناوەوەی دەروونیـان دەدوێ. پیـاو بۆی هەیە بەخـەیاڵ لە ڕسـتـەی «هەموو تورکی کەمەندارن» وا بزانێ کاری هونەر و ئەدەبی گریک و ڕۆمان بەسەر ئەم بـەرهـەمـــەی ئەدەبەوە هـەیە، بەوەی ئـەم کـیــژە جــوانانە لـەوانەی ســـەردەمی ڕۆمانەکان دەکەن، ئەو پۆلە کچانەی بەپێوە لە عەرەبانە دووپێچکەکان دەوەسـتان و جڵەوی ئەو تاکە ئەسپەیان بەدەستـەوە دەبوو کە بەغار عەرەبانەکەی ڕادەکێشا، هەروەها کچەکان تیر و کەوانیشیان بەدەستەوە بوو. لە کاتی لێخوڕیندا دەنگێک لە دەمی سوارچاکی جوان دەردەچوو. گریمان ئەدەب ئاگاداری ئەو وێنە ڕۆمانییە کـۆنانە نەبووبێ، بەڵام بۆ کـەسـانی وەک ئێـمــە هەیە بڵـێین بـەڕێکەوت ئەو پۆلە کـیـژانـەی لەم لیـریکەدا ئەدەب وەسـفـیـان دەکـا لەو جـوانانەی ئەو سـەردەمـەی ڕۆمانەکان دەکەن و مەسەلەکە بەڕێکەوت لای ئەدەب دروست بووە.

ئەو جوانە تیر و کەوان بەدەستانە ڕاوی باڵندەی عەنقای ئەفسانەیی دەکەن لەو کاتـەی زرێ پۆشن و لێویان شـەکرە و بسکیـان گوڵە. باوکی ئەم جـوانانە غیلمـانی بەهـەشـتن و دایکیـشـیـان پەریی ئەوێن. ئەدەب لـەم لیـریکەدا هـەوڵ دەدا هـەردوو سیـفـەتی دژ بەیەکـتری درشـتی و ناسکی لە ڕەوشـتی ئەو دلبـەرانەدا بدۆزێتـەوە. ناسکییەکەیان لەبەر ئەوەیە چونکە شاعیر خۆشیانی دەوێ، وە درشتییەکەشیان لەبەر ئەوەیە بەئارەزووی ئەو ناکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هـەر نازدارن.

لەم شیـعرەدا هـەست بەسـووکی کێش و مۆسـیقـا و ڕیتم دەکرێ، ئەویش لەبەر ئەوەیە شیـعرەکە بەهەردوو کێشی خۆماڵی و عـەرووزی دەکێشرێ. لیریکەکە لە سەر بەحری هەزەجی تەواوی هەشت جار (مفاعیلن)ە، واتە (مفاعیلن مفاعیلن)ی

عـەرووزی، بەکـێـشـی خـۆمـاڵی دەبێـتــە (ب – ب – ب – ب –) بەم جـۆرە ئـەگـەر حسێبی کێشی خۆماڵی بکەین دەبێ بەم ڕەنگە بینووسین:

نـیـگـارانـی دیـاری مــــــــە
شــەکـەر لەب گـوڵعـوزارانن
هەمـوو تورکی کـەمـەندارن
هەمــوو عــەنقــا شکـارانن

ئەم کێشـە خۆمـاڵییـە هەشت سیـلابی (کەرتی، بڕگەیی، پەنجـەیی) پێ دەڵێن، کێشـێکە لە ئەدەبی میـللی و ئەدەبی نوێی کوردی بەشـێـوەیێکی یەکجـار فـراوان بەکار دەهێنرێ.

بەشی نۆزدەم

گەشتی گوڵزاری ئەدەب

شیعری ئەدەب بەگشتی لە پلەیێکی هونەری و ئیستێتیکی بەرز خۆی دەنوێنێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ ئێسگەی جوانکاری هەیە زیاتر سەرنج ڕادەکێشێ لەبەر گرنگی بابەتەکەی بێ بەوەی بەدەگمەن لە لایەن شاعیرانی دیکەوە دەستی لێ دراوە یا لە ژێر کاریگەری شاعیرێکی تر ئەدەب دروستی کردووە. ئێسگەی لەم بابەتە لە بەرهەمی شیعری ئەدەبدا بەرچاو دەکەوێ، لێرەدا بۆ نموونە هەندێکیان دەخرێنە ڕوو.

وەسفی بووکی پەردە و بەزاوا بوون

پێنجینی «دوێ شەو...»ی ئەدەب یەکێکە لە بەرهەمە بەناوبانگەکانی. داستانێکی درێژە وەسفی ئەندامی لەشی دلبەری خۆشەویستی نوسرەت خانم دەکا. ئەوەی زیاتر سەرنجی خوێندەوار ڕادەکێشێ لەم شیعرەدا ئەوەیە شاعیر خۆی زۆر خەریک کردووە بەوێنەکێشان و تاشینی پەیکەری ئەندامی مێیینەی ناوگەڵی ئەو ژنە نیگارینە. حوسێن حوزنی موکریانی ژیرانە بۆ مەسەلەکە چووە کە دەڵێ ئەدەب ئەم قەسیدەیەی بۆ شەوی پەردەی بووکێنی نوسرەت خانم وتووە.

شاعیر بەم پێنجینانە دەست بەشیعرەکەی دەکا:

دوێ شەو شەوی شەمبە کە لە شەمعی مەهـ و ئەختەر

ئاراستە بوو سەتحی سەرا پەردەیی ئەخزەر

مـن بەندە لە کاشانەیی تاریک موحەقـقەر

دوو دیدەیی عیبرەت بەبەر ئەسقفی موجەددەر

گەهـ غەرقی خەیاڵات و گەهێ والە وو موزتەر

گەهـ مات و سەراسیمەیی ئەو ڕەسم و کتێبە

گەه خیرەیی ئەو قودرەتە و ئەو نەقشە عەجیبە
ئەو جیرمە درەخشەندە بەم ئەشکالە غەریبە
بێ زەحمەتی نەققاش و بەبێ ڕەنگی کەتیبە
چۆنی بەسەفا خستە سەر ئەو سەفحەیی مەنزەر
جارێکی خیتابم بەدڵی غەمزەدەیی زار
ئەی هەمدەمی غەمخوارم و وەی مەحرەمی ئەسرار
تا کەی بەهەوای عیشقی بوتان و غەمی دیدار
تا کەی بەجەفای وەسڵی گوڵان و لەبی دڵدار
تا کەی بەتەمای وەسوەسەیی نەفسی بەدئەختەر
ناگاه وە ژوور کەوت یەکێ ماهوەشێ تەرسا
خۆی لوعبەتی تەرسا وو بەسەر چادری تەرسا
لەو چادری تەرسایی نومایان ڕوخی ڕەخشا
وەک پرتەوی شەعرا لەمیان پەردەیی حەزرا
سەد نامی خودا بەو شەوە لەو ماهی مونەووەر
پۆشیدە لەسەر میجەری دیبایی سیاه فام
لەو تافتەیی فەردە کە مەشهوورە بەبادام
جیلوەی بەمەسەل لەنجەیی تاووسی لەبی بام
هەی هەی لەبەر ئەو قەدد و قیافە و سەر و ئەندام
مەوزوون و تەڕ و تازە وەکو نەخلن سنەوبەر

ئەدەب وەک پێشەکییێک بۆ گێڕانەوەی بەسەرهاتە ڕۆمانتیکییەکەی ئاماژە بۆ ئەو شەوە دەکا کە شەوی شەموو بووە، ئاسمان ساف و بێ گەرد بووە، لە ماڵێکی ساکاری بچووکدا ژیاوە. شاعیر سەری سوڕ دەمێنێ لە توانای کردگار بۆ ئەو سروشتەی کە خوڵقاندوویەتی.

ئەوجا دەکەوێتە موناجات لەگەڵ خۆیدا، هاوار بۆ ئەو کەسە دەبا کە غەمخۆریەتی و نهێنییەکانی دەپارێزێ، بۆ دڵداریی جوانان، بۆ ڕوخساری خۆشەویستان، بۆ وەسڵی گوڵان و دوو لێوی دلبەر، هەمووی بۆ ئامانجی ئەوەیە لەگەڵ دلبەردا بچنە ناو یەکەوە و بگاتە ئەوپەڕی ئەنجامی دڵداریی زەمینی. لەپڕ

نازەنینێکی مەسیحی پەیدا دەبێ. مەسیحی ڕەمزی جوانییە، بێ گومان ئەدەب ئەم بیرۆکەیەی لە شیرینی ئەرمەن یا گورجی خوسرەو و فەرهاد وەرگرتووە. ڕەوتی نەرمی ئەو نازەنینە لە لەنجەی تاووسی دەکرد. یا خودا هەر بەردەوام بێ ئەم پەیکەرە جوانە!

بەهبەهـ لەبەر ئەو قامەت و ئەو زولفی سەمەن سا
دوو ڕشتەیی موشکینی تەرازی قەدی ڕەعنا
لەو تورفی بەناگۆشەوە تاکو بەکەفی پا
ئاشوفتە وو بەرگەشتە وو ئاڵۆز و چەلیپا
حەلقە و شکەن و پێچ و خەم و چەنگەڵ و چەنبەر

عەتری گرێهی زولفی شەوەی توڕڕەیی شەبرەنگ
ئەلبەتتە دەچوو تا بەقەریبی دوو سێ فەرسەنگ
ڕووی میهری فرووزان و خەمی زولفی شەوەزەنگ
ڕەخشەندە لە ناو زولفی سیاها ڕوخی گوڵڕەنگ
وەک پرتەوی ئیمانە لە دڵ مولزیم و کافر

من هەر موتەحەییر کە وە یا ڕەب چ کەسێ بێ
یا بولبولی شەیدایی چ باغ و قەفەسێ بێ
کێ بێت و چ کەس بێت و چ خۆش هەم نەفەسێ بێ
یا بۆ منی بێچارە چ فەریادڕەسێ بێ
ئەغیارە دڵازارە وە یا یاری سەمەنبەر

سەبرێکی هەڵستام و بەسەد فیکرەت و ئەندێش
دوو سێ قەدەمی هاتمە نەزدیکی کەم و بێش
حەیران و سەراسیمە کە بێگانەیە یا خێش
عەیشی منە ئازاری منە نۆشەوە یا نێش
بەم نیوەشەوە کێ بوو لە من بوو بەپەلەنگەر

من غەرقی تەفەککور لەپڕ ئەو دلبەری تەنناز
ئاهیستە سەلامێکی بەمن دا بەشەکەر ناز

یا ڕەب چ سـەلامـێک و چ لەهجـێک و چ ئاواز
وەک نەفخەیی سەنتووره دەگەڵ زیر و بەمی ساز
بەو نەفخـە دڵی خستەوە پەرواز بەبێ پەڕ

ئەدەب لە خۆی گۆڕاوە، سەری سوڕماوە، لەو دوو زولفەی بەدیمەنی ئاڵۆزی جوانتر بووە، وێنەی ئەندازیاری ڕەندی دروست کردووە. بۆنی گولاوی قژی تا جێگەیێکی دوور بڕی دەکرد، ڕوخساری ڕووناکی بوو، شەوەزەنگ دەوری دابوو. لە پاشانا ئەدەب سەری سوڕ دەمێنێ، نازانێ ئەمە چی کەسێکە، دەبێ بولبولێک نەبێ بۆ باغ و قەفەس شێت نەبووبێ! کێیە، چی هەناسەگولاوییێکە! یا بۆ منی بێچارە چی یارمەتیدەرێکە. یا بێگانەیە و دڵی ئازار دەدا یا دلبەرە و دەست و دیاریی گوڵە. بێ هۆش بووم و بیرم دەکردەوە. چەند هەنگاوێک چوومە پێشەوە و لێی نزیک بوومەوە. نەمدەزانی خۆشییە بۆ من یا ئازارە. بەم نیوەشەوە کێیە لێم بووە بەپڵنگ. من هەر بیرم دەکردەوە، دلبەر بەنازوفیزەوە سڵاوی لێ کردم، تەنیا خودا خۆی دەیزانی ئەو سڵاوە چی ئاوازێکی هەبوو، وەک هەناسەی سەنتوور و چریوەی نالینەکانی بوو.

ئەمجارە کەمێ هاتەوە پێشێ بەشەکەرخەند
فەرمووی کە(ئەدەب) حیرەت و نەفرەت لەمە تاچەند
من ئەو سەنەمەم وا کە دڵی تۆم بەجەفا سەند
من ئەو فەتەنەم گەردەنی تۆم خستەوە ناو بەند
حازر بە نیشانەم ڕەسەنی زولفی موعەتتەر

هەر ئەو بوتی فەرخارە هەر ئەو دلبەری پارەم
هەر ئەو گوڵی گوڵزارە هەر ئەو تازە بەهارەم
هەر غونچەیی خەندان و هەر ئەو لالەعوزارەم
ئەو میهری درەخشانە هەر ئەو ماهی حەسارەم
هەر ئەو قەدی شمشادەمە ڕەنگینە بەمیعجەر

ئەو ساتە کە ناسیمەوە ئەو دلبەری شەنگە
ئەو تورکی کەمەندارە هەر ئەو غەمزە خەدەنگە

ئەو شـــاهیـــدی تـاتارە هـەر ئەو مـــاهـی فـــەرەنگە
ئەو یـاری جـەفـاکـارە لەگـەڵ مـەسـدەری جـەنگە
هـەر دلبـــەرەکـــەی پارە هـەر ئەو یاری ســتـــەمگەر

کـــــەوتم لـەبـەری پێـی و وتم ئـەی گـــــوڵـی ڕەعنـا
ئـەی ڕووحـی ڕەوانم چ بـەســـــوورەت چ بـەمــــــەعنـا
هـەرچـی کـە بفـەرمـووی (سـەمـیـعنا وەئەتەعنا)
مـــــــا شِـــــئْتَ فَــــــعَلْتَ وإلـى الآنَ قَنَعْنا
ئەمما وەرە فـەرمـوو لـە چ بووی لێـمـە مـوکـەددەر

ئـەی لالـە ڕوخ و تـوڕڕە وەکـــــو مــــوشکـی تـەتاری
ســەد جـانـی عـــەزیزم بەفـیـدای غـونچـــەیی زاری
چیت لێـمـــە خـــەتا دیوە کـــە بـەینێکە کـــەناری
فـەرمـوو کـە لـەسـەر چی لەگـەڵ ئێـمـە بەنیـقـاری
ســاڵێکە لەســــەر چی لـەمــە تۆراوی ســەراســەر

فـەرمـــووی کـە چ هـەنگـامی گلە و وەخـتی عــەزایە
ئەمشـەو شـەوی عـەیش و تـەرەب و سـوڵح و سـەفایە
ســەیری ســـەری کـوڵـمـم کـــە دەڵێـی نووری چرایە
ســـــینـەم کـــــە دەڵێـی ڕەوزەیـی ڕیزوانـی خــــودایە
شـــەهـدی دەهـەنم کـــە دەدا تەعنە لە کـــەوســــەر

تێ فـیکرە لە خـورشـیـدی جـەمـاڵم بەتەئەممول
بگرە ســەری گێـسـووم وەکـو دەسـتـەیی سـونبـول
ســونبـول عـــەجـەبا بـۆچی دەدا بۆنی قـــەرەنفـول
شـــەوگـــاری تەواسـول نـیـیـە هـەنگامی تەغـافـول
ئەمشـەو شـەوی عـەیشـە نە حـیکایەت لە سکەندەر

بووکی ناو پـەردە کـەمی هاتە پێش و کـەوتە گفـتوگۆ: ئـەی ئەدەب! پێویست ناکا دوودڵ بی، من نانـاسـیـیـەوە، من ئەو بوت و دلبـەرەم گـەردەنـی تۆم کـۆت و زنجـیر کردووە، من هـەر بوتەکەی شاری فەرخاری تورکستانم، منم گوڵ و گوڵزار و بەهار

و غونچەیی خەندان.

ئینجا شاعیر هۆشی دێتەوە لای خۆی و دلبەرە جوانەکەی دەناسێتەوە. ئەو دڵڕفێنە کەمەندارە ڕەمزی کچە جوانانی تەتارستانە، بەڵگەی چاوشین و قژ زەردی فەڕەنگستانە، هەر ئەو یارەیە کە لە پارەوە ناسیویەتی. ئەوجا شاعیر دەکەوێتە بەرپێی و لێی دەپاڕێتەوە و موناجاتی لەگەڵدا دەکا و بەشان و باهوو و جوانیدا هەڵدەڵێ و پرسیاری لێ دەکا لەبەر چی لێی زیزە. بووکی ناو پەردە لە وەرامدا دەڵێ: کاتی گازاندە و گلەیی نییە، شەوی ئاشتبوونەوە و خۆشییە. تەماشای کوڵمم بکە تیشکی چرایە، بنوارە سینەم دەڵێی باغ و باغچەی بەهەشتە. ئاوی ناو دەمم لە ئاوی کەوسەر خۆشترە. بەوردی تەماشای جوانیم بکە زولفەکانم وەکو دەستەی سونبول بگرە بەدەستەوە، ئەمشەو شەوی خۆشی و ڕابواردنە نەک گێڕانەوەی حیکایەتی بەسەرهاتی ئەسکەندەری مەکدۆنی.

هەر وای وت ڕووبەندی کە لادا بەقەفادا
گێسووی بەسەر پەنجە لەسەر عاریزی لادا
ئەو تەلعەتی وەک ماهی لە ناو زولفی سیادا
ڕۆژێ بوو تولووعی بوو لە ناو لەیلی دوجادا

ڕووناکییەکەی خستە هەموو خیتتە وو بەندەر

سەر کوڵمی گوڵی دایەوە وەک لالەیی حەمرا
زیبی سەری دوو کوڵمە دوو گێسوویی مەتەڕڕا
جارێ خەم و گەه حەڵقە وو جارێکی دەگۆڕا
جارێکی بەسەر کوڵمەوە جارێکی لەسەر ڕا

وەک پێچ و خەمی دوودە لەسەر میجمەری ئازەر

ڕەنگین بەخەت و خاڵەوە وەک کەبکی موتەووەق
جار جارە کە دبزووتەوە بەو جیلوەیی موتلەق
عەکسی شەفەقی سینە لە بن مەوجی ستەبرەق
هەر تاوە بەڕەنگێ بوو وەکو قەسری خەوەرنەق

سوبحانە! لە زیبایی ئەو شاهیدی کشمەر

زولفی سـیـەهـی پەخـشـە لەسـەر گـەردەنی بـەللور
وەک سوحبەتی موشکی خوتەن و نیسبەتی کافوور
با یەک لە شـەوەی توڕڕە و هێندێک لە قـەمـەر نوور
هـەر بـۆیە کـە ئـامـێـزشـی مـەهتـابە بەدەیجـوور
هـەیـهـاتە لە نـەیرەنگی بوتـی شـەعـبـەدە پەروەر

ئـارایشـی عـالـەم بـەگـوڵسـتـانی جـەمـالی
بەو خـوڵقی پەسـەندیدە وو بەو حـوسنی کـەمـالی
هـەر جـارە کـەتیلێکی دەدا چاوی غـەزالی
پەیکانی خـەدەنگی نیگەهی نێـرگـسی کـالی
کـاری لە دڵی عـاشـقی شـەیدا وەکـو خـەنجـەر

کە دلبەر وتی: ئەمشـەو سەردەمی خۆشی و ڕابواردنە. دەستبەجێ، ڕووبەندی لە دەموچاوی لابرد، قـژ و زولفی لەسـەر ڕوو لادا، ئەمە وەک هەڵاتنی خۆرێک بوو گێتی رووناککردەوە. ئەدەب بەوردی سەرنجی داوەتە هەموو ئەندامەکانی لەش و بزووتنەوەکانی دلبەر. دەمێک بەکەوی خاڵداری چواندووە، دەمێک بەراووردی کردووە لەگەڵ جوانانی خەوەرنەقی کۆشک و باڵەخانەی بەهرامی گۆڕ و نازەنینەکانی کشمیری هیندستان.

لەم برِە شیعرەدا ئەدەب لە شێوازی قاڵبی کلاسیکی لای نەداوە بەتایبەتی لە وەسفی ئەندامی لەشی ئەو بووکەی لەو جوانتری نەدۆزیوەتەوە لەسـەر ڕووی زەوی.

دوو توڕڕەیی مـەفـتـوولی سـەرازیرە بەڕوخـسـار
یەک عـەقـرەبی جـەڕڕارە یەکێ سـونبـولی گـوڵزار
یەک شکڵی سـیـەهـ مـارە یەکێ مـوهرەیی بیـمـار
یـەک نـۆشـی دڵارام و یـەکێ نـێـشـی دڵازار
یەک مـەرهـەمـی دەردان و یەکێ دەردی مـوسـەووەر

لەب لەعلی بەدەخشان و دەهەن حوقـقەیی مـەرجان
مـەتبـووع و پەسـەندیدە بەهـەر تەبع و بەهـەرجـان

ئامـیـخـتـه نوتقی بەشـەکـەر وەک بەشـەکـەرجـان
شـیـرینە وەک ئەو دەم کـە لە دەر بێـتـەوە بەرجـان
دەبزانـە چ خـۆشـە کـە ڕەوان بێـتـەوە بەربەر
دەم تـازە شـکـۆفـەیـکـی شـەقـایـق لە نـزاران
لەب پڕ لە تەبەسـسـوم بەنەسـیـمـێکی بەهاران
ئـاوونگـی بەیـانـانـی بنیـشـێ لـە کـەنـاران
دەسـتـی چ کـەسـی لێ نەدرابێ لە چ جـاران
مەحـبـووب و تەڕ و تازە وو ڕەنگین و مـوعـەتتـەر
سـینەی چ بڵـێم سـوبحـدەمی فـەسـڵی بەهارێ
یا بـەفـری هەوەڵ شـەو کـە زەمـسـتـانـێ دەبارێ
دوو مـەمکی وەکـو جـووتە هەنـاری لقی دارێ
دوو گـوڵ بەدەمی نـارەوە وەک دەنکی هەنـارێ
قـەترەی عـەرەقی پێـوەیە وەک دانـەیی گـەوهەر
نـاف و شکەمی وەک چ بڵـێم نافـەیی قـاقـوم
نافـەی لەمـیـان بەسـتـەری قـاقوم بەمەسـەل قـوم
وەک نافـە کـە بووبێ لە غـەزالی خـوتەنی گـوم
خـۆی بێ ئەسـەر و مـاوە لە ئـاهوو ئەسـەری سـوم
وەک نافـە بەبێ نـافـە پەراگـەندە بەکـیـشـوەر
ئەلقیسسـە لە شەوقی دڵی پڕ حەسرەتی موشتاق
وا گـرتمە ناو بـاوەشی خـۆم ئەو مـەهی ئـافـاق
بووە یەک دەهەن و گەردەن و سینە و کەمەر و لاق
جـووتێ بوو بەبـاتین بەدەن ئەمما بەنەزەر تـاق
ئەو سـاعـەتە عـەیشـم بەدووسـەر عـومـرە بەرابەر

لەم بڕە شـیـعـرەدا ئـەدەب هەوڵی ئەوەی داوە لە تـەوقی سـەری دلبـەرەوە بەرەو خوار بێتەوە و وەسفی ئەندامەکانی بکا. بۆ ئەم مەبەسە لە جووتە مەمکەکانییەوە دەست پێ دەکا، بەمار و دووپشکیان دەچوێنێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئارامی گیان

و مەرهەمی دەردانن، چونکە مەبەسی شاعیر لەم زیندەوەرە ترسێنەرانە شێوەی پەیکەریانە لە قژ و بسک و زولف دەکەن. لە پاشانا دەکەوێتە باسی دەم و لێو وەک قوتووی مەرجان وێنەی دەکێشێ. ئەوجا دێتە سەر سنگ و مەمک، ئەوەندە ساف و پاک و سپی و جوانە لە یەکەمین بەفری زستان دەکا، جووتە مەمکی وێنەی دوو هەنارن، دوو گۆی مەمک لە شێوەی دەنکە هەنارن، خوناوی وەک دانەی گەوهەر لەسەریان نیشتووە. ئەدەب زیاتر بەرەو خوار دەبێتەوە و دەگاتە ناوکی خۆشەویست، دەڵێ ئەمەیان ئەوەندە نەرمە وەک خوری ئاژەڵی قاقوم، وێنەی ئەو ناوکە لە شوێنەوار یا شەقڵی سمی مامزی شاری خوتەنی ئەفسانەیی تورکستان دەکا. جگە لەوە ئەم وێنەیە لە ئەندامی مێیینەی دلبەرەکەش دەکا. ئیتر نازەنین دەگرێتە باوەش و دەگاتە ئەو گەنجینەیەی ئەم هەموو خۆشییەی پێ دەگەیەنێ.

گەه خیرەیی خورشیدی جەمالی بەتەلەئلوء
گەه سایەنشینی خەمی زولفی بەتەفەیوء
گەه حامیلی ئەو نازە کە دەیکرد بەتەهەزوء
گەه سوڵح و گەهێ جەنگ و گەهێ عیجز و تەخەتتوء
گەه حەزم و گەهێ ڕەزم و گەهێ بەزم و گەهێ شەڕ
گاهێ لە کەفی موهبەتی چەشمی بەتەوەقوع
گاهێ بەئەتک مەرحەمەتی دەستی تەوازوع
گاهێ لە گوڵی زاری بەئوممێدی تەمەتتوع
گەه بادە گوساری لەبی لەعلی بەتەجەڕروع
گەه جورعەکەشی ماچی دەمی وەک مەیی خوللەر
غونچەم دەچنی جارێ لە گوڵزاری عوزاری
جارێ لە تەماشایی شکۆفەی گوڵی زاری
ساتێکی خەریکی گرەهی بەندی ئیزاری
دەستم لەپڕا کەوتە سەر ئەو مەوزیعی کاری
چاوی بەدی لێ دوور بێ وەکو گەنجی تەوانگەر

شاعیر کە دلبەر دەگرێتە باوەشییەوە دەکەوێتە دەربڕینی هەست و نەستی ناوەوەی، لەو ساتە خۆشەدا ئەوەی لە یاد نەچۆتەوە کە نازونووزی خۆشەویست

بێ پایانە، ئەگەر ڕەتکردنەوە نەبێ، دەم نادەم گرژی نەبێ سەردەمی مێبازی دڵدار و دلبەر پڕ شەوق و جۆش نابێ، لەبەر ئەوە ئەدەب گەلێ وێنەی پێچەوانەی یەکتری لەم شەوە خۆشە لەناو شیعرەکەدا دروست کردووە. تۆران و ئاشتبوونەوە و، ڕوو ترشی و بزەی خۆشی، ئەمە مەکە و ئەمە بکە، هەمووی چێژی سەرخۆشانی دڵدار و دلبەر بەهێزتر دەکەن و زیاتر هۆگری یەکتری دەبن. لە کاتێکدا ئەدەب مەستی شەرابی شەوی بووکێنی خۆشەویستی دەبێ، شەرابی بەناوبانگی شاری خوللەری نزیک شیراز مەستتری دەکا و دەکەوێتە دەستبازی لەگەڵ ئەو پەرییەی لە ناو پەردەدا بوو لەگەڵی. دەمێک خەریکی بەندە خوێنی دەرپێی دەبێ و دەستی دەکەوێتە سەر ئەو جێیەی مەبەسی کۆتایی شەوی بووکێنییە. ئیتر دەست دەکا بەوەسفی ئەندامەکە.

گەنجی چ بڵێم گەنجی خودا دادی فەرەیدوون
دەربەستە وو نەشکوفتە وەکو مەخزەنی قاروون
دورجێکی گوهەر ڕەنگی گوهەرسەنگی گوهەرگوون
هەر کەس کە بەسەد گەنجی بدا هەر ئەوە مەغبوون
دەبزانە چ گەنجێکە بەسەد گەنجە بەرابەر
گەنجینەیی مەستوورە بەبێ خازین و گەنجوور
ئایینەیی بەللوورە بەبێ سەنعەتی مزدوور
یاقووتی نییە هەر وەکو یاقووتە جیگەرسوور
خاسییەتی یاقووتی هەیە وەک هەیە مەشهوور
دەفعی غەم و تەفریحی دڵ و قووەتی پەیکەر
وەک شکڵی هوڵوو هەیئەتی گوڵبەرگی شڵی ڕەنگ
ئاڵوودە وەکو شەهدی لەتافەت وەکو باڵەنگ
حوقەیکی خڕ و سادە وو سیمین و دەهەن تەنگ
ئەندوودە نەبووبێ ڕوخی سیمی بەخەتی زەنگ
تەوزیحە بەکوردی وەکو بەیزێکی موقەششەر
ڕەنگین و خڕ و گردە لە تەرکیبی هەنارێ
هەروەک کەلەمێ زوقمی لەسەر بەرگی ببارێ

هەر جــارێ کــە ڕێکت بگوشــیــبــایە بەجــارێ
ســیـــڕەی لە وەتاغی دەچووە دەرکی حـــەســـارێ
وەک خـرچەیی تەڕ درزی دەبرد ئەمـسـەر و ئەوسـەر
وەک تازە هـەڵووژەی کــــە لە نـاو دوو لقـــــەدا بێ
وا ڕێک گــوشــــرا بێ کـــە لە دوو لاوە قـــوپا بێ
هێندێکی قــوپا بێت و کــەمــێکی قــەڵیـشــا بێ
قـــەڵشـــانی نە وابێ کـــە بەچاو فـــەرقی کــرابێ
هەر وەک لە بەهێی کـاڵێ درابێ دەمی نیـشــتــەر
وەک گوڵ دەمی خەندان و وەکو غونچە لەبی جووت
غـونچـێکی لە ناو دوو پەڕی گـوڵدا کـە نەپشکووت
پەیدا ســەری چوچڵــە لەمــیـــان دوو لەبی یاقــووت
هەروەک بەدەمی تفلی ســەمـــا هـاتەوە شـــاقــووت
نیــــوێکی پەیدار و ئەوی دیکە مــــوســــەتتــــەر
بەم تەرزە کـە هاتە نەزەر ئەو حــوقـقــەیی بەللوور
حـەمدانە لە سـوێیـانی کەپووی لێ بوو بەشـەیپـوور
بەو مێـزەر و دەسـتـاڕ و سـەر و گەردەنی ئەسـتـوور
بێ وەی کـە دەقـولبـا بێ بکا ســەرزەدە چووە ژوور
ســوبحـــانە لە بێ عــاریی ئەو گــوێ ڕەپی ئەعــوەر
چوو ژوورەوە بەو شکڵ و هـیـــــوولا وو قــــــەوارە
دەتگوت کـە لە ناوکی بەرەو ژێر گـرتی بەئیـجـارە
کــاری بەدوو ســـاعـــەت گــەییــیــە چل بەژمـــارە
ئـەلبـــــەتتــــە هـەتا ڕۆژێ دەدا خـــۆی لە هـەزارە
ئەلحـــەق هونـەری کــردووە سلێــمـــان بەگی یاوەر

خوێندنەوەی ئەو تابلۆ هونەرییانەی شاعیر لە وەسفی ڕووکەشی قوزی ئەو بووکە جوانە بێ هاوتایەکەی «مەستوورە»کەی نالیمان دێنێتەوە یاد. گومان لەوەدا نییە ئەدەب شیعرەکەی نالی خوێندۆتەوە و چێژی لێ وەرگرتووە، لە پاشانا

ئیلهامی داوەتێ. بەم جۆرە ئەدەب هەوڵیداوە لاسایی بکاتەوە، یا هیچ نەبێ لەم بابەتە شیعرە، شیعری کراوە (ئیرۆتیک)، بەرهەمێک بخاتە ناو دیوانی شیعرییەوە. لەم بەشەی شیعرەکەیدا ئەدەب هەندێ تابلۆی ڕەنگدانەوەی شێوازی نالییە، بەڵام ئەو کەرەستانەی نالی بەکاری هێناون، شاعیر بەلایانا نەچووە، بەڵکو بەڵگەی دیکە و تازەی وەرگرتووە لە دیاردەی سروشت بۆ لێکچواندنی ئەندامی مێیینەی خۆشەویستی و ئەو دیاردانە. بەشێکی دیکەی تابلۆکانی شاعیر شێوازی نالییان پێوە نییە، بەڵکو لە داهێنانی شاعیر خۆیەتی. لێرەدا وەنەبێ هەست و بینین و تێبینیی تیژ و ژیرانەی ئەدەب لەوەی نالی کەمتر بن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر ئەوەی نالی وەک یەکەمین شاعیر و دامەزرێنەری قوتابخانەی کوردستانی باشوور نەک تەنیا لەم مەبەسە بەڵکو لە هەموو مەبەسەکانی شیعری کلاسیکی کوردی شاعیرانی نەوەی یەکەم و دووەم و هەموو ئەوانەی بەشێوازی شیعری عەرووزی نووسیویانە کەوتوونەتە ژێر کاریگەری نالییەوە.

ئەدەب لە وەسفی ئەندامی مێیینەی خۆشەویست وێنەی جوان دروست دەکا. وەک ئەوەی بەخەزنەی دەوڵەمەندە گەورەکانی مێژوو و گێڕانەوە ئەفسانەییەکانی دەچوێنێ وەک قاروون و فەرەیدوون. خەزنەکە داپۆشراوە پاسەوانی نییە. وەک قاپێکی بلوورینە ناوەوەی سوورە وەک یاقووت. نەرم و شلە لە شێوەی قۆخ یا نارنج دایە. قوتوویێکی خڕ و سادە و زیوینی دەم بچووکە وەک هێلکەیێکی بچووکی پاک کراوە. ڕازاوە و گردە لە هەنار دەکا، یا وەک کەلەمێکە زوقمی لەسەر باری بێ یا وەک خڕچەیێکی تەڕ و ناسک درزی تێ کەوت بێ. هەروەها وەک هەڵووژەیێک لە ناو دوو لقدا دابێ و قەڵشانی تێ کەوتبێ یا وەک نشتەری لێ درابێ. هەروەها بەگوڵێکی دەچوێنێ بزەی لێ پەیدا بووبێ. یا وەک غونچەیێک لێوی داخستبێ، یا وەک غونچەیێک نەپشکووتبێ. میتکەی شتێکە لە نێوان دوو لێوی دەمێکی لە یاقووت دروست کرا بێ.

ئەوجا لە دوای ئەم هەموو وەسفە جوانەی ئەو ئەندامە ناسکە، شاعیر هینەکەی خۆی دێنێتە گۆڕێ، شتێکە لە شەیپوور دەکا، بەقەد و گەردەنی ئەستوور و سەر و مێزەری وەک دەستارە، کوێری ئەعوەر (یەک چاو، کێر) بێ ئەوەی لە دەرگا بدا خۆی دەکا بەژووردا. بەم جۆرە ناو لەشی دلبەر داگیر دەکا تا ناوکی. لە ماوەی کاتژمێرێک چل جار خۆشی و مووچڕک بەلەشی دەگەیێنێ. دیارە تا بەیانی خۆی

لە هەزار دەدا. دوا قسەی شاعیر ئەوەیە دەڵێ سلێمان بەگی یاوەر هونەری نواندووە. مەبەسی لە سلێمان بەگ کەسێکی دیاریکراو نییە، کینایەتە بۆ ئەندامی نێرینەی پیاو.

شاعیر بەم دوو پێنجینە کۆتایی بەداستانەکەی دێنێ:

خەتمێکە (ئەدەب) هێندە مەکە بێ ئەدەبی دی
تا حەملی نەکا واعیزی ئەم شارە بەچی دی
هەرچەندە کە هەڵدەگرێ خەیاڵات شتی دی
ئەمما بەخودا غەیری تەسەووڕ نییە چی دی
مەقبوولە ئەمیش خاسە لە لای مەردی سوخەنوەر
گەر هەز لە ئەگەر تیبەتە گەنجێکە نیهانی
مەملووئە سەراسەر لە دوڕ و گەوهەری جانی
هەر دانە بەرابەر بەدوو سەد گەوهەری کانی
قەدری لە کن ئەو شەخسە بزانێ لە مەعانی
مەعلوومە لە لای گەوهەرییە قیمەتی گەوهەر

ئەدەب لەم بەزمەی نوسرەت خانمدا لاسایی نالی دەکاتەوە وەک ئەو لە «مەستوورە»کەیدا کردوویەتی، لەم وێنە کراوانەی ئەندامی مێینەی خۆشەویستەکە پاشگەز دەبێتەوە. ئەمە بێ گومان بەزەبری ڕای گشتی دروست بووە چونکە ئەم جۆرە کردەوانە نهێنی و تایبەتین لە نێوان ژن و پیاوێک ڕوو دەدەن و شایانی ئەوە نین ئاشکرا بکرێن. لەبەر ئەوە کردەوەی لەم جۆرە بەماقووڵ حسێب ناکرێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەش ئەدەب سووره لەسەر ئەوەی ئەم کاڵایە باڵای خۆی هەیە و شیعری لەم جۆرە خوێندەواری خۆی هەیە. ئەم کردەوانە شتێکی گرنگن لە واقیعی کۆمەڵایەتی ئادەمزاددا، لەبەر ئەوە باسکردنیان نابێ شوورەیی بێ. لە کاتێکدا ئیلهام دەدەنە هونەروەر بۆ داهێنانی قسەی جوان دەبن بەبەشێک لە سامانی نەتەوایەتی میللەت و مرۆڤایەتی.

پەری بەسەما دێتە سەر شانۆ

دیوانی ئەدەب پێنجینێکی دیکەمان بۆ دەور دەکاتەوە، لە هەندێ لاوە لە

پێنجینی بووکی ناو پەردەی پێشوو دەکا، لە هەندێ لای ترەوە بەرۆخسار و ناوەڕۆک بابەتێکی دیکەی تایبەتییە. ئەم پێنجینە لەوەی پێشوو سووکتر و ڕەوانترە لە دابەشکردنی ئاوازی ڕیتم و مۆسیقا، هەروەها لە دەنگی قافیەی گشتی شیعرەکە، واتە قافیەی دێری پێنجەمی هەموو پێنجینەکان. وشەی ئەم شیعرە هەڵبژاردەیێکن جۆرە هارمۆنییێکیان دروست کردووە ئاوازێکی وەکیەکی و لەیەکچوویان داوەتە خۆیان و ئەو ڕستانەی دروستیان کردووە. بەم ڕەنگە قەسیدەکە بووە بەنموونەی ئاوازێکی مۆسیقی ڕەوان پیاو کە دەیخوێنێتەوە هەرچەندە تەنگەنەفەسیش بێ گەرووی دەکرێتەوە و بەبێ وەستان دەنگی لێ دێتە دەرەوە. گومان لەوەدا نییە هەموو سەرچاوە و کەرەستەی ئەم شیعرە ڕۆژهەڵاتییە، بەڵام پیاو بۆی هەیە بەخەیاڵیش بێ بیر لەوە بکاتەوە ئیلهامی شیعرەکە ئەگەر لە دەرەوەی دووریش هاتبێ (ئەوروپا) کارێکە سەرسوڕمان دروست ناکا. ڕەنگە لە ئۆپێرایێک یا باڵێیێک هاتبێ. مەرج نییە ئەدەب لە ڕووسیا یا پۆلۆنیا چاوی بەو شانۆیە کەوتبێ، لەوانەیە لە تاران بینیبێتی. ڕەنگدانەوەکەی دیمەنی ئۆپێرا یا باڵێ لەو سەماکەرە جوانەوە هاتووە کە لە پشت پەردەی شانۆ بەنازوفیزێکی ڕۆمانتیکییانەوە خزیوەتە ئەمدیوی پەردەوە و بەلەرینەوەی هونەرییانەی لەشولاری جوانی خەڵکی دەباتە حاڵەتی ئارامی گیانی و هێمنی دەروونی. ئەدەب پێنجینەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

دووێکە ماشیتە قەزا لە سونعی لایەنامەوە
بەهەفت کەوەی پەردەوە لە حەجلەیی زەڵامەوە
عەرووسی میهری ئەنوەری لە قەسری چار بامەوە
لەپڕ نیگاری ماهڕوو بەحوسن ماهی تامەوە
لە پەردەوە وە ژوور کەوت بەوەجد و ئیبتیسامەوە

قەدەم قەدەم دەهاتە پێش بەچەندە عیزز و نازەوە
بەچەندە ئیهتیزازەوە بەچەندە ئیعتیزازەوە
بەلەنجەیێکی کۆتری بەحەملەیێکی بازەوە
بەچەندە ڕاز و بازەوە بەچەندە سیحر و نازەوە
بەچەندە کیبر و بازەوە بەچەند ئیحتیشامەوە

دوو زولفی دڵ شکارەکەی سیاهی تاب دارەکەی
یەکێ لە جانیبی یەمین یەکێ لە لای یەسارەکەی
ببوونە زیبی قامەتی نیهالی نەوبەهارەکەی
وەکو لە باری خوسرەوی دوو تورڕفە پەردەدارەکەی
خودا خودا چ حشمەتێک بەدوو سیاه غولامەوە
لە سەبزی میعجەری نیهان سەهی قەددی سنەوبەری
فرووغی تەڵعەتی عەیان لەجورمی سەبزی میعجەری
وەکو لە هەوری تیرەدا درەخشی شەمسی خاوەری
وە یا لە تەلعەتی مەسا تولووعی میهری ئەنوەری
کە دەم بەدەم لە تیشکی دوو سەباحی خستە شامەوە
لە گرشە گرشی ڕوومەتی لە بن قەددی نیقابەوە
لە تاقی تیری غەمزەکەی دوو چەشمی پڕ عیقابەوە
کە یەک لە دووی یەکی دەهات بەتاب و ئیلتیهابەوە
وەکو خەدەنگی ئاتەشی لە جانیبی شیهابەوە
لە هەیبەتی عەجەب نەبوو کە ئەو دەمەی تەوامەوە

لەم دێڕانەدا شاعیر لە شێوازی وەسفی ڕۆژهەڵاتی نەچۆتە دەرەوە، تەنیا ئەوەیە بەدیمەنێکی خەیاڵی پەیکەری خۆشەویستی ڕازاندۆتەوە. لە پشت پەردەی تاریکی و نادیارییەوە ئەم پەرییە دەرکەوت و هاتە ناو ژووری شاعیرەوە. ئەدەب نزیکبوونەوەی بەلەنجەی کۆتر و هێرشی باز دەچوێنێ. دوو زولفی جوانی لەملا و ئەولای ڕاخستووە، هەموو ئەندامی لەشی دەلەرێتەوە، هاتنی ئەم نازەنینە هەڵاتنی ڕۆژ بوو، بەتیشکی ڕووناکی خستە شەوەوە. دیارە خۆشەویست بەپەچەوە ڕووی کردۆتە شاعیر. پەچەکە لە ئاوریشمی ڕەش بووە، ئەمە زیاتر جوانی داوەتە دەموچاوی پەرییەکە چونکە تارمایی جوانییەکەی لە پەچەکەوە کەوتۆتە بەرچاوی ئەدەب، ئەم هەموو جوانییە بۆی هەبوو بیتوێنێتەوە.

بەڕەقس و جیلوە زوهرە بوو بەشەوق و شوعلە مشتەری
نە زوهرە بوو نە مشتەری نەوەک مەلەک نەوەک پەری

نەوەک بوتـانی کـاشــغـەر نـەوەک نیگاری کـیـشـمـەری
خــرۆشی زیب و زیوەری لـە عـیــقــدی تـاجی ئـەنوەری
دەگـەییـە چەرخـی هەفـتـەمـین لە خـاکی تیـرفـامــەوە
ئەمن شکوفت و خـیرە سـەر غـەریقی لوجـەیی خـەتەر
کـەمــە خــەیاڵە یا خــەتەر فـریشـتــەیە وە یا خــەتەر
ســتــارەیە وە یا قــەمــەر چیــیــە دیارە جـیلوەگــەر
کـەچـی نیگاری سـیـمـبـەر لە تـەرفی بەردە هـاتە دەر
وەکـو قـەمـەر کـە دێتـە دەر لـە کـیسـوەتی غـەمـامـەوە
کە قورسی ڕووی وەدەر کەوت لە بن سەوادی بورقوعی
شـوعـاعی دا بـەزیللی شـەو ڕوخـی مـەهـی مـوقـەننەعی
لە زەڕنیگاری مــیــقنەعی مــولـەووەنی مــولـەممەعی
لە زیوەری مــوڕەســســەعی مـوســەللەسی مـوڕەببـەعی
دوو سـەد مـەهـی موقەننـەعی نیشـان لە سـەقفی بامـەوە
ســەباحــەتی ســوهـەیل ئەگـەر ســوهـەیلی تـاجـدار بێ
نـەزاکــەتـی نیــهــاڵ ئـەگــەر بەری نیــهــاڵ نار بێ
تـەراوەتـی بـەهـار ئـەگـــــەر بـەهـار نـافـــــەدار بێ
حـــەلاوەتی بـەهـار ئـەگـــەر نـەباتی غـــونچـــەدار بێ
تەزووری کـۆهـسـار ئـەگـەر عـیــقـابی بێ بەدامــەوە
بـەهاتـنی جــەمـــاڵـەکــەی بـەزولفی پڕ عــەبیــرەوە
چەم و خـــەمی دوو ســونبــولی بەتابوشی حــەریرەوە
یەکێ بـەڕەنگی قــیــرەوە یەکێ بـەڕەنگی شــیــرەوە
جـیـهانی دەسـتـەگـیـر دەکرد لە فـەقـیر تا ئەمـیـرەوە
بەشــاوە تـا مــوشــیــرەوە لە خـــاس تـا بەعــامــەوە

ئەدەب لە وەسف نەوەستـاوە، بزووتنـەوە و ڕووناکی پەرییـەکـەی بەئەسـتێـرەی زوهرە و مشتەری دەچوێنێ، بەڵام بەڕاستی تەنیا لەمانە جوانتر نەبووە، بەڵکو لە بوتەکانی کاشغەر و نازەنینانی کشمیریش ڕەنگینتر بوو. شـاعیر سـەری لێ

شێواوە نازانێ ئەمە فریشتەیە یا ئادەمزادە، ئەستێرەیە یا مانگە. لەپڕ کچێکی لەش زیوین لە پەردە هاتە دەرێ، وەکو مانگێک بوو لە ناو هەوردا هەڵبێ. کە ڕووی دەرکەوت لە ژێر پەچەی ڕەشی، ڕووناکی دایە شەو. تیشکی ئەستێرەی سیوەیل (سوهەیل) و نەرم و نۆڵی درەختی تازە نەمام و تەڕی و شیرینی بەهار لەو پەرییە دەهاتنە جیلوە. بەهاتنی ئەو جوانە ئەمیر تا هەژار، گەورە تا بچووک خۆیان خوار دەکەنەوە لە پێشی و کڕنووشی بۆ دەبەن.

ئەدەب بەم پێنجینانە دوایی بەقەسیدەکەی دێنێ:

قوسووری عەقلی عاریفان دوو توڕڕەیی موشەووەشی
فوتووری زوهدی زاهیدان سەوادی خاڵی دڵگەشی
بەتیرەکەی لە تورکەشی دوو هیندوویی کەمان کەشی
دوو تورکی مەستی سەرکەشی نیگاهی نێرگسی گەشی
بەقەتلی عاشقانی خۆی بەچەندە ئیهتیمامەوە

مەلەنگ و مەست و مەی زەدە بەچەندە ئاب و تابەوە
بەڕەنگی ئافتابەوە بەڕوویی ماهتابەوە
بەچەشمی نیم خوابەوە لە نەشئەیی شەرابەوە
بەڕائیحەی گولابەوە لە زولفی پڕ لە تابەوە
چ پایە ئینبیساتی دڵ لە لەعلی پڕ موزابەوە

چ گوڵعوزار و گوڵ بەدەن چ دلڕوبا وو دل شکەن
چ خۆش ئەدا وو خۆش سوخەن شەکەرلەب و شەکەردەهەن
بەجەستە بەرگی نەستەرەن بەتوڕڕە وەک پەری زەغەن
پەڕی زەغەن بەسەد شکەن تیرازی بەرگی نەستەرەن
شکا سەباحەتی چەمەن بەقامەتی نەمامەوە

ئەدەب لە کۆتاییدا وەک لە سەرانسەری شیعرەکە دەردەکەوێ هەموو شتێکی تێکەڵ و پێکەڵ کردووە، گەلێ شتی هێناوە و تێکی ترنجاندوونەتە ناو یەکتری، بەڵام وەستایانە مۆزاییکێکی ڕەنگینی دروست کردووە، وشە و تەعبیر سەما دەکەن لەگەڵ ئیقاعی ئاوازی کێشی عەرووز و قافیە.

ئەو پەرییە جوانە قژ و بسک و زولفی شێواوە، خاڵ و چاوی مەستی خەواڵووە،

بۆن و عەبیر زولفی بەهار گولاوپژێن دەکا. لەشی گوڵە، شەکر لە دەمی دێتە دەرەوە، قسە خۆشە، سنگ و بەرۆکی گوڵی نەستەرەنە، بەنێوچەوان لە باڵندەی زەغەن دەکا، کە دەردەکەوێ جوانی چیمەن و مێرگ و مێرغوزار و باغ و باغات دەشکێ.

سەرانسەری ئەم شیعرە بریتییە لە دەرکەوتنی جوانێک لە پشت پەردە، ڕێکەوتێکی خۆش و گرنگ بووە بۆ شاعیر، خۆشەویست بەنازوفیزەوە لە جێی خۆی وەستاوە و هەموو بزووتنەوەیێکی نەرمی سەمایێکی ئاسمانی بووە، ئیتر ئەدەب بۆ جوانی بەژن و باڵا و هەموو ئەندامانی لەشی شیعری وتووە و گۆرانی و سرووودی چڕیوە.

«کچ»ی ئەدەب بەیادی نالی

نالی شیعرێکی هەیە بەم دێرە دەست پێ دەکا:

عیشقت کە مەجازی بێ خواهش مەکە ئیللا کچ

شیرین کچ و لەیلا کچ، سەلما کچ و عەزرا کچ

لەو شیعرەدا هەست بەچێژی دڵداری دەکرێ بەپێی ئەو بیروڕایانەی لەو سەردەمەدا لە ناوەوە بوون. هەندێ زاراوە بۆ ئەو جۆرە دڵدارییانە بەکار دەهێنران وەکو دڵداری بەکچ، دڵداری بەکوڕ، دڵداری سۆفیزم یا دڵداری کردگاری، عیشقی حەقیقی و مەجازی و هی دیکە. نالی لە شیعرەکەیدا لە ناو ئەم زاراوانەدا سووڕاوەتەوە، بەڵام بێ گومان بەڕوونی دیارە لایەنی دڵداری زەمینی (مەجازی) گرتووە و ژن بەلای ئەوەوە تەواوکەری پیاو بووە بەو مانایەی کاتێ مێبازی بەخۆشی و شادی دەبەنە سەر.

لە دوای نالی شاعیری ڕەندی کورد حەریق لە شیعرێکیدا بەرپەرچی نالی دەداتەوە، بیروڕاکانی نالی ڕەت دەکاتەوە، دەوری کچ لە دڵداریدا دەسڕێتەوە، واتە عیشقی مەجازی بەکارێکی ناڕەسەن لە قەڵەم دەدا، تەنیا باوەڕی بەعیشقی حەقیقی بووە، بەناوی سۆفیزمییەوە نەوەکو هەتیوبازی، بۆ ئەمە شیعرێکی داناوە و وشەی «کوڕ»ی کردووە بەپاش قافیە بۆ ڕەتکردنەوەی شیعرەکەی نالی.

لە دواییدا شاعیری ئەم ناوەمان ئەدەب وەکو ناوبژیکەرێک لە نێوان نالی و حەریق شیعرێکی هۆنیوەتەوە هەرچەندە پاش قافیەی «کچ»ە، بەڵام لایەنی

هەردووکیـان دەگرێ، هیـچ کـامـێکیـان ڕەت ناکاتەوە. جگە لـەوە ئەدەب زۆر خـۆی خـەریک کردووە بۆ وێنەگرتن و دەربڕینی کوڕ و کچ لە ژیانی کۆمـەڵایەتی و ژیانی تایبـەتی ئادەمزاددا. هەمـوو بیروڕاکانی ئەدەب ئەوە دەگەیەنن ئەم دوو دیاردەیەی هەمـوو کۆمـەڵانـی خـەڵقی سـەر ڕووی زەوی، کوڕ و کچ یەکـتری تەواو دەکەن. بێ یەکـتری هیچ کـامـێکیـان ناژی. ژیان لەسـەر ئەوان دانراوە. لـە هەر یەکـێکیـاندا ئەگەر جوانییێک ببینێ جـوانییێکی دیکە بۆ ئەویتریان دەدۆزێتـەوە، بۆیە دەبینین ڕسـتـەی «کوڕ یا کـچ» و «کـوڕ و کچ» زۆر دووبارە دەکاتەوە لە شـیـعرەکەیدا. هـەر چۆنێ بێ ئەو سـۆزییـانەی ئەم شـاعیـرانەیان هـان داوە، هەمـووشـیـان لە شـاعیـرە گەورەکانن نالی و حەریق و ئەدەب، بەم بـەرهـەمانەیان دیوانـی شیـعری کوردییـان ئاوەدان کردۆتەوە.

ئەدەب بەم دێرانە دەست بەهۆنینەوەی شیعرەکەی دەکا:

بۆ ئەو کەسـە عیـشقی بێ فـەرقی نییـە کوڕ یا کچ
هـەرچەندە کە مەعلوومـە فەرقی چییە کوڕ یا کچ
بۆ ئەو دڵـەی شـەیدا بێ فـەرقی نیـیـە هـەر لا بێ
بەڵکە لـە هـەمـــوو لا بێ ئەولا کـــوڕ و ئەمـــلا کچ
بۆ عـیـشـقـی مـەجـازی تۆ بۆ مـەحـرەمی ڕازی تۆ
شـەوگـاری درازی تۆ ئەعـــلا کـوڕ و ئەحـــلا کچ

ئەم دێرانە ئـەوە دەگـەیـەنن ئـەدەب وەرامی هەردوو شـــاعـیـــر نالی و حـــەریق دەداتەوە، بۆیان ڕوون دەکـاتـەوە کـە کـوڕ و کچ هیچ نـەبێ لـە لایەنی جـــوانی و ئیلهامی شیعرییەوە جیاوازی لە نێوانیاندا نییە.

ئینجا دەکەوێتە وەسفی پەیکەر و ڕەوشتی هـەردووکیان:

کوڕ یا کـچی سیـمین تەن هەردوو گوڵی یـەک گوڵشـەن
هـەردوو ســـەنەمی ئێـــمـــەن لاتـە کـــوڕ و عـــوززا کچ
کـــوڕ یا کـــچی لـەب نۆشـین هەردوو بـەڕوخـی ڕەنگین
هەردوو بـەمـــەزەن شـــیـــرین قـــەندی کـــوڕ و حـــەڵوا کچ
کـوڕ یا کـچی سـیـمین بەر هـەردوو بەخـەتن عـەنبـەر
هـەردوو وەکـــو یەک دلبـــەر ڕەعنا کـــوڕ و زیبـــا کچ

کــورِ یا کــچی لالە ڕوو شــیــرینە بەمــە هـەردوو
وەک نوقڵـی موهەننا کورِ وەک شـەهدی موسەفـفا کچ
کورِ یـا کـچی خـۆش مـەنزەر یەک پرتەو و دوو پـەیکەر
وەک عیقـدی سورەییا کورِ وەک ئەخـتـەری سـەڕرا کچ
کـورِ یا کـچی مـوشکین مـوو هەردوو بەڕمن ئاهوو
تیـــــری نیگەهـی هـەردوو دڵدۆزە کـــــورە یـا کچ
کورِ یا کچی خۆش سوورەت یەک جەننەتە یەک لەززەت
کـورِ بۆیی وەکـو کـەوسـەر قـەد شـاخـەیی تووبا کچ
کـورِ یا کـچی تەن نازک هەردوو بەمــە ئیـعـجـازن
لەب وەک دەمی عیسا کورِ ڕوو وەک کەفی مووسا کچ
کورِ شەهدی لەبی مەعلووم کچ وەک عەسەلی بێ مووم
یەک لازمـە یەک مـەلزووم نەشـئـە کـورِ و سـەهبـا کچ

لە وەسفـەکانی ئەم بەشـەیدا ئەدەب لەسـەر ئـەو باوەڕەیە هەریەکە لە کورِ و کچ جـوانـی خـۆی هـەیـە تا لە خـودایەتی بوتپـەرسـتـیـشـدا کـورِ و کچ هەیە، وەکـو عـەرەبەکـانی پێش ئیسـلام بوتیان هەبوو بەناوی «لات» و «عـوززا». لە دوای ئەمە شاعیر کۆمەڵێک وێنەی داهێنراوی هونەری دروست دەکا، وەک لە شیرینی لێویان دەڵێ یەکێکیـان قـەندە و ئەوی دیکەیان حـەڵوا. جـوانی تەنیـا لە کـچدا نییـە، لە کـوریشــدا هەیە، کـورِ نوقـڵـە و کچ هەنگوینە. کـورِ و کـچی بەدیمەن جـوان دوو پەیکەریان هەیە بەڵام یەک پرتەو. بۆ گەورەکردن و ڕێزلێنانی بێ سنوور لە کورِ و کچ ئەدەب کـردەوە و کـەرامـاتی پێـغـەمـبـەرانیـان پێ دەبەخـشـێ، وەک لێوی کـورِ بەدەمی عیسـا و ڕووی کچیش بەدەستی مووسـا دەچوێنێ. بێ گومـان کردەوە و توانای ئەم پێغەمبەرانە لای هەموو کەس ئاشکرایە.

ئینجا شاعیر دێتە سەر ئەوەی ژیان بەبێ هەردووکیان نابێ.

بێ هەردوو حـەرامـە عـەیش بـێ روکن و قـەوامـە عـەیش
ئەو وەخـتـە تـەمـامـە عـەیش یومنا کـورِ و یوسـرا کچ
وا خــۆشــە بەهەر ئانت پڕ بێ لە شـــەبوســتــانت
ســەد حـووریی غـیلمـانت غـیلمـان کـورِ و حـەووا کچ

کــــورِ لالـەیی گــــوڵزارە کچ لوعــــبــــەتی فــــەرخــــارە
بۆ وەخــتـی تەمــاشــا کــورِ بۆ ســوحــبــەتی ناوا کچ
کـورِ ســـەروی گـوڵســتــانە کچ عـیـشـرەتی مـەســتـانە
بۆ هەمـــدەمـی ســـەحـــرا کـــورِ هـەنگامی تەوانا کچ

ئەدەب لەم دێرانەدا ئەوە دەردەبرِێ ئەو کاتە ژیان خۆش دەبێ ئەولا کورِ و ئەملا کچ بێ. لە بەهەشتیشدا کورِ و کچ هەیە، غیلمان و حووری. بۆ تەماشاکردن و گەشتی ناو گوڵستان و هاودەمی لە چۆڵ و بیاباندا کورِ قارەمانە. بۆ ماچوموچ و یاری تەنیایی و سەردەمی چێژ و خۆشی کچ بووکی ناو پەردەیە.

ئەدەب بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

کـــورِ شـــاهـیـــدی ســـەیرانی کچ دلبـــەر پـەنهـــانی
بۆ بـەزمی مـوهـەییـا کـورِ بۆ عـەیشی مـوحـەللا کچ
کـــورِ ســـاقــیی ســـەهبــایە کچ عـــوزری پـەزیرایە
بۆ مـەجلیسی مەستان کورِ بۆ مـەسنەدی مـەشها کچ
کورِ رِوویە وەکو مـەهتاب کچ موویە وەکو سـەنجاب
بـۆ پرتـەوی ئەیوان کـــورِ بۆ بـەســـتـــەری دیبـــا کچ
ئاغــازی ســەبووحی کـورِ ئەنجـامی ســوراحی کچ
مـەعـشـووقـەیی ئەزحـا کورِ مـەحـبـووبەیی زەلما کچ
کـــورِ بۆ دەمی فـــەرووەردین کچ بۆ چلـەیی هـاوین
کچ بەهمـەن و کورِ تشرین گەرما کـورِ و سـەرما کچ
بۆ عـەیشی (ئەدەب) هەردەم وەک ماچی مەیی دەرغـەم
خــەندەی کــچــە جـامی جــەم بادە کـورِ و مـینا کچ
(نالی) کـــە ئەوەی دیبـــا ئەلبـــەتتـــە دەبوو وتبـــای
(عیشقت کە مـەجازی بێ خـواهش مـەکە ئیللا کچ)

لەم دێرانەدا ئەدەب وێنەی هونەری زۆر ورد دەدۆزێتـــەوە یا دروست دەکـــا لە سیفەتی کورِ و کچ بۆ ئەوەی بەراووردیان بکا لەگەڵ یەکتریدا. لەمەدا دەڵێ کورِ مایەی سەیرانی خەڵکییە، کچ دلبەری نهێنی و تەنیاییـە. کورِ بۆ بەزمی کارێکی

حازر بەدەستە، کچ بۆ ژیانی جوانییە. کوڕ مەیگێڕی شەراب و ئەندامی کۆڕی مەستانە. کچ بۆ ئارەزووی شەهوەتە، ئەزحا و زەلما لە داستانی ئەڤینیدا دلبەر و دڵداریان بووە.

ئینجا شاعیر دەکەوێتە ناو بەزمی مێبازییەوە و دەڵێ کوڕ زادەی نەورۆز و بەهارە، بەڵام کچ نەوەی گەرمای هاوینە، کچ چلەی زستانە، کوڕ مانگی تشرینە، گەرما بۆ کوڕە و سەرما بۆ کچ.

ئەدەب لەسەر وەسفە جوانەکانی بەردەوام دەبێ و دەکەوێتە وردکردنەوەی خەیاڵی و دەڵێ: لە سەردەمی خۆشیدا خەندەی کچ جامی جەمە، بادە کوڕە و سوراحی کچ. ئینجا چەپڵە بۆ نالی لێ دەدا و دەڵێ: ئەم هەموو شتانەی زانیوە بۆیە وتوویەتی، عیشقێک ئەگەر مەجازی بێ پێویستە تەنیا داوای کچ بکرێ. ئیتر ئەدەب بەنیوە دێری یەکەمی سەرەتای شیعرەکەی کۆتایی بە داستانەکە دێنێ. ئەو زنجیرە «کوڕ و کچ»ەی نالی و حەریق و ئەدەب دیوانی شیعری کوردی سەدەی نۆزدەمیان ڕەنگین کردووە.

دیالۆجی دڵدار و دلبەر

ئەدەب هەندێ شیعری تەرخان کردووە بۆ گفتوگۆ لە نێوان خۆی و دلبەر. نیوە دێری یەکەمی لیریکەکان بریتییە لە پرسیارێک، ڕوونکردنەوەیێک لە دلبەری دەکا، ئەویش لە نیوە دێری دووەمی هەموو شیعرەکان وەرامی پرسیارەکانی دەداتەوە. شاعیر لە پرسیار و وەرامەکاندا هونەری نواندووە لە بەرجەستەکردنی هەست و نەستی دەروونی خۆی و جوانی یارەکەی و هەرچی پێوەندی بەو سۆزەوە هەیە کە هەردووکیانی لەگەڵ یەکتریدا کۆکردۆتەوە.

١

لە شیعرێکیدا ئەدەب دەڵێ:

گوتم زولفت لەسەر کولمت بەدایم بۆچی بێ تابە
گوتی ئەفعی لەسەر پشکۆ قەراری پێچش و تابە
گوتم کەوتۆتە گردابی غەمی عیشقت سەفینەی ئان
گوتی غەرقی جەمالی من چ باکی مەوج و گردابە

گوتم پەژمووردە بوو جانا گوڵی عومرم لە هیجرانت
گوتی پەژموردەیی وەسڵم هەمیشە سەبز و شادابە
گوتم دڵ خەستەیی دەرد و فیراقی تۆم عیلاجم کە
گوتی چارەت بەگوڵبەرگی تەڕی خۆش ڕەنگی سیرابە
گوتم گێسوویی پڕ نێشت لەبەرچی مایلی ڕووتە
گوتی نەتبیستووە عەقرەب ئەگەر مایل بەمەهتابە
گوتم سەوداسەری چینی دوو زولفی عەنبەرینی تۆم
گوتی عیللەت بەسەودایە لە فیکری ڕەفعی سەودابە
گوتم ماچی لەبی لەعلت شەوی دی مەستی بۆ کردم
گوتی ئەلبەتتە ماچی من بەسەد شیشەی مەیی نابە
گوتم جەور و ستەم تا کەی نیگارا مروەتێ ئاخر
گوتی چبکەم (ئەدەب) ئەمڕۆ جەفا بۆ دلبەران دابە

پرسیارەکانی ئەم لیریکە هەوێنی شیعرایەتی تێدایە، وەرامەکان وێنەیێکی دیکەی داهێنانی هونەرین، وەکو ئەوەی شاعیر دەپرسی: بۆچی زولفت بێ ئۆقرەیە لەسەر کوڵمت؟ دلبەر دەڵێ: مار لەسەر ئاگر چۆن ئۆقرە دەگرێ! شاعیر دەپرسی: کەشتیی گەردوون لە ناو گێژاوی غەم و پەژارەی دڵداریی تۆدایە. دلبەر دەڵێ: کەسێ لە ناو جوانی مندا نوقوم بێ چۆن لە شەپۆڵ و گێژاوی زەریا دەترسێ. شاعیر دەپرسی: گوڵی تەمەنم لە دووری تۆ سیس بووە. دلبەر دەڵێ: ئەوەی ئازار لە دووری من دەچێژێ هەمیشە تەڕ و ئاودارە. شاعیر دەڵێ: نەخۆشی من لەبەر دووری تۆیە دەرمانم کە. دلبەر دەڵێ: بەماچی لێوم چاک دەبیەوە. شاعیر دەڵێ: لەبەر چی زولفت هەمیشە لەسەر کوڵمتە. دلبەر دەڵێ: من شێت و شەیدای زولفی بۆنداری تۆم. دلبەر دەڵێ: ئەمە بەڵگەی شێتییە، ئیتر بیر لە چارەسەری خۆت بکەوە. شاعیر دەڵێ: شەوی ڕابردوو ماچێکی دەمت سەرخۆشی کردم. دلبەر دەڵێ: بێ گومان ماچی من بارتەقای سەد شووشەی شەرابە. شاعیر دەڵێ: تا کەی ستەم و زوڵمی تۆ بچێژم، مروەتت هەبێ. دلبەر دەڵێ: ئەی ئەدەب هیچ بەمن ناکرێ، زوڵم و زۆرداری بۆ دلبەران کارێکی چاکە.

٢

هەر لەم بابەتەوە ئەدەب لە شیعرێکی دیکەیدا دەڵێ:

گــوتم بـا کـــەم بـناڵێنم نـەڵێم دەردم بـەکـــەس چاکـــە
گوتی ناڵینی جارجارت لە دوور بێ وەک جەرەس چاکە
گـــــوتم مـــــــورغی ڕەوانـی مـن ڕەوانـە لـەو تـەنـە بـێ تـۆ
گـوتی ئەو مـورغـە بـێ باڵە لە لای مـن بێ قـەفـەس چاکـە
گــوتم مـــەنعم دەکـــا زولفت لە پابـەندی لـەبی شـــەهدت
گـوتی شـەهدی دەهانی مـن بەبێ نێـشی مـەگـەس چاکـە
گوتم حەبسی دوو هیندووم من هەتاکو مەستی خاڵی تۆم
گـوتی مـەسـتی خـەراباتی لە پێـوەنـدی عـەسـەس چاکـە
گــوتم بۆ گــوڵبــونی قـــەددت خــەیاڵی گـوڵچنینم کـرد
گـوتی بۆ ســەروی ئـازادم کـە نـەتبێ دەســتـڕەس چاکـە
گـوتم مـیـهـری بوتان تـا کـەی خـەیاڵم عـوزلەتە جـانا
گـوتی عـیـشـقی پەری ڕوویان هـەتا ئاخـر نەفـەس چاکـە
گـوتم بۆ چ ڕێم نیـیـە جـاری بەگـوڵزارت گـوڵی نەورەس
گوتی گوڵزاری نەوخیزم (ئەدەب) بێ خار و خەس چاکە

پرسیار و وەرامەکانی ناو ئەم شیعرە هەر وەکو ئەوەی پێشووە. شاعیر دەڵێ: با کەم بناڵێنم و چاکتر وایە دەردم بەکەس نەڵێم. دلبەر دەڵێ: کارێکی باشە جار جارە لە دوورەوە ناڵەت بێ. شاعیر دەڵێ: باڵندەی ڕووحم لە ناو لەشمدا کە تۆ لەوێ نەبی چاکتر ئەوەیە بڕوا. دلبەر دەڵێ: ئەو باڵندە بێ باڵە باشتر وایە لە ناو قەفەسدا بێ. شاعیر دەڵێ: زولفت لێم ناگەڕێ هەنگوینی لێوت بمژم. دلبەر دەڵێ: هەنگوینی ناودەمم پێویستە دوور بێ لە چزووی مێشەنگوین. شاعیر دەڵێ: زولفت حەبسی کردووەم چونکە سەرخۆشی خاڵی تۆم. دلبەر دەڵێ: دەمەوچاوی من مەیخانەیە، هەر کەسێک سەرخۆش بێ پێویستە پاسەوان کۆت و زنجیری بکا. شاعیر دەڵێ: بەتەمابووم لە گوڵستانی ناو قەدت گوڵ بچنم. دلبەر دەڵێ: بالام سەروی ئازادە، پێویست ناکا دەستی بۆ درێژ بکەی. شاعیر دەڵێ: تا کەی خۆشەویستی لەگەڵ جوانان، حەز بەگۆشەنشینی دەکەم. دلبەر دەڵێ: دڵداری

لەگەڵ پەری ڕوخساران تا دوا هەناسە شتێکی چاکە. شاعیر دەڵێ: بۆ ڕێگەم نادەی جاریێ بەگوڵزارت شاد بم. یار دەڵێ: ئەی ئەدەب گوڵزاری نەونەمام بێ دڕک و داڵ باشە.

شیعری ئەدەب بۆ گۆرانی

یەکێ لە خاسیەتەکانی هەندێ لە شاعیرانی موکریان ئەوەیە شیعریان هەیە بەتایبەتی وەک سروود هۆنراونەتەوە بۆ گۆرانی چڕین. ئەم جۆرە شیعرانە لە هەموو ڕوویێکەوە، لە ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە نزیکن لە شیعری میللی سەرزاری نەنووسراو (فۆلکلۆر).

لێرەدا هەندێ کۆپلە لە گۆرانیییێکی ئەدەب گوڵبژێر دەکەین:

بەبالا بڵند و بەقەد شووش و باریک
جەمالی ڕووناکە شەوی هەوری تاریک
بۆن وەنەوشە زۆر پێ خۆشە
بۆ مەزەی دڵ ماچی خۆشە

***

برادەر بپرسن (ئەدەب) بۆچ نەماوە
بەبۆنی گولان شووشەکانی شکاوە
ڕوو چراغە سینە باغە
ساحیبی شەوق و دەماغە

***

چ خۆشە بەخەلعەت بدا جورعەیی مەی
دڵ و جان بەپێشکەش لەبی ناسکەکەی
خەندە شیرین لەعلی ڕەنگین
قەسدی جان و غارەتی دین

***

جوانی تۆ لەم عەسرەدا بێ نەزیرە
دڵم مورغی سەحرا بەدامی تۆ گیرە

مـــــــــــورغـی چـاکـم زۆر بــێ بـاکـم
حـــــــەیـفـــــە لـەو داوەت هـیــــــلاکـم

***

دوو نـارنج لە بـاغی گــولاَنـدا تەمـــیـــزن
دوو لیــمــۆی کـاڵ و دوو ســێـوی لـەزیزن
بـاغـی ســــێـــــوان گــــوڵ لـە لێــــوان
شـــێت و شـــەیدا کـــەوتمـە کـــێــوان

لەم گۆرانییەدا ئەدەب سیستێمی بەندی بەکارهێناوە. هەر بەندی لە چوار نیوە دێر شیـعر پێکهاتووە، دوو نیوە دێری یەکەمی لە بەحری عەرووزی موتەقاریب چوار جار (فعولن)ی تەواوە. دوو نیوە دێری دووەمی لەسەر بەحری عەرووزی ڕەمەل دووجار (فاعلاتن)ی تەواوە. قافیەی هەر چوار نیوە دێری بەندەکە بەم جۆرەیە (ا ا ب ب...).

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بریتییە لە شیعری وەسف و دڵداری، بەزمانێکی ئاسان هۆنراوەتەوە بۆ ئەوەی بۆ گۆرانی چڕین دەست بدا.

***

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە کوردستانی باشوور، لە تازە پایتەختی میرنشینی بابان لە سلێمانی سەرۆکایەتی رینیسانسی شیعری کلاسیکی کوردی کەوتبووە ئەستۆی نالی. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کە بزووتنەوەکە لە هەموو هەرێم و ناوچەکانی کوردستانی باشوور بلاوبووەوە کۆمەڵێک شاعیری بەدیمەن پەیدابوون. یەکێ لە شاعیرە هەرە ڕەندەکانی ناوچەی موکریانی ئەو سەردەمە ئەدەب بوو. هەموو هۆیێکی ژیانی خۆشی بۆ ئەم کەسە ڕەخسا بوو. بەپێچەوانەوە تەندروستی باش نەبوو. نەخۆشی لەرزۆکی (ئیفلیجی) پەرێشانی کردبوو. ئەمە بووە هۆی ئەوەی سەرانسەری ژیانی بێ ئازار نەبێ و تەمەنیشی کورت بێ، بەلاَم لەگەڵ ئەوەشدا لە بەرهەمی شیعریدا بێزاری لە ژیان بەرچاو ناکەوێ. ئەگەر وێنەی ئێش و ئازار و ناخۆشی لە شیعریدا ببینرێ، ئەمەی وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی کوردە. مەسەلە دڵداری و دووری لە یار و پاڕانەوە و خۆ بەکەم زانینی شاعیرییانە و عاشقانەیە.

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (٣٤)

ناوەڕۆکی شیعری ئەدەب دڵدارییە لەگەڵ ژنی جوان، ئەو ژنە دەتوانرێ دیاری بکرێ، نوسرەت خانمی خێزانی بووە. هەموو خۆشی ژیانی لە جوانی لەش و کرداری جوانی ئەودیوە. ئەدەب تا کۆچی دوایی کردووە ئەو ژنەی خۆش ویستووە، بەڵام نازانرێ ژنەکە هەڵوێستی بەرامبەر بەئەدەب چۆن بووە لە دوای ئەوەی لێی دوور کەوتۆتەوە! لەوانەیە لەو سەردەمەشدا سۆزی بەرامبەر بەشاعیر وەکو خۆی بووبێ هەتا ئەگەر مێردیشی کردبێتەوە، چونکە نەحەوانەوە لەگەڵ ئەدەب زیاتر لەبەر نەخۆشییەکەی بووە. هەر چۆنێ بێ ئەم دڵدارییە بووەتە هۆی ئەوەی ئەدەب دیوانێکی ڕەنگینی شیعری کوردی پێک بێنێ.

وەستایەتی شاعیر هونەروەرانە لەو وێنە نوێیانە ڕەنگی داوەتەوە، دێرە شیعر توانای شاعیرییەتی ئەدەب دەستنیشان دەکا. هەڵبژاردنی وشەی فەرهەنگی و زاراوەی زانستی و جۆری دروستکردنی ڕستە و قانگدانی بەکێش و قافیە و مۆسیقا و ڕیتمی دەنگی تیپەکان گێتییێکی بێ کەموکووڕی دروست دەکەن کە لیریک و غەزەل و قەسیدەی پێ دەوترێ.

یەکێ لە ئەدگارە هەرە گرنگەکانی شیعری ئەدەب ئەوەیە شێوازی نووسینی یەک جۆرە، واتە تایبەتییە بەخۆی. یەکێکی شارەزا لە شیعری ئەدەب ئەگەر لیریکێکی دەست بکەوێ و نازناوی شاعیری تێدا نەبێ زۆر ئاساییە بەئاسانی شیعرەکە بناسێتەوە و بەبێ سڵەمینەوە بیخاتە ناو دیوانی شاعیرەوە. بەکورتی ئەدەب یەکێکە لە شاعیرە دیارەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی لە ڕۆژی پەیدابوونییەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم.

خەلیل

بەشی بیستەم

خەلیل

١٨٦٣ - ١٩٢٣

فرێ نویسانم شیعر وە کوردی
کەردەنم بەیان ئەحواڵ ڕابوردی
نە دمای مەرگم بمانۆ یادگار
بوانان کوردان نە ڕووی ڕۆزگار

ژیانی شاعیر و شیعری لیریکی

ژیانی شاعیر

شاعیری ئەم ماوەیەمان بەم دێرە شیعرانە پیشەو جێگەی خۆی لە کۆمەڵدا دیاری دەکا:

خۆ تۆ ئەزانی من کەی ئەمیرم
نە باشکاتبم، وە نە مودیرم
کاسبکار و هەم مەلای فەقیرم
دائیمولدەوام هەرهاد نەدێرم
شاعیری بێ شەوق هەم بێ شەعیرم
بێ ڕان و ماین هەم بێ بەعیرم

هەندێ لایەنی دیکەی ژیان و نازناوی شیعری خۆی لە سەرانسەری دیوانی شیعریدا ڕوون دەکاتەوە. ئەگەرچی بەزۆری «خەلیل»ی بەکارهێناوە، بەڵام «خەلیل منەوەر» و «محەمەد خەلیل» و «مەلا خەلیل» و «میرزا خەلیل» و «میرزا»ش دەبینرێن، وەکو خۆی لە هەندێ لە شیعرەکانیدا دەڵێ:

کـاتیـبـولحـورووف خـەلیل مـنەوەر
ئینە سی و پەنج بەوەجـهی دەفـتـەر
***
خـەلیل جـە دەوران مـەکـەرە گـفـتـار
قـانیـع بەر بەحـەق بکەر ئیـستـیغـفـار
***
زارو مەحـجوویم جە لای خـاص و عام
مـحـەمـەد خـەلیل مـەنشـوور بەنغـام
***
بەگـفـتـەی بەندە فـەقـیـر زەلیلەن
کـاتیـبـولحـورووف مـەلا خـەلیلەن
***
من مـیـرزا خـەلیل دیوانەی دەلیم
دوعـاگـۆی دەوڵەت پابۆسـەی عـەلیم
***
کـاتیـبـولحـورووف کـەمینەی کـەمـتـەر
خـەلیـل ئیـبن خـزر مـنەوەر

لەمەدا ئـەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە شاعیر لە بنەماڵەیێکی ڕەنجبەری هەژار بووە، هەمـوو کـار و پیـشـەیێکی تاقی کـردۆتەوە بۆ ئەوەی بەڕەنجی شـان و هەوڵ و کۆششی خۆی گوزەران بکا و دەست لە کەس پان نەکاتەوە.

خەلیل کوڕی خدری کوڕی ئەحمەدی کوڕی خەلیلە، لە هۆزی کاکەیی، یادگاری ئایینی کۆنی کوردی یارسـانە. لـە سـاڵی ١٨٦٣ لـە گـەڕەکی مـوسـەڵلا لە شـاری کـەرکـووک لە دایکبـووە، هێـشـتـا سـاوا بووە کـە باوکی کـۆچی دوایی کـردووە. خـانزادی دایکی بەهـەژاری بەخێوی کردووە. بەڵام بێ باوکی وەکو بۆشـایییێکی سـایکۆلۆجی لە دەروونی خەلیل زۆر ناخـایێنێ لە تەمەنی دە سـاڵیدا بێ دایکیشی دێتە سەر، بەکۆچی دوایی دایکی بەتەواوی کۆستی دەکەوێ و هەتیوی بەخۆیەوە

دەبینێ و ناچار دەگەڕێتەوە مەڵبەندی باب و باپیرانی و لە خوێندن بەردەوام دەبێ.

شاعیر هێشتا لە تەمەنی لاویدا دەبێ کە لە دێی عەرەب کۆیی وانە بەمندالان دەدا و خەریکی وردە کشتوکاڵیش دەبێ. بەلام لەم هەوارەدا ئەوەندە ئۆقرە ناگرێ و ڕوو دەکاتە تۆبزاوە و زۆری پێ ناچێ لەگەڵ کاربەدەستان ڕێک ناکەوێ و دەکەوێتە مشتومڕ، ناچار بەرەو کفری دەچێ و لەوێ خەریکی کار و کاسبی دەبێ. لە دوا سالانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم میرزا خەلیل هەر لە کفری بووە، پێش جاڕدانی جەنگی یەکەمی گێتی (سەفەربەر) کفری بەجێ هێشتووە لە پاش مردنی مەنیجەی خێزانی کە کارێکی گەورەی تێ کردووە. ئیتر لە مەڵبەندی بنەماڵەیی خۆی، هەرێمەکانی کاکەییان نیشتۆتەوە، بەشوێن کار و گوزەران گەڕاوە تا لە عەلی سەرای بێوەژنێکی دۆزیوەتەوە و بۆ جاری سێیەم بنەماڵەیێکی هەشت کەسی پێکهێناوە، خەریکی فێرکردنی مندالان و جووتیاری و گاوانی بووە.

کە سەفەربەر جاڕ دراوە لە لایەن دەسەلاتی عوسمانلییەوە میرزا خەلیل لە تاووغ (داقووق) بووە، ناچار گەڕاوەتەوە شوێنەواری خۆی، لەم کاتەدا ڕەشبگیری و گرانی گەورە دەستی پێ کردووە، سوپای عوسمانلی کەوتۆتە تالانکردنی خەڵکی، زۆرداری و گرانی و جەنگ تەنگیان بەخەڵکی هەژار و بێ دەسەلات هەڵچنیوە، هەزاران کەس بوون بەقوربانی جەنگی تورک و ئینگلیز، لەناو ئەمانە ژن و مندالی میرزا خەلیلیش کۆتاییان پێهاتووە.

ئیتر شاعیر ناچار بووە ڕوو بکاتە ناوچەی داودە، کە لە ڕۆخانە دەپەڕێتەوە کتێب و دەفتەرەکانی ئاو دەیانبا، بەم جۆرە بەتەنیا بەرەو دووز دەڕوا و لەوێوە بۆ کفری، بەلام چاوی بەرایی نادا لە کفری بمێنێتەوە و بیکا بەمەڵبەندی دوارۆژانی ژیانی، ئیتر سەری خۆی هەڵدەگرێ و ڕوو دەکاتە سیروان و لێی دەپەڕێتەوە، ئینجا دەچێتە ناو هۆزی کاکەیی و دوایی ژیانی بەگۆشەگیری و لات و هەژاری دەباتە سەر تا لە سالی ١٩٢٣ کۆچی دوایی دەکا. بلاوکەرەوەکانی شیعری خەلیل منەوەری شاعیر هەردەوێڵ کاکەیی و مستەفا نەریمان ڕاستییێکی گەورەیان خستۆتە ڕوو کە ناویان ناوە «شاعیری چەوساوەکان».

شیعری شاعیر

شـیـعـری مـیـرزا خـەلیل لە ڕووی نـاوەڕۆکەوە خـەریکی تۆمـارکـردنی ڕووداوی ڕۆژانەیە، ئەمـە بەشـێکە لە جـمـوجـۆڵی کۆمـەڵایەتی، لە پاشـانا دەبێـتـە ڕووداوێکی مـێژوویی، لەبەر ئەوەیە چوارچێوەی مانـای شیعری مـیرزا خـەلیل گەلێ فراوانە و بەشـێوەیێکی ئەنسیکلۆپیدی خۆی پیشان دەدا. ئێمـە لەسـەر ئەو باوەڕەین ئەگەر پەخـشـانی کـوردی لە نووسـیـندا، لەو سـەردەمـەدا بـاو بووایە شـاعـیـر هەست و نەستی ناوەوەی بەپەخشان دەردەبڕی. بەڵام بێ گومان شـیعر شێوەی هەرە گرنگ بووە لە ڕۆشنبیری کۆمەڵی کوردەواریدا لەبەر ئەوە تۆمارکردنی هەموو سووچێکی ژیانی خـوێندەواری هـەر بەشـیـعـر خـۆی نواندووە، ئەمـەش لە بـەرهـەمی گـەلێ لە شاعیرانی کورد دەردەکەوێ بەتایبەتی لە ناو شاعیرە میللییەکان کە میرزا خەلیل جێگەیێکی دیاری لە ناویاندا هەیە.

شیـعری میـرزا خەلیل لە ڕووی زمـانەوە ساکارە، بەزمـانێکی تێکەڵاو دەنووسێ، ئەگەرچی لە بنجدا خـۆی خـاوەنی دیالێکتی گـۆرانییـە بەڵام دیالێکتی کرمـانجیی خـوارووی گەرمیانی (ناوچەی کەرکووک) کاری تێ کردووە. ڕستـە و لێکسـیکۆنی سـفت و ڕەوانە، کـێش دە سـیـلابی و جـووت قـافـیـەیە وەکـو زۆربەی هەرە زۆری شیعری دیالێکتی گۆرانی، هەندێ جار یەکێتی قافیەش لە شیعرەکانی دەبینرێ.

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە لە شـیعری میرزا خەلیل ئەم تێبینییانە دەبن بەدیاردەی سەرەکی بۆ ناسینی شیعرەکانی:

١- شێوەی چوارینی هەیە، واتە هەر چوار نیوە دێر لەسـەر یەک قافیە (ا ا ا ا، ب ب ب ب...) دەبێ؛ وەکو شـیـعری «سـتـایشی کـوێخـا ڕەمـەزان» و شـیـعری «لە کوردە ماڵان».

٢- یەکێتی قـافیـە بەکار دێنێ، واتە نیـوە دێرەکان هەمـوویان لەسـەر یەک قـافیـە دەبن؛ وەکو «فەسڵ خەزانەن» و شیعری «لەیلێ گوڵنازەن».

٣- هونەری «شـەشـین» بۆ دانانی شـیـعر هەڵدەبژێرێ، واتە دروسـتکردنی شـیـعر لەسەر بنچینەی بەند، هەر بەندی شەش نیوە دێر شیعر، بەمەرجێ پێنج نیوە دێری هـەر بەندێـک لەســەر یەک قــافــیــە دەبـێ، دێری شــەشــەم لە هـەمــوو بەندەکاندا دووبـارە دەکرێتەوە؛ وەکو شیـعری «مەنیـجە خان»، دێری شـەشەم

«مـــەڵڵا بێ حـــەیران شـــوعلـەی جـەمـــاڵت» لـە هـەمـــوو بەنـدەکـانـدا دووبارە دەکرێتەوە.

٤- بەکارهێنانی چـوارین وەکو هونەرێکی سـەربەخـۆ، بەڵام لای شـاعیـر چوار نیوە دێرەکـەی چوارین هـەمـوویان لەسـەر یەک قـافـیـە دەبن و بەشـێـوەی دوو بەیت خۆیان دەنوێنن.

***

شیعری میرزا خەلیل لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەکرێ بەدوو بەشەوە:

١- شیعری لیریکی (غەزەل و قەسیدە و چوارین = دوو بەیت).

٢- داســتــان = چیـرۆکی شـیـعـری = قــەسـیـدەی درێژ = پۆیێم (ناوەڕۆکـی لە بەسەرهاتی کۆمەڵایەتی و ڕووداوی مێژوویی دەدوێ).

شیعری لیریکی

ناوەڕۆکی شیـعری لیریکی لای میـرزا خەلیل دەوڵەمەندە، گەلێ سووچی هـەست و نەسـتی دەروونی ناوەوەی خـۆی و تـەنگوچەڵەمـە و نـاگـزووری کـۆمــەڵی دەرەوەی گـرتۆتەوە. زۆربـەی مـەبەسـەکـانی شـیـعـری نەتەوەکـانی ڕۆژهـەڵاتی لە غـەزەل و قــەســیــدە و چواریندا لـە قــالـب داوە. نموونـەی داهێنراوی جــوانی لـە هـەمـــوو مەبەسەکاندا هەیە.

مونـاجـات و نەعت

مـوناجات بۆ خـودا و نەعت بۆ پێغـەمـبەر وەکو دوو مەبەسـی شیـعری جیـاواز لە شــیــعــری مــیــرزا خــەلیلدا تێکەڵاو و تێکهــەڵکێش کـراون. لـە ئەدەبی کــوردیدا دەســتــووری تایبــەتی هـەیە بۆ دانـانی ئەم دوو جـۆرە شـیـعـرە وەکـو بـاسکردن و ناوهێنانی چوار خـەلیـفـەی ڕاشـیـدین و ئیـمـام و شـێخ و ئەولیـای ئایینزاکـانی ئیسـلام و سـەرۆک و سـەردارانـی تەریقەتەکانی دەروێشـی و شـتی تریش. ئەوەی لە مـوناجـات و نەعتی میـرزا خـەلیل دەردەکـەوێ ئەوەیە کـە بەگشـتی لەو دەسـتـوورە لایداوە چونکە لـە هـۆزی کـاکــەیی و لەســـەر ئاییـنی یارســـان بووە. بەڵام ژیرانە هـەندێ شـتی لەو دەسـتـوورانە وەرگرتووە کـە برا کوردە مـوسـوڵمـانە سوننییەکـانی باوەڕیان پێی هـەیە وەکو گـەورە گرتنی ئەبوبەکر و عومـەر و عوسمان کـە لە بنجدا بۆ ئـاییـنی یارســـان هیـچ تەنگوچەڵەمــەیێک دروست ناکــەن، لە ســەرانســەری

ئەدەبیاتی ئایینییاندا بەچاک و خراپ ناویان نەهێناون، تەنیا موسوڵمانی شیعە بەو کەسانە گرژ دەبن، هەر لەو کاتەشدا شاعیر بایەخێکی زۆری بەعەلی و حەسەن و حوسێن و فاتیمە داوە کە ئەمە بەتەواوی لەگەڵ بیروباوەڕی ئایینی خۆی و ئایینی موسوڵمانیش بەهەردوو ئایینزا گەورەکەیەوە (سوننی و شیعی) دەگونجێ.

میرزا خەلیل بایەخێکی تەواوی بەپێغەمبەر داوە، ئەگەر ئەمەی بۆ ڕازیکردنی کۆمەڵی موسوڵمانی دەوروپشتیشی بووبێ، بەهیچ جۆرێ لە دەستووری ئایینەکەی خۆی نەچۆتە دەرەوە، چونکە پایەی محەمەد پێغەمبەر لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لای یارسانان بەرامبەر بەپلەی پێغەمبەری لای موسوڵمانان بووە. لای ئەوان یەکێک بووە لە یارانی چار مەلەک یا پێنج مەلەک، واتە کە کردگار لەو دەورەدا بەپێی تیۆری دۆنا دۆن لە عەلی خۆی نواندووە، پێغەمبەر یەکێک بووە لە یارانی چار مەلەک. ئیتر میرزا خەلیل کە لە پارانەوەکەیدا بایەخێکی تەواوی بەپێغەمبەر داوە لە سنووری بیروباوەڕی خۆی (دۆنا دۆن و چوونە ناو) و بیروباوەڕی موسوڵمانی نەچۆتە دەرەوە، ئەو بیروباوەڕەی کە دەڵێ هەر لە بنەڕەتدا خودا کۆزمۆس (بوونی) لەبەر پێغەمبەری موسوڵمانان (پرتەوی محەمەدی) دروست کرد و ئادەمی خستە سەر ڕووی زەوی بۆ ئەوەی محەمەد پێغەمبەری دواڕۆژی لێ بکەوێتەوە، بەم جۆرە میرزا خەلیل دەڵێ:

خەتمولورسەلین گشت پێغەمبەرەن
شافیعولئوممە ڕۆژ مەحشەرەن

لە شەریفی نوور ڕەسول مەننان
ئەنگوشتەر ئاما پەری سلێمان

جە نوور ئەو بی حەزرەت عیسا
مەردەی سەد ساڵە ئەو مەکەرد ئیحیا

جە نوورش ئاما پەی کەلیم تەورات
نازل بی پەرێش عەسای موعجیزات

جـــه نوور ئـه‌و بی یووسف کـــه‌نعـــان
خـــه‌لاس بی جـــه ره‌نج مـیـحنه‌ت زیندان

جـه شـــه‌ریفی نوور حـــه‌بیب ڕه‌حـــمـــان
خـــه‌لاس بـی ئـه‌ییـــوب جـــه ره‌نج کـرمـــان

جـه نوور مـه‌حـبـووب ره‌حـمـــانوورره‌حـیم
بی وه گـــوڵســـتـــان نار په‌ی ئیـــبـــراهـیم

جـــه شـــه‌ریفی نوور ســـه‌ییـــد ســـه‌روه‌ر
رۆشن بی دوو چه‌شم یه‌عقووب پێـغه‌مبه‌ر

خـــولاســـــه جـــه نوور ره‌ســـوولولئـــه‌مین
خـــه‌لق بی زی رووح ســـــه‌مـــا تا زه‌مـین

حـــــــــه‌ق به‌وێـش واتـه‌ن: «لـولاک لـولاک
یا رســـــول اللـه مـــاخـلـقت الافـــــلاک»

دڵداری

هونه‌ری ئـه‌ڤین و خـۆشـه‌ویسـتی و دڵداری له شـیـعری مـیـرزا خـه‌لیلدا له‌گـه‌ڵ شیعری وه‌سف، به‌تایبه‌تی وه‌سفی په‌یکه‌ر و قاڵبی دلبه‌ر تێکهه‌ڵکێش کراوه. له شـیـعری دڵداریدا شـاعیـر به‌شـوێن شـتی هه‌ست پێکراو و بینراو ده‌گـه‌ڕێ له سروشتدا بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌ندام و ڕه‌ووشتی دلبه‌ری خۆی پێ به‌رامبه‌ر و به‌راوورد بکا، له شیعره «شه‌شین»ه‌که‌یدا له بابه‌ت مه‌نیجه‌ی تازه بووکییه‌وه ده‌ڵێ:

مـــه‌نیـجـه خـــانی   مـــه‌نیـجـه خـــانی
مـــه‌علوومـــه‌ن نه عـــام مـــه‌نیـجـــه خـــانی
عــــــــاقـڵ و دانا هـــه‌م خـــــــۆش زبـانی
ســـــه‌نگین و ســــالار هـــه‌م ســـام گـــرانی
ته‌شــــــــریف ئـاوه‌ردی وه‌لای عـــــه‌بداڵت
مـــه‌ڵڵا بی حـــه‌یران شـــوعله‌ی جـــه‌مـــاڵت

ڕۆژی بی مــەسـعــوود مـوبـارەک ئەخـتــەر
فـــەڕ ووســـــتـی وەمـــاڵ خــــزر منـەوەر
ئێــران تـا تووران ڕۆمــات ســـەرانســـەر
فـــیـــــدای بـاڵات بـۆ ســــەوڵ نـازپـەروەر
هـای نـەو شـەعـشـەعـەی پـیــرۆزە خـاڵت
مــەڵڵا بی حــەیران شــوعلەی جــەمــاڵت
ئێــران تـا تووران حـــەڵەب تـا عــەجـــەم
جـیـهـان گـەردی کـەم من وەخـاتر غـەم
گــشـت روبع مـــەسکوون بدەم لە قـــەڵەم
هـەمـــتـــای حـــوسن تۆ نمەوینم وەچەم
سـەد تەحـسین لە عـەقڵ فـیکر و کـەمـاڵت
مــەڵڵا بی حــەیران شــوعلەی جــەمــاڵت
ئەستـەمووڵ وەی تەخت سـەر تەخت باڵات
تـەهـران وەی بـەیـان قـــــــەنـدیـل واڵات
مـووسڵ وەی عـەینان سـورمـەی تورمـاڵات
کــرمـــاشـــان وەی بەرگ زەر بـافت ئـاڵات
مـیـســر وەفـیـدای ڕەنگ پڕ شــەوق لاڵت
مــەڵڵا بی حــەیران شــوعلەی جــەمــاڵت
یـەمـــــەن وەی ئـەدەب ڕێـزەی ڕێز بـاریت
عـــەفـــەج وەی دنـدان ڕێزەی مـــرواریت
دەغـــــارا وەی نـام نـە عـــــام دیـاریت
بەغـداد وەی لەنجـەی شـیـرین نیگاریت
هـەولێــر وەی تەئریخ دوو هەفـتـە سـاڵت
مــەڵڵا بی حــەیران شــوعلەی جــەمــاڵت
کەرکووک وەی مـاران گێسووی کەمەندت
شـارەزویل وەی شەوەی شـاهـان پەسـەندت

ئەسفەهان وەی قەند سەرقەمچ بەندت
بەسرە وەفیدای گوڵ غونچەی رەندت
بەدرە وەی هەیکەل ئاویزای باڵت
مەڵلا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
مەندەلی وەی تاق نەوتاق دیدەت
سلێمانی وەی برۆی قەڵەم کەشیدەت
چەمچەماڵ وەی زوڵف سیاه چەمیدەت
کفری وەی نەو توول تازە رەسیدەت
بازیان وە قوربان دوو لیمۆی کاڵت
مەڵلا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
بەرزنجە وەی بەرز بەرزی دەماغت
تاووغ وەی گۆنای شەم شەوچراغت
خورماتوو وەفیدای بالای قازاغت
حەڵەب وەقوربان سیلسیلەی چاغت
شەمسەوەی زرنگەی زیوو دەلالت
مەڵلا بی حەیران شوعلەی جەماڵت
حیللە و مەرکەز مونتەفیک شام
بوخارا و شیراز تا بەیتولحەرام
بەڵخ و هیندستان قەندەهار مەقام
قیمەت بالای تۆ ناکا تەمام
عالەم گشت مەلوول پەرێ ویساڵت
(خەلیل) بی حەیران شوعلەی جەماڵت

لە غەزەلێکی تریدا بۆ گوڵنازی دڵخوازی دەڵێ:

لەیلێ گوڵنازەن   لەیلێ گوڵنازەن
ئیسم شەریفش ماچان گوڵنازەن

سـەواش چون بولبول سوب خـۆش ئاوازەن
پـەی ســـەیران گــول هـەر جـــە پـەروازەن

کـــــــالای کـــــــراسـش چیت نــازنـازەن
تـوحـــفـــەی قـــافلـەی شـــار شـــیـــرازەن

رەووشت و لـەنجـــەش وەغـــەمـــزە و نازەن
شـۆخـەن سـەرکـەشـەن وێنەی شـاهبـازەن

ســــــفـــــیـــــد ئـەندام چون پـەڕ قـــــازەن
مـــەر بانـووی بێ عـــەیب شــار بـەنغــازەن

چون نەخل شـــمـــشــــاد بـاڵاش درازەن
مـەر جـیـهــان ئەفـرۆز یا قـــەمـــەر نازەن

نیـمـچـە ئەگـریجـان قـەقـع مـیـقـرازەن
مـەر توررەی نیـشــان بازووی قـیـتـــازەن

ئـەبرووان قـــەوس شـــۆخ تیـــر ئەندازەن
زەوج مـــوژگـــانـان ویشـــەی دڵ گـــازەن

ئیــشـــارەی عـــەینەین تیـــر وەقـــقـــازەن
کـــاریگـەر جـــە دڵ هـەم بێ ئینـجـــازەن

خـــاڵانش پڕ نـەقش عـــەجـــایب ســـازەن
مـــەربـانووی تەعـــریف خـــانوو نیـــازەن

خـــــــولاســـــــە نـازدار یـەک پـەری ڕازەن
ڕازش لە ســـەمـــتـــوور فـەوج ســەروازەن

مـــەحـــبـــووبەی حـــەنین نازک دڵـوازەن
ســـەرتاپا بێ عـــەیب حـۆری مـــەجـــازەن

(خـەلیل) دێوانـەی شـۆخ سـەرئـەفـرازەن
پـەی مــەدح دلبــەر هـەر لە پێــشــوازەن

ئەوەی لەم شـیـعـرەدا سـەرنج ڕادەکێشـێ یەکێتـی قـافـیـەیە، واتە هەمـوو نـیـوە دێرەکـان لەسـەر یـەک قـافـیـەن، جگە لەوەش شـاعـیـر هیچ وشـەیێکی قـافـیـەی، کـە هـەموویان لەسـەر یەک کێشن، دووبارەی نـەکردۆتەوە.

وەسف

وەسف لە بەرهەمـی میرزا خەلیل تەنیا لە چوارچێوەی جوانی دلبـەر و سروشت نەپارێزراوە، کە ئەمە خەریکی لایـەنی شیرینی و بـەدڵاچوونی ڕووداوی سەر ڕووی زەوییـە کـە لە ژن و سـروشــتـدا خـۆی دەنوێنێ، بەڵکو هونەری وەسف بۆ لایەنی ناشـیـرینی و ڕووداوی ناهـەمواری ناو کـۆمـەڵیش بەکار دێنێ. ئیـتر وەسـفـەکـەی هەندێ جـار دەبێ بەوێنەیێکی کاریکاتێری، یا شیعرێکی فێرکردن (دیداکتیکی)، یا هـەڵوێسـتێکی کۆمیدی، بەم جـۆرە دەبێ بەبەرهـەمێک زیاتر مێشک دەجـوولێنێ نەک دەروون. بەم پێـیە مـیرزا خـەلیل تەنیـا وەسـفی بەهار و کـچـە جوانـی کورد ناوەستی، بـەڵکو وەسفی خانووە کەلاوەکەی ڕووخـاو و تفەنگ و چەخـماغسـازی و خـراپـەی گـوندی عـارەب کـۆیی دەکـا؛ دڵداری و وەسـفـی پیـریـەتی پیـرێژن و پیرەمێردیش دەخاتە وێنەیێکی کۆمیدییەوە.

(١) وەسفی سروشت

بۆ کـورد بەهـار بێ نـەورۆز نابێ، نـەورۆزیش بێ کـاوە نابێ. ئەم جــەژنەیـە لە ڕۆژێکی دیاریکراوی پاش مـێـژوو دروست نەبووە، بەڵکو لەگـەڵ ئـادەمـزادی پێش مێژوو دروست بووە. لە پێشـانا هـەر بـووە و لە پاشـانیشـا هـەر دەبێ. زەمـاوەندی سـروشـتە. لەو ڕۆژەوە کـە کردگـار بوون و کرداری دروسـت کرد زەوی لە ئاسـمـان مـارە کرد، بووک و زاوای نەمر و هـەمیشـەیی پەیدا بوو، ئەمـانە هەر تازەن و کۆن نابـن، هـەمـوو سـاڵێکیش زەمــاوەندی سـروشت بەئـاهەنگی شـووکـردنیــان تازە دەبێتەوە.

شـاعیر لە وەسفی بەهارا دەڵێ:

دۆسـتـان وەهـارەن فـەسڵ خـەزانـەن
فــەسڵ گــوڵزار و گــرۆی یارانـەن

یادی نەورۆز و عـیـدی قـوربـانەن
عـیـدی کـاوە و گـرۆی کـوردانەن

یادی فـەرەیدوون مـەرد نەهەنگەن
یادی سـواران شـێـران جـەنگەن

جـەژنی مـەلان و درەخت باغـانەن
ساز و سەمتووری دیدە مەستانەن

هەر مەلێ نەغمێ ماچۆ پەرێ وێش
زام زامـداران سـارێژ مـۆ نە ئێش

هەر گـوڵی رەنگێ مـەدەرۆ نیـشـان
نە ڕەنگاوڕەنگش عاشق مۆ حەیران

توخوا یاری جوان قامەت عەرعەری
سـینـە مـەرمـەری ئەبرۆ قـەمـەری

یەک زەررە وەفـا بـاوەرە وەکـار
بـا بلمێ هـەردو پـەرێ نام گـوڵزار

با شـادی و خـەنا باوەرمێ وە یاد
غـەم ئـی دونـیـا بدەرێم وە باد

خۆ من ئەسیری خاڵ و نەقشی تۆم
جە عەشقت ناویا بەندە یاسای مۆم

من (مـیـرزا خـەلیل) عـاشـق بەیارم
جـە دیدار غـار خـەیلی بێـزارم

(٢) وەسفی کەناچەی کورد

ئەوەی هەست و نەست و خـورپە و جـوانی دەداتە ئەم سـروشـتـە بەلای مـیـرزا خەلیلەوە کەناچەی کوردە، لەم لایەنەوە دەڵێ:

کەناچەی کوردەن خاوەن خەت خاڵەن
دەم نوقل و نەوات دوو لیمۆش کاڵەن

پەروەردەی سارای نام کوردستانەن
پەپوولەی ناسک نام کۆهسارانەن

پرچش لوول و خام چەنی زولفانش
پەخش واردەن چون حەی، وەبان مەمانش

دگان مرواری باڵاش چون چنار
خۆ لەبش ناسک گۆناش گوڵ هەنار

سینەش تازە دوو مێوە دارۆ
ڕەهڕەوان دین جە دین بەر مارۆ

گۆ شوارەی شیرین مەکەرۆن وەگۆش
عاشقان گەردین مەکەفان بێ هۆش

وەختێ جە یانە بەرمشۆ بەدەر
شۆڵەی ئافتاو کزمە بۆ نەسەر

گەر دڵەش تەنگ بۆ بلۆ وەگوڵزار
بێ مەی سەرخۆش مۆ دۆستان و ئەغیار

گەر بەیۆ بلۆ وەنام زەماوەن
دڵ هەزاران مەدۆ نە پاوەن

هەنی من چەنی نەوۆم سەرنگوون
نە عەشقش چەنی دڵ نە بۆ بەهوون

یاران من چەنی بەمەجنوون نەبۆم
وێڵ دێوانە زوخ دەروون نەبۆم

یاران من چەنی جەرگ بیمار نەبۆم
بێ دەوا و دەرمان دڵ ئازار نەبۆم

د. مارف خەزنەدار. ب٤ (٣٥)

(خــەلیل) تـا زینـدەن جــە ڕووی ڕۆزگـــار
مـــەكـــەرۆ خـــزمـــەت پەپـوولەی نـازدار

(٣) وەسفی خانووە كۆنەی كەلاوە

كابرایێكی هەژاری وەكو میرزا خەلیل كە هەمیشە لە ناو خانووە كۆن و كەلاوە ژیاوە، تاقـیكردنـەوەی ژیانی لە ناو ئـەم جـۆرە خـانـووانـەی هـەیە و بـەشـێـوەیێكی جوان ڕاستی ژیانی پڕ مـەینەتی هـەژاران لە ناو كەلاوە كۆناندا دەخـاتە ڕوو، لەم لایەنەوە لە شیعرێكیدا دەڵێ:

پەی بـەخت نـەگـبــەت پەی ڕەنجــەڕۆیی
ئـەمن بـارم كـــەرد پـەی عـــارەب كــۆیی

وەواتەی عـەلی ئاغـە و كـوێخـا ڕەمـەزان
داشـان پێم خـانگی قویل بی چوین قازان

خـــانگ چ خـــانگ پـیـســـەن هـەم قـــۆتر
ئـیـــرادەم تاڵ كـــەرد فـــری جـــە زۆرتـر

گـەر ئاغـە ڕۆسـتـەم بەیۆ جـە كەركـووك
ماچی ئازادم كەر نـەی حەوشـەی چرووك

خــانی پڕ مــار و عــەقـرەب و مـووشـــەن
شـــەو هـەتا ســەبا گـشت نە خــرۆشــەن

مـیــاو مـیــاو پشـیل حــەوحـەو ســەگــان
باســـــــەوانـەتـان وە درازی شـــــــەوان

حـــەوشـــە كـــەلاوەن فـــرێ قـــەدیـمـەن
ئـەنجـــام كـــەیل فـــرێ وەخـــیـــمـــەن

من (مـــــەلا خـــــەلیل) مـــــەلا بـەزێنـم
بـزانـن مـنـیـش جـــــو وەســــــــوێنـم

لە شــــیعرێكی تریـــدا دیســـانەوە مـیـرزا خـەلیل بــاس لە كـــەلاوە كۆنەكەی

دەکاتەوە و دەڵێ:

جــە قــەریە کــۆیی ئـەسـیـل و ئەســاس
نەکـەفت جـە دەسـتم یەک خـانگێ خـاس

چەند نەفەر بار کەرد یانەش بەرد وەچۆڵ
هیـچ نەسـیـب نەوی وەی بـەندەی کـوڵۆڵ

وە ئەمـر سـەی عـەلی گـفـتـەی ڕەمـەزان
هام جــە قـۆنـاغێ قـویلـەن چون قـازان

خـانە سـەرسـەر و عـەقـرەب و مـارەن
عـەنکەبووت چەنەش جە ئیـسـتـیـغفـارەن

مـوشـان مـوناجـات جـەنـەش مـەوانان
وەمـــوڵک قـــەدیم با بۆشـــان زانان

دیوار جــە قــیـام ئامــان وەقــوعــوود
دیرەگ پـەی زەمین مــەکـەرۆ سـوجـوود

تـەمـــەڵش باریک وێنـەی یاڵ خـــەر
وەیەک مـــشـت مـــەبۆ زێرش و زەبەر

ئنجـا دێتـە سـەر وەسـفکردنی دەوروبەری خـانووەکـە، بێ گـومـان لە گـەڕەکی هەژاراندا بووە و وێنەی ڕاستەقینەی ژیانی دەست کورت و کەساسان بووە:

هـەر سـوب تا ئـێـوار بەوێنەی نازر
خــەریکم چەنی هەفت تیپ مــامــر

قــامـــیــشـێ دراز گــرتـەنم وەدەس
وێنەی پاســەبان نە پێش و نە پەس

وە زەرب قـامیش مەنع مەکەم مـامر
فـائیـدەش نیـەن بەخت مـا لە چامـر

جـه دەست مـامـر نـەدارۆن دەرمـان
چمـان حـەوش مـن بیـەن وەخـەرمـان

بیـم وەدێوانـە نـە دەست دەجــــــاج
هـەفت تیپ تەمـام چون مـەبۆ عیـلاج

تیـپێ پەروباڵ سـفـیـد وێنـەی هـەور
مـەردە وەمینقـار برمـاران جـە قـەور

تیـــپێ بولبـــولی تیـــپێ پلنگی
تیـپێ سـیـاوەن چون عـەبد زەنگی

تیــــپێ زەرد زاق زەواڵ خـــــەلیل
جـــــە زەرب ریـقنـە ئـاواتم زەلیـل

تیــــپێ بۆر بـەد وێنـەی مـــار شـل
تیـپێ جـــە دەس جنسێ مـــەدا زل

مەیان پەرێ قەسد ئـی بەندەی کەمتر
چون موحـارەبەی ڕەزم هـەفت لەشکر

وەڕۆ ئـی هـەفت تا وەعــــدە ئێـــوار
ئیـحـاتە مـەدان سیـغـار و کـیبـار

وە هـەی کش هـەی کش هـەتا ئێـوارە
فــــائیـــــدەش نیـــەن، نـەدارۆ چارە

چون مـەرەزەپاس یا کـە قوشـچی باخ
تا وەخت مـەغریب هام جـە ئاخ و داخ

(٤)– وەسفی تفەنگ

میرزا خەلیل وەکو چەخماغسازێک شارەزایی تەواوی لە تەکنیکی دروستکردنی تفـەنگ و هـەمـوو پارچەکـانی بووە. تفـەنگێکی کـۆنی لە کـارکـەوتـووی دەدەنێ، لە

وەسفی تفەنگەکەدا دەڵێ:

چەنی چووار نەفەر تـەمـام بیم رەفیق
لووانا وە دوکان چەخـمـاغچی تۆفیق

ئـافـــەرم وەتۆ ئـاغـــەی ســــەرفـــراز
ئیـحسـان کـەردی پێم تفـەنگ شـاواز

قــیـــمــــەت تفــەنگ یارم تومـــەن بی
ئـالأت نـامـش یـەک یـەک روویـەن بـی

بێ شــویش و قـایـش لویلەی بریا بی
قـۆناغش وەزەرب سـیـرم پێـچـیـا بی

ئی تفــەنگ ســاواز چەن وەدەمـاغــەن
چوواری گــوڵەن و باقی قـــەپاغـــەن

قــیــمـــەت هـێـــســـتـــر بالأ بانی بی
مــــەحکەم پەرێ شــــەڕ تـالەبانی بی

(٥)- وەسفی گوندی عارەب کۆیی

ژیان و گوزەرانی میرزا خـەلیل لە گوندی عارەب کۆیی خراپ بووە، لەبەر ئەوە دڵی تەنگ بووە و لێی ناڕازی بووە، بۆیە لە کـاری نابـەجێی ئەم گـوندە دەگـەڕێ، کردەوەی خراپی عارەب کۆیی گەیشـتۆتە ڕادەیێک یارمـەتیی بەئیمامی عەلی و بنەماڵە و خێزانی نەداوە. ئەم خراپەیەی گوندی عارەب کۆیی بەلای شـاعیرەوە لەوەوە هـاتووە چونکە خـــەڵکەکـــەی ڕەســــەن و یەک نـەژاد نین، بەڵکو لـە هـەمــوو لایێکەوە عــەشــیــرەت و هۆز و مــیللـەتی جـیــاواز ڕوویان تێ کـردووە، لە بابەت گوندەکەوە دەڵێ:

عــارەب کـۆیـی نام جـاگـەی ســەرحــەدەن
فــەقــەت پـەی خــەلیل قــەبر و ئەلحـــەدەن

ئەهـلـەش پـەی فــیـــتنـە بیـــەن وە بولبـــول
نمــەدەن ئـالـک، یـەک شــــــەو وە دولـدول

پەرێ کـــورِ نانی جــــە عــــالەم بەلی
داڵدە نمەدان وە ئـیـــمــــــام عــــەلی

ئـیـــمـــام حـــوســـێن، ئاوراش بۆ وە دەو
نمـەدان پــەنـەش کــــــــــوتـێ نـان بـەو

ئەحـمــەق ئەحـمـەقی ڕەزیل مــەرد و ژەن
وە بینتـــولرەســـوول نمەدان یـەک چەن

یەک قەمەری وە قەرز وە سیدق و ئیخلاس
نمـەدان وە دەس حــــەزرەت عـــەبـبــاس

زەهدی جــە لاشــان وێنەی نوور عــەین
دانـەیە نمـەدان وە ئیــمـــام حــوســـەین

پەی یەک کـاسـە ئارد بەیان وەی مــەکـان
بێ قـەدر و قـیـمـەت مـەحـرووم مـەمـانان

مــــەکـــانێ وەی تەور ئـەهـلش وەکـــار بۆ
بـەجــاگـــەی غــەزەب دولدول ســـووار بۆ

دوو چەهـر بۆ وە قــەهـر شــاه کــەرەم دار
بـخـــیـــزۆ نـەجــــاش گـــۆل زرێبــــار

ســـــــەییـــــــدو باوە لێش بــێ زەرەر بۆ
مـــــاباقی نوگـــــوون زێر و زەبـەر بۆ

بـەحس جـــە ئیـــدەن وەنـەت بۆ عـــەیان
دە مـــیللەت چەنەش گــردەنش مــەکــان

تیـــــپێ کــــەوەڵە تیـــــپێ قــــەوم لەک
تیـــپێ تورکـــمــــان یا عـــارەب بەرِەگ

تیـــپێ قـــەرەســـەن تیــپێ چۆل مــەکی
تیــپێ ســـاڵەیی تیــپێ خـــێــڵـــەکی

تیـــــپێ ئـێـــــرانـی وه ڕۆم دەربـەدەر
تیــــپێ کـــــاولـی دۆم کـــــڵاش کــــەر

ڕەســـیـــدەی نامـــە وە تەعـــجـــیل و تـاو
تـەشـــــریفت بشـــۆ تـا وە ئاســـــیــــاو

ئـەو بـار تـەحـین بـاوە رووی مـــــــــەئـوا
غــــیـــرەت بگـێـــرۆت پەی رۆژ دەعـــوا

شـــەش قـسناغ حــونتــە پـەرێ ئیــرادە
حـــــەق ئاشــــــەوانم نـە پێــــشین دادە

پارەی تـەسلیم کـەرد وە عـەلەی خـەمـان
ئەی جـومـعـە وەرین خـۆش وەخت زەمـان

عـەلە عـەمـرش کـەرد دووە ڕۆ بۆ مـۆڵەت
مـەهارێش پەرێت یەک شـەو وە هـەڵمـەت

توم جــە قـــەومـــان وە عـــێـــلان زانـا
فـــــەریاد و هـانام وە لای تۆ کـــیــــانـا

گـشـــتش مــەشـــانی وە چنگ ســەپان
ببـــان وە فــیـــدای مـحـــەمـــەد چۆپان

من مـــیـــرزا خـەلیل شـوعـەرای زەمـــانم
ڕەحـــمـــەت خــوان رووح ئوســـتـا چۆپانم

(٦) وەسفی پیرێژنە پەری

لەم شیـعرەدا شاعیر جۆرە وەستاییێکی نواندووە، ئەندامەکانی لەشی پیرێژنە پەری وەسف دەکـا، بەراووردەکـانی دیمەنێکی کـۆمــیـدی دەنوێن و وێنەیێکی کـاریکاتێری دەخـەنە ڕوو، بەم جـۆرە نەوەکو تەنیـا ئەندامی لەشی پیـرێژنە پەری دەکـەوێتـە ژێر بینینی شـاعـیـر بەڵکو لە خـوو و ڕەوشت و کـردەوەشی دەدوێ و بەخـراپە دەریدەخـا. شـاعـیـر هـەر خـۆشی لە پاشـانا بـەزمـانی پیـرێژنـە پەری

قسەکانی شاعیر ڕەت دەکاتەوە و وەسفی ئەندامەکانی خۆی دەکا لە سەردەمی هەرەتی عازەبی و جوانی کە ئەندامەکانی لەشی بەپێچەوانەی دەوری پیری بوون.
شاعیر لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

سینەی سیاهت چون ساجەگەری
قامەتت چون وورچ ناوگەڵ لەنگەری

سینەت چون ساجەن جۆ لە ناو برشیا
دوو مەمک زل زل دۆ لە ناو تورشیا

لووتت ترخێنە زوڵف وێنەی ڕەشکە
پەنجە وەک بسمار زک وێنەی مەشکە

دەس وێنەی مەترەق دەم وێنەی پاچە
کۆلات شیرینەن پەری تۆ واچە

ئەر دگان ماچی وێنەی دەمە بێڵ
رووەمەتت سیان وێنەی ماڵە خێڵ

ئەر چاوت ماچی یەکجار کز کۆرەن
ئاش دەستت تاڵەن نان دەستت شۆرەن

تەڕاح و تەماڵ بێ هۆش و بێ ویر
هەردەم تورشیایە لە دەستت هەویر

پێم بڵێ پەری ماچ تۆ وەچەند
کۆلات جوانەن من کەرێش پەسەند

پەری داش جەواب وات: میرزا خەلیل
چەمم جوانەن عەقڵت بی قەلیل

من وەعازەوی بالا بەرزان بیم
شاگوڵی عەشرەت نام ئێلاخان بیم

رووم‌ەتم سوور بی شەوقم وێنەی خۆر
پەرێم عاشق بی پیاوان هەمەجۆر

دگـانم ورد ورد مـەدرەوشـایەوە
زوڵفم وەک رەیحـان ئەگـەشـایەوە

مەمک وەک هەنار سەر گۆنام پڕ خاڵ
دەستم نەرم و شل پەنجە وەک شمشاڵ

سینەم وەک بللوور بێ عەیب و عار بی
هەزار هەرزەکار دڵ پێش بیمـار بی

ئارۆ من پیـــرم دیدە پڕ تەمم
قـامەتم چەفتـەن تۆ مەکەی زەمم

ئەر ئەوسا بیا پەرێم مەویای شێت
وەس بکەر زەمم نمە ژنەوی لێت

با یەک گـونک جـە هەویر ڕەق
نەدی وە فەرقت مەژگت کەرۆن شەق

نە ترسی هەویر ئامـام وە جـواو
واتم دەخـیلەن پەنەش دام سـلاو

من چێشم واتەن حورمەی پڕ حورمەت
پەوسە تورە بیت مەبۆ دەنگ گرمەت

هەنی باوەس بۆ گـفـتـوگـۆ پەری
(میرزا) هەتا مەرگ توشەن لەنگەری

کۆمەڵایەتی و پەند و ئامۆژگاری

میرزا خەلیل هەموو کەموکووڕییێکی کۆمەڵ دەباتەوە سەر ئەوەی کە خەڵکی لە ئایین لایانداوە و دەستوور و ماریفەتەکانی ڕەچاو ناکەن. هەرچەندە ئاشکرا و

دیاریشە کە مەبەسی لە ئایین ئایینی موسوڵمانییە، بەڵام جار جارە مەسەلەکە بەئایینی ڕاستی (حەقیقەت)یش دەبەستێتەوە، دیارە مەبەسی ئایینی یارسان (ئەهلی حەق)ە و بێ گومان یارسانیش بۆ بەربەرەکانی ئەم دیاردە ناهەموارانەی کۆمەڵ لەگەڵ ئایینەکانی تر یەک دەگرێتەوە. تەنگوچەڵەمە و ناگزووری کۆمەڵایەتی بەشێکی زۆری لە ناوەڕۆکی بەرهەمی شاعیر بۆ خۆی وەرگرتووە، گەلێ سووچ و کون و کەلەبەری گرتۆتەوە، هەمووشی پێوەندیی بەڕژێمی دەرەبەگی دەسەڵاتی عوسمانلییەوە هەیە. هەندێ لەم دیاردانە ڕەنگیان لە شیعری میرزا خەلیل داوەتەوە.

(١) ناگزووری کۆمەڵایەتی

لە ڕۆژگارانی دەسەڵاتی عوسمانلی لە شیعرێکیدا میرزا خەلیل وێنەی تێکچوونی شیرازەی کۆمەڵ دەکێشێ لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانلیدا.

شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

ئاخر زەمانەن   ئاخر زەمانەن
یاران نیشانەی ئاخر زەمانەن

نیزاع عەشرەت جوملەی جیهانەن
تایفوللووک ڕۆم و ئێرانەن

فەرزەند وە بابۆ بێ موراعاتەن
رەعیە وە سەردار بێ ئیتاعەتەن

بێ فەرقەن چون یەک بەین زەن و مەرد
ئەر مەرد باچۆ گیان زەن مەواچۆ دەرد

شێخ بێ کەرامات مەڵلا موقلاجی
دەروێش کەم زیکرەن وە ناعیلاجی

شەرع محەمەد بیەن سەرنگوون
رەواجەن فەتوای نیزام و قانوون

گوم بیەن ئیجرای عەدل و عەدالەت
سەردان لە عالەم زولم و زلالەت

هامسا وەهامسا مەکۆ خیانەت
نەمەندەن ئەرکان ئەمن و ئەمانەت

لە پاشانا نویشکی بیروڕاکانی دێتە سەر ئەوەی کە زۆربەی خەڵکی بەتایبەتی کاربەدەستان تەنیا بەناو موسوڵمانن نەک بەناوەڕۆک، ئنجا لەسەر شیعرەکەی دەڕوا و دەڵێ:

جە فیسق و فەساد جە بێ رەحمی عام
بەرەکەت لە ئەرز هور گریان تەمام

قەتڵ ئیسلامان ئەووەن بوسیارەن
لە هەر ئەترافێ قەتڵ و کوشتارەن

لە گشت ئیقلیمێ هەر فەتارەتەن
هەر حەرب و زەربەن قەتڵ و غارەتەن

زەنگباد جربە قەرەبولاغ شامار
پالانی سنجەر نە رووی ڕۆزگار

داودە قارسی زەنگنە وەزنەشار
کفری لە ناوڕاست قەلای سەوزەدار

لە خەوف جەردە کەس نیەن وەکەس
ئەتراف شاران گشت لوان وەبەس

ئنجا دێتە سەر ژماردنی ئەو بۆجەوسەرانە زۆرانەی کە دەسەڵات سەپاندوویەتییە سەر هەژار و بێ دەسەڵاتان و دەیان ڕووتێنێتەوە:

ئەتراف عیراق بیەن یەختەسار
عالەم ها جە زوڵم مەکەرۆ فیرار

جـــارێ ســــەرانە جــــارێ کــــەرانـە
جـــارێ ڕەشـــبگیـــر زوڵم زەمـــانـە

جـارێ شـەخـسـیـە جـارێ ئەسنافی
(عــوســمــانلیلرن بودر انصــافی؟)

یاران بـزانـن ئـاخــــــر زەمـــــانـەن
عــالەم جــە تـەمــەع وێنەی شــەیتــانەن

لەم شیعرەدا خەلیل ڕستەیێکی بەزمانی تورکی بەکارهێناوە «عوسمانلیلرن بودر إنصافی» بەواتای (عوسمانییەکان ئەمەیە ئینسافیان) هاتووە.

(٢) پارەپەرستی

هەژاری و دەست کورتی وای لە میرزا خەلیل کردبوو کە زۆر بیر لە پارە بکاتەوە، چونکە پارە هەمیشە هۆی ژیانی بەختیاری و خۆش گوزەرانییە. ئەمە ئەگەر لە هەندێ کاتی سەردەمی ژیانیدا کردبێتییە پارەپەرست، لە زۆربەی سەردەمی ژیانی هەژاری و دەست کورتیدا کارکردنی بەپێچەوانە بووە و ڕق و کینی لە پارە هەڵساوە، بەتایبەتی کە بۆی دەرکەوتووە پیاو لە کۆمەڵێکی وەکو ئەو تێیدا دەژی ئەگەر بەتەڵەکەبازی نەبێ ئەو پارەیەی دەست ناکەوێ. هەروەها شاعیر تەنیا باسی پارەی نەکردووە لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە بەڵکو وەسفێکی جوانیشی هەیە بۆ پارە وەکو مەتریالێک. ئەو پارەیەی لە زێڕ و زیو و مەعدەنی جوان لە قاڵب دەدرێ و هونەرێکی بەرزی نەخش و نیگار و کۆڵینی تێدا خەرج دەکرێ.
لە شیعرێکیدا دەڵێ:

دادمــــەن جـــە دەست لیـــرەی قـــرمـــزی
(مـــــــأیـوس ایلـەدی عــــــــالمدە بـزی)

«ئێمەی ڕەشبین کرد لە هەموو گێتیدا»
دادمـــەن جــە دەست زات مــــەجــیـــدی

ســوخــەن حــاسل کــردلیش نـائومــێــدی
دادمـــەن جــە دەست فــــرەنکی فــــرەنگ

جـه لای گـەوادان رەنگس بەسـتـەن ژەنگ
دادمـــەن جــه دەست روپیـــەی ئینگلیـــزی

(مــغـــرور ایلەدی هر پوشت و حـــیـــزی)
«هەموو پوشت و حیزێکی مەغروور کرد»

دادمـــەن جــه دەست پوول مـــەمـــدووحی
ســـــەخی دوشـــــمنی بەخـــیلەن رووحی

دادمـــەن جــه دەست جـفـتــەی تەهرانی
سککەی شـێـــر لە پشت توورەی ئێـــرانی

دادمەن جە دەست سککەی مەغشـووشـه
(خـــالصـــه گـــیـــچـــر سکز غـــروشـــه)
«خـــالیـــســـه نرخی هەشت قـــرووشـــه»

دادمـــــەن جــــه دەست مـــاباقی فلووس
خـــالیس و رایج کـــارخـــانەی عـــرووس

دادمـــەن جــــه دەست دەور بێ نـامـــووس
زەمـــــانـەی زەن خـــــوی ڕەزیل و دەیووس

لەم بڕە شیعرەدا سێ نیوە دێر شیعر بەزمانی تورکی هۆنراوەتەوە و خراوەتە ناو کەوانەوە و ئینجا مانایان بەکوردی لێکدراوەتەوە. دەتوانرێ ئەم شیعرە بەجۆرە مولەممەعێک بژمێررێ.

لە شیعرێکی تریدا لەبەر ڕۆشنایی تێڕوانینی خۆی دەوری پارە لە ژیانی ئادەمزاددا دەخاتە ڕوو، بەرهەمەکەی بەشێوەی دیالۆج دادەڕێژێ لە نێوان خۆی و پارە.

شیعرەکە بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

پـارەی پـەیـتــــــارە   پـارەی پـەیـتـــــــارە
بـاعـــــیس هـەر توومنی پارەی پـەیـتـــــارە

شـــووم شـــەرەنگێـــز شـــادی بێکارە
غـــــەددار غــــەزەب غــــــەزای هـەژارە

ئنجـا دێتـە سـەر باسکردنی داوا و ئارەزووی ناوەوەی خـۆی کـە لەناوبردنی پارەیە، ئەوەی لە دڵیدایە هەڵی دەڕێژێ:

کارخانـەت قـەهار قـەعر جـەیحوون بۆ
قـــاڵبت نگوون گـــەنج قـــاروون بۆ

کـۆر بوو دوو دیدەی کـۆنە ئوسـتـادت
چونکە وەی تـەورە نیـــان بنیـــادت

رەزیل و ریسـوای رووسـیـای جـیـهـان
تـابیع وە بـەخـــیـل نـاکـــەس زەمـــان

عـەدووی جـوان مـەرد نـاسـزای بێـرام
تفوو لە چارەت هەر سوبح و هەر شام

تـفــوو لە چـارەی ئیـــجـــاد کـــەرت بۆ
کـیــمــیــازەن دایم رەنج بێـــوەرت بۆ

ئوســتـــادت رەزیل ســـەگ پدەر بیـــەن
گـــەواد دەوران حـــیـــز مـــادەر بیـــەن

لە پاش ئەمە میرزا خەلیل پارە دێنێتە زمان و دەڵێ:

پارە ئێـــد شـــونەفت ئامـــا وەکـــەلام
وات: مـیـرزا خـەلیل عـەلەیکەسـسـەلام

گـوفـتـارت قبـووڵ مـەسـمـووع هـۆشـەن
چون گـــۆشـــەوارە ئاوێزەی گـــۆشـــەن

بەڵێ عــەفـووت کـەرد بواچۆن سـەبەب
گـــۆشـــدەر وەکـــردار پارەی بێ ئەدەب

بـواچۆن پـەرێت جـــە پا تـا وەســـــەر
پێم نەدی ســـەلام مـــەکــێـــشـی زەرەر

هـەر کـەس من بێ قـەدر وانۆ لە جیهان
ئاخـر ســەرەنجـام مـەبـۆ پەشـیـمـان

دایما مـــوحـــتـــاج مـــەدر مـــەدیوونەن
ئەنگوشت نیـهادەی ژێر سـەر ستوونەن

خـوسـووس کـە ئیـسـتـە دەوران پارەن
بێ پارە شـــێــــر بۆ دایم بێ کـــارەن

دەور عـوسـمـانـلی (اوچیوز اون اوچ)ەن
بێ پـارە مـــوفلـیس هـەم مـــایە پووچەن

پـارە رەوشـــــەنی چەشم عـــالـەمـــەن
بێ پارە بێ قـورب سـەد کـە حـاتەمـەن

پارە شـەهـنشـاهـ سـەر ڕووی زەمـینەن
بـاعــیـسی قـــووەی ئـیـــمـــان و دینەن

نه جـــای (أخ و أخت) فـــرزەندەن پارە
پـدەر و مـــــــادەر دڵبــــــەنـدەن پـارە

ســـوخــتـــەن رەواجی وە حـــوکم پارە
بـاجگـیـــــر بـاجی وە حـــــوکم پـارە

نـا ئـەهـلان ئەهـلـن وە حــــــوکم پـارە
مـــوشکیـــلات ســـەهلـن وە حـوکم پارە

دینـار دین بـەردەن ئـەغــــوای هـەزارە
رۆســـتـــەم وە بێ پوول مـــەبۆ بـێ کـــارە

لوقـمـان بێ فلووس عـەقڵش مـەبۆ کـەم
بـێ قـــورب و قـــەدرەن بـێ پارە ئـادەم

قـــازی بێ پاره شـــــەرع نمەکـــەرۆ
مــــــــــەلا بــێ پـاره ئـازان نمـەدۆ

سـەییـد سـەر سـەوز مـوحـتـاج پارەن
عـولەمـای پڕ عـیلم ئیـحـراق پارەن

هەفت دەوڵەت مـوحـتـاج دیدار پارەن
سـۆفی بێ پاره نه ئیـسـتـیـخـوارەن

حـاجی بی فلووس نمەشـۆ وه حـەج
بێ پاره پەرێت مـــوشکیلەن فـــەرەج

پاره مـوشکیـلان پێش مـەبۆ ئاسـان
پـاره مـــاوەرۆ تیپ خــاڵ خـاســان

پاره زیکر و فـیکر عـەوام و ناسـەن
مـوشتـەری بێ باک بایع کـەسـاسـەن

پاره قـیبلەگـای گـشت ئەمـیـرانەن
باعـیس فـیـتنەی ڕۆم و ئێـرانـەن

زەمـــانەی زەندیق دەور ئینگلیـــزەن
پاره لە پدەر یەکـــجـــار عـــەزیزەن

لەم شیعرەدا ڕستەی (أوچیوز أون أوچ) بەتورکی نووسراوە، کوردییەکە «سێ سەد و سێزده» دەگەیەنێ.

لە پاشـانا شاعیـر دێتە سـەر ئەو باوەڕەی کە پاره نەوەکو تەنیا لەناو ناچی، بەڵکو لە دواڕۆژدا ڕێز و حورمەتیشی زیاتر دەبێ:

زەمـــانه مــــەیۆ بکەن شـــمــــاره
عـــالەم ســـوێن بخـــوا وەســـەره پاره

قـــەســـەم وەجـــبـــەی جـــەناب لیـــره
بەو زات قـــــرمــــــز بەو بێ نەزیره

قەسەم بۆ وەمەرگ مەجیدی سفید
وەسەر سەردار تەهرانی رەشید

وەروح روپیەی قەمەر قەسەم
هەنی کافیەن سوێن زیاد و کەم

چونکە نیشانەی ئاخر زەمانەن
پارە زیکر و فیکر گشت موسوڵمانەن

ئنجا ڕۆژگاری سەردەمی ژیانی خۆی بەڕۆژگاری پارە دەژمێرێ:

ئێستە زەمانەی دەور فلووسەن
چە وەخت غیرەت حەیا و ناموسەن

دەوڵەتیش وەدەست حەی داوەرەن
وەکەسیش مەدۆ بەختش یاوەرەن

گاهـ وەناکەسان مەدۆ ماڵ و گەنج
وەخانەدانان مەدۆ دەرد و ڕەنج

قەدیم خانەدان خاتر غەمینەن
زومرەی ئەحمەقان سەدرنشینەن

ئەبوو فێس قرمز ئەوەڵ بەقاڵ بین
وەسایەی پارە مدیر ماڵ بین

لایق وەسەر تەخت زەڕین شاهی
تەمام بین لە عام سوخەن رەواهی

لە پاشانا شاعیر بەم دێرانە کۆتایی بەشیعرەکەی دێنێ:

ئەرێ هەی فیرقەی گشت پارەپەرست
ڕوو سیاهـ ببان جە یەمولئەلەست

قـــــەمــــــەری پدەر قـــــران بـراتـان
مــەجـیـدی وە شــوێن گـشت ئـەقـرەبـاتان

کـــــــاولـی لاتـان زۆر وەحـــــــەیـایـە
ئـەر وەک دۆم بـان خــــێـــــر خـــــودایـە

ئەرچـون قــەرەج بان کــەمێ خـاســتـرەن
وەک بێـژەنگ کـەر بـان بێ وەسـواسـتـرەن

هـەنی کــــافــیــــەن حــــیکایـەت بەس بۆ
حــەرفێ کـافــیــەن ئـەر کــەسێ کــەس بۆ

ئـەفــــەندی شــــاران هـەزار مــــیللـەتن
لـە چارەی ئـەوشـــــان باران قـــــیللـەتن

ئـومــــــێـــــــدم هـەنـەن وەدانـای داوەر
ڕۆژ وەڕۆژ ببـــــــــۆ بـەد لـەبـەد بـەتـەر

خــــوداوەند غــــەزەب بگیـــرۆ لە عـــــام
دەور ئـیـــبنولوەقت ســــەردان لە ئـەییــــام

قــانوون و نیـــزام حـــوکم لـەتیـــفــــەن
تەوقـیف کـەردەی ئـەمـر شـەرع شـەریفـەن

بـەدیدەی پڕ ســـۆز بکـەم مـــوناجـــات
بـەدەرگــای کــەریم قــازییــەلحــاجــات

یا ڕەببی عـــومـــەر پـەرێ عـــەدل و داد
با عەلی پەی جـەنگ دوشـمـەن کـەر ئیجـاد

با مـــەهـدی مـــەســیح زوو بکەن ئـیــزهار
ڕەواج دەن وەدین ئـەحــمـــەد مـوخـــتـــار

وەرنە دین باتیل ئیسلام پامالەن
نیشای سۆفییان چەرخ دەجچالەن

تا (میرزا) ساکین کفری مەکانەن
دایم نە شەکوای وەخت و زەمانەن

موختەسەر کەریم گفتوگۆی کەلام
بەر محەمەد بۆ سەلات و سەلام

(٣) ناکۆکیی ناو کۆمەڵ

«مەرد» و «نامەرد» دروشمی کەسی هەقپەرست و تەڵەکەباز، ڕاستگۆ و درۆزن، دڵسۆز و قین لە زگ، چاوتێر و چاوبرسی، ئازا و ترسنۆک، خۆپەرست و گەلپەرستە لە لای میرزا خەلیل. جگە لەمە تەنگوچەڵەمەی ناو کۆمەڵ شاعیری بێزار کردووە، ناچار پەنجە بۆ ناکۆکیی ناو هێزەکانی کۆمەڵی کوردی درێژ دەکا، کە خۆپەرستی و خۆخۆیی ئەم هێزانە بووە بەهۆی دواکەوتنی کۆمەڵ، زیاتریش ئەمە لە پێوەندی نێوان سەرۆک عەشیرەتەکان دەردەکەوێ کە لە ڕاستیدا نوێنەری چینەکانی دەرەبەگی سەرەوەن، بەڵام چاکەی بنەماڵەیی تایبەتی پاڵیان پێوە دەنێ کە بۆ یەکتری بچنە مەیدانەوە و لە ئەنجامدا زیان بەهەموو کۆمەڵ دەگا:

یا ڕەب پیاو مەرد ڕوو زەرد نەکەری
مێرد مەرد موحتاج نامەرد نەکەری

نامەرد نامەردەن نمەبۆ وەمەرد
مەردان وەدەسشان نەکەری ڕووهەرد

یاران هیچ کەسێ بەکام نەیاوان
وە چەفتی و درووغ دزدی رای کاروان

یەکردار پیشەی پیاو ڕاستگۆ نیەن
هەرچەند لای دزدان وەخاس باو بیەن

ڕۆیەک مۆ دزدی وەبێ ناز مەبۆ
گرۆی درۆغان ئینقیراز مەبۆ

هەر کـە بەدش وات خـار مـەبۆ نەراش
هەر کـە خـاسش وات یار مـەبۆ نەراش

دۆسـتـان حـورف خـەلیـل خـەیاڵ مـەزانە
چووار فـەرد گـرفـتـار داو ئـەغـیـارانە

یەکـەم گـرۆی کـورد جـە یەکـتـر بێـزار
دووەم گــرۆی یار سـێـیـەم فـەلاکـار

چووارەم مـام خـەلیل بـەخت سیـاه تار
جـەرگش بیـەن زام وەقـەپ سـەگـسـار

فـیرقـەتولئـەکـراد گشت جـە نام یەکـا
بیـەن وە دوژمن گشت دەسی وە چەکـا

داوودە عـەدووی فـیـرقـەی تاڵەبـان
تیپ کـاکـەیی عـەدووی هەردووشـان

ئادمـای عەشـرەت کـوێسـتان تا گـەرمێن
گـردین نە جـەنگەن تا شـاخ حـەمـرین

غـەدەنگ مـەشـانان بەڕووی یەکـتـرین
هەم بـەیەک مـاچان قـسـەی تاڵتـرین

کـوشـندەی یەکـتـر دەبا وەس بۆ وەس
بـورازدێ وەیـەک بـو دێ هـانـا ڕەس

خـەلیل منـەوەر جـە داغ ئـی کـارە
دڵش هـوناوەن جـە حـاڵ بێـزارە

پەریشـان مـاچۆ بەند و نەسـیـحـەت
گـرد بێ هۆشـەنێ نیـەنش قـیـمـەت

(٤) وردكردنەوە و خوێندنەوەی دوارِۆژ

میرزا خەلیل کە دوارِۆژ دەخوێنێتەوە هیچ جۆرە نهێنییێکی سۆفیزمی ئاشکرا ناکا، هەروەها بیروباوەڕەکانیشی لە لێکدانەوەیێکی زانستی نەهاتوونەتە دەرەوە، بەڵکو کە تەماشای کۆمەڵی خۆی کردووە لە سەردەمی منداڵیدا بەشێوەیێک دیویەتی، لەگەڵ گەورەبوون و بەساڵاچوونی خۆشیدا کۆمەڵ لە گۆڕاندا بووە، ئیتر لەمەوە بۆی دەرکەوتووە لە پاش ئەو ڕۆژگارەش هەر لە گۆڕاندا دەبێ، بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە تەرازووی ئەو گۆڕانە بەلای ئەوەوە ئایینە، لەبەر ئەوەی لە پێش چاوی میرزا خەلیل ئایین هەر دێتو کزتر دەبێ، ئەم گۆڕانە بۆ شاعیر نابێتە دروشمی پێشکەوتن بەڵکو وێنەی دواکەوتنە و بەڕەشبینی تەماشای مەسەلەکە دەکا، لەم لایەنەوە دەڵێ:

ڕۆیەک مۆ مەردان وە بڵباسی مەبۆ
جە لاشان ئەدیان وە پەڵاس مەبۆ
مزگەفت بێ مەلا وێرانە مەبۆ
پەرێ بەیان قوش وە لانە مەبۆ
دەروێشان جە دەف گرد بێزار مەبۆ
نە ڕاگەی ئایین وە ئیغمار مەبۆ
حاکم و مولووک وە هاشا مەبۆ
فەقیر هەژاران وە پاشا مەبۆ
خانەدان جەڕا بەد ئەتوار مەبۆ
گرۆی یارستان وە ئەغیار مەبۆ
دائیرەی شاهان وە هەراج مەبۆ
تەلای بوزورگان وە تاراج مەبۆ
خاوەن دیوەخان تار و مار مەبۆ
بەختش فرەوان سیا تار مەبۆ
مەردم جەرای حەق بێ باوەر مەبۆ
دز و درۆزن بەیاوەر مەبۆ

تۆپ و تەیارە تفەنگ زۆر مەبۆ
پەرێ مەوت مەرگ بێ قوسوور مەبۆ
کوڕە و کەناچە وە مەلا مەبۆ
هەردوو لا زانا وەک لا مەبۆ
کوڕە و کەناچە وەهام دەم مەبۆ
بێ خەوف نە ڕاگەی شای بێ غەم مەبۆ
ئاوەختە دەوری عارفان مەبۆ
دەوری سەنعات و عاقلان مەبۆ
نەزان پڕ جەفا بێ شوهرەت مەبۆ
زانا نە شادی نە ڕاحەت مەبۆ
دنیا سەرانسەر بەوانا مەبۆ
سەدای خەوەرات وەک هەوا مەبۆ
نەقلش پەی شاران وەئاسان مەبۆ
قاسیدان پەرێش وە رەهوان مەبۆ
ئەسپ و ماین گشت فەنا مەبۆ
پەری ڕاو یاران بێ ڕەوا مەبۆ
ئەسپ ئاهینی خەیلێ باو مەبۆ
نە گەرما و سەرما وەبێ خاو مەبۆ
هەم وەش دەماغ و هەم تێژ باڵ مەبۆ
وەبێ واردەنی پەی را زاڵ مەبۆ
نرخی واردەنی فرێ بەرز مەبۆ
جە لای مەردمان شەراو فەرز مەبۆ
زیناح و بەر پا فراوان مەبۆ
بێ شەرم و حیجاب وەک حەیوان مەبۆ
ژنان وەبێ پرچ قاچاش باو مەبۆ
مێردان بێ مێزەر بێ کڵاو مەبۆ

ئەختـیـاران عـەبلـە گـشت بیٚ نـام مـەبۆ
بـەچـە هەم ژیر و هـەم پڕ فـــام مـــەبۆ
واتـەنی (خـــەلیل) وه یـادگـــار مـــەبۆ
ڕۆیەک مۆ یەک یەک گشت ئاشکار مـەبۆ

(٥) پەند و ئامۆژگاری

داوود و سلیٚمـان، بـاوک و کوڕ لە ئایینە ئاسـمـانییـەکاندا جیٚگەیێکی دیاریان هـەیـە، بەدانـا و زانا ناســراون، بـەشــاعــیــر و هـونەروەر لە قــەڵەم دراون، باوک بەخـاوەنـی زەبوور و کوڕ بەخـاوەنی سـروودی سـرووودان دانـراون. مـیـرزا خـەلیلی ئێمەش هـاتووە دیالۆجێکی لە نیٚوان داوود و سلیٚمان دروست کردووە بۆ دەربڕینی هـەندیٚ پەند و ئامۆژگاری دانایانە. لە دیالۆجە شیعرییەکەیدا دەڵیٚ:

داوود پیٚـغـەمـبـەر عـەلـەیهی سـسـەلام
وات وه سلیٚــمـــان نـەبیی کـــیـــرام
ســـوئـالیٚ دارۆم وه نەم کـــەر بەیـان
زەن فرەن یـا مـەرد نه وەڵگەی جیـهـان
ئـامـــا وه جـــەواب نـەبیی ســـالار
نه دورج دەهـەن کـەوهـەر کـەر نیـســار
واتش: یـا پدەر نـوور دوو چەمـــــان
زەن جـە مـەرد فـرەن نه وەڵگەی زەمـان
پدەر وات: چ تـەور فـــرزەند دلبـــەر
پەریٚم بەیان کـــەر جـــە پا تـا وەســـەر
سلیٚـــمـــان واتش: ئـەی دوڕ عـــەدەن
بسـیـار مـەرد نەییـام ها لـە ئەمـر زەن
هـەر مەردیٚ وه ئەمر زەن کەمەر بەندەن
ئـانـە هـەم زەنـەن تـا وەڕۆی مــــەردەن
پەریٚ فـیکر و ڕای مـونەجـیـمـەن زەن
بەڵیٚ وه ئـەمـریش هـیچ کـەمـەر مـەبەن

نە دڵ وە شـــــاهـان بدەری قـــــەرار
ئەگـەر کـە ببـان وە ئاهین حـەسـار
دووەم بێگانـە مـــەوانـە وە خـــویش
سـیـــرِ وەزەت مـاچە بکەرە ئەندێش
دائیم جـەی سێ چێـز بکەرە حـەزەر
ئـەگــــەر نـەکــــەری مــــوینـی زەرەر
کـەردش تەبەسـسـوم داوود پێغـەمبـەر
تەحسین کەرد وە عەقڵ ئیدراک پسەر
بـەواتەی بـەندەی زەعـــیف ئەحـــقـــەر
خــــەلیـل ئیـبن خـــــزر منـەووەر

مـیرزا خـەلیل لە برێ لە شیـعرەکـانیدا هەرچەندە داد و فەریادیەتی لە دەست تەنگوچەڵەمە و نایەکسانی ژیان، بەڵام ناگزووری کۆمەڵایەتی خستۆتە قاڵبی پەند و ئامـۆژگـارییـەوە. ئەم ئـامـۆژگـارییـانە لە بابـەتێکی کـورتی هونـەری ئەدەبی کـە چوارین (دوو بـەیت)ە خـۆیـان دەنوێنن. بیـروڕاکـانی ڕەنگـاوڕەنگن، لە دەروونـێکی پاک و ڕوون و دڵسۆزەوە دێنە دەرەوە.

بەهێمنی و لەسـەرخۆ دەڵێ شیعرم بۆ کورد نووسیوە، باسی ڕابردووم کردووە، لە پاش مەرگم با بەیادگار بۆ کورد بمێنێتەوە:

فــرێ نویســـانم شــیـــعــر وەکــوردی
کــــەردەنم بـەیان ئـەحـــــواڵ ڕابوردی
نـە دمـــای مـــــەرگم بمانۆ یادگــــار
بـوانـان کـــوردان نـە ڕووی ڕۆزگـــار

لە چوارینێکی تریدا هاواری لێ هـەڵدەستێ لە سـتـەم و زۆرداری عـوسـمـانلی، پەنجە بۆ دەست درێژی جەندرمە بۆ سەر خەڵکی بێ تاوان درێژ دەکا:

لە دەست عوسمـانلی گشت پەرێشـانین
گـشت سـەر وەقـوڕ و چاو بـەگـریـانین
زەبتـیـەی عـەسکەر ئەوەند غـەددارەن
پەی تـاڵان خـــەڵک دایم نـە کــــارن

ئنجا هێرش دەباتە سەر عیسا ئەفەندیی مووچەخۆر و کاربەدەستی عوسمانلی، لە چوارینێکیدا دەڵێ:

عیسا ئەفەندی بەد زاتەن بەد فەڕ
جە زوڵم و زۆرش عالەم بیەن کەڕ
جارێ مەستانۆ لە خەڵک سەرانە
جارێ خەرج و باج جارێ کەرانە

لە چوارینێکی تریدا دەڵێ:

دادمان جە دەست عیسا ئەفەندی
هاورد وە سەرمان ماجەراو پەنی
ئەفەنی مەئموور کۆنە بارگیرەن
هەر خەریک تاڵان بگیر بگیرەن

لە چوارینێکی تریشدا، ژیرانە دوژمنانی نەتەوەی کورد دەستنیشان دەکا و خەڵکی هوشیار دەکاتەوە بۆ ناسینی دوژمنی ڕاستەقینەی ئەو نەتەوەیەی هەمیشە چاوی لە پێشکەوتن و ئازادییە:

ئەر شای ئێرانەن ئەر شای توورانەن
هەر دۆش زەواڵی شاهی کوردانەن
جە لای شای تورکان ئینساف نەمەندەن
خوداوەند نامووس غیرەتەش سەندەن

شانازی و ستایش و پێدا هەڵدان

میرزا خەلیل هەرچەندە کەسێکی دەست کورت و هەژار بووە، بەڵام هەرگیز لە ڕێزی مرۆڤایەتیی خۆی نەهاتۆتە خوارەوە. ئەگەر شانازی کردبێ دروشمی ئەو شانازییە شاری سلێمانی بووە، ئەگەر ستایشی چەند کەسێکی کردبێ و پێیدا هەڵدابن لە سنووری لووت بەرزی وەکو ئادەمزادێک نەهاتۆتە خوارەوە.

میرزا خەلیل کە شانازی بەشاری سلێمانی کردووە، لەبەر ئەوە بووە چونکە بەدروشمی بوونی کوردی داناوە:

شاری سلێمانی شاری شێرانەن
جاگەی ئەکراد و شاری شێخانەن

نه مولّکی غەیرە و نە هین عوسمانلی
شـــاری پیـــران و پاشـــای بابانی
ئارۆ زەمـــــانەی دەور ئینگلیـــــزەن
نێکان وە بێـــزەن نانێک عــــەزیزەن

بێ گومان شاعیر کە ستایشی ئیمامی عەلی کردووە لە بیروباوەڕێکی قووڵەوە تەماشای کردووە. لە بنجدا بیروباوەڕی یارسان ئنجا ئیسلام هیچ پێچەوانە و دژایەتییێکیان دروست نەکردووە بۆ ئەوەی بەم جۆرە میرزا خەلیل ستایشی عەلی بکا:

عـــەلی کـــە دامـــاد رەســـووڵڵا بوو
وەسـی ڕەســـــــوول و وەلی یولّلا بوو
ئیبن عـــەممی پاک زات ڕەســـووڵ بوو
هەم شێر خوداوەند حەی یولبەتوول بوو
خەلیفەی ڕەسوول هەم چووار یار بوو
وەی روتبەی سابیق جە عام ئیزهار بوو
بە چ تـەور تیـــــــغش نمە بۆ بران
پەرێ غـــەزای دین قـــەتڵ کـــافـــران
هەرکەس جە بابەت مستەفا و حەیدەر
شکێ باوەرۆ جـــاش هاتە ســـەقـــەر
هەر کەس وە ئیخلاس گێرۆ دینشان
نە بەهەشت مـــەبۆ هام قـــەرینشـــان

شیعری میرزا خەلیل هەندێ ستایش و پێدا هەڵدانمان بۆ دەور دەکاتەوە کە بۆ نوێنەرانی چینی سەرەوە لە کاربەدەستانی کۆمەڵی نووسیوە، لەم شیعرانەدا زیاتر باس لە دەست کورتی و هەژاری خۆی دەکا کە ڕەنگدانەوەی ناگزووری کۆمەڵەکەیە، لەبەر ئەوە ناوەڕۆکی ئەم شیعرانە زیاتر بەلای ژیانی کۆمەڵایەتی دەشکێتەوە نەک ستایشی چڵکاوخۆری بێ بۆ ئەو کەسانەی بۆیان نووسراوە.

ماتەمنامە و لاواندنەوە

بەکولّترین ماتەمنامەی میرزا خەلیل ئەو شیعرانەیە کە بۆ کۆچی دوایی خێزانی نووسیوەتەوە. لە ماتەمنامەیێکی کە بۆ مەنیجەی نووسیوە زیاتر باس لە پەژمردەیی خۆی دەکا لە پاش کۆچی دوایی خێزانی و بەتەنیایی گوزەرانی ڕەش و سەختی لەگەڵ منداڵە بێ دایکەکانی.

شاعیر لەم بارەیەوە دەڵێ:

بێ کەس خەدەنگێ پەی یانەم شانا
بڕیش جەرگ حەریم منشی هاست تەنها
حەریم کۆچش کەرد کۆچی یەک جاری
چەمم کەرد لێلاو هوناو بی جاری
یاران بەیدێوە بوینێ ئەحـــواڵ
پەرێ من هاستەن کۆرپەسێ ئەتفاڵ
شەو هەتا سەبا سەبا تا ئێوار
هەر سێ ئایلّم مەگەرەوان وە زار
لە مەئوای کفری هیچ کەسێم نیا
بەیۆ وە فەریاد بکەرۆم ئیحیا
ئانە خاستەرەن نەی شار کۆچ کەری
پەی نام کاکە ئیان زود هانا بەری
چونکی قەوم خویش نە ڕۆی تەنگانە
پەرێ لێ قەومان برا و باوانە
یاخوا کەس وێنەم پەرێشان نەبۆ
مایل وەدەرگای خومخانان نەبۆ
یاخوا کەس وێنەم دڵ بیمار نەبۆ
دەروەدەر شاران دەس ئەغیار نەبۆ
یاران بەختەکەم تا کەی لار مەبۆ
هەتا کەی چەنام زرێبار مەبۆ

کەچی لە مـاتەمنامـەیێکی تـردا کـە هـەر بۆ خـێزانی تەرخـان کـردووە، یادی ژنە خۆشەویستە کۆچ کردووەکەی دەکاتەوە:

بـــالا بـــەرزم ڕۆ بـــالا بـــەرزم ڕۆ
یـاری چەم ســـیـــاهـ بالا بـەرزم ڕۆ
ئەبرۆ تیـرکـــەوان مـــەنیـچ نامم ڕۆ
یاری لەفز شیرین شیرین جامم ڕۆ
یاری قـــســـەزان وەش دەمـــاغم ڕۆ
یاری پرچ ئاڵتـــوون گـــوڵی بـاغم ڕۆ
سـاحیب ئەگریجـە لەعلی جوانم ڕۆ
بـولبـــول وەش ئـاواز نـامـــدارانم ڕۆ
گلێـنـە دوو چەم نـەوجـــــەوانم ڕۆ
حـەلاڵ و هـامـســەر بـێ دەرمـانم ڕۆ
دایـەی هـەتیـــمـــان سێ منداڵم ڕۆ
یاری خـۆشـەویست هـەم بێ باڵم ڕۆ
ئاهـوویی خـــوتەن کـــۆهســـارانم ڕۆ
بـــێ دایـــە و تـــاتـــە بـــێ بـــاوانم ڕۆ

داشۆرین

مـیـرزا خـەلیل کـۆمـەڵێک شـیـعـری داشـۆرینی هـەیە، لە پاڵ ئەم شـیـعـرانەدا هـەوڵیداوە هـەندێ کـەموکووڕی لایەنی جـۆراوجۆری ژیانی کۆمـەلایەتی دەربخا. لەم بابەتـە شـیـعـرەیدا هـەجـوو و ژیـانـی کـۆمـەلایەتی تێکـهـەڵکێش کـردووە. یـەکێ لە هـەجووەکانی کە سەرنج ڕادەکێشێ، ئەوەیە کە بۆ حەمە گاوانی وتووە:

دەک حەمە گاوان تەن لوخت عوریان بای
پەرێ لوقـمـەی نـان گـەدای شـاران بای
تینگ تامـەزرۆ ریسـوای جـیـهـان بای
سۆچیا و رووسیای سـەقر و نیران بای
بۆچ وەقەست شکنای دەست مانگا و باز
دەک دەس بڕیا بای وەکـارد و مـیـقـراز

مـــاڵ ئاوایـی تۆ ســـەر جـــەوێرە گـــا
وێنەی بـەیان قـــوش کـــۆنە هـەوارگـــا
دەنگ نـاســـــازت یانـەم وێران کــــەرد
ئـایلـم بێ شـــفت وەبێ عـــەیران کـــەرد
گــوم بەر جــە لام بێ هـۆشی ســەر ڕەق
نامـــەرد لۆتـی هەتیـمـچـەی ئەحـمـەق
مــەلعـــوون مـــەردوود حـیلـەباز زەغـەڵ
لوولـە لوول چێـشـتـەن بەوێنەی چەقـەڵ
گـــۆشت مـــانگاووم هەی یانە خـــەراو
ئـانە بـی بەش بـەش وەدەست قـــەســـاو
هـەنی گــــاوانـی وی تـەور نـەکـــــەری
یـەکـــێــتـــر وێنەم پڕ جـــەور نـەکــەری
مـن پەرێ تـو مــــەن نـەک ببـــای زەوین
وەش بێ وەشــــــیت بـگـێــــڵان وەشـین
بە(مـــیـــرزا) واتەن پـەی حـەمـە گـــاوان
تاوێش دویر گـێـــرۆ جــەرای خـــەراوان

بەڵام ئەوەی زیاتر بایەخی هەبێ لە بابەتی داشـــۆرین لە ئەدەبی کـــوردیدا، هەجووەکانی شاعیرە بۆ شێخ ڕەزا، یا شەڕە شیعری ئەم دوو شاعیرەیە کە لە سەردەمێکدا ژیاون.

ئەوەی لە مـێـژووی ئەدەبی کـوردیدا ئاشکرایە ئەوەیە شـێخ ڕەزا شـیـعـرێکی داشۆرینی پڕ لە وێنەی کراوەی نووسیوە لە بابەت بیروباوەڕ و ئیدیۆلۆجی هۆزی کاکەیی کە سەر بەئایینی یارسانە. شێخ ڕەزا ناکۆکی عەشیرەتی نێوان هۆزی کاکەیی و بنەماڵەی تاڵەبانی خستۆتە دوو توێی چەندوچوونی مەسەلەی ئایینی و مەزهەبییەوە (جیاوازی نێوان موسوڵمانی سوننە و یارسان). بێ گومان شێخ ڕەزا مافی ئەوەی نەبووە کە خەڵکی بەرپرسیار بن بەرامبەری و پرسی پێ بکەن بۆ ئەو بیروڕایانەی باوەڕیان پێی هەیە، هەروەها خۆشی دەربەستی ئەوە نەبووە کاکەییان چی ئایینێک بۆ خۆیان هەڵدەبژێرن، بەڵام کە ناکۆکی کەوتۆتە نێوان

هەموو هۆز و عەشیرەتەکان لە سایەی ڕژێمی دەرەبەگی عوسمانلی لەسەر زەوی و بەراو و جێگە و شوێنی بەپیت و ستراتیجی مەسەلەکە شێوەیێکی تری وەرگرتووە لە لای شێخ ڕەزا. کە ناکۆکی عەشیرەتی کەوتۆتە نێوان کاکەیی و تاڵەبانییان شێخ ڕەزا هیچی نەدۆزیوەتەوە لە کاکەییان جیاوازی ئایینەکەیان نەبێ و شتی بۆ دروست کردوون تا خەڵکی ساکاریان لێ هان بدا بۆ ئەوەی بەربەرەکانیان بکەن. بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە هەندێ شیعری بڵاوکردۆتەوە، برێکیان ئاراستەی میرزا خەلیل دەکا و لە ڕێگەی ئەوەوە جنێوەکانی بۆ کاکەییان دەنێرێ.

ئیتر خەلیلیش وەکو یەکێکی کاکەیی سەر بەئایینی یارسان دەکەوێتە وەرامدانەوەی ڕەزا، ئەوەی ڕەزا بەکاکەییان و خەڵکی تر دەکا، خەلیل منەوەر بەڕەزای تاڵەبانی کردووە:

ڕەزا نەواچی وە یاران خەراو
نە ڕۆژ فەردا ڕووت مەبۆ سیاو

هەنی تۆبەت بۆ ڕەزا بەد مەواچ
وەگشت میقرازێ ریش وێت مەپاچ

وێت سەنگین بگێر وەک مێرد نگین
نەکا چە نام دۆست دڵت بۆ غەمگین

قسەی ساغ واچە خاس کەرەش مەوزوون
پاک و بێ لاف بۆ سافتر جە ئاڵتوون

وێت وەهامرازی بەد قەوامەکەر
چەنی فاسقان وێت ریسوا مەکەر

چەن دەفعەن ماچی وێت نەزان مەکەر
وێت شێت و شەیدای نام شاران مەکەر

جیهان مەزانۆ کاکەیی مەردەن
گردین دامان پاک جەبین بێ گەردەن

کەس وەگفتەی تۆ باوەڕش نیەن
گشت جە رەبابەت گوشش پڕ بیەن

زوڕنات بێ ئاواز تەپڵت بێ مەقام
خەڵکان جە دەنگش جەرگشان مەبۆ زام

گفتارت خامەن خەیاڵت بەتاڵ
کەللەت فاریغەن وەکو زرکی تاڵ

پەی چێش دەماغت پەوسە بەرز بیەن
مەیلت پەی بەدی پێشە و فەرز بیەن

ساحیب شواربین خەڵات ئیللان
دانش وە مێردان پەی ڕەمز و نیشان

گەر نمەزانی بلە لای زەنان
بزان سمێڵش هە نا کەسێشان

کەس حەد نەدارۆ غەزامان کەرۆ
جەنگ و عەداوە چەنیمان کەرۆ

درۆ خاس نیەن زوان وێت بگەز
وێت کەردەن وەلوت پەرێ نارەگەز

ئێمە جەمیعەن یەک دەس و دڵین
هەم ڕەوشەن دەروون جە وێنەی گوڵین

ئەگەر نە داری باوەڕ و ئیمان
ڕۆیێ جە لامان بوەر وە میمان

بوینە حورمەت خاس بناسەمان
وەسەن مەشانە دوورەکەران

(خەلیل) هەتا کەی تەنبیهت کەرۆ
جە دەم گورگان خەڵاست کەرۆ

له شیعری تریدا هەر له هەجووی شێخ ڕەزا دەڵێ:

ڕەزای تـــاڵـــەبـــان ڕەزای تـــاڵـــەبـــان
هـۆش بـاره وەســـــــەر ڕەزای تـاڵەبـان

مـــــەلـه وه مـــــەیدان چـەنـی نـەزانـان
وێت مـــەدەر قـــەڵەم چەنی ناکـــەســـان

مـــەوەر وه دوژمـن پـەی تـومـــەن فـــرزەند
مـــەوەر وه خـــاوەن گـــفـــتـــەی ناپـەســـەند

کـاکـەیی شــیـرینەن شــیـرینتـر جـه قـەند
وەچی پـەی ڕاسـتی زوانـت کـەردەن بـەند

دیارەن وێت کـەردەن وه پـیـاو ئـەغـیـــار
هەم تـانه مـــەدی جـــه دۆســـتـــان و یار

کێ دیـەن ڕەزا عـــەشـــرەت ســـەرانســـەر
ببـــۆ وه خـــەراو نه راگـــەی خـــەتـەر

تۆ چەمت کـــۆرەن نیـــەنت بەســـــەر
وەبێ دیدەنی مـــــەشــــانی کـــەمـــــەر

چـــەنـــی تـــاڵـــەبـــان وه زاتـــی داوەر
براین هـەردوو لا خـــــەیاڵ پیس لاوەر

شــێــخــەنی نۆکـــەر پـەی مـــاڵ و پاره
پـەوکـــه خـــیـــتـــابت دائیم ویقـــاره

درۆ و چرووکـــیت وەپیـــشــــه کـــەردەن
بـەنـاهـت وه لای نـاکـــەســـــان بـەردەن

کـردارت پـەی عـام وەک خـۆر ئاشکارەن
گـــردین مــــه واچان ڕەزا بەدکـــارەن

حەیفەن پەی مەردم پەی جیفەی دنیا
نەی دنیا ڕەوشەن وێش کەرۆ ڕووسیا

نەسیحەت (خەلیل) خاس بکەر نۆشت
نەوا کاکەییەیان بوو ڕان گۆشت

ئنجا لە شیعرێکی تریدا دەکەوێتە هەجووی شێخ ڕەزا بەوەسفکردنی ئەندامی لەشی و پیشاندانیان وەکو دیاردەیێکی ناشیرین:

چەم زاق لووت پان چەناگە دراز
وەچی مەلوولنی وێنەی سپەهباز

سپەهباز بدی پەنەش خوشکە نان
مەبۆ وە ئاشنا تا بمانۆش گیان

بەڵام تو ئەوەند دوو جە وەفانی
پەرێ دۆست وێت پڕ نە جەفانی

نان بدی پەنەت گەر ڕۆیە سێ جار
مەکەریش زایە هەم مەدیش هاشار

مەواچی هەرگیز نەدیەنم وەچەم
یەک ڕێزە نانت نەلوان وەشکەم

چێشەن مەزەڕنی وێنەی نێرە هەر
دەوەسەن بارە عەقڵ و هۆش وەسەر

زەڕە زەڕ ڕەزا پەی زەڕ و پارەن
ڕەزا پەرێ زەڕ نە یار بێ زارەن

وەرۆ مەوانۆ قورئان جە میراو
وەشەو هان جە تۆی ناکەس ناپیاو

چەنی شەو دزدان یاوەریش خاسەن
پەی حەرام واردە خەیلێ کەساسەن

وەرۆ جـە لای عـام فـرێ خـواناسـەن
بەڵام نـە ڕاسـتـی کـەردەش پـەڵاسـەن

یـۆشـو ڕەفـیـقش پەی نـان و کـەوا
یۆشـان بـەد کـەردەن کـەردەی ناڕەوا

ڕەزا عـارت بۆ ئـی حـەرفـە وەسـەن
حـەرف نادروست پەرێ کـەس مـەشـەن

لەم وەسفەی خەلیل ئەوە دەردەکەوێ شاعیر کە دەیەوێ تۆڵەی خۆی لە شێخ ڕەزا بکاتەوە پەنا دەباتە بەر دروست کردنی کەموکووڕی لە سیماو لەشی شێخ ڕەزا، چونکە نایەوێ باس لە ئایین و بیروباوەڕی موسوڵمانەتی بکا وەکو ئەوەی شێخ ڕەزا کردوویەتی بەرامبەر بە کاکەیی یانی یارسان.

بەشی بیست و یەکەم

پۆیێمی خەلیل

پۆیێم لە گەلێ ڕووەوە لە شیعری ئیپیکی (مەلحەمی) دەکا، بەڵام لەبەرئەوەی جەنگ و شەڕوشۆڕ و زۆرانبازی و سوارچاکی مەرج نییە جەوهەرێک لە جەوهەرەکانی ناوەڕۆکی بێ، هەروەها شانۆی ڕووداو و سەردەم و کاتی فراوان و درێژ نییە، ڕاستتر ئەوەیە چیرۆکی شیعری یا قەسیدەی درێژ پۆیێمی پێ بوترێ.

ئەم جۆرە هونەرە لای میرزا خەلیل لە بەسەرهاتی کۆمەڵایەتی و ڕووداوی مێژوویی خۆی دەردەخا، بەڕاستی بریتییە لە چیرۆکێکی تازە بابەت بەڵام بەشیعر دانراوە، ئەگەر بەتەواوی بەرامبەر بەپۆیێمی ئەوروپایی نەبێ، ئەوا گەلێک لێیەوە نزیکە.

چیرۆکە شیعرییەکانی میرزا خەلیل لە ڕووی ناوەڕۆکەوە دەکرێن بەدوو بەشەوە:

١- چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی.

٢- چیرۆکی شیعری مێژوویی.

چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی

ناوەڕۆکی چیرۆکی شیعری کۆمەڵایەتی لە شیعری میرزا خەلیلدا لە ڕووداوی جیاوازی کۆمەڵایەتی وەرگیراون، وەکو ئەوەی شاعیر دەست درێژ دەکا بۆ بەسەرهات و ئەنجامی ئەو کۆمەڵە چاوەشانەی کە کوێخا دێیێک دەیەوێ چەک هەڵبگرن و ببن بەسەربازی سوپا و بجەنگن، یا بەسەرهاتی هێرشی ئەو گورگە هارە دەگێڕێتەوە بۆ سەر شاری کفری و لە ئەنجامدا زیانێکی زۆر لە گیان و ماڵ دەدا، یا گێڕانەوەی ڕووداوە نالەبارەکانی ڕەشبگیری (سەفەربەر) لە کوردستانا لە جەنگی یەکەمی گێتیدا.

چیرۆکی شیعری گورگە هار

چیرۆکی شیعری «گورگە هار» زادەی ئەو ڕووداوەیە کە گورگێکی هار لە ماوەیێکی نزیک پێشی سەفەربەر لە شاخەوە دێتە خوارەوە و هێرش دەباتە سەر شاری کفری، خەلیل بەم شیعرانە چیرۆکەکەی دەست پێ دەکا:

ئیمجا بیەین وە بەحس سنف ئەمیران
نێرە گورگ هار کفری کەرد وێران

جە فەوق گونبەد بابا شاسووار
قزلەر قەلعەسی مەنشوورەن حەسار

جە ناڵەی سەدای تۆپ قایەچی
جە دوود دوخان کوورەی گۆزەچی

جە مەشق مەیدان تەعلیم نیزام
جە مابەین شار شاسووار ئیمام

ئنجا لە هێرشی گورگەکە دەدوێ:

ئاما وە زەمین جە فەوق کۆهسار
پڕ تاف پادا چون باد باڵدار
هوجووم هاوەرد وە حەملەی پلنگ
چەم کاسەی پڕ خوون ناخوون ئەڵماس ڕەنگ
وە شەوکەت چون شێر وە سەرچون بزاو
وە هەیبەت چون وورچ وە قامەت چون گاو
کلک چون گەلاّ درمش وێنەی تیغ
دندان چون خەنجەر ئینگلیزی تیغ
هەوا بەست وە هەی گورگ کۆهستانی
تا باب سوقاق ڕووی سلێمانی
جە وەخت سەحەر شوعای زوڵم تار
پڕ تافدا پادا نێرە گورگ هار

یەک تەرفەتولعەین وە حەملەی ئەووەل
وەیەرد جە خانەی ئەو سەفەرەشەل
وە حەملەی دووەم تاودا وە تاووش
وەیەرد جە خانەی ئەو عەلی باووش
وە حەملەی سێیەم ئەو دەعبای دیجلە
وەیەرد جە خانەی تەکیەی میم نەخلە
وە حەملەی چارەم چون تیرەباران
یا باد باران یا ئاهنگەران

لە پاشانا باس لە کوشتن و داپاچین و برینداركردنی خەڵکێکی زۆر دەکا:

دە نەفەر جە ئەهل لات مووسڵ شار
یەک یەک زامدار کەرد نێرە گورگ هار
سێ نەفەر سەیید ساحیب کەرامات
دەف ژەن و شیش ژەن جە تایفەی لات
هەر سێ وەیەردەن جە ڕاگەی بازار
وەدەست بەڵای گورگ بیەن گرفتار

دەسەڵاتی میری دەکەوێتە خۆ و جاڕی هوشیاربوون و خۆپاراستن دەدا:

وە ئەمر ئامیر جاڕچی کەفت وەشار
عالەم خرۆشا پەرێ گورگ هار
گورگ پەرێ بازاڕ پێچنا کلک
یاوا وە دوکان ئەو بەقاڵ خلک

بەڵام بێ سوود دەبێ و گورگ دەکەوێتە کوشتاری خەڵکی:

عەلی محەمەد عەجەم کەییال
بێ خەبەر جە کار هەم فاریغولبال
گورگ شکاری یاوا وە عەجەم
دەستش چون تەوان دەردەم بەرد وەدەم

جــە ئەو گــوزەر کــەرد چو ئاهر کــەری
تــا یــاوا وەلای ئــەو خـــــــــدری بــەدری
ئەویش مـەجرووح کەرد ئەو دڕندەی هار
یاوا وە فـــرزەند ئەو ئـەحـــمـــەد تەیار
ئەر نمەنـاســیش ئەمـــیــر چاووش بـی
زەبتـــیـــەی پیـــادە قـــوڕنی قـــاووس بی

لە پاش ئەوەی گـورگ کـارەسـاتێک دەنێتـەوە و گـەلێ کـەس دەکـوژێ و زۆریش بریندار دەکا، سلێمـان زڵفـەی ئازا و جـوامـێر گورگ دەکوژێ و خـەڵکی لە زیانی ڕزگارییان دەبێ:

سلێـــمـــان زڵفـــە ئامـــا جـــەســـەردا
گــورگش دی وەچەم دەس جــەدەم وەردا

***

وە مـەودای خـەنجـەر جـەرگش هور دڕی
ریشـــەی بـەند جـــەرگ وەمـــەودا بـڕی
کـــــەردن ئافـــــەریـن ئـەهـالـی بـازار
ئـافـــــەرین بـۆ پـەیت هـەزاران هـەزار
مـەردی سلێـمـان مـەنشـوور بی نە عـام
بی وەخـــەڵات پۆش جــە لای قــایمەقــام
سلێـمـان مـەنشـوور نـە کـفـری شـارەن
قـــــاتـل وەحـــــــشـی دڕنـدەی هـارەن
بە(خـــەلیل) واتـەن مـــات و غـــەمگینـەن
ئـیـــسکان وەتـەن کـــفـــری زەمـــینـەن

***

ئەم جـۆرە شیـعـرە کە زاراوەی «پۆیـێم»ی ئەوروپایی بۆ دانراوە لە ئەدەبی مـیللی نەنووسراوی کوردی (فۆلکلۆر)دا گەلێک باوە و «بەیت»ی پێ دەڵێن ئەگەر بەشیـعر بێ، ئەگـەر بـەپـەخـشـانیش بێ «حـیکایەت»ی پێ دەوترێ. بێ گـومـان خـەلیل ئەم پۆیێمە و ئەوانی دیکەشی لەسەر شێوەی ئەدەبی میللی داناوە.

جەنگی یەکەمی گێتی

ڕووداوەکانی جەنگی یەکەمی گێتی سەرنجی میرزا خەلیلیان ڕاکێشاوە، هەستی بەوە کردووە کە مەینەتی و نالەباری تووشی ئادەمزاد دەبێ لە ئەنجامی جەنگ، زیاتریش شاعیر نارەزایی خۆی بەرامبەر بەپێوەندی دەسەڵاتی عوسمانلی بەخەڵکییەوە دەردەبڕێ کە لە دواییدا، بەتایبەتی هەژار و ڕەش و ڕووت تووشی ڕەنجەڕۆیی دەبن. زەبروزەنگی دەسەڵاتی عوسمانلی سنووری بۆ نەبوو، بەتایبەتی شێوەی ئامادەکردنی لاو و گەنج بۆ شەڕ و جێبەجێکردن و دەستخستنی ئازووقە بۆ سوپا.

شاعیر سەرەتای گێڕانەوەکانی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

هەڤدەی رەمەزان ئەشرەفلشوهوور
خێزا جە تاووغ زەلزەلە فیسوور

ئیرادەی سوڵتان شای ساحیب سەریر
پەیدا بی گوڵبانگ سەدای ڕەشبگیر

ئیعدام عیراق بەرشی بەرقەرار
پەی شەوق دەردەست پەی قەتل و کوشتار

مەئموور میللەت عیسا ئەفەندی
ساحیب مەفرەزەی دەوڵەت پەسەندی

وەکیل دەردەست عەشرەتان بێ داد
نە موڵک کەرکووک تا قەشقەی بەغداد

ئنجا دەسەڵاتی عوسمانلی دەکەوێتە خۆ بۆ گرتنی لاو و گەنج و زاراوەی «ڕەشبگیر» دەکەوێتە ناوەوە شاعیر بەم جۆرە تەماشای مەسەلەکە دەکا:

یەک تورفەتولعەین پەی ڕەنجەڕۆیی
سەد نەفەر گرتن جە عارەب کۆیی
وەزەرب چۆماغ قۆناغ تفەنگ
دونیا وەمەزلووم ئاوردەن وەتەنگ

وەزەرب قـــیـــرپاچ دار و دەگـــەنەگ
ڕۆ ڕۆی فـــەقـــیـــران یاوا وەفـــەلەک
فـــەریاد و زاری فـــەقـــیـــر و مـــسکین
یاوا وە گـــەردوون چەرخ هـەفـــتـــەمین
وەئەمـــر فـــەرمـــان ئەو ئەبوو قلیج
کـۆر و کـەچەڵان سـەقـەت و ئیـفلیج
ســبـیلچی و بەقـاڵ چایچی و هەلاج
گـاوان و شـوان ڕەنجەڕۆ و مـوحـتـاج
نەجـار و توجـار سـەڕاج و سـەپان
بەگ و بەگـزادەی مـسکین مـیللەتان
تیـفل و نەورەسـیـد گەنج و ئیـخـتـیار
قـۆڵ بەست بین تـەمـام نەکـەران فیـرار
دۆم و دوڕاجی عـــەجـــەم و عـــەرەب
مـەحبووس بین تـەمام وەخـەشم و غەزەب
کـــورد و تاوغلی قـــەوم و بێگانە
سـەوق کـەردن تەمـام پەی دیوەخـانە

لە پاش ئەوەی کـۆمـەڵێک لە خـەڵکی کـۆدەکەنەوە لە دیوەخـانـی گوندی عـارەب کۆیی بەندیان دەکەن و پاسەوان لەبەردەرگای دیوەخان دادەنێن، ئنجا زەبتیە بەم جۆرە کرداری لەگەڵ خەڵکی دەکرد:

زەبتـیـــەی زاڵم چون تەکـو ئۆغـڵی
غوران وەمەحبووس (هایدی کلب اوغلی)
مـەواتت چاووش (رخـصت ایت کـرم)
(دیدی آنانز بیـــر بیـــر ســیکەرم)
وەزەرب قـەمچی مـەدان جە مـەحبـووس
پامـاڵ بی حـەیا و ئابروو و نامـووس
(کـیـمـسـە گـورمـدی بو غـدر افندی)
ئەلئـەمـان جـە دەست عـیـسا ئەفـەندی

جـه عـارەب كـۆیی پەیدا بی مـەحـشـەر
ئـایـل وەژەنـان خـــاک مکـەر وەســــەر

لەگـەڵ ئەوەی مـیـرزا خـەلیل هێـزی زوڵم و زۆرداریی دەسـەڵاتی عـەسـكـەریتـاری عـوسـمـانلی بـەشـێـوەیێكی هونـەروەرییـانە و كـاریگەر دەخـاتـە ڕوو، بەڵام دوایی گێڕانەوەكانی وێنەیێكی كۆمیدی وەردەگرن، نەک وێنەیێكی تراجیدی كە پێویستی ئەم هەڵوێستە بوو. بەم جۆرە ناوبژی و تكای گەورەپیاو و دەسەڵاتدارانی ناوچەكە ئەو خەڵكەی لە بەندیخانە ڕزگار كرد.

مانای ڕستە توركییەكان بەم جۆرەیە:

هـایدی كلب اوغلی = برۆ بەولاوە كوڕی سـەگ

روخسـەت ایت كرم = كەرەم كە ڕێگەم بدە

دیدی آنانز بیر بیر سیكەرم = وتی یەک یەک داكتان دەگێم

كیمسـە گورمدی بو غدر أفندی = ئەفەندی كەس ئەم غەدرەی نەدیوە

چیرۆكی شیعری مێژوویی

شـەهیدبوونی شێخ سـەعید

میـرزا خـەلیل بـەشیعـرێكی ٢١٠ دێری ڕووداوی كارەسـاتەكەی جـەردە و ڕێگر و قـاچاغ و پیـاوكوژی بنەمـاڵە شـۆڤـێنییـەكـانی مـووسڵ دەگـێڕێتـەوە لـە بابەت ئەو ئاژاوەیەی خـسـتـیـانە ناوەوە بۆ لەنـاوبردنی بنەمـاڵەی شـێـخـانی سلێـمـانی كـە لە مووسڵ دەستبەسەر بوون.

بنـەمـاڵەی شێـخـانی سلێـمـانی (بەرزنجـەیی) ڕابردوویێكی پاک و كـاریگەریان لە هـەموو ناوچەكانی خوارووی كوردستاندا هـەیە. لە سەدەكانی ناوەڕاستدا سوڵتان سـوهـاک یەكێ لـە مــەزنـەكـانی ئـایینـی یارسـان لـە نەوەی باپیـرە گـەورەی ئەم بنـەمــاڵـەیە. لە نیــوەی دووەمـی ســەدەی هەژدەم و ســەرەتای ســەدەی نۆزدەم، بەتایبەتی لە پاش دروستكردنی شاری سلێمانی شێخ مارفی نۆدێ و كاكەحمەدی شـێـخی كوڕی كـەسـانێكی دیاربوون لە زانسـتـیـەكـانی ئایینی مـوسـوڵمـانی و بڵاوكردنەوەی تەریقەتی دەروێشی قادری لە كـوردسـتـاندا. لە پاش جەنگی گێتیی دووەمیشـەوە سەرۆكایەتی سیاسی نەتەوەی كوردیان كەوتە دەست بەرێبـەرایەتی

شـێخ مـەحـمـوود. بەم جـۆرە ئەم بنەمـاڵەیە دروشـمـی خـۆ بەگـەورە زانین و شـانازیکردن بوو لە لایەن زۆربەی هەرە زۆری نـەتەوەی کـوردەوە، دەوڵەمـەند و هەژار، خـوێندەوار و نەخـوێندەوار، کـاربەدەست و بێ دەسـەڵات، هەر کـەسـە و بەڵگەی خۆی بەدەستەوە بوو بۆ ڕێزگرتنی ئەم بنەماڵەیە.

دیارە ئەو پێوەندییەی لە نێوان کاکەییـانی پێڕەوی ئایینی یارسـان و بنەماڵەی شێخـان (بـەرزنجـەییـیان) هەیە دەگـەڕێتـەوە سـەر شـێخ عیسـا و شـێخ مـووسـا، ئەوانەی سوڵتان سوهاک و بنەمـاڵەی شێخانی سلێمانییان لێ بۆتەوە، لەبەر ئەو ئەم شێخانە جێی تایبەتییان هەیە لە ناو دڵی کاکەییـانی یارسان. بێجگە لەمەش چینی سەییدی کاکەییان کە بەڕێزترین چینێکی ئایینەکەن لە نەوەی شێخ عیسا و شێخ مووسـان و خۆیان بەبنعام دادەنێن لەگەڵ شـێخـانی سلێمـانی. بێ گومان ئەم دیاردەیە پاڵی بەمیرزا خەلیلی کاکەییەوە ناوە بەکوڵ شین و شـەپۆر بۆ شێخ ئەحمەد و شێخ سەعیدی سلێمانی بکا.

هەرچەندە ئەم کارەی میـرزا خـەلیل لە ڕووداوەوە وەرگـیراوە، بەڵام تێـڕوانینی شاعیر کاری خۆی کردووە و لە چوارچێوەی ڕاستی مێژوو هاتۆتە دەرەوە و بووە بەبەرهەمێکی ئەدەبی. میرزا خەلیل داستانەکەی بەم دێرانە دەکاتەوە:

ئیـپـتـیـدا بـەنام پادشـای سـەمـەد
بوا چون داسـتـان قـەتڵ شـێخ ئەحـمـەد
شـەممێ جـە تەعـریف ئەو زات سـەروەر
مـەبۆ بنویسـوون بەنـەزم و دەفـتـەر
داد من جـە دەست گـەردوون گـەردان
بەعـزێ سـەرەفـراز بـەعزێ سـەرگـەردان

ئنجـا لەسـەر باسـی گـیـروگرفت و نـاهـەمـواری ژیـان دەڕوا تا دەگـاتـە ئەوەی بازرگـانانی سلێـمـانـی تاوانبـار دەکـا لە ئاوارەکـردنی سـەرۆکـەکـانی بنەمـاڵەی شێخانی سلێمانی بۆ مووسڵ:

تایـەفـەی توغـیـان سلێـمـانـی شـار
توتون فـرۆشـان، گـشت تازە توجـار

ئیـتـر ئەمـانە دەست دەکـەن بەناردنی تـەلگراف بۆ کـاربەدەسـتـانی دەسـەڵاتی

عوسمانلی و داد و فەریاد دەکەن لە دەست کردەوەی شێخان:

ئەهل گــوڵعــەنبــەر بێ ڕای بەد ئەتوار
تـایەفــــەی توغــیـــان توجـــاران شــــار
جەم بین چەند نەفەر بێ ڕەحم و ئینساف
پەی مـولْک بەغداد کـێـشـان تەلوغـراف
یەک تەلێ دیگەر بەمـــــووسڵ مــــاوا
تـەل کـــاری کـــەردن ســــوب تـا خـــۆراوا
چەند تەلوغــــــرافێ پەی باب عــــــالی
پەی شـێـخـولئیـسـلام مـیرلیـوا و والی
مـــەعلووم بوو لێـــتـــان روئەســـایی ڕۆم
شـــــار سلێـــمـــــانی تەمــــا بۆ وە دۆم
دۆمـیش لە ئێـمـە خـاسـتـەرەن یەکـجـار
جـە خـــەرج و خـاوەی شـێــخـان زۆردار
یەکـــســـەر تەلەف بوو فـــەقـــیـــر و هەژار
زەلزەلەی ســـتـــــەم، زولـم نـاهەنجـــــار
مـــەســـتـــانان ئەعــشــار کـــۆدە دووبارە
ســـــەرکـــــولی پەسی پەنج قــــەڕان پارە
دادمـــان نە دەست زوڵم شـێخ ســـەعـیـد
نە ڕاگـــەی ڕاســتی حـــەقـیـقـەت بەعـیـد

بەجارێک و دووجار نەوەستان، بەڵکو چەند جارێک شکاتیان ناردە ئەستەموول:

چەند دەفعـە وەی تەور لایحـەی ئەحـواڵ
کێشـان تەلوغراف نویسـان عەرز و حـاڵ
تا ئاخـر فـەرمـان هات لە ئەسـتـەمـبووڵ
شـێـخـان سـەوق ببۆ پەی شـار مـووسڵ
بەئەمـــر و فـــــەرمـــــان زات شــــاهانە
شـێـخـان پـەی مـووسڵ گـشت بین رەوانە

دەوڵەتی عـوسـمـانی داوای بازرگـانـانی هێنایە دی، چونکە ئەمـانـە لە دژی سـەربەخـۆیی مـیللـەتی کـورد بوون. دوورخـسـتنەوەی سـەرۆکـەکـانی کـورد و ئاوارەکـردنیـان بۆ مـووسڵ لە چاکـەی دەوڵەتی عـوسـمـانلی و بازرگـانان (بورجوازیانی) سلێمانی بوو. لە مووسڵ و لە ماوەی زیندەگانیی دەستبەسەرەکان بنەماڵە دەسەڵاتدارە شۆڤێنییەکانی مـووسڵ پیلانیان دانا بـۆ ئاژاوە نانەوە و کوشتنی سەرۆکەکانی کورد:

ڕۆژێ بەئەفـسـوون مـوسـڵاوی پەلیـد
نەتیـجـەی نوتفـەی ناپاک یەزید
سیلسیلەی سەگسار بێشنجی مەزهەب
سـەببـاب سـوننی بێ دین و ئەدەب
پڕ مـەکـر و دەست بڕ شـووم عـەییـاران
دوشـمـەن ئایـین وەچەهار یاران
سازان یەک بوهتان توهمـەت و کەززاب
دەرحـەق شـێـخـان سـەعـادەت مـەئاب

***

بەزەرب قـرمـەی مـاووزەر تفـەنگ
دونیـا وەشـێـخـان ئاوەردن وەتەنگ
کێشان پەی مەساف سەیف و قەداران
دەس دان وەخـەنجەر، خـەنجەرگوزاران
پـەیدا بـی شـۆرش بانـگ واوەیـلا
زاهیـر بی دەعـوای رەزم کـەربەلا
تیپ عـومـەری ئیـسـلام بەر حـەق
ئەوانیش جـۆشـان تایەفـەی ئەحـمـەق
خـەنجـەر و وەڕ وەڕ مـاووزەر بەکـەف
خـێـزا واوەیلا (أضـرب لاتَخَف)
ئاغـای عـومـەری غـەڕڕاوە ڕووی قـار
بەلەفـز عـەرەب ئامـا وە گـفـتـار

(اقـــتـلـوا ســـادات أهـل العـلومـــة)

(انـي مـــســـــؤول من الحـكومــــه)

ئاژاوه و شەڕوشۆڕ دەستی پێ کرد:

ئـەهل مـــووســـڵـی ئاوەردن هـوجـــووم
نیشـانەی مەحشـەر ئەو ڕۆژ بی مـەعلووم
بـەوێنـەی تەگـــەرگ رەســـاس بـێ حـــەد
ڕێزان وەئەندام زات شــێـخ ئەحــمـــەد
نە تـەرسـان نە خـۆف دیوان مــەحـشــەر
گـرتن وەنیـشـان ئەئیـمـمـەی ئەتهـەر

خەڵکی سلێمانی و کوردەواری جۆشان و خرۆشان بۆ تۆڵەسەندنەوە:

چەندێ جـە عـەسکەر سلێـمـانی شـار
مـوخلیس تەکـیـەی سـادات کـیـبـار
مـەوجوود بین نەوجا دیشـان ئەی فەساد
جـۆشـان خـرۆشـان ئامـان وەئیـمـداد
دەمـــار غـیـــرەت ئـەهل گـــولعـــەنبـــەر
مـەغزو ئیستـیـخوان شـێران سـەروەر
جـــۆشـــیـــا پەرێ ئـەخـــز ئینتـــیـقـــام
خـــرۆشـــان نەودەم شـــێـــران پرســـام
مـووسـڵـی چەنـی زەبتـیـەی عـەسکەر
ئـامــــان وەهـەم دا مـــــدران بـەرابـەر
نە هـەردوو جـانیب جـۆشـا نار جــەنگ
شــریقـــەی بـەگلـغ تەراقـــەی تفـــەنگ
بی وە زایڵــەی زەلزەلەی مـــەحــشـــەر
یا مـــوحـــارەبـەی رەزم هـەفت لـەشکەر
ئەهالی چـەنی عـــەسکەر ســتـــێـــزا
لاشــــە نـە مـــەیدان چون گــــەڵاریزا

نە خەوف ئەو جەنگ پڕ خەوف و ستەم
والی بەپەنهان نە گۆشەی حەرەم

لەولاشەوە لە مووسڵ شیرازەی کۆمەڵ تێکچوو و کەس بەکەس نەبوو:

ئەو ڕۆژ ڕۆژێ بی کە نەبی وەکەس
برا وەبرا نەبی فەریاد رەس

***

فرزەند وە ئیمداد پدەر نە یاوا
گوللەی مارتلی جگەر مەشکاوا
جای هاو هاوار دەست بڕەس نەوی
بگیر و بکوش کەس وەکەس نەوی
کەس نەبی وەکەس چون ڕۆژ مەحشەر
برا جە برا نەبی با خەبەر

***

لە شڵپەی خەنجەر دەبان دوو دەم
غەرق مەبی نە جەرگ مەرد مەکەرد عەدەم
مەغلووبە گریا هەرکەس پەرێ وێش
داخڵ بین وەیەک وێنەی گورگ و مێش
ڕووی هەوا جە دوود با رووت بی سیا
چەند قەیسەری و کۆشک بی وە تووتیا
بی وە هەی بگیر دەنگ قال و قیل
چمان کە ژەنیا سوور ئیسرافیل
ئەو ڕۆژ تا وەعەسر جەنگ و کوشتار بی
چون دەعوای یەزید ئال ئەتهار بی
مووسڵ مەهجووم بی وە نینەوا
بی وە قەتڵگای ئال موستەفا

عوسمانلی لایەنی شێخانی نەگرت و یاریدەی نەدان، هەر لە بنجدا دەسەڵاتی

عوسمانلی پیلانی ئەم ئاژاوەیەی دانا، چونکە لە دژی سەربەستیی کورد بوو:

تایەفــەی شــێــخـــان نەوەی نێک نـام
تەدبیــرشـــان کــەرد پەرێ ئینتــیــقـــام
هـەرچەند ئیـسـتـیـدعـا داشـان بەوالی
وەشـــێــخـــولئـــیـســـلام وەباب عـــالی
فــــــــایدەش نـەبی هـیـچ نـەدین چـارە
نـە وە ڕجـــای جـــەد نە قـــووەی پـارە

ئەم ئاژاوەیە دەماری کوردی گرتبوو، عەشیرەت و هۆزەکانی کورد بیریان لەوە دەکردەوە کە تۆڵە بسێننەوە:

دیشـان ئیـجرائات نییـەن جـە حـوکمـەت
ناچـار دەخـــالەت بـەردن وە عـــەشـــرەت
نـامـــــــــەنـویـسـنـان وە تـاڵـەبـانـی
کـۆچ کـەردن نـە مـوڵـک مـووسڵ مـەکـانی
نامـــەنویسنان وەلای شـێـخ حـــەمـیـد
نامـەیی بۆ زات مـوحـەممەد خـورشـیـد
نـامـــــــەیی دیگـەر پـەرێ هـەمـــــەوەن
نـەسـل کـــــەیانـان نـەوەی فــــیـلـەتـەن
قـورب یـەک هەفـتـە دوو هـەزار سـووار
ئامـــان وە ئیـمــداد شـێـخــان سـالار
مـــوهـەییـا بیین شــێــران ســـەرحـــەد
پەرێ ئینتـیـقـام خـوون شـێخ ئـەحـمـەد
شـێخ مـەحـمـوود وێنەی فـلامـەرز زەڕ
جـۆشـیـا پەی خـوون قـیـســاس پدەر

خـەلیل ئەوە دەردەخـا کە کـورد لەم شـەڕەدا گـەلێ ئازا بوو، بەڵام ژمـارەی زۆر کەم بوو، کۆمەڵێکی بچووک بوو لە ناو گەرووی دوژمنێکی بەژمارە گەلێ زۆر.

ئیتر شاعیر ڕووداوی داستانەکەی بەشین و شەپۆڕێکی بەکوڵ کۆتایی پێ دێنێ

بۆ شەهیدان:

بەتەوفــیق حــەق پادشــای ئەحــەد
تەمام بی کیتاب «قەتڵ شێخ ئەحمەد»
پڕ نووره جــەمــال ڕەســوولوئــەنام
هەزاران هەزار ســـەڵات و ســـەلام
یە مـــیـــرزا واتەن دەور زوڵمــاتەن
شــەکــوا خــوان ســاڵ دەور نەهاتەن
هەروەها وەدەست تایەفـــەی پەلیـــد
شەهید بی نەودەم زات شێخ سەعید
کەوت وە ڕووی زەمین ئەو زات مەقبوول
بێ خەتا و گوناە کەردشان مەقتوول
ڕۆحش داخڵ بی بەرەوزەی ریزوان
بی وە هامنشین حووران و غیلمان
لازمـــەن شـــینێ بکەرۆن پەی تۆ
مەرحووم مەقتوول شێخ سەعیدم ڕۆ
ســالار ســەروەر ســەعــیدانم ڕۆ
شـــەهزادەی شـــەریف شـــەهیدانم ڕۆ

***

دوچار بەڵای بێ عـــــــەدەدم ڕۆ
شێخ سەعیدم داد شێخ ئەحمەدم ڕۆ
ســاحیب کەرامەت پڕ ئەسرارم ڕۆ
موخبیر جە باتین هەم ئیزهارم ڕۆ
ئەبولەســاکین پڕ ئیـــشـــفـــاقم ڕۆ
(أظهر من شمس) ڕووی ئافاقم ڕۆ
ســەیید ســـادات پڕ تەعـــەبم ڕۆ
عیزز و شەرەف بەخش پڕ ئەدەبم ڕۆ

زات شـــێخ ئەحـــمـــەد نامـــدارم ڕۆ
مـەقـتـوول مـەحـزوون مـووسـڵ شـارم ڕۆ

***

مـیرزا خـەلیل شـاعیرێک بوو ژیانی ڕۆژانەی هەژارانی دەور دەکردەوە، ژیان و گوزەرانـی تایبـەتی خـۆی وێنەی ڕاسـتـەقینەی ئـەو ژیانە نالەبارە بوو. هـونەرێکی باشی نواندووە لە شـیـعـرەکانـیدا، چونکە توانیـویەتی ناوەڕۆکی کـۆمـەڵایەتی لە ڕووداوەوە دەربهێنێ و بیخـاتە قاڵبی شیعرەوە، تا ڕادەیێکیش گیانی ئیستێتیکی و وێنەی داهێنراوی بەشـیعـرەکانی بەخشـیوە، لەبەر ئەوە بووە بەشـاعیرێکی دیار لە ناو شاعیرە میللییەکانی کورددا.

تاهير

بەشی بیست و دووەم

تاهیر

١٩١٨ – ١٨٧٨

فەلەک زانی کە دەشکێ رەونەقی بازاڕی مانگ و خۆر
شکاندی پەنجەکەم تا من نەنووسم وەسفی ڕوخساری

ژیانی تاهیر

تاهیر کوڕی عوسمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی کەیخوسرەو بەگی جاف. لە ناو خەڵکی بەتاهیر بەگی جاف ناسراوە و ناوی ڕاستەقینەی خۆی «تاهیر»ی کردووە بەنازناوی شیعری. دایکی ناوی عادیلە خانی کچی قادر بەگی ساحێبقڕانە، لە بنەماڵەیێکی سنەیی بووە، ژنێکی ژیر و تێگەیشتوو و هەڵکەوتوو بووە، بەشداری لە بەڕێوەبردنی کاروباری بنەماڵە و عەشرەتی جافی کردووە، چونکە عوسمان پاشا گەشتی دەرەوەی هەڵەبجە و دوورکەوتنەوەی لە ماڵ و منداڵ و عەشرەت زۆر بووە، لەبەر ئەوە عادیلە خان جێگر و یاریدەدەری بووە.

تاهیر لە ساڵی ١٨٧٨ لە هەڵەبجە لە دایک بووە. سەرەتا لە حوجرەی مزگەوت خوێندوویەتی، بەڵام پێویستییەکانی خوێندنی ئایینی لە حوجرە تەواو نەکردووە، لە پاشانا مامۆستا (میرزا)ی بۆ گیراوە و لە ماڵەوە زانست و زانیاری وەرگرتووە. لە سەردەمی مێردمنداڵیدا خۆی بەزمانی فرەنسییەوە خەریک کردووە و هەندێکی لێ فێر بووە.

لە ساڵی ١٩٠٩ ئی. بی. سۆن، کوردناسی بەناوبانگ بەخۆگۆڕین و ناوی نهێنی میرزا غولام حوسێن شیرازی دەچێتە هەڵەبجە و ماوەی شەش مانگێک میوانی ماڵی عوسمان پاشا دەبێ. سۆن بەکوردی و فارسی قسە دەکا و کەس نازانێ ئینگلیزە.

ڕۆژێک تاهیر موتالای نامەیێکی فرەنسی دەکرد. غولام حوسێن پێی دەڵێ: میرم وابزانم جەنابتان فرەنسی دەزانن. تاهیر لە وەرامدا دەڵێ: نەختێکی لێ دەزانم، ئەی تۆ هیچی لێ نازانی؟ غولام حوسێن دەڵێ: بەڵێ، ماوەیێک لەمەوبەر لە ئێرانا خزمەتکاری کابرایێکی فرەنسی بووم، لەوەوە هەندێ فێری بووم. تاهیر کە ئەمەی زانی ئەگەر بیویستایە قسەیێکی نهێنی لەگەڵ غولام حوسێنا بکا و کەس تێی نەگا بەفرەنسی قسەکەی بۆ دەکرد. ڕۆژێک لە گفتوگۆی ئاساییدا کە لەگەڵ غولام حوسێنا دەیانکرد زمانی ترازا و لەباتی «نا یا نەء» وتی «نۆو – No»، تاهیر لەمەدا هیچ گومانی نەما کە غولام حوسێن دەبێ ئینگلیز بێ چونکە لە زمانی ئینگلیزیدا «نا یا نەء»ی کوردی دەبێتە «نۆ»، ئیتر تاهیر بانگی دەکاتە لای خۆی و لە نەژادی دەپرسێ. هەرچۆنێ بێ غولام حوسێن دان بەوەدا دەنێ کە ئینگلیزە و ناوی سۆنە. ئینجا تاهیر داوای لێ دەکا لەوێ نەمێنێ نەوەکو لە لایەن حوکوومەتەوە زیانێکیان پێ بگا. سۆن لە گەشتنامەکەیدا باس لە زیرەکی تاهیر دەکا و بەشان و باهوویدا هەڵدەڵێ.

تاهیر لە ژیانیدا بەختیار بووە، چونکە لە بنەماڵەیێکی دەست ڕۆیشتوو پەروەردە بووە و پێگەیشتووە. کەسێکی بەزەین و زیرەک و چاوتێر بووە، هەموو هۆیێکی ژیانی خۆشی بۆ ڕەخساوە، وەک کوڕی خێزانێکی دەوڵەمەند سوارچاک و تفەنگچییێکی باشی لێ هەڵکەوتووە. دڵ تەڕ بووە، حەزی لە سەیران و ڕاوشکار کردووە، خواردنەوە و هەنگامی مەستی پێ خۆش بووە.

بەدرێژایی ژیانی تاهیر بۆ گوزەران و ماڵ بەڕێوەبردن ئارەقی ماندوویی نەڕشتووە، هیچ جۆرە کارێکی ئاسان یا قورسی نەکردووە، تەنیا ماوەیێک نەبێ بەهۆی مەقامی باوکییەوە دەسەڵاتی تورکی عوسمانی کردوویەتی بەقایمەقامی قەزای هەڵەبجە.

لەبەر ئەوەی تاهیر بەلەش لەڕ و لاواز و نەخۆش بووە، ژیانی کورت بووە، لە تەمەنی چل ساڵیدا نەخۆشی کاری لێ کردووە، بۆیە بردوویانە بۆ سلێمانی و لە ساڵی ١٩١٨ کۆچی دوایی کردووە. تەرمەکەیان بردۆتەوە بۆ گوندی عەبابەیلێ لە باکووری هەڵەبجە لە گۆڕستانی بەناوبانگی ئەوێ ناشتوویانە.

شیعری تاهیر

بەقەوارە شیعری تاهیر کەمە، لە سیپارەیێکدا جێی دەبێتەوە. لەبەر تەڕی و ناسکی شیعرەکان و نزیکییان لە چێژی کلاسیکی خەڵکی کورد چەند جارێک بەچاپ گەیەنراون، بەڵام ئەو چاپانە هیچ یەکێکیان بەزانستی ناژمێرڕێن و شیعرەکان ساغ نەکراونەتەوە، جگە لەوەی هەڵەیێکی چاپی زۆریشیان تێ کەوتووە.

دیوانی ئەم شاعیرە تا ئێستا چوار جار بڵاو کراوەتەوە، جارێکیان لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٦، جاری دووەمیان لە بەغدا لە ساڵی ١٩٥٣، جاری سێیەم و چوارەمیان لە هەولێر لە ساڵانی ١٩٦٦ و ١٩٦٩.

شیعری تاهیر لە ڕووی ڕوخسارەوە

شیعری ئەم شاعیرە لە بابەت زمانەوە (دیالێکتەوە) لە دوو وێنەدا دەبینرێ:

١- شیعری عەرووزی و یەکێتی قافیە، بەشی هەرە زۆری دیوانی تاهیر بریتییە لەو شیعرانەی لەسەر کێشی عەرووز و یەکێتیی قافیە بەدیالێکتی کرمانجی باشوور ڕێکخراون. ئەو بەحرە عەرووزییانەی شاعیر بەکاریهێناون تەنیا بریتین لە بەحری هەزەج و ڕەمەل. لە بەحری موزاریع تەنیا یەک شیعری هەیە ئەویش بەهاوکاری لەگەڵ شاعیرێکی دیکە دایناوە. لە بابەت قافیەوە وەکو شیعری کلاسیکی دیکەی ئاسایی یەکێتی قافیەیان تێدایە.

٢- لە دیوانی تاهیر دوو لیریکی خۆماڵی بەرچاو دەکەون بەدیالێکتی گۆرانی هۆنراونەتەوە، ئەم دوو شیعرەش وەکو هەموو شیعری شاعیرانی گۆرانزەمین لەسەر کێشی خۆماڵی (سیلاب) ڕێکخراون، ژمارەی کەرتی هەر نیوە دێرە شیعرێک دەیە، وەستان لە ناوەڕاست دایە، لە ڕووی قافیەشەوە دیارە جووت قافیەیە (مەسنەوی) (ا ا، ب ب، ج ج...).

هەموو ژانر و بابەتەکانی شیعری کلاسیکی لە بەرهەمی تاهیر کۆ نەبوونەتەوە، لەم ڕووەوە بەریان تەسکە، دەتوانرێ هەموو شیعری بە«غەزەل» بژمێررێ، بەمانای ئەوەی هەر پارچە شیعرێکی لیریکی بچووک لە پێنج دێرە شیعرەوە تا دوازدە یا چواردە دێری گرتۆتە خۆ. بەم جۆرە درێژترین شیعر لای تاهیر لە چواردە دێر

پێکهاتووه و کورتترینیان له پێنج دێر پێکهاتووه که پارچەی (قیتعه)ی پێ دەڵێن.
پێنج خشتەکی لەسەر شیعری تاهیر

هێشتا شاعیر له ژیاندا بووه هەندێ له شاعیرانی دەوروبەر و نزیکی خۆی بایەخیان بەشیعری داوه و چەند پارچەیێکیان کردووه بەپێنج خشتەکی. لەم شاعیرانه هی وەکو شێخ محەمەدی گوڵانی هەڵەبجەیی و مەلا کاکەحەمەی ناری و ئەحمەد موختار جافی برا بچووکی.

بینای شیعری تاهیر

ئەو مانایانەی شاعیر له قاڵبی وشەی زمانەوه دەریهێناون ئاشکرا و دیارن، بەخوێندنەوه یا گوێگرتن بەچاو هەست بەوێنەیان دەکرێ. کێشی شیعری سووکه، لەبەر ئەوه وەک ئاواز و مۆسیقایێکی نەرم و ڕەوان دەکەوێتە بەر گوێ. گومان لەوەدا نییە کە تاقیکردنەوەی لە قوتابخانەی نالیدا هەیە. ئەم دیاردەیه لەوه دەبینرێ هەندێ له مانا و وێنەی نالی ئاسان کردووه، خوێنەر هەست بەوه دەکا تاهیر بەشیعری ساکار و مانای ئاشکرا بڕێک له وێنه شیعرییه قورسەکانی نالی ڕوون کردۆتەوه.

ناوەڕۆکی شیعری تاهیر

شیعری تاهیر زادەی شاعیرییەتێکی خۆڕسکە، هەموو مەرجەکانی جوانکاری (ئیستێتیکی) بۆ چێژ و خەیاڵی ڕۆژهەڵاتی کۆ کردۆتەوه، واته ئیلهامی ڕەنگدانەوەی ویست و ئارەزووی ئەو چێژەیه. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەری تەسکە، بەژمارە کەمە، لایەنێکی دیاریکراو لە ژیاندا دەگرێتەوه کەچی ئەو لایەنەی دەوڵەمەند کردووه له شیعری کلاسیکی کوردی لەو ڕۆژگارانەی دوا قۆناغی ژیانی شاعیر بوو. خەریک بوو ئەو جۆرە شیعرە کلاسیکییە بەسەر دەچوو یا تا پلەیێک باوی نەدەما و شیعری نوێ پەیدا دەبوو.

دەتوانرێ شیعری تاهیر لەم مەبەسانەی لای خوارەوه بەدی بکرێ:

١- شیعری ئایینی: بەشێکی زۆر کەم له شیعری تاهیر دەچنه ناو ئەم جۆرە شیعرەوه، دوو پارچە شیعر لەم ڕووەوه لای شاعیر دەبینرێن. یەکێکیان «نەعت»ە بۆ پێغەمبەری وتووه، ئەوی دیکەیان باس له پێغەمبەر و ئەبوبەکر و

تەریقەت و شێخانی قادری و نەقشبەندی دەکا.

٢- شـیـعـری گـازانده له چارەنووسـی ئادەمـزاد: له دیوانی شـاعـیـردا ئەم جـۆره شـیـعـره لەوەی پێشـووش کـەمـتـره، لەو شـیـعـرانەدا بـاس لەوه دەکـا چۆن تەنگوچەڵەمـه و گیروگرفت ڕاسـتی و یەکسانی ون کردووه و مـافی ئادەمـزاد خوراوه.

٣- شـیـعـری دڵداری: زۆربەی هەره زۆری شـیـعـری تاهـیـر لەم بابەتەیه. بریـتـییـه له وەسـفی دلـبەری زەمـینی کـه له کـیـژێکی جـوانی کـوردی دەبـینـێ و پاڕانەوه و موناجـاتی لەگەڵ ئەو یاره قەشەنگه دەگاته ڕادەی موناجاتی خودا (کردگار)، بەڵام شیعری تاهیر له سۆفیزمەوه دووره.

گەشتی ناو دیوانی تاهیر

شیعری ئایینی

له دیوانی تاهـیـردا تەنیـا یەک نـەعت هـەیه له شـیـعرێکی ده دێری پێکهـاتووه. له سەرەتایدا دەڵێ:

مـەتلەعی سـوبحی سـەعـادەت مـەزهەری عیلـمولیـەقین
ئەی سـوپەهسـالاری فـەوجـی ئەنبـیـا وو مـورسـەلین
بۆ نەوازش زاتی حـەق هـەم حـوجـجـەت و هـەم دەنگی تۆ
شـاهـیـدی تەعـزیمـی تۆ بوو یـاوەری رووحـولئـەمین

شیعرەکه بەم دوو دێره دوایی پێ دێ:

ئەی حـەبیـبی خـالیـقی عـالـەم تەرەحـحـوم تا زووه
ئەو سـەگی ئەسـحـابی کەهف و من سـەگێکی تابیـعین
ڕوو له قـاپی مـوسـتـەفـا کـه بێـژه یا خـەیرولبـەشـەر
نیـمـه تۆشـەی ڕاهـ بەجـوز ئیـخـلاسی ئالی (تاهیـر)ین

لەم دێرانـەدا شـتـێکی تازه نـادۆزرێتـەوه، لاسـاییکردنەوەیێکی جـوانی هـەمـوو شـیـعـره کـلاسـیکیـیـه کوردییەکانی قـوتابـخـانـەی نالیـیـه، یا دەتوانین بڵێین تاهـیـر خۆشـی یەکێکه لەو شـاعیرانەی پەرەی بەو قوتابخانەیه داوه و گۆڕانی قووڵی تێدا بەرپا کردووه.

لە شیعرێکی دیکەیدا یادی پێغەمبەر و ئەبوبەکری سدیق و شێخانی قادری و نەقشبەندی دەکاتەوە، لە سەرەتای شیعرەکەدا دەڵێ:

مـــــەربووتـە حـــــەیاتم بـەبیـــــاری وو دیاری
خـۆزگـەم بـەسـەگی قـاپیـیـەکـەی قـوتبی مـەداری
ئەم کـــــاولـە دنیـــــایـە لـە نـەو زێر و زەبـەر بێ
پاش ئەحـمـەدی مـوخـتـار و ئەبوبـەکـری سـەیاری
فـارووقی زەمـان حـەزرەتی نائیبی شـێخ عـوسـمـان
واســیل بـەدەرگـاهـی کـــەرەم ڕەحـــمـــەتی باری

کۆتایی شیعرەکە بەم دوو دێرەیە:

ئەی قـافلەسـالار، وەی ئـافـەتی مـەهـ و خـورشـید
تۆ مـــەرقـــەدی گـــەیلانی وو پیـــرانـی بوخـــاری
ڕەحـمـێ بکە بەم (تاهیـر)ی بێـچـارەیی مـسکین
مـــەهـجـــووری دڵی وا لە دنیـــادا بێـــزاری

تاهیـر کـۆمـەڵێک لە مـەبەسـەکـانی شـیـعـری ئایینی، نـەعت و پێدا هـەڵدانی خـەلیفـەکانی ڕاشـیدین و شـێخـانی تەریقـەتی دەروێشـیـزمی کۆ کـردۆتەوە لەم شـیـعرەدا، لەبەر ئـەوە پێویسـتـە تەنیـا ناوی بنێین شـیـعـری ئایینی، ئەگـەر نا لە ئەدەبی کلاسیکیدا ئەم جۆرە شیعرانە بەسەر چەند بەشێکدا دابەش دەکرێن وەکو ئیلاهییات یا موناجات بۆ خودا، نەعت بۆ پێغەمبەر، ستایش بۆ گەورە پیاوانی ئایینی ئیسلامی و شێخ و موریدانی تەریقەتەکانی سۆفیزم.

گازاندە لە گەردوون

ئەم جـۆرە شـیـعـرانە لە لای شـاعـیـرانـی کلاسـیک یەکجـار زۆرن، بەچاوێکی ڕەشبـینی تەمـاشـای ئاڵۆزی ژیانی ئادەمـزاد دەکـەن، هـەمـوو ناکۆکییـەکانی ژیان دەگەڕێننەوە بۆ چارەنووس (قەدەر)، لەبەر ئەوە «گەردوون» بەسـەرچاوەی ناکۆکی و ئاژاوە و نایەکسانی دادەنێن، لە شیعرێکیدا تاهیر لەم لایەنەوە دەڵێ:

ئەلا ئەی عـەقـڵی کـۆتا بین هـەتا کـەی مـات و دامـاوی
بەقـەیدی نەفـسی ئەممارە سـەراسـەر بۆچی بەسـراوی

خـەیاڵی هیـچـوپووچت وایە دەوڵەت هـەم عـینانت بێ

حـیسـابێکە کـە مـوحـتـاجی نەسـیـبی دووگەزە جـاوی

مـەسـەل دنیـایە سـەییـاد و ئەتۆش مـورغێکی بێ هۆشـی

مـــوقـــەییـــەد بە بـەیەک دانـە هەتـا نەتـخـــاتـە ناو داوی

زەمـانە هـەر وەکـو قـەحـبـە هـەم ئاغـووشـی هـەزارانە

چ سـوودێکی هـەیە بۆ تـۆ کـە سـەر دانێی لـە پێناوی

مـەبەسـتـە دڵ بەدنیـا (تاهیـر)ا، بێ سـوودە بۆ هـەر کـەس

مـەحـاڵە ناگـیـرێ بۆ تۆ گـورێزکـە سـا لە گـێـژاوی

لەم شیـعرەدا بەڕوونی هـەست بەتارمـایی شێوازی نالی دەکرێ، شاعیر هەست بکا یا نەیکا کەوتۆتە ژێر کاریگەری لێکسیکۆن و مـانای هەندێ لە شیـعـرەکانی نالی.

تاهیر لە شیعرێکی دیکەیدا زیاتر هۆگری گێتیی نالییە کە دەڵێ:

دنیـا کـە هـەمـوو لەحـزە بەمـەعـشـووقی کـەسـێکە

بنوارە کـە چەند قـەحـبـە چ کـۆنە تـەرەسـێکە

تێــفکرە وەکــو کــەلبی نیــهـان گــیــری زەمـــانە

ئەبنائی جیـهـان یەک بـەیەکی سـەگ مـەگـەسـێکە

عـالەم هـەمـوو وەک تەیری تەمـەع، دانە ئەمـەل داو

سـەییـادی ئەجـەل سـاحـەتی دنیـا قـەفـەسـێکە

لەم حوجرەیی شەش گۆشە کە ڕێی مەعبەری عامە

یا ڕەب چیـیـە هـەر کـەس بەهـەوا وو هەوەسـێکە

ســەد قـــافــیلە ڕابرد و ئەتۆ غـــافــڵی ئەی دڵ

گـوێ بگرە لە هەر لایە کـە ناڵەی جـەرەسـێکە

شـادی و غـەم و ئەندۆهـ چیـیـە ڕەنج و ئەلیـمـە

ئیـقـبـال و زەوالیش بەخـودا هـەر نەفـەسـێکە

(تاهیـر) مـەبە ئازوردە زەمـان عـادەتی جـەورە

دنیـا کـە هـەمـوو ڕۆژێ ژنی بولهـەوەسـێکە

لەم شیعرەدا تاهیر خۆی وەکو قوتابییێکی زیرەکی قوتابخانەی نالی پیشان دەدا. ئیلهامی ئەم شیعرەی لە غەزەلێکی نالی وەرگرتووە، بەڵام وەستایانە ئەوەی نالی وتوویەتی ئەو دووبارەی نەکردۆتەوە، کەچی جیاوازییەکە لەوەدایە نالی بەشێوازێک نووسیویەتی مانا ئاشکرا نییە و نهێنییە، بەڵام لای تاهیر ڕووکەش و دیارە.

دڵداری و جوانی پەرستی

وەکو ئاماژەی بۆ کراوە زۆربەی هەرە زۆری دیوانی تاهیر لە بابەتی دڵداری و جوانییە. مەبەس دڵداریی کچێکی جوانە، بەڵام وەکو هەموو شاعیرانی ئەو ڕۆژگارانە بۆی چوون ئەو کچە بەئاسانی دەست ناکەوێ، ڕاستییەکەش لەوەدایە کە بەئاسانی دەست نەکەوێ، ئیتر ئەم جۆرە نائاسانی لە لایێک، لە لایێکی دیکەوە نائاسایی دەبنە هەوێن و سەرچاوەی هەموو داهێنانێکی جوانکاری لە مەیدانەکانی هونەر، لە ناو ئەمانەدا بەتایبەتی شیعر.

ناوەڕۆکی ئەم جۆرە شیعرە ئەگەرچی بەگشتی لە بابەت دڵدارییەوەیە، بەڵام شاعیر سەرچاوەی جیاواز بۆ ئەم مەبەسە بەکار دێنێ. لێرەدا پێویستە هەندێ نموونە بخرێتە ڕوو ئەم جیاوازییانەی تێدا دیار بێ.

١

لە شیعرێکیدا تاهیر دەڵێ:

موقەددەر گەر نەبێ ئاخر لە میهری مەهروخانم چی
لە ناڵەناڵی نیمەی شەو لە ئاهی بەربەیانم چی
نیشانەی ئیفتیخاری من لە سینەم داغی هیجرانە
برۆ ئەی ناسیحی موشفیق لە روتبە یا نیشانم چی
غەرەز وابوو موقابیل کەم لەگەڵ گوڵ ڕەنگی ڕوخسارت
وە گەر نەبێ قەدی سەرووت لە سەیری گوڵستانم چی
کە من میحرابی ئەبرۆی تۆ مەقامی سەجدەگاهم بێ
ئیتر وەک زاهیدی خودبین لە مەوعیدی جینانم چی
شەوم وەک ڕۆژی ڕووناکە لە شوعلەی تەڵعەتی ئالت
بەڵێ یەکبارە با ون بێ لە ماهی ئاسمانم چی

بەنەیرەنگی فـەلەک جـانا لـە دڵمـا دەرنـەچوو مـیــهـرت

کـە من یەک ڕەنگ و یـەک نەوعم لە تەبدیلی زەمـانم چی

وتم بێ ئـالەتی کـوشـتن مــەکــە تۆ قــەســدی جـانـی من

وتی من خـاوەنی غـەمـزەم لە شـمـشـێـر و کـەمـانم چی

لە بازاڕی مـەحـەببـەت مـوشـتـەری هـەر نەوعە جنسێکم

بـەســە مـن هـەم خـــریدار و لـە ســود و یـا زیانم چی

بەمـن قـەت نـادرێ تەفـسـیـری ئـایاتی ســەری کـوڵمت

گــرانـە (تـاهـیــر)ا بۆ مـن لە تـەعــریف و بـەیانم چی

شـاعـیـر لەم لیریکەدا هەندێ وێنەی شـیـعری داهێنراو دروست دەکا، لەمـانە سنگی ئەگـەر پڕ لە داغی دووری بێ لە یار، ئیـتـر نیـشـانە و مـیداڵیـەی بۆ چییـە، ڕوخسـاری یار گوڵ بێ، گوڵسـتـانی بۆ چییـە، برۆی یار مـیـحـرابی بێ، نوێژی بۆ چیـیـە لە پێناوی بەهەشت. لەگەڵ ئـەم هەمـوو وەسـفـانەدا بەهیچ جـۆرێ شـاعـیـر ناتوانـێ ئەو ئایەتـانە، نەقش و نیگاری ســەر کـوڵمی یار لێک بداتەوە، لـەبەر ئەوە جوانییەکەی لەگەڵ ئایەتی قورئان بەراوورد کردووە، چونکە لێکدانەوە و تەفسیری ئەو ئایەتانە کارێکی قورسە.

٢

تاهیـر دوو غـەزەلـی لەگەڵ شـاعیری ڕەندی کورد دۆسـت و هـاوڕێی خـۆی ناری داناوە. ئەمـە نەریتێکە لە ئەدەبدا هـەیە بەتـایبەتی لـە دانانی شـیـعر ئەگـەر ئەو دوو شـاعیرە لـە شێواز و چێژ و خـەیاڵ لە یەکترییەوە نزیک بن. بەڵام چۆن بەدوو کەس ئەم شیعرە دادەنێن؟ هـەریـەکەیان دێڕێک دەڵێ ئەوی دیکەیان دێڕێکی تر، ئەم کارە لەو کـاتەدا دەچێـتـە سـەر ئەگـەر هـەردووکیـان توانای ئەوەیان هـەبێ لـەپڕ شـیـعر دابنێن، دیارە ئەگـەر مەسـەلەکە وابێ ئەوەی دێری یەکەم دادەنێ ئەو دێرە ئەوەندە دەچێـتـە دڵی شـاعیـرەکەی ترەوە و لەگەڵ ناخی شـاعیریەتی دەگونجێ یەکسـەر دێری دووەمی بۆ دێ و دەیخـاتە سـەری. هـەروەهـا دەتوانرێ بیر بـۆ لێکدانەوەیێکی دیکەش بـچێ، ئەویش ئەوەیە شـاعـیـرێک غـەزەلێک دادەنـێ، شـاعـیـری دووەم کـە هـاوڕێیـەتی ئەوەندە شـیـعرەکەی پێ جـوانە وا دەزانـێ خـۆی وتوویەتی، یا ئارەزوو دەکا هـی خـۆی بێ و خۆی هۆنیبێتیەوە، بەم پێیە کارێکی بەجـێیە ئەگـەر لە بنجدا

شیعرەکە لە لایەن یەکێکیانەوە دانرا بێ و بەناوی هەردووکیان تۆمار بکرێ. ئەمە کارێکی بەجێیە، لەبەر ئەوە ئەو نموونانەی لەم ماوەیەدا خراونەتە پێش چاو بۆ ئەوە دەشێن بەناوی تاهیر یا ناری تۆمار بکرێن، چونکە ئەم دوو شاعیرە لە یەکترییەوە نزیکن، شێوازی داهێنانی شیعرییان لە یەکترییەوە دوور نییە.

لە شیعرێکیاندا هەردوو شاعیر دەڵێن:

بەغەمزەی چاوی مەخمووری سیاهی مەستی مەی کردین
بەماچی لێوی موستەغنی لە ئەنواعی مەزەی کردین
ترازا بەندی سوخمەی ئاڵی گوڵناری بەئاهی من
کەچی دەستی لەسەر دانا لە سەیری باغ و بەی کردین
بەهەوری پەرچەم و ئەبرۆ و ڕوخ و زولفی کە داپۆشی
لە شەوقی روئیەتی بەدری هیلالی یەک شەوەی کردین
ئەگەرچی کوشتینی خۆ قابیزولئەرواحی موژگانی
بەقانوونی مەسیحایی لە خەندەی لێوی مەی کردین
عیلاجی دەردی دڵ (ناری) لە (تاهیر) بەگ تەمەنناکە
بڵێ ئەمرۆ گوڵەندامێ بەتیرێ جەرگی پەی کردین

وەک دەردەکەوێ سروشتی ئەم پارچە شیعرە ئەگەر نازناوی تێدا نەبێ، نەوەکو تەنیا لە دیوانی تاهیر یا لە دیوانی ناری نووسرا بێ کەس گومانی لەوە نابێ کە هی ئەوانە، بەڵکو ئەگەر لە دیوانی هەندێ لە شاعیرانی دیکەی قوتابخانەی کلاسیکی نالیی کوردستانی باشوور نووسرا بێ کەس هەست بەوە ناکا هی ئەوان نەبێ.

لە شیعرێکی دیکەدا ناوی هەردوو شاعیر تاهیر و ناری هاتووە، شیعرەکە بەم جۆرەیە:

فەسڵی خەزانی هیجرە، ڕەسمی زەمانی دوونە
دەردی فیراقی یاران، تەقدیری کاف و نوونە
دنیا بەم ڕەسمە وایە، بەزمی وەکو بەلایە
عەیشی هەموو جەفایە، بادە بەڕەنگی خوونە

گـوڵە ڕەفـیـقی خـارە، شـەرابە پڕ خـومـارە

گـەنجـە ئـەنیـسـی مـارە، وەیە بـوون و نەبوونە

بێـزارە تـەن لە هیـجـران، چاویش پڕە لـە گـریان

چبکەم عـیـلاجێ قـوربان؟ دڵ عـاجـز و زەبوونە

مـەیلی فـیـراقی (ناری)، دنیـا وەها بەکـاری

ئەم چـەرخـە پڕ لە شـۆرە، ئەرکـانی وا ژگـوونە

شیرینە وەسڵی یاران، چونکە دەگاتە هیجران

نـازانـێ ڕوحـم ئـەمما، چەند تـاڵ و تـرش و تـوونـە

لە ژێر غـەما مـەوەسـتـە، فـەرمـوو دەسـتت بهـێنە

خـزمـانی شـادمـانە، (تاهـیـر) مـات و زەبوونە

ئەم شیعرەش وەکو شیعرەکەی پێشوو دەتوانرێ بەهی هەردوو شاعیر دابنرێ، ئەگەر بەڵگەکانی شیعری پێشتر بخەینە ڕوو، دەتوانین بڵێین ئەم شیعرەش زادەی خەیاڵی هەردوو شاعیرمانە. لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانرێ بیر لەوەش بکرێتەوە کە شیعرەکە تاهیر دایناوە. لە ناوەڕۆکی شیعرەکەدا ناوی ناری هاتووە وەک خۆشەویستێکی تاهیر. بەڕاستی شیعرەکە هەر ئەوە دەگەیەنێ کە تاهیر داینا بێ و یادی ناری کردبێتەوە. بەڵام ئەوە هەیە هەموو شیعری تاهیر لەسەر بەحری هەزەج و ڕەمەلی عەرووزییە، لەسەر بەحرەکانی دیکە نیەتی، ئەم شیعرەیان لەسەر کێشی موزاریعە تاکە شیعرە لە دیوانی تاهیر لەسەر کێشی ئەم بەحرە عەرووزییە بێ.

٣

شاعیر لە ژیانیدا تووشی ناخۆشییێک یا کارەساتێک دەبێ بەوەی دەمانچە بەدەستییەوە دەنێ، پەنجەی بریندار دەبێ یا دەشکێ. شاعیر ئەم ڕووداوە تراجیدییە دەکاتە سەرچاوەیێک شیعرێکی ڕەنگینی لێ دروست دەکا، لەو غەزەلەدا دەڵێ:

عـیـلاجی دەردی عـیـشـقی غـونچـەیی لێـوی شـەکـەر باری

گـوڵ و شـەککەر دەبارێنێ بەحـەقـقـەت نوتقی گـوفـتـاری

فــەلەک زانی کــە دەشکێ ڕەونەقی بازاڕی مــانگ و خــۆر
شکاندی پەنجـەکـەم تا من نـەنووسم وەسـفی ڕوخـسـاری
بەغـەمـزەی نیم نیگاهی سـەد دڵی بیـمـارە مـەحـبـووسـە
لە بابول خـوێندوویە ئـەفسـون دوو چاوی بێچـوە عـەییـاری
بەشوعلەی شـەمعی ڕوخـساری دەسووتێ دڵ وەکو قـەقنەس
وتم پـەروانـەیە یـا ڕەب نیـــــیـــــــە وا بـانگ و هـاواری
وەکو یووسف ئەگەرچی موشتەری وەستاوە سـەف دەرسەف
وەکــو (تاهـیــر) نـیــە ئەمــڕۆ بەجــان و دڵ خــریداری

ئەم شیعرە لە بنجدا دڵدارییە، باس لە نهێنییەکانی دەکا، بەلای شاعیرەوە مەگەر ئەوانەی لە بابل فێری جادوو بوون بتوانن تەلیسمی جوانی ئەم پەیکەرە بکێشن. ئەو جوانە بەیووسف دەچوێنێ کە خەڵکی ڕێزیان گرتبوو بۆ کڕینی، بەڵام کەسیان بەجان و دڵ کڕیار نەبوو. شا بەیتی ئەم شیعرە ئەوەیە شاعیر کە دەڵێ، گەردوون (فەلەک) دەیویست بازاڕی جوانی لە ناو ببا، لەبەر ئەوە پەنجەی شکاندم بۆ ئەوەی نەتوانم بەشیعر وەسفی ڕوخساری یار بکەم.

پیری مەیخانە

لە شیعرێکیدا تاهیر پەرێشان و پەژمردە بووە، وا خـۆی پیشـان دەدا وەکو کەسێک لە پێش مردن بۆ خۆی بلاوێنێتەوە، یا وەسیەت بۆ خەڵکی بکا.

لە شیعرەکەدا دەڵێ:

لە دەوری پیـری مــەیخـانە ســەدایی مـوتریبـان بـا بێ
لە تاریکی شـەوی هیـجـران چرای دەفعی غـەمـان با بێ
لە نـاو بەزمـی حــەریفــاندا لە زومــرەی بـەزمی ڕەندانـدا
لـە نـاڵـینی غــــەریبـــــاندا دەوای دەردی دڵان بـا بێ
لـەبـەر ناڵەی حـــەزینی من لـەبـەر شـین و گــــرینی مـن
لـەبـەر دەردی برینی مـن نەســــیــــمی هـەم زبان بـا بێ
غـــوڵامی ســــەروی باڵاتم ئـەســــیــــری زولفی تاتاتم
شــەهیــدی چاوی شــەهلاتم قـرانی عــاشــقــان بـا بێ

له هیـجـرانی خـەزان تا کـەی بەئومـێدی گـوڵان تا کـەی
لە نەغمـەی بولبولان تا کەی خـودا فـەسـڵی گوڵان با بێ
زەمــــــانـە بـەزمـی ڕەنـدانـە بـدە ســــــاقـی بـەپـەیمـانـە
لەبـەر تەعـزیمی مــەیخــانـە بڵــێن پـیـری مـوغـان بـا بێ
نەمــاوە حــالـەت و ژینم لە دەست چوو رووحی شـیـرینم
ڕەفیـقـان بێن بکەن شـینم سـەدای گریە و فـەغان با بێ
کـە (تاهیـر) قـوڕبەسـەر مـاوە سـەراپا غـەرقی خـوێناوە
ئـەڵێن دووبـارە کــــوژراوە تەبیـــــبی حــــاڵزان بـا بـێ

لەم شیعرەدا شاعیر ئێش و ئازار و دەردی دڵی هەندێ جار وەک نەخۆشێکی مەعنەوی و هەندێ جاری دیکە وەک نەخۆش و دەردەدار و بریندارێکی ڕاستەقینە خـۆی پیـشـان دەدا. جـا لـە هەردوو باردا داوای پزیشک دەکـا، ئەو پزیشکە یەکێکیان حەکیم و پیشەی پزیشکییە، ئەوی دیکەیان یاری خۆشەویستە، خۆ لای شاعیران بەزۆری یار هەردووکیانە. سۆز و ڕاز و نیازێکی بەکوڵ لەم شیعرەدا هەیە، وەرامی ویست و ئارەزووی گەلێ کەسـە لەسـەر ڕووی ئەم زەوییـە، دڵداری ڕاستەقینە و نەخۆش و زامدار و پیری پەککەوتە و هەموو کەسێکی دەردێکی مەتریالی یا گیانی هەبێ. ئەم شیعرە تەعبیر لە چێژی ئەدەبی و هونەری هەموو ئەو کەسانە دەکا.

شیعری خۆماڵی تاهیر

تاهیر شیعری بەدیالێکتی گۆرانی هەیە، ئەم دیالێکتە بۆ تاهیر و بنەماڵەی لە عەشرەتی جاف زمانی دێرینی میللییانە، هەروەها عادیلە خانی دایکیشی کە سنەییـیـە ئاشنای دیالێکتی کرمانجی باشوور و دیالێکتی گـۆرانی بووە. لە ڕۆژگارانی مێژوودا ناوچەکانی یەکێتی عەشرەتی جاف لە هەموو ڕوویێکەوە بەتایبەتی لە ڕووی زمانەوە سەر بەگۆرانزەمین بوون، واتە ئەو هەرێمانەی تیرەی گۆرانی کورد تێیدا دەژیان. ئەگەر شاری سلێمانی دروست نەبووایە و نەکرایە بەپایتەختی باشووری کوردستان و میرنشینی بابان دروست نەبووایە و نالی دەرنەکەوتایە لەوانە بوو تاهیر و هەموو شاعیرانی دیکەی کوردی ناوچەی سلێمانی شیعریان بەدیالێکتی گۆرانی بووتایە.

تاهیر لە شیعرێکیدا بەدیالێکتی گۆرانی لەسەر کێشی سیلابی خۆماڵی پرسیار لە بای شەماڵ دەکا، قسەکانی هەمووی پرسی خۆیەتی. دێرە سەرەتاییەکانی شیعرەکە لەسەر سیستێمی پاش قافیە دەڕۆن کە وشەی «نەدیت»ە، هەروەها بەشێکی زۆر لە شیعرەکە جووت قافیە نییە، بەڵکو نیوە دێرە شیعرەکان لەسەر یەک قافیەن.

تاهیر شیعرەکەی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

شەماڵ یار نەدیت شەماڵ یار نەدیت
وەختێ تو ئامای دیدەی یار نەدیت؟
ئەو دیدەی سەیوان پڕ خومار نەدیت
ئەو توورەی چین چین سیاتار نەدیت؟

واتاکەی:

شەماڵ یارت نەدیوە شەماڵ یارت نەدیوە
وەختێ تۆ پەیدا بووی چاوی یارت نەدی؟
ئەو چاو خومارە کەوانییەت نەدیوە
ئەو توورە چین چینە ڕەشەت نەدیوە؟

لەو شیعرەدا تاهیر پرس لە بای شەماڵ دەکا ئایا یاری نەدیوە؟ هەر خۆی وەرامی پرسەکان دەداتەوە و بەردەوام دەبێ لە وەسفی جوانی یار. ئەو پرسانەی لە شەماڵ دەکرێ پێوەندییان بەجوانی یارەوە هەیە. لە ئەوانی دیکەیدا باس لە جوانی و نەرم و نیانی دەکا، بەڵام وەک دەستووری دڵداری ڕۆژهەڵات باس لە دڵڕەقی و بێ بەزەیی یاریش دەکا.

شاعیر بەم دێرانە دوایی بەشیعرەکە دێنێ:

مەستانو خەراج زولفت نە ڕێحان
مەدەن باج وە ڕووی گوڵنارت گولان
بزانە (تاهیر) بەستەی خاڵی تۆن
مەست نەبوون وە دین دیدەی کاڵی تۆن

واتاکەی:

زولفت خەراج لە ڕەیحانە وەردەگرێ

گوڵنارت (گۆنات، ڕوومەتت) باج لە گوڵ وەردەگرێ
ئەوە بزانە تاهیر پابەندی خاڵی تۆیە
مەست بووە بەچاوی کاڵی تۆ

تاهیر لەو شیعرەدا پارێزگاری جەوهەرە میللییەکانی زمانی کوردی کردووە کە لە شیعری دیالێکتی گۆرانیدا خاسیەتی خۆیان هەیە.

شاعیر لیریکێکی دیکەی هەیە وەک نموونەی شیعری خۆماڵی بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

یاران فـــــەرهـادم یاران فـــــەرهـادم
جـانشـینـی خـاس قـەومی فـەرهـادم
ئەوڕۆ کـە فـەرهـاد پۆشـانە و کـەفـەن
ئەرواش کرد فیدای شیرینی ئەرمەن

واتاکەی:

یاران فەرهادم یاران فەرهادم
جێنشینی ڕاستی قەومی فەرهادم
ئەمڕۆ کە فەرهادیان لە کفن لوول داوە
لەبەر ئەوە بووە گیانی کردە فیدای شیرینی ئەرمەن

بەم دێرانەش کۆتایی پێ دێنێ:

بەل وێنەی فـەرهـاد دێوانەی خـودسـەر
نەجات بووم جە دەست چەرخ بەدئەختەر
بە(تـاهـیـر) واتەن دەروون پڕ جـە غـەم
زامـەش جـە زامی فـەرهـاد نیـەن کـەم

واتاکەی:

فەرهاد ئاسایی لەسەر دراوی دێوانە (شێت)
ڕزگاریم بوو لە دەست چەرخی بەدبەخت
دەروونی (تاهیر) پڕ لە غەمە
برینی لە برینی فەرهاد کەمتر نییە

لە سـەرانسـەری ئەم لیریکە شـاعیر خـۆی لەگـەڵ فـەرهاد بەراوورد دەکـا، یا

دەیەوێ دڵداریی خۆی و فەرهاد بەیەکتری بچوێنێ بەرامبەر بەشیرینی ئەرمەن. لەو شیعرەدا چەند جارێک ناوی فەرهاد دەبا. شیعرەکە بەهەناسەی ڕەشبینی و نائومێدی قانگ دراوە چونکە چیرۆکەکەی شیرین و فەرهاد خۆی نموونەیێکی تراجیدییە لە دڵداریدا. ئەم جۆرە ناوەڕۆکە لە ئەدەبی نەتەوەکانی گێتی ڕەنگی داوەتەوە. بێ گومان پێویستە ئاگاداری ئەوەش بین لە بنجدا چیرۆکی دڵداری شیرین و فەرهاد لە ناو چیرۆکی شیرین و خوسرەو دروست بووە. واتە دلبەر تەنیا یەکێکە شیرین، دڵدارەکانیش دوو کەسن خوسرەو و فەرهاد. لە ناو کوردەواریدا چیرۆکەکە زیاتر بەناوی «شیرین و فەرهاد»وە ناوبانگی دەرکردووە، نەک «شیرین و خوسرەو» ڕەنگە ئەمەش لەبەر ئەوە بێ فەرهادی کێو هەڵکەنی شاخی بێستوون لە نەتەوەی کوردی ئێستاوە نزیکتر بێ، نەک نەتەوەکانی دیکەی ئێرانی.

شانۆی دڵدارییەکەش کەوتۆتە ناوچەی قەسری شیرین و شاخی بێستوون، ئەمانەش لە ناوجەرگەی کوردستانی ئێستان.

***

عوسمان پاشای جافی ناوچەی هەڵەبجەی ڕەنگینی مەڵبەندی بووژانەوەی شیعری کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لەگەڵ عادیلە خانمی خێزانی دوو برای شاعیری نازداری پێشکێش بەمەدەنییەتی کورد کردووە. ئەم دوو برایە یەکێکیان تاهیر بەگی جاف و ئەوی دیکەیان ئەحمەد موختار بەگی جاف بوون.

تاهیر بەگ شاعیرێکی ڕەسەن بوو، ماوەی ژیانی کورت بوو، بەرهەمی شیعری کەم بوو. ئەو شیعرەی لە ناوەوەیە زۆربەی پێوەندی بەئەڤین و دڵدارییەوە هەیە، لەبەر ئەوە ئاسۆی فرە بابەتی تەسکە لە ڕووی مەبەس و هونەرەکانی شیعرەوە. ئەو کێشە عەرووزییانەی بەکاری هێناون کەمن، بەڵام هەموو دەستوورەکانی شیعری کلاسیکی ڕەچاو کردووە. زمانی سووک و ئاسانە، ئاواز و مۆسیقای شیعرەکانی نەرم و ڕەوانن.

تاهیر یەکێکە لەو شاعیرە دەگمەنانەی کوردستانی باشوور کە دیالێکتی کرمانجی خواروویان کردووە بەزمانی شیعر، بەڵام شیعریان بەدیالێکتی گۆرانیش وتووە. شاعیر لەم جۆرە شیعرە نموونەی هەیە و تیایاندا سەرکەوتووە.

بەشی بیست و سێیەم

شیعری بەرزی هەندێ لە شاعیرە کەم ناسراوەکانی کورد

ئەدەبی نەتەوەی کورد هەموو ئەو بەرهەمە بەرز و سەرکەوتووەیە کە بەزمانی کوردی بەشیعر یا پەخشان لە کۆنەوە تا ئێستا بەدرێژاییی ڕۆژگار دروست بووە و سامانی نەتەوایەتیی لە قسەی جوان پێکهێناوە. لێرەدا ئەوە مەرج نییە ئەو بەرهەمە دەبێ لەلایەن شاعیرێکی بەرز و ناسراو و خاوەن دیوانێکی گەورەوە کەوتبێتە ناوەوە، چونکە کە دەوترێ «ئەدەبی کوردی» مەبەس لە هەموو ئەو بەرهەمانەیە کە بەزمانی کوردی داهێنراون و شایانی ئەوەن ببنە سەرچاوەی مشتوماڵکردنی چێژی کورد و فراوانکردنی ئاسۆی بیری.

کورد لە پەندێکیدا دەڵێ «بەگوڵێک بەهار نایە»، قسەیێکی جوانە چێژی هونەری بەرز دێنێتە ناو دڵ و دەروونی ئادەمزادەوە، کەچی ئەگەر لە ڕووی زانستی و بیرییەوە لەم قسەیە ورد ببینەوە وەک بیر و بۆچوونێکی ناڕاست دەکەوێتەوە، چونکە لە مەیدانی ئەدەبدا تەنیا شیعرێک بۆی هەیە دیوانێکی شیعر یا گێتییێکی شیعری دروست بکا. کورد لە هەموو ڕۆژگارێکدا شاعیری وای بووە بەشیعرێک ناوبانگی دەرکردووە و شیعرەکە بووە بەسەرتۆپ بۆ شاعیرێک یا سەردەمێکی ژیانی مرۆڤ یا ناوچەیێکی وڵاتی ئادەمزاد.

بەپێی ئەم بۆچوونە و دەرخستنی ڕووی ڕاستی ئەدەبی کوردی ئەم بەشە تەرخان کراوە بۆ ئەو شاعیرانەی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم ژیاون و شیعریان کەم بووە، لە ناو ئەو کۆمەڵەدا شیعری سەرتۆپ و دەگمەن دەست دەکەون.

تەیموور

تەیموور

١٨٥٦ - ١٨٣٠

تەیموور کوڕی ڕەزای بانیارانییە، لە ساڵی ١٨٣٠ لە ئاوایی بانیارانی کرماشان لە دایکبووە. وەکو خۆی دەڵێ لە گوندی توت شامی پێگەیشتووە. خوێندنی سەرەتایی لە بانیاران و دواتری لە توت شامی بووە، ئینجا چۆتە کرند و لە نزیکەوە ئاشنایەتی لەگەڵ یارسانانی ئەهلی حەق پەیدا کردووە، کتێبی «سەرەنجام» و ئەدەبیاتی ئایینی دیکەیانی خوێندۆتەوە.

لە تەمەنی بیست و یەک ساڵیدا تەیموور لە لەشکری مەلک نیازخانی گۆران بووە بەسەرباز. لە ساڵی ١٨٥٢ کە تورکمانەکان هێرشیان بردە سەر شاری تاران و تاڵانیان کرد، تەیموور بەخۆی و لەشکریەوە تورکمانەکانی تەفروتوونا کرد و تارانی ڕزگار کرد. ئەمە بووە هۆی ئەوەی لەشکرەکە لە لایەن ناسرەدین شای قاجارەوە پاداش بکرێ. بەم جۆرە لەشکرەکە لەسەر داوای شا لە تاران مایەوە و ئیتر تەیموور خەریکی ڕێبەری ئەهلی حەقی یارسانان بوو، بۆ ئەم مەبەسە جموجۆڵییێکی زۆری نواند.

نەیارانی تەیموور کەوتنە بەربەرەکانێ و ڕاوەستان لە ڕووی. لە دوای بوختانێکی زۆر لە لایەن ناسرەدین شاوە گیرا و خرایە بەندیخانەوە. ماوەیێک بەزیندانی لە تاران مایەوە ئینجا گوێزرایەوە کرماشان. شەش مانگێک لەو شارەدا لە بەندیخانە مایەوە، ئەوجا بەفەرمانی شا بەتاوانی زندیقی و دەرچوون لە ئایینی ئیسلامی لە ساڵی ١٨٥٦ لە سێدارە درا. ئەمەش بوو بەشەهیدێکی دیکەی بیر و فیکری ئازاد. پێڕەوان و یارانی یارسانان جەستەکەی وەردەگرنەوە و لە کرماشان دەینێژن.

تەیموور لە ڕێکخراوی یارسانان و نێوەندی ئایینیان بە«شا تەیمووری بانیارانی» ناوی دەرکردووە. دیوانی شیعری نزیکەی هەزار دێرێک دەبێ

بە«دەفتەری تەیمووری» ناسراوە و لە نامە پیرۆزەکانی ئایینی یارسانە. تەیموور پێوەندی بەهەموو شاعیرانی گۆرانزەمینی سەردەمی خۆی بووە بەتایبەتی سەید براکە کە ئەویش یەکێکە لە گەورە یارسانەکان.

شیعری تەیموور ڕەنگدانەوەی ئایینەکەیە لە چوارچێوەی سۆفیزم خۆی دەنوێنێ، خەریکی تیۆرییەکانی دۆنا دۆنە و شێوەی کردگار لە هەموو شتێکدا دەبینێ.

تەیموور و یارانی هەمیشە وێڵن بێ سەروشوێن لە «حەقیقەت» دەگەڕێن، شاعیر بەناوی خۆیەوە قسە دەکا و دەڵێ:

مـــن وەی دەردەوە مـــن وەی دەردەوە
تا کـــــەی بناڵم من وەی دەردەوە
وەی دەرد خواجەی ساحێب شەردەوە
ڕای قـــەرار نوخت کـــەس نەکـــەردەوە
زووان وەلاڵــــە و چـــەم وەهـــــەردەوە
دڵ وە زوخـــــــاوان داخ و دەردەوە
تا کـــەی بگێـــڵم وە ســـەر هەردەوە
وەی هەردەی دوجەیل مەجنوون بەردەوە
ســـۆزیام وەی شـــەوق دانەی زەردەوە
دانەی زەرد تا کـــەی ها وە گـــەردەوە

لە شیعرێکی دیکەیدا تەیموور موناجات لەگەڵ کردگار دەکا:

تاک تەنیـای فـــەرد تاک تەنیـای فـــەرد
واحـــید و ئەحـــەد تاک تەنیـای فـــەرد
فـــەرد بێ هەمـــتـــا نەزاد و نەمـــەرد
کونەندەی نەقـقاش جەرخ لاجیوەرد
نە تەنیایی حەپس عەزابم سەختـەن
ئەســـرم چون ڕێزان بەرگ درەخـــتـــەن
بینام تۆ خـــودای لامـــەکـــانەنی
تۆ خـــەزانەی ســـر کـــەسی نەزانەنی

تۆ ســاحــێب ئەرز و ئاســمــانەنی
تۆ خـالیق خـەلق سـفـیـد خـوانەنی
هەرچەند عـەزابم نە حـەد بێ شـۆوەن
بەڵام ئومـــێـــدم تەمـــام بەتۆوەن
بێـدار نەخـاو پادشـای بەخـــتم
گوشـاد کەر کلیـد قـاپیـەکەی تەختم
(تەیموور)م دوچار عـەزاب سـەخـتم
چەمە ڕای کەرەم جوودت وە جەختم

لە شیعرێکی دیکەیدا تەیموور باس لە جەوهەرەکانی ئایینی یارسـان دەکا و بەیەکـەیێکی دادەنێ لەو ڕۆژەوە کـە ئادەمـزاد لەسـەر ڕووی زەوی پەیدا بووە و ئێستا و دوارۆژیش تا ڕۆژی حەشر بەپێی گیانی کردگار و گەڕانی بەناو لەشی مرۆڤ.

دانەی مـەکـانم دانەی مـەکـانم
پیاڵەی پڕ مـەغـز دانەی مـەکـانم
بەلەیل چون خـرۆش تاوتەکـانم
پەرێ گـەوهـەری هەر نە فـغـانم
کـیـباری کەرەم سـەغـیـر عـامم
دوڕ ساغ حەڵقەی مەحبووس دامم
شکست تەلەسم جادووی پیل سامم
ئیسا نەی دوونم ڕۆستەم بێ نامم
شـاباز شـوجـاع وە ڕدا گـیـرم
کـەمـانم پەڕم تەرکـەشم تیـرم
ئەسیر عـومـانم بەحرم غـەواسم
گـەوهـەرم دوڕم دانەم ئەڵمـاسم
(تەیموور)م ڕەهبـەر ڕەواج ڕاسم
شەهید شەیدای هوونی قەسـاسم

تەیمووری بانیارانی بەشداریییێکی چالاکانەی بووە لە دەوڵەمەندکردنی شیعری ئایینی بارسانی گۆرانزەمین ئەوەی ڕوخسارێکی سۆفیزمی کۆزمۆسی وەرگرتووە لە فەلسەفەی «یەکێتیی بوون»دا

کۆشکی

کۆشکی

١٨٨٢ – ......

زانیاری لە بابەت شاعیرەوە یەکجار کەمە، لەو کەمتریش شیعریەتی. شاعیر ناوی شاوەیس بووە، لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لە گوندی کۆشک لە دایکبووە. ئەم ئاواییـیە لە ناوچەی قـەرەداغی سلێـمانیـیە. شـاوەیس لە دواییـدا ناوی گوندەکەی خـۆی کردووە بەنازنـاوی شیـعری. لە ناو خـەڵکیـدا بەمـەلا شـاوەیس ناوبانگی دەرکردووە. هەر چۆنێ بێ شـاوەیس قۆناغەکـانی حوجرەی مـزگەوتی تەواو کـردووە، لەبەر ئەوە مـەلایان پێ وتووە. لە سـەرچاوەکـاندا سـاڵی ١٨٨٢ بۆ کۆچی دوایی کۆشکی دانراوە.

شـیـعری کـۆشکی ئاسـاییـیـە، بەهـرەی شـیـعری هەیـە، ئەمـەیـان سنووری خـوێندەواریشی تا پلەیێک دیاری دەکا. لە شـیعری دڵداری کلاسیکی سـەردەمی خۆی گەیشتووە بۆیە دەتوانێ دلبـەرەکەی بکا بەخوێنڕێژێکی دڵڕەق، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا خۆشەویستە.

لە غەزەلێکیدا کۆشکی دەڵێ:

دێتـو دەچێـتـە پاشـەوە قـەتلی خـەلق بەڕوو دەکـا
شـەرمی حـوزووری غـالیـبـە تەقـیـەیی ڕووبەڕوو دەکـا
خـوێن بەری چاوی گـرتووە عـاشـقی هێندە کـوشـتـووە
دەست دەوەشێنی ڕاست و چەپ نە یەک نە سێ نە دوو دەکا
لادە لە سـەروو و بون لەشی بێ سـەمـەر و نـەتیـجـەیە
قـامـەتی نـەخلی دلبـەرم شکۆفـە زوو بـەزوو دەکـا
کـەللەیی پڕ لە بادەیە دڵی چ سـاف و سـادەیە
مـەسـتـە جنێـوی خـۆی دەدا نە فـەرقی من نە توو دەکـا

ڕوویی فـــــریبی دڵ دەدا ڕەنگی لە ڕەنگی گـــــوڵ دەدا
خـوویی شکسـتـە مل دەدا وەخـتی شـەرم کـە خـوو دەکـا
هەرچی ڕەقـیـبی سـەگ دەڵێ بیـدەرە دەسـتی قـەت مـەڵێ
زەحـــمـــەتـە ڕووحی دەرپەڕێ زگی دەچێت گـــوو دەکـــا
نـالیی و زولفی دلبـــەری کـــوردیی و گـــەردی عـــەنبـــەری
حـاجیی و کـاکـۆڵی سـەری (کـۆشکی)ی و مـەیلی ڕوو دەکـا

ئاهی

ئاهی

١٨٤٥ - ١٩٠٦

ناوی ساڵح کوڕی ئەحمەدە، نازناوی «ئاهی»یە، لە ساڵی ١٨٤٥ لە سلێمانی لە دایکبووە. قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی تەواو کردووە. وەک دەستووری ئەو سەردەمانە بۆ وەرگرتنی زانستی هەندێ گوند و ئاوایی کوردستان گەڕاوە ئەوانەی مەدرەسەی عیلمی ئایینی و مەلای گەورەیان لێ بووە. دوا قۆناغی خوێندنی لە کۆیە بووە و ماوەیێکی زۆر بەمەلایەتی لەوێ ژیاوە. لە ئەنجامدا گەڕاوەتەوە مەڵبەندی خۆی لە سلێمانی، لە ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی گردی سەیوان نێژراوە.

ئاهی شاعیرێکی خۆڕسک بووە توانیویەتی بەخەیاڵی ناسکی بەسەر زانست و زانیاریدا زاڵ بێ و هەناسەیێکی دانایانە و سۆفیزمیانە بداتە شیعرەکانی. شاعیر لە دۆخی شیعری کلاسیکی نەچۆتە دەرەوە، لاساییێکی هوشیارانەی ئەو شیعرە کۆنانەی کردووە و بەرهەمێکی نوێی پێشکێش کردووە.

لە شیعرێکی دانایانەیدا دەڵێ:

خودا هەڵناگرێ چاوم ئەمەندە شێت و شەیدا بم
لە مابەینی خەلایقدا وەها مەهتووک و ڕیسوا بم
گەلێ دەفعە دەڵێم بێم دڵ بگۆڕم خۆم لەوێ لادەم
لە دوو ڕێدا خەریک ماوم بەڵام وا چاکە یەک ڕا بم
چ ئینسافێکە ئەی نەی قامەت و غونچە دەهان و شۆخ
وەکو بولبول هەمیشە هەر بەهاوار و بەغەوغا بم
هەتا کەی سازەقوومی میحنەتی دووریت بچێژم من
بەشێتی وێڵ و سەرگەردانی دەشت و کێو و سەحرا بم

دەبێ (ئاهی) لە جەژنی وەسڵی دلبەردا بەقوربانی
قەدی باریک و لێوی ئاڵ و چاوی مەست و شەهلا بم
لە شیعرێکی دیکەیدا بەشێوازی پێشوو ئاهی دەڵێ:
نوکتەی دەمی مەخفی لە فلاتوونی خەیاڵە
سیرڕێکە بەسەد فەلسەفی ئیزاحی مەحاڵە
من سەتحیی ئەم عیلمەمە لەو وەقتەوە قوربان
نەوخیزی خەتت حاشییەیی فەننی جەماله
پەروانە سیفەت دڵ بەچرای عاریزی پاکت
سەرباختە وو سوختەیی بێ پەڕ و باڵە
سەرمەست و برینداری موژە و چاوی خومارە
ماتەمزەدە وو شیفتەیی پەرچەم و خاله
(ئاهی) کە غولام و خەدەمی حەزرەتی یاری
ناڵێ بخەرە گوێتەوە وەک حەلقە لە ناڵە
لەم لیریکەشدا ئاهی بەشێوازە تایبەتییەکەی خۆی دەڵێ:
بەدەست ئەم چەرخی کەچ ڕەفتارەوە چ مەزلوومم
چ ماڵوێران و ڕەنجوورم چ مەهموومم چ مەغمموومم
نییە مومکین لە دڵدا زەڕڕەیێ شادی چ خاکێ کەم
مەگەر ڕۆژی ئەزەل غەم بوو بەڕۆژی و ڕزقی مەقسوومم
لە مەکتووبی زەمانە گەرچی زۆر وەقتە نەزەربازم
نەبوو حەرفێ بەغەیری میحنەت و دڵ سەردی مەفهوومم
عەلاوەی دەردی دنیایی لە لایێکەوە خۆ من
گرفتاری ڕەقیبی شووم و بەدکرداری مەزمموومم
هەتا دەمرم بلا مەشغوولی ئاه و شین و زاری بم
کە دنیا وابێ تالیع وابێ دوژمن وابێ مەعدوومم

خاکی

خاکی

١٨٤٥-١٩٠٦

ناوی محەمەدە لە گوندی ئەحمەد برندەی هەڵەبجە لە ساڵی ١٨٤٥ لە دایکبووە. قۆناغەکانی خوێندنی حوجرەی مزگەوتی لە سلێمانی و سنە تەواو کردووە، لە مەلایەتیدا زانا بووە. ماوەیێک مووچەخۆری دەوڵەت بووە مەئمووری زەویوزاری سەنییەی عوسمانی لە سەرچنار دانیشتووە. زۆربەی ژیانی بەمەلایەتی بردۆتە سەر لە سلێمانی و هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٠٦ کۆچی دوایی کردووە.

مەلا محەمەد ناوی «خاکی» کردووە بەنازناوی شیعری. شاعیرێکی ڕەسەنی لێهاتوو بووە، بایەخی زۆری بەڕەوانبێژی شیعری کلاسیکی عەرووزی داوە، لە شیعری ئایینیدا دەستێکی باڵای بووە، بەتایبەتی لە نەعتی پێغەمبەر و حیکایەتی میعراج و ستایشی یار و یاوەرانی. ژمارەی دێرەکانی ئەم قەسیدانەی لە سەد تێپەڕیوە. لە هەموو ئەم شیعرانەیدا لاسایی نەعتەکەی نالی کردۆتەوە «ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا...» ئەم لاساییە بەتەنیا لە کێشی شیعرەکەدا نییە، بەڵکو هەموو قەسیدەکانی لە ڕووی قافیەوە لەسەر قافیەی شیعرەکەی نالی ڕێکخراون.

لە سەرەتای نەعتەکەیدا دەڵێ:

ببارێنی خودا بارانی هەرچی فەیز و ئیحسانە
بەسەر ئەو باعیسی خەلق و گوزیدەی جەمعی ئەکوانە

بەم دێرە کۆتایی پێ دێنێ:

مەگەر شاهی ڕوسول هادی سوبول سەرخێڵی جوملە و کولل
بەئیحسانی بکا تەحسین بڵێ وەک شیعری حەسسانە

ئەوە ئاشکرایە گەلێ لە شاعیرانی کورد لە نەعتدا لاسایی نالییان کردۆتەوە، شتی تازەیان داهێناوە، بەڵام هیچ یەکێکیان نەگەیشتوونەتە پلەی نالی. هەرچی ئەم نەعتەی خاکییە، هەروەها شیعرە ئایینییەکانی دیکەشی لە شیعرە چاکەکانی

ئەم بابەتەی شیعری کلاسیکی کوردین.

جارێکیان خاکی لە یاریی کەوشەکی سەیرانی مەلا و فەقێیانی بەهار دوا دەکەوێ. سەید ئەحمەدی نەقیب ئەم شیعرە بۆ خاکی دەڵێ:

لە مەیدانی عیبادەتدا بەجێما هەر کەسێ بێ شک
بەدایم چاو بەرەوژێرە دەبێ مەهتووک و ڕیسوا بێ

خاکی بەقەسیدەیێک وەرامی سەید ئەحمەدی نەقیب دەداتەوە:

ئەگەر دەروێش ئەگەر سۆفی لە تەکیە و خانەقادا بێ
گەدا بێ یاخو پاشا بێ خەلیفە یاخو وەستا بێ
لە عەرسەی کەوشەکا جێما وەکو دابە دەبێ دابێ
دەبێ سەرحیز و مل کز بێ دەبێ داماو و ڕیسوا بێ
قەبووڵ نابێ بەهیچ بابێ کە کوڕ دابێ لە جێی بابی
ئەگەر سوختە مەلای جێ هێشت مەلا مل کەچ نەبێ نابێ
(لە مەیدانی عیبادەتدا بەجێما هەر کەسێ بێ شک
بەدایم چاو بەرەوژێرە دەبێ مەهتووک و ڕیسوا بێ)
بەجێمان باعیسی بەدناوییە حەتتا لە یاری دا
کەسێ مەقبووڵ و ماقووڵە کە چاپوک دەست و ئازا بێ
قەدی ئەلفی دەبێتە دال لەبەر سستی لە یاری دا
بەجێماو هەر دەبێ دابێ بەزیللەت گەرچی وەستا بێ
مورید گەر مورشیدی جێ هێشت لە یاری دا دەبێ دابێ
بەسەریا هەر دەبێ هەڵچێ لە ژێر باری دەبێ دابێ
کەسێ پاشکەوت ئەگەر فەرزەن خەڵاتی شای لەبەر دابێ
وە یا عەینەن عەمامەی شێخولئیسلامی لەسەر نابێ
دەبێ پشتی کەمانی بێ وەکو گۆ سمتی هەڵنابێ
بلێ پشتم شکا با بێ کەسێ مابێ بەسەرما بێ
بەجێماویش لە کەوشەکدا ڕەفیقان هەر دەبێ دابێ
قیاس، ڕۆشن دەلیلێکە دەبێ ئەحکامی موجرا بێ

ئەمــە مــەعلوومــە لای هـەر کــەس چ نادان و چ دانـا بێ

کـــە دابـوون کـــاری نـادانـە کـــەسێ دانـا بێ دانـا بێ

فـــیـــداتـان بم وەرن یـاران لەمـــەولا ڕوو لـە مـــەولا بێ

دەروون عـــاجـــز لـە دنـیـــا بێ لە مـــاڵا یـەعنی دڵ لا بێ

چ خۆشـە تەرکی خوو هەر شەو هەموو چاوی لـە خەودا بێ

نەسـیـمی نیـسـبـەتت بووبێ وەکـو شـەوبۆ لە شـەودا بێ

کـەسێ کـەوشـەک بکا (خـاکی) مـوحـەللەق بـاز و ئازا بێ

بەسـورعـەت هەروەکـو بابێ بـەهیـمـمـەت مـیسلی بابا بێ

حـــەریفی دووی لە چایخـــانە دڵی مــەعــمـــوور و ئـاوا بێ

بەتـەجنیس بازی دەیفـەرمـوو جـەزای چاکـە دەبێ چا بێ

سەلمی سنە

سالمی سنه

١٨٤٨ - ١٩١١

سالمی سنە ناوی سەلیم کوڕی شێخ ئەحمەدی تەختەییيە، باپیرانی بەبنەچە دەچنەوە سەر شێخ مستەفای تەختە لە بنەماڵەی مەردۆخی. سەلیم لە ساڵی ١٨٤٨ لە گوندی تەختە لە دایکبووە، ئەمە گوندێکە کەوتۆتە لای باشووری شاری سنەوە. سەرەتای خوێندنی لای باوکی بووە. لە قۆناغی سوختەییدا لە سنە خوێندوویەتی، ئینجا چووە بۆ بیارە و لەوێوە بەرێگەی مەریوان گەڕاوەتەوە سنە.

لە دوای ئەمە ڕووی کردۆتە ساباڵغ (مەهاباد) و لای مەلا عەبدوڵڵای پیرەبابی خوێندوویەتی. دوا قۆناغی خوێندنی لە ساباڵغ تەواو کردووە و لە ساڵی ١٨٧٤ ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، ئەوجا گەڕاوەتەوە سنە و بووە بەمودەریس لەو مزگەوتەی لە دواییدا بەناوی خۆیەوە ناوبانگی دەرکردووە، واتە «مزگەوتی شێخ سەلیم». لە پاش ماوەیێک ئیجازەی تەریقەت لە شێخ عومەری بیارە (زیائەدین) وەردەگرێ و دەبێ بەسۆفیی تەریقەتی نەقشبەندی.

سالمی سنە هەموو ژیانی بەوانەوتنەوە بردۆتەسەر و لە ساڵی ١٩١١ لە سنە کۆچی دوایی کردووە و لە مزگەوتەکەی خۆیدا نێژراوە.

شێخ سەلیم ناوی «سالم»ی کردووە بەنازناو بۆ شیعری خۆی. لە نێوەندی ئەدەبیدا بەناوی «سالمی سنە» ناوبانگی دەرکردووە بۆ ئەوەی لەگەڵ «سالم»ی ساحێبقڕانی سلێمانی تێکەڵی یەکتری نەبن.

شیعری سالمی سنە دەچێتە ناو شیعری کلاسیکی کوردستانی باشوور، کردەوەی شاعیر شۆڕشێک بوو لەو ناوچەیەدا چونکە زمانی ڕەسمی میرنشینی ئەردەلان و زمانی نووسین و قسەکردنی ناو خەڵکی دیالێکتی گۆرانی بوو، لەبەر ئەوە شیعری تازەی لەم بابەتە دەوری گرنگی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی بزووتنەوە ئەدەبییەکەی سلێمانی.

شـاعیـر بەگشـتی وەک سـۆفییێکی تـەریقەت خـۆی دەخاتە ڕوو. وشـە و زاراوەی سـۆفیـزم بەکار دێنێ، بەمـە بەرهەمی لە شـیعری پەروەردەیی نزیک دەبێتـەوە دوور لە شیعری سۆفیزمی کۆزمۆسی.

بەهەناسەیێکی فەلسەفی و دانایانە دەڵێ:

زەهری مـارە عـەیشـی دنیـا چون لـە ڕێ دایە مـەمـات
ئەهـلی دڵ بۆ خـاتیـمـە دایم هـەیە مـەبـهـووت و مـات
تەن لە نـوقسـانی جـیـهاتا وەقـتی ئیمکـان و مـەکـان
مـەرکـەزی دەردە لە بەینـی شـەشـدەری هـات و نەهات
ڕووحـی لاهووتـی کـــە زینـدانی تـەنی نـاســووتیــیـــە
ئەم قـــەفـەزخـانەی هەیوولایە دەکـا عـەزمـی نەجـات
چون حـەزیرەی قـودس و تەجـریدە مـەقـام و مـەنشـەئی
ئارەزووی پەروازییـە بۆ ئـەوجی مـا فـەوقی جـیـهـات

لە لیریکێکی دیکەیدا شـاعیر موناجات لەگەڵ شێخی خـۆی دەکا (شـێخ عومـەری بیـارە). بـەڕاسـتی دەڵێی مـوناجـاتێکی دڵدارییە لەگەڵ دلبـەرێکی لەوانە ئەڤـینیی مەجازی، کەچی مەبەسی شاعیر عیشقی حەقیقییە:

پیـــری ســـددیقی تەریق و تاجـی فـــارووقی لەســـەر
واریسی عـوسـمـانی زیلنوورەین و کـەڕراری سـەبات
ڕووحی شـیـرینم لە دەوری قـەددی شـمـشـادت گـەڕێ
تا تـەســەددوق بـێ لە بـۆ ڕەددی هـەمـــوو دەرد و بەلات
خـاڵی هیند وو زولفی چین و ڕۆمـیی ڕووی ڕوومـەتت
وان لە قەبزەی قەهری شمشێری برۆی جەنگ ئازمات
چاوی مـــەســـتت چون لە هەر لا مـــەردمـی دڵ بردووە
بێ دڵان بۆ دڵ لە هەر لا بێ تـەحــــاشــــا دێنە لات
هەر نیگاهێ ســـەیقــەلێکە بۆ مـــسـی پڕ ژەنگی دڵ
بەل تەلای خـالیس دەبێتن مس بەئەکسـیـری نیگات

گیان فیدای گوفتاری شیرینت کە عەینی حیکمەتە
کەشفی ئەسراری تەریقەت حەللی کونهی موشکیلات
دڵ بەقوربانی نیگای قەلبولعەیانی کاری تۆ
وا دەکاتن قاعیدەی حیکمەت بەتاڵی وا سەبات
قامەتی زێبای قیامەت خێزی تۆ بی ببڕێ ڕێی
مەحشەری بەرپا دەکا بۆ سەرخۆشی جەور و جەفات
کارنامەی خاس ئادابی تەریقی بەندەگیت
مونتیجی حەققولیەقین قەتعی عەلاقەی مومکینات
فەیسەڵی حەققوولیەقین فەسڵولخیتابی عاریفان
تەرجومانی سرری ئایاتی دەلالەت موعجیزات
بێنە مەیدانی سەداقەت (سالم)ا قەلبی (سەلیم)
تا موشەررەف بێ بەیومنی دەوڵەتی بیری خودات

لە شیعرێکی دیکەیدا سالمی سنە دەڵێ:

یاری نیکوو نەژادی سیلسیلە موو
دڵی بردم بەنێرگسی جادوو
یا ئەگەر ڕێ نییە بەتوڕەی یار
بۆ دەماغم بە بۆ موعەتتەر بوو
دڵی مەجنوون مەکانی لەیلایە
مونعەکیس بوو نێوی ئایینە ڕوو
کەرەمی کرد سیاهی و مەستی
نێرگسی ئەو بەدیدەیی ئاهوو
هەستە ئەی دڵ بچینە لای مەجنوون
ڕشتەی عاقلی لە دەست دەرچوو
دڵی پێکام بەعیشوەی تیری موژەی
تورک ئەندێشەیی کەمان ئەبروو

چووه سـەر شاخی گوڵ و وتی بولبـول
هـەركـــە زانی لـە داوی شـــەو بـەر بوو
هـەر یەكـێكە خـودای ئەحـەد نەك دوو
وەحـــــدەهـو لا ئـیـــــلاهـە ئیـلـلا هـوو
(وَحْـــــــــــــدَهُ لا إلـه إلاّ هُــو)

جیهان ئارا

جیهان ئارا

١٨٥٨ - ١٩١١

جیهان ئارا کچی مەلا نەشئەتی پاوەییە، لە بنەماڵەیێکی ئوروستوکراتی لە ساڵی ١٨٥٨ لە پاوە لە دایکبووە، لای باوکی و مامۆستایانی دیکە خوێندوویەتی، بایەخی بەزمانی عەرەبی داوە. وەک هەموو کچێک ژیانی منداڵی و عازەبی لە ماڵی باوکی بردۆتە سەر. سەید تاهیری هاشمی بەڕێزەوە ناوی جیهان ئارا دەبا، بەیەکێ لە زانایانی پاوەی دادەنێ، دەڵێ لە جوانیدا شۆخ و شەنگ و بێ وێنە بووە، شیعری جوانی نووسیوە. جیهان ئارا هێشتا بچووک بووە کە حەمە بەگی وەکیل حەزی لێ کردووە، چووە بۆ خوازبێنی بەڵام شووی پێ نەکردووە. لە پاشانا شووی بەعەلی ئەکبەرخانی ئەردەلانی کردووە، ئەمە پوورزای خۆی بووە لە باوکییەوە. لە دوای ماوەیێکی کەم لە ساڵی (١٨٨٠) عەلی ئەکبەر لە لایەن ناسرەدین شای قاجارەوە بانگ کراوەتە تاران و کراوە بەبەڕێوەبەری ئازربێجان. ئیتر ئەم کابرایە لەو خۆشییەدا جیهان ئارای لە بیر دەچێتەوە، کچێک لە شازادەکانی قاجار دێنی و بەم هۆیەوە تەلاقنامە بۆ جیهان ئارا دەنێرێ. زۆری پێ ناچێ جیهان ئارا مێرد بەحەبیبوڵڵاخانی سەرەک عێلی بابەجانیی جاف دەکا. لەمە چەند منداڵی دەبێ و ژیانی وەک خانمی ماڵ دەباتە سەر. ئەم ژنە شاعیرە لە ساڵی ١٩١١ لە جوانڕۆ کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش بەخاک سپێرراوە.

جیهان ئارا شاعیرێکی خۆڕسک و هەست ناسک بووە، مێردی یەکەمی زۆر خۆش ویستووە، لەبەر ئەوە بەکوڵ بۆ ئەو جیابوونەوەیە شیعری موناجاتی گلەیی و لاواندنەوەئامێزی هۆنیوەتەوە. ئەم کردەوەیە لە ئەدەبی ئەو سەردەمەدا شتێکی نوێ بوو. کارێکی ئاساییە دلبەر پشت لە دڵدار بکا و بەجێی بهێڵێ و پیاوەکە ببێ بەکۆیلە و لێی بپاڕێتەوە، کەچی لێرەدا جیهان ئارا پشتگوێ خراوە و لەگەڵ ئەوەشدا بەشیعر شین و شەپۆڕ بۆ جیابوونەوەی مێردی دەکا. ئەم هەڵوێستەی

جیـهـان ئارا لـه هەڵوێستی مـەسـتـووره ناکا بەرامـبەر بەخـوسـرەو خـانی والیی ئەردەلان چونکە خـوسـرەو خـان کە یەکێ لـه کچـەکـانی بنەمـاڵەی قـاجـاری هێناوە مـەسـتـوورەی تەڵاق نەداوە و خـۆشی ویسـتـووە، شـیـعری مـەسـتـووره بۆ مـردنی خوسرەو جیاوازە لە شیعری جیهان ئارا بۆ ئەو مێردەی تەڵاقی داوە، بەڵام ئەو هەر خۆشی ویستووە.

جیـهـان ئارا درۆی لەگـەڵ خـۆیدا نەکردووە، ئەو دڵدارییەی لەگـەڵ ئەو پیـاوە لە گـیـانێکی خـاوێن و بێ گـەردەوە هەڵقـوڵاوە. جـیـهـان ئارا بۆ جـیـابوونـەوەیە قـەسـیـدەیێکی (پۆیێـمـێکی) درێژی داناوە، ژمـارەی دێرەکـانی لـه سـەد تێـپـەڕی کردووە، لەو شیعرەدا وەک موناجاتێک لەگەڵ مێردی کۆنی دەدوێ.

لەم ماوەیەدا بەشێکی ئەو شیعرە بڵاو دەکرێتەوە.

سەرەتا بەم دێرانە دەست پێ دەکا:

قـیـبلـەم دەمـاغم قـیـبلـەم دەمـاغم
نـەمـەنـدەن نـیـەن بـەرزی دەمـاغم
دوور جـە تۆ بەردەی دەروون داغ داغم
زنجـیـر تـەقـدیر کـەردەن یاسـاغم
کـەم کـەم کـەردەن سـۆمـای چراغم
پەژمـوردەن غـونچـەی گـوڵاڵەی باغم

ئینجا دەڵێ هەموو شتێکی گێتی و هەموو دڵدار و دلبەرانی ڕۆژگار گرفتار و گیرۆدەی تۆن:

جـەفـای بەدکاران گشت جـە بۆنەی تۆن
تانەی ئەغـیـاران گشت سـەرگـۆنەی تۆن
خـوسـرەو و شـیـرین وێڵ جە سـۆنگ تۆن
مـەجنـوون لـەیلێ ڕیسـوای لۆنگ تـۆن
سـەنعـان تا مـەحـشـەر تەرسـا یار تۆن
یـووسف زلێـخـا گـرفـتـار تـۆن

لە پاشانا دەڵێ تا کەی بۆ کۆچی دڵداریم بناڵێنم:

تا کەی ئەسرینم ئاوپاش خاک بۆ

تا کـــەی هەنـاســـەم پەخش ئەفـــلاک بۆ
تـا کــــەی دەروونم جــــە ئەندۆ پەڕ بۆ
تـا کـــــــەی باڵـینـم وە هـووناو تـەڕ بۆ
تـا کـــــــەی لەرەم بـێ چـەنـی پـەژاران
تا کەی خزمەت کەم من وە هوونخـواران

ئەوجا دەڵێ هەموو مەینەتیی ژیانم لەبەر تۆ بووە:

پەی تـۆ وێم کـــەردەن وە پەند شـــاران
مـەحرووم جە ســەیران بەرز کۆسـاران
پـەی تـۆ دەروونم پڕ نـێش خـــــــارەن
سـەد کۆ چون شـاهۆ خـەم و نەم بارەن
پەی تۆ غـــەم گـــەلای جـــوانیم بەردەن
پـەی تۆ وەهارم خــــەزانش کــــەردەن
پـەی تـۆ وێـم کــــەردەن دەیری دێوانـە
پەی تۆ پابەندم جـــە مـــەینەتخـــانە
پەی تۆ کـێـشـــانم جـەور ئەغـیـــاران
تـیــــــر تانـەی تاڵ نـا ئەهلـی یاران
من بادەی حـەسـرەت هـیـجـرانت وەردم
جەفات پەی من بێ سـەفات پەی مـەردم

لە کۆتاییدا دەڵێ:

غـــەرەز وە هـەر نەوع کـــارێ بســـــازین
مـن و تـۆ جــــــە بـەیـن مـن و تـۆ نـاریـن
ئەوسا وەشـەن عەیش هەر شەو تا سـەحەر
خـــودا خـــۆش نوود بۆ بەندە بێ خـــەتەر
وەرنـە خـــــۆ لـەیلـت ئارامـش نـیـــــەن
سـیـوای تـۆپەی کێ ڕیسـوای عـام بیـەن

جیهان ئارا بەکوڵ داوا لە مێردی پێشووی دەکا بگەڕێتەوە لای و شەو بەخۆشی ڕابوێرن. پێی دەڵێ لەبەر تۆ ئارامم نییە، لەبەر تۆ لە ناو خەڵکی ڕیسوا بووم.

میهرەبان

میهرەبان

١٩٠٥ - ١٨٥٨

میـهرەبان کـچی مـەلا حـەسـەنی مـاییـیـه. مـایـی گوندێکه له ناوچەی عەشـرەتی بەرواریی باڵا له باکووری ئامـێدی. مـیـهـرەبان له سـاڵی ١٨٥٨ لەو گـوندەدا له دایکبووه، دەبێ له ماڵەوه بەهۆی باوکییەوه فێری نووسین و خوێندەواری بووبێ.

میهرەبان کچێکی شۆخ و شەنگ و ژیر و دەست ڕەنگین بووه، له چنین و نەقش و نیگاری مافوور هونەری نواندووه. له ناو خەڵکی بەمیـهرەبان خـاتوون ناوبانگی دەرکردووه. خەڵکی عەشرەت و دەوروبەر ڕێزیان لێ ناوه. لاوان گرفتاری بوون و خەونیان پێوه دیوه ڕۆژێ له ڕۆژان ببێته هاوسەری یەکێکیان، میهرەبان له لای خۆیەوه دڵی چووبووه ئامۆزای خۆی ناوی فەقێ ئەحمەد بووه.

میری بەرواری وەکو خەڵکەکه هەواڵی جوانی میهرەبانی بیستبوو، ئارەزووی ئەوەی هەبوو بیخوازێ، بۆ ئەم مەبەسه ڕووی کردۆته گوندی مای و بۆته میوانی مـاڵی مـیـهـرەبان و له مـەلا حـەسـەنی باوکی داوای کـردووه. بێ گـومـان باوک بەخۆشییەوه ڕازی بووه.

ئەم ڕووداوه بۆته مـایەی کـارەساتێک بۆ مـیـهـرەبان و هەسـتی شـاعـیـرییـەتی بزووتووه و ئەم شیعرەی هۆنیوەتەوه وەک وەرامێک بۆ میری بەرواری:

ئەز چی بێـژم چی بەیان کـەم کی بەحـاڵی من دزانی
مـەخـفـیـاتان ئاشکرات کـەم ئاه ژ ڤێ دەردێ گـران
ئاه ژ دەست عـیـشق و ئەڤینا کـەفـتـمـه تازیی و شـینا
کی دێ سـاغ کـات ڤـان برینا چو ژ دل سـەد ئاخ و ژان
دەردیکی زۆری گـرانه عـەقل و هۆش من چ نەمـانه
مـام پەپیکو بێ خـووانه کی دییـه ئەڤ چ زەمـان

مـن نـەمـــا ســـەبر و قـــەرارە دل ژ مـن بـوو پـارە پـارە
جـەهـ نە زۆر و گـەرم وهـارە لەو ژ من چوون هەست و خـوان
یێکە دل نـابیت دوو چوار نابیـتن مـەحـەببـەت چەپ و خـوار
تشــتــەکــە ناچیــتــە بازار نـە بەدەست شــێـخ و مــەلان
دوو دلا یەکـدو حــەباندن زەحــمــەتە ژ یەکـدی رەڤــاندن
ئایـەتا عــیــشــقێ ب خــواندن نایێــتــە شــەح و بـەیان
عـیــشق نەزانیتن گــەداهـی عـیــشق نەزانیت پادشــاهـی
شــــوعلەکــــە ژ نوورا ئیـــلاهـی هـەر وەکی ڕووح و ڕەوان

لەو کاتـەی ئەم شیـعرە دەکـەوێتە بەر گـوێی میری بەرواری، بۆی ئاشکرا دەبێ، مـیــهـرەبان پێـوەندیی دڵداری لەگـەڵ کـەسـێکی دیکەدا هـەیـە. مـیـر دەسـتـی لێ هەڵدەگرێ ئەم دێرە شیعرەی بۆ دەنووسێ:

بۆ ئـەڤـینـی نینە چارە تشــتــەکی روهـنـە دیارە
ژ داستانا تە دە بارە هـەر شوکور ئەی میـهرەبان

لە شـیـعـری مـیـهـرەباندا هەست بـەدڵ گـەرمـی و سـۆزێکی ڕاسـتـەقـینە دەکـرێ. میـهرەبان زیرەکانە توانیویەتی بەم شیـعرە ئەوەی نـاو دڵی بکاتەوە و وەسفێکی قـووڵی دڵداریمـان بۆ بکا. ئەوی ڕاسـتی بێ ئـەم بیروڕایانە لای شـاعـیری دیکەش دەکــەونە بەرچاو بەتایبــەتـی لای فــەقـێ تەیران، بـەڵام مــیــهــرەبـان خــاتـوون لە ئاسۆیێکی دیکەوە تەماشای مەسەلەکە دەکا.

لە بابەت مردنی میـهرەبانەوە هەواڵ هـەیە لە سـاڵانی سـەرەتای سـەدەی بیـستـەم، لە مەڵبەندی ژیانیدا لە ئاوایی مای کۆچی دوایی کردبێ.

حەسەن و ئامینە

حەسەن و ئامینە

حـەسـەن و ئامـینە دوو شـاعیـری کـوردن لە ڕۆژگـارانی نیـوەی دووەمی سـەدەی نۆزدەم و سـەرەتای سـەدەی بیسـتـەم زیندەگانییان کردووە، ئەمانە دڵدار و دلبەر بوون و حەزیان لە یەکتری کردبوو.

«حـەسـەن و ئامـینە» بەناو و ناوەڕۆک لە چیرۆکـەکانی دڵداریی ئەدەبی مـیللی هەمـوو مـیللەتانـی سـەر ڕووی زەوی دەکـا وەکـو «لەیلا و مـەجنوون» و «ڕۆمـیـۆ و جوولێت».

حـەسەن ئامینەی خۆشـویسـتووە، گیانی ئەڤینییان زەمینی و ریالیزمی بووە، دوور لە ئاسـمـان و خـەیاڵی دەروێشی. موشـتـاق و گیـرۆدەی لەشـولاری جـوانی ئامینە بووە، وەک «ئەدەب» میسباح–ددیوان، بەڵام شێوەی تەعبیر و وێنەکانی لەو سـاکـارتر و مـیللیـترە. حـەسـەن بەجۆرێک ئامـینەی خـۆشـویسـتووە و ئارەزووی کردووە کە شـۆڕشی سێکسیی پێ دابمرکێنێتـەوە، کەچی ئامینە خـۆی دەخاتە ڕێزی دلبـەرە عـاشـقـەکـانی ڕۆژگـارەوە، ئەوانەی دڵدارییـان بۆ دڵداری کـردووە، لەوانەیە لەبەر ئەوە بووبێ چونکە ئامـینە ژنە و ئەوەی بۆ نـاکرێ. ئەوەی لـە ژیانی ئەم دڵدار و دلبــەرە ئاشکرایە ئەوەیە حــەســەن تووشی دەردیســەرێک بـووە لە ئەنجامدا لەلایەن دەسـەڵاتی عوسـمـانییـەوە گیـراوە و دراوەتە دادگا و لە شـاری مووسڵ خراوەتە بەندیخانەوە.

ئەم غەزەلەی کە لەم ماوەیەدا بڵاو دەکرێتەوە دەبێ لە بەندیخانە نووسیبێتییەوە و بۆ ئامــینەی یاری خـۆشــەویسـتی ناردبێ، ئینجـا ئەویش بەغـەزەلێک وەرامی دابێتەوە. ئەوەی لێرەدا جێی تێبینییە ئەوەیە ئەو کیژەی دلبەری حەسەن بە«فەقێ ئامینە» ناوبراوە، ڕەنگە ئەمە تەنیا لەبەر ئەوە بووبێ بەخوێندەوار بناسرێ، ئەگەر نا لەوانەیە غـەزەلەکە و وەرامـەکە حـەسـەن خـۆی داینابن. هەر چۆنێ بێ لێرەدا مەبەس بەرهەمەکەیە شتێکی دیکە نییە.

لە ڕووی هونەری شیعری و هێزی شاعیریەتییەوە دیارە شیعرەکەی ئامینە لە هی حەسەن بەرزترە، هەروەها لە دڵدارەکەشی شاعیرترە. کەچی غەزەلەکە تەواو نییە و تەنیا سێ دێری لەبەردەست دایە، گومانیش لەوە نییە دەبێ هەندێ دێری ون بووبن.

حەسەن لە غەزەلەکەیدا دەڵێ:

سەلامی من لەسەر تۆ بێ بەسەد نەوع و بەسەد عینوان
فەقێ ئامینە سووتاوم لە دووری تۆ بەسەد قورئان
ئەگەر لەم غوربەتە بمرم خەیاڵت وا لە دڵ دەگرم
مەلائیک بێنە سەر قەبرم جەوابیان وا دەدەم قوربان
دەڵێم ئامینە مەولامە دەڵێم ئامینە لەیلامە
دەڵێم ئامینە پاشامە لە نەسلی گورجی گورجستان
فیدایی سەدری سافت بم فیدایی تەختی نافت بم
فیدای چەخماغی کافت بم ئەوە گەنجینەیی پەنهان
فیدایی وردە نازت بم فیدایی ناز و گازت بم
فیدای دوو چاوی بازت بم ئەوە سەرچاوەیی حەیوان
(حەسەن) بۆت بۆتە دێوانە ئومێدی وایە ئەی جانە
لە زنجیری حەبسخانە خەلاسی بێ لە دەس تورکان

ئامینە وەرامی غەزەلەکەی حەسەن دەداتەوە:

سەلامی یاری ئاوارە لە بەندی تۆقی سوڵتانی
بەدەستی من گەیی قوربان لە وەختی دڵ پەرێشانی
سەراپا چون موتالام کرد سەلامی یاری بێ هاودەم
دڵە غەمبارەکەم دیسان برینی تازەگی هانی
خەرامان و گوڵەندام زولەیخا وو قەمەر چەهرە
وەکو من قەت نەسووتاون لە دووری یار و هیجرانی

بەگشتی شێوەی دڵداری حەسەن و ئامینە لە دڵداری هەموو کیژ و کوڕەکانی میللەتە جیاوازەکانی گێتی دەکا، کەچی شیعرەکەیان کلاسیکی ئاساییە.

لیستی ناوی کەسان

ئـ

ئادەم (پێغەمبەر) ١٤٧، ١٤٩، ١٥٥، ١٩٩، ٢٦١، ٣٨٢، ٤١٣، ٤٢٤، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٨٩
ئاقەی کوڕی مەلەک قاسم خان ٨٨
ئامینە (فەقێ ئامینەی دلبەری حەسەن) ٦٥٣، ٦٥٤
ئاهی (سالّحی کوڕی ئەحمەد) ٦٢٧، ٦٢٨
ئەبووبەکری سدیق ٦٠٢
ئەبووحەنیفەی ئەلنەعمان ٢١٠، ٣٣٠
ئەبولحەسەنی شازلی ٢٣٥
ئەحمەد پاشا (برای پاشای ڕواندز) ٢٨
ئەحمەد پاشای بابان ٣٠٠، ٣٠١، ٣٢٦، ٤٦٧
ئەحمەد تاقانە ٣٠٤
ئەحمەد موختار جاف ٥٦٢، ٦٠٠، ٦١٢
ئەحمەدی کۆر ١٤٠
ئەختەر (ئەمین ئاغای حەوێزی) ٥٧-٥٩، ٦١-٦٤، ١٢٥، ١٣٢، ١٨٢
ئەدەب (عەبدوڵڵا بەگی میسباح - دیوان) ١٣، ٤٨٣، ٤٨٥، ٦٥٣
ئەدمۆندس سی. جەی ٣٠٤، ٣٣٩
ئەرستۆ ٢٣٢
ئەسعەد ئاغای حەوێزی ٥٧، ٣٢٧
ئەسکەندەری مەکدۆنی ٣٧٤، ٥٠١، ٥٠٩
ئەفلاتوون ٢٣٣، ٢٦٧
ئەڵماس خانی کەلهوڕ ٨٨
ئەلیاس بەگ کوڕی خدر بەگ ٧٠
ئەمانوڵڵاخانی ئەردەلان ١٦، ١٩، ٢٠
ئەمیرە بەگ کوڕی حاجی عومەر بەگ ٢٢
ئەمین بەگی دزەیی ١٤٠
ئەمین زەکی ٢١
ئەمین فەیزی ٣٠٠، ٣٠٤
ئەنوەری ٢٧١
ئومێد کاکەڕەش ٣٠٤
ئۆغوز بەگ کوڕی عەلی بەگی سۆران ٢٥
ئیبراهیم پاچەچی ٣٠٣
ئیبراهیم پاشای بابان ١٥
ئیبراهیم کوڕی ئەدهەم ٢٣٤
ئیبنولفاریز ٢٣٥
ئیسماعیلی سەفەوی (شا) ٢٢
ئیسماعیلی سەییدیان ٤٨٧
ئیحسان فوئاد ١٣٤
ئیمام ئەبووحەنیفە ٣٣٠
ئیمام ڕەزای مووسای کازم ١٢٦
ئیمام عەلی کوڕی مووسای ڕەزا ٢٥٤
ئیمام قولی میرزا عیماد ٨٧

ب

بابا ئەردەلان (دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەردەلان) ١٦
بەدرخان پاشا ١٣٣، ١٩٢
بەهائەدینی نەقشبەندی ١١٣

بەهرامی گۆڕ ٥١٠
بوتیفار(عەزیزی میسر، وەزیری فیرعەون) ١١٥
بوداغ خان ٢٣
بیکە بەگ کوڕی مەئموون بەگ ١٠
بێسارانی (مەلا مستەفا) ١٤٠

پ
پیرەمێرد ٣٧٠، ٥٤٣
پیرۆز (کچی حەسەن کەنۆش) ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٦، ٣٦٠

ت
تاهیر (تاهیر بەگی جاف) ١٣، ٤٨٤، ٥٩٧–٦١٢
تەیمووری بایەزیدی بەستامی ٢٣٤
تەیموور (شاعیری کورد) ٦١٧–٦٢٠
تەقیەدین پاشا (والیی عوسمانی) ٥٧
تۆفیق وەهبی ١٩٨، ٣٠٤، ٣٣٩

ج
جافەر قولی ١١٩–١٢٨
جامی (نوورەدین) ٢٣٥
جزیری (مەلای جزیری) ١١، ١٤٠، ٢١٥
جەلالەدینی ڕۆمی ١١٩، ٢٣٩، ٢٧١
جەلی (مەلا عەبدوڵڵا) ٤٠، ٤١، ٤٩–٥٤، ٨٤، ١٣٢
جەمیل سدقی زەهاوی ٣٠٣، ٣٢١
جونەیدی کوڕی محەمەدی بەغدادی ٢٣٤
جیهان ئارا (شاعیر) ٦٤٣–٦٤٥

چ
چالاک تاڵەبانی ٣٠٤

ح
حاتەمی تەی ١٧٥، ١٧٧، ١٩٠
حاجی (حاجی قادری کۆیی) ٣٥، ٣٩، ٤٠، ٤٥، ٤٩، ١٠٩، ١١٢، ١١٣، ١١٥، ١٣١–١٥٠، ١٥٢، ١٥٣–١٩٣، ٤٨٦، ٤٨٧
حاجی بەکتاش ٢٣٥
حاجی مەلا عەلی ١٠٣، ١٠٤
حافزی شیرازی ١٣٨، ٣٠٧، ٣٦٣، ٣٦٤، ٣٦٥
حەبیبوڵڵاخان (سەرەک عێلی باباجانی جاف) ٦٤٣
حەریق ٤٤٩–٤٧٦، ٤٧٨–٤٨٠، ٤٨٦، ٥٢١، ٥٢٢، ٥٢٥
حەسەن ئەلبەسری ٢٣٤
حەسەن کوڕی ئیمامی عەلی ١٦٩، ٥٣، ٣٦٥، ٤٨٩، ٥٣٨
حەسەن کەنۆش ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٦، ٣٤٧
حەسەن (حەسەنی دڵداری فەقێ ئامینە) ٦٥٣، ٦٥٤
حەیدەرخانی کوڕی ئەمیرە بەگی موکریان ٢٢
حەلیمەی کچی مەلا محەمەدی کۆیە ٤٩
حەمە ئاغای غەفووری ١٥٠
حەمە بەگی وەکیل ٦٤٣
حەمەی وەستا فەتاح ٣٣٩، ٣٤٠
حەمدی بەگی بابان ٣٠٣

حوزنی موکریانی ٤٨٧، ٥٠٤
حوسێن کوڕی ئیمامی عەلی ١٦٩، ٣٦٥، ٤٨٩، ٥٣٨
حیماری (شاعیر) ١٤٠، ٣٥٣، ٣٥٤

خ
خاکی (شاعیر) ٦٣١، ٦٣٢
خانای قوبادی ٨٨، ٤٧٤، ٤٩١
خان ئەحمەد خان ١٧، ١٨، ٣١٧
خانە پاشای بابان ١٨
خانزاد (خوشکی سلێمان بەگی سۆران) ٢٤، ٢٥
خانی (ئەحمەدی خانی) ١٨، ١٣٥، ١٨١، ٤٧٤
خدر بەگ کوڕی کلۆڵ بەگ ١٧
خەستە (شاعیر) ١٤٠
خەلیل (میرزا خەلیلی منەوەر) ٥٣١-٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٦، ٥٤٨، ٥٤٩، ٥٥١، ٥٥٢-٥٥٤، ٥٥٦، ٥٥٨، ٥٦٣، ٥٦٥، ٥٦٧-٥٧٢، ٥٧٤، ٥٧٥، ٥٧٧-٥٨٠، ٥٨٢، ٥٨٣، ٥٨٥، ٥٨٦، ٥٩١، ٥٩٣
خوسرەو خانی والی ١٦، ١٩، ٢٠، ٣٢، ٦٤٤
خوسرەوی پەروێز ٤٧١، ٥٠٠

د
دارا (شاهنشا) ٥٠١
داوود (پێغەمبەر) ٥٦٧

ڕ
ڕەزا قولی خانی ئەردەلان ٢٠
ڕەسووڵ بەگی سۆران (برای پاشای ڕواندز) ٢٧
ڕەشید ئاغای بەکر ئاغای حەوێزی ٤١، ٤٢، ٤٣
ڕەشید پاشا (سەدری ئەعزەمی عوسمانی) ٢٨
ڕەشید فندی ١٣٤
ڕەفیق حیلمی ١٣٤
ڕەنجووری (شاعیر) ١٤٠
ڕووس (دکتۆر) ٢٧

ز
زەردەشت ٢١، ٢٣٩، ٥٠٠
زەننوونی میسری ٢٣٩
زێوەر (شاعیر) ٣١٠، ٣٥٦

س
سارم بەگ کوڕی سەیفوددین ٢٢
سافی (کاک مستەفای هیران) ٧٩، ٨٢
ساڵح (سەید محەمەد ساڵح نیعمەتوڵڵاهی) ٢٥٣-٢٥٧، ٢٥٩-٢٦٤، ٢٦٦-٢٧٢، ٢٧٩، ٢٧٧، ٢٧٩-٢٨٣، ٢٨٥، ٢٨٧-٢٩٢، ٤٠٨
سالم ٢٩، ١٤٠
سالی سنە ٣٢، ٦٣٦، ٦٣٨
سانی (کاک عەبدوڵڵا کوڕی کاک عەلی) ٦٧-٧٠
سلێمان بەگ (والیی عوسمانی) ١٨، ٢٤، ٢٥
سلێمان بەگی میری سۆران ٢٤، ٢٥
سلێمان بەگی بابان ١٨
سلێمان خانی ئەردەلان ١٨

سلێمان زلفه ٥٨٢
سەید ئەحمەدی خانەقا ٣٧٠
سەید ئەحمەدی نەقیب ٦٣٢
سەید براکه ٦١٨
سەید تاهیری هاشمی ٦٤٣
سەید تەهای نەهری ٣٨٣
سەید ڕەشید (شاعیر) ٤٥٣
سەید مەحموود گەیلانی ٣٠٣
سەید نووری بەرزنجی ٣١٩
سەید یەعقووب (شاعیر) ٨٧-٩٣، ٩٦-٩٩، ٢٧٢
سەردار حەمید میران ١٣٤
سەعدی شیرازی ٢٧١
سەلاحەدینی ئەیووبی ٤٨٧
سەلیم بەگ بابان ٣٠٣
سەلیم سلێمان ٤٧٤
سەیفوودین (دامەزرێنەری میرنشینی موکریان) ٢١، ٢٢
سوبحی پاشای کوڕی سامی پاشا ٣٠٠
سوڵتان سوهاک ٥٨٥، ٥٨٦
سوڵتان سلێمانی قانوونی ١٧، ٢٢، ٢٤
سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی ٢١٠
سوڵتان عەبدولعەزیزی عوسمانی ١٩٧، ٣٠٠، ٣٠١
سوڵتان موورادی سێیەم ٢٢
سوکرات ٢٣٢
سۆن ئی. بی. ٢١، ٥٩٧، ٥٩٨

ش

شا عەلی بەگی کوڕی عیسای سۆران ٢٤
شاکەڵی بەگ میری سۆران ٢٤
شەرەفخانی بدلیسی ١٦، ٢١، ٢٤
شوکری فەزلی ٨٣، ٨٤، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٣٥
شوکور مستەفا ٣٠٤
شێخ بورهان شێخ یووسف شەمسەدین ٤٥٠
شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی ١٤٠، ٢١٠، ٢١٦، ٢١٧، ٣٨٣
شێخ ڕەزا ٣٠، ٤٠، ٤١، ٥٢، ٥٧، ٨٣، ٨٤، ١٤٠، ١٧٣، ٢٩٧-٣٤١، ٣٤٦-٣٦٦، ٤٨٦، ٥٧٣، ٥٧٤، ٥٧٦-٥٧٨
شێخ سەعیدی حەفید ٣٧٠، ٥٨٦
شێخ سەلام (شاعیر) ٤٨٧
شێخ عەبدولقادری گەیلانی ٢٠٠، ٢٣٤، ٣٣٠، ٣٧٣، ٣٨٣، ٣٨٤
شێخ عەلی تاڵەبانی ٥٢، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٣٢، ٣٣٩، ٣٤٦، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٦٤
شێخ عوبەیدوڵلای نەهری ٣٦٩، ٣٧٣، ٣٨٤
شێخ عوسمانی تەوێڵە (سەراجەدین) ٢٠٩، ٤٥٠
شێخ عومەری بیارە (زیائەدین) ٥٠، ٥٢، ٦٣٦، ٦٣٧
شێخ عیسا (بەرزنجە) ٥٨٦
شێخ غەفووری تاڵەبانی ٤٠، ١٥٢، ١٦٠، ١٦١، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٦٤
شێخ مارفی نۆدێ ٢١٠، ٣٢٤، ٣٨٣، ٥٨٥
شێخ مەعرووفی کەرخی ٢٣٤، ٣٣٠
شێخ مەعرووفی هەڵەجە ٧٤
شێخ محیەدینی عەرەبی ٢٣١، ٢٣٥
شێخ مستەفای تەختە ٦٣٦

شێخ مستەفای شێخ عەبدولسەمەدی قازی ٣٧٠
شێخ محەمەدی بەرزنجی ٤٤٩
شێخ محەمەد حەسەنی کاشانی ٢٥٤
شێخ محەمەدی خاڵ ٢١٠
شێخ محەمەدی گوڵانی هەڵەبجەیی ٦٠٠
شێخ نەبی ماویلی ١٣٢، ١٥٢، ١٥٧، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٧
شێخ مەحموودی حەفید (مەلیک) ٥٨٦
شێخ مووسا (بەرزنجە) ٥٨٦

ع

عادیله خانم ٣٢٠، ٥٩٧، ٦٠٩، ٦١٢
عەلائەدین سەجادی ١٣٤
عەبدولڕەحمان پاشای بابان ١٨٦
عەبدولڕەحمان خالیس ١٤٠
عەبدولڕەحمان سەعید ١٣٤
عەبدولسەتار تاهیر شەریف ١٣٤
عەلی ئەکبەر خانی ئەردەلانی ٦٤٣
عەلی بەردەشانی ١٤٠
عەلی بەگ کوڕی سلێمان بەگی سۆران ٢٧، ٢٨
عەلی بەگ سالار سەعید ٤٨٤
عەلی پاشا (سەرەک وەزیران) ٣٠١
عەلی ڕەزا پاشا (والیی بەغدا) ٢٥
عەزیزخانی موکریان ٢٣
عەلی هەریری ١٤٠
عەلی کوڕی ئەبووتالیب ٢٠٣، ٢٥٣، ٢٥٩، ٢٦١
عوسمان پاشای جاف ٣٠٢، ٣٢٠، ٣٢١، ٦١٢
عوسمانی لوڕی عەففان ١١٣
عیزەدین شێری جزیره ١٩٢
عیزەدین شێری کوڕی شا عەلی بەگی هەولێری ٢٤
عیزەتوڵڵاخانی میر پەنجی ٤٨٥
عیسا (پێغەمبەر) ١٤٨، ٣٨٢
عیسا ئەفەندی جەمیل زادە ٣٠٣
عیسای کوڕی کەلۆس(میرانی سۆران)٢٤
عیمادەدینی نەسیمی ٢٣٥

غ

غەزالی (ئەبووحامید) ٢٣٤
غولام ڕەزا ئەرکەوازی ٢٩٤

ف

فاتیمه (کچی پێغەمبەر) ٤٨٩، ٥٣٨
فایەق (عوسمانی کوڕی حاجی ئیسماعیل) ١٠٣-١١٠، ١١٢-١١٦
فرایزەر جەی. بی. ٢٧
فەتح عەلی شای قاجار ٢٣
فەرهاد میرزا ٢٠
فەریدەدینی عەتاری نیشابووری ٢٣٥
فەقێ ئەحمەد (ئامۆزای میهرەبان) ٦٤٢
فەقێ تەیران ١٤٠، ٣٨٦، ٦٠٥
فەقێ قادر (قادری کوڕی ڕەسووڵی کوڕی جوامێر) ١٩٧-٢٦٠
فیردەوسی (ئەبولقاسم) ٢٧١
فیرعەون ١١١، ١١٥، ٢٢١، ٢٢٩

ق

قادر (میرزا قادر، عەبدولقادر، ئەولقادر، ئۆلقادر) ٤٠٧-٤١١، ٤١٦، ٤١٧،

٤١٩، ٤٢١، ٤٢٣، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٢٨، ٤٣٠، ٤٣١-٤٣٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٦
قەرەنی جەمیل ١٣
قوشەیری (ئەبولقاسم عەبدولکەریم) ٢٣٤

ک

کاکەحمەدی شێخ ٥٠، ٧٣، ٧٤، ١٩٧، ٣٢٣، ٣٢٤، ٥٨٥
کەریم خانی زەند ١٩، ٢٣
کەریم شارەزا ١٣٤
کەلۆس (دامەزرێنەری میرنشینی سۆران) ٢٤
کەلیمی هەمەدانی ١٣٨
کەیفی (فەتحوڵڵا جوانڕۆیی) ٣٩-٤٥، ٥٧، ٨٤، ١٤٠، ٣٥٣
کلۆڵ بەگ بابا ئەردەلان ١٦
کوردی (مستەفا بەگ) ٢٧، ٦٨، ٦٩، ١٣٦، ١٣٧، ١٤٠، ٣٠٧، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٩٠، ٣٩١، ٣٩٢
کۆشکی (شا وەیس) ٦٢٣، ٦٢٤
کۆماسی (ئەحمەد بەگ) ١٤٠
کیسە شەکەل (شاعیر) ١٤٠

گ

گیوی موکریانی ٤٨٧

ل

لۆنگریک ١٧

م

مارف خەزنەدار ٤٨٨
مامە محەمەد حەسەن خان ٨٧
مانی ٣١٥
محەمەد (پێغەمبەر) ٣٨٢، ٤٧١، ٤٨٩، ٥٣٨
محەمەدئەمین میسری ٤٨٧
محەمەد بەگی جوانڕۆیی 383
محەمەد پاشای ڕواندز (پاشای کۆرە) ٤٠٧
محەمەد حەسەن حەیران ٢٥، ٢٨
محەمەد ڕەحیمی سماقلوویی ٢٥٥
محەمەد سەعید نەججار ٤٨٧
محەمەد عەلی شای قاجار ٤٨٣
محەمەد عەلی پاشای میسر ٢٨
محەمەد عەلی سوڵتانی ٨٨
محەمەد فاروق بەهائەدین نەقشبەندی ١١٣
محەمەد فیکری ١٤٠
محەمەدی مەلا کەریم ١٣٤
محەمەد میهری کەرکووکی ٣٠٠
مستەفا نەریمان ٥٣٥
محەمەد نوور بەخشی ١١٣
مفتیی زەهاوی ٥٠، ٣٠٣، ٣٢٣، ٣٦٠، ٣٦٥
مستەفا فازل پاشا ٣٠٠
مەلا ئەحمەدی ئۆمەر گونبەتی١٣١
مەلا ئەحمەدی ڕەباتی ٤٥٣
مەلا ئەسعەدی جەلی زادە ٤٩، ٢٩٨
مەلا حەسەنی قازی ٤٥٣
مەلا حەسەنی قزڵجی ٢١٠
مەلا حوسێنی کەرکووکی ٧٣
مەلا خدری ڕوودباری ١٤٠
مەلا سەعیدی نائیب ئۆغلی کەرکووکی

٢١٠
مەلا سمایلی مەنتک ٥٠٧
مەلا شەریفی ڕەنگەڕێژانی ٧٣
مەلا عەبدوڵڵای بێتووشی ٧٩، ٢٤٠
مەلا عەبدولڕەحمانی پێنجوینی ٤٥٠
مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی مەلا عەباس ٧٣
مەلا عەبدولکەریمی پیرەبابی ٦٣٦
مەلا عەبدولسەمەدی گۆج ٥٠
مەلا عەزیزی مفتیی سلێمانی ٢١٠، ٤٥٣
مەلا فەیزوڵڵا ٤٨٣
مەلا محەمەدی کاک عەبدوڵڵا ٤٩، ١٣٢
مەلا محەمەدی خەتی ٢٨
مەلا مەحموودی مەزناوەیی ٢١٠
مەلا مەعرووفی زەنگنە ٣٦٣
مەلا وەلەد خان ٨٨
مەحوی ١٤٠، ٢٠٩-٢٣٢، ٢٣٥-٢٤٦، ٢٤٨-٢٥٠، ٣١٠، ٣٥٥، ٣٥٦، ٤٨٦
مەستی ئەفەندی (ڕەسووڵ مەستی) ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٣٩
مەسعوود محەمەد ١٣٤
مەستووره (ماه شەرەف خانی ئەردەلانی) ٢٠، ٣٢، ١٥٨، ٣٥٣، ٣٩٤، ٣٩٩، ٥١٣، ٥١٤، ٥١٦، ٦٤٤
مەنسووری هەلاج ٢٣٤، ٢٣٧، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٤-٢٤٦
مەلکەقۆر (شاعیر) ١٤٠
مەلەک نیاز خانی گۆران ٦١٧
مەنفی (مەلا ڕەسووڵی کوڕی مەلا مەحموود) ٧٩-٨٤
مەولەوی ١٤٠، ٢٤٧، ٤٥١، ٤٧٨
مووسا (پێغەمبەر) ١٤٨، ٢٧٢، ٣٨٢، ٣٨٤
میرزا یەعقووب ١٤٠
میرزا ئاغا خان (سەدری ئەعزەمی ئێران) ٢٣
میرزا قادری پاوەیی ٤٣٢
میرزا لەتیفی قازی ٤٥٣
مینۆرسکی ڤ. ف. ٤٣٢
میهرەبان (کچی مەلا حەسەنی مایی) ٦٤٢-٦٥٠

ن
نادر قولی ١٩
ناری (کاکە حەمەی بێڵوو) ٦٠٠
ناسرەدین شای قاجار ٢٠، ٢٣، ٣٠١، ٦١٧، ٦٤٣
ناسری ئیبراهیمی ٣٠٤
نالی ٢٩، ٣٠، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٤٥، ٥٨، ٦٤، ٦٧، ٧٠، ٨٨، ٨٩، ٩٣، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩، ١٠٤، ١٠٩، ١١٠، ١١٢، ١١٣، ١٣٢، ١٣٥، ١٣٦-١٣٨، ١٤٠، ١٤٢، ١٥٣، ١٥٨، ١٩٢، ٢١٥، ٢١٦، ٣١١، ٣١٥، ٣١٨٩-٣٩١، ٣٩٤، ٣٩٩، ٤٠٣، ٤٥١، ٤٥٧، ٤٦٢-٤٦٧، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٢، ٤٧٣، ٤٨٠، ٤٨٦، ٤٨٩، ٥٠٧، ٥١٤-٥١٦، ٥٢١، ٥٢٤، ٥٢٥، ٥٢٩، ٦٠٠، ٦٠١، ٦٠٣، ٦٠٤، ٦٠٩، ٦٢٤، ٦٣١
نامیق پاشا (والی عوسمانی) ٥٧
نامیق کەمال ٣٠١

نەجمەدین مەلا ٣٥٥
نوسرەت خانم ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٩٠، ٤٩٨، ٥٠٤، ٥١٦، ٥٣٠
نیزامی گەنجەوی ٥٩١
نیکیتین ڤ ١٦، ١٩، ٤٨٤، ٤٨٨
نیهانی (شێخ محیەدین شێخ عەبدولکەریم) ٧٣–٧٦

و

وەستا ڕەجەب ٢٦
وەفایی (میرزا عەبدولڕەحیم) ٣١، ١٤٠، ٣٦٩–٤٠٤

هـ

های دبلیو. ئار ٣٥
هەردەوێڵ کاکەیی ٥٣٥
هەمزە حیماری ٣٥٣، ٣٥٤

ی

یەعقووب (پێغەمبەر) ٤٦٥، ٤٦٦، ٥٣٢
یووسف (پێغەمبەر) ٤٦٤، ٤٦٦، ٤٧١، ٤٧٤، ٤٨٠، ٦٤٤
یووسف کامیل پاشا ٣٠٠
یووسف مەزهەر پاشا (والیی کەرکووک) ٣٠٢

لیستی ناوی جوگرافی

ئـ
ئاختاجی ٢١
ئازربێجان ٢٠، ٢١، ٦٤٣
ئاكرێ ٢٥، ٢٧، ٢٠٤، ٢٠٥
ئاكۆ ٢٠٤، ٢٠٥
ئامێدی ١٧، ١٨، ٢٥، ٦٤٩
ئەبداڵ (كێو) ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٤
ئەحمەد برِندە (گوند) ٩٣١
ئـــــەردەلان ١٤، ١٦–٢٨، ٣١، ٣٢، ٣٤،
١٦٦، ١٨١، ٣٥٢، ٤٥٤، ٦٣٦، ٦٤٤
ئەرمەنی بڵاغ (گوند) ٤٨٣، ٤٨٥
ئەستـــەمـووڵ ٢٨، ٣١، ٤٠، ٤١، ٤٢، ٤٥،
٨٤، ١٣٢–١٣٤، ١٤٧، ١٦٢، ١٦٨،
١٩٠، ١٩٢، ١٩٣، ٢١٠، ٢١٨، ٢٦٥،
٢٩٨، ٢٩٩–٣٠١، ٣٠٤، ٣٢٢، ٣٢٦،
٣٢٧، ٣٧٠، ٥٤٠، ٥٨٧
ئەفەریقا ٦٢، ٢٠٦
ئەنادۆڵ ٢٠٤، ٢٠٥
ئـــەوروپـــا ٣٠، ١٣٣، ١٤٠، ١٥٥، ١٥٦،
١٦٣، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٨، ١٨٥، ٢٠٦،
٢٢١، ٢٥٧، ٣٢٢، ٥١٧، ٥٧٩، ٥٨٢
ئێـــران ١٥–٢٤، ٢٨، ٣١، ٣٢، ٨٨، ١٢٠،
١٢٢، ١٤٠، ١٥٩، ١٩١، ٢٢٥، ٢٥٤،
٢٦٦، ٣٠١، ٤٤٩، ٤٨٣، ٤٨٤، ٤٨٧،
٥٩٨، ٦١٢

ب
بابل ٦٠٨
بادینان ١٨، ٢٢
باراو (گوند) ١١٣
بازیان ١٩٧، ١٩٨، ٢١٠، ٢٩٧
باریک (ناوچە) ٢١
باڵەكایەتی (باڵەكیان) ١٣٢
بانە ١٦
بانیاران (ناوچەیە لە كرماشان) ٦١٧
بایەزید ٢٠٥
بەنغازی ١٩٨
برادۆست ٢٢، ٢٦
بلووجستان ٢٠٥
بیارە ٤٥٠، ٦٣٦
بەریتانیا ٢٧
بەسرە ٢٦٥، ٢٦٦
بەغـــدا ١٩، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٥٠، ٥٧، ١٩٨،
١٩٩، ٢٠٩، ٢١٠، ٢٣٣، ٢٣٩، ٢٥٣،
٢٦٥، ٢٦٦، ٢٢٦٧، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٤،
٣٠٨، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣٣، ٣٣٧، ٣٣٩،
٣٥٩، ٣٨١، ٤٢٩، ٤٣٧، ٤٨٧، ٥٤٠،
٥٨٣، ٥٨٧، ٥٩٩
بوخـــــارا ١٧٢، ٢٤٥، ٢٤٨، ٢٦٤، , ٢٦٥
٢٦٦، ٢٦٧
بولغار ٢٠٥، ٣٢٦
بـــۆتـــان ٢٥، ٣١، ١٤٧، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٦،
١٧٥، ١٧٦، ١٨١، ١٨٤، ١٨٧
بۆكان ٢١، ٢٣، ٤٨٣
بێتووش ٧٩
بێجارِ ١١٥، ١٦
بێرووت ٢٢٢

بێستوون ٨٧، ٢٠٥، ٦١٢

پ

پاریس ٣٠٠، ٤٠٨، ٤٢٨
پاوە ١٦، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤٢٦، ٤٢٧، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٩، ٦٤٣
پیرەمەگروون ٢٠٥، ٢٩٢، ٤٤٩
پیرمەم ٢٩٢
پێنجوین ٤٥٠

ت

تاران ٨٧، ٨٨، ١٩١، ٢٦٥، ٢٦٦، ٤٨٤، ٥١٧، ٦١٧، ٦٤٣
تاووغ (داقووق) ٥٣٥
تەختە (گوندێکە لە سنە) ٦٣٦
تەقتەق ١٥٩
تەنجە (لە مەغریب) ٦١
تەورێز ٤٣٧، ٤٨٣، ٤٨٤
تەوێڵە ١٠٣، ٤٠٥
تورکستان ٥٠٨، ٥١٢
تورکمانستان ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٧
تورکیا ٢٤، ٣٣
تووت شامی (گوندێکە لە ناوچەی کرماشان) ٦١٧
تووری سینا (حۆریب) ٢٩١، ٣٨٤

ج

جزیری بۆتان ٢٥، ١٣٣
جوانرۆ (ناوچە، قەڵا) ٤٥، ٤٠٧، ٤٤٩، ٦٤٣
جەیحوون ٤٣٥
جوودی (شاخ) ١٧٥

چ

چەمچەماڵ ١٩٧، ١٩٨، ٢٠١، ٢٩٧، ٥٤١
چین (چینستان) ٦١، ٣٧٦

ح

حەسەن کێف ٢٥
حەلەب ٣٠١، ٤٢٩
حەمرین ١٩٨
حیجاز ٤٩، ١٤٥، ١٤٦، ٣٢١، ٣٧٠
حیللە ٥٧

خ

خەلیفان ٢٤
خوراسان ١١٩–١٢٣، ١٦، ١٢٧، ٢٢٦، ٢٥٤، ٢٦٤
خوتەن ٥١٢
خوللەر (شار) ٤٩٩، ٥٠٠، ٥١٣

د

دەرباس (ناوچەی جوگرافی) ٢١
دەرگەزێن (گوند) ١٠٣
دەماوەند ٢٠٥
دهۆک ٢٥
دیواندەرە ١٦

ڕ

ڕانیە ٢٥
ڕواندز ١٧، ٢٤–٢٨، ٣٣، ٣٥، ١٣٢، ١٦٦، ١٨٦، ٤٨٧
ڕەزاب ١٦
ڕەوان (ئەریڤان، یەریڤان) ٤٢٨
ڕەوانسەر ١٦
ڕووسیا ٢٦، ١٦٢، ٢٢٤، ٣٤٣، ٤٥٠، ٤٨٤، ٤٨٨، ٥١٧، ٥٧٧

ز

زاخۆ ٢٥

زەنگلانە (گوند) ١٢٠
زێی بچووک (کۆیە) ١٧، ٢٣، ٢٥
زێی گەورە (بادینان) ١٧، ٢٣
زێبار ٢٣
زێوە (گوندی ناوچەی خۆشناوەتی) ٧٣
زێوە (گوندی قەد شاخی پیرەمەگروون) ٤٤٩

س
سانت پیتر سبورگ ٤٨٨
ساینقەڵا ٤٨٣
سرووچک (بەرزنجە) ١١٣
سلدووز (ناوچە) ٢١، ٢٢
سلێمانی ١١، ١٤–١٨، ٢٤، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٤٥، ٩٣، ٩٤، ١٠٣، ١٠٤، ١٩٠، ٢٠١، ٢٠٩، ٢١٠، ٢٩٧، ٢٩٨، ٣١٤، ٣١٦، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٥٢، ٣٥٧، ٣٥٩، ٣٦٩، ٣٧٠، ٤٠٣، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٧٠، ٥٢٩، ٥٦٩، ٥٨٥، ٥٨٨، ٥٨٩، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠٩، ٦٢٣، ٦٢٧، ٦٣١، ٦٣٦
سنە ١٥، ١٦، ١٩، ٢٠، ٣١، ٣٢، ١٦٦، ٢٠٩، ٣٢٥، ٣٥٢، ٣٥٤، ٥٩٧، ٦٠٩، ٦٣١
سەقز ١٥، ١٦، ٤٥٨
سەردەشت ٢١، ١٣٢
سەرچنار ٦٣١
سەمەرقەند ٢٥٣
سووورداش ٤٤٩
سووریا ٣٣، ١١٣، ٣٠١
سیرب ١٦٧
سیروان ٥٣٥
سۆران ١٤، ١٦، ١٨، ٢٠–٢٨، ٣١–٣٥، ٦٧، ٨٨، ١٦٦، ١٨١، ٤٨٦، ٤٨٧

ش
شارەزوور ١٧، ١٨، ٢٢، ٣٩، ٤٥، ٥١، ٢١٠، ٢١٦، ٣٨٣، ٤٣٧، ٤٨٠، ٤٨٤
شام ٩٥، ١١٤، ٢٢٢، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٣٧٠، ٤٣٧، ٤٤٥، ٥١٨
شاهۆ ٢٠٤، ٢٠٥
شکافکۆس ١١٩
شنۆ ٢١، ١٣٢
شەقڵاوە ٢٤، ٧٣، ٣١٧
شیراز ٦١، ٨٧، ٢٦٦، ٤٢٨، ٤٣٢، ٤٤٠، ٤٤٢، ٥١٣
شیواشان (گوندی ناوچەی کۆیە) ٥٠
شێخ وەتمان (گوندی باڵەکیان) ٤٩، ١٣٢

ع
عەبابەیلێ ٥٩٨
عەرەبستان ٣٧٠، ٤٠٣
عەرەب کۆی (گوند) ٥٣٥
عەزە (گوندی دەشتی هەولێر) ٧٣
عەلی سەرای ٥٣٥
عوممان ٢٧٣، ٢٧٤
عیراق (میزۆپۆتامیا) ٢٤، ٢٦، ١٨٦، ٣٧٠

ف
فرەنسا ٤٠
فەیزاباد (گوند) ٢٥٤

ق
قارس ٢٠٤، ٢٠٥
قازان ٤٢٨
قاهیرە ١٣٣، ١٣٤، ١٨١

قاف (کێو) ٢٧٤، ٢٧٥
قرخ (گوند) ٢٩٧، ٢٩٨
قرم ٢٠٥
قەباعلەندس (گوند) ٤٥٠
قـەرەناو (گـوندێکە لـە ناوچەی شـوانی کەرکووک) ٧٣
قەرەحەسەن ٢٩٨
قـــەرەداغ ١٧، ١٦٧، ٢٦٦، ٤٣٧، ٤٥٠، ٦٢٣
قەسری شیرین ٦١٢
قەمەشە (گوند) ٨٧، ٨٨
قەلاچۆلان ١٥، ١٨
قەندەهار ٢٦٥، ٢٦٦
قەندیل ٢٠٥
قودرەت ١٩٧
قوروە ١٦
قۆنیە ٢٨
قۆچان ١١٩

ک

کابول ٢٦٥، ٢٦٦
کاشان ٢٥٤، ٢٦٥، ٢٦٦
کاشتەر (گوند) ٤٠٧، ٤٢٦، ٤٤٩
کامیاران ١٦
کرند ٨٧، ٨٨، ٢٧٢، ٦١٧
کفری ١٧، ٥٣٥، ٥٤١، ٥٥٥، ٥٧٩، ٥٨٠
کـرمـاشـان ١٥، ١٦، ١٨، ٢٣، ٨٧٧، ٩٩، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٤٠٧، ٦١٧
کشمیر ٢٦٥، ٢٦٦، ٤٢٨، ٥١٠، ٥١٩
کەرکووک ١٥، ١٧، ٢٤، ٣٠، ٣٢، ٣٤، ٥٢، ٧٣، ١٣٩، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠١، ٢٠٣، ٢١٠، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠١، ٣٠٢، ٣٠٣، ٣٠٨، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٣٧، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٢، ٣٥٥، ٥٣٤، ٥٣٦
کەشکەمیر (گوند) ٢٠٤، ٢٠٥
کوێرەدێ (گوند) ٣٩
کۆشک (گوند لە قەرەداغ) ٦٢٣
کـوردسـتـان ١١، ١٤-١٧، ٢٠-٢٤، ٢٦-٣٥، ٧٣، ٨٩، ٩٣، ٩٦، ٩٩، ١٠٣، ١٠٤، ١١٦، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٦، ١٤٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٥، ١٧٦، ١٨١، ١٩٠-١٩٣، ١٩٨، ٢٠٥، ٢٠٩، ٢١٠، ٢١٥، ٢١٧، ٢٢١، ٢٤٨، ٢٨٣، ٢٩١، ٢٩٤، ٣٦٦، ٣٧٤، ٣٨٣، ٣٨٦، ٤٠٣، ٤٣١، ٤٥١، ٤٧٠، ٤٨٤، ٥١٥، ٥٢٩، ٥٤٥، ٥٧٩، ٥٨٥، ٦٠٩، ٦١٢، ٦٢٧، ٦٣٦
کۆیە (کویسنجەق) ١٢، ١٧، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٣٣، ٣٤، ٣٦، ٣٩، ٤٠، ٤١-٤٣، ٤٥، ٤٩، ٥٠، ٥٤، ٥٧، ٥٨، ٦٧، ٧٣، ٧٤، ٧٩، ٨٤، ١٣١، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٨، ١٤٠، ١٤٨، ١٤٩-١٥٢، ١٨٢، ١٩٢، ٢٤١، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣١٥، ٣١٦، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٥١، ٣٥٣، ٣٥٨، ٣٥٩، ٤٨٧، ٦٢٧

گ

گـەرمـیـان ١٤، ١٥، ٣٠، ٣٢، ١٦٤، ١٩٨، ٤٨٦، ٥٣٦
گەنجە ٦١
گورجستان ٦١
گۆڕقەرەج (گوند) ١٣١

ل

لاجان ١٣٢
لەندەن ٤٠٨، ٤٢٨

لەیلان ٢٩٨
لورستان ١٨، ٣٢
لیبیا ١٩٨

م
ماچین ٦١
ماردین ٢٥
ماوەت ٢٠٩
مـــاهـیـــدەشت ٨٧، ٨٨، ٩٩، ١٩٨، ٢٥٣، ٢٧٢
مایی (گوندی ناوچەی بەرواری) ٦٤٩
میاندواو ٢١، ٤٨٣
مەخموور ٢٤
مەراغە ٢٠، ٢١، ٢٢
مەریوان ١٦، ٣٠٤، ٤٨٤، ٦٣٦
مەشهەد ١٢٢، ١٢٦، ٢٥٤
مەککە ٢٥٣، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦
مەمەد ئاوات ١٢٤
مـــەهاباد (ســـابلاغ) ١٦، ٢٠، ٢١، ٣٢، ١٣٢، ١٥٨، ٢٠٥، ٣٦٢، ٣٧٠، ٤٥٠، ٤٨٥، ٦٣٦
موکریان ١٤، ١٦، ١٧، ٢٠-٢٤، ٢٨، ٣٠، ٣١، ١٣٤، ٤٠٣، ٤٨٣، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٨٧، ٥٠٤، ٥٢٨، ٥٢٩
مـــووسڵ ٢٢، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٢٨، ٣٤، ٤٠، ١٣٩، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠١، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٩٨، ٣٣٧، ٤٣٧، ٥٤٠، ٥٨١، ٥٨٥-٥٨٩، ٥٩٠، ٥٩٣، ٦٥٣
میسر ٢٨، ١١٣، ١١٥، ١٣٣، ٢٢١، ٢٢٢، ٢٦٥، ٢٦٦، ٣٠١، ٣٣٧

ن
نازەنین (گوند) ٦٧
نسێبین ٢٥
نەجەف ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٧٢
نەجد ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٩٣
نەوبە (وڵاتێکی ئەفەریقییە) ٦١
نیشابوور ٢٥٤
نیل ٢٢٢

و
والتیمۆر (ناوچە) ٢٢
ورمێ (ڕەزائییە) ١٨، ٢١، ٢٢، ٢٤

ه
هەرات ٢٥٣، ٢٦٥، ٢٦٦
هەرسەک ٢٠٤، ٢٠٥
هەریر ١٧، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٣٢، ٣٥
هەکاری ٢٢، ٣٧٠
هەڵەبجە ٥٩٧، ٥٩٨، ٦٠٠، ٦١٢
هەلەجە (گوندی دەشتی هەولێر) ٧٤
هەمەدان ١٦، ١٨، ١٠٣، ١٣٨، ٢٦٥، ٢٦٦
هەودیان ٢٤
هـەورامـــان ١٧، ١٠٣، ٢٠٥، ٢٨٣، ٤٠٧، ٤٣٣، ٤٤٩، ٤٨٠
هـەولێـــر ١٣، ١٦، ٢٠-٢٦، ٣٣، ٣٥، ٤٠، ٤١، ٧٣، ٧٤، ١٣٧، ٢٩٨-٣٠٠، ٣٠٤، ٣٤٩، ٣٥٠، ٤٨٧، ٥٩٩
هیران (گوند) ٦٧
هیندســتـان ٦١، ١٩١، ٢٦٦، ٢٦٧، ٥٠٠، ٥١٠

ی
یــابــان (ژاپــۆن) ٢٢٤، ٢٢٥، ٣٦٤، ٣٩٨، ٤١٧
یەحیاوا (گوند) ٢٩٨
یەمەن ٣٠٠، ٣٠١
یۆنان ١٦٧، ٢٢٤

بیبلیۆگرافیا

ئەو سەرچاوانەی لە سێ بەرگی پێشوودا بڵاو کراونەتەوە بۆ ئەم بەرگەش کەڵکیان بووە. لێرەدا بەپێی توانا هەوڵ دەدرێ ناوی ئەوانە بڵاو نەکرێتەوە کە لە سێ بەرگەکەی دیکەدا بڵاوکراوەتەوە. دیارە بەهەموو جۆرێک لە پاشانا ناوی سەرچاوەی هەموو بەرگەکان لێک دەدرێن و دەبن بەسەرچاوەی گشتی بۆ سەرجەمی «مێژووی ئەدەبی کوردی» بەهەموو بەرگەکانییەوە. هەندێ لە سەرچاوەکانی بەرگی سێیەم لە جێی خۆیدا نەخرابوونە ڕوو، لەم بەرگەدا ئاماژە بۆ ئەوانیش دەکرێ:

– ئازاد عەبدولواحید، ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری، هەولێر، ١٩٧٦.
– ئەحمەد تاقانە، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کەڵەشاعیری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، هەولێر، ١٩٩٩.
– ئەدمۆندس سی. جەی، هەجووکەرێکی کورد–شێخ ڕەزای تاڵەبانی «جورنال ئۆف ذی ڕۆیاڵ سەنترەل ئێژیەن سۆسایتی» بەرگ ٢٢، کانوونی دووەم، ١٩٣٥؛ وەرگێڕی تۆفیق وەهبی، دەنگی گێتیی تازە، بەرگ١، ژ٢، تشرینی دووەم ١٩٤٣.
– ئەدمۆندس سی. جەی، میستەر «سۆن» لە هەڵبجە دەنگدانەوەیێک، «جورنال ئۆف ذی ڕۆیاڵ سەنترال ئیژیەن سۆسایتی» بەرگ٢٣، ژ١١، ئەیلوول، ١٩٣٩، وەرگێڕی تۆفیق وەهبی، دەنگی گێتی تازە، بەرگ١، ژمارە١، تشرینی یەکەم ١٩٤٣.
– دیوانی ئەختەر، کۆکردنەوە و نووسینی تاهیر ئەحمەد حەوێزی، کۆیە، ٢٠٠٢.
– دیوانی شاعیری بەناوبانگ مصباح الدیوان، بەغدا، ١٩٣٩ (پێشەکیی ئەم چاپە هەرچەندە ناوی یەکێکی تری لەسەر نووسراوە، بەڵام شێخ سەلامی شاعیر نووسیویەتی).
– دیوان مصباح الدیوان –ئەدەب– شەرح و لێکدانەوەی محەمەد سەعید نەججاری (ئاسۆ)، ئینتیشاراتی سەلاحەدینی ئەیوبی، ئێران، ٢٠٠٠.
– دیوانی ئەدەب عەبدوڵڵا بەگ مصباح، بڵاوکەرەوەی حوسێن حوزنی، ڕواندز، ٢٨ ئاغستوسی ١٩٣٦.
– دیوانی ئەدەب یادگاری عەبدوڵڵا بەگی مصباح الدیوان، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦٦.
– دیوانی تاهیر بەگ، سلێمانی، ١٩٣٦.
– دیوانی تاهیر بەگ، چاپی محەمەدئەمین عصری، بەغدا، ١٩٥٣.
– دیوانی تاهیر بەگ، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، چاپی یەکەم، ١٩٦٦؛ چاپی دووەم، ١٩٦٩.
– دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، چاپی یەکەم، ١٩٥٣؛

چاپی دووەم، ١٩٦٩.
– دیوانی حاجی قادری کۆیی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوە، سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٩.
– دیوانی حەریق، چاپخانەی مەریوانی، بەغدا، ١٩٣٨.
– دیوانی حەریق، لەسەر ئەرکی مەحموود خاکی، سلێمانی، ١٩٦٩.
– دیوانی حەریق، لێکۆڵینەوەی سەید نەجمەدینی ئەنیسی، مەهاباد، ١٩٨٩.
– دیوانی سید یعقوب ماهیدشتی، باهتمام محمد علی سلطانی، تهران، چاپی یەکەم ١٩٨٤؛ چاپی دووەم، ١٩٩٩.
– دیوانی شێخ ڕەزا، چاپی کوردی – مەریوانی، بەغدا، ١٩٣٥.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کۆکەرەوە و چاپی عەلی تاڵەبانی، بەغدا، ١٩٤٦.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ناسری ئیبراهیمی، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی چالاک تاڵەبانی، سلێمانی، ١٩٩٩.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ئامادەکردنی ئومێد کاکەڕەش، سلێمانی، ١٩٩٩.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ساغکردنەوە و شەرحی شوکور مستەفا، هەولێر، ٢٠٠٠.
– دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، کۆکردنەوە و ساغ کردنەوەی شێخ محەمەدی خاڵ و ئومێد ئاشنا، هەولێر، ٢٠٠٣.
– دیوان عرفانی جعفر قلی زنگلی ملک الشعراء کرمانج، به اهتمام کلیم الله توحدی (کانیمال)، ایران، ١٩٩١.
– دیوانی اشعار محوی، له مطبعهء حکومت له سلێمانی طبع کرا، سلێمانی، ١٩٢٢.
– دیوانی مەحوی، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و محەمەدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٧٧.
– دیوانی مەلا وەسمان، لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی د. ئەمین موتابچی، النجف الاشرف، ١٩٧٣.
– دیوان میرزا ئەولقادر پاوەیی، کۆکردنەوەی هادی سپنجی، ئێران، ١٩٨٩.
– دیوانی نالی، چاپی کوردی و مەریوانی، بەغدا، ١٩٣١.
– دیوانی نالی، ناشر آقای علی مقبل سنندجی، سنندج، ١٣٢٧ «١٩٤٨».
– دیوانی نالی، چاپی گیوی موکریانی، چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٧٤.
– دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا، ١٩٧٦.
– دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە، مارف خەزنەدار، بەغدا، ١٩٧٧.
– دیوانی وەفایی، بەکۆششی گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦٢.

- دیوانی وەفایی، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، بەغدا، ١٩٧٨.
- ڕەئووف عوسمان، نالی لە دادگای ڕەخنەدا، بەغدا، ١٩٨٤.
- ڕەشید فندی، خانی و حاجی، ڤەکۆلینەکا ئەدەبییە، دهۆک، ١٩٦٩.
- تاهیر ئەحمەد حەوێزی، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجەق، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٦٢؛ بەرگی دووەم، بەغدا، ١٩٨٤.
- عەبدولخالیق مەعرووف، دیوانی «نالی» و کێ ڕاستە؟ بەغدا، ١٩٨٤.
- عەبدولسەتار تاهیر شەریف، حاجی قادر شاعیری شۆڕشگێڕ و پێشکەوتنخواز و دیموکراتی نەتەوەی کورد، بەغدا، ١٩٧٧.
- کەریم شارەزا، کۆیە و شاعیرانی، بەغدا، ١٩٦١.
- کەریم شارەزا، نالی و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی، بەغدا، ١٩٨٤.
- کنز العرفان، دیوان غزلیات حضرت میر محمد صالح حسنی نعمه اللهی، چاپخانهء کاوه، کرماشان، ١٣٢٤ھ/١٩٤٥م.
- کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کوی، چاپ و بڵاوکردنەوەی عەبدولرەحمان سەعید، بەغدا، ١٩٢٥.
- کۆمەڵە شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، ئامادەکردنی مەلا عەبدولکەریمی موددەریس و فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا، ١٩٨٠.
- مارف خەزنەدار، عەبدوڵڵا بەگی میسباح - ددیوان شاعیری گەورەی خاکی موکریان، بەغدا، ١٩٧٠.
- مارف خەزنەدار، کوردی تورکمانستان، هەولێر، ٢٠٠٣.
- مارف خەزنەدار، نالی لە دەفتەری نەمریدا، بەغدا، ١٩٨١.
- محەمەدی مەلا کەریم، نالی لە کلاوڕۆژنەی شیعرەکانییەوە، بەغدا، ١٩٧٩.
- محەمەدی مەلا کەریم، حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٦٠.
- محەمەدی مەلا کەریم، هەنگاوێکی تر بەرێگادا بەرەو ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەغدا، ١٩٨٩.
- محەمەدئەمین هەورامانی، میرزا ئۆلقادر، بەغدا، ١٩٨٤.
- مەسعوود محەمەد، حاجی قادری کۆیی، بەغدا، بەرگی یەکەم، ١٩٧٣؛ بەرگی دووەم، ١٩٧٤؛ بەرگی سێیەم، ١٩٧٦.
- مەسعوود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری «نالی»، بەغدا، ١٩٧٦.
- مکرم تاڵەبانی، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ژیانی-پەروەردەی-بیروباوەڕ و شیعری، هەولێر، ٢٠٠١.
- هەردەوێڵ کاکەیی و مستەفا نەریمان، شاعیری چەوساوەکان خەلیل منەووەر، بەغدا، ١٩٨٤.

تاريخ الادب الكردي

النصف الثاني من القرن التاسع عشر

و

بداية القرن العشرين

(١٨٥١ - ١٩١٤)

يتناول هذا الجزء من الكتاب مسيرة الادب الكردي خلال اكثر من نصف قرن، يتطرق المؤلف فيه الى اسباب تطوره وازدهاره في جميع اصقاع كردستان وخصوصا في المناطق الجنوبية منها. وقد تم التعرف على مضامين الشعر الكردي خلال اعمال الشعراء الذين ظهروا في تلك الحقبة من تاريخ الشعب الكردي. ولم يكن الابداع الشعري مقتصرا على نتاج الشعراء العظام وانما يجد المرء نماذج ممتازة لشعراء غير معروفين او قليلي الانتاج. والفترة الزمنية هذه غنية بكبار الشعراء الذين يُعتبرون من البارزين في الادب على مر العصور التي عاش فيها الشعر الكردي منهم الحاج قادر الكوئي ومحوي والشيخ رضا الطالباني وعبدالرحيم وفائي والملا صالح حريق ومصباح الديوان وغيرهم.

الجزء الرابع

الدكتور معروف خزنەدار

أربيل ٢٠١٠

The History of Kurdish Literature

The Second Half of 19th. Century

And

Beginning of 20th. Century

1851 - 1914

Vol. IV

By

Prof. Dr. Marouf Khaznadar

Arbil 2010